

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Ιωάννα Θεοδοπούλου

**ΤΙΤΛΟΣ « Η ενσωμάτωση του Βόλου στο
ελληνικό κράτος 1881-1922 και το ιδεολογικό
πλαίσιο που τη χαρακτηρίζει».**

Διδακτορική διατριβή

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- 1.Ομότιμος Καθηγητής- επιβλέπων, Προκόπης
Παπαστράτης
- 2.Ομότιμη Καθηγήτρια, Καίτη Αρώνη – Τσίχλη
- 3.Ερευνήτρια Α', Ακαδημίας Αθηνών, Μαρία
Σπηλιωτοπούλου

ΑΘΗΝΑ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

0. Εισαγωγή.....	1- 7
1. Η πόλη του Βόλου .	
α. Γενικό πλαίσιο.....	8- 9
β. Η δομή της κρατικής διοίκησης.....	10-13
γ. Ο τόπος και οι άνθρωποι.....	13-23
2. Η ανάπτυξη των υποδομών ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη της πόλης.....	24-25
α. Ανάπτυξη της συγκοινωνίας.....	25-27
β. Το σιδηροδρομικό δίκτυο.....	27-32
γ. Η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας.....	32-38
δ. Λιμενικά έργα	38-42
ε Πολεοδομικό σχέδιο.	42-46
3. Οι συντελεστές της οικονομικής ανάπτυξης του Βόλου και η εθνική ιδεολογία,.....	47
α. Κεφαλαιούχοι.....	48-51
β. Αγροτικός χώρος – αγροτική οικονομία,.....	51-53
γ. Έμποροι,.....	53-64
δ. Επαγγελματίες.....	64-66
ε. Εμποροϋπάλληλοι- Εργατοϋπάλληλοι.....	66-68
στ. Βιομήχανοι – Βιοτέχνες.....	68-75
η. Εργάτες.....	75-83
4. Αγρότες – Αγροτικό ζήτημα.....	84-116
5. Το εργατικό κίνημα στο Βόλο και ο ρόλος του στην πραγμάτωση της εθνικής πολιτικής.	
α. Ιδεολογικές καταβολές του εργατικού κινήματος.....	117-121
β. Οργάνωση σωματείων.....	121-142
γ. Κινητοποιήσεις – Εκδηλώσεις Διαμαρτυρίας- Απεργίες.....	143-159
6. Οι πολιτικοί φορείς της εθνικής ιδεολογίας.	
α. Πολιτικοί και Κόμματα.....	160-163
β. Οι στρατιωτικές δυνάμεις κατάληψης των Νέων Επαρχιών	163-170
γ. Από την προσάρτηση μέχρι τον πόλεμο του 1897.....	170-178
δ. Η ανακατάληψη της Θεσσαλίας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις	178-182
ε. Από το 1897 στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο.....	182-203
στ. Από το 1910 στον Εθνικό Διχασμό.....	203-212
η. Ο Εθνικός Διχασμός και η εξέλιξή του στην πόλη του Βόλου.....	212-217
ζ. Η περίοδος 1917-1922.....	217-226
7. Ο εθνικός ρόλος της Δημοτικής Αρχής.....	227-249
8. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας.	250-253

α.Το Πανεπιστήμιο.....	253-256
β.Εκπαίδευση και εθνική πολιτική στο Βόλο.....	256-259
γ.Α'Περίοδος 1881-1899	259-261
δ.Β' Περίοδος 1900-1914	261-271
ε.Γ' Περίοδος 1915-1922	271-278
9. Η Θρησκεία και η Εκκλησία.....	279-280
α. Η εθνική διάσταση της Εκκλησίας στο Βόλο.....	280-296
10. Ο Τύπος ως φορέας της Εθνικής Ιδεολογίας.	297-299
α. Η εθνική διάσταση του Τύπου στο Βόλο.....	299-328
11. Το φαινόμενο των Συλλόγων.	329-332
α. Η συμβολή της συλλογικής δράσης στην ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας στο Βόλο.....	332-341
12. Συμπεράσματα.....	342-347
13. Βιβλιογραφία.....	348-370

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της παρούσας διατριβής είναι « Η ενσωμάτωση του Βόλου στο ελληνικό κράτος 1881-1922 και το ιδεολογικό πλαίσιο που την χαρακτηρίζει». Το 1881 επιλέγεται ως αφετηρία γιατί είναι η χρονιά που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος νέες χώρες όπως η Θεσσαλία και η Άρτα. Αυτό το γεγονός καθιστά αυτομάτως αναγκαία την ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας στους πληθυσμούς των νέων περιοχών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η πολιτική τους ταύτιση με το κράτος, ώστε αυτό να γίνει αποδεκτό στη συνείδησή τους ως ο επίσημος φορέας διακυβέρνησής τους.

Παράλληλα βρίσκεται σε εξέλιξη η διαδικασία για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους μέσα από την ανάπτυξη της διοίκησης των υποδομών, της οικονομίας της πολιτικής, και της εκπαίδευσης η οποία θα εφαρμοσθεί σταδιακά στις νέες επαρχίες της Θεσσαλίας και της Άρτας. Η πόλη του Βόλου, από την απελευθέρωσή της και μετά, θα οδηγηθεί σε τροχιά ένταξης και σταδιακής ενσωμάτωσής στην πραγματικότητα του Νέου Ελληνικού Κράτους. Η ελληνική κοινωνία, ως σύνολο και ως υποομάδες, αναπτύσσει διαλεκτική σχέση με την επίσημη θέση του κράτους, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο σκέψεων, αντιλήψεων, συμπεριφορών και δράσεων που οδηγούν τελικά στη εξύφανση ενός πλέγματος κοινωνικών ιδεολογιών και στάσεων. Η εθνική πολιτική αποτέλεσε κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής που διερευνάται, και στην παρούσα εργασία θα αναζητηθούν οι παράγοντες που συνέβαλλαν στην ποιοτική και ποσοτική διαμόρφωση του περιεχομένου της.

Η πόλη του Βόλου δεν αποτελεί τυχαία επιλογή αλλά επιλέχθηκε γιατί παρουσίαζε, ήδη πριν την προσάρτηση του 1881, στοιχεία αστικού περιβάλλοντος και διέθετε, σε πρώιμη μορφή βέβαια, δομές που μπορούσαν να εξελιχθούν και να οδηγήσουν στον εκσυγχρονισμό του κράτους συμβάλλοντας παράλληλα και στην οικονομική ευημερία του τόπου. Το βάρος στην ανάπτυξη υποδομών, όπως οι συγκοινωνίες, τα λιμενικά έργα, το πολεοδομικό σχέδιο και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, αποτέλεσε προτεραιότητα τόσο της κυβέρνησης όσο και των τοπικών αρχών και επιχειρηματιών από την αρχή της ένταξης της πόλης στην ελληνική επικράτεια, γεγονός που υποδηλώνει και το ενδιαφέρον του κέντρου για τη νέα, πολλά υποσχόμενη επαρχία. Οι προσδοκίες της χώρας για τις νέες επαρχίες της Ηπείρου και Θεσσαλίας υπήρξαν μεγάλες, άσχετα αν δεν εκπληρώθηκαν στην πορεία και αυτό ήταν ορατό στην ταχύτητα με την οποία ολοκληρώθηκε το σιδηροδρομικό δίκτυο της Θεσσαλίας, αναπτύχθηκαν τα λιμενικά έργα, ιδρύθηκαν τραπεζικά καταστήματα και σχεδιάστηκε το νέο πολεοδομικό σχέδιο του Βόλου. Το γεγονός ότι επρόκειτο για μια πόλη –λιμάνι, αρκετά δραστήριο και πριν την προσάρτησή της στην Ελλάδα, αυξάνει τη σπουδαιότητά της για την οικονομία της περιοχής αλλά και της χώρας γενικότερα, αφού εκεί κατέληγαν τα προϊόντα της Θεσσαλικής γης για να μεταφερθούν στην υπόλοιπη Ελλάδα ή να εξαχθούν. Η έντονη δραστηριότητα που ανέπτυξε στον τομέα των εισαγωγών εξαγωγών, την κατέταξαν σε ένα από τα τρία μεγαλύτερα λιμάνια της χώρας, συναγωνιζόμενο και ξεπερνώντας το λιμάνι της Σύρου.

Ο Βόλος επιλέχθηκε γιατί ήταν μια επαρχιακή πόλη που για τα δεδομένα της περιοχής και της εποχής, αποτελούσε μέρος των Νέων Χωρών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1881, διέθετε αγροτική φυσιογνωμία, συνέβαλλε στην ανάπτυξη του αγροτικού και του εργατικού κινήματος, παρουσίαζε εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη που οδήγησε στην αύξηση του πληθυσμού, ανέπτυξε αξιόλογη αστική τάξη, έντυπα μέσα και πληθώρα σωματείων, συλλόγων, ιδρυμάτων - παρουσίαζε

αστικά χαρακτηριστικά και ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον κοινωνικό περιβάλλον, σε αντίθεση με τις περισσότερες επαρχιακές πόλεις.

Θεωρώντας βέβαιο το γεγονός ότι οι πολιτικές θέσεις του εθνικού κέντρου σχετικά με την άσκηση κεντρικής εξουσίας, παράλληλα με την κατάκτηση της εθνικής ταυτότητας και την ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας, απευθύνονται στο σύνολο των πολιτών του κράτους και δημιουργούν διαύλους επικοινωνίας με κάθε τοπική κοινωνία, τότε η περίπτωση του Βόλου αποδεικνύεται εξαιρετικά καινοφανής γιατί μας δίνει την ευκαιρία να αναλύσουμε τον τρόπο που συμπορεύονται ο αστισμός με το αγροτικό, το εργατικό και το εθνικό ζήτημα. Η διερεύνηση των διαδικασιών εκείνων, που επιτρέπουν τη ζύμωση και τη συγχώνευση ανομοιογενών ιδεών και αιτημάτων καθώς και αντιθέτων πολιτικών οικονομικών και κοινωνικών θέσεων που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη πόλη, αποτέλεσε αντικείμενο της εργασίας αυτής, όπως θα δούμε αναλυτικά στα κεφάλαια που την συνθέτουν

Ο κοινωνικός ιστός της πόλης υπήρξε σημαντικό πεδίο έρευνας της παρούσας εργασίας λόγω της πολυμορφίας και της αλληλεπίδρασης που παρουσιάζει. Η πόλη αποτέλεσε προορισμό εσωτερικής μετανάστευσης αλλά και κέντρο μετεγκατάστασης Ελλήνων παροίκων που διέβλεψαν τη δυναμική νέων προοπτικών και προκλήσεων στις νεοπροσαρτηθείσες επαρχίες. Η οικονομία της, που βρισκόταν σε τροχιά ανάπτυξης ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσε πόλο έλξης για επαγγελματίες, επιχειρηματίες και εργάτες του εθνικού χώρου, του αλτρωτισμού και των παροικιών. Οι νέες πληθυσμιακές ομάδες που συνέρρευσαν στην πόλη συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας κοσμοπολίτικης εικόνας της ενώ παράλληλα τόνωσαν την τοπική επιχειρηματικότητα και παραγωγικότητα με κεφάλαια και νέες ιδέες, προσδίδοντάς της ταυτόχρονα έναν αέρα εξωστρέφειας. Επίσης εξετάζοντας τους συντελεστές ανάπτυξης, και ειδικότερα το αγροτικό και εργατικό κίνημα, εμφανίζονται αρκετά στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα και αναφέρονται στην κοινωνική διάρθρωση και οικονομία.

Εδώ περιγράφεται η διαδικασία της κοινωνικής και οικονομικής ανασυγκρότησης που επιχειρείται στην Ελλάδα στην περίοδο 1881-1922 και ουσιαστικά σηματοδοτεί τη μετάβασή της από την αγροτική στη νεωτερική κοινωνία. Αυτό το βήμα συμβάλλει στην ομοιογενοποίηση του κράτους και μέσα από την εξειδίκευση της εργασίας, την επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα των ατόμων, οδηγεί στην κοινωνική κινητικότητα και εξέλιξη και στην άνοδο του αστισμού, δημιουργώντας κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη και τη διάδοση του εθνικισμού. Οι παραγωγικές ομάδες αποτέλεσαν ζωτικό παράγοντα της ανάπτυξης του Βόλου όχι μόνο σε επίπεδο οικονομικών μεγεθών αλλά και σε επίπεδο κοινωνικής όσμωσης. Αποτέλεσαν δε τη βάση στην οποία στηρίχθηκε η πολιτική λειτουργία της μέσα από τη δημιουργία φορέων πολιτικής έκφρασης.

Επιπλέον ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόλος των θεσμικών φορέων που συνέβαλαν στην αποτύπωση της εθνικής ιδεολογίας που προσδιόρισε στην εξεταζόμενη περίοδο, την εθνική πολιτική του κράτους. Οι διανοούμενοι, οι δημοσιογράφοι, οι εκπαιδευτικοί, η Εκκλησία, το Πανεπιστήμιο, ο Στρατός, οι Εθνικοπατριωτικοί Σύλλογοι, με την δράση τους συνέβαλαν στη διαμόρφωση της έντασης και του εύρους που παρουσίασε η έκφραση του εθνικού λόγου και πρακτικής. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες αποτέλεσαν, ο καθένας στο μέτρο που του αναλογεί, εμπνευστές και θιασώτες της εθνικής ιδεολογίας και υποκινούμενοι από πολιτικές σκοπιμότητες, προσωπικές πολιτικές ανησυχίες, φιλοδοξίες, ρομαντισμό, καιροσκοπισμό, ανασφάλεια και πολιτικό ανορθολογισμό, εργάστηκαν με ενθουσιασμό και συνέπεια ώστε τα εθνικά ιδεώδη να εμπεδωθούν από το κοινωνικό σύνολο και στη συνέχεια να το κινητοποιήσουν για την πραγμάτωση της εθνικής

Ιδέας. Η ομαδοποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για θεσμούς που βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από το κράτος, καθώς εκπορεύονται από αυτό και ουσιαστικά υποστηρίζουν και αναπαράγουν την επίσημη ιδεολογία. Οι θεσμοί αυτοί αποτελούν αγωγούς διάχυσης των κρατικών επιταγών, συμβάλλουν στην ομοιογένεια του κοινωνικού συνόλου και λειτουργούν υπέρ της ισχυροποίησης της εθνικής πολιτικής μέσα από συγκεκριμένες δράσεις προτρεπτικού, πειθαναγκαστικού και συμβολικού χαρακτήρα. Ειδικά, μέσω της εκπαίδευσης και της εκκλησίας, οι εθνικές επιταγές απευθύνονται στο κοινό των μαθητών και των γυναικών που κατά κανόνα είναι αποκλεισμένοι από τις πολιτικές διεργασίες και το δημόσιο βίο.

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να παρουσιαστεί, όσο πιο αναλυτικά γίνεται, ο καθένας από τους παράγοντες αυτούς και να φωτίσει τη δράση τους σχετικά με τον ρόλο που έπαιξαν στην ανάπτυξη της ιδεολογικής ταυτότητας του κράτους. Επίσης να περιγράψει όσο καλύτερα γίνεται τις παραμέτρους εκείνες, που, αφού κατάφεραν να υποσκελίσουν όλα τα εμπόδια που προκάλούσε η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, η οικονομική στασιμότητα και η πολιτική αστάθεια του ελληνικού κράτους, πέτυχαν αποπροσανατολίζοντας ουσιαστικά την κοινή γνώμη, να καταστήσουν το κοινωνικό σύνολο χειραγωγήσιμο και δεκτικό στις απαιτήσεις της κεντρικής εξουσίας, χρησιμοποιώντας συχνά επιχειρήματα που στερούνταν σαφήνειας, λογικής και αντίληψης της πραγματικότητας.

Με στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα θα επιχειρηθεί να αποδειχθεί με ποιους τρόπους οι διάφοροι πολιτικοί φορείς δημιουργούσαν κανάλια επικοινωνίας και ανέπτυσαν ποικίλες σχέσεις με τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης και προσανατολίζοντας την στον ενστερνισμό της εθνικής ιδεολογίας. Ακόμα να καταδειχθεί η ευκολία με την οποία, με πρόσχημα τα ιερά και τα όσια της πατρίδας, καταπατήθηκαν ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, υποβιβάστηκε η έννοια του πολίτη και υποτάχτηκε στο συλλογικό συμφέρον, όπως το αντιλαμβάνονταν οι υπέρμαχοι των εθνικών θεμάτων που είχαν αφουγκραστεί τις ενδόμυχες σκέψεις και πόθους της μητέρας πατρίδας. Τέλος να διαφανεί πως η λογική έδωσε τη θέση της στον ανορθολογισμό και κάθε συνετή φωνή φιμώθηκε και καταπνίγηκε μπροστά στην δυναμική έκφραση της πλειοψηφίας. Καλό είναι να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι, όταν γίνεται αναφορά στους πολιτικούς φορείς, δεν περιλαμβάνεται αποκλειστικά και μόνο το σύνολο των ανθρώπων που δραστηριοποιούνται ενεργά στην πολιτική ζωή, όπως είναι οι βουλευτές, τα στελέχη της κυβέρνησης, οι δημοτικοί άρχοντες, οι κάθε είδους πολιτευτές και κομματάρχες, αλλά ένα διευρυμένο φάσμα φορέων ή ατόμων που οι ενέργειές τους συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του κοινωνικοπολιτικού βίου.

Η εργασία αυτή εστιάζει κυρίως σε τοπικό επίπεδο αφού ο Βόλος αποτελεί το κατεξοχήν αντικείμενο της έρευνας. Βέβαια είναι αναγκαίες και συχνές οι αναφορές στη γενική κατάσταση της χώρας ειδικά όταν πρόκειται για πολιτικές οικονομικές και στρατιωτικές συγκυρίες, αφού τα όσα διαδραματίζονται στο Βόλο εξαρτώνται άμεσα από τη ροή των γεγονότων και των καταστάσεων που συμβαίνουν κατά κύριο λόγο στην πρωτεύουσα της χώρας. Σε σημαντικό βαθμό επιχειρείται η παρουσίαση των διαδικασιών πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η προσπάθεια για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους, και η διερεύνηση των συνθηκών που υπαγόρευαν την διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής, αναγάγοντάς τη σε πυρήνα ιδεολογικής συσπείρωσης του. Στη λογική αυτή παρατίθενται στοιχεία στο εισαγωγικό κεφάλαιο και σ' εκείνο των υποδομών που αφορούν στη δομή της κρατικής διοίκησης, και της συγκοινωνίας ώστε να επιτευχθεί η διοικητική ενοποίηση του κράτους και να αποκατασταθεί η

επικοινωνία μεταξύ κέντρου και περιφέρειας για να φτάνουν παντού οι επιταγές της κεντρικής διοίκησης, οι ελεγκτικοί μηχανισμοί και οι μηχανισμοί καταστολής.

Η πολιτική του ελληνικού κράτους, σε σχέση με τη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την εξυπηρέτηση των εθνικών θεμάτων και τις αλυτρωτικές επιδιώξεις του ελληνισμού περιγράφονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Σ' αυτό γίνεται προσπάθεια να διασαφηνιστούν τα κίνητρα και οι επιδιώξεις των κατεξοχήν πολιτικών στην προσπάθειά τους να εφαρμόσουν την εθνική πολιτική στα πλαίσια που έχει προσδιορίσει η κυρίαρχη ιδεολογία και να συστρατεύσουν την ελληνική κοινωνία στον εθνικό σκοπό. Επίσης γίνεται προσπάθεια να αποσαφηνιστεί κατά πόσο ήταν εθνικόφρονη η στάση των πολιτικών και των κομμάτων σε σχέση με την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους συμφερόντων.

Ο ρόλος του Τύπου υπήρξε καθοριστικός στην διαδικασία της εθνικής συγκρότησης και αφύπνισης των Ελλήνων καθώς υπήρξε συνήθως, αρωγός και χειροκροτητής της αλυτρωτικής πολιτικής. Ουσιαστικά ο τύπος αποτελούσε τον θεματοφύλακα των εθνικών θεμάτων και με την εμβέλεια, που διέθετε σε κέντρο και περιφέρεια, αποτελούσε σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και έναν από τους κύριους φορείς διάδοσης της εθνικής ιδεολογίας, όπως βλέπουμε αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο.

Ένα άλλο θέμα που εξετάζεται είναι η συλλογική δράση, καθώς περιγράφονται οι δραστηριότητες συλλόγων, σωματείων, ιδρυμάτων κ.α., φιλανθρωπικού και εθνικοπατριωτικού χαρακτήρα, που στόχευαν στην άσκηση πίεσης στις κυβερνητικές πολιτικές και στην κινητοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερου κόσμου σχετικά με τη διεκδίκηση των εθνικών θεμάτων. Η προβολή του έργου που επιτελούν οι παραπάνω σύλλογοι από τον Τύπο και η συμμετοχή επιφανών και διακεκριμένων πολιτών σ' αυτούς προωθεί την κοινωνική δικτύωση πρωτίστως και μέσω αυτής την επίτευξη φιλανθρωπικών και εθνικοπατριωτικών στόχων. Επίσης η ένταση που επιδεικνύει η συλλογική δράση στη διεκδίκηση των αιτημάτων της με συγκρότηση συλλαλητηρίων και έκδοση ψηφισμάτων συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και τελικά επιδρά ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση πολιτικής. Όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, τα εθνικά θέματα υποστηρίχτηκαν με ιδιαίτερη θέρμη από τους σχετικούς συλλόγους, οι οποίοι έπαιξαν ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο στην ανάπτυξη και διάδοση της εθνικής ιδεολογίας και πολιτικής.

Αναλυτικότερα το πλαίσιο στον οποίο αναπτύσσεται η έρευνα αποτελεί ουσιαστικά μια εμβάθυνση της μελέτης των όσων αναφέραμε παραπάνω σε τοπικό επίπεδο και εστιάζουν στα όσα διαδραματίζονται στην περίοδο 1881-1922 στην πόλη του Βόλου.

Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η ανάπτυξη των υποδομών στην πόλη του Βόλου, δηλαδή του σιδηροδρομικού δικτύου, του λιμανιού και του πολεοδομικού σχεδίου που έθεσαν τη βάση για την εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης, τη σύνδεσή της με την υπόλοιπη Θεσσαλία και το εθνικό κέντρο. Στην προσπάθεια αυτή διαφαίνεται και η διάθεση για τον εκσυγχρονισμό της που αποτελεί πάγιο αίτημα των κατοίκων της και βασίζεται τόσο σε λειτουργικές ανάγκες όσο και στην ανάγκη ενσωμάτωσής τους στο ελληνικό κράτος.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους συντελεστές ανάπτυξης και ειδικότερα στις παραγωγικές δυνάμεις που έθεσαν τις βάσεις της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης και παράλληλα δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του αγροτικού και εργατικού κινήματος. Παρουσιάζεται η ομάδα των κεφαλαιούχων που είχε κάνει επενδύσεις σε γη στη Θεσσαλία, ήδη πριν την απελευθέρωσή της και αποτελούν τους νέους τσιφλικάδες στην περιοχή,

διαιώνοντας το καθεστώς των δουλοπαροίκων που υπήρχε στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία. Στη συνέχεια ακολουθεί η επαγγελματική ομάδα των εμπόρων, των επαγγελματιών, των εμποροϋπαλλήλων – εργατοϋπαλλήλων, των βιομηχάνων – βιοτεχνών και των εργατών. Διερευνάται το πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσεται μεταξύ αυτών και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής ιδεολογίας που συμπορεύεται με την ανάπτυξη νεωτερικών μοντέλων.

Το αγροτικό κίνημα αναλύεται και παρουσιάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο ώστε να τονιστεί η ιδιαιτερότητα της κατάστασης όσων εμπλέκονταν στο αγροτικό ζήτημα και οι αγώνες που δόθηκαν στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που προκαλούσαν για τους αγροτικούς πληθυσμούς το ιδιοκτησιακό θέμα των τσιφλικιών και η έλλειψη εκσυγχρονισμού της αγροτικής οικονομίας. Επίσης υπογραμμίζεται το γεγονός ότι οι πολιτικές υποσχέσεις για την επίλυση του αγροτικού αποτέλεσαν εργαλείο στα χέρια των πολιτικών στην προσπάθειά τους να χειραγωγήσουν τον αγροτικό κόσμο

Στο εργατικό κίνημα αφιερώνεται ένα κεφάλαιο καθώς χρήζει ειδικής ανάλυσης η νεωτερική στάση των εργατών από τη μία, με την έννοια ότι, αντιλαμβάνονται σταδιακά το γεγονός πως αποτελούν ιδιαίτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου και αγωνίζονται για την κατάκτηση οικονομικών και κοινωνικών αιτημάτων, αλλά από την άλλη επηρεάζονται από το εθνικιστικό ιδεολόγημα και συμμετέχουν στον αγώνα για την πραγμάτωση των εθνικών διεκδικήσεων.

Ο ρόλος των πολιτικών αναλύεται σε επόμενο κεφάλαιο και κρίνεται καθοριστικός για τη διάχυση της κυρίαρχης ιδεολογίας στην τοπική κοινωνία με τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η αποδοχή τους και η συμμετοχή της στην εθνεγερτική διαδικασία. Καταγράφονται οι δράσεις των πολιτικών φορέων και τα μέσα που χρησιμοποιούν για τη χειραγωγή της κοινής γνώμης και τη συμπάραταξή της με την επίσημη πολιτική και ιδεολογία. Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο ρόλος του στρατού που λειτουργεί είτε υποστηρίζοντας το κράτος είτε, σε περιόδους πολιτικών κρίσεων, προσπαθώντας να το υποκαταστήσει. Στο πλαίσιο αυτό περιγράφεται ο ρόλος που έπαιξε η στρατιωτική παρουσία σαν εγγυήτρια δύναμη του ελληνικού κράτους κατά την παράδοση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας από τις οθωμανικές αρχές, αλλά και κατά την παράδοση των περιοχών αυτών στο ελληνικό κράτος μετά τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897. Συνοπτική αναφορά γίνεται στη δράση του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», γεγονός τα οποία είναι μεν γνωστά από την ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία, αλλά για λόγους ολοκληρωμένης παρουσίασης θεωρώ απαραίτητο όχι μόνο να τα αναφέρω απλώς αλλά να επισημάνω και τη σχέση τους με τις πολιτικές εξελίξεις και τη σύνδεσή τους με τα εθνικά θέματα. Τέλος επισημαίνεται το φαινόμενο του «Εθνικού Διχασμού», και ο τρόπος που εξελίχθηκε στην πόλη του Βόλου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση και απόδειξη παράλληλα της σύνδεσης της δράσης των Επιστράτων του κέντρου και της περιφέρειας, καθώς τα όσα συμβαίνουν στην Αθήνα από τους συλλόγους Επιστράτων επαναλαμβάνονται σε κλίμακα στις επαρχίες του ελληνικού κράτους από τους τοπικούς συλλόγους.

Εξίσου σημαντικός είναι και ο ρόλος των τοπικών αρχόντων της δημοτικής αρχής που έχουν άμεση επικοινωνία με τους πολίτες και μπορούν να τους επηρεάσουν αποτελεσματικά, όπως θα δούμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η δημοτική αρχή, περισσότερο και από τους πολιτικούς, έχει την ικανότητα και την δύναμη να δημιουργεί το κατάλληλο κλίμα και περιβάλλον, διανθισμένο από συμβολισμούς και τελετουργικά στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της, ώστε να συσπειρώνει την κοινωνία σε ό,τι προτάσσει ως σημαντικό. Αναπτύσσει ένα πλέγμα πολιτικών και

ιδεολογικών θέσεων που προωθείται μέσα από τις σχέσεις που εξυφαίνει με την τοπική κοινωνία και προάγεται εξαιτίας του κύρους και της ισχύος που διαθέτει.

Στον κατάλογο με τις αρμοδιότητες της δημοτικής αρχής περιλαμβάνονται επίσης η εκπαίδευση και η εκκλησία,. Για τους τομείς αυτούς αφιερώθηκαν δύο ξεχωριστά κεφάλαια, καθώς κρίθηκε σημαντική η συμβολή τους ως θεσμικών φορέων στην ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας και πολιτικής και γιατί τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα είναι ικανοποιητικά για την τεκμηρίωση αυτής της θέσης. Τα δύο τελευταία κεφάλαια είναι αφιερωμένα στον Τύπο και την συλλογική δράση. Διερευνήθηκαν λοιπόν και παρουσιάζονται όλα εκείνα τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την άποψη ότι τόσο τα έντυπα μέσα, όσο και η συλλογική δράση είχαν σταθερά αλυτρωτικό προσανατολισμό. Ο ρόλος τους ως εμψυχωτών των εθνικών διεκδικήσεων υπήρξε αδιαμφισβήτητος και επιχειρείται στην εργασία αυτή αναζήτηση των τρόπων με τους οποίους τόσο τα έντυπα μέσα όσο και η συλλογική δράση, κατάφεραν να διαμορφώσουν μια εθνικά σκεπτόμενη κοινή γνώμη και, όπου είναι δυνατόν, αναζητούνται οι λόγοι για τους οποίους αφιέρωναν τόση ενέργεια στο σκοπό αυτό.

Η ολοκλήρωση της διατριβής αυτής θα ήταν αδύνατη αν δεν υπήρχε πρόσβαση στις πηγές της περιόδου εκείνης. Συγκεκριμένα δόθηκε μεγάλη βαρύτητα στην αναζήτηση δημοσιευμάτων στον τοπικό και Αθηναϊκό τύπο της περιόδου εφόσον η ειδησεογραφία καλύπτει σχεδόν το σύνολο των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δράσεων, ενώ ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε παραστατικά το ύφος και το πνεύμα μιας συγκεκριμένης περιόδου. Από την έρευνα αυτή και τα αποτελέσματά της προκύπτει αβίαστα η διαπίστωση ότι ο αθηναϊκός τύπος έτρεφε μεγάλο ενδιαφέρον για τα όσα συνέβαιναν στην πόλη του Βόλου, αφού συχνά δημοσίευε σχετικές ειδήσεις, ενώ εφημερίδες όπως το Εμπρός και το Σκριπ είχανε μόνιμη συνεργασία και έπαιρναν ανταποκρίσεις από το Βόλο. Σε πολλά σημεία η παράθεση ολόκληρων των δημοσιευμάτων,- ακόμα και όσων έχουν μεγάλη έκταση- που εντοπίστηκαν και υποστηρίζουν ή επιβεβαιώνουν θέσεις της διατριβής, έγινε για να δώσει την ευκαιρία, στους ενδιαφερόμενους, μιας άμεσης πρόσβασης στις δημοσιογραφικές ειδήσεις και αναλύσεις της περιόδου, ώστε να αποκτήσουν ίδια αντίληψη του κλίματος και του πνεύματος που επικρατούσε. Αναζητήθηκαν με επιτυχία εφημερίδες όπως το Εμπρός, το Σκριπ, Η Ακρόπολις, η Παλιγγενεσία, η Ν. Εφημερίδα, Χρόνος, η Θεσσαλία, ο Βόλος, Η Πατρίς Βόλου, ο Εργάτης, ο Νουμάς, Η Εφημερίς των Κυριών, ο Νεολόγος Κων/πόλεως κ.α.

Περιοδικά όπως τα Ελληνικά Χρονικά, ο Παρνασσός, ο Νέος Ελληνομνήμων, η Πινακοθήκη, η Πολιτική Επιθεώρηση, ο Προμηθεύς, ο Μνήμων, τα Θεσσαλικά Χρονικά, το Θεσσαλικό Ημερολόγιο κ.α. στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στο Δήκι, στα ΓΑΚ Βόλου και Λάρισας, ιδιωτικά αρχεία όπως των Κυριαζή, Εμ. Μπενάκη, Θρ. Πετμεζά, στα Ιστορικά Αρχεία της Βιβλιοθήκης του κτήματος Δέλτα. Δυστυχώς το αρχείο του Γ. Ζωιτόπουλου, και της οικογένειας Καρτάλη στο Δήκι Βόλου δεν ήταν διαθέσιμο για έρευνα για λόγους που το κέντρο τεκμηρίωσης έκρινε, με αποτέλεσμα να στερηθεί η έρευνα από πολύτιμα στοιχεία που ενδεχομένως να προέκυπταν. Τα βιβλία πρακτικών και ψηφισμάτων του Δ. Βόλου στο Δήκι, αποτέλεσαν πολύτιμη πηγή για την άντληση στοιχείων για την συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης σημαντική πηγή υπήρξαν και οι συζητήσεις των Συνεδριάσεων της Βουλής που αναζητήθηκαν κυρίως μέσω του ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου στον οποίο δημοσιεύονταν αυτούσιες κατά το σύνθηδες της εποχής. Περιορισμένη αναζήτηση, συγκριτικά με την έκταση της έρευνας, έγινε και στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, όπως και στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Έγινε αναζήτηση στο Διαδίκτυο από την οποία προέκυψε αξιόλογο

υλικό όπως άρθρα και μελέτες. Τέλος αναζητήθηκε η σχετική βιβλιογραφία ελληνική και ξένη όπως παρατίθεται στο τέλος της εργασίας, η οποία όμως είναι σχετικά περιορισμένη, καθώς δεν έχουν ακόμη ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Γενικό πλαίσιο

Η περίοδος 1881-1922 που εξετάζει η παρούσα εργασία, αποτελεί χρονολογικά την τελευταία φάση μιας πορείας που ξεκίνησε από την επανάσταση του 1821, για την συγκρότηση του εθνικού κράτους, όσον αφορά, τουλάχιστον, στην παγίωση των εδαφικών διεκδικήσεων, - με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα- και στην επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων του. Στο διάστημα αυτό θα παρακολουθήσουμε την πορεία της ανάπτυξης της Μ. Ιδέας, - όρος με τον οποίο περιέγραφαν οι σύγχρονοι του, τις αλυτρωτικές επιδιώξεις του ελληνισμού- η συμβολή της οποίας, στα πλαίσια της εθνικής πολιτικής, υπήρξε καθοριστική στον τρόπο με τον οποίο επηρέασε την ολοκλήρωση του εθνικού κράτους. Το αποτέλεσμα ήταν να επιτευχθεί τελικά η σύμπτωση των εδαφικών ορίων του έθνους με αυτά του κράτους, αλλά όχι ακριβώς σύμφωνα με τις επιδιώξεις των υπερμάχων του Μεγαλοϊδεατισμού.

Παράλληλα στην περίοδο αυτή - που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα μεταβατικό στάδιο - θα αναζητηθούν και θα αναδειχθούν εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα διαμορφώσουν τη φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας και της πολιτείας και θα την οδηγήσουν σε τροχιά εκσυγχρονισμού. Οι παράγοντες που δρουν στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους και προσδιορίζουν την εξέλιξή του, αποτελούν ταυτόχρονα συνιστώσες των κοινωνικοοικονομικών και των ιδεολογικοπολιτικών θεσμών που λειτουργούν σ' αυτό. Βρίσκονται όμως πάντα σε διάλογο με την διεθνή - κυρίως την ευρωπαϊκή - κοινότητα με την οποία συνδέονται με πολυδιάστατες σχέσεις.

Η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής δεν αποτελεί παρά μόνο μια συνισταμένη αυτής της σύνθεσης και ίσως να μην είναι πάντα η πιο σημαντική, όπως συμβαίνει να θεωρούμε συχνά. Η επικοινωνία με το « εξωτερικό» θα αποτελέσει μέγιστο στόχο για το νεόκοπο κράτος και ταυτόχρονα παράμετρο αξιολόγησης του εκσυγχρονισμού του. Έτσι δραστηριότητες, όπως η εμπορική, με χώρες του εξωτερικού, η φοίτηση σε ξένα πανεπιστήμια, οι χρηματοοικονομικές συναλλαγές, με τις χώρες της Δύσης κυρίως, η ιδεολογική και η καλλιτεχνική επικοινωνία προάγονταν και τύχαιναν ιδιαίτερης αναγνώρισης από τους κατοίκους του Ελληνικού κράτους.

Ακόμα και σε περιόδους κρίσεως η αλλοδαπή αποτελούσε τον προσφιλή προορισμό αυτών που « δεν είχαν που την κεφαλήν κλίνει », και αναζητούσαν ένα καλύτερο μέλλον μακριά από την πατρίδα τους. Γενικά υπήρχε μια « οικειότητα» στον τρόπο που οι Έλληνες, εξέχοντες και μη, αντίκριζαν τον διεθνή χώρο, κάτι που ήταν αποτέλεσμα της ανάπτυξης πολυεπίπεδων σχέσεων επικοινωνίας με το εξωτερικό στο μακρύ και πλούσιο παρελθόν της ελληνικής διασποράς. Φυσικά δεν υπήρχε η ίδια προσέγγιση για όλες τις χώρες, αλλά κάθε κράτος ήταν διαβαθμισμένο στην ελληνική συνείδηση ανάλογα με τις δραστηριότητες που αναπτύσσονταν εκεί¹.

¹ Άλλο ρόλο έπαιζαν οι παλιές ελληνικές εμπορικές παροικίες της Ευρώπης και της Αιγύπτου, και διαφορετικοί οι νέοι υπερπόντιοι προορισμοί της Αμερικής, της Αυστραλίας και του Καναδά, που προσέφεραν διέξοδο στην έντονα μεταναστευτική τάση της περιόδου 1881-1922,

Εξίσου σύνθετη με την εξωτερική είναι και η πραγματικότητα στο εσωτερικό της χώρας, καθώς το κράτος αντιμετωπίζει την πρόκληση της διεύρυνσής του παράλληλα μ' αυτή του εκσυγχρονισμού του. Η προσάρτηση νέων εδαφών - Θεσσαλία και Άρτα- στο, μέχρι το 1881, ασφυκτικό, από άποψη χώρου ελληνικό κράτος, θα δημιουργήσει σχεδόν άμεσα την ανάγκη να λειτουργήσει στις περιοχές αυτές ο κρατικός μηχανισμός, ώστε να εξασφαλιστεί η ομαλή ένταξή τους στο κράτος και η αναγνώρισή του σαν τον επίσημο φορέα διακυβέρνησής τους². Σ' αυτή την κατεύθυνση είναι προσανατολισμένοι όλοι οι φορείς που έχουν επιφορτισθεί με την συγκρότηση του εθνικού κράτους στην Ελλάδα, όπως είναι η πολιτεία, η διοίκηση, η εκπαίδευση, η θρησκεία και ο τύπος.

Η ελληνική κοινωνία θα διαμορφώσει την ταυτότητά της σύμφωνα με αυτό που έχει θέσει σαν άμεση προτεραιότητά της, δηλ. την ολοκλήρωση του εθνικού κράτους, σαφώς επηρεασμένη από νέες ιδεολογικές τάσεις που γεννιούνται στην αλλοδαπή και ο απόηχός τους φτάνει σε αυτιά πρόθυμα να ακούσουν και να ασπαστούν κάτι τι νέο και ελπιδοφόρο και στο εσωτερικό της χώρας. Στην μακρόχρονη αυτή πορεία προς την αφομοίωση και τη ομοιογενοποίηση του ελληνικού κράτους, παρατηρώντας πλήθος φαινομένων και σχέσεων που αναπτύχθηκαν και πολυπλοκότητα αιτιάσεων για καθετί που συνέβη, θα γίνει προσπάθειά να συνθέσουμε το ψηφιδωτό της περιόδου και να το κατανοήσουμε.

Στην περίοδο 1881-1922 που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας αυτής, υπάρχουν κάποια γεγονότα, πολεμικά και διπλωματικά, κυρίως που αποτέλεσαν σταθμό στην ιστορία και εξέλιξη του κράτους είτε γιατί προέκυψε η εδαφική του προέκταση είτε γιατί σηματοδότησαν την πορεία του προς τον εκσυγχρονισμό και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης της ελληνικής κοινωνίας, ενώ δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης σε μεταγενέστερο χρόνο.

Τα γεγονότα αυτά με χρονολογική σειρά είναι η προσάρτηση της Θεσσαλίας και Άρτας στο ελληνικό κράτος το 1881, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος το 1897, το κίνημα στο Γουδί το 1909, οι Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-13, η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α. Παγκόσμιο Πόλεμο, Ο Διχασμός, η Μικρασιατική Εκστρατεία το 1919 και η Μικρασιατική καταστροφή το 1922. Τα γεγονότα αυτά θα αποτελέσουν τις συντεταγμένες γύρω από τις οποίες θα προσπαθήσω να οργανώσω τους θεματικούς άξονες της πολιτικής, της ιδεολογίας, της παιδείας, της διοίκησης της οικονομίας και της τέχνης για να ζωντανέψει το μωσαϊκό της περιόδου.

Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, τόμος Α', Εισαγωγή, σελ 2.

² Η έκταση που παραχωρήθηκε από τους Οθωμανούς ανερχόταν σε 13.395τ.χμ.(12.258 της Θεσσαλίας και 1.136 της Άρτας) και αύξησε την ολική έκταση του κράτους κατά 26.7%. Παράλληλα με τις εργασίες αυτές της επιτροπής πραγματοποιούνταν και η ειρηνική κατάληψη των νέων επαρχιών, η οποία κατά γενική ομολογία έγινε ομαλά, χωρίς σοβαρά επεισόδια. Αγγελική Σφήκα –Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο Ελληνικό κράτος (1881-1885)*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική σχολή του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 20.

Η δομή της κρατικής διοίκησης.

Το 1881 η οργάνωση της κρατικής διοίκησης παραμένει η ίδια με αυτή που σχεδίασε η Αντιβασιλεία όταν ανέλαβαν, στο πλευρό του βασιλιά Όθωνα να οργανώσουν τη δομή του κρατικού μηχανισμού στο νέο Ελληνικό κράτος ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει στη βάση ενός σύγχρονου σχεδιασμού³. Το σύστημα των δημοσίων υπηρεσιών που εφαρμόστηκε τότε, διατηρήθηκε μέχρι το 1912, αναπτύχθηκε στο σύνολο της επικράτειας και επέτρεψε τη διοίκηση του ελληνικού κράτους και την αφομοίωση των νέων περιοχών.

Χαρακτηριστικό αυτού του τύπου οργάνωσης υπήρξε ο υπέρογκος αριθμός δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων καθώς και φοροσυλλεκτών και η άκαμπτη γραφειοκρατία και ήδη το 1880 γίνεται ορατή η ανάγκη για την εισαγωγή κάποιων εκσυγχρονιστικών αλλαγών στο τομέα αυτό. Το κράτος λοιπόν τα πρώτα πενήντα χρόνια της ύπαρξής του λειτουργούσε σαν εργοδότης και ήταν ο βασικός πόλος έλξης του μη αγροτικού πληθυσμού καθώς πρόσφερε και τη δυνατότητα για κοινωνική ανέλιξη⁴. Αλλά από το 1880 η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει καθώς ο τομέας της διοίκησης υποχωρεί από την κυρίαρχη θέση του, ενώ αυξάνονται θεαματικά το εμπόριο, η πίστη και οι συγκοινωνίες καθώς και τα ελεύθερα επαγγέλματα⁵.

Όταν ο Τρικούπης έγινε πρωθυπουργός το 1882 είχε ήδη διαγνώσει την ανάγκη της άμεσης μεταρρύθμισης της κρατικής διοίκησης σαν βασική προϋπόθεση για την εθνική ανόρθωση που ονειρευόταν. Παράμετροι της προσπάθειας για την προώθηση εθνικής ενοποίησης, αποτελούσαν η ανασύνταξη των οργάνων που ήταν φορείς της πολιτικής εξουσίας και η ανανέωση του κράτους ως κεντρικού φορέα εθνικής πολιτικής. Παράλληλα η πολιτική του Τρικούπη δημιουργούσε τις απαραίτητες συνθήκες για την αφομοίωση του Ελλαδικού χώρου στην παγκόσμια οικονομία, συνθήκη απαραίτητη για τη δημιουργία του αστικού κράτους που οραματιζόταν. Βέβαια ο εκσυγχρονισμός

³Με το βασιλικό διάταγμα της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1833 καταργήθηκε η διοικητική διάρθρωση που ίσχυε στα πρώτα χρόνια της ελληνικής επικράτειας και η χώρα χωρίστηκε σε νομούς - δέκα στην αρχή - και σε επαρχίες. Επίσης καταργήθηκαν οι κοινότητες που υπήρχαν από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, και οι οικισμοί που τις απάρτιζαν συνενώθηκαν σε δήμους τριών διαφορετικών τάξεων, ανάλογα με τον πληθυσμό τους. Σε κάθε τάξη αντιστοιχούσε διαφορετικός αριθμός δημορχιακών παρέδρων και υπήρξε και διαφορά ως προς τον τρόπο διορισμού του Δημάρχου. Οι νομάρχες υπάγονταν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εσωτερικών και διορίζονταν απ' αυτό. Οι δήμοι είχαν αρκετές αρμοδιότητες με κυριότερες : την στοιχειώδη εκπαίδευση, την αστυνόμευση, την στρατολόγηση. Τα δημοτικά συμβούλια εκλέγονταν από τους δημότες, αλλά ο δήμαρχος επιλεγόταν από το νομάρχη, από κατάλογο υποψηφίων που συντάσσει το δημοτικό συμβούλιο. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* φύλλο 3/10-10-1834

⁴ Από ποσοτική άποψη αξίζει να σημειωθεί ότι το 1875 οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι ήταν περίπου 10.000, οι στρατιωτικοί 20.000 και τα άτομα που ζούσαν από την οργάνωση και την είσπραξη των φόρων 10.000, δηλαδή το ¼ του μη αγροτικού πληθυσμού αντλούσε τα προς το ζην από το κράτος. Τα ανώτερα κλιμάκια των κρατικών λειτουργιών είχαν μισθούς που τους ανέβαζαν αυτόματα στην κορυφή της κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας. Κ. Τσουκαλάς, *Η ανορθωτική προσπάθεια του Τρικούπη 1882-1895, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμος ΙΔ' σελ. 13

⁵ ο.π. σελ 10

του κράτους ήταν αδύνατος αν δεν επενέβαινε ριζοσπαστικά στις δομές της κρατικής μηχανής και της εξουσίας κατ' επέκταση.

Οι προσπάθειες του Τρικούπη όμως έμελλαν – σ' ένα μεγάλο ποσοστό τουλάχιστον - να προσκρούσουν στην αντιπολιτευτική θύελλα και στην κλιμακούμενη, εξαιτίας της φορολογικής πολιτικής του, που έπληττε ουσιαστικά τα κατώτερα στρώματα, λαϊκή δυσαρέσκεια. Η ψήφιση του νόμου ΔΝΖ' το 1912 αποτέλεσε ένα ουσιαστικότερο βήμα στην προσπάθεια αναμόρφωσης του αυτοδιοικητικού συστήματος και στην υπόθεση της ομογενοποίησης της χώρας.

Οι πολυκοινοτικοί δήμοι που είχαν θεσπίσει οι Βαυαροί καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από τους μεμονωμένους δήμους και κοινότητες που ήταν αποδυναμωμένοι απέναντι στην κεντρική διοίκηση και την ευθύνη της αστυνόμευσής τους ανέλαβε πλέον η ενιαία κεντρική διοίκηση χωροφυλακής. Οι κοινότητες αυτές, μικρές, θνησιγενείς και χωρίς πόρους, κατέληξαν να λειτουργούν σαν τοπικά παραρτήματα της κρατικής γραφειοκρατίας και ήταν κυρίως υπεύθυνες για την έκδοση πιστοποιητικών και ληξιαρχικών πράξεων⁶. Το σύστημα διοίκησης γίνεται πιο συγκεντρωτικό, κατευθύνεται από την πρωτεύουσα της χώρας που αποτελεί την έδρα της διοίκησης και τον τόπο λήψης αποφάσεων που αφορούν όλη τη χώρα⁷.

Γενικά η λειτουργία της πόλης, και της πρωτεύουσας ειδικότερα, εστιάζει στην άσκηση κεντρικής εξουσίας και στην οργάνωση της παραγωγής σε μεταπρατική βάση. Είναι η πρωτεύουσα, και κατ' επέκταση η κάθε πόλη του κράτους, που θέτει τις κανονιστικές αρχές για την πολιτική, την διοικητική και οικονομική λειτουργία του σύμφωνα με τις επιταγές της διεθνούς οικονομίας σε μια ενοποιημένη εσωτερική αγορά. Μέσα από τις διαδικασίες αυτές η Αθήνα θα αναδειχθεί σε κέντρο διοικητικό, οικονομικό και εθνικό εντέλει, πόλο έλξης όχι μόνο για όσους ανήκουν στην άρχουσα τάξη, ή στο παροικιακό κεφάλαιο, αλλά και για ένα πλήθος μεσαίων και μικρομεσαίων στρωμάτων, καθώς και μιας μάζας λαού που ζει χάρη στη γενναιοδωρία του κρατικού προϋπολογισμού.

Τόσο η άσκηση της κεντρικής διοίκησης με τρόπο συγκεντρωτικό – με δεδομένη την αποδυνάμωση της τοπικής αυτοδιοίκησης- όσο και η οργάνωση της παραγωγής σε μεταπρατική βάση που εξασφαλίζει την ένταξη της ελληνικής παραγωγής σε ένα διεθνές οικονομικό σύστημα, αποτελούν μηχανισμούς άμβλυνσης των τοπικών διαφορών- γεωγραφικών και άλλων - και παράγοντες ενοποίησης του ελληνικού κράτους.

⁶ 1. Με το οργανωτικό σχήμα που εισήγαγε ο νόμος ΔΝΖ /1912 «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων » κατακερματίστηκαν οι δήμοι και δημιουργήθηκαν χιλιάδες κοινότητες σε ολόκληρη την επικράτεια. *Εφημερίς της κυβερνήσεως*, τεύχος Α, αρ Φύλλου 58/14-02-1912.

2. Η μεταρρύθμιση του 1912 κατήργησε και το τελευταίο ενδιάμεσο στάδιο τοπικής αυτοδιοίκησης που θα μπορούσε να χρησιμεύσει σαν βάση αντισυσπείρωσης και διαφοροποίησης στο πλαίσιο του ενοποιημένου κράτους. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', σελ 4

⁷ Ο συγκεντρωτισμός στη διοίκηση, η ομογενοποίηση του πληθυσμού και η ενοποίηση του χώρου αύξησαν την αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού. Η ομαλή διοικητική απορρόφηση των «Νέων Χωρών» από το ελληνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, ήταν μια απόδειξη της ωριμότητας του κρατικού μηχανισμού, που μέσα σε λίγους μήνες κατόρθωσε να ελέγξει ένα διπλάσιο σε έκταση χώρο, με το διπλάσιο πληθυσμό και πολλές εσωτερικές ανομοιογένειες. ο.π. σελ 4

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881, αποτέλεσε χωρίς αμφιβολία ένα γεγονός που έφερε αγαλλίαση στις καρδιές των απανταχού Ελλήνων και αναμφισβήτητη δικαίωση των αλυτρωτικών αγώνων του έθνους καθώς επίσης και παρακαταθήκη για νέους. Οι χειρισμοί του ελληνικού κράτους απέναντι σ' αυτή την ιστορική πρόκληση όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί αφού θα αποκάλυπταν ουσιαστικά τη δυνατότητα της χώρας να ολοκληρώσει το εγχείρημά της και θα αποτελούσαν εχέγγυο για μελλοντικές εθνικές επιδιώξεις⁸. Το γεγονός της προσάρτησης δημιούργησε αφενός νέες προοπτικές για τις οικονομικές και πολιτικές επιδιώξεις των ηγετικών τάξεων, αφετέρου όμως διέψευσε τις προσδοκίες του αγροτικού κυρίως πληθυσμού για βελτίωση των όρων διαβίωσής του και αναβάθμιση της κοινωνικής του παρουσίας στο νέο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που δημιουργούνταν για την Θεσσαλία.

Παράλληλα έφερε στην επιφάνεια πλήθος προβλημάτων που αφορούσαν στην συγκρότηση δομών και στη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών στις νέες περιοχές, τα οποία έπρεπε να επιλυθούν για να προχωρήσει η διαδικασία της ενσωμάτωσης τους στο κράτος⁹. Επεκτείνοντας τα σύνορά της η Ελλάδα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, αποκτά μια περιφέρεια πολύ πιο καθυστερημένη από το παλιό βασίλειο, η οποία ενισχύει τον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και επιδεινώνει τις κοινωνικές συγκρούσεις, χωρίς να λύνει το πρόβλημα της αυτάρκειας στα βασικά είδη διατροφής¹⁰. Επιπλέον επιβεβαίωσε τις πολιτικές επιλογές και τους χειρισμούς του πολιτικού κόσμου που στέφθηκαν με επιτυχία και δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την ενεργοποίηση της Μ. Ιδέας.

Η λύση του προβλήματος, της διαχείρισης δηλαδή των νέων περιοχών, δεν ήταν εύκολη δεδομένου ότι και στην Παλαιά Ελλάδα η διαδικασία συγκρότησης του κράτους ήταν ατελής καθώς πλήθαιναν οι φωνές που ζητούσαν από τον κρατικό μηχανισμό να προχωρήσει στον αστικό εκσυγχρονισμό των δομών του. Απαραίτητη προϋπόθεση επομένως για να αποτελέσουν οι νεοαποκτηθείσες περιοχές πλεονέκτημα για τη χώρα ήταν η ενσωμάτωση τους και ο ταυτόχρονος εκσυγχρονισμός τους, αφού το διοικητικό, πολιτικό, και οικονομικοκοινωνικό τους παρελθόν διέφερε ουσιαστικά από το νέο καθεστώς διοίκησης στο οποίο περιήλθαν.

Οι προσαρτηθείσες περιοχές της Θεσσαλίας δημιούργησαν προσδοκίες ανώτερες των πραγματικών και προσέλκυσαν το ενδιαφέρον ξένων και ομογενών επενδυτών ,οι οποίοι προσέβλεπαν σε επενδυτικές ευκαιρίες λόγω της επικείμενης

⁸ Η προσάρτηση αποτελούσε μια δοκιμασία των δυνατοτήτων ειρηνικής ενσωμάτωσης στο μέλλον και άλλων ενδεχομένως «απόδουλων» περιοχών. Η δοκιμασία αυτή αποτελούσε ταυτόχρονα και μια μοναδική ευκαιρία για να προβληθεί και μάλιστα αντιπαραθετικά προς την Οθωμανική αυτοκρατορία-η «ευρωπαϊκότητα» της Ελλάδας. Για την καλύτερη λοιπόν «βαθμολογία» του ελληνικού κράτους ήταν ανάγκη να επιτευχθεί η καλύτερη δυνατή πολιτική σύνδεση ανάμεσα στην Ελληνική επικράτεια και την Ηπειροθεσσαλία..... Η κυβέρνηση επιθυμούσε να εξασφαλίσει με το παράδειγμα της Θεσσαλίας την ευνοϊκή προδιάθεση των Δυνάμεων επιδεικνύοντας πολιτική ωριμότητα και ικανότητα στην διοίκηση των νέων υπηκόων. Αγγελική Σφήκα –Θεοδοσίου ,σελ. 41-42.

⁹ Τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η Ελλάδα αλλά και τις προοπτικές που προσφέρουν οι νέες περιοχές περιγράφει ο υποπρόξενος Langworth για τις συναλλαγές και το εμπόριο στη Θεσσαλία σε μια έκθεσή του προς το Βρετανικό υπουργείο εξωτερικών. British Foreign Office (F.O) *Thessaly reports by vice-consul Langworth on the trade and commerce of Thessaly 1879-1889*, 1883 σελ 1209.

¹⁰ Χ.Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ.287.

οικονομικής ανάπτυξης του τόπου¹¹. Οι πωλήσεις τσιφλικιών στη Θεσσαλία μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1839 ακολούθησαν ανοδική τροχιά, σημειώνοντας αύξηση το 1856 και κορυφώθηκαν στα χρόνια πριν την προσάρτηση του 1881 όταν οι αναχωρούντες μωαμεθανοί εκποιούσαν τις ιδιοκτησίες τους σε τιμές ευκαιρίας. Έλληνες ομογενείς όπως οι Χ. Ζωγράφος, Ε. Ζάππας, Α. Συγγρός, Στεφάνοβικ, Αφοί Χαροκόπου, Θ. Μαυροκορδάτος, Ν. Κοκωσλής, ήρθαν στο θεσσαλικό χώρο και αγόρασαν μεγάλες εκτάσεις, ενώ στα κατοπινά χρόνια ανέλαβαν επενδυτικές πρωτοβουλίες¹².

Υπήρχαν βάσιμες ελπίδες ότι η προσάρτησή της Θεσσαλίας θα έλυνε το πρόβλημα της αυτάρκειας στα δημητριακά, πράγμα που θα μείωνε αισθητά το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου¹³. Αν και η πίστη στην άποψη ότι οι εύφορες Θεσσαλικές πεδιάδες θα αποτελούσαν πανάκεια για τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας δεν επαληθεύτηκε, κυρίως επειδή το ελληνικό κράτος ήταν αδύναμο να ορίσει τις παραμέτρους της αγροτικής ανάπτυξης και να αναγκάσει τους μεγάλους γαιοκτήμονες να συμμορφωθούν με αυτές, ωστόσο η διαδικασία εκσυγχρονισμού της περιοχής προχώρησε και ανέδειξε δύο αστικά κέντρα, το Βόλο και τη Λάρισα.

Ο τόπος και οι άνθρωποι

Το οικιστικό παρελθόν της πόλης του Βόλου ανάγεται στα προϊστορικά χρόνια και στη διάρκεια των αιώνων οι εκάστοτε κάτοικοι της περιοχής επιβεβαίωναν την προτίμησή των προγόνων τους συνεχίζοντας να κατοικούν την περιοχή που βρίσκεται στον χαμηλό λόφο των «Παλιών» πάνω από τον Παγασητικό κόλπο που στα νεότερα χρόνια ήταν γνωστή σαν Γώλος. Η συνοικία των Παλιών στη δυτική είσοδο της σημερινής πόλης δηλώνει με το όνομά της ακριβώς το γεγονός της συνεχόμενης κατοίκησης της στο πέρασμα των αιώνων. Η περιοχή αυτή δεν σταμάτησε να κατοικείται από τα προϊστορικά χρόνια και στο εξής. Στη διάρκεια της τουρκοκρατίας ο οικισμός αυτός περιβαλλόταν από τείχη (κάστρο), στην περιοχή που εκτεινόταν μεταξύ του νότιου τείχους και της θάλασσας είχαν κτιστεί πολύ κοντά στα τείχη περίπου 150 μαγαζιά τα οποία ανήκαν στον Γιακούμπ Αγά, έναν ισχυρό τοπικό άρχοντα¹⁴. Ο οικισμός αυτός αν και δεν έχει να επιδείξει κάποιο ιδιαίτερο πολεοδομικό

¹¹ Το κοινόν δεν επλανάτο περί του δυναμικού πλούτου της Θεσσαλίας αλλά παρέβλεπε ότι α. απαιτούνταν διάφορα έργα για την ανάπτυξη του τόπου όπως συγκοινωνιακή σύνδεση, αρδευτικά, λιμενικά έργα κ.α, β. η αθρόα μετανάστευση των αγροτών μουσουλμάνων προς την Τουρκία, είχε σαν αποτέλεσμα την ελάττωση της παραγωγής, η οποία χρειάστηκε αρκετά χρόνια για να επανέλθει στα παλιά επίπεδα. Αν. Αδρεάδου : *Έργα, Μελέται επι της Συγχρόνου Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, Τόμος Β, Αθήνα, Νομική Σχολή Παν/μίου Αθηνών, 1939 ,σελ.371

¹² Χ Φώτος, *Ο Βόλος και οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι 1882-1906 και Τζιόρτζιο ντε Κίρικο*, Πρακτικά ημερίδας ,4-5-1993, ΔΗΚΙ, σελ 10 .

¹³ Οι εισαγωγές σταριού το 1881 είχαν φτάσει στο υψηλό επίπεδο των 90 εκατομμυρίων οκάδων. Χ. Αγριαντώνη, σελ 281.

¹⁴ Alexandra Yerolympos, *Urban reform in times of change, 1839- 1881. Ottoman town planning and frontier cities of Thessaly: The case of Volos*, European Association for Urban History Conference, Prague 2012, σελ.4.

ενδιαφέρον στην ιστορική του πορεία¹⁵, γύρω όμως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα θα αποτελέσει ουσιαστικά την αφετηρία για τη δημιουργία ενός δυναμικού αστικού ιστού ο οποίος ανταποκρινόμενες στις εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις των νέων κατοίκων του θα εκφράσει σε σύντομο χρονικό διάστημα κάθε δυναμική που εμπεριέχει για να εξελιχθεί σε ένα νέο αστικό κέντρο. Η αδυναμία του υπάρχοντος οικισμού να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες εμπορικές δραστηριότητες της περιοχής θα αποτελέσει τελικά το κίνητρο για την δημιουργία ενός νέου. Επιπλέον οι ευκαιρίες που προσέφερε το Τανζιματ σε συνδυασμό με τις γαιοπολιτικές συνθήκες και την εγγύτητα των ελληνικών συνόρων αποτέλεσαν την κατευθυντήρια γραμμή για τον εκσυγχρονισμό της περιοχής.

Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας στο Πήλιο ακολουθούμενη από αυτή του εμπορίου και η αυξανόμενη ανάγκη διακίνησης προϊόντων από και προς το θεσσαλικό χώρο, κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκικής παρουσίας στην περιοχή θα δημιουργήσει σταδιακά την ανάγκη εμπορικών οδών. Μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Θεσσαλία, μια πλούσια και εύφορη πεδιάδα, θεωρούνταν ως μια από τις πιο δυναμικές περιοχές του ελληνικού χώρου που βρίσκοναν υπό Οθωμανική εξουσία (η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε ή δεν επιβεβαιώθηκε μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος). Επίσης ήταν και η πιο εκβιομηχανισμένη χάρη στα εργαστήρια που είχαν αναπτυχθεί στις ορεινές περιοχές της, παράγοντας κυρίως μάλλινα προϊόντα, τα οποία προωθούνταν τόσο στην ενδοχώρα όσο και σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω του Βόλου. Ο Παγασητικός κόλπος από πλευράς γεωμορφολογίας είναι το κεντρικότερο σημείο με την καλύτερη προσβασιμότητα τόσο από τη θεσσαλική ενδοχώρα όσο και από τους θαλάσσιους δρόμους, καθώς είναι ελεύθερη η διεξαγωγή του εμπορίου μέσω της θάλασσας.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που οι συγκυρίες οδήγησαν στον προσανατολισμό της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής στην θάλασσα με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα νέο προάστιο έξω και απέναντι από το μεσαιωνικό Γόλο ή Κάστρο¹⁶ όπως ήταν γνωστό στην τουρκοκρατία, στην ανατολική του πλευρά και κατά μήκος της παραλίας. Την πρωτοβουλία ανέλαβαν κυρίως έμποροι από το Πήλιο που αποφασίζουν να μεταφέρουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες σε ένα νέο σύγχρονο αστικό περιβάλλον που θα εξυπηρετεί τις ανάγκες τους και το κυριότερο θα έχει άμεση πρόσβαση στους θαλάσσιους δρόμους διεξαγωγής του εμπορίου¹⁷.

Όπως επισημαίνει η Αλ. Γερολύμπου «Η ανάπτυξη του Βόλου σαν λιμάνι της Θεσσαλίας και διαμετακομιστικό κέντρο για τα προϊόντα της περιοχής αυτής ξεκίνησε τη δεκαετία του 1830 με τη λήξη του πολέμου και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Οι μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε η Οθωμανική κυριαρχία στις επόμενες δεκαετίες έδωσαν για πρώτη φορά τη δυνατότητα σε μη μουσουλμάνους να επενδύσουν σε γη και οδήγησαν στην αστική επέκταση των

¹⁵ Η αδράνεια της τουρκοκρατίας οδήγησε την μεσαιωνική πολίχνη στον 19^ο αιώνα σχεδόν αμετάβλητη και αδιάφορη απέναντι στις ανάγκες του λιμανιού. Β. Χαστάογλου, *Βόλος το πορτρέτο της πόλης από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Β Έκδ. ΔΗΚΙ, Βόλος, 2007, σελ 25.

¹⁶ Το μεσαιωνικό κάστρο του Γόλου αποτελούσε το κέντρο της Οθωμανικής διοίκησης σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.

¹⁷ Οι εμπορικές ανάγκες υπαγόρευαν την εξάπλωση της πόλης με τη δημιουργία ενός νέου προαστίου που αποτελούνταν σε πρώτη φάση, κυρίως από αποθήκες και μαγαζιά των πληρορειτών εμπόρων, όπως επισημαίνει και το όνομα της συνοικίας, που είναι «Νέα Μαγαζεία».

πόλεων. Το 1841 μια ομάδα χριστιανών υπηκόων της περιοχής απευθύνει στο Σουλτάνο μια αναφορά- παράκληση με την οποία ζητάει την άδεια να δημιουργήσει έναν νέο οικισμό και να ιδρύσει μια οργανωμένη κοινότητα στην πόλη του Βόλου για να υποστηρίξει και να ενισχύσει την οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της περιοχής ενώ παράλληλα θα συνεισφέρει με αξιοσημείωτα έσοδα στα κρατικά ταμεία της Οθ. Αυτοκρατορίας χρησιμοποιώντας την μέχρι τώρα αναξιοποίητη γη. Το αίτημα αυτό υποστηρίζεται και από τον Stuart, βρετανό πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος υπερθεματίζει στα πολιτικά πλεονεκτήματα μιας θετικής απάντησης από την Πύλη τονίζοντας ότι αν επιτραπεί η δημιουργία ενός νέου προαστίου τότε όλοι οι χριστιανοί θα εγκατασταθούν εκεί με τις οικογένειές τους και θα είναι ευκολότερος ο έλεγχος και η επίβλεψή τους από τις οθωμανικές αρχές ιδιαίτερα στο ενδεχόμενο μιας πολεμικής σύρραξης, ενώ τώρα ζουν διασκορπισμένοι στα χωριά της περιοχής σε πολλά από τα οποία η πρόσβαση είναι δύσκολη. Τελικά το αίτημα έγινε δεκτό από το Σουλτάνο και οι Έλληνες έμποροι προτού αρχίσουν την ανοικοδόμηση έδωσαν μεγάλη προσοχή στο να τηρηθεί πιστά η προβλεπόμενη διαδικασία γιαυτό και ζήτησαν από την Πύλη να στείλει έναν μηχανικό να χαρτογραφήσει την περιοχή και να συντάξει πολεοδομικό σχέδιο αντάξιο μιας ευρωπαϊκής πόλης. Παράλληλα συγκέντρωσαν ένα σεβαστό ποσό που το κατέθεσαν στο ιδιωτικό ταμείο του σουλτάνου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1840 το νέο προάστιο, που ονομάζεται Νέα Μαγαζεία, αποτελείται από 80 περίπου κτίρια και είναι περιορισμένο σε έκταση αλλά η ανάπτυξή του θα συνεχιστεί με ταχύτερους ρυθμούς την επόμενη δεκαετία ξεπερνώντας το πολεοδομικό σχέδιο που είχε οριστεί αρχικά. Η αποτυχημένη επανάσταση που ξέσπασε στην Θεσσαλία εναντίον της Οθωμανικής αρχής το 1854, όταν δυνάμεις Ελλήνων ανταρτών εισέβαλλαν στην περιοχή, ενδεχομένως να συνέβαλε στην απόφαση των οθωμανικών αρχών να απαγορεύσουν την περαιτέρω ανοικοδόμηση του νέου Βόλου το 1856 με την δικαιολογία ότι έτσι θα εξασθενούσε η αμυντική ικανότητα της Τουρκικής φρουράς στην περιοχή, σε μια εποχή που η αβεβαιότητα και η αδυναμία της Οθωμανικής κυριαρχίας ήταν πλέον ορατή. Ένας ακόμη σημαντικός λόγος για την διακοπή της ανοικοδόμησης ήταν τα οικονομικά συμφέροντα των Οθωμανών ιδιοκτητών της περιοχής που απειλούνταν ή πλήττονταν λόγω της επέκτασης του ελληνικού προαστίου, στο οποίο αυτοί δεν διέθεταν ιδιοκτησίες¹⁸».

Όταν το 1863, με τη μεσολάβηση των ελληνικών και ξένων Προξενικών αρχών, επιτρέπεται ξανά επίσημα από την τουρκική διοίκηση η ανοικοδόμηση του νέου προαστίου, αυτό αρχίζει να αναπτύσσεται ταχύτατα και μέχρι το 1881 σημειώνει ραγδαία οικιστική και πληθυσμιακή πρόοδο¹⁹. Οι Τούρκοι είχαν ήδη από το 1862 φροντίσει να εξασφαλίζουν δικαιώματα ιδιοκτησίας και στην

¹⁸ Alexandra Yerolympos, σελ.1-9

¹⁹ Η οικοδόμηση επετράπη οριστικά το 1863 μετά από πέντε χρόνια οικοδομικής ακινησίας και επιχειρηματικής στασιμότητας που επέσειαν το φάσμα της εγκατάλειψης του τόπου ή του οικονομικού μαρασμού του, και ύστερα από παρέμβαση ελληνικών και ξένων προξενικών αρχών στην Υψηλή Πύλη. Σύμφωνα με τον Γάννο, το αυτοκρατορικό ιραδέ(διάταγμα) για την ελεύθερη οικοδόμηση της πόλης υπεγράφη από τον σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ το 1862 μετά από ενέργειες του βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Lions και με μεσολάβηση του βρετανού υποπροξένου στον Βόλο Sauter. Προηγούμενος όμως κάποια οικονομικά ανταλλάγματα κατέυνασαν τις αντιδράσεις των τοπικών Τούρκων. Στα επόμενα χρόνια οι κατασκευές νέων κατοικιών και αποθηκών επεκτάθηκαν στην Τρίτη σειρά των οικοδομικών τετραγώνων (επί της οδού Ερμού) συμβαδίζοντας με την πρόοδο της ευημερίας της πόλης. Β. Χαστάογλου , σελ 33

καινούργια πόλη έτσι ώστε να εισπράττουν φόρους ή ενοίκια και από αυτή την περιοχή. Η Αλ. Γερολύμπου επισημαίνει στη σχετική της δημοσίευση ότι «Η επίσκεψη του κυβερνήτη Ισμαήλ Πασά στη Θεσσαλία και στην περιοχή του Βόλου τον Αύγουστο του 1862 κρίθηκε αποφασιστική για το μέλλον της νέας πόλης καθώς διακήρυξε ότι υποστηρίζει τις προσπάθειες για τη δημιουργία της νέας πόλης και σε συνεργασία με άλλους μπέηδες της Λάρισας κατάφερε να αγοράσει εκτάσεις γης στο Νέο Βόλο και στη συνέχεια ανακοίνωσε την άρση της απαγόρευσης για ανοικοδόμηση της περιοχής, η οποία στο εξής μπορούσε να αναπτυχθεί χωρίς περιορισμό με εξαίρεση την περιοχή που βρισκόταν βορειοδυτικά του κάστρου – προφανώς για λόγους ασφάλειας»²⁰.

Όλη αυτή η εμπορική και οικιστική ανάπτυξη θα προσελκύσει νέους κατοίκους που αποφασίζουν να μετοικήσουν στην πόλη για να συμβάλλουν αλλά και να ωφεληθούν από το νέο οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς που φαίνεται να διαμορφώνεται. Πρόκειται για οικιστές όχι μόνο από το Πήλιο και τη Θεσσαλία γενικότερα αλλά και από τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα, τα νησιά καθώς επίσης και επιχειρηματίες άλλων εθνικοτήτων όπως μαρτυρεί η ύπαρξη πολλών προξενείων²¹. Ο Ι. Λεονάρδος αναφέρει σχετικά «ότι λόγω της γειννίας με το ελληνικό κράτος, πολλοί Έλληνες ήρθαν στο Βόλο και έχτισαν στην ακρογιαλιά του Φρουρίου, καταστήματα και αποθήκες, για να ασχοληθούν με το εμπόριο το οποίο τους εξασφάλισε μια ευυπόληπτη ζωή. Στα λίγα και καλά αυτά κτίρια που οικοδόμησαν στεγάζονταν μεταξύ άλλων και καφενεία που διέθεταν δωμάτια με μπιλιάρδα, στα οποία συγκεντρώνονταν οι Έλληνες, μιμούμενοι τους ευρωπαίους και συζητούσαν για διάφορα θέματα. Τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της πόλης»²²

Ο Ν. Γάτσος στο βιβλίο του «Βολιώτικες Αναμνήσεις» δίνει κατατοπιστικές λεπτομέρειες για τους οικιστές και την ανάπτυξη της νέας πόλης «Μέχρι το 1850 είχαν ανεγερθεί μόνον τρία οικήματα: το 1845 η οικία του Ν.Γάτσου, και εν συνεχεία οι σιταποθήκες του εβραίου Λιάχου και του μουσουλμάνου Αρίφ αγά, εκμισθωτών της δεκάτης των σιτηρών. Στη συνέχεια ανεγέρθηκαν τα οικήματα των Χρ. Αποστολίδη από τον Αλμυρό, Ι. Τσιμπούκη από τη Μακρυνίτσα, Χατζή Αντ. Καρτάλη και Δ. Καρμίνη από την Τσαγκαράδα, Γ. Ριζοδήμου, Ν. Τσοποτού, Αθ. Αποστολάκη, Ι. Μπάτζιου από τη Μακρυνίτσα, Μ. Ματθαιόπουλου, Δ. Σπυρίδη από την Πορταριά κ.α. Από το 1872 και μετά ανεγέρθηκαν οι οικίες του Κ.Τσοποτού από την Πορταριά, του Γρ. Χατζηλαζάρου από τη Μακεδονία, του Αρ. Μουσουρή από την Κεφαλλονιά, του Θ. Χρυσοχοΐδου από το Κατηχώρι (Πηλίου). Τότε δίπλα στην Εξωραϊστική χτίστηκε οικία από τον Γουλιέλμο Μπορέλ. Τα σπίτια αυτά ήταν μοντέρνα με περισσότερες εσωτερικές ανέσεις και αρχιτεκτονική κομψότητα. Τότε έγινε για πρώτη φορά χρήση μαρμάρων στις ανεγειρόμενες οικοδομές και κάλεσαν μαρμαράδες από τη Σύρο για τη δουλεια αυτή». Επίσης σημειώνει ότι : «Οι πρώτες οικίες επί της οδού Ερμού ήταν του Χ. Μπέκου από την Κόνιτσα, του Ζ. Μοσχοβίδου, του Κολατσή (όπου αργότερα ανοικοδομήθηκε το πρώτο παρθεναγωγείο του Αθ. Βοδανάρα από τα Κύθηρα), και του ιατρού Κ.Μπάϊλα. Στη συνέχεια κτίστηκαν οι δύο μεγάλες οικίες των Περδίκη και Νικολαΐδη από την

²⁰ Alexandra Yerolympos, σελ.9

²¹ Β.Χαστάογλου, σελ 40.

²² Ι. Α.Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εν Πέστη της Ουγγαρίας εκ του ελληνικού τυπογραφείου του ευγενούς Τράττνερ και Καρολίου, 1836, σελ 113-4.

Ήπειρο και του Ι. Ζάχου από τη Μακεδονία. Την ίδια εποχή κτίστηκαν και οι οικίες των εξ Αιγύπτου επαναπατρισθέντων αδελφών Γ και Κ. Καρτάλη στην πλατεία του Αγίου Νικολάου»²³.

Σύμφωνα με την Αλ Γερολύμπου «Το 1854 δημιουργήθηκε στο Βόλο Ελληνικό προξενείο και το 1862 ο Άγγλος προξενικός σύμβουλος, Suter, μετέφερε την έδρα του από τη Λάρισα στο Βόλο. Η προσπάθεια της Γαλλίας να εγκαταστήσει μόνιμο προξενικό πράκτορα στο Βόλο ξεκίνησε πριν το 1839, όπως διαπιστώνεται από τις εκθέσεις του προξένου Θεσσαλονίκης, Ed. Grasset του 1848. Η ανάπτυξη του πληθυσμού υπήρξε ταχύτατη :από 1500 κατοίκους το 1860 και 3000 το 1862, ο πληθυσμός της πόλης ανήλθε στους 5.000 το 1881 τη χρονιά που η περιοχή προσαρτήθηκε στην Ελλάδα Η πληθυσμιακή ανάπτυξη συμβαδίζει με την εμπορική και ήδη λειτουργούσαν στην πόλη από το 1853 αυστριακά ναυτιλιακά πρακτορεία²⁴». Από το Σαλμανέ²⁵ του βιλαετίου των Ιωαννίνων του 1871 προκύπτουν τα εξής στοιχεία: «Στον κασαμπά (πόλη) του Βόλου καταγράφονται 450σπιτικά και 440 καταστήματα και λοιπά, ένα κάστρο και ένα στρατόπεδο με τέσσερις λόχους. Το λιμάνι του, το σημαντικότερο στο σαντζάκι των Τρικάλων δεχόταν βαπόρια των εταιριών Φεβαϊντί Οσμаниέ, της Αιγυπτιακής, της Αυστριακής και της Γαλλικής και διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Σύρο, την Κρήτη και την Αλεξάνδρεια».²⁶

Οι τουρκικές αρχές της πόλης ερχόμενες αντιμέτωπες με αυτή την υπερδραστηριότητα του ελληνικού στοιχείου βρίσκουν αρκετές ευκαιρίες για να εξασφαλίσουν έσοδα για το τουρκικό δημόσιο. Από τη δεκαετία του 1840 και εξής το οθωμανικό στοιχείο προσπαθώντας να διαχειριστεί την προοπτική της οικονομικής κυρίως χειραφέτησης των μη μουσουλμάνων υπηκόων της αυτοκρατορίας, και να εκμεταλλευτεί τις νέες δυνατότητες και τα οικονομικά οφέλη που προέκυπταν από την επερχόμενη αστικοποίηση, δεν έθεσε περιορισμούς στην ανοικοδόμηση της πόλης –εκτός από εκείνους που έχουν ήδη αναφερθεί-, αντίθετα προέτρεψε την περαιτέρω ανάπτυξή της. Οι Έλληνες κάτοικοι από την πλευρά τους, έν όψει της απελευθέρωσης της περιοχής προσπαθούν να εκμεταλλευτούν κάθε δυνατή πιθανότητα για να επενδύσουν σε γη σε προνομιακές τιμές²⁷. Έτσι στις παραμονές της απελευθέρωσής του ο Βόλος διαθέτει ήδη τη φυσιογνωμία μιας εμπορικής πόλης και ενός πολυσύχναστου λιμανιού ταυτόχρονα, ενώ συνεχίζει

²³ Ν. Γάτσιος (1933), *Βολιώτικες Αναμνήσεις*, ΔΗΚΙ Βόλου, Αθήνα, ανατύπωση 1998, σελ. 53-55

²⁴ Alexandra Yerolympos, σελ.9

²⁵ Οι Salname ή επίσημα ημερολόγια περιείχαν πληροφορίες για τη διοίκηση του βιλαετίου, τα γεωγραφικά και στατιστικά στοιχεία κλπ και αποτέλεσαν μία από τις καινοτομίες που συνόδευσαν την επέκταση της ισχύος του νόμου περί βιλαετίων από τον σουλτάνο Αβδούλ Αζίζ το 1867. Β. Χαστάογλου, σελ 44.

²⁶ Πηγή των παραπάνω στοιχείων υπήρξε ο Σαλμανές του έτους 1871 που δημοσίευσε ο Μ. Κοκολάκης, (1990), Μια οθωμανική περιγραφή της Θεσσαλίας 1871, *Ιστορ.* Τομ .1, Μαρτίου, σελ 57-74). ο.π. σελ 44.

²⁷ Έξι μήνες πριν την απελευθέρωση του Βόλου, οι τουρκικές αρχές στην προσπάθειά τους να προσπορίσουν κέρδη στο τουρκικό δημόσιο μεταβίβασαν οριστικά σε δημοπρασίες τα θαλάσσια οικοπέδα, δηλαδή το τμήμα της ακτής που αποκαλυπτόταν με την άμπατη μπροστά στο μέτωπο της πόλης και οι αγοραστές τους έσπευσαν να καταλάβουν τα νέα γήπεδα, επιχωματώνοντας τα. Δ. Τσοποτός, *Ιστορία του Βόλου*, καλλιτεχνικός οργανισμός δήμου Βόλου 1991, Βόλος, σελ 288-290

να διατηρεί στους κόλπους του τον πρώτο οικιστικό πυρήνα του κάστρου. Στην περίοδο των σαράντα ετών που προηγήθηκε της προσάρτησης είχαν συντελεστεί βαθμιαία σημαντικές αλλαγές που οδήγησαν στην υιοθέτηση νέων τάσεων και κοινωνικών συμπεριφορών και τελικά στην διαμόρφωση ενός αστικού τρόπου ζωής, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Ο πληθυσμός των δύο συνοικιών ήταν εθνικά προσδιορισμένος καθώς το κάστρο κατοικούνταν κυρίως από Τούρκους(1500 άτομα περίπου) ενώ η νέα συνοικία από Έλληνες εμπόρους, το δε σύνολο των κατοίκων ανέρχονταν σε 5.000-6.000χιλιάδες²⁸. Οι Έλληνες κάτοικοι διαθέτοντας την εμπειρία του παροικιακού ελληνισμού επιθυμούσαν να δώσουν στην πόλη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό οι ποιοτικές διαφορές μεταξύ των δύο συνοικιών ήταν αναμφισβήτητα αναγνωρίσιμες και καταγράφονται στις μαρτυρίες διαφόρων λογίων , προξένων ή ταξιδιωτών²⁹. Ήδη από το 1791 οι Δημητριάδες στις περιγραφές τους για την πόλη του Βόλου μιλούν απαξιωτικά για την πολιτική των οθωμανικών αρχών : « ...η τοποθεσία του κάστρου όπου είναι σκάλα όλης της άνω Θεσσαλίας, το απαιτούσε να είναι μια πόλη μεγάλη και εμπορική, μα εις την Τουρκία δεν πρέπει να ζητή τινάς ένα τέτοιο. Οι Τούρκοι φυλάγοντας το πνεύμα των προγόνων τους πασχίζουν πάντοτε να ερημώνουν τόπους κι όχι να τους πολίζουν»³⁰ . Από την αρχή του 19^{ου} αιώνα και μέχρι το 1882 περιηγητές όπως οι Leake και Bartholdy και πρόξενοι περιγράφουν την παραλία σαν βαλτότοπο, με δρόμους στενούς και αδιάβατους και ατμόσφαιρα ανθυγιεινή. Η θάλασσα αποτραβιόταν και άφηνε πίσω της λιμνάζοντα νερά³¹.

Το Κάστρο και το νέο προάστιο του Βόλου συνυπήρξαν για τέσσερις δεκαετίες περίπου διατηρώντας διαφορετική εξουσία, εθνοθηρησκευτική σύνθεση, οικονομική λειτουργία και οικιστική μορφή. Παρά τις διαφορές³² αυτές οι δύο οικιστικοί πυρήνες κατάφεραν να συμπορευτούν και να συνυπάρξουν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα μέχρι το 1881³³. Στα επόμενα, μετά την προσάρτηση, χρόνια

²⁸ Ι. Κοκίδης , *Οδοιπορικό Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880, σελ 5 και 188-189.

²⁹ Μέσα στο κάστρο που κατοικείται από Τούρκους οι οικίες είναι παλιές και μικρές, οι δρόμοι στενοί και βρώμικοι, ενώ η νέα πόλη έχει περίπου 1000 οικίες και 5000 κατοίκους. Οι κατοικίες που οικοδομούνται είναι μεγάλες και υπάρχουν καταστήματα, χώροι αναψυχής , ξενοδοχεία, υπηρεσίες και προξενεία. Ιστότοπος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας:www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/edu/case/7/KEIMENA%5cc41.HTM σελ2

³⁰ Φιλίππιδης Δ, Κωνσταντάς Γρ., *Γεωγραφία Νεωτερική*, επανέκδοση με επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 180-1.

Νωρίτερα και ο Μάγνης επισημαίνει ότι « ...το κάστρο του Γώλου ως επίνειο της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου, έπρεπε να είναι πόλις μεγίστη και εμπορικότατη . Αλλά εις τόπον, τον οποίον οι κρατούντες σπένδουσι μάλλον να ερημόνωσι παρά να τον πολίζωσιν, είναι μάταιον να ζητή τις τα τοιούτα» Ν. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και θεταλλικής Μαγνησίας*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1860, σελ.54

³¹ Β. Χαστάογλου, σελ 23

³² ο.π σελ 25.

³³ Τις παραμονές του 1880 καθώς η οθ. αυτοκρατορία προσπαθούσε να αποδείξει στους Ευρωπαίους αλλά και στους ντόπιους ότι μπορούσε να διασφαλίσει ισονομία για όλους τους οθωμανούς υπήκοους και οικονομική ανάπτυξη για την περιοχή. Alexandra Yerolympos, σελ. 10.

η οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της πόλης κυρίως λόγω του λιμανιού, θα συμβάλλει και στην πληθυσμιακή ανάπτυξή της.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος θα σηματοδοτήσει νέες εξελίξεις για την περιοχή αλλά και για την πόλη του Βόλου ειδικότερα. Η προοπτική της πόλης θα καθορισθεί από παράγοντες γεωγραφικούς, πληθυσμιακούς, οικονομικούς, και κοινωνικούς. Τόσο η γεωγραφική θέση της πόλης στη νέα επικράτεια όσο και ο οικονομικός ρόλος που αναπτύσσει σ' αυτή θα την αναδείξουν σύντομα σε σπουδαίο διοικητικό κέντρο διεργασιών και φαινομένων αστικού μετασχηματισμού. Στην πόλη θα συσταθεί Επαρχείο, Δημαρχείο, Πρωτοδικείο, Ειρηνοδικείο, Οικονομική Εφορεία, Ταμείο, Ταχυδρομείο, Τηλεγραφείο, Στρατιωτικό Νοσοκομείο, Αστυνομία, Μοιραρχία, Λιμεναρχείο, Υγειονομείο, Τελωνείο³⁴.

Η παρουσία του κράτους γίνεται έντονη και δηλώνει την βούλησή του να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει τις νεοαποκτηθείσες περιοχές. Οι διοικητικές δομές της τουρκοκρατίας πρέπει να εξοβελιστούν και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν την πόλη στον αστικό εκσυγχρονισμό. Η κρατική βούληση εδώ φαίνεται να συμπορεύεται με τις επιθυμίες και τους στόχους των κατοίκων της πόλης που σε μεγάλο ποσοστό εκφράζουν τον αστικό τους δυναμισμό. Η τοπική κοινωνία θα αποδείξει έμπρακτα την προθυμία της να αποτελέσει ενεργό στοιχείο της ελληνικής επικράτειας συμβάλλοντας με κάθε τρόπο στην ενσωμάτωσή της και σε κάθε ευκαιρία επιβεβαιώνει με υπερηφάνεια την βούλησή της αυτή.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας συνοδεύτηκε από τη μείωση του πληθυσμού της επαρχίας καθώς παρατηρείται αθρόα μετανάστευση του Οθ. Πληθυσμού και μετεγκατάσταση του σε άλλες επαρχίες του οθωμανικού κράτους³⁵. Όπως ήταν αναμενόμενο δημιουργήθηκε ένα κενό με την αποχώρηση των Οθ. πληθυσμών το οποίο επέδρασε αρνητικά και στην οικονομία της περιοχής καθώς 20.000.000 περίπου σε χρυσό μεταφέρθηκαν σε οθωμανική επικράτεια³⁶. Η μείωση του πληθυσμού έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις πόλεις που ήταν και διοικητικά κέντρα, όπως η Λάρισα για παράδειγμα³⁷. Σχεδόν αμέσως μετά την ένωση της

³⁴ Δ. Τσοποτός, *Επαρχία Βόλου, Θεσσαλικά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Έκτακτος Έκδοσις, Αθήνα 1935, σελ 136.

³⁵ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Longworth, υποπρόξενου της Βρετανίας στη Θεσσαλία με έδρα τη Λάρισα που είναι και τα μοναδικά στοιχεία που διαθέτουμε για την μετανάστευση αυτή, το Φθινόπωρο του 1883 είχαν μείνει στη Θεσσαλία μόνο 10.000 μουσουλμάνοι. Ο αριθμός αυτός εξακολούθησε να μειώνεται : υπολογίζεται ότι μέχρι το καλοκαίρι του 1884 είχαν μεταναστεύσει από τη Θεσσαλία στο νομό Αϊδινίου 35.000 άτομα περίπου. Ο πόλεμος τέλος του 1897 έδωσε τη χαριστική βολή στο μουσουλμανικό στοιχείο της περιοχής μειώνοντας ακόμη περισσότερο το άλλοτε σεβαστό ποσοστό συμμετοχής του στο θεσσαλικό πληθυσμό. Στην απογραφή του 1907 καταμετρήθηκαν μόνο 2.795 μουσουλμάνοι σε σύνολο 381.000 κατοίκων. Αγγελική Σφήκα – Θεοδοσίου, σελ 76.

³⁶ Χ. Φώτος, σελ 13.

³⁷ Η Λάρισα, διοικητική πρωτεύουσα της Θεσσαλίας συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων που προέρχονταν τόσο από τις ανάγκες για επάνδρωση των διαφόρων υπηρεσιών, όσο και για την κάλυψη των αυξημένων στρατιωτικών αναγκών της. Το αποτέλεσμα αυτής της συγκέντρωσης ήταν ώστε η αναλογία μεταξύ των δύο επικρατέστερων στοιχείων, του χριστιανικού και του μουσουλμανικού να κλείνει υπερβολικά υπέρ του δευτέρου, γεγονός που δεν παρατηρήθηκε σε καμιά άλλη από τις μεγάλες πόλεις της περιοχής. Ένα χρόνο πριν την προσάρτηση, ο πληθυσμός της Λάρισας ανερχόταν σε 20.000 περίπου από τους οποίους 11.000 ήταν μουσουλμάνοι , 6.000 χριστιανοί και 3.000 εβραίοι. Τις παραμονές της ελληνικής κατάληψης ωστόσο, ο βρετανός υποπρόξενος αναφέρει 14.000 μουσουλμάνους και 6.000 χριστιανούς. Μόνο , όταν μετά την προσάρτηση αναχώρησε τόσο το σύνολο

Θεσσαλίας με την Ελλάδα έγινε απογραφή³⁸, σύμφωνα με την οποία η νέα περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη και ο πληθυσμός της άνισα κατανομημένος. Την μεγαλύτερη πυκνότητα παρουσίαζε ο πληθυσμός στην επαρχία του Βόλου³⁹, εξαιτίας των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών που είχαν αναδείξει την περιοχή σε σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο κατά την τουρκοκρατία.

Η απογραφή του 1881 παρά τις δυσκολίες που συνάντησε στη διενέργειά της, λόγω πλημμελούς οργάνωσης αλλά και δυσπιστίας ενός μέρους του πληθυσμού- τόσο των χριστιανών όσο και των μουσουλμάνων για διαφορετικούς λόγους βεβαίως- και απροθυμίας του να ανταποκριθεί στο κάλεσμα των απογραφών, μας δίνει ωστόσο τα πρώτα επίσημα δημογραφικά στοιχεία για την Θεσσαλία, τα οποία όμως έχουν μια σχετική απόκλιση από την πραγματικότητα⁴⁰.

των υπαλλήλων λόγω της αναγκαστικής κατάργησης των θέσεων που κατείχαν στην οθ. Διοίκηση όσο και μεγάλο τμήμα του υπόλοιπου μουσουλμανικού πληθυσμού, αφενός σημειώθηκε κατακόρυφη πτώση του συνολικού αριθμού των κατοίκων της (13.000 στην επίσημη απογραφή του 1881) και αφετέρου το ελληνορθόδοξο στοιχείο ξεπέρασε το μουσουλμανικό : 5.900 Έλληνες και 4.600 οθωμανοί σύμφωνα με τον Β. Ornstein που επισκέφτηκε τη Λάρισα στα 1882. Αγγελική Σφήκα – Θεοδοσίου, σελ 77-8.

³⁸ Η απογραφή αποφασίστηκε με τα Βασιλικά Διατάγματα της 26^{ης} Ιουνίου, της 3^{ης} Ιουλίου και της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1881.

³⁹ Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού κατοικούσε στα χωριά του Πηλίου (περίπου 50.000) ήταν οι κάτοικοι των χωριών αυτών) ενώ η πόλη του Βόλου αριθμούσε έναν πληθυσμό περίπου 5.000 κατοίκων

⁴⁰ Άμα τη εις την Ελλάδα προσαρτήσε των δύο ομόρων ελληνικών τμημάτων της Ηπείρου και Θεσσαλίας διετάχθη υπό της τότε κυβερνήσεως η απογραφή των κατοίκων των νέων επαρχιών δια των από 26 Ιουνίου και 3 Ιουλίου 1881 Β. Διαταγμάτων, ενεργηθείσα κατά μήνα Σεπτέμβριον του αυτού έτους. Το αποτέλεσμα αυτής εδημοσιεύθη εν καιρώ δια του υπ' αρ. 112 φύλλου της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, συμφώνως δ' αυτώ ενηργήθησαν μετ' ολίγων αι εκλογαί των αντιπροσώπων των προσαρτηθεισών χωρών κατά το Β. Διάταγμα το δημοσιευθέν εν τω υπ' αρ. 113 φύλλον της αυτής Εφημερίδος περί του προσδιορισμού του αριθμού των βουλευτών εξ εκάστης επαρχίας. Η απογραφή αυτή ενηργήθη μεά πολλής σπουδής, ένεκα ιδίως των τότε επικειμένων βουλευτικών εκλογών, ως εκ τούτου δε ούτε λεπτομερής εγένετο, ούτε μετά της αυστηρότητος εκείνης της επιβαλλομένης εν ομοίως περιστάσεσι, διεξήχθη δε εντός δεκα πέντε ημερών κατά το καθωρισμένον ήδη απογραφικόν ως οίον τε άριστον σύστημα υπό των στατιστικών συνεδρίων. Αλλά αι περιστάσεις, υπ' ας διετέλει η άρτι χειραφετηθείσα χώρα, δεν ηδύναντο να επιτρέψωσι ακριβεστάτην απογραφήν. Αύτη ενηργείτο κατά πρώτον εν τόπω, υπό ανωμάλου έτι κατάστασιν διατελούντι, η διοίκησις μόλις εγκαταστάσα, εστερείτο των μέσων της ενεργείας και της εξακριβώσεως των αιτουμένων εν τη εργασία αύτη, ουκ ολίγον δε συντέλεσεν εν τη πλημμελή οπωσδήποτε απογραφήν κατά τε την αρχήν και τα λεπτομερείας, η υποψία των κατοίκων, εκ προηγουμένων φόβων και παραδόσεων, ότι δι' αυτής προυτίθετο η νέα κυβέρνησις σκοπόν στρατολογίας αυτών, ή φορολογίας. Οι τοιούτοι μύθοι επέδρασαν αναντιρρήτως εν ουχί καθ' ολοκληρίαν ακριβεί παραστάσει των πραγματικών δεδομένων του πληθυσμού, ελλειπόντων ωσαύτως εντριβών εξασκημένων περί την εργασίαν ταύτην προσώπων. Ένεκα των λόγων τούτων παρελείφθη και η σημείωσις της κοινωνικής καταστάσεως των κατοίκων, των γραμματισμένων και αγραμμάτων, ή κατά φύλλον, ως και η ζήτησις πλείστων άλλων πληροφοριών, αναγκαιουσών προς την πλήρη κατανόησιν και εξακριβώσιν της πραγματικής του τόπου καταστάσεως. [...] Ετέρα επίσης παρατήρησις, σχετική προς τα δεδομένα της ήδη δημοσιευμένης απογραφής και προς τα φαινόμενα της εν τω μέλλοντι κινήσεως του πληθυσμού κατά τας δύο ταύτας επαρχίας, δεν είναι άσκοπον να σημειωθεί ενταύθα. Ένιοι των Μωαμεθανών κατοίκων της Θεσσαλίας, δυσφορούντες ίσως προς την μεταβολήν των πραγμάτων, την επελθούσαν εκ της προσαρτήσεως, εξακολουθούσι μεταναστεύοντες εις την αλλοδαπήν, και ταύτα μεθ' όλον το ενδιαφέρον, το οποίον επεδείξατο υπέρ αυτών η νέα των πραγμάτων τάξις, κατ' αντίθεσιν προς το παρελθόν των προσαρτηθεισών επαρχιών, βασιζομένη επί του σεβασμού των δικαίων του ατόμου, της κοινωνικής και πολιτικής ισονομίας. Ατυχώς η άνευ λόγου κρατούσα παρ' αυτοίς φυλετική υποψία και εχθροπάθεια δεν επέτρεψε να εκτιμήσωσι τας αγαθάς διαθέσεις και το υπέρ αυτών ενδιαφέρον του

Σύμφωνα με αυτά οι κάτοικοι της Θεσσαλίας ανέρχονταν στους 262.000 , ενώ οι κάτοικοι της επαρχίας Βόλου στους 56.500 από τους οποίους 54.812 ήταν χριστιανοί, 1.401 μουσουλμάνοι και 287 εβραίοι. Η πόλη του Βόλου μαζί με το Φρούριο αριθμεί 2.678 άντρες και 2.309 γυναίκες δηλαδή συνολικός πληθυσμός 4.987 ατόμων ενώ η αναλογία οικογενειών και οικοδομών έχει ως εξής: 13.859 οικογένειες με μέσο όρο ατόμων 4,07 ανά οικογένεια και 12.513 οικοδομές με μέσο όρο 4,51 άτομα ανά οικοδομή⁴¹. Η διαφορά που εντοπίζεται μεταξύ του ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού δεν απεικονίζει την πραγματικότητα αλλά οφείλεται κυρίως στην ελλειπή απογραφή του γυναικείου.

Η πόλη του Βόλου από το 1881 και μετά παρουσιάζει σταδιακή αύξηση του πληθυσμού με εξαίρεση την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου που αρκετοί κάτοικοι έφυγαν στην νότια Ελλάδα για να γλυτώσουν τα δεινά του πολέμου. Από τους 4.987 το 1881, έφτασε στους 11.029 το 1889, στους 23.563 το 1907, στους 29.411 το 1920, ενώ μετά την έλευση των προσφύγων το 1922 ο πληθυσμός θα ανέλθει στους 47.892 ανθρώπους.⁴² Ανάλογη πληθυσμιακή ανάπτυξη παρουσιάζει και η επαρχία του Βόλου η οποία σύμφωνα με τις απογραφές του 1881, 1889, 1896 και 1907 κατοικείται από 66.753, 83.210, 91.828 και 102.747.⁴³ Η δημογραφική αύξηση στην Θεσσαλία δεν οφείλεται τόσο στην αύξηση των γεννήσεων όσο στη εγκατάσταση πληθυσμών από άλλες περιοχές της « Παλαιάς Ελλάδας» αλλά και μετανάστες που έρχονται προς αναζήτηση εργασίας. Η εσωτερική μετανάστευση κατόρθωσε να αναπληρώσει ως ένα βαθμό το κενό που δημιούργησε η αποχώρηση των οθωμανών κατοίκων καθώς και Ελλήνων από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές που συνέρρεαν στις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους με αποτέλεσμα όχι μόνο να τις τονώσουν δημογραφικά αλλά και να εξασφαλίσουν την ομοιογένεια του πληθυσμού τους.

Ήδη το 1889 ο Βόλος αριθμεί 11.029 κατοίκους, ουσιαστικά διπλασιάζοντας τον πληθυσμό που κατέγραψε κατά την προσάρτηση, γεγονός που οφείλεται κυρίως

νέου καθεστώτος, παρορμήσασα αυτούς εις άσκοπον μετανάστευσιν. Ουχ ήττον, καθ'ας έχομεν πληροφορίας περί της κινήσεως του πληθυσμού εν ταις νέαις επαρχίαις κατά την τελευταίαν ταύτην διετίαν της εθνικής και πολιτικής αυτών αποκαταστάσεως, ένεκα της αναπτύξεως, ην έλαβεν η προσαρτηθείσα χώρα, και κατ'εξοχήν η Θεσσαλία, πλείστοι άποικοι προσήλθον έξωθεν, ακαταπαύστως δε προσέρχονται τοιοῦτοι, ωθούμενοι προς τούτο εκ της οσημέραι αναπτυσσομένης ευημερίας. Υπουργείο Εσωτερικών, Τμήμα Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, επί της πλατείας του πανεπιστημίου, 1884, σελ 1-3.

⁴¹ ο.π σελ 4, 17, 67.

⁴² Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Έτος 1, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ 35-36.

Λεξικόν Δήμων και Κοινοτήτων και Συνοικισμών της Ελλάδας: Απογραφές του πληθυσμού κατά τα αντίστοιχα έτη.

⁴³ Ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας Βόλου κατά την απογραφή του 1881 που παραθέτει στη διδακτορική της διατριβή η Αγγελική Σφήκα –Θεοδοσίου διαφέρει από αυτόν που καταγράφει το υπουργείο Εσωτερικών (56.500 και 66.753 αντίστοιχα)

Στις Απογραφές μετά το 1881 περιλαμβάνεται στη Θεσσαλία και η επαρχία Σκοπέλου με 8.668, 8.738, και 10.636 κατοίκους αντίστοιχα, ενώ η επαρχία Δομοκού η οποία στην απογραφή του 1881 περιλαμβανόταν στην επαρχία της Λάρισας, στις επόμενες εκλογές υπαγόταν στο νομό Φθιώτιδας. ο.π σελ 75 και 81.

στο φαινόμενο της αστυφιλίας, αφού τα ίδια στοιχεία μαρτυρούν τη μείωση του Πηλιορείτικου πληθυσμού, καθώς επίσης και στους παράγοντες που αναφέρονται παρακάτω. Οι προοπτικές ανάπτυξης που παρουσιάζει η πόλη του Βόλου σε συνδυασμό με την οικονομική δυναμική των κατοίκων του, είχε σαν αποτέλεσμα να προσελκύσει σε πρώτη φάση μεγάλο μέρος του πηλιορείτικου πληθυσμού, αλλά και ανθρώπους που προέρχονται από την παλαιά Ελλάδα και αναζητούν την τύχη τους στη Θεσσαλία. Η πόλη εξαιτίας κυρίως του λιμανιού εξελίσσεται βαθμιαία σε σημαντικό εμπορικό κέντρο γεγονός που ενισχύει και την πληθυσμιακή της αύξηση.

Η πόλη του Βόλου προκάλεσε επίσης το ενδιαφέρον κεφαλαιούχων του εξωτερικού, που διέβλεψαν στην οικονομική της δραστηριότητα ευκαιρίες για επενδύσεις⁴⁴. Οι επόμενες απογραφές μέχρι το 1920 μαρτυρούν επίσης μια αύξηση του πληθυσμού που οφείλεται πέρα από τις γεννήσεις, στην εγκατάσταση προσφύγων προερχόμενων από την Ανατολική Ρωμυλία κυρίως. Στην απογραφή του 1920 καταγράφονται 1.828 πρόσφυγες⁴⁵ όμως στην περίοδο της μικρασιατικής εκστρατείας και μετά την καταστροφή και τη συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών με την Τουρκία, ο Βόλος όπως και τα άλλα λιμάνια της Ελλάδας, έγιναν τόπος υποδοχής της αθρόας προσέλευσης προσφυγικών πληθυσμών, μεγάλο μέρος των οποίων εγκαταστάθηκε μόνιμα στην περιοχή του Βόλου, δημιουργώντας νέα δεδομένα στον τρόπο λειτουργίας του αστικού της ιστού, αφού η πληθώρα φθηνών εργατικών χεριών που προσέφεραν συνέβαλε στην ανάπτυξη της τοπικής βιομηχανίας. Παράλληλα η εγκατάσταση των προσφύγων και η σταδιακή τους ενσωμάτωση στον κοινωνικό ιστό συνέβαλε στην πολιτισμική και ιδεολογική διαμόρφωση της πόλης.

Μέσα από την έρευνα των απογραφικών δεδομένων προκύπτουν επίσης στοιχεία που αφορούν τη σύνθεση του πληθυσμού με βάση το φύλο και την ηλικία. Στις πρώτες απογραφές ο ανδρικός πληθυσμός υπερτερούσε αριθμητικά ακόμα και σε περιόδους που ήταν δεδομένη η εμπλοκή της χώρας σε πολεμικές επιχειρήσεις περιορισμένης ή επιμηκυμένης διάρκειας- ελληνοτουρκικός 1897, Βαλκανικοί 1912-13, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-18-. Σύμφωνα με τη Γενική Στατιστική υπηρεσία της Ελλάδος στην απογραφή του 1920 ο πληθυσμός των Παγασών αποτελούνταν από 15.326 άνδρες και 14.720 γυναίκες, ενώ στην απογραφή του 1928 οι άνδρες ανέρχονται σε 23.574 και οι γυναίκες σε 24.318. Αυτό μπορούμε να το αποδώσουμε στη σύνθεση του πληθυσμού των προσφύγων που κατέκλυσαν την πόλη μετά την Μικρασιατική καταστροφή το 1922 στους οποίους υπερτερούσαν οι γυναίκες (6.398 άνδρες έναντι 7.375 γυναικών)⁴⁶. Επίσης όσον αφορά στην ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού το μεγαλύτερο ποσοστό περίπου το 95%, ήταν ηλικίας μέχρι 65 ετών και μόνο ένα 5% ήταν άνω των 65 ετών.

Εκτός από το ζήτημα της εγκατάστασης των πληθυσμών που συνέρρεαν στην πόλη για τον ένα ή τον άλλο λόγο, προέκυπτε και το ζήτημα της κοινωνικής τους ένταξης και ενσωμάτωσης τους στη νέα πολιτική, πολιτισμική και οικονομική πραγματικότητα ώστε να μην διαταραχθεί η ομαλή λειτουργία

⁴⁴Η ίδρυση της προνομιούχου τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Χ. Φώτου, σελ 13.

Επίσης Κ. Τσουκαλάς, Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 μέχρι το 1895, *Ι.Ε.Ε*, σελ 51

⁴⁵ Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σελ 40.

⁴⁶ ο.π σελ 44.

της πόλης. Ήδη με την σταδιακή αποχώρηση του Τουρκικού στοιχείου από την πόλη παύει να υφίσταται η εθνοθηρσκευτική διάκριση τόσο στις περιοχές κατοικίας όσο και στην ευρύτερη σύνθεση του πληθυσμού αλλά υπεισέρχεται το θέμα της αφομοίωσης και ένταξης ετερόκλητων ελληνικών πληθυσμών σε έναν ομοιογενή κοινωνικό ιστό.

Το ζητούμενο τώρα είναι να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες ώστε ο πληθυσμός αυτός να αποκτήσει συνείδηση της ιδιότητάς του ως πολίτη του ελληνικού κράτους και παράλληλα να ελληνοποιηθεί, να συνειδητοποιήσει δηλαδή την εθνική ταυτότητα που όφειλε να διαθέτει σαν Έλληνας πολίτης του ελληνικού Βασιλείου.

Το κράτος έστρεψε την προσοχή του στην ανάπτυξη των υποδομών⁴⁷ ώστε να είναι δυνατή η επικοινωνία με το εθνικό κέντρο των Αθηνών, οργάνωσε τη διοίκηση και συνέβαλε στην ανάπτυξη των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης, της εκπαίδευσης, της οικονομίας, του στρατού και της εκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό, από τις πρώτες κυβερνητικές ενέργειες το 1882 ήταν η τοπογράφηση της θεσσαλικής περιφέρειας και των πόλεων της με σκοπό την εκπόνηση νέων σχεδίων και έργων υποδομής. Η πολιτική αυτή συνόδευσε σταθερά τις διαδοχικές εδαφικές επεκτάσεις του ελληνικού κράτους από τη σύστασή του μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, και επεδίωκε να δημιουργήσει τις συνθήκες και τους κατάλληλους αστικούς χώρους που θα υποστήριζαν σύγχρονες οικονομικές και αστικές δραστηριότητες.

Η τοπική κοινωνία από την πλευρά της κατέβαλλε φιλότιμες προσπάθειες να συμβάλλει στην εθνική προσπάθεια αναπτύσσοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία στον επιχειρηματικό τομέα και φιλοδοξώντας να κατακτήσει μια διακεκριμένη θέση στη χώρα. Αυτή η ενεργητικότητα και αισιοδοξία αντανακλάται και στην αρθρογραφία της εποχής όχι μόνο σε τοπικά αλλά και αθηναϊκά έντυπα. Σε άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός*⁴⁸ προβάλλεται, ίσως και καθ' υπερβολή κάποτε το ενδιαφέρον των πολιτικών της επαρχίας Βόλου για την περιοχή κάτι που σύμφωνα με το δημοσίευμα αποτελεί και την καλύτερη εγγύηση για το μέλλον της. Γίνεται ειδική μνεία μάλιστα στον Αντώνη Καρτάλη, στον οποίο αποδίδονται τα λιμενικά έργα και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής του Πηλίου και στον Κ. Τοπάλη που επέδειξε και αυτός ανάλογη αγάπη για τον τόπο του.

⁴⁷ Β.Χαστάογλου, σελ. 48-49

⁴⁸ Εφ. *Εμπρός* 15-3-1907.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 συνέπεσε με την εκλογή της κυβέρνησης Τρικούπη, που αποτελούσε τον κύριο πολιτικό εκφραστή του αστικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα. Αν και οι προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί για την προοπτική απόκτησης των νέων αυτών περιοχών ήταν μεγάλες, δεν ευοδώθηκαν γιατί οι νεοπροσαρτηθείσες επαρχίες, αν και είχαν παραγωγικές δυνατότητες, χαρακτηρίζονταν κυρίως από προβλήματα όπως σχεδόν ανύπαρκτη συγκοινωνία, έλλειψη δημοσίων κτιρίων και υποδομών γενικότερα, ξεπερασμένες οικονομικές αντιλήψεις, που κληροδοτήθηκαν στο ελληνικό κράτος. Η αναγκαιότητα της ανάπτυξης υποδομών σ' όλη την ελληνική επικράτεια, ως μέσο αποκατάστασης της επικοινωνίας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, αλλά και ως μέσο για την οικονομική ανάπτυξη που μέχρι τότε ήταν υποτονική και στρεβλή, αποτελούσε άμεση προτεραιότητα, όπως θα φανεί και παρακάτω, της νέας κυβέρνησης. Και η ανάγκη αυτή ήταν ακόμα μεγαλύτερη στις νέες επαρχίες, προκειμένου το κράτος να κατοχυρώσει την εθνική κυριαρχία του, και να εκσυγχρονίσει τις δομές των μέχρι χθες τουρκικών επαρχιών.

Η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών υποδομών στη Θεσσαλία αποτέλεσε βασικό μέλημα της κυβέρνησης Τρικούπη γιατί κάτι τέτοιο θα συνέβαλλε όχι μόνο στην οικονομική ενοποίηση του εθνικού χώρου αλλά και στη διοικητική ενοποίηση και επικοινωνία. Το κέντρο και η περιφέρεια έρχονται πιο κοντά και γίνεται εντονότερη η αλληλεπίδραση σε πολιτικό, ιδεολογικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Δημιουργούνται λοιπόν οι συνθήκες για την ομογενοποίηση του πληθυσμού. Επιπλέον ο Τρικούπης ήδη από το 1882 προέβλεπε ανατροπή της ισχύουσας γαιοπολιτικής κατάστασης στην ευρωπαϊκή Τουρκία εξαιτίας των εδαφικών βλέψεων της Βουλγαρίας στην Μακεδονία. Κάτι τέτοιο ασφαλώς στρεφόταν άμεσα εναντίον των ελληνικών επιδιώξεων στην ίδια περιοχή και ο Έλληνας πολιτικός πίστευε πως η εθνική του πολιτική πρέπει να βασιστεί μεταξύ των άλλων στην ναυτική υπεροπλία, στην σιδηροδρομική συγκοινωνία με την Θεσσαλία και στον στρατό⁴⁹. Οι προβλέψεις του αυτές επιβεβαιώθηκαν σχετικά γρήγορα όταν το Σεπτέμβριο του 1885 η Βουλγαρία με πραξικόπημα προσάρτησε την περιοχή της Αν. Ρωμυλίας, γεγονός που προκάλεσε την επιστράτευση στην Ελλάδα και τον επονομαζόμενο «Ειρηνοπόλεμο» του 1885-86 που έληξε με τον «ειρηνικό» αποκλεισμό των ακτών της Ελλάδας από τις Δυνάμεις.

Η κυβέρνηση Τρικούπη συνέβαλε ώστε να πραγματοποιηθούν δύο σημαντικές επενδύσεις κεφαλαιοκρατικού τύπου στην Θεσσαλία, οι οποίες θα αποτελούσαν κινητήριο μοχλό ανάπτυξης για την περιοχή και θα έθεταν τις βάσεις του εκσυγχρονισμού της. Η πρώτη αφορούσε την ανάπτυξη σιδηροδρομικού δικτύου και η δεύτερη την ίδρυση τράπεζας. Στα σχέδιά του αυτά ο Τρικούπης συνεργάστηκε με Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς που

⁴⁹ Αν. Ανδρεάδου : *Έργα, Μελέται επί της Σύγχρονου Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, Τόμος Β, Νομική Σχολή Παν/μίου Αθηνών, Αθήναι, 1939 σελ 410, 418.

ενδιαφέρονταν να επενδύσουν⁵⁰ τα χρήματά τους στην παρθένα ελληνική αγορά. Τον Ιούνιο του 1882 η κυβέρνηση Τρικούπη παραχώρησε το προνόμιο για τις σιδηροδρομικές γραμμές Βόλου – Λάρισας και Βελεστίου – Καλαμπάκας στο χρηματιστή Θ.Μαυροκορδάτο από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου σχημάτισε την εταιρεία « Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας» μαζί με τον επίσης Κωνσταντινοπολίτη Αν. Συγγρό⁵¹. Οι ομογενείς θα ιδρύσουν νέες τράπεζες (Γενική Πιστωτική Τράπεζα, Βιομηχανικής Πίστεως, Ηπειροθεσσαλίας) οι πιστώσεις των οποίων θα απορροφηθούν από τις σιδηροδρομικές εταιρείες και τα δημόσια έργα. Συγχρόνως θα διαδραματίσουν το ρόλο του ενδιάμεσου στα δάνεια του ελληνικού δημοσίου.⁵² Ο Αν Συγγρός υπήρξε μάλιστα ένας από τους συνιδρυτές της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας.

Αποτέλεσμα των συνεργασιών αυτών ήταν η Εταιρεία Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων και η Προνομιάχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, με τις οποίες θα ασχοληθούμε διεξοδικά παρακάτω. Οι έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς είχαν ήδη σπεύσει πριν την απελευθέρωση το 1881 να επενδύσουν στη Θεσσαλία, σε γη, αγοράζοντας τις εκτάσεις των τούρκων τσιφλικούχων, ενόψει της αποχώρησής τους. Ήταν φυσικό να ενδιαφέρονται κάποιοι από αυτούς για την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου στην περιοχή αφού κάτι τέτοιο θα επέτρεπε τη μεταφορά των θεσσαλικών σιτηρών και άλλων προϊόντων στο λιμάνι του Βόλου και την περαιτέρω άσκηση εμπορικής δραστηριότητας. Η συνεργασία τους με την κυβέρνηση Τρικούπη θα τους εξασφάλιζε λοιπόν τον έλεγχο του συγκοινωνιακού δικτύου και του εμπορίου παράλληλα με τον έλεγχο της γης και της αγροτικής παραγωγής που είχαν ήδη στα χέρια τους και ήταν αναμενόμενο να μεγιστοποιήσει τα κέρδη τους.

Ανάπτυξη της συγκοινωνίας

Η συγκρότηση του εθνικού κράτους στην Ελλάδα, είναι το αποτέλεσμα μιας μακριάς διαδικασίας που στόχευε στην ενοποίηση των επιμέρους και τόσο διαφορετικών σε χαρακτήρα περιοχών της ελληνικής επικράτειας. Η διαδικασία αυτή δεν υπήρξε ούτε απλή, ούτε ανώδυνη, καθώς αφορούσε περιοχές που για αιώνες ήταν αποκομμένες η μία από την άλλη, απομονωμένες και ξεχασμένες πολλές φορές από την κεντρική διοίκηση χαμένες στη λήθη της αγροτικής κοινωνίας. Βασική προϋπόθεση για την αποκατάσταση της επικοινωνίας μεταξύ των περιοχών αυτών και της κεντρικής εξουσίας καθώς και μεταξύ τους ήταν η άρση ή η άμβλυνση των γεωγραφικών περιορισμών και αποκλεισμών που επέβαλλε η ακτοπλοϊκή συγκοινωνία.

Προς αυτή την κατεύθυνση η κυβέρνηση Τρικούπη σημείωσε επιτυχία γιατί συνέβαλε στη δημιουργία καλύτερων συγκοινωνιών και στην ανάπτυξη

⁵⁰ Ήταν ακριβώς η εποχή που τα κεφάλαια των Ελλήνων της διασποράς εισέρχονταν με αφθονία στην Ελλάδα, αφού οι δυνατότητες επικερδούς απορρόφησης τους στην ευρωπαϊκή χρηματιστηριακή αγορά είχαν μειωθεί στο ελάχιστο λόγω κορεσμού και της αναπόφευκτης μείωσης των επιτοκίων. Γ.Μουγογιάννης, επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία, η Προνομιάχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882- 1899, Ανάτυπο από τον 6^ο τόμο του *αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1988.

⁵¹ Κ. Τσουκαλάς, Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 μέχρι το 1895, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τομ ,ΙΔ, σελ51.

⁵² Χρ. Αγραντώνη, Η ελληνική Οικονομία, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ 4^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ 64.

του δικτύου των ταχυδρομείων και των τηλεγραφείων. Πρώτο βήμα υπήρξε η ανάπτυξη των υλικοτεχνικών υποδομών, όπως ήταν το σιδηροδρομικό⁵³ και οδικό δίκτυο⁵⁴ που άρχισε να αναπτύσσεται παράλληλα από τη δεκαετία του 1880 και εξής και κατάφερε να μειώσει τις γεωγραφικές αποστάσεις και να κάνει δυνατή την επικοινωνία στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου. Επίσης σημαντική πρόοδος σημειώθηκε στην ακτοπλοΐα με χρήση ατμοκίνητων πλοίων που διέθεταν μεγαλύτερη χωρητικότητα σε σχέση με τα προηγούμενα ιστιοφόρα και μπορούσαν να μεταφέρουν εμπορεύματα αλλά και στρατό όταν χρειαζόταν, για να υποστηριχθεί η ελληνική εδαφική κυριαρχία σε νεοπροσαρτημένες περιοχές όπως η Θεσσαλία στην αρχή και η Μακεδονία αργότερα. Η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου υπήρξε ένα επίσης σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της ενοποίησης του ελληνικού κράτους και του εκσυγχρονισμού του, καθώς μείωνε τις αποστάσεις και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για βελτίωση της επικοινωνίας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Επιπλέον έλυνε πολλά προβλήματα που αφορούσαν στην ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας.

Στον τομέα της διεύρυνσης του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου, το ελληνικό κράτος έπρεπε να αντιμετωπίσει, εκτός από την αδυναμία του σε υλικοτεχνικά μέσα και χρηματικούς πόρους και το γεγονός των μεταβαλλόμενων συνόρων. Το σιδηροδρομικό δίκτυο που ολοκληρώθηκε το 1909 και έφτανε μέχρι τα σύνορα πάνω από τη Λάρισα, το 1912, μετά τον Α Βαλκανικό πόλεμο, απείχε πολύ από τα νέα σύνορα (Μακεδονία) και έπρεπε να επεκταθεί. Το ίδιο συνέβη και όταν δέκα χρόνια αργότερα προσαρτήθηκε στην Ελλάδα η περιοχή της δυτικής Θράκης.

Παρά όλα αυτά όμως η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου σε συνδυασμό με την ακτοπλοϊκή συγκοινωνία επέτρεψε στην κρατική διοίκηση κυρίως, να φτάσει και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές και να εισαγάγει σ' αυτές διαδικασίες για την επίτευξη της κρατικής ολοκλήρωσης και ομογενοποίησης. Έτσι τόσο οι διαταγές όσο και οι μονάδες ελέγχου και καταστολής που χρησιμοποιούσε το κράτος - χωροφυλακή, στρατός- έφταναν με μεγαλύτερη ευκολία και σαφώς γρηγορότερα στον προορισμό τους αυξάνοντας έτσι την αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού. Ειδικά σε περιπτώσεις πολεμικής σύρραξης, ο στρατός είχε τη δυνατότητα να προωθηθεί άμεσα στον τόπο των πολεμικών επιχειρήσεων⁵⁵.

⁵³ Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Πελοποννήσου που κατασκευάστηκε από τον Τρικούπη στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, διευκόλυνε τη συγκοινωνία με τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές των εμπορικών καλλιιεργειών, που παράλληλα εξυπηρετούνταν από την ακτοπλοΐα, ενώ η γραμμή Πειραιάς- Λάρισα- Σύνορα, που ολοκληρώθηκε το 1909 έκανε για πρώτη φορά προσπελάσιμες μεγάλες περιοχές του εσωτερικού της Στερεάς Ελλάδας, στις οποίες επικρατούσε η κλειστή οικονομία και στις οποίες η πρόσβαση από τις ακτές ήταν δύσκολη. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, εισαγωγή Χ. Χατζηωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, τόμος Α', σελ 3.

⁵⁴ Ως το 1882 μόνο 1359χλμ. αμαξιτών δρόμων είχαν κατασκευαστεί από τα οποία τα 2/3 βρίσκονταν στα Ιόνια νησιά. Ένα από τα πρώτα μέτρα των κυβερνήσεων Τρικούπη ήταν η σύναψη δανείου οδοποιίας 20.000.000 δρχ από την Εθνική Τράπεζα. Ως το 1890 δαπανήθηκαν άλλα 30.000.000 δρχ και το οδικό δίκτυο ξεπέρασε τα 4.000 χλμ. Κ. Τσουκαλάς, σελ 50-51.

⁵⁵ Οι πολιτικές προσδοκίες που είχαν επενδυθεί στη γραμμή Πειραιάς- Λάρισα- Σύνορα, εκπληρώθηκαν στους Βαλκανικούς πολέμους με την ταχύτερη προώθηση των επιστράτων στο μέτωπο, οι οποίοι έφταναν σιδηροδρομικά μέχρι τη Θεσσαλία.

Η ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου, που ένωσε ουσιαστικά την Καλαμάτα με τα σύνορα πάνω από τη Λάρισα, κάλυπτε μια απόσταση 800 περίπου χλμ. και αποτελούσε γεγονός μέγιστης «εθνικής σημασίας». Ήδη στα εγκαίνια του πρώτου μέρους της γραμμής Πειραιάς – Λάρισα- Σύνορα στις 6-3-1904 η όλη προσπάθεια χαιρετίστηκε από τον ελληνικό τύπο⁵⁶ της εποχής και σε κάποιες περιπτώσεις υπογραμμίζεται η σύμπτωση του μήνα των εγκαινίων με αυτό της εθνικής μας επετείου

Το σιδηροδρομικό δίκτυο

Πρώτη μεγάλη και καθοριστική επένδυση της κυβέρνησης Τρικούπη στη Θεσσαλία αποτέλεσε η σύσταση της Εταιρείας Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων το 1882 και η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου στη Θεσσαλία και στα χωριά του Πηλίου⁵⁷. Το πρόβλημα της συγκοινωνίας ήταν οξύτερο σε σχέση με την

⁵⁶Ο Βλάσης Γαβριηλίδης γράφει στην εφημερίδα *Ακρόπολη* στις 6 Μαρτίου 1904: "Ο Μάρτιος του 1904 έχει την ευτυχίαν να φέρη, κατά την δίοδόν του ταύτην, το τιμητικόν βάρος δύο εθνικών εορτών. Η μία είναι η αιώσιος, αίδιος, αθάνατος 25 Μαρτίου. Η άλλη είναι η σημερινή ταπεινή ημέρα Η 25 Μαρτίου συμβολίζει την ανάστασιν του Έθνους, την συντριβήν τυραννικών αλύσεων, από την έκρηξιν ενός τραγικού κεραυνού, εκραγέντος από τα γαλακτωθέντα στήθη του λαού ολόκληρου. Κατά την σημερινήν ημέραν, πανηγυρίζεται γεγονός, εξ εκείνων, τα οποία αναδίδουν ειρηνικός λάμψεις, δια των οποίων φωτίζεται και εξασφαλίζεται η οδός, την οποίαν εχάραξεν αιματηράν η τιμημένη σπάθη των ελευθερωτών του Εικοσιένα. **Μετά τον σίδηρον τον πολεμικόν, ο σίδηρος της ειρήνης.** Μετά το έργον της καταστροφής και της ελευθερώσεως, το έργον της ανορθώσεως και του πολιτισμού. Μετά την κατάκτησιν της ελευθερίας, η κατάκτησις της προόδου και της ευημερίας.

Η Ελλάς έκτοτε προώδευσε καταπληκτικώς. Μεθ' όλας τας αντίξοους περιστάσεις, μεθ' όλα τα σφάλματα των κυβερνητών της, τα οποία παρεκώλυσαν και πνίγουν έτι την περαιτέρω πρόοδον, ο ατμός και τα συρίγματα, τ' αντηχούντα κατά πάσαν διεύθυνσιν της χώρας του δεικνύουν το κατακτηθέν έδαφος. Προς εν μόνον σημείον του ορίζοντος το όμμα του παρατηρητού δεν ηδύνατο να φαιδρυνθή εκ παρομοίου θεάματος. Αλλ' από σήμερα, η μελαγχολική αυτή όψις εξαφανίζεται και τ' απρόσιτα μέχρι σήμεραν εδάφη της Στερεάς, εις του πολιτισμού την επιδρομήν, δέχονται την πρώτην θερμήν πνοήν της ατμαμάξης. Η αγρία και απάτητος παρθενία των καταλύεται και τα πλούσια στέρνα της γης εκείνης θ' αρχίσουν ν' αποδίδουν ευχύμους τους καρπούς της ρωμαλέας γονιμότητας των. Πηγαί πλούτων νέαι θ' αναβλύσουν εκ της νέας ταύτης σιδηροδρομικής συγκοινωνίας. Οι ευρείς ορίζοντες της Ρούμελης θα διανοιχθώσιν ευρύτεροι. Νέα περίοδος ακμής γεωργικής και παραγωγικής, εν γένει, θ' ανατείλη δια τα κέντρα, τα οποία θα διασχίζη ταχύς ο ατμός. Αλλ' είναι ανάγκη ν' αριθμήσωμεν οποία και όποσα θα είναι τα συμφέροντα, εξόχως εθνικά, τα οποία από σήμεραν θα εξυπηρετή και μόνον το τμήμα Χαλκίδος, κατά μείζονα δε λόγον, όταν συντελεσθή ολόκληρος η μεγάλη αυτή σιδηροδρομική γραμμή; Ιδού διατί την σημερινήν ημέραν των εγκαινίων του τμήματος τούτου αποκαλούμεν δευτέραν εθνικήν εορτήν.

Σήμεραν το ΕΘΝΟΣ κάμνει προς τα εμπρός τεράστιον άλμα προόδου, δια το οποίον δικαιούται ν' αντή θάρρος δια το μέλλον του. Έχομεν δε μεγάλην ανάγκη θάρρους, προπάντων σήμεραν, όποτε τόσοι κίνδυνοι μας απειλούν πανταχόθεν. Η σημερινή εθνική πανήγυρις ας ιλαρήνη τας ψυχάς μας και ας ενίσχυση τας καρδιάς μας, και η εορτή αυτή της ειρήνης και της προόδου ας κραταιώσητας ενεργείας μας δια τον άλλον αγώνα, τον αγώνα της εθνικής ημών αμύνης και υπάρξεως εν τη Ανατολή» Εφ. *Ακρόπολις* 6-3-1904.

⁵⁷Για την κατασκευή της πρώτης γραμμής των θεσσαλικών σιδηροδρόμων είχε υπογραφεί αρχικά, τον Σεπτέμβριο του 1881, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου σύμβαση με τον ιταλό μηχανικό Evaristo de Chirico, αντιπρόσωπο του Κωνσταντινουπολίτη τραπεζίτη Θ. Μαυρογορδάτου. Η κυβέρνηση Τρικούπη φρόντισε για την αναθεώρηση της συμφωνίας αυτής προκειμένου να ανατεθεί στον ίδιο κατασκευαστή και το δεύτερο σχετικά ασύμφορο τμήμα. Το 1882 αποφασίζεται η κατασκευή της γραμμής Λάρισας- Βελεστίνου- Βόλου μήκους 60χλμ και Βόλου-Βελεστίνου- Φαρσάλων-Καρδίτσας- Τρικάλων- Καλαμπάκας μήκους 142 χλμ. Το πρώτο τμήμα παραδίδεται το 1884, ενώ το δεύτερο παραδίδεται σταδιακά μέχρι το 1886. Σύμφωνα με τη νέα σύμβαση το κράτος ανέλαβε την υποχρέωση να καταβάλει επιχορήγηση 20.000 δρχ το χιλιόμετρο για τη δεύτερη γραμμή. Ο Μαυρογορδάτος παραχώρησε δικαιώματα και υποχρεώσεις του στην ανώνυμη εταιρεία

υπόλοιπη Ελλάδα γιατί σ' αυτή την περιοχή η συγκοινωνία ήταν μάλλον ανύπαρκτη – με εξαίρεση την ακτοπλοϊκή σύνδεση του Βόλου με τον Πειραιά και άλλους προορισμούς της Μεσογείου- και η μετακίνηση στην ενδοχώρα γινόταν πεζή ή με ζώα αφού δεν υπήρχε ούτε οδικό ούτε σιδηροδρομικό δίκτυο. Για τους λόγους αυτούς αμέσως μετά την προσάρτηση δόθηκε προτεραιότητα στην δημιουργία σιδηροδρομικής σύνδεσης στη Θεσσαλία. Η ταχύτητα με την οποία ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση του έργου είναι πραγματικά εντυπωσιακή ακόμα και για τα σημερινά δεδομένα. Οι συνδέσεις Βόλου –Λάρισας και Βόλου – Καλαμπάκας ολοκληρώθηκαν στο διάστημα 1882-1884 και είχαν συνολικά μήκος 221,6 χλμ. αποτελούνταν από δύο βασικές γραμμές :το τμήμα Βόλου – Βελεστίνου – Λάρισας και το τμήμα Βελεστίνου –Φαρσάλων-Καρδίτσας- Τρικάλων και αργότερα προστέθηκε η γραμμή Βόλου- Μηλεών. Όσον αφορά στο πλάτος της γραμμής τελικά προτιμήθηκε η στενή γραμμή του ενός μέτρου έναντι του 1,43μ. που ήταν η απόσταση για τις διεθνείς γραμμές, γιατί θεωρήθηκε ότι εξυπηρετούσε τις τοπικές μεταφορικές ανάγκες αφενός και αφετέρου αποτελούσε σημαντική οικονομία στον προϋπολογισμό του έργου, αν και η αντιπολίτευση διαφωνούσε με τη συγκεκριμένη επιλογή⁵⁸. Η εξέλιξη αυτή αναδεικνύει το Βόλο στο πιο σημαντικό στοιχείο του δικτύου, γιατί λόγω του λιμανιού που διαθέτει αποτελεί τη μοναδική διέξοδο της ηπειρωτικής Ελλάδας προς την θάλασσα και συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης⁵⁹. Ο Βόλος μονοπωλεί τη θέση αυτή μέχρι το 1908 που ολοκληρώνεται η κατασκευή της γραμμής Αθήνας – Λάρισας.

Στη διάρκεια της κατασκευής του έργου η εταιρεία έπρεπε να αντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα, τα οποία δεν ήταν μόνο τεχνικής φύσεως αλλά είχαν να κάνουν και με τις προθέσεις της, σχετικά με τη νομιμότητα των διαδικασιών λειτουργίας της και συχνά την έφεραν αντιμέτωπη με την τοπική

«Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας» που συστήθηκε με το διάταγμα της 30^{ης} Οκτωβρίου, έναντι του ποσού των 22.500.000 φράγκων και αφού εισέπραξε και την κρατική επιχορήγηση.

Από το 1895 λειτουργούσε ατμοκίνητο τρένο που ένωσε το Βόλο με τα Λεχώνια, μήκους 13χλμ και στη συνέχεια η προέκτασή του έφτανε μέχρι τις Μηλιές διασπώντας μερικώς την οικονομική απομόνωση των χωριών του Ανατολικού Πηλίου.

Λ.Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι(1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982, σελ 115-119.

Με τον νόμο ΑΜΗ στις 22-6-1882 επικυρώθηκε η από 13-5-1882 νεότερη σύμβαση του ελληνικού κράτους με τον τραπεζίτη Θ. Μαυρογορδάτου με την οποία ανελάμβανε την κατασκευή και την εκμετάλλευση της γραμμής των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων

Χ. Φώτος, *Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι και Τζιόρτζιο ντε Κίρικο*, Πρακτικά Ημερίδας 4-5-1993, Βόλος 1995 ΔΗΚΙ σελ 15-17

⁵⁸ Λ. Παπαγιαννάκης, σελ 79.

⁵⁹ Πριν την κατασκευή των θεσσαλικών σιδηροδρόμων η ανυπαρξία συγκοινωνιών στη Θεσσαλία είχε σαν αποτέλεσμα οι άνθρωποι –ειδικά από τη δυτική Θεσσαλία- να δαπανούν για τη μεταφορά των δημητριακών στο λιμάνι του Βόλου πάνω από το 1/3 της αξίας τους. Το υπερβολικό αυτό κόστος έκανε ασύμφορη την καλλιέργεια των εύφορων εδαφών και έστρεφε σε μεγάλο βαθμό τους κατοίκους των περιοχών αυτών στην κτηνοτροφία. Αυτή η προβληματική κατάσταση σε συνδυασμό με τις αυξημένες ελπίδες για τη σημαντική συνεισφορά της εύφορης θεσσαλικής πεδιάδας στον κρατικό προϋπολογισμό, έδωσε αμέσως μετά την προσάρτηση προτεραιότητα στην κατασκευή οδικού δικτύου., αλλά το έργο το οποίο διευκόλυνε την εσωτερική συγκοινωνία στη Θεσσαλία και εξυπηρετήσε κοινωνικούς, οικονομικούς και στρατηγικούς σκοπούς ήταν η κατασκευή των θεσσαλικών σιδηροδρόμων.

Αγγελική Σφήκα- Θεοδοσίου, σελ 131-132.

κοινωνία η οποία σε γενικές γραμμές ήταν θετική και παρακολουθούσε με ενθουσιασμό την εκτέλεση του έργου. Επίσης κατά την εκτέλεση του έργου μας δίνεται η ευκαιρία να παρατηρήσουμε ότι στην παράκαμψη της νομιμότητας συμμετέχει και μέρος του πολιτικού κόσμου της πόλης, το οποίο αναζητά άλλοθι για τη στάση του αυτή στα εθνικά αισθήματα και στον ένθερμο πατριωτισμό που το κατακλύζουν. Η νομιμότητα και η τήρηση των διαδικασιών περνούν σε δεύτερο πλάνο όταν πρόκειται για την εξυπηρέτηση των εθνικών σκοπών.

Ένα πρόβλημα που αντιμετώπισε η εταιρεία ήταν αυτό των αγωγών για διεκδίκηση αποζημίωσης που έγγειραν εναντίον της η οθωμανική κοινότητα⁶⁰ αλλά και πολλοί ιδιώτες, όταν η εταιρεία κατά την κατασκευή του έργου ακολούθησε την τακτική της καταπάτησης των χώρων που χρειαζόταν αντί της απαλλοτρίωσης, που επιβαλλόταν, έχοντας τη σιωπηρή υποστήριξη του δήμου Παγασών για λόγους εθνικούς - πατριωτικούς⁶¹.

Στην περίπτωση της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Βόλου - Λεχωνίων εκτός από την πολιτική της εταιρείας για μη αποζημιώσεις συναντάμε και το φαινόμενο ντόπιου πολιτευτή που καταφέρει να εναρμονίσει το εθνικό με το ιδιωτικό συμφέρον όταν προσπαθεί να περάσει η σιδηροδρομική γραμμή κοντά από την επιχείρησή του.⁶² Το αποτέλεσμα ήταν να αντιδράσουν οι κάτοικοι της περιοχής στην προσπάθεια να προστατέψουν τις ιδιοκτησίες τους. Οι αντιδράσεις των κατοίκων οφείλονταν: α. στο γεγονός ότι οι αποζημιώσεις δεν ήταν άξιες λόγου, β. στο ότι είχαν πληροφορηθεί την έως τότε τακτική της εταιρείας περί μη καταβολής τους, γ. στο ότι η γραμμή διέρχονταν από τις ιδιοκτησίες τους, χωρίς προηγουμένως να τους κοινοποιηθεί υπουργική απόφαση για τις αποζημιώσεις⁶³.

Η όλη ενέργεια της κατασκευής του σιδηροδρόμου είχε αναχθεί σε εθνική υπόθεση, που ξεπερνούσε το λειτουργικό της χαρακτήρα και επιβεβαίωνε το μεγαλείο και το δυναμισμό της φυλής. Χάρη στις εκλογικές αυτές η εταιρεία αν και αναγκάστηκε να αγοράσει τις καταπατημένες ιδιοκτησίες, γλύτωσε όλες εκείνες τις αποζημιώσεις που δεν διεκδικήθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους και ολοκληρώνοντας την κατασκευή του σταθμού στην πόλη του Βόλου δεν ξέχασε να αναρτήσει εκεί το πορτρέτο του Βασιλιά Γεωργίου δηλώνοντας την αφοσίωσή της στο στέμμα και στην ολοκλήρωση της εθνικής υπόθεσης γενικότερα. Όταν αποπερατώθηκε η κατασκευή της γραμμής

⁶⁰ Πρώτη διεκδίκησε αποζημίωση η Φατμέ Χανούμ και ακολούθησαν και άλλοι ιδιοκτήτες Οθωμανοί και μη. Πρακτικά του δήμου Βόλου, συνεδρίαση 4-5-1884

⁶¹ Ο δήμος Παγασών δεν αντέδρασε στις καταπατήσεις της εταιρείας αποβλέποντας στην ωφέλεια που θα προέκυπτε για την πόλη και την Θεσσαλία γενικότερα. Χ. Φώτος, σελ 18

⁶² Η κατασκευή του έργου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Ν.Κοκωσλή ο οποίος διατηρούσε στην περιοχή των Λεχωνίων υδρόμυλο και αργότερα και μεταξουργείο. Ο Κοκωσλής που ήταν πολιτευτής και κομματάρχης της περιοχής, λίγο πριν τις εκλογές του 1882 μεταπήδησε στο τρικουπικό κόμμα και εκλέχθηκε βουλευτής, οπότε έδειξε προσωπικό ενδιαφέρον για την κατασκευή της γραμμής μέχρι τα Λεχώνια προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του.
ο.π σελ 29

⁶³ ο.π σελ 28- 29

Λάρισας – Βόλου τελέστηκαν λαμπρά εγκαίνια, στα οποία παραβρέθηκαν πολλά μέλη της βασιλικής οικογένειας τονίζοντας τον εθνικό χαρακτήρα του επιτεύγματος⁶⁴.

Ένα δεύτερο πρόβλημα ήταν αυτό της επιλογής της Γαλλικής σαν επίσημης γλώσσας καθώς απαραίτητη προϋπόθεση για να προσληφθεί κάποιος ως υπάλληλος των σιδηροδρόμων ήταν η γνώση της Γαλλικής γλώσσας που λειτουργούσε πολλές φορές σαν πρόφαση αποκλεισμού των Ελλήνων⁶⁵. Επιπλέον σχετικά με το καθεστώς που επικρατούσε στους σιδηροδρόμους ήταν διάχυτη η πεποίθηση ότι οι ξένοι αντιμετωπίζονταν με ευμένεια σε σχέση με τους ντόπιους από την εταιρεία⁶⁶. Το παραπάνω φαίνεται να απασχολεί και την ελληνική κυβέρνηση η οποία έθεσε προθεσμίες για τη χρήση της Γαλλικής. Η χρήση της Γαλλικής έληγε την 1-7-1894 αλλά η απόφαση αυτή δεν εφαρμόστηκε με αποτέλεσμα να θεωρηθεί η Θεσσαλία «κτησίσις γαλλική και ο σιδηρόδρομος υποδουλωθείς τοις ξένοις διευθυνταίς και μηχανικοίς»⁶⁷. Το παραπάνω θέμα προκαλούσε αντιδράσεις στην τοπική αλλά και στην ελληνική κοινότητα γενικότερα, και αποτελούσε αγκάθι στην ρητορεία του εθνικού ζητήματος. Οι αντιδράσεις που οδήγησαν εν τέλει στην καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας δεν ήταν τυχαίες αλλά υποκινούνταν από το κίνημα του δημοτικισμού αλλά και τις

⁶⁴ Την 23^η Απριλίου του 1884 εγένοντο τα εγκαίνια αυτού (του σιδηροδρόμου), εις την εορτήν του οποίου δόθηκε εθνικός χαρακτήρ. Ο Βασιλεύς Γεώργιος Α΄ μετά του Διαδόχου Κωνσταντίνου, των πριγκίπων της βασιλόπαιδος Αλεξάνδρας και του Μεγάλου Δουκός Παύλου, επιβάς εν Πειραιεί του πολεμικού «Αμφιτρίτη» και συνοδευόμενος υπό των ελληνικών πολεμικών «Ψαρρών», «Μπουμπουλίνας» και «Ναυπλίου», του ρωσικού ευδρόμου «Ψεζουαπέ» και της γαλλικής ναυαρχίδας «Αμφιτρίτης» αφίκετο εις τον λιμένα του Βόλου τη 8^η ώρα πρωΐας της 23^{ης} Απριλίου. Τη 9.30ώρα υπό τους κρότους των τηλεβόλων των πλοίων και μιας πυρβολαρχίας Βασιλεύς μετά της ακολουθίας του επέστηεν το θεσσαλικόν έδαφος. Μυριόστομοι τότε ζητωκραυγαί ηκούσθησαν απο το άπειρον συναχθέν εξ όλης της Θεσσαλίας πλήθος, παλλόμενον εξ ιερού ενθουσιασμού. Τον Βασιλέα υπεδέχθησαν ο υπουργός Κ.Λομβάρδος, ο γηραιός στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος, ο λιμενάρχης Μπουντούρης, ο δήμαρχος Παγασών Ι.Καρτάλης μεθ' άπαντος του δημοτικού συμβουλίου. Οι θεσσαλοί βουλευταί και οι λοιποί δήμαρχοι της επαρχίας Μαγνησίας. Την 10^{ην} ώρα ακριβώς ο Βασιλεύς μετά της ακολουθίας του ανέρχεται τας βαθμίδας της στηθείσης εις τον προ του σταθμού χώρου μεγάλης εξέδρας, όπου τον αναμένουσιν ο Μητροπολίτης Δημητριάδος μετά σύμπαντος του κλήρου, όστις και ψάλλει εν κατανύξει τον αγιασμόν. Η στιγμή είναι εις άκρον συγκινητική. Πολλοί δακρύουν. Άμα τω πέρατι του αγιασμού ο Βασιλεύς αποκαλύπτει την προ του σταθμού στηθείσαν προτομήν του, ακολουθώς δε εντοιχίζεται η εξής επιγραφή: « Απριλίου 1884, εγκαινίσει του σιδηροδρόμου Θεσσαλίας, ου την κατασκευήν και σύστασιν ανεδέξατο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος». Τη 10.30 ώρα οι επίσημοι και λοιποί προσκεκλημένοι επιβαίνουσι της αναμενούσης αυτούς αμαξοστοιχίας, σημαιοστολισμένης και αποτελουμένης εκ 10 βαγονίων, εν οίς διεκρίνετο το βασιλικόν με την πολυτελεστάτην διακόσμησίν του. Τέλος υπό τας επευφημίας του πλήθους η αμαξοστοιχία εξεκίνησε προς Λάρισαν. Την παρακολουθούν χιλιάδες βλέμματα ενθουσιώδους λαού και την προπέμπει η ευχή ολόκληρου του Έθνους, όπως το ταξείδιον αυτό δώση το σύνθημα μιας μεγάλης εκπολιτιστικής προσπάθειάς και αποτελέση την απαρχήν ενός καλύτερου δια την χώραν μέλλοντος. Δ. Τσοποτός, Επαρχία Βόλου, *Θεσσαλικά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Εκτακτος Έκδοσις, Αθήναι 1935, σελ 55.

⁶⁵ Χ. Φώτος, σελ 23

⁶⁶ Σχετικά δημοσιεύματα βρίσκουμε στην εφ. *Φωνή του Λαού* 19-1-1899 και στην εφ. *Φωνή των Εξω Ελλήνων* 14-5-1895 και 24-6-1895.

⁶⁷ Χ. Φώτος, σελ 23

γενικότερες πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα μετά τον πόλεμο του 97

Η όλη υπόθεση προκάλεσε και την αντίδραση του τύπου που τόνιζε την ανάγκη και την εθνική σημασία της ανάληψης της διεύθυνσης των Θεσσαλικών σιδηροδρόμων από Έλληνες διευθυντές και εκφράζονταν ανησυχίες για την κατάληψη τέτοιων θέσεων από αλλοδαπούς ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου. Το θέμα φαίνεται να έληξε όταν τη θέση του διευθυντή κατέλαβε, ο Θ. Βλαστός, και τα ελληνικά αποτέλεσαν την επίσημη πλέον γλώσσα, τον Σεπτέμβριο του 1898, γεγονός που χαιρετίστηκε από τον τύπο και που ενδεχομένως να μην ήταν άσχετο με την έκβαση του πολέμου του 1897. Το αποτέλεσμα της ελληνοτουρκικής σύρραξης ταλαιπώρησε τους Θεσσαλούς αλλά και τη χώρα ολόκληρη. Πλήγωσε το εθνικό φιλότιμο του λαού και ταπείνωσε την εθνική του υπερηφάνεια. Η χρήση της Γαλλικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας των σιδηροδρόμων σε ελληνικό έδαφος οπωσδήποτε δεν συνέβαλλε στην αποκατάσταση του αισθήματος αυτοεκτίμησης της χώρας αντίθετα αποτελούσε ένα πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί.

Πολλά προβλήματα δημιουργεί και η πολιτική της Εταιρίας εξαιτίας της επιμονής της να διατηρεί υψηλό το κόστος μεταφοράς ανθρώπων και προϊόντων τουλάχιστον κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα με αποτέλεσμα να εκφράζονται παράπονα. Σχετικά με τον σιδηρόδρομο του Πηλίου τα σχόλια που συναντάμε στο τύπο είναι πολλές φορές αντιφατικά. Ενώ δηλαδή από τη μια μεριά τονίζεται η ανάγκη όχι μόνο λειτουργίας αλλά και επέκτασης του σιδηροδρόμου Μηλεών μέχρι τη Ζαγορά, από την άλλη δεν λείπουν και τα άρθρα που βάλουν κατά της οικονομικής πολιτικής του σιδηροδρόμου. Η κατάσταση ακόμα και σε αθηναϊκά έντυπα⁶⁸ περιγράφεται ζοφερή γιατί ο σιδηρόδρομος του Πηλίου έγινε απροσπέλαστος για τους κατοίκους λόγω των υψηλών κομίστρων. Η χρήση του αποτελεί πολυτέλεια μάλλον παρά εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων της περιοχής και το αποτέλεσμα είναι οι κάτοικοι να μην τον επιλέγουν για να στείλουν τα προϊόντα τους στο Βόλο και η λειτουργία του να είναι ζημιογόνα για την Εταιρία. Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζονται και στους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους αφού τα κόμιστρα για ταξιδιώτες και εμπορεύματα είναι ιδιαίτερα υψηλά, δεν υπάρχουν εισιτήρια με επιστροφή και γενικά η εξυπηρέτηση των πελατών δεν αποτελεί προτεραιότητα της Εταιρίας⁶⁹.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έρχονταν συχνά στην επικαιρότητα σχέδια για σύνδεση του εθνικού σιδηροδρόμου, άρα και του Βόλου, με τον τουρκικό σιδηρόδρομο αλλά και επέκταση του ηλιορειτικού δικτύου μέχρι τη Ζαγορά. Κανένα από τα σχέδια αυτά δεν κατάφερε να υλοποιηθεί. Το 1914 ένα νέο σχέδιο για σιδηροδρομική σύνδεση με την Αδριατική αρχίζει να εκπονείται ενταγμένο στο μεγαλοϊδεατικό γεωπολιτικό πλαίσιο της εποχής. Η ιδέα της σιδηροδρομικής σύνδεσης με την Αδριατική είχε απασχολήσει από το 1873 και την τότε οθωμανική κυβέρνηση χωρίς όμως αποτέλεσμα. Παραμονές του Α. Παγκοσμίου Πολέμου η Ιταλία και η Ελλάδα

⁶⁸ Εφημερίδα *Εμπρός* 15-3-1907

⁶⁹ Το ακριβό κόστος μεταφοράς των δημητριακών από το εσωτερικό της Θεσσαλίας στο λιμάνι του Βόλου τονίστηκε με υπόμνημα του Κ. Ζωγράφου στο 3^ο συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου που έγινε στο Βόλο το 1912. Σύμφωνα με το οποίο η μεταφορά τους στοίχιζε δύο φορές περισσότερο από τη μεταφορά του σίτου από τη Ρωσία στην Ελλάδα. Αγγελική Σφήκα - Θεοδοσίου, σελ 134.

υπέγραψαν στο Παρίσι στις 28-8/11-9-1914 τη σύμβαση για τον Αδριατικό σιδηρόδρομο και ανέλαβαν μελέτες για την κατασκευή του, η καθεμιά για το δικό της έδαφος⁷⁰.

Η έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου θα αναστείλει την εκτέλεσή του, αλλά θα ενεργοποιηθεί ξανά από τον Βενιζέλο το 1919 τότε που η χώρα άρχισε να διαβλέπει την δυναμική της στο να πραγματοποιήσει το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας. Η κατασκευή της γραμμής Αθήνας-Ρώμης που επρόκειτο να συνδέσει τα δύο μεγάλα πελάγη της Μεσογείου, το Αιγαίο με το Αδριατικό, αποκτούσε στρατηγική σημασία με την υπαγωγή της Σμύρνης σε ελληνική διοίκηση και την σύνδεσή της μέσω Βόλου, του πλησιέστερου λιμένος προς την Σμύρνη εκ της ευρωπαϊκής Ελλάδος» με το εθνικό και ευρωπαϊκό σιδηροδρομικό δίκτυο⁷¹.

Μέσα από το γενικότερο κλίμα αισιοδοξίας που κατέκλυζε τη χώρα παράλληλα με τα πραγματικά προβλήματα που αυτή αντιμετώπιζε στην καθημερινότητά της, οι κάτοικοι του Βόλου βλέπουν να διαγράφονται νέες ευκαιρίες για την πόλη τους. Μια δυνητική αναβάθμισή της στον ελληνικό χώρο θα δώσει νέα ώθηση στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας της και θα τη βγάλει από τη δυσχέρεια στην οποία έχει περιέλθει τα τελευταία χρόνια. Το όλο εγχείρημα βρίσκει θετική ανταπόκριση και από τον τοπικό τύπο⁷². Όπως όλοι γνωρίζουμε σήμερα τα σχέδια αυτά δεν ευοδωθήκαν ποτέ.

Η προνομιά του τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας

Η προσάρτηση των νέων επαρχιών στο ελληνικό κράτος, παρά τις προσδοκίες που καλλιεργούνταν στην προ απελευθέρωσης εποχή, δεν αποτέλεσε πανάκεια στα προβλήματα ανάπτυξης και παραγωγής που αντιμετώπιζε μέχρι τότε η χώρα. Ο Θεσσαλικός σιτοβολώνας δεν επρόκειτο να λύσει ούτε το διατροφικό ζήτημα ούτε να εξισορροπήσει το εμπορικό της ισοζύγιο, αφού η αγροτική παραγωγή βασιζόταν στις ξεπερασμένες διαρθρωτικές δομές του οθωμανικού συστήματος τσιφλικιών.

Επιπλέον η αποχώρηση του τουρκικού πληθυσμού άμεσα μετά την ένωση με την Ελλάδα, στέρησε τη γη από έναν ικανό αριθμό εμπειρών καλλιεργητών που φεύγοντας πήραν μαζί τους και 20.000.000 περίπου σε χρυσό - χρήματα που προήλθαν κυρίως από την πώληση των ιδιοκτησιών τους⁷³. Το εμπόριο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της περιοχής αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε να αποτελέσει πνεύμονα για την εθνική οικονομία και τέλος η βιομηχανία αποτελούσε ένα τομέα στα σπάργαλα.

Το ελληνικό κράτος ενώ ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού τόσο των παλιών όσο και των νέων του επαρχιών, δήλωνε πρακτική αδυναμία. Έτσι έστρεψε την προσοχή του στην αναζήτηση χρηματοδοτών για να υποστηρίξουν αυτή του την προσπάθεια. Το κενό που υπήρχε έσπευσε να καλύψει με την ίδρυσή της η προνομιά του Τράπεζα

⁷⁰ Β.Χαστάογλου, *Βόλος το πορτρέτο της πόλης από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Εκδ. ΔΗΚΙ, Β. Έκδ, Βόλος 2007, σελ 52.

⁷¹ Εφ *Θεσσαλία* 15-9-1919

⁷² ο.π. 19-9-1919

⁷³ Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, β' έκδοση, Βόλος 1894, σελ στ, πρόλογος.

Ηπειροθεσσαλίας καθώς ο ιδρυτής της Αν. Συγγρός είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή⁷⁴. Ο Αν. Συγγρός είχε επενδύσει τεράστια ποσά στην απόκτηση τσιφλικιών στη Θεσσαλία και γνώριζε καλά τις συνθήκες τοκογλυφίας που ανθούσαν εκεί.

Η ίδρυση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας συνέπεσε με την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το Χαρ. Τρικούπη το 1882, αλλά ο κύριος μέτοχός της είχε οικονομικές συναλλαγές με το ελληνικό κράτος από παλιότερα⁷⁵. Η δωδεκαετία 1879- 1893 υπήρξε περίοδος εξωτερικών δανείων γιατί ο εσωτερικός δανεισμός δεν ήταν ικανός να καλύψει τις ανάγκες του υπό ανασυγκρότηση κρατικού μηχανισμού⁷⁶. Οι χρηματικές ανάγκες του ελληνικού κράτους για την κάλυψη του προϋπολογισμού ικανοποιούνταν κατά κύριο λόγο με δανεισμό. Το 1879 το ελληνικό κράτος οδηγήθηκε στη σύναψη δανείου 60.000.000 φράγκων, στο οποίο συμμετείχαν η Comptoir D' Escompte de Paris και οι Έλληνες κεφαλαιούχοι Γ. Κορωνιός και Αν. Συγγρός που ήδη είχε δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο και τον επόμενο χρόνο ακολούθησε δεύτερο δάνειο 120.000.000 δρχ. Η παραπάνω συνεργασία εξασφάλιζε, όπως συνέβαινε με όλους τους αναδόχους των δανείων, πολλαπλές παραχωρήσεις του ελληνικού δημοσίου και στη συγκεκριμένη περίπτωση, μεταξύ των άλλων δημιούργησε τις βάσεις για την ίδρυση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας⁷⁷. Ένα καλό παράδειγμα⁷⁸ αυτών των παραχωρήσεων είναι ο φόρος του καπνού(δύο φράγκα ανά οκά), που επέβαλλε το 1881 η κυβέρνηση Τρικούπη, η είσπραξη του οποίου θα παραχωρούνταν σαν εγγύηση στην Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας για την υπηρεσία του δανείου των 120.000.000δρχ.

Ο όμιλος των κεφαλαιούχων με τους οποίους συνομολογήθηκε το δάνειο των 120.000.000δρχ αξίωσε από το ελληνικό κράτος να του δοθεί το δικαίωμα ίδρυσης τράπεζας προικισμένης με το προνόμιο έκδοσης τραπεζικών γραμματίων στις περιοχές που θα περιέρχονταν στο ελληνικό κράτος. Η χορήγηση του δικαιώματος αυτού αναγραφόταν στο άρθρο 3 της σύναψης του δανείου και η τράπεζα απολάμβανε κάθε δικαίωμα και υποχρέωση που προβλέπονταν μέχρι τότε και για την Εθνική τράπεζα της Ελλάδας. Η περίοδος

⁷⁴ Γ.Μουγογιάννης, Επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία, η Προνομιάχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882- 1899, *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, ανάπτυπο από τον 6^ο τόμο, Βόλος 1988, σελ 96.

⁷⁵ ο.π σελ 92.

⁷⁶ Ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου αυτής βασίστηκε στη σύναψη δανείων πολύ κάτω του αρτίου. Αυτό σημαίνει ότι σε δάνεια ονομαστικής αξίας 630.000.000δρχ που συνήφθησαν κατά την περίοδο 1879-1893 στα ταμεία του ελληνικού δημοσίου περιήλθε σαν πραγματικό προϊόν το ποσό των 458.000.000 δρχ. στην πραγματεία δε που δημοσιεύει ο Δ.Γεωργιάδης το 1893, *Περί της Ελλάδας από πλουτολογικής απόψεως*, ο συγγραφέας επιμένει ότι στην περίοδο αυτή η Ελλάδα έδωσε στους ξένους όσα περίπου έλαβε το ίδιο διάστημα με τη σύναψη δανείων. Αν Ανδρεάδου, σελ. 365-366

⁷⁷ Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας 1842- 1902*, τόμος Α', Μέρος πρώτον, Αθήνα 1902, σελ 311.

⁷⁸ Ουσιαστικά ο λόγος που επιβάλλεται ο φόρος είναι η ανάγκη να βρεθεί κάποια πηγή εσόδων για να παραχωρηθεί σαν ασφάλεια στην Τράπεζα. Άλλες πηγές που παραχωρούνται για τον ίδιο σκοπό είναι οι εισπράξεις από τους αγοραστές Εθνικών Γαιών και από τα Τελωνεία Αθηνών, Πειραιώς και Ζακύνθου, εφόσον δεν χρησιμοποιούνται για κάλυψη προγενεστέρων δανείων. Γ.Δερτιλή, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, ανατύπωση 1985, σελ 109.

δραστηριοποίησης της τράπεζας συνέπεσε με την περίοδο που η κυβέρνηση Τρικούπη βρισκόταν στην εξουσία ενώ ο Αν. Συγγρός πολιτεύτηκε και εκλέχτηκε βουλευτής του Τρικουπικού συνδυασμού. Τα παραπάνω δεν αποτελούν απλές συμπτώσεις αλλά αποκαλύπτουν αφενός τον επαγγελματισμό που επιδεικνύουν κεφαλαιούχοι όπως ο Αν. Συγγρός προκειμένου να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους αλλά και να υποστηρίξουν τη δημόσια εικόνα τους και αφετέρου την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να αποτρέψει την κάθε προσπάθεια χειραγώγησης της. Επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί και η επιλογή της κυβέρνησης Τρικούπη στη συνολική της θητεία να αφήσει σχεδόν αφορολόγητο τον κινητό και «κεκτημένο» πλούτο κάτι που το δήλωσε και ο ίδιος ο Αν. Συγγρός από το βήμα της Βουλής με την φράση «Εγώ, κύριοι, είμαι σχεδόν αφορολόγητος»⁷⁹

Οι εργασίες της τράπεζας άρχισαν στις 19-6-1882 και έδρα της ορίστηκε ο Βόλος, που ήταν το μοναδικό λιμάνι των νέων επαρχιών και το περισσότερο αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο. Για τα επόμενα 16 περίπου χρόνια αποτέλεσε το μοναδικό χρηματοπιστωτικό κατάστημα στις περιοχές αυτές αποκομίζοντας τα κέρδη που προέκυπταν από τη μονοπωλιακή λειτουργία της⁸⁰. Στη σύμβαση της 8^{ης} Οκτωβρίου μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τράπεζας για την ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της τελευταίας, συμφωνούνταν η τράπεζα να επεκτείνει το αποκλειστικό της δικαίωμα για την έκδοση και κυκλοφορία τραπεζικών γραμματίων και στις νέες επαρχίες, στις οποίες η Εθνική ήταν υποχρεωμένη να ιδρύσει 5 υποκαταστήματα. Οι παραπάνω διατάξεις της σύμβασης απαλείφθηκαν ύστερα από πίεση των κεφαλαιούχων που διεκδικούσαν την ίδρυση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας⁸¹. Τα γραμμάτια της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας τέθηκαν για πρώτη φορά σε κυκλοφορία τον Ιούλιο του 1882 και το πρώτο της δάνειο προς την ελληνική κυβέρνηση δόθηκε τον Οκτώβριο του 1885⁸²

Η ίδρυση της τράπεζας δικαιολογημένα καλλιέργησε προσδοκίες τόσο στο κράτος όσο και στους κατοίκους της περιοχής ότι θα συμβάλει με τη διάθεση ρευστότητας στην αναθέρμανση της οικονομικής δραστηριότητας, στην αναδιάρθρωση των παραγωγικών δομών και στη γενικότερη ανάπτυξη των νέων περιοχών. Η ανάπτυξη του τραπεζικού της δικτύου μέχρι το 1885 συνηγορούσε σ' αυτή την προοπτική, αν και στο καταστατικό της τράπεζας δεν περιγραφόταν ρητά⁸³. Σε πρώτη φάση η τράπεζα θα βοηθούσε στην μεταβίβαση

⁷⁹ Αν. Ανδρεάδου, σελ. 404.

⁸⁰ Ι. Βαλαωρίτης, σελ. 311.

⁸¹ Έτσι ματαιώθηκε η ίδρυση υποκαταστημάτων της Εθνικής, που είχε προγραμματιστεί για τη Λάρισα, το Βόλο και την Άρτα και για τα οποία είχε εκδοθεί σχετικό Διάταγμα(ΦΕΚ111/26 -11-1881)

⁸² Αν. Ανδρεάδου, σελ. 390.

⁸³ Από την ίδια την Εθνική θεωρήθηκε ασύμφορη η ίδρυση υποκαταστημάτων στη Λάρισα και στο Βόλο σε εκείνη τη χρονική στιγμή, εξαιτίας, αφενός της έκρυθμης ακόμη κατάστασης και αφετέρου της αοριστίας της σχετικής με την ιδιοκτησία. Έτσι έγινε δεκτή η πρόταση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας να αναβάλλει για τρία χρόνια την ίδρυσή τους και να αναλάβει το ήμισυ σε κάθε ένα από τα ενυπόθηκα δάνεια που θα χορηγούνταν μέσα στην τριετία από την 1 Ιουλίου του 1882 και μέχρι ποσού συμμετοχής 5.000.000δρχ. Ι. Βαλαωρίτης, σελ. 83.

Τελικά εκτός από το κεντρικό κατάστημα του Βόλου, ιδρύθηκαν υποκαταστήματα και σε άλλες πόλεις/ κωμοπόλεις των νέων επαρχιών νωρίτερα από το αναμενόμενο. Στην Άρτα τον Αύγουστο του 1882, στη Λάρισα τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, στα Τρίκαλα τον Ιούλιο του 1883, στην

ενός μεγάλου μέρους της κτηματικής περιουσίας των αποχωρούντων Οθωμανών σε Έλληνες καθώς σύμφωνα με την Αγγ. Σφήκα-Θεοδοσίου « ένας από τους βασικότερους στόχους της τράπεζας, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν η χορήγηση στους χωρικούς χαμηλότοκων δανείων(τόκος 8%), ποσού 1.000- 6.000 δρχ, για αγορά κτημάτων από τους αποχωρούντες μουσουλμάνους. Το μέτρο απέβλεπε στη μετατροπή των καλλιεργητών σε μικροϊδιοκτήτες , γεγονός που θα πολλαπλασίαζε την εργατικότητα και θα συντελούσε στην αύξηση της παραγωγικότητας. Δεύτερος στόχος ήταν η πάταξη της τοκογλυφίας, η οποία όπως και επί τουρκοκρατίας, εξακολουθούσε να αποτελεί σοβαρή μάστιγα»⁸⁴

Η τράπεζα, όμως παρά τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί, δυναμίτισε την προσπάθεια της κυβέρνησης Τρικούπη να δώσει μια ευκαιρία στους κολίγους να αποκτήσουν δική τους γη⁸⁵. Η μέριμνα της κυβέρνησης Τρικούπη του 1882 για αναδιάρθρωση των αγροτικών δομών και την αποκατάσταση ακτημόνων οδήγησε στην ψήφιση του νόμου «Περί εγγυήσεως του κράτους εις ενυπόθηκα δάνεια γεωργοκτηματιών» το 1890, με τον οποίο επέτρεπε στον υπουργό Οικονομικών να προσφέρει την εγγύηση του κράτους για το μισό των χορηγούμενων δανείων από την προνομιούχο Τράπεζα στους κολίγους για την αγορά τσιφλικιών⁸⁶. Ο σχεδιασμός αυτός παρέμεινε ανενεργός καθώς ο παραπάνω νόμος εφαρμόστηκε αποσπασματικά και τα δάνεια σε ακτήμονες για αγορά κτημάτων δεν κάλυψαν παρά ένα μικρό ποσοστό των χορηγήσεων της⁸⁷.

Επίσης δεν προχώρησε στον δανεισμό των μικροϊδιοκτητών για να υποστηρίξουν τις καλλιέργειές τους, με αποτέλεσμα αυτοί να χάσουν τα κτήματά τους και είτε να γίνουν κολίγοι, είτε να συρρεύσουν σταδιακά στα αστικά κέντρα και να αποτελέσουν φθινό εργατικό δυναμικό. Η ματαίωση της εφαρμογής του οφείλεται στην αντίδραση των τσιφλικάδων και στην άρνηση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας να χορηγήσει τέτοια δάνεια. Δεδομένου ότι ο Αν.

Καλαμπάκα και τον Αλμυρό το 1885. Τον ίδιο χρόνο ιδρύθηκε υποκατάστημα και στην Αθήνα. Γ.Μουγογιάννης, σελ 94.

⁸⁴ Αγγ. Σφήκα- Θεοδοσίου, σελ. 124

⁸⁵ Γ.Μουγογιάννης, σελ 99

⁸⁶ Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 1934, σελ 75-78.

Πιστεύοντας στις δυνατότητες της τράπεζας να συνεισφέρει αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση των ζωτικών αυτών προβλημάτων, ο ίδιος ο Τρικούπης ανέθεσε στο διευθυντή του κεντρικού καταστήματος του Βόλου Αλ. Μαθιουδάκη να του υποβάλλει συγκεκριμένες προτάσεις για την επίλυση του συνεχώς οξυμένου αγροτικού ζητήματος. Βλέποντας ευνοϊκά το ζήτημα ο τελευταίος, σε επιστολή του προς τον Αν. Συγγρό διατυπώνει την άποψη ότι η εφαρμογή έπειτα από νομοθετική κύρωση, ενός προγράμματος ολικής δανειοδότησης για αγορά κτημάτων με εξασφάλιση της τράπεζας για το ½ του ποσού από την υποθήκη του κτήματος και για το υπόλοιπο με εγγύηση του δημοσίου θα ήταν αρκετά συμφέρουσα και για την τράπεζα, διότι, εκτός από τις παραπάνω εγγυήσεις, έπρεπε να ληφθεί υπόψη ότι τα έσοδα των χωρικών - επομένως και η εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους προς την τράπεζα- θα ήταν εξασφαλισμένα, αφενός από την υπερεργασία και αφετέρου από τη συμπληρωματική τους ενασχόληση με την κτηνοτροφία.
Αγγ. Σφήκα – Θεοδοσίου, σελ 125

⁸⁷ ο.π σελ 125

Συγγρός ήταν ο ίδιος ιδιοκτήτης μεγάλων εκτάσεων στη Θεσσαλία, εκπροσωπούσε παράλληλα και τα συμφέροντα των μεγαλογαιοκτημόνων.

Η συμμόρφωση της τράπεζας με τον σχετικό νόμο θα ήταν επιβλαβής για την οικονομική της δραστηριότητα που βασιζόταν στη λογική του χονδρεμπόρου. Δάνειζε χρήματα στους τοκογλύφους της Θεσσαλίας και αυτοί με τη σειρά τους τα δάνειζαν με δυσβάστακτο τόκο στους γεωργούς, τους επαγγελματίες και τους εμπόρους⁸⁸. Η κύρια όμως δραστηριότητα της τράπεζας και η πλέον σίγουρη πηγή για την εξασφάλιση κέρδους ήταν ο δανεισμός του κράτους, που πάντα βρισκόταν σε χρηματική ένδεια, με αποτέλεσμα να υποκύπτει στις απαιτήσεις των εκάστοτε δανειστών του, δημιουργώντας σχέσεις εξάρτησης. Έτσι λοιπόν οι νέες επαρχίες όχι μόνο δεν ωφελήθηκαν από την ίδρυση της Τράπεζας, αλλά υπέστησαν ένα ακόμα πλήγμα από τη λειτουργία της, καθώς η κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων της τους επιβάρυνε φορολογικά, σε σχέση με τους κατοίκους των παλιών επαρχιών, στις οποίες, λόγω της αναγκαστικής κυκλοφορίας που είχε επιβληθεί επί Κουμουνδούρου, η πληρωμή των φόρων και των εισαγωγικών τελών γινόταν αποκλειστικά σε γραμμάτια της Εθνικής τράπεζας⁸⁹. Όπως ήταν αναμενόμενο το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες μεταξύ των οποίων και τη διαμαρτυρία του βουλευτή Φιλάρτου στη Βουλή⁹⁰. Το φαινόμενο αυτό οφειλόταν και στην πολυμορφία του νομισματικού συστήματος που σύμφωνα με την Αγγ. Σφήκα –Θεοδοσίου «ήταν το αποτέλεσμα του συνδυασμού πολλών παραγόντων: της εφαρμογής αναγκαστικής κυκλοφορίας μόνο στις παλιές επαρχίες, της ύπαρξης παλιού νομισματικού συστήματος στο ελληνικό κράτος, της εφαρμογής νέου από το Νοέμβριο του 1882, της παράλληλης ισχύος του τουρκικού

⁸⁸ Οποσδήποτε διατυπώθηκαν παράπονα ότι η τράπεζα δημιούργησε κλειστό κύκλωμα ευνοούμενων, ότι δεν απέκτησε την εμπιστοσύνη του κοινού και ότι οι διαδικασίες και οι διατυπώσεις που απαιτούνταν για τη χορήγηση δανείων ισοδυναμούσαν με άρνηση. Εξαιτίας αυτών των ανασταλτικών παραγόντων οι χωρικοί κατέφευγαν στους δανειστές για τους οποίους ο συνήθης τόκος των ενυπόθηκων δανείων στα χρόνια αιχμής για την αγορά κτημάτων από τους μουσουλμάνους ήταν 24% και σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμα μεγαλύτερος. Από την πλευρά της τράπεζας αντίθετα η σχετική επιφυλακτικότητα και η μεγάλη καθυστέρηση στη χορήγηση δανείων αποδόθηκαν στην ανάγκη εξέτασης πλήθους οθωμανικών τίτλων για κάθε μικρό τμήμα γης- επακόλουθο του μεγάλου κατακερματισμού της γης επί τουρκοκρατίας- και στη δυσκολία του ελέγχου από τους αρμόδιους της τράπεζας. ο.π σελ.126

Όσον αφορά τους κτηνοτρόφους αυτοί δανείζονταν με 24% το εξάμηνο. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι Κολλίγοι της Θεσσαλίας, Μελέτη περί μορτής*, Β' έκδοση, Αθήνα 1974, σελ 27, 30.

⁸⁹ Η αναγκαστική κυκλοφορία είχε επιβληθεί από τον Αλ.Κουμουνδούρο το 1878, εξαιτίας της κινητοποίησης. Το μέτρο εξακολούθησε να ισχύει μέχρι το 1895 με μια μικρή διακοπή το 1885. εξαιτίας του μέτρου αυτού τα γραμμάτια της Εθνικής είχαν υποτιμηθεί κατά 10-12% έναντι του χρυσού. Αντίθετα τα γραμμάτια της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας εξαργυρώνονταν στην τιμή του χρυσού. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα, η ελληνική κοινωνία 1880-1895*, Αθήνα 1978, σελ 99.

⁹⁰ Στη συνεδρίαση της Βουλής στις 30-10-1882, ο βουλευτής Γ. Φιλάρτος είπε τα εξής: « Παρακαλώ τον κ επί των Οικονομικών Υπουργόν να πληροφορήση την Βουλήν διατί οι φορολογούμενοι των Νέων Επαρχιών καταπιέζονται δι' ανίσου φορολογίας και υποχρεούνται να πληρώνωσι τους φόρους και τα εισαγωγικά τέλη εις μεταλλικόν συμφώνως με την διατίμησιν, ήτοι 10 έως 12% πλειότερον των νονομισμένων αποκλείονται δε εκ των δημοσίων ταμείων τα γραμμάτια της Εθνικής Τραπέζης ,δι' ών πληρώνονται οι φόροι και τα εισαγωγικά τέλη εν ταις παλαιαίς επαρχίαις και δια του τρόπου τούτου σπασοδαίως ζημιούται το εν Θεσσαλία και Ηπείρω εμπόριον, μη δυνάμενον να συναγωνισθή προς το εμπόριον των παλαιών επαρχιών»

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της Θ' Βουλευτικής περιόδου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1883, Εν Αθήναις, σελ 15

στις νέες επαρχίες, και της συσσώρευσης χάλκινων νομισμάτων σ'αυτές⁹¹». Ο πρωθυπουργός Χαρ. Τρικούπης σε συνεδρίαση της Βουλής όπου συζητήθηκε το επίμαχο θέμα, υποστήριξε ότι η κερδοσκοπία ήταν αποτέλεσμα της μονομερούς αναγκαστικής κυκλοφορίας και προσπάθησε να πάρει μέτρα για την καταπολέμηση της⁹².

Λίγα χρόνια αργότερα ο Θ. Δεληγιάννης αφού ανέλαβε την πρωθυπουργία το 1890, προσπαθώντας να πάρει μέτρα κατά της λιτότητας αποφάσισε να κάνει χρήση για πρώτη φορά το 1891 υπέρ του ελληνικού κράτους, ενός δικαιώματος που εκείνο διατηρούσε από το 1880, αλλά δεν είχε εφαρμοστεί ποτέ μέχρι τότε. Επρόκειτο για την απόδοση του ¼ από το κέρδος που αποκόμιζε η Εθνική Τράπεζα – όπως και οι άλλες τράπεζες που διατηρούσαν το εκδοτικό προνόμιο- από την έκδοση του νομίσματος και των τραπεζογραμμάτων. Ο Θ. Δεληγιάννης όμως, αν και επέβαλε στην Εθνική το φθινόπωρο του 1891, να εξαγοράσει αυτό το δικαίωμα του κράτους προκαταβάλλοντας του τις προβλεπόμενες εισπράξεις για μια 25ετία, δεν ζήτησε κάτι ανάλογο από την Ιονική και την τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, οι οποίες δεν κατέβαλαν τίποτα αν και διατηρούσαν όμοια δικαιώματα με την Εθνική, οπότε και ευνοήθηκαν⁹³. Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση τους δεν θα μπορούσε να μη δημιουργήσει παράλληλα εύλογα ερωτήματα για την προνομιακή μεταχείριση που απολάμβαναν από οποιαδήποτε κυβέρνηση και αν ηγούνταν του ελληνικού κράτους.

Τελικά η τράπεζα συρρίκνωσε τις δραστηριότητές της, όταν εξέλειψαν οι πραγματικοί λόγοι κερδοφορίας της. Το 1897 οι συνθήκες πολέμου που επικράτησαν στην περιοχή της Θεσσαλίας, διατάραξαν την οικονομική και πολιτική σταθερότητα του κράτους καθώς και η επακόλουθη επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στη χώρα με αποτέλεσμα η τράπεζα να κρίνει ανεπαρκείς τις προϋποθέσεις για την άσκηση χρηματοπιστωτικής δραστηριότητας οπότε αποφάσισε να διακόψει τη λειτουργία της και τελικά απορροφήθηκε από την Εθνική Τράπεζα.

Σε μια σύντομη ανασκόπηση των παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ίδρυση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, αν και θεωρήθηκε σημαντική υποδομή για την περιοχή και εντάχθηκε κατά κάποιο τρόπο στον κρατικό σχεδιασμό περί ανασυγκρότησης της οικονομίας, δεν κατάφερε να ευοδώσει τους στόχους του κράτους και να εκπληρώσει τις προσδοκίες των κατοίκων της Ηπειροθεσσαλίας που περίμεναν από αυτή μια οικονομική συνεργασία για την ανάπτυξη της αγροτικής και της εμπορικής δραστηριότητας της περιοχής.

Η παρουσία της δεν συνέβαλε στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας, αντίθετα συντέλεσε στην ανάπτυξη της τοκογλυφίας που υποκαθιστούσε την χρηματοπιστωτική λειτουργία, και ενίσχυε τους μεγάλους κτηματίες της περιοχής, στην ευημερία των αργυραμοιβών που εκμεταλλεύονταν το δαιδαλώδες νομισματικό σύστημα και στην ανάπτυξη της κερδοσκοπίας σε βάρος των κατοίκων των νέων περιοχών. Αποκτώντας με την

⁹¹ Αγγ. Σφήκα – Θεοδοσίου, σελ. 127.

⁹² Για το λόγο αυτό και την υποστήριξη των συμφερόντων του Δημοσίου υπέβαλλε νομοσχέδιο για απαγόρευση της παραδοχής των χάλκινων νομισμάτων από τα δημόσια ταμεία πάνω από το όριο των 5 δρχ. Με το περιοριστικό όμως αυτό μέτρο δεν εξασφαλιζόνταν τα συμφέροντα του λαού, εφόσον στις συναλλαγές του κυκλοφορούσαν ανεμπόδιστα τα χάλκινα νομίσματα και για να εκπληρώσει κάποιος τις υποχρεώσεις του προς το Δημόσιο έπρεπε να τα μετατρέψει σε αργυρά ή σε τραπεζογραμμάτια, πληρώνοντας σχετική προμήθεια. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος Θ', συν. Β', συνεδρίαση 11-11-1882 σελ. 106.

⁹³ Κ. Τσουκαλάς, σελ 32

ίδρυσή της νομική υπόσταση και αποκομίζοντας δικαιώματα ανάλογα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας μπορούσε πλέον ισότιμα να συμμετέχει στον συχνό δανεισμό του κράτους και να συμμετέχει στα χρηματιστηριακά παιχνίδια που στήνονταν γύρω από αυτόν τον άξονα αποκομίζοντας τα προσδοκώμενα κέρδη.

Βέβαια θα ήταν άδικο να ισχυριστεί κανείς πως η τράπεζα διέψευσε τις υποσχέσεις της είτε προς το κράτος είτε προς τους κατοίκους των περιοχών στις οποίες πρόσφερε τις υπηρεσίες της, γιατί υποσχέσεις δεν υπήρξαν μόνο προσδοκίες από όσους ήλπιζαν ότι ένα χρηματοπιστωτικό κατάστημα θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον. Ούτε ήταν υπεύθυνη για την αποτυχία της αγροτικής και οικονομικής πολιτικής γενικότερα των κυβερνήσεων που ανέλαβαν το πηδάλιο του κράτους την περίοδο λειτουργίας της. Κατηγορίες θα μπορούσαν να εκστομιστούν εναντίον της για τον αν κινήθηκε ή όχι εντός νομίμου πλαισίου και τέτοιο θέμα δεν υπήρξε εκείνη την εποχή ή αργότερα. Σε ηθικό επίπεδο βέβαια υπήρξε και ακόμα υπάρχει προβληματισμός όχι τόσο για τη στενή οικονομική συνεργασία της με το κράτος όσο για την προστασία που απολάμβανε και την ανοχή που έδειχνε απέναντι της το κράτος σε κάθε περίπτωση. Εκτός από την τράπεζα και ο βασικός ιδρυτής της Ανδ. Συγγρός βρίσκεται σε στενή συνεργασία με τις ελληνικές κυβερνήσεις απολαμβάνοντας τα οφέλη της. Αργότερα μάλιστα θα αναγορευτεί σε εθνικό ευεργέτη του κράτους αφού έχει χρηματοδοτήσει την ανέγερση πολλών δημοσίων κτιρίων ανά την Ελλάδα, δείχνοντας μια ιδιαίτερη προτίμηση στα δικαστικά μέγαρα. Το δικαστικό μέγαρο του Βόλου αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα.

Λιμενικά έργα και Πολεοδομικό σχέδιο

Παράλληλα με το σιδηροδρομικό δίκτυο ή λίγο νωρίτερα ξεκινούν και τα έργα για την κατασκευή του λιμανιού⁹⁴ της πόλης έτσι ώστε να ολοκληρωθεί η διαχείριση της συγκοινωνίας και της μεταφοράς προϊόντων από και προς το εσωτερικό της ελληνικής περιφέρειας. Η κατασκευή του λιμανιού εντάσσεται στην τρίτη περίοδο λιμενικών έργων της χώρας (1889-1923), η οποία καλύπτει όλα σχεδόν τα αστικά λιμάνια της επικράτειας και συνδέεται με την επικράτηση των τεχνικών σπουδών στο Πολυτεχνείο. Για το σκοπό ιδρύθηκε η Λιμενική Επιτροπή και το Λιμενικό Ταμείο Βόλου τα οποία λειτούργησαν σε συνεργασία με την δημοτική αρχή της πόλης και επιβλήθηκαν ειδικοί λιμενικοί φόροι για την χρηματοδότηση των έργων. Και εδώ είναι εντυπωσιακή η ταχύτητα των εργασιών που εκφράζουν τη βούληση της τοπικής κοινωνίας να δημιουργήσει ένα σύγχρονο περιβάλλον για να διεξάγει τις κάθε είδους δραστηριότητές της. Αυτό οφείλεται βεβαίως και στο γεγονός ότι το εμπόριο αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες της πόλης και η κατασκευή σύγχρονου λιμανιού αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την άσκησή της. Ας μην ξεχνάμε επίσης πως και οι κεφαλαιούχοι που επένδυσαν στην περιοχή είχαν άμεσο ενδιαφέρον για τα λιμενικά έργα ώστε να ασκούν επικερδώς τις οικονομικές τους δραστηριότητες.

Η διαμόρφωση της παραλίας είναι χρονοβόρα, από το 1892 ως το 1902 γίνονται εκβαθύνσεις και κατασκευές κρηπιδωμάτων της νέας παραλίας με επιχωμάτωση σαράντα μέτρων – μέχρι το κτίριο Παπαστράτου - και κατασκευάζεται προβλήτα

⁹⁴ Β. Χαστάογλου, σελ 51.

μήκους 250μ και πλάτους 60 μ. η οποία στη συνέχεια - μέχρι το 1926 - διαπλατώνεται⁹⁵. Παράλληλα εκτελούνται και τα επιμέρους έργα⁹⁶ που κατασκευάζονται από το 1881 μέχρι το 1911 συμπληρωματικά με την κατασκευή και την λειτουργία του λιμανιού. Από το 1888 ως το 1891 εκτελούνται έργα διευθέτησης των χειμάρρων Αναύρου και Κραυσίδα για την δημιουργία νέας κοίτης και εκβολής εκτός του λιμανιού. Μεταξύ 1891 και 1895 κατασκευάζεται επίσης λιμενίσκος καϊκιών και το παλιό Λιμεναρχείο, ενώ ως το 1910 αποπερατώνεται η αποβάθρα στα Παλιά για την εξυπηρέτηση των φορτοεκφορτώσεων ανάμεσα στα πλοία και στο σιδηρόδρομο. Τέλος από το 1903 μέχρι το 1912 κατασκευάζεται και ο κυματοθραύστης.

Ένας από τους λόγους που υπαγορεύουν την πληθώρα κατασκευαστικών έργων στην περιοχή του λιμανιού είναι ο φόβος ότι το διαμετακομιστικό εμπόριο της περιοχής θα μπορούσε να απειληθεί από την ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου Αθηνών – Συνόρων. Θεωρώντας εκ προοιμίου τον σιδηρόδρομο ανταγωνιστικό του λιμανιού οι Βολιώτικες Αρχές θα καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια για να μην χάσουν την εμπορική κυριαρχία στην περιοχή⁹⁷. Πιστεύουν μάλιστα ότι τα λιμενικά έργα, η αναπτυσσόμενη βιομηχανία και η αναμενόμενη ναυτική ανάπτυξη θα διασφαλίσουν τον οικονομικό ρόλο του Βόλου. Αρκετές φορές μάλιστα εντοπίζονται δημοσιεύματα στον αθηναϊκό τύπο μέσω των οποίων εκφράζεται η αγωνία των κατοίκων της πόλης για την πρόοδο των έργων, την καλή διαχείριση των οικονομικών πόρων που τα αφορούν αλλά και τη σημασία του εξωραϊσμού και της καθαριότητας της πόλης και του λιμανιού της⁹⁸.

⁹⁵ Ιστότοπος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας:

[www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/edu/case/7/KEIMENA %5cc41.HTM](http://www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/edu/case/7/KEIMENA%5cc41.HTM) σελ 3.

⁹⁶ Ιστότοπος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας:

www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/edu/case/7/KEIMENA%5cc41.HTM σελ 3.

⁹⁷ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Εμπρός* η Λιμενική επιτροπή Του Βόλου αποφάσισε την κατασκευή ενός κυματοθραύστη μήκους ενός και πλέον χιλιομέτρου που θα ασφαλίσει το λιμάνι από τον Ν. Α άνεμο. Θα κατασκευαστούν αποθήκες στο λιμενοβραχίονα για την εκφόρτωση των εμπορευμάτων και θα τοποθετηθούν ατμοκίνητα βαρούλκα. Με δαπάνη του λιμενικού ταμείου θα γίνεται η μεταφορά των εμπορευμάτων στο σιδηροδρομικό σταθμό. Επίσης σε σύμβαση του δήμου Παγασών και της Λιμενικής επιτροπής με τη διεύθυνση των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας και τις ατμοπλοϊκές εταιρίες προβλέπεται να οριστούν τα σιδηροδρομικά κόμιστρα και τα ατμοπλοϊκά ναύλα έτσι ώστε να προτιμούν οι έμποροι και οι επιχειρηματίες να εισάγουν εμπορεύματα και να εξάγουν τα τοπικά προϊόντα από το λιμάνι του Βόλου. Εφημερίδα *Εμπρός*, Η Ελλάς που ελησμονήθη, 15-3-1907.

⁹⁸ Από τη στήλη του *Σκριπ* « Το Σκριπ εις τας επαρχίας- Βόλος» διαβάζουμε: « Ελεινόν υπό πάσαν έποψιν το Λιμεναρχείον της πόλεως μας. Ένα μικρόν και χθαμαλόν οίκημα με τοίχους ξεφτεισμένους από τα κύματα, με δωμάτια σκοτεινά και υγρότατα. Οφείλουσιν οι αρμόδιοι, αν όχι χάριν των εν αυτώ διαμενόντων, αλλά τουλάχιστον χάριν αυτού του γοήτρου της πόλεως μας, το οποίον βεβαίως πολύ καταπίπτει εις την υπόληψιν των ξένων πλοιάρχων, όταν το πρώτο δημόσιο κατάστημα με το οποίο έρχονται εις συνάφεια υπό τοιαύτην ελεινήν μορφήν παρουσιάζεται εις τα όμματά των, να μεριμνήσωσι περιένος ευπροσώπου και αναλόγου προς την πόλιν μας Λιμεναρχείου. Εφ. *Σκριπ* 9-12-1904, σελ.3

Σε αρκετά μεταγενέστερο άρθρο της ίδιας εφημερίδας και από την ίδια στήλη με τίτλο « Η καθαριότητα της πόλεως» διαβάζουμε: «Πολλάκις εγράψαμεν από των στηλών του *Σκριπ* περί της παναισχύντου καταστάσεως εις ην ευρίσκεται η καθαριότης της πόλεως. Δυστυχώς όμως αν και ερρήξαμεν επανειλημμένως κραυγάς, αν και διεμαρτυρήθημεν εκατοντάκις, εν τούτοις, τόσον ο

Όλη αυτή η κατασκευαστική δραστηριότητα έχει σαν αποτέλεσμα να συμπεριληφθεί ο Βόλος μεταξύ των μεγαλύτερων λιμανιών της Ελλάδας καθώς η κίνηση του παρουσιάζει έντονους ρυθμούς και να δώσει στην πόλη την εικόνα ενός σύγχρονου αστικού κέντρου που συναγωνίζεται επαξίως τις μεγάλες ελληνικές πόλεις-λιμάνια όπως τον Πειραιά, την Σύρο και την Πάτρα⁹⁹. Στα τέλη του 19^{ου}

εργολάβος όσον και ο πρώην δήμαρχος κ. Γεωργιάδης επέδειξαν ανάλητον αδιαφορίαν και εγκληματικήν αμέλειαν.

Η πόλις του Βόλου, χάριν της αξιοπρεπείας της και χάριν του εγωϊσμού της ως πρώτη Θεσσαλική πόλις και επίνειον της Θεσσαλίας πρέπει να έχει καθαριότητα διατηρουμένη ν πάντοτε εις καλήν κατάστασιν. Και δια τούτο ο νέος δήμαρχος κ. Ι. Καρτάλης εις ον πάντες οι πολίται έστρεψαν την προσοχήν των και αναμένουσιν παρ' αυτού την διόρθωσιν των κακώς κειμένωνκαι την αποδιώξιν των κηφώνων από την υπηρεσίαν της Δημαρχίας, πρέπει να λάβει υπό σπουδαίαν έποψιν το ζήτημα της καθαριότητος. Και προ παντός πρέπει να φροντίση ίνα τα ουροδοχεία διατηρώσι καθαριότητα πάντοτε καλήν, διότι εκ των σθντελούντων εις την κακή διατήρησιν της καθαριότητος είναι η αισχρά κατάστασις των ουροδοχείων άτινα αναπέμπουσιν αναθυμιάσεις ολεθρίας εις τον ανθρώπινον οργανισμόν. Κατά δευτερον λόγον πρέπει να απολυμάνη τον λιμενοβραχίονα και τα διάκενα των ογκολίθων, τα οποία μετεβλήθησαν εις κοπροστάσιον ανθρώπινων περιττωμάτων, τα οποία είναι εις πρώτην όψιν παντός επισκεπτομένου την πόλιν. Εφ. *Σκριπ* 12-10-1907

Τον επόμενο χρόνο και πάλι στην ίδια στήλη με τίτλο «τα λιμενικά έργα» γράφονται τα παρακάτω: «Δεν είναι η πρώτη φορά ούτε και η τελευταία καθ'ήν από των στηλών του *Σκριπ* καταγγελλόμενον ότι δεν πρέπει το κόμμα εν τη κυβερνητική υποστηρίζει ν' αναμειγνύεται εις τα διάφορα λιμενικά και δημοτικά έργα. Δυστυχώς όμως τούτο καθ'εκάστην γίνεται και δεν προκηρύσσεται δημοπρασίαν χωρίς να μην αναμειχθούν οι άνθρωποι του κόμματος. Αυτό τούτο συμβαίνει και στην επίχωσιν της προεκτάσεως των οδών Ιάσονος και Αργοναυτών.

Ας αφήσωμεν την πρώτην δημοπρασίαν την γενομένην εν κρυπτώ και παραβύστω εν τω Νομαρχιακό καταστήματι, καθ'ήν παρουσιάσθη εις και μόνον εργολάβος προσενεγκών 1 0/0 επί του προϋπολογισθέντος ποσού, όστις είναι κομματάρχης ισχυρός του κ. Καρτάλη. Την δημοπρασίαν ταύτην ο υπουργός δεν ήθελε να εγκρίνη, επειδή παρουσιάσθη εις και μόνον μειοδότης και επειδή η μειοδοσία ήτο ελαχίστη επί του προϋπολογισθέντος ποσού των 200.000 δρχ. τότε όμως ο εργολάβος κατόρθωσε δια της επεμβάσεως του κ. Γάτσου παρά τω πρωθυπουργώ να εγκριθή η δημοπρασία και ν' αρχίση η εργασία κερδίζοντας του εργολάβου και του κόμματος χιλιάδων δρχ. αλλά το πράγμα δεν παρεξηγήθη. Τώρα όμως φαίνεται ότι πρόκειται να γίνει νέο πραξικόπημα σε βάρος του λιμενικού ταμείου. Το γεγονός δεν αναγράφομεν ελπίζοντας ότι τα μέλη της Λιμενικής επιτροπής, τα οποία άλλωστε εκβιασθέντα συνήνεσαν εις το πραξικόπημα, θα σπεύσωσι ν' ανακαλέσωσι α όσα εν βία απεφάσισαν και υπέγραψαν. Εν αποτροπή θα επανέλθωμεν αποκαλυπτικώτεροι. Εφ. *Σκριπ* 12-1-1908

Τέλος σε μεταγενέστερο δημοσίευμα από την ίδια στήλη με τίτλο : «Ο εξωραϊσμός της πόλεως» διαβάζουμε τα εξής: « Κάτι κινείται η δημοτική μας αρχή. Βλέπομεν τον εξωραϊσμόν οδών, την δεδροφύτευσιν των οδών και άλαλ δημοτικά έργα στολίζοντα οπωσδήποτε την πόλιν του Βόλου. Αλλά ταύτα πάντα είναι μαπαλώματα κατά το δη λεγόμενον. Ο Βόλος θέλει δημοτικά έργα αντάξια της πόλεως αυτού, προ πάντων δε θέλει νερό. Μετά παρέλευσιν χρόνου είναι αδύνατον να μη μολυνθώσι τα φρεάτια περίξ των οποίων διέρχονται οι υπόνομοι της πόλεως. η πόλις του βόλου θέλει και την κατασκευήν ανταξίων οδών. Η οδός Δημητριάδος εν ώρα χειμώνος καθίσταται αδιάβατος. Όλη δε εκείνη η παραλιακή οδός πρέπει να πλακοστρωθή. Και όλα εξοικονομούνται δια δανείου χρησιμοποιηθησόμενον αποκλειστικώς δια την κατασκευήν έργων, των οποίων στερήται η πόλις του Βόλου. Μια θέλησις της δημοτικής και λιμενικής αρχής τα πάντα κατορθοι. Αν αναλογισθεί τις και καταστρώση τα από δεκαετίας εξοδευθέντα υπό της δημοτικής και λιμενικής αρχής, θα ίδη ότι τα εξοδευθέντα πλην της κατασκευής του έργου του λιμένος, και τούτου ελαττωματικού, δεν ανταποκρίνονται προς τας ανάγκας της πόλεως. Δια τα κατασκευασθησόμενα έργα, απαιτήται μελέτη ειδική και πρακτική, προ πάντων τοιαύτη, ίνα η πόλις του Βόλου καταλάβη κατά την κατασκευήν των έργων, την πρωτεύουσαν μεταξύ των άλλων πόλεων της Έλλαδος θέσιν ως έμπρέπει. Εφ. *Σκριπ* 9-2-1912.

⁹⁹ Εύη Παπαγιαννοπούλου, *Το λιμάνι του Βόλου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, Νεοελληνική πόλη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, τομ β, σελ 487-498.

αιώνα στο λιμάνι του Βόλου διακινούνταν επτά σημαντικές ναυτιλιακές εταιρείες, 3 ελληνικές και 4 αλλοδαπές εξασφαλίζοντας το εμπόριο με τον Πειραιά, τη Σύρο, τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, και την Ευρώπη κυρίως Αμβέρσα και Τεργέστη¹⁰⁰. Ενώ στις αρχές του νέου αιώνα δραστηριοποιήθηκαν εκεί άλλες τρεις.

Ο αέρας της πρωτεύουσας αρχίζει να γίνεται αισθητός και στην βολιώτικη προκυμαία μεταφέροντας ιδέες, δράσεις, τάσεις και οτιδήποτε άλλο επικρατεί την εποχή εκείνη στην πρωτεύουσα¹⁰¹. Η παραλία της νέας πόλης διαμορφώθηκε σε ζώνη αναψυχής που εκτεινόταν μέχρι το Αρχαιολογικό Μουσείο και τα θαλάσσια λουτρά του Αναύρου. « Η αλιτενής και αμμώδης εκείνη παραλία, η δια των διδύμων λουτήρων της υπομνήσκουσα το Φάληρον, η κοσμούμενη υπό καφενείων και κομπού θερινού θεάτρου, καλλιτέρου τινών εκ των παραθαλασσίων των Αθηνών, που αποτελεί κατά το θέρος περίπατο των Βολιωτών», πύκνωσε με επιβλητικά κτίρια καφενείων, εστιατορίων και ξενοδοχείων, που μνημονεύονται στους ταξιδιωτικούς οδηγούς της εποχής για της ανέσεις τους. Απλωμένα κατά μήκος της πλατιάς προκυμαίας συνέθεσαν ένα εντυπωσιακό αστικό μέτωπο, την ιδιαίτερη εικόνα της πόλης από την θάλασσα. Η διαδικασία της προσομοίωσης φαίνεται να φέρνει αποτελέσματα κερδίζοντας το στοιχείο της αφομοίωσης των νέων επαρχιών.

Το λιμάνι του Βόλου πέρα από τον καθαρά οικονομικό και συγκοινωνιακό ρόλο που επιτελεί, αποτελεί και σημαντικό σκηνικό στην εξέλιξη της ιστορίας, καθώς γίνεται χώρος υποδοχής και αποχαιρετισμού Ελλήνων και ξένων αξιωματούχων, της βασιλικής οικογένειας, των στρατιωτικών δυνάμεων που αποβιβάζονται εκεί σταλμένες από όλη τη χώρα στην προσπάθειά τους να δρέψουν νέες δάφνες και να γράψουν νέες ένδοξες σελίδες στα πλαίσια των αγώνων που δίνει η χώρα για να υλοποιήσει τις εθνικές της διεκδικήσεις. Γίνεται όμως και ο τόπος υποδοχής εξαθλιωμένων προσφυγικών πληθυσμών που

¹⁰⁰ Σχετικά με την κίνηση του λιμανιού του Βόλου, τα πρώτα στοιχεία δημοσιεύονται από το τοπικό Λιμεναρχείο. Σύμφωνα μ' αυτά: το 1882 εισέπλευσαν 3.303 πλοία χωρητικότητας 45.368 τόνων και 442 ατμόπλοια χωρητικότητας 334.120 τόνων, ενώ απέπλευσαν 3.227 πλοία χωρητικότητας 31.103 τόνων και 445 ατμόπλοια χωρητικότητας 327.137 τόνων. Τα παραπάνω μεγέθη (που δίνουν συνολικό αριθμό διακινούμενων πλοίων 8.000 περίπου) συγκρινόμενα με τα έτη 1873 (2.522 πλοία) και 1881(2.760 πλοία) δείχνουν ότι σημειώθηκε πρόοδος στην εμπορική κίνηση του Βόλου αλλά και της Θεσσαλίας γενικότερα. Ανάλογο αριθμό πλοίων που εισέπλευσαν στο λιμάνι του βόλου παραθέτει και ο Βρετανός πρόξενος στην πόλη στις ετήσιες εκθέσεις του, όπου μάλιστα γίνεται σύγκριση με την κίνηση προηγούμενων ετών.

Έτος	Πλοία	Χωρητικότητα
1878	1.230	144.499
1879	1.309	155.821
1880	1.178	177.652
1881	1.389	236.142
1882	3.767	361.223
1883	2.869	291.538
1884	2.598	339.970
1885	2.447	506.960

Πρέπει να σημειωθεί στα παραπάνω ότι για το 1881 η αύξηση πλοίων αφορούσε, σε μεγάλο ποσοστό, στη μεταφορά πολεμικού υλικού και μουσουλμάνων μεταναστών καθώς και στην καθιέρωση τακτικής συγκοινωνίας με τον Πειραιά.
Αγγ. Σφήκα- Θεοδοσίου , σελ 93-94

¹⁰¹ Β. Χαστάογλου, σελ 67

αποβιβάζονται σ' αυτό όταν οι προσδοκίες διαψεύδονται και πέφτει η αυλαία της ελληνικής Μ. Ιδέας .

Πολεοδομικό σχέδιο

Από το 1881 και μετά με την κατασκευή του σιδηροδρόμου και του λιμανιού, δημιουργούνται οι βασικές υποδομές που θα οδηγήσουν στον εξευρωπαϊσμό της πόλης. Η ανάγκη όμως, για τον πολεοδομικό σχεδιασμό της πόλης έγινε αντιληπτή από τις πρώτες κιόλας μέρες της προσάρτησης, και θεωρήθηκε ο μοχλός που θα έδινε ώθηση στην αστική ανάπτυξη της πόλης. Η εκπόνηση και η έγκριση του πολεοδομικού σχεδίου στόχευε στην ορθολογική διαχείριση του αστικού χώρου ώστε να εξυπηρετηθούν ζωτικά του στοιχεία, όπως είναι η χάραξη δρόμων, η οικοδόμηση, η κυκλοφορία. Ταυτόχρονα όμως στόχευε στην συνένωση της παλιάς και νέας συνοικίας της πόλης και στην ομογενοποίηση του αστικού ιστού, διαδικασία απαραίτητη για να μπορέσει να επιτευχθεί και η κοινωνική ομογενοποίηση του αστικού πληθυσμού. Αν και το σχέδιο αυτό ενοποιεί τον παλιό και το νέο ιστό της πόλης, το κάστρο και ολόκληρη η συνοικία γύρω από αυτό μένει άθικτη.

Λίγους μήνες μετά την προσάρτηση εγκρίθηκε το πολεοδομικό σχέδιο του Βόλου, το οποίο καθόρισε την εξέλιξη της πόλης σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Εκπονήθηκε από το νομομηχανικό Κ. Βλαχόπουλο, διεθντή Δημοσίων Έργων και ήταν το πρώτο σχέδιο που εγκρίθηκε για θεσσαλική πόλη, με δεύτερο εκείνο της Καρδίτσας μέσα στο ίδιο έτος¹⁰².

Μέσα από την εφαρμογή του Πολεοδομικού σχεδίου του 1882 αντιμετωπίζονταν οι πρακτικές ανάγκες της πόλης, γιατί ήταν λιτό, χρηστικό και εύκολα υλοποιήσιμο, ακολουθώντας τις βασικές αναφορές της πολεοδομίας του νεοελληνικού κράτους¹⁰³. Το σχέδιο ήταν ένας απλός ορθογωνικός κάναβος με ομοιόμορφα οικοδομικά τετράγωνα που περιλαμβάνει δύο οικιστικούς πυρήνες, τα Παλιά και τα Νέα και καλύπτει πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια από την ήδη κατοικημένη. Στο σχέδιο αυτό εμπεριέχονται περιοχές αδόμητες που εκτείνονται δυτικά, βόρεια και ανατολικά της κατοικημένης. Η πόλη οριζόταν από τρεις βασικές οδούς παράλληλες προς τη θάλασσα, ενώ οι κάθετοι στενοί δρόμοι, εξυπηρετούσαν τη μεταφορά εμπορευμάτων προς τη θάλασσα. Οι στενοί κάθετοι δρόμοι υπαγορεύτηκαν από την επιθυμία των ιδιοκτητών να έχουν τα οικοπέδα τους όσο το δυνατόν μεγαλύτερες προσόψεις προς τη θάλασσα, αδιαφορώντας για τη διευκόλυνση της κάθετης πρόσβασης σ' αυτή.

¹⁰² Η έγκριση του σχεδίου έγινε τμηματικά από το 1882 έως το 1883. Τον Αύγουστο του 1882 δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 89/29-8-1882) το διάταγμα ρυμοτομίας του Α' και Β' τμήματος της πόλεως του Βόλου, δηλαδή της περιοχής των «Νέων Μαγαζείων», και τον Μάιο του 1883 (ΦΕΚ 181/5-5-1883) το Διάταγμα ρυμοτομίας του Γ' Δ' Ε' και ΣΤ' τμήματος δηλαδή του συνόλου του αστικού χώρου των «Παλαιών» συμπεριλαμβανομένων. ο.π σελ 75.

¹⁰³ Η ορθογωνική μορφή του αστικού ιστού που επιλέχθηκε απηχεί τις βασικές πολεοδομικές αναφορές του νεοελληνικού κράτους στις ιδέες της τάξης, της υγιεινής, και της λειτουργικότητας που πρυτάνευαν στην ανασυγκρότηση των πόλεων από το 1828. Παράλληλα εκφράζει τη βούληση των κρατικών και δημοτικών αρχών για ριζική ρήξη με την πόλη του παρελθόντος και την προώθηση μιας νέας αστικότητας, η οποία συνδυάζει την ορθολογική κατασκευή της πόλης με τη νέα εθνική αισθητική. ο.π σελ 55.

Από την ανάγνωση του πολεοδομικού σχεδίου διακρίνεται πως ο προσανατολισμός της πόλης ήταν εμπορικός και επιχειρηματικός, γεγονός που όριζε επιτακτικά την αναβάθμιση του λιμανιού και της παραλίας αργότερα. Αν και στο σχέδιο προσδιορίζεται η θέση κάποιων μελλοντικών έργων αυτό γενικά χαρακτηρίζεται από την απουσία κοινόχρηστων χώρων, και εγκαταστάσεων απαραίτητων για τη λειτουργία της πόλης γεγονός που προκαλεί την αντίδραση των κατοίκων κατά την έγκρισή του¹⁰⁴. Υπάρχει πρόβλεψη για τη δημιουργία σιδηροδρομικού σταθμού, στην αδόμητη ζώνη, ανατολικά του κάστρου.¹⁰⁵, όπως επίσης και για τη γραμμή της νέας προκουμαίας σ' όλο το μήκος της παραλίας, τη διαπλάτυνση των προβλήτων και την κεντρική πλατεία στη θέση των στρατώνων ανάμεσα στους δύο πυρήνες.

Αντίθετα στο σχέδιο αυτό δεν υπάρχει πρόβλεψη για δημόσια κτίρια, ούτε καν για εγκαταστάσεις όπως σχολεία, και νοσοκομεία η ύπαρξη των οποίων θεωρείται απαραίτητη για τη λειτουργία του αστικού και κοινωνικού ιστού της πόλης, ενώ και οι χώροι για πλατείες είναι περιορισμένοι. Στο σχέδιο αναβαθμίζεται ο ρόλος των εκκλησιών¹⁰⁶, αποκαλύπτοντας την ευσέβεια και την αφοσίωση της τοπικής αρχής πρώτιστα και της ευρύτερης κοινωνίας στη συνέχεια στις εθνοθησκευτικές αξίες και σύμβολα.

Η πρακτικότητα με την οποία αντιμετωπίζεται το πολεοδομικό σχέδιο στην πρώτη του φάση από τη δημοτική αρχή, φαίνεται να συνάδει με τις πρακτικές της «χρηστικής λιτότητας» που ακολουθήθηκαν και στις άλλες θεσσαλικές

¹⁰⁴ Η Β. Χαστάογλου παραθέτει ένα δημοσίευμα της αθηναϊκής εφημερίδας *Αιών* υπογεγραμμένο από ένα βολιώτη γιατρό, το Χρήστο Βαρλαμίδα στις 12-06-1882, το οποίο μας μεταφέρει το κλίμα των αντιδράσεων που ξεσήκωσε το σχέδιο. Ο συγγραφέας ασκεί έντονη κριτική εκφράζοντας – κατά δήλωσή του- τα αισθήματα της πλειονότητας των πολιτών. Ορισμένες από τις παρατηρήσεις του, όπως για παράδειγμα στο ζήτημα της αγοράς, ταυτίζονται με τις κρίσεις που διατύπωσε το δημοτικό συμβούλιο. Στο μεγαλύτερο μέρος του στρέφονται προς το πρόσωπο του Γ. Καρτάλη, καταδεικνύοντας συμφέροντα που επενέργησαν στην κατάρτιση του σχεδίου, όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: « Πληθών μεγάλων (8-14 μέτρων πλάτους) καθέτων οδών (20 τον αριθμόν περίπου) την αυτήν με τας επί του παλαιού σχεδίου διεύθυνσην πασών εχουσών, ήτοι μη διευθυνομένων προς την φοράν του εμβάτου, του μόνο ζωογόνου κατά το θέρος αέρος της πόλεως μας, αλλά προς την φοράν του πνιγρού και καυστικωτάτου λίβα, του σπουδαιότερου των ελαττωμάτων άτινα προσήψαμεν εις τας μέχρι τούδε καθέτους. Αι επί του χάρτου διαχαραττόμεναι αυτοί οδοί πού μεν εισίν ευθύγραμμοι, που καμπύλοι, πού δε εκ της παραλίας αρχόμενοι μετά τινά πορείαν τυφλώς απλήγουσιν, αναφαινόμεναι πάλιν αλλαχόσε αυθαιρέτως χωρίς να άρχονται εκ της παραλίας. Αλλά και οι μη διακοπτόμεναι ουδεμίαν κανονικότητα διατηρούσιν, αποκλίνουσαι ή συγκλίνουσαι, πού δε και κυματοειδή πορείαν ακολουθούσαι. Ετέραν όλως νέαν ευρείαν παράλληλον τη προκουμαία (μεταξύ της τρίτης και τετάρτης από της παλαιάς παραλίας), εκ δυσμών προς ανατολάς αρχόμενην, διατέμνουσαν αδιακρίτως μέχρι τινός παν το προστυχόν, οικόπεδα, οικίας μικράς τε και μεγάλας, μεγαλοπρεπείς ή μη, παρακάμπτουσαν άλλην γεφυροειδώς, εξαφανιζομένην προ της οικίας του κ. Δημάρχου, αναφαινομένην δε πάλιν τινά απόστασιν μακράν αυτού και απολήγουσα εις το ανατολιόν άκρον της πόλεως. Τετράγωνα όλως ακανόνιστα, παραλληλόγραμμα, τραπέζια κλπ» Εφ. *Αιών* 12-08-1882 δημοσιευμένο στο ο.π σελ 59.

¹⁰⁵ Η επιλογή του χώρου έγινε με σκοπό ν'αποφύγει η εταιρεία τα έξοδα απαλλοτριώσεων. Έγινε μάλιστα και κατάληψη γηπέδων, για την οποία ο δήμος Παγασών δεν διαμαρτυρήθηκε αποβλέποντας στην ωφέλεια του έργου. Χ. Φώτος, σελ 17-18.

¹⁰⁶ Στις λιγοστές εκκλησίες που προϋπήρχαν του 1881 δίνεται σαφής έμφαση, καθώς απελευθερώνονται από τον περιβάλλοντα ιστό και τοποθετούνται σε περιοπτες θέσεις, στο κέντρο μικρών πλατειών. Πρόκειται για τα μόνα κτίρια που αντιμετωπίζονται εξ αρχής με τον κλασσικό αυτό μνημειακό τρόπο, ο οποίος επαναλαμβάνεται και για όσες νέες εκκλησίες ανεγείρονται στα επόμενα χρόνια.

Β. Χαστάογλου, σελ 57.

πόλεις την ίδια περίοδο και πιθανόν να εντάσσονται στο πλαίσιο αναμόρφωσης και εκσυγχρονισμού των πόλεως με σαφείς τουρκικές οικιστικές καταβολές και επιρροές. Στη συνέχεια βέβαια η εξέλιξη των πραγμάτων θα οδηγήσει την πόλη στην αποκατάσταση των προσδοκιών της, όταν η ανάπτυξη της αστικοποίησης και η εκβιομηχάνιση που ακολουθεί θα της προσδώσουν τον αέρα ενός από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας¹⁰⁷. Η ιδιωτική πρωτοβουλία κυριαρχεί επίσης, καθώς πολλά δημόσια κτίρια που κατασκευάζονται στον Βόλο οφείλονται στη γενναιοδωρία ιδιωτών.

Η περίπτωση της συνοικίας των « Παλιών » χρήζει ιδιαίτερης ανάγνωσης από ιδεολογικής άποψης, σχετικά με την τύχη που της επιφυλάχθηκε μετά την ένταξή της στον νέο αστικό ιστό. Για ένα μικρό σχετικά διάστημα, μέχρι το 1887 και μέχρι να ολοκληρωθεί η αποχώρηση των Τούρκων κατοίκων του κάστρου και να εκποιηθούν οι ιδιοκτησίες τους, ο οικισμός συνέχιζε να αποτελεί μια υποβαθμισμένη περιοχή που το πρόσφατο τουρκικό παρελθόν της ανέκοπτε την αισιόδοξη προοπτική της πόλης.

Το συγκεκριμένο μέρος ανέδυε στους κατοίκους του Βόλου μνήμες του παρελθόντος και ταυτιζόταν απόλυτα με την τουρκοκρατία. Έτσι μετά την αποχώρηση των Οθωμανών κατοίκων του, η απόφαση της δημοτικής αρχής να εφαρμόσει εκεί νέο ρυμοτομικό σχέδιο συνάδει με την επιχείρηση εξελληνισμού που εφάρμοζε η κεντρική διοίκηση του κράτους και την οποία ενστερνίζονταν και προωθούσαν οι φορείς της εξουσίας αυτής σε τοπικό επίπεδο με τη συμμετοχή της ευρύτερης κοινωνίας¹⁰⁸.

Η απόφαση της πόλης να καθαιρέσει τα σημάδια του σκοτεινού της παρελθόντος υπήρξε αμετάκλητη. Τα μόνα που διατηρήθηκαν από την περιοχή στο νέο σχέδιο ήταν η εκκλησία και η πλατεία που όμως έχανε κάποια από την αρχική της επιφάνεια, η πλατεία στο κέντρο της συνοικίας και οι δύο αγορές της. Αν και το σχέδιο αυτό δεν εφαρμόστηκε απόλυτα και σύντομα τροποποιήθηκε, επέφερε το ποθητό αποτέλεσμα της κάθαρσης, ενώ παρεμπιπτόντως έφερε στην επιφάνεια αρχαιολογικά ευρήματα που αποδεικνύαν την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού. Έχει ενδιαφέρον το παρακάτω απόσπασμα από άρθρο του Δ. Τσοποτού για τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για να δικαιολογήσει την κατεδάφιση του Φρουρίου: « Το 1889 κατηδαφίσθησαν υπό της Ελληνικής

¹⁰⁷ Ο δυναμισμός της εκβιομηχάνισης που θα ακολουθήσει υπερκεράζει σύντομα τις ισχνές προδιαγραφές του αρχικού πολεοδομικού σχεδιασμού σε αστικό εξοπλισμό και αναπληρώνει τις ελλείψεις. Β. Χαστάογλου, Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: Η ανάπτυξη της βιομηχανικής πόλης, στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, επιμέλεια Θ. Μαλούτας, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σελ 107.

¹⁰⁸ Η απαξιοτική αντιμετώπιση του βυζαντινού φρουρίου και της μεσαιωνικής σκάλας των Παλαιών ήταν εμφανής και ρητά διατυπωμένη στη λογοδοσία του δημάρχου Γεωργιάδη το 1903 « η λαβυρινθώδης συνοικία των Παλιών κυριολεκτικώς εξεκοιλιάσθη, οδοί δε πλατεΐαι διανοιχθείσαι απεκατέστησαν ευχερή συγκοινωνία»

Εν όψει της ρυμοτόμησης της περιοχής συντάχθηκε « Διάγραμμα ευθορίας του φρουρίου της πόλεως του Βόλου» βάσει του οποίου γκρεμίσθηκε η περίβολος, καλύφθηκε με χώμα η περιμετρική τάφρος και διαπλατύνθηκαν οι δρόμοι της συνοικίας. Στη θέση των δύο πύργων προβλέφθηκε η δημιουργία χώρων για αγορά ενώ το βόρειο μέρος διαμορφώθηκε σε πλατεία.

Ιστότοπος παν/μίου Θεσσαλίας

Ν. Γεωργιάδης, *Λογοδοσία Δημάρχου Παρασών της Διοικήσεως και Διαχειρίσεως από του 1900 μέχρι του 1903*, τυπογραφείον της Θεσσαλίας, εν Βόλω 1903, σελ 32

Κυβερνήσεως τα Βυζαντινής, Ενετικής και Τουρκικής εποχής τείχη του Φρουρίου Βόλου, θεωρηθέντα άχρηστα, ως μη δυνάμενα ν'αντιστώσιν εις τα τελειότερα σύγχρονα του πολέμου όργανα και μέσα. Δια της καταρρίψεως των τειχών τούτων απεδείχθη ότι η τοποθεσία αυτή κατωκείτο απο αρχαιοτάτων προϊστορικών χρόνων(χαλκού αιώνος, μυκηναϊκής εποχής), καθ'όλην την αρχαίαν ιστορικήν εποχήν, την Ρωμαϊκήν, Βυζαντινήν και εξής¹⁰⁹».

Παράλληλα με την κάθαρση του παρελθόντος, επήλθε και η, σε ικανοποιητικό βαθμό, ομοιομορφία στην εικόνα της πόλης που διευκολύνθηκε από το γκρέμισμα σημαντικού μέρους των τειχών του κάστρου και άρχισε να οργανώνεται σε μια νέα λογική¹¹⁰. Το αστικό τοπίο που διαμορφώνεται επηρεάζεται άμεσα και από την εκβιομηχάνιση της πόλης που κάνει τα δειλά της βήματα ήδη από το 1883 και στη συνέχεια θα εκδηλώσει το δυναμικό της πρόσωπο μετατρέποντας την πόλη του Βόλου στο δεύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας μετά τον Πειραιά.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 έχει οριστικοποιηθεί η διάταξη του αστικού χώρου της πόλης που είναι το αποτέλεσμα μιας εκσυγχρονιστικής πορείας εβδομήντα και πλέον ετών. Η σύγχρονη πόλη αναπτύχθηκε γύρω από το εμπορικό προάστιο των πρώτων οικιστών του Βόλου, απέκτησε επιβλητικά δημόσια κτίρια, πλούσιες κατοικίες και μέγαλα Ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών, τράπεζες, καφενεία, ξενοδοχεία, εργοστάσια, λαϊκές γειτονίες και μια εκτενή παραλία που διαμορφώθηκε σε χώρο αναψυχής.

Στο θέμα της αρχιτεκτονικής σταδιακά εγκαταλείπεται η ηλιορευτική αισθητική παράδοση και υιοθετείται το νεοκλασικό ύφος σύμφωνα με τα πρότυπα της επίσημης αρχιτεκτονικής του ελληνικού βασιλείου και τις κοσμοπολίτικες εμπειρίες των εύπορων Πηλιορειτών εμπόρων, προσδίδοντας στην πόλη τον αέρα ενός σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος και απαλείφοντας τις τουρκικές αλλά και τις αγροτικές καταβολές του πρόσφατου παρελθόντος¹¹¹.

Ο αστικός σχεδιασμός της πόλης θα διαταραχθεί με την έλευση και την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής. Η πληθυσμιακή έκρηξη που γνώρισε η πόλη με την υποδοχή 14.000 χιλιάδων περίπου ατόμων δημιούργησε νέες ανάγκες στον πολεοδομικό της σχεδιασμό¹¹². Σε πρώτη φάση η στέγαση τους ήταν προσωρινή σε σκηνές και παραπήγματα στις παρυφές της

¹⁰⁹ Δ. Τσοποτός, σελ 136-137.

¹¹⁰ Το σχέδιο του 1888 επέβαλε την πλήρη ρυμοτόμηση της συνοικίας σε κανονικά οικοδομικά τετράγωνα κατά το πρότυπο της λοιπής πόλης απαλείφοντας τελείως τη διάταξη του παλιού οικιστικού ιστού. Β.Χαστάογλου, σελ 64.

¹¹¹ Πάντως όλα τα δημόσια κτίρια και τα κτίρια Οργανισμών, ιδιωτικά μέγαλα και απλές κατοικίες, κτίρια αναψυχής αλλά και χρηστικά –καταστήματα, αποθήκες, εργοστάσια- ενδύθηκαν τις αρχιτεκτονικές μορφές που θεωρήθηκε ότι αρμόζουν σ'ένα σύγχρονο αστικό περιβάλλον, χωρίς να θυμίζουν το τουρκικό παρελθόν της πόλης η τις ηλιουορειτικές καταβολές των κατοίκων της. ο.π σελ 69

¹¹²Ο Βόλος είναι η μόνη θεσσαλική πόλη που δέχτηκε τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων και εκεί οι πρόσφυγες αποτέλεσαν συμπαγή και συγκροτημένη οντότητα που έδωσε έναυσμα για την μεταμόρφωση της πόλης και της οικονομίας της περιοχής. ο.π σελ 80.

πόλης, σε δημόσια κτίρια και πλατείες, στους παλιούς στρατώνες ενώ ένα μικρό μέρος τους οδηγήθηκε για εγκατάσταση στη Ν. Αγχιάλο¹¹³.

Αργότερα εγκαταστάθηκαν στο Παλιό Λιμεναρχείο, στο Οξυγόνο, στον Άναυρο, στο τέλος της οδού Ιωλκού καθώς και σε οικόπεδα έκτος σχεδίου πόλης που διανεμήθηκαν μεταπολεμικά και οι περισσότεροι στον Ξηρόκαμπο της Ν. Ιωνίας¹¹⁴. Η ανάγκη εγκατάστασης τόσων ανθρώπων σε μικρό χρονικό διάστημα οδήγησε την πόλη σε έντονη αστικοποίηση και στα προβλήματα που αυτή προκαλεί. παρακωλύοντας την ομαλή της λειτουργία. Ο αστικός χώρος πύκνωσε και επεκτάθηκε πέρα από τον Κραυσίδωνα, το φυσικό όριο της πόλης.

Παρά τη διατάραξη της οικιστικής ισορροπίας που διέθετε ο Βόλος πριν τον ερχομό των προσφύγων, η είσοδος των τελευταίων στη ζωή της πόλης αναζωογόνησε την οικονομία της και την πλούτισε πολιτισμικά δημιουργώντας νέα δυναμική στην κατοπινή ανάπτυξη της.

¹¹³ Αν Κονταξή, Διαδικασίες ένταξης των μικρασιατών προσφύγων ά και β' γενιάς στην πόλη του Βόλου, στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*, πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σελ 507-510

¹¹⁴ Ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας ήταν το νέο προάστιο που έφερε ο 20^{ος} αιώνας και αποτέλεσε τον πυρήνα της μεταπολεμικής οικιστικής διάχυσης στα βορειοδυτικά της πόλης. Η πολεοδομική διάταξη του ακολούθησε έναν τυλικό ορθογωνικό κάναβο, που θύμιζε τη γεωμετρία του ιστού της πόλης, όμως οι δρόμοι ήταν κατά κανόνα στενότεροι, τα οικοδομικά τετράγωνα σαφώς μικρότερα, η οικοπεδική κατάτμηση μεγαλύτερη και η δόμηση οργανώθηκε σε καθαρά προαστιακή μορφή. Β.Χαστάογλου, σελ 81.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Η διάρθρωση της ελληνική κοινωνίας αλλά και οικονομίας έτσι όπως τις παρατηρούμε στην τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} και στην πρώτη του 20^{ου} αιώνα είναι το δυναμικό αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων. Η γεωγραφία, η ιστορία, η πολιτική, η οργάνωση της παραγωγής, το επίπεδο εκπαίδευσης, η ιδεολογία είναι παράγοντες που έχουν το δικό τους ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του ελληνικού κοινωνικού και οικονομικού μοντέλου. Ένας σαφής διαχωρισμός που πρέπει να κάνουμε από την αρχή είναι ανάμεσα στον κόσμο του αγροτικού χώρου και αυτόν του αστικού.

Ο μετασχηματισμός του Βόλου από ένα ασήμαντο οικισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε σημαντικό αστικό κέντρο του ελληνικού κράτους ξεκίνησε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και συνδέεται άμεσα με το αστικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Η βιοτεχνική και εμπορική άνθηση των χωριών του Πηλίου στην προηγούμενη περίοδο είχε συντελέσει στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και στην ανάδειξη της πόλης ως διαμετακομιστικού κέντρου κυρίως λόγω του λιμανιού που διέθετε. Οι επιχειρηματίες του Πηλίου ασχολούνταν με την διακίνηση των προϊόντων των εργαστηρίων του Πηλίου στην Ευρώπη, καθώς επίσης και με τη ναυτιλία, ενώ όταν οι τομείς αυτοί άρχισαν να παρουσιάζουν κάμψη, στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα πολλοί από τους επιχειρηματίες μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στη Μ. Ασία και στην Αίγυπτο. Τα κεφάλαια που είχαν συσσωρευθεί από τις δραστηριότητες αυτές άρχισαν να επενδύονται στην περιοχή και θέτουν τις βάσεις για την αστική συγκρότηση της πόλης.

Από την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος και μετά, ιδιαίτερα με την ανάπτυξη των υποδομών στην περιοχή, ο Βόλος αρχίζει να προσελκύει το επενδυτικό ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών που αποφασίζουν να δραστηριοποιηθούν εκεί. Η οικονομική ανάπτυξη και η προσφορά εργασίας που συνεπάγεται θα προσελκύσει στην πόλη εργάτες από την περιφέρεια αλλά και το εξωτερικό προσδίδοντας νέα δυναμική σ' αυτή.

Οι κοινωνικές ομάδες που διαμορφώνονται στην πόλη συνδέονται άμεσα με τις οικονομικές δραστηριότητες και αποτελούν στο βαθμό που τους αναλογεί τους συντελεστές ανάπτυξης της οικονομίας της. Πρόκειται για τους κεφαλαιούχους, τους εμπόρους, τους επαγγελματίες, τους υπαλλήλους, τους εργάτες και τους αγρότες, για τους οποίους θα μιλήσουμε αναλυτικά παρακάτω. Οι ομάδες αυτές διαμορφώνουν την κοινωνική φυσιογνωμία της πόλης σε μια πολυσυλλεκτική κοινότητα και δημιουργούν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη πολλών και συχνά αντικρουόμενων πολιτικών και ιδεολογικών ρευμάτων. Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε πρωταρχικά το ρόλο των παραπάνω ομάδων στο οικονομικό γίνεσθαι της πόλης, την συμβολή τους στην κοινωνική συνοχή της, και τέλος κατά πόσο αποτέλεσαν πομπούς και δέκτες της εθνικής ιδεολογίας.

Κεφαλαιούχοι

Με τον όρο κεφαλαιούχοι στην ελληνική οικονομία αναφερόμαστε στους Έλληνες επιχειρηματίες της διασποράς και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που μέσα από την τραπεζική και εμπορική δραστηριοποίησή τους είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν μεγάλα κεφάλαια στα χέρια τους και τα διοχέτευαν σε τομείς που θα τους έφερναν το μεγαλύτερο κέρδος σύμφωνα με το καπιταλιστικό μοντέλο ανάπτυξης. Η Οθωμανική αυτοκρατορία προσέφερε ένα ευνοϊκό πλαίσιο δραστηριότητας στους ξένους επιχειρηματίες εξαιτίας της δομής της οικονομίας της. Αυτοί κατά κύριο λόγο λειτουργούσαν σαν ενδιάμεσοι μεταξύ της οικονομίας της και του ξένου κεφαλαίου και αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη από τη δράση τους αυτή.

Αρκετοί από αυτούς συνδέονταν με το Βόλο ή την ευρύτερη περιοχή με σχέσεις καταγωγής και γνώριζαν αρκετά καλά τις επενδυτικές ευκαιρίες που προέκυπταν¹¹⁵. Η οικογένεια Καρτάλη καταγόταν από την Τσαγκαράδα του Πηλίου και δραστηριοποιούνταν στην Αίγυπτο και στο Βόλο παράλληλα. Ο Αθανασάκης είχε και αυτός πηλιορείτικη καταγωγή και δραστηριοποιούνταν στην Αίγυπτο, όπως και η οικογένεια Αχιλλοπούλου, ενώ η οικογένεια Γκλαβάνη απέκτησε κεφάλαια στην Οδησό. Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι δραστηριοποιούνταν τόσο στον Ελλαδικό χώρο όσο και στο εξωτερικό με αποτέλεσμα ο ρόλος τους στην ελληνική οικονομία, καθώς προσδιοριζόταν από τα χαρακτηριστικά της εγχώριας και ξένης οικονομίας, να μην είναι αμφιμονοσήμαντος.

Έτσι όταν τις παραμονές της προσάρτησης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος διέβλεψαν την ευκαιρία να αποκομίσουν κέρδη από συμφέροντες τοποθετήσεις σ' αυτή, -σε μια περίοδο μάλιστα που η διεθνής οικονομική συγκυρία είχε ελαχιστοποιήσει τα περιθώρια κέρδους στις χρηματιστικές δραστηριότητες- δεν δίστασαν να τοποθετήσουν τα κεφάλαια τους στον Ελλαδικό χώρο¹¹⁶. Η επιχειρηματική δραστηριότητα των ομογενών που ήταν κυρίως εμπορική, γνώρισε καμπή τον 18^ο αιώνα με την παρείσφυση ευρωπαίων στην αγορά της Ανατολής, με αποτέλεσμα πολλοί Έλληνες έμποροι να στραφούν προς άλλες δραστηριότητες όπως τις τραπεζικές εργασίες και το χρηματιστήριο, που τους απέφεραν τεράστια αλλά βραχυπρόθεσμα κέρδη¹¹⁷. Η τραπεζική και

¹¹⁵ Ήδη προς το τέλος της τουρκικής διοίκησης στην περιοχή, κάποιοι Έλληνες που δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο, άρχισαν να ασχολούνται με την ενοικίαση δημόσιων έργων από τους Τούρκους, ενέργεια που τους απέδωσε υψηλά κέρδη γιατί τους επέτρεπε παράλληλα να ελέγχουν το εμπορικό δίκτυο της περιοχής. Τα κεφάλαια που συγκεντρώνονταν τα διέθεταν στον δανεισμό Τούρκων γαιοκτημόνων και δημοσίων λειτουργών της Θεσσαλίας με τη μέθοδο της τοκογλυφίας, και κατόπιν τα τοποθέτησαν στην αγορά της. Τέτοιες περιπτώσεις είναι του Καρτάλη, του Τοπάλη, του Στεφάνοβικ, του Ζαρίφη κ.α. Γάτσος Ν, *Βολιώτικα Αναμνήσεις*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων, Βόλος !998, σελ 25-27.

¹¹⁶ Ήδη οι κεφαλαιούχοι είχαν επενδύσει διαθέσιμα κεφάλαιά τους με την ίδρυση του ελληνικού κράτους σε τομείς που απέφεραν μεγάλο κέρδος όπως η ναυτιλία και τα ορυχεία. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ 262-265.

¹¹⁷ Έτσι ξεκίνησαν για να κορυφωθούν κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο του 1854-57, οι εκτεταμένες συναλλαγές με τις κυβερνήσεις της Οθ. Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, εμπορικές αλλά κυρίως χρηματιστικές: μικρές και μεγάλες προμήθειες του Δημοσίου, πρόχειρες δανειακές διευκολύνσεις, μεσολαβήσεις για δημόσια δάνεια, κερδοσκοπία σε κρατικά χρεόγραφα. Οι νέες αυτές δραστηριότητες απέδωσαν τεράστια οφέλη τόσο στους παλιούς όσο και στους νεόκοπους χρηματιστές και τραπεζίτες της Πόλης, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας, αλλά και στο πλήθος συγγενών και φίλων από άλλες παροικίες που συμμετείχαν συνεταιρικά και κατά περίπτωση στις επιχειρήσεις αυτές. Γ. Δερτιλής,

χρηματιστηριακή κρίση του 1871-73, η πτώχευση του Οθωμανικού Δημοσίου το 1875-76 καθώς και η απόφαση των δυτικών κεφαλαιούχων να τοποθετηθούν επενδυτικά στην Ανατολή, συρρίκνωσε ακόμα μια φορά την επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων ομογενών¹¹⁸. Για τους παραπάνω λόγους έστρεψαν το επενδυτικό τους ενδιαφέρον στην Ελλάδα.

Το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων αυτών, εκτός από τις τραπεζικές δραστηριότητες, τα δημόσια έργα, και τους σιδηροδρόμους, διατέθηκε για την αγορά γης, η οποία ουσιαστικά ξεπουλιόταν από τους Τούρκους ιδιοκτήτες λόγω της αποχώρησής τους από την περιοχή, με αποτέλεσμα τα κεφάλαια αυτά να μεταφερθούν τελικά στην Οθ. Αυτοκρατορία. Η ενέργεια αυτή όχι μόνο δεν συνέβαλε στην παραγωγική ανάπτυξη της χώρας αλλά παρεμπόδισε την αναδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας αφού με την διατήρηση του καθεστώτος των τσιφλικιών διατηρήθηκαν οι φεουδαλικές δομές της αγροτικής παραγωγής. Επίσης κάποια κεφάλαια διατέθηκαν για την αγορά αστικών ακινήτων στο Βόλο και στην Αθήνα, σε τραπεζιτικές και χρηματιστικές δραστηριότητες και στην κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου Θεσσαλίας.

Η οικονομική τους δραστηριοποίηση στην συγκεκριμένη περιοχή, αλλά και στην ελληνική επικράτεια γενικότερα, τους προσκόμιζε κέρδη και δύναμη την οποία αξιοποιούσαν πιέζοντας την εκάστοτε κυβέρνηση να παίρνει μέτρα που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά τους και κάνοντας τους ακόμα πιο ισχυρούς. Πολλοί από αυτούς αναμείχθηκαν ενεργά στην ελληνική πολιτική σκηνή αλλά και στην τοπική αυτοδιοίκηση ώστε να επηρεάζουν άμεσα τη λήψη αποφάσεων και να διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία της εθνικής αλλά και της τοπικής πολιτικής σύμφωνα με τα μέτρα τους στο βαθμό που μπορούσαν.

Η πολιτική τους δύναμη υποστηριζόταν από την οικονομική τους υπεροχή αλλά και από το έμπυχο δυναμικό, λαϊκής κυρίως προέλευσης, που βρισκόταν σε άμεση σχέση εξάρτησης μαζί τους. Είτε επρόκειτο για τους κολίγους των κτημάτων τους είτε για τους υπαλλήλους και τους εργάτες των εταιρειών τους, οι κεφαλαιούχοι είχαν «υπό την εποπτεία τους» ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού που φρόντιζαν να το προσανατολίζουν προς την ευόδωση των επιθυμιών τους, κρατώντας το απομονωμένο στα κτήματά τους ή εξαθλιωμένο στους χώρους εργασίας του, απαίδευτο και, σε κάθε περίπτωση, με το βλέμμα του επιστάτη, προέκταση του δικού τους βλέμματος, καρφωμένο πάνω τους.

Η πρόταξη της πίστης και της αφοσίωσης προς την εθνική ιδεολογία, συνεπικουρούμενη ενίοτε από μεθόδους εξαναγκασμού ή και τρομοκρατίας αποτελούσαν χρήσιμα εργαλεία για τη χειραγώγηση των λαϊκών μαζών και της βούλησής τους. Η εξασφάλιση της συναίνεσης και της υποστήριξής τους γινόταν συχνά στο όνομα της πατρίδας και στο ρόλο που έπρεπε να αναλάβουν όλοι ως υπερασπιστές της. Σαν επιστέγασμα αυτών των ηθικών επιταγών ερχόταν η ευγνωμοσύνη της πατρίδας για την συμμετοχή τους στους εθνικούς αγώνες – υπό την μορφή ενός μεταλλίου, ενός πομπώδους επικήδειου, ή μιας αναθηματικής πλάκαας- αλλά και μια αμυδρή υπόσχεση για ένα καλύτερο μέλλον που θα

Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, Ανατύπωση 1985, σελ 61.

¹¹⁸ Οι δυτικοί κεφαλαιούχοι δεν ενδιαφέρθηκαν για άμεσες επενδύσεις στην Οθ. Αυτοκρατορία, όσο για επενδύσεις στα δημόσια δάνεια, γεγονός που παραγκώνισε την κυριαρχία των χρηματιστών της Κων/πολης και της Αλεξάνδρειας. ο.π σελ 62.

προέκυπτε για τον πληθυσμό αυτό, μέσα από την εθνική ολοκλήρωση της χώρας και την πραγμάτωση των αλυσωτικών της επιδιώξεων.

Το τελευταίο επιχείρημα λειτουργούσε ιδιαίτερα σε περιόδους επιστράτευσης καθώς έδινε κίνητρο στον πληθυσμό να εκτελέσει το χρέος προς το έθνος. Γιατί ο μεγάλος φόβος που διέπνεε το κόσμο εκείνης της εποχής, ήταν να μην κατηγορηθούν ότι ασκούν πλημμελώς τα θρησκευτικά και τα εθνικά τους καθήκοντα. Αυτή η μέθοδος είχε ένα μεγάλο κοινωνικό αποτέλεσμα και λειτούργησε υπέρ της κοινωνικής συνοχής για ένα μεγάλο διάστημα καθώς κρατούσε τις κοινωνικές αντιθέσεις αν όχι σε χειμερία νάρκη, τουλάχιστον υποτονικές και χειραγωγήσιμες. Βαθμιαία όμως και χάρη στη δράση κάποιων μορφωμένων ανθρώπων που είχαν ασπαστεί τις ιδέες του σοσιαλισμού, και πίστευαν στην ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη, επιτεύχθηκε η αφύπνιση των αγροτών και των εργατών και οδήγησε στην ανάπτυξη του αγροτικού και του εργατικού κινήματος και στην επίλυση αρκετών προβλημάτων τους. Αλλά το θέμα αυτό θα διερευνηθεί αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Η απόφαση των Ελλήνων κεφαλαιούχων να επενδύσουν τα κεφάλαια τους στην ελληνική επικράτεια ήταν σε κάθε περίπτωση ευπρόσδεκτη και χαιρετιζόταν από το κράτος με τον προσήκοντα ενθουσιασμό. Ο Χ. Τρικούπης επέλεξε τη διατήρηση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία για λόγους πρακτικούς, καθώς η προοπτική της ανάπτυξης των δημητριακών απαιτούσε εκτατική καλλιέργεια αφ' ενός και αφ' ετέρου οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ήταν οι άμεσοι πιστωτές του ελληνικού κράτους και χρηματοδότες δημοσίων έργων. Το κράτος είχε άμεση ανάγκη των χρημάτων τους, διατηρούσε σχέσεις «αμοιβαίας κατανόησης» μαζί τους, παράλληλα όμως κολακευόταν από την προτίμηση που του έδειχναν οι πιστωτές του¹¹⁹. Για την πλειοψηφία των Ελλήνων η παρουσία των Κεφαλαιούχων στον ελληνικό χώρο αντανάκλασε το ιδεατό πρότυπο του ελλητισμού – αυτό που όλοι θα ήθελαν να είναι – και ως εκ τούτου απολάμβαναν το σεβασμό που ενέπνεε η θέση τους.

Η τοποθέτηση κεφαλαίων αντιμετώπιστηκε σαν ενέργεια εθνικής μεγαλοψυχίας και προκαλούσε συναισθήματα εθνικής υπερηφάνειας πολλές φορές. Οι επενδυτικές και επιχειρηματικές κινήσεις των Ελλήνων κεφαλαιούχων συχνά διερμηνεύτηκαν υπό το πρίσμα του εθνικού ενθουσιασμού, ότι δηλαδή συγκινημένοι από την επιτυχημένη πορεία του κράτους προς την εθνική του ολοκλήρωση έσπευδαν στην χώρα για να συμβάλλουν στην εθνική και στην αναπτυξιακή της ανασυγκρότηση. Ακόμα και στις περιπτώσεις που οι επενδυτικές κινήσεις των επιχειρηματιών αποδεικνύονταν μάλλον κερδοσκοπικές, οι αντιδράσεις του πολιτικού κόσμου και των μέσων ενημέρωσης ήταν υποτονικές. Η εταιρεία Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων και η τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων συμπεριφορών.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι οι Ομογενείς τόνιζαν τα πατριωτικά τους αισθήματα, τα οποία αποτελούσαν προϋπόθεση για επέκταση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Η νεωτερική τους αντίληψη για τις οικονομικές

¹¹⁹ Οι ιδιοκτήτες των Θεσσαλικών κτημάτων ήταν Έλληνες Τραπεζίτες ή έμποροι του παροικιακού ελλητισμού, όπως οι Ζαρίφης, Ζωγράφος, Τοπάλης, Στεφάνοβικ, Μπαλατζής, Αβέρωφ, Συγγρός, Μαυρογορδάτος κ.α. Ήταν ακριβώς εκείνοι που εξασφάλιζαν την τοποθέτηση των ελληνικών χρεωγράφων στο εξωτερικό, και μερικές φορές οι άμεσοι πιστωτές του ελληνικού κράτους, οι ιδρυτές νέων τραπεζών στην Ελλάδα, οι χρηματοδότες πολλών δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων. Χ.Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ 283.

δραστηριότητες, ταυτιζόταν έτσι με το εθνικό όραμα, εφόσον οι ενέργειές τους δεν αξιολογούνταν σαν κερδοσκοπικές, αλλά ήταν ενταγμένες σε ένα σύγχρονο πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, το οποίο νομοτελειακά θα οδηγούσε στον εκσυγχρονισμό του κράτους. Άρα η δράση τους ήταν στην ουσία πατριωτική.

Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι, άσχετα με τη φύση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων, ενδιαφέρονταν για το κοινωνικό τους πρόσωπο και επεδίωκαν με παράλληλες ενέργειες να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό και ιδεολογικό πορτραίτο που να ταιριάζει με αυτό του υπερασπιστή των εθνικών συμφερόντων. Έτσι με δωρεές και με κληροδοτήματα τους κατασκευάστηκαν δημόσια κτίρια καλύπτοντας το κενό που υπήρχε στην πόλη αφού το επίσημο κράτος αδυνατούσε να αναλάβει παρόμοιες πρωτοβουλίες. Η κίνησή τους αυτή αποδείκνυε τελικά την αίσθηση εθνικού καθήκοντος που κρυβόταν μέσα τους, αλλά και τις ελπίδες που έτρεφαν για το μέλλον του ελληνισμού αφού επρόκειτο για συμβολή τους στη νεωτερικότητα και στον εκσυγχρονισμό των δομών του κράτους. Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι, ως εθνικοί ευεργέτες, προσανατολίστηκαν στην ανέγερση κτιρίων όπως Σχολεία, Δικαστήριο, Νοσοκομείο, Μουσείο κ.α υποστηρίζοντας την επίσημη προσπάθεια για ανασυγκρότηση των κρατικών δομών, απαραίτητη προϋπόθεση για τον αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους. Έτσι δημιουργούν την εικόνα του νεωτεριστή και εθνικά σκεπτόμενου ευεργέτη, που θα τους εξασφάλιζε την επιθυμητή υστεροφημία. Ο Ανδρέας Συγγρός χρηματοδότησε την ανέγερση των δικαστηρίων στο Βόλο, η οικογένεια Καρτάλη την Εμπορική Σχολή Βόλου, ενώ άφησε κληροδοτήματα για την ανέγερση σχολικών κτιρίων, η οικογένεια Αχιλλοπούλου την ανέγερση του Δημοτικού Νοσοκομείου και ο Αλ. Αθανασάκης ήταν δωρητής του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Δημοτικού Μαιευτηρίου Βόλου¹²⁰.

Η συμβολή των κεφαλαιούχων στην εξάπλωση της εθνικής ιδεολογίας κρίνεται σημαντική και επιτεύχθηκε κυρίως με την ενεργό ανάμειξή τους στα πολιτικά πράγματα και στη διακυβέρνηση της χώρας και της πόλης του Βόλου αλλά και με την ενεργοποίηση των αγροτικών και εργατικών πληθυσμών που απασχολούσαν και οι οποίοι αποτελούσαν μια δεδομένη δεξαμενή άντλησης οπαδών τους. Ενισχύεται αυτή η άποψη από τη διαπίστωση ότι η κοινωνική αυτή ομάδα συνέδεε την προσωπική της πρόοδο και εξέλιξη με την ανάπτυξη της χώρας κυρίως μέσω της εδαφικής της επέκτασης. Η εδαφική διεύρυνση της χώρας προεξοφλούσε αυτόματα την ενδυνάμωση της αστικής τάξης.

Αγροτικός χώρος- αγροτική οικονομία

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην Παλιά Ελλάδα και κυρίως στη Νότιοδυτική Πελοπόννησο, ο φυσικός τόπος διαβίωσης μεγάλων ελληνικών πληθυσμών είναι η ύπαιθρος, ο αγροτικός δηλ. χώρος. Σ' αυτό το περιβάλλον οι άνθρωποι συμμετέχουν στις σχέσεις παραγωγής που διέπουν την οικονομία τους και έχουν μια συγκεκριμένη κοινωνική διάρθρωση. Στην ύπαιθρο επικρατεί η μικρομεσαία αγροτική εκμετάλλευση που αναφέρεται είτε στα χωριά της αυτοκατανάλωσης είτε σ' αυτά της μεταπρατικής οικονομίας¹²¹.

¹²⁰ Β.Χαστάογλου σελ 63.

¹²¹ Στα χωριά της αυτοκατανάλωσης η τυπική οικονομική ομάδα αποτελείται από πενταμελή αγροτική οικογένεια, την κατοικία και τα μέσα παραγωγής της. Η ακίνητη περιουσία ενός τέτοιου αγρότη αξίζει περίπου 2000-3000 δρχ. και έχει καθαρό εισόδημα 800-900δρχ στις

Στην πρώτη κατηγορία οι αγροτικοί πληθυσμοί σχετίζονται με το κράτος ή με την κυρίαρχη οικονομικά τάξη μέσω του φόρου ή του ενοικίου που τους αποδίδουν. Η παραγωγή της κάθε εκμετάλλευσης αυτοκαταναλώνεται στο μεγαλύτερο ποσοστό της και στην εγχώρια αγορά διαφεύγει το ποσοστό αυτό που έχει αποδοθεί με τη μορφή φόρου ή ενοικίου. Έτσι η παραγωγική διαδικασία γίνεται αδύναμη, χωρίς προοπτική και οι κάτοικοι αναγκάζονται σε εσωτερική κυρίως μετανάστευση προς τις πόλεις –ιδιαίτερα την Αθήνα-.

Στις περιοχές της μεταπρατικής οικονομίας η ανάπτυξη φαίνεται να έχει διαφορετική δυναμική καθώς οι πρόσοδοι του μέσου νοικοκυριού είναι ίσες περίπου με αυτές ενός δημοσίου υπαλλήλου στην πόλη. Η παραγωγή δεν προορίζεται για αυτοκατανάλωση αλλά για μεταπώληση και η αγροτική παραγωγή αποκτά εμπορευματικό χαρακτήρα.

Οι δυνατότητες που παρουσιάζονται για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, γίνονται έτσι σιγά - σιγά αντιληπτές τόσο από τον αγροτικό κόσμο όσο και από τις ευρύτερες εκσυγχρονιστικές δυνάμεις του ελληνικού κράτους που προβάλλουν άμεσα το αίτημα για αγροτική μεταρρύθμιση και απαλλοτρίωση της κρατικής γης ώστε να αποκτήσει το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργητών δική του γη και να εξαπλωθεί η εμπορευματική καλλιέργεια¹²². Το κράτος έκανε κάποιες προσπάθειες παρέμβασης με τα μέτρα που πήρε για την προστασία της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας- κυρίως για να προστατέψει την ιδιοκτησία των σταφιδοπαραγωγών και τους ίδιους από τις διακυμάνσεις της αγοράς-. Η εφαρμογή του κρατικού παρεμβατισμού στον αγροτικό τομέα, στο βαθμό που γινόταν, και η εξάπλωση της εμπορευματικής γεωργίας, λόγω της ανάπτυξης της βιομηχανίας και των συγκοινωνιών, δημιούργησε νέες συνθήκες για την ενοποίηση του χώρου και τον κοινωνικό σχηματισμό του αγροτικού κόσμου.

Η απελευθέρωση της Θεσσαλίας και η προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος δέκα χρόνια αργότερα το 1881 δεν θα φέρει ανάλογα αποτελέσματα καθώς το φεουδαλικό σύστημα ιδιοκτησίας που επικρατούσε στην Οθωμανική αυτοκρατορία, δεν καταργείται αλλά συνεχίζεται και στο νέο καθεστώς. Η γη περνάει στα χέρια των ντόπιων Ελλήνων γαιοκτημόνων ή σε εκπροσώπους του παροικιακού κεφαλαίου που αγοράζουν τα τσιφλίκια από τους μουσουλμάνους γαιοκτήμονες σε τιμές ευκαιρίας, που όμως είναι απαγορευτικές για τους κολίγους τους¹²³. Οι κολίγοι παραμένουν κολίγοι και στο νέο ιδιοκτησιακό

περιοχές της ελεύθερης καλλιέργειας και 500δρχ εκεί που η γη είναι κολλητική.. Στα χωριά της μεταπρατικής οικονομίας τα έσοδα από την καλλιέργεια αμπελιών, δημητριακών και ελιάς, φτάνουν στις 2000-3000δρχ με καθαρά έσοδα το χρόνο 1500-2500. Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σελ. 110-112

¹²² Το αίτημα για τη μεταρρύθμιση των αγροτικών παραγωγικών σχέσεων τίθεται από το λαό, και υποστηρίζεται από τον μεταπρατικό κόσμο. Οι νόμοι ΥΛΑ΄ ΚΑΙ ΤΛΣΤ της 25^{ης} Μαρτίου 1871 δίνουν στο 1/3 της ελληνικής αγροτιάς δική του γη. Στο διάστημα 1870-1910 η παραγωγή κρυσίου, σταφίδας, λαδιού και καπνού πενταπλασιάζονται, και η συσσώρευση κεφαλαίου τριπλασιάζεται. ο.π σελ 113.

¹²³ Οι τσιφλικάδες δεν είναι απλώς μια νέα τάξη μεγαλοϊδιοκτητών: μια μεγάλη τους πλειοψηφία προέρχεται από τους ίδιους εκείνους κύκλους του παροικιακού κεφαλαίου που είχαν αρχίσει από το 1873 να διεισδύουν στον ελλαδικό οικονομικό χώρο. Οι Ζαρίφης, Ζάππας, Ζωγράφος, Σκυλίτσης, Στεφάνοβικ, Μπαλτατζής, Καραπάνος, Συγγρός κ.α. που έδωσαν ώθηση στις χρηματιστηριακές και τραπεζικές δραστηριότητες, είναι οι ίδιοι που αγοράζουν τα

καθεστώς της απελευθέρωσης. Η θέση τους μάλιστα επιδεινώνεται καθώς οι μεγαλοκτηματίες τους εκμεταλλεύονται ασύστολα¹²⁴. Επίσης οι κάτοχοι των τσιφλικιών επενδύουν το 1/5 της παραγωγής στην πρωτεύουσα, στερώντας έτσι την οικονομία της Θεσσαλίας από σημαντικούς πόρους¹²⁵.

Αυτή η κατάσταση θα εγείρει την αντίδραση όσων εμπλέκονται στην εμπορευματοποίηση της γεωργίας, καθώς η ύπαρξη και η λειτουργία των τσιφλικιών θα αποτελέσει τροχοπέδη για την περαιτέρω ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Θα γίνουν λοιπόν σταδιακά προτάσεις, τόσο από το κράτος όσο και από οικονομικούς παράγοντες του εξωτερικού, να εκσυγχρονιστεί η αγροτική οικονομία αλλά οι περισσότερες θα πέσουν στο κενό αφού η πολιτική βούληση δεν επιθυμεί ή αδυνατεί να δώσει λύση για αρκετές δεκαετίες. Η έλευση των προσφύγων της Ανατολικής Ρωμυλίας στην αρχή και της Μικράς Ασίας στη συνέχεια και η επιτακτική ανάγκη εγκατάστασής τους στην περιοχή της Θεσσαλίας θα δημιουργήσει κάποια πρόοδο στο θέμα της διανομής της μεγάλης ιδιοκτησίας σε μικρές και στην αναγκαστική εμπορευματοποίηση της καλλιέργειας, όπως θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Η έκφραση των αντιθέσεων αυτών μεταξύ κράτους-γαιοκτημόνων στο ρόλο του ιδιοκτήτη και κολίγων στο ρόλο του εργάτη είναι γνωστή σαν αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας και διήρκησε σαράντα περίπου χρόνια μέχρι να δοθεί μια λύση. Μέχρι τότε οι διαρθρωτικές αλλαγές που είχε ανάγκη η αγροτική οικονομία για να προχωρήσει στην εμπορευματοποίηση της, τόσο στην Θεσσαλία όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα είχαν περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα. Οι κοινωνικές ομάδες που θα δημιουργηθούν στο πλαίσιό του, θα έρθουν σε επικοινωνία με το κράτος μέσα από τους μηχανισμούς της παραγωγικής διαδικασίας και ανάλογα με τις συνθήκες που βιώνουν και τις επιρροές που δέχονται από το άμεσο περιβάλλον της μικροκοινωνίας τους αλλά και από το ευρύτερο περιβάλλον του κράτους στο οποίο ανήκουν, θα διαμορφώσουν την δική τους ιδεολογική έκφραση. Το φαινόμενο της αφομοίωσης των πληθυσμών αυτών είναι και εδώ ορατό και επιτυγχάνεται μέσα από τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία.

Έμποροι

Όπως ήδη αναφέραμε η ίδρυση του νέου προαστίου του Βόλου προέκυψε από τις ανάγκες που δημιούργησε η εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή και ουσιαστικά κατά την γένεσή του λειτούργησε σαν αποβάθρα. Οφείλεται στους Πηλιορείτες κυρίως εμπόρους που χρειαζόνταν χώρο για αποθήκες και καταστήματα με άμεση πρόσβαση στο λιμάνι προκειμένου να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη κυκλοφορία των εμπορευμάτων τους, σύμφωνα με τις ανάγκες του διεθνούς εμπορίου που παρουσίαζε άνοδο την περίοδο εκείνη, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο. Τα νέα κτίρια των καταστημάτων ήταν εκσυγχρονισμένα και ικανά να ανταποκριθούν στις ανάγκες του διεθνούς εμπορίου που είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται με πολλές πόλεις της Μεσογείου. Η πρωτοποριακή αυτή πρωτοβουλία των εμπόρων – καθοριστικά

περισσότερα και μεγαλύτερα τσιφλίκια. Κ. Τσουκαλάς, Η ανορθωτική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη 1882-1895, στο *I. E. E.*, εκδοτική Αθηνών, 1977, τόμος ΙΔ σελ 12

¹²⁴ Οι νέοι ιδιοκτήτες ενισχύθηκαν από την αντικατάσταση του οθωμανικού νομικού καθεστώτος, που αναγνώριζε μια σειρά δικαιώματα στους κολίγους, από το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας που ίσχυε στην Ελλάδα. ο.π σελ 12

¹²⁵ Κ. Μοσκόφ, σελ 114

νεωτερική στην ουσία της -, που φανέρωνε τον δυναμισμό της ιδιωτικής δράσης στην συγκεκριμένη κοινωνία, υποκίνησε μια σειρά ανακατάξεων που οδήγησε στη νεοελληνική πόλη του Βόλου.

Η ανάπτυξη των υποδομών στην περιοχή μετά το 1881, ενίσχυσε το φυσικό πλεονέκτημα της πόλης στην άσκηση του διαμετακομιστικού εμπορίου. Ήδη, πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας γύρω στο 1871, ο Βόλος είχε αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με την Γαλλία και την Αυστρία, και είχε αναδειχθεί στο κατεξοχήν εμπορικό κέντρο της Θεσσαλίας, αλλά και σ' ένα από τα μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα της Ελλάδας αφού μέχρι το 1912 ήταν το μεγαλύτερο λιμάνι του Βορρά. Η παρουσία ξένων προξενείων¹²⁶, της Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Αυστρίας, Γερμανίας, Ρωσίας, Ισπανίας και Τουρκίας, στην πόλη επιβεβαιώνει την εμπορική της σημασία και για τους ξένους επιχειρηματίες, όπως το Αυστριακό Λούδ που είχε ιδρύσει πρακτορείο στο Βόλο πριν το 1900¹²⁷. Κατά την ενσωμάτωση των νέων επαρχιών στην επαρχία Βόλου καταγράφονται 1.865 έμποροι, που σε μεγάλο ποσοστό δραστηριοποιούνται στην πόλη του Βόλου αλλά ταυτόχρονα και στα κέντρα διασποράς.

Το εμπόριο της περιοχής εκτός από τα στεγασμένα καταστήματα διεξαγόταν και σε υπαίθριες αγορές καθώς και σε εμποροπανηγύρεις που οργανώνονταν μια φορά την εβδομάδα και μια φορά το χρόνο αντίστοιχα. Οι εμποροπανηγύρεις διαρκούσαν μια εβδομάδα συνήθως και εκεί συγκεντρώνονταν έμποροι όχι μόνο από τη Θεσσαλία και την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και από άλλες χώρες των Βαλκανίων για να κάνουν αγοροπωλησίες ζώων κυρίως και αγροτικών, βιομηχανικών και αποικιακών προϊόντων¹²⁸. Οι εμποροπανηγύρεις αποτελούσαν σπουδαίο οικονομικό γεγονός, ακόμα και σε καιρό επιστράτευσης για την πόλη, το οποίο μέσω των ειδησεογραφικών ανταποκρίσεων γίνεται γνωστό και στους κατοίκους της πρωτεύουσας¹²⁹. Εκτός από τους εμπόρους των υπαίθριων αγορών και των εμποροπανηγύρεων υπήρχαν και οι πλανόδιοι έμποροι που μετέφεραν από το Βόλο διάφορα εισαγόμενα εμπορεύματα και τα πουλούσαν σε περιοχές της ενδοχώρας¹³⁰.

Η ανάπτυξη του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, που ξεκίνησε αμέσως μετά την προσάρτηση, έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη του εμπορίου στην περιοχή του Βόλου και μια αισιοδοξία για την δυναμική της πόλης που όμως γρήγορα θα διαψευσθεί κατά πολύ. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* στις αρχές του 1900 η εικόνα που παρουσιάζεται για την πόλη του Βόλου και την εμπορική της κίνηση είναι αποθαρρυντική. Να πως περιγράφει την κατάσταση ο αρθρογράφος που υπογράφει ως Γ. Μαρς : «Το εμπόριον του Βόλου είναι νεκρόν. Ακινήσια

¹²⁶ Β. Χαστάογλου, σελ 47.

¹²⁷ Ν. Κολιού, *Οι ρίζες του Εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988, σελ 12

¹²⁸ Το σύστημα των εμποροπανηγύρεων επέζησε της τουρκοκρατίας και μετά την προσάρτηση επεκτάθηκε στο Θεσσαλικό χώρο τόσο στις μεγάλες πόλεις όπως στα Τρίκαλα, στη Λάρισα και αργότερα στο Βόλο όπως και σε άλλες μικρότερες. Αγγελική Σφήκα –Θεοδοσίου, σελ 91

¹²⁹ Η κατ' έτος τελούμενη εμπορική πανήγυρις η διαρκούσα επί οκτώ ημέρας εγένετο και εφέτος. Και παρά τας ανωμάλους περιστάσεις οίτινες εξακολουθούν να υφίστανται, αρκετός κόσμος εκ του εσωτερικού της Θεσσαλίας ως και της Νέας Ελλάδος κατήλθε χάριν της πανηγύρεως. Η κίνησις υπήρξε σχετικώς μεγάλη ως εκ τούτου δε αι συναλλαγαι ουδόλως θα υστερήσουν των περυσινών, αν και η επιστράτευσις έχει αρπάση τόσας εργατικάς χείρας και οικονομική δυσπραγία μαστίζη τον τόπον. Εφημερίδα *Σκριπ* 13-08-1913/6

¹³⁰ Αγγελική Σφήκα - Θεοδοσίου, σελ 92

απελπιστική. Εις όλα τα καταστήματα έχουν σταυρώσει τας χείρας. Έντιμος έμπορος μου έλεγεν σήμερα, ότι ουδέποτε από τριακονταετίας επαρουσίασεν τοιαύτη όψιν ο Βόλος. Και τούτο μου επιβεβαίωσαν πολλοί άλλοι. Ο νομάρχης κ. Μπαλτατζής, εις τον οποίον προσέτρεξα, μου επανέλαβε το πράγμα λίαν ευγενώς [...] Μου ανέφερε προς τούτους ο κ. Μπαλτατζής και ορισμένα ονόματα, μίαν ολόκληρον τάξιν εμπορικήν, ήτις ολοέν βυθίζεται κύπτουσα υπό το αβάστακτον βάρος των δυστυχών περιστάσεων. [...] και το παρόν όλοι μου παρέστησαν πολύ αξιοδάκρυτον εξαιρέσει των δημοσίων υπαλλήλων. Οι τελευταίοι ούτοι δεν ευρίσκονται εν συμφωνία εις τας των με την εμπορικήν τάξιν προκειμένου περί της οικονομικής δυνάμεως της πόλεως. [...] Αναγνωρίζουν και οι δημόσιοι υπάλληλοι ότι το εμπόριον υποφέρει, αλλά δεν παραδέχονται ότι είναι και νεκρόν, όπως παριστούν οι έμποροι. Ίσως κρίνουν εκ των εισπράξεων του δημοσίου ταμείου αι οποίαι παρ' όλην την επικρατούσαν δυστυχίαν υπήρξαν αρκετά καλά. Αλλά υπολογίζοντες ούτω απομακρύνονται της αληθείας. Βέβαια α πληρώσι τους φόρους ο κόσμος αφού τρέμει αναλογιζόμενος τας συνεπειάς των τελευταίων φορολογικών νόμων εάν δεν συμμορφωθή προς αυτούς.[...] Αλλά αι άλλαι αι ιδιωτικά υποχρεώσεις τι γίνονται; Καθυστερούν όλοι και τα συναλλάγματα ολοέν διαμαρτύρονται. Πηγή δυνάμενη να σας πληροφορήση είναι το υποκαταστήμα της Εθνικής Τραπέζης. Τα πλείστα, αν μη όλα, τα εξωτερικά συναλλάγματα εξακολουθητικώς διαμαρτύρονται. Τα εσωτερικά όχι τόσον, διότι οι συναλλασσόμενοι με την αγοράν του Βόλου εκ του εσωτερικού γνωρίζουν την κατάστασιν αυτήν και δεν είναι σκληρώς απαιτητικοί.[...] Πλην των ανωτέρω κυρίων ους ανέφερα και ο δήμαρχος Παγασών κ. Γεωργιάδης μου διεσαφήνισε τα ζητήματα χωριστά το καθέν. Και κατέληξε εις το αυτό, συνομολογήσας μετά των άλλων συμπολιτών του ότι είναι θλιβερά, θλιβερωτάτη η κατάστασις των πραγμάτων.[...]. Ο κ. Γεωργιάδης ευρίσκει συντελεστικά κάπως τα μέτρα της Κυβερνήσεως, αλλά ο τόπος δεν θ' ανακούψη κατόπιν της λήψεως αυτών. Μόνον καλά εσοδείαι, όπως προειωνίζεται η εφετεινή, πολλά όμως και κατά συνεχή σειρά ετών και μέτρα κατόπιν ριζικά της Κυβερνήσεως περί της χώρας θα κάμουν ν'αναβλαστήση η ακμή. Μέτρα υπέρ της γεωργίας δ'υδραυλικών έργων και άλλων θα κάμουν ν'αναζήση η Θεσσαλία και μετ' αυτής ολόκληρος η κακοδαιμονούσα Ελλάς¹³¹».

Αν και το διαμετακομιστικό εμπόριο της περιοχής σημειώνει κάμψη στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, η οποία οφείλεται αφενός στην ολοκλήρωση του εθνικού σιδηροδρομικού δικτύου Πειραιά -Αθηνών - Λάρισας το 1908, που υποβαθμίζει το ρόλο του Βόλου στις εμπορικές μεταφορές, αφετέρου στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης με τους Βαλκανικούς πολέμους, η οποία θα αναδειχθεί σύντομα σε σημαντικό εμπορικό κέντρο του ελληνικού κράτους, η εμπορική δραστηριότητα της πόλης θα παραμείνει ακμαία μέχρι και το 1920 περίπου, εξαιτίας νέων παραμέτρων που συμβάλλουν στην οικονομική της ανάπτυξη¹³². Σε άρθρο της βολιώτικης εφημερίδας *Κήρυξ* το 1908 αναφέρεται ότι «Είναι γεγονός ότι η πόλη πλούτιζε ακόμη από το διαμετακομιστικό εμπόριο και η δυναμική της ανάπτυξης από κάθε άποψη ήταν τέτοια, ώστε έδινε την εντύπωση ότι θα μπορούσε να καταστεί «αλληθώς» η δεύτερη πόλη του Βασιλείου»¹³³. Η άποψη

¹³¹ Εφημερίδα *Σκριπ* 14-2-1900/1

¹³² Γ. Σιαφλέκης, Ομιλία στα πλαίσια των εκδηλώσεων της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών με την ευκαιρία των 100 χρόνων από την προσάρτηση της Θεσσαλίας, στο *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. 13^{ος} 1981-82, Αθήνα 1982, σελ 130.

¹³³ Εφημερίδα *Κήρυξ* 11-10-1907

αυτή ενισχύεται και από ένα δημοσίευμα της εφημερίδας «Εμπρός» της ίδιας χρονιάς που πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό ότι « ήταν πλέον τετελεσμένο γεγονός η ίδρυση της Εταιρείας Γενικών Αποθηκών της Ελλάδος αφού εκκρεμούσε μόνο η βασιλική υπογραφή. Τέτοιες αποθήκες θα λειτουργούσαν στον Πειραιά, το Βόλο, την Πάτρα, την Κέρκυρα, την Καλαμάτα και την Σύρο¹³⁴». Η παραπάνω κρατική απόφαση είναι ενδεικτική της μεγάλης εμπορικής σημασίας που είχαν οι πόλεις αυτές για την οικονομία της χώρας και συνδέεται με την κρατική βούληση να ενισχυθούν με έργα υποδομής.

Η εμπορική σπουδαιότητα της πόλης υποδηλώνεται και σε μια επιστολή που απευθύνει ο εν Αθήναις Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων-Βιοτεχνών στον Εμπορικό Σύλλογο Βόλου με σκοπό να του ανακοινώσει τις ενέργειές του για τη σύσταση υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας, Εμπορίου και Συγκοινωνίας και να εκφράσει την ευχή για μελλοντική σύμπραξη των δύο συλλόγων ώστε να επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος¹³⁵.

Όμως την ίδια περίοδο δεν λείπουν και οι φωνές αγωνίας που εκφράζονται από τον εμπορικό κόσμο του Βόλου μήπως πληγεί η εμπορική δραστηριότητα εξαιτίας του ανταγωνισμού που δημιουργεί η λειτουργία του Λαρισαϊκού σιδηροδρόμου, με τον οποίο το προϊόντα μεταφέρονται με κόστος μικρότερο συγκρινόμενο με αυτό που απαιτείται για την μεταφορά τους από τους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους¹³⁶. Ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου στην προσπάθειά του να μειώσει το κόστος μεταφοράς των προϊόντων ώστε να γίνει ανταγωνιστικό προσπαθεί να πείσει τους ακτοπλοϊκούς πράκτορες να καταρτίσουν κοινά τιμολόγια φορτοεκφόρτωσης των προϊόντων ενώ καταβάλλουν ανάλογες προσπάθειες για τη μείωση των λιμενικών και δημοτικών φόρων για τον ίδιο λόγο¹³⁷. Επίσης με υπόμνημά του προς τους Θεσσαλικούς σιδηροδρόμους, ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου τονίζει την ανάγκη μείωσης των ναύλων, ώστε να περιοριστούν οι επιπτώσεις από τη λειτουργία του Λαρισαϊκού¹³⁸. Η ανησυχία των Βολιωτών για την εμπορική και ταυτόχρονα οικονομική τύχη της πόλης τους φαίνεται να κλιμακώνεται στη συνεδρίαση του Εμπορικού Συλλόγου της πόλης με θέμα την απειλή του «Λαρισαϊκού», στην οποία κλήθηκαν ο Νομάρχης και βουλευτές. Ο Κοσμαδόπουλος, πρόεδρος του συλλόγου ανακοίνωσε μεταξύ άλλων και τη σύσταση επιτροπής που θα μελετούσε τα ζητήματα που απασχολούσαν το

¹³⁴ Εφημερίδα *Εμπρός* 29-02-1908

¹³⁵ Εφημερίδα *Κήρυξ* 23-10-1908

¹³⁶ Σε άρθρο της Θεσσαλίας διαπιστώνεται ότι με τη λειτουργία του Λαρισαϊκού το εμπόριο άρχισε να φεύγει. «Ένα βαγόνι με εμπορεύματα από το Δεμερλή για τον Πειραιά με τον Λαρισαϊκό κόστιζε 154 δρχ, ενώ μέσω Βόλου 245δρχ. Εξίσου συμφερότερη ήταν η μεταφορά των εμπορευμάτων μέσω Στυλίδας. Εφ. *Θεσσαλία* 03-09-1908

¹³⁷ ο.π. 05-09-1908

¹³⁸ Η απάντηση της Εταιρείας ήταν ότι δεν θα έπρεπε να ληφθούν αποφάσεις απότομα και υπό το κράτος της υστερίας αλλά βαθμηδόν και θα έπρεπε να ασκηθεί επιρροή στη δημοτική αρχή και το Λιμενικό Ταμείο για τη μείωση των φόρων και την αποπεράτωση των λιμενικών έργων. ο.π. 07-09-1908.

Την επόμενη μέρα η Εφ. *Θεσσαλία* μετέφερε τη δυσαρέσκεια του εμπορικού κόσμου της πόλης από την απάντηση των Θεσσαλικών σιδηροδρόμων, οι οποίοι δεν προέβησαν σε άμεση μείωση των ναύλων αλλά οχυρώθηκαν « του ψευδοτοίχου της αναμονής», παραμονεύοντας να δουν τις ενέργειες της λιμενικής και δημοτικής αρχής ώστε ανάλογα να ρυθμίσουν τις υποχρεώσεις τους προς την πόλη που αποτελούσε τη βάση της δραστηριότητάς τους. ο.π. 08-09-1908

σύλλογο και η οποία θα κατέθετε πόρισμα σ'ένα μήνα, όπως μας πληροφορεί δημοσίευμα της *Θεσσαλίας*¹³⁹.

Τα αίτια της κρίσης τόσο της χώρας όσο και του Βόλου προσπαθεί να ερμηνεύσει και η εφημερίδα *Κήρυξ*, τα αποδίδει όμως στον τρόπο επένδυσης των τραπεζικών κεφαλαίων μάλλον παρά στο κόστος μεταφοράς των προϊόντων¹⁴⁰. Βέβαια υπάρχουν και δημοσιεύματα που θεωρούν τις ανησυχίες του εμπορικού κόσμου του Βόλου υπερβολικές και προσπαθούν να τις καθησυχάσουν. Στην εφημερίδα *Θεσσαλία* της περιόδου αυτής δημοσιεύονται άρθρα στα οποία εκφράζεται η γνώμη ότι οι ανησυχίες ξεπερνούν τα όρια και υπερεκτιμάται η απειλή του Λαρισσαϊκού ενώ παράλληλα τονίζεται η δυναμική της περιοχής και οι δυνατότητες της πόλης να υποσκελίσει τις τωρινές δυσκολίες¹⁴¹. Η *Θεσσαλία* και ο *Κήρυξ* του Βόλου είναι δυο εφημερίδες που αντιμετωπίζουν το θέμα της εμπορικής ύφεσης και της ενδεχόμενης επιδείνωσής της με εντελώς διαφορετικό τρόπο, καθώς η πρώτη δημοσιεύει μεν άρθρα των πολιτών στα οποία εκφράζεται η αγωνία του εμπορικού κόσμου αλλά συχνά δίνει την εντύπωση ότι δεν τα συμμερίζεται ή ότι διαφωνεί με την υπερβολική ανησυχία των Βολιωτών. Σε κάποια δημοσιεύματά της μάλιστα τάσσεται κατά της πολεμικής που ασκείται εναντίον των Θεσσαλικών σιδηροδρόμων λόγω υψηλών κομίστρων. Δεν μπορούν από την παρούσα έρευνα να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τους λόγους που η *Θεσσαλία* στέκεται κριτικά απέναντι στον εμπορικό κόσμο της πόλης, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που θα εξηγούσαν αυτή τη στάση. Την ίδια περίοδο όμως και οι αθηναϊκές εφημερίδες *Σκριπ* και *Εμπρός*, που δημοσιεύουν ανταποκρίσεις από το Βόλο, δεν φαίνεται να υποτιμούν την απειλή της παραγκώνισης της πόλης από εμπορική και οικονομική άποψη. Επίσης ο *Κήρυξ* συντάσσεται με τον εμπορικό κόσμο της πόλης και βάζει κατά των θεσσαλικών σιδηροδρόμων που θεωρούνται υπεύθυνοι ως ένα σημείο για την εμπορική κακοδαιμονία της πόλης. Αυτό όμως που μπορεί σίγουρα να εξαχθεί και να διατυπωθεί ως συμπέρασμα είναι ότι τα τιμολόγια των θεσσαλικών σιδηροδρόμων αποτέλεσαν μια επιπλέον αφορμή για να ενταθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο εφημερίδων και να εξαπολύσουν εμμέσως πολεμική μέσω των στηλών τους η μία εναντίον της άλλης.

¹³⁹ Η συνεδρίαση αυτή πραγματοποιήθηκε στις 15-08-1908 και δημοσιεύτηκε από τη *Θεσσαλία* ένα μήνα αργότερα, 16-09-1908

Στο ίδιο γεγονός αναφέρεται και το *Σκριπ* στις 19-09-1908, το οποίο δημοσιεύει ανταπόκριση από το Βόλο της 15-08-1908 με θέμα «Η συνέλευση στην ευρεία αίθουσα του Εμπορικού Συλλόγου». Σύμφωνα με το δημοσίευμα «στην αίθουσα συνέρευσεν παν ό,τι έχει να επιδείξη η πόλις εις εμπόριον, εις επιστήμας και εις άλλας κορυφάς του τόπου». Αντικείμενο της συνέλευσης ήταν ο ανταγωνισμός του Λαρισσαϊκού. Εφ. *Σκριπ* 19-09-1908

¹⁴⁰ Οι τράπεζες κατέθεταν το ενεργητικό τους σε δάνεια Δήμων, Λιμένων και ενυπόθηκα. Τα κεφάλαια που απέμεναν για το εμπόριο και τη βιομηχανία ανέρχονταν στα σαράντα εκατομμύρια δραχμές, από τα οποία τα έξι δέκατα απορροφούσαν οι αγορές της Αθήνας και του Πειραιά. Οι Βολιώτες σύμφωνα με την εφημερίδα είχαν στις τράπεζες της πόλης κατατεθειμένα κεφάλαια επτά εκατομμυρίων πεντακοσίων χιλ. δρχ., όμως από αυτά μόνο τα τέσσερα εκατομμύρια δρχ. παρέχονταν στο εμπόριο και τη βιομηχανία της πόλης. Σύμφωνα με την εφημερίδα η πρακτική αυτή συνιστούσε την αιτία της κακοδαιμονίας της αγοράς της πόλης. Εφ. *Κήρυξ* 7-9-1908

¹⁴¹ Ο πλούτος του Βόλου δεν είχε εξαρτηθεί απόλυτα από το διαμετακομιστικό εμπόριο. Η απώλεια ενός μέρους του δεν θα σήμαινε την καταστροφή, αφού τα έσοδα προέρχονται και από το Πήλιο, τη μικρή αλλά εύρωστη βιομηχανία, τα τραπεζικά ιδρύματα και τους Αιγυπτιώτες. Άλλωστε μέτρα υπό το κράτος της σύνεσης και όχι της φοβίας θα μπορούσαν να συγκρατήσουν μεγάλο μέρος του εμπορίου που φαινόταν να χάνεται και να καταστήσουν την οδό της ξηράς ανίκανη να συναγωνιστεί τη θάλασσα. Εφ. *Θεσσαλία* 06-09-1908

Αφορμή για την κλιμάκωση της έντασης σχετικά με την τιμολογιακή πολιτική των θεσσαλικών σιδηροδρόμων αποτέλεσε η είδηση που δημοσιεύτηκε με τηλεγράφημα από το Βόλο στην εφημερίδα *Ακρόπολη* στις 08-12-1908 σύμφωνα με την οποία «Ο θεσσαλικός σιδηρόδρομος μείωσε τα κόμιστρα των προϊόντων που αποστέλλονται στην υπόλοιπη Ελλάδα κατά 40%»¹⁴². Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε καταστροφική και κινητοποίησε σειρά αντιδράσεων στον εμπορικό κόσμο του Βόλου. Αυτό που προκύπτει πλέον με σαφήνεια, μέσα από τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στις παραπομπές είναι ότι πρόκειται για υπεράσπιση συγκεκριμένων συμφερόντων και πόλεμο που ξεσπά μεταξύ τους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναδύονται επίσης τοπικές αντιθέσεις αλλά και η πεποίθηση εκ μέρους των θιγομένων πως η εθνική πολιτική δεν αναπτύσσεται ισότιμα αλλά συχνά σε βάρος των νέων επαρχιών του ελληνικού κράτους. Η πεποίθηση αυτή θα ενισχυθεί στο

¹⁴² Την ίδια μέρα η *Θεσσαλία* δημοσίευσε τη σχετική κοινοποίηση των θεσσαλικών σιδηροδρόμων, σχολιάζοντας ότι είναι ανακριβή τα όσα έγραφε άλλη εφημερίδα στο Βόλο, περί του εμπορικού αποκλεισμού του Βόλου από τη νέα τιμολογιακή πολιτική. Μάλιστα ανέφερε ότι ενώ ο Εμπορικός σύλλογος της πόλης σχεδίαζε να συνεδριάσει γι αυτό το θέμα δεν το έπραξε αφού διευκρινίστηκε η υπόθεση. Εφ. *Θεσσαλία* 08-12-1908.

Ο *Κήρυξ* έβαλε κατά των θεσσαλικών σιδηροδρόμων, οι οποίοι κατά την άποψή του, όχι μόνον διαχώρισαν το συμφέρον τους από αυτό του Βόλου αλλά άρχισαν πια να ανταγωνίζονται την πόλη. Γι αυτό ζητούσε κυβερνητική παρέμβαση, μεμφόμενος και τους τοπικούς βουλευτές. Εφ. *Κήρυξ* 08-12-1908

Η εφημερίδα *Ακρόπολις* δημοσίευσε την συζήτηση στην Βουλή της 08-12-1908 κατά την οποία ο βουλευτής Τοπάλης ζητούσε από τον υπουργό Εσωτερικών Λεβίδη, να μεσολαβήσει ώστε να σταματήσει η διένεξη των σιδηροδρόμων με τις ανταποκρίσεις χάριν της καλύτερης συγκοινωνίας της Μαγνησίας μέσω δεμερλή και να εξισωθούν τα τιμολόγια τους. Εφ. *Ακρόπολις* 09-12-1908.

Ο *Κήρυξ* συνεχίζει την επίθεσή του στους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους γράφοντας τα εξής «Φοβερώτερος πόλεμος για την πόλη δεν πρόκειται να προσέλθει μόνον εκ του μεγαθηρίου των συνόρων αλλά κυρίως εκ του νανοφρούς θεσσαλικού», και σε άλλο άρθρο «οι έμποροι είναι ανάστατοι από τα νέα τιμολόγια. Κυρίως πλήττονταν οι σιτέμποροι και οι αλευροβιομήχανοι, δύο σπουδαιότατοι κορμοί της όλης κίνησης». Η εφημερίδα ερμήνευσε τη στάση των θεσσαλικών σιδηροδρόμων ν' αυξήσουν τα τιμολόγια τους ως προσπάθεια ν' αυξήσουν τα έσοδά τους ενόψει της πιθανότητας εξαγοράς τους από το κράτος. Έπρεπε λοιπόν σύμφωνα με την εφημερίδα να παρουσιάσουν μεγάλες εισπράξεις, αφού το ποσό της εξαγοράς θα οριζόταν επί των εισπράξεων. Επίσης σε άλλο άρθρο ειρωνεύτηκε την εταιρεία των θεσσαλικών σιδηροδρόμων η οποία προσφέρθηκε να κατασκευάσει με δικά της έξοδα την προέκταση της γραμμής Βόλου –Καλαμπάκας μέχρι το Μαλακάσι με παράλληλη απαλοιφή του όρου της σύμβασης περί εξαγοράς της από το δημόσιο. Εφ. *Κήρυξ* 10-12-1908.

Η εφημερίδα *Σκριπ* δημοσίευσε τηλεγράφημα της 13-12-1908 από το Βόλο σύμφωνα με το οποίο «ολόκληρη η Μαγνησία βρισκόταν σε αναστάτωση για τα νέα άνισα τιμολόγια των σιδηροδρόμων τα οποία έθεταν σε κίνδυνο τη βιομηχανία του Βόλου και του Βελεστίνου. Στο Βόλο συντάσσονταν υπομνήματα και ετοιμάζονταν συλλαλητήρια, ενώ στο Βελεστίνο στις 10 το πρωί συνήλθαν οι κάτοικοι σε πάνδημο συλλαλητήριο κατά των νέων τιμολογίων, που θεωρήθηκαν ότι κατέστρεφαν την εκεί αλευροβιομηχανία. Συγκεκριμένα οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι μείωσαν τα ναύλα τους για τους πέραν του Δεμερλή προορισμούς ενώ τα επιβάρυναν στους εκείθεν προς Βόλο. Το γεγονός αυτό ήταν καταστροφικό για το εμπόριο του Βόλου, καθώς από το Δεμερλή μπορούσαν να παραλαμβάνονται προϊόντα μέσω του Λαρισαϊκού, που είχε πολύ φθηνά τιμολόγια.. έτσι ο Βόλος αποκλειόταν από το εμπόριο της άλλης Θεσσαλίας ενώ πριμοδοτούνταν τα λιμάνια της Στυλίδας και του Πειραιά. Τα ακριβά κόμιστρα για το Βόλο φυσικά λειτουργούσαν ανασχετικά και για τη βιομηχανία» Εφημερίδα *Σκριπ* 14-12-1908.

Η εφ. *Θεσσαλία* τάχθηκε εναντίον της πολεμικής που δέχονταν οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι από τον *Κήρυκα* και άλλες κατευθύνσεις υποστηρίζοντας εντελώς τα αντίθετα και προσκομίζοντας σχετικά παραδείγματα. Τα νέα τιμολόγια κατά την *Θεσσαλία* ήταν σωτήρια για την πόλη. Το ζήτημα δημιουργούνταν από τους λίγους αλευροβιομήχανους, οι οποίοι με τη λειτουργία της αποβάθρας των σιδηροδρόμων έχαναν την ευκαιρία να κερδοσκοπήσουν. Εφ. *Θεσσαλία* 14-12-1908.

προσεχές μέλλον όταν θα προσαρτηθούν νέες επαρχίες στο ελληνικό κράτος και θα βρεθούν και εκείνες με τη σειρά τους σε μεταβατικό στάδιο.

Στην περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και του Α. Παγκόσμιου Πολέμου το 1914 το εμπόριο του Βόλου δεν παρουσίασε ύφεση, αντίθετα η πόλη έπαιξε με επιτυχία τον εμπορομεσιτικό της ρόλο στην Ηπειροθεσσαλία και στην Δ. Μακεδονία, σε σημείο μάλιστα να πιστεύουν οι Βολιώτες έμποροι πως η πόλη τους μπορούσε να παίξει ρόλο ανάλογο με αυτό της Τεργέστης, πριν τον Μεγάλο Πόλεμο, στο εμπόριο της Κεντρικής Ευρώπης. Το 1920 είναι ο χρόνος της μεγαλύτερης σχετικά εμπορικής ακμής του Βόλου καθώς το εξαγωγικό του μόνο εμπόριο φτάνει στα 112.000.000 δρχ. Η στροφή προς τη μεταποίηση και η επερχόμενη εκβιομηχάνιση της περιοχής σε συνάρτηση με την αύξηση του πληθυσμού της πόλης, και την εμπλοκή της χώρας σε νέους πολέμους, θα δημιουργήσουν νέες ανάγκες εμπορικής δραστηριοποίησης¹⁴³, όπως αυτή του καπνεμπορίου, με το οποίο ο καπνός πήρε την θέση της σταφίδας ως το κύριο εξαγωγικό προϊόν.

Μιλώντας για την ομάδα των εμπόρων του Βόλου πρέπει να διευκρινιστεί από την αρχή πως πρόκειται για μια ομάδα που δεν παρουσιάζει αποκλειστική και μονοσήμαντη δραστηριοποίηση στην πόλη του Βόλου, ούτε όλα τα μέλη ήταν του ίδιου διαμετρήματος. Πολλοί έμποροι της περιοχής έλκουν την καταγωγή τους από τα χωριά του Πηλίου και άπλωσαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στα κέντρα διασποράς της Ευρώπης της Οθ. Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, αποκομίζοντας μεγάλη εμπορική εμπειρία και συνάπτοντας εμπορικές σχέσεις με ξένους οίκους. Εξοικειωμένοι καθώς ήταν με το διεθνές εμπόριο γρήγορα κατάφεραν να αναδείξουν την πόλη του Βόλου σε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου όταν θεώρησαν ότι οι διεθνείς συνθήκες ευνοούσαν κάτι τέτοιο.

Η προοπτική απελευθέρωσης της Θεσσαλίας τους έδωσε το κίνητρο να μεταφέρουν μέρος των δραστηριοτήτων τους εκεί, προφανώς επειδή οι εμπορικές τους υποθέσεις εξυπηρετούνταν καλύτερα, αλλά και γιατί αποκτώντας μια βάση, σε εθνικό πλέον έδαφος, μπορούσαν να προστατέψουν αποτελεσματικότερα τα εμπορικά τους συμφέροντα. Παράλληλα πολλοί από αυτούς ασκούσαν και άλλες δραστηριότητες εκμεταλλεζόμενοι τις ευκαιρίες που παρουσιάζονταν για επενδύσεις. Η αγορά γης υπήρξε προσφιλής τοποθέτηση και για αυτή την ομάδα όπως και οι χρηματιστικές υπηρεσίες. Αργότερα κάποιοι επένδυσαν στον τομέα της μεταποίησης και στη βιομηχανία.

Η πολυμέρεια των ενασχολήσεών τους, τους ενέπλεκε πολύπλευρα στο οικονομικό γίγνεσθαι της περιοχής και τους καθιστούσε σημαντικούς παράγοντες στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά και στην αστική συγκρότηση της περιοχής τους. Πρόκειται για μια δραστήρια ομάδα που συχνά συνέδεε την ευημερία της με την πρόοδο της πόλης και κινητοποιούνταν για την κατοχύρωση επαγγελματικών διεκδικήσεων αλλά και για θέματα που αφορούσαν στη λειτουργία της πόλης, όπως μας πληροφορούν σχετικά δημοσιεύματα¹⁴⁴. Αρκετοί έμποροι

¹⁴³Το εμπόριο καπνού αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην πόλη του Βόλου όπως μαρτυρεί η ύπαρξη 26 καπνοθηκών, και αποτέλεσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στην περιοχή. Β. Χαστάογλου, σελ 61.

¹⁴⁴Σε άρθρο με τίτλο «Συλλαλητήριο εν Βόλο» το Σκριπ δημοσιεύει την εξής είδηση σχετικά με το Βόλο «Άπαντα τα σωματεία της πόλεώς μας συνέρχονται αύριον εις μέγα συλλαλητήριο, όπως διαμαρτυρηθώσι κατά της παρανόμου επιβολής προστίμων εις τα εμπορικά βιβλία και δια την ακαταστασίαν της τηλεγραφικής συγκοινωνίας». Εφ. Σκριπ 04-06-1901/2

ενεπλάκησαν στην πολιτική ζωή της χώρας αλλά και στην τοπική αυτοδιοίκηση αποκτώντας έτσι μεγαλύτερη ισχύ.

Η μερίδα των εμπόρων που είχε πιο περιορισμένο κύκλο δραστηριοτήτων, όπως οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες, και επομένως μικρότερη επιρροή στην οικονομική ζωή της πόλης, αλλά υπερίσχυε αριθμητικά, προσπάθησε να διασφαλίσει τη θέση της σ' αυτή μέσα από δράσεις κοινωνικής συνοχής¹⁴⁵. Το 1882 ήδη θα προχωρήσει στην ίδρυση εμπορικής Λέσχης στην πόλη¹⁴⁶ και αργότερα στην ίδρυση του εμπορικού συλλόγου της πόλης¹⁴⁷. Ο Εμπορικός και Βιομηχανικός σύλλογος του Βόλου, είναι ένα από τα παλιότερα σωματεία της πόλης, ιδρύθηκε το 1897 (Β.Δ της 26-3-1897) και σκοπός του είναι η υποστήριξη του εμπορίου και της βιομηχανίας του τόπου και η ανάπτυξη των συμφερόντων του. Ο σύλλογος διοικείται από πενταμελή επιτροπή και τα μέλη του το 1901 ανέρχονται στα 200. Η παρουσία της Λέσχης και του Συλλόγου είναι έντονη στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε με αξιόλογη κοινωνικοπολιτική δράση.

Ο εμπορικός σύλλογος- που ουσιαστικά ήταν εμπορικός και βιομηχανικός σύλλογος-, ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων ελληνικών εμπορικών κέντρων της εποχής¹⁴⁸, όπως της Σύρου, της Αθήνας, της Πάτρας, του Ληξουρίου και της Τσαγκαράδας, θα παρουσιάσει αξιόλογη νεωτερική δράση¹⁴⁹ στον εκπαιδευτικό τομέα με την ίδρυση της Εμπορικής Σχολής Βόλου¹⁵⁰ «ο Ερμής» και του τμήματος στατιστικής που είναι πρωτοποριακό για τα δεδομένα της εποχής του, αν κρίνουμε και από τον «Οδηγό της πόλεως Βόλου», που εξέδωσε σε λιγότερο από ένα χρόνο από την ίδρυσή του. Επίσης το τμήμα στατιστικής είχε ιδρύσει ειδικά επιμέρους τμήματα και συγκεκριμένα: Τμήμα Παραγωγής, Εξαγωγής, Εισαγωγής, Βιομηχανίας και Συγκοινωνιών, Κτηνοτροφίας καθώς και τμήματα Δικαιοσύνης, Υγείας, και Παιδείας¹⁵¹.

Η νεωτερική αντίληψη εκφράζεται στο καταστατικό της σχολής σύμφωνα με το οποίο «η σχολή σκοπεί την τελείαν και σύμφωνον προς τας σημερινάς απαιτήσεις του εμπορίου μόρφωσιν υπαλλήλων εμπορικών, τραπεζιτικών και

¹⁴⁵ Το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων του βόλου αποτελούνταν από μικρομεσαίους επιχειρηματίες και τεχνίτες. *Βόλος ένας αιώνας, από την ένταξη στο ελληνικό κράτος 1881 ως τους σεισμούς 1955*, Ά τόμος, σελ 163.

¹⁴⁶ Η έναρξη της Εμπορικής Λέσχης Βόλου και ο λόγος που εκφωνήθηκε από τον Κ. Α. Καταρτζή δημοσιεύεται στην εφ. Θεσσαλία του Βόλου. Εφ. *Θεσσαλία* 19-5-1882 σελ 3.

¹⁴⁷ Οδηγός Βόλου, ν. Μαγνησίας, Στατιστικόν τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου 1901, σελ 138.

¹⁴⁸ Στην πρώτη φάση της Εμπορικής εκπαίδευσης εμφανίζονται εμπορικά μαθήματα στο πρόγραμμα του γυμνασίου Σύρου από το 1835, στο γυμνάσιο Ναυπλίου από το 1843, στο γυμνάσιο Κερκύρας από το 1865 και στη συνέχεια επειδή το κράτος δεν μπορεί να υποστηρίξει αυτή την προσπάθεια αναλαμβάνουν ιδιώτες και σύλλογοι που ίδρυσαν εμπορικά εκπαιδευτήρια στη Σύρο, την Αθήνα, το Ληξούρι, την Πάτρα, την Τσαγκαράδα του Πηλίου. Χ. Χαρίτος, *Τοπική Ιστορία και εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Το παράδειγμα της Εμπορικής Σχολής Βόλου (1900-1977)*, στο *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 25-26, Χειμώνας –Ανοιξη 1992, σελ 157-160.

¹⁴⁹ Χ. Χαρίτος, σελ 87.

¹⁵⁰ Β.Δ 4-11-1900 (Ε τ Κ ,φ 58 / 8-11-1900) σελ 87.

¹⁵¹ Β.Δ 4-11-1900 (Ε τ Κ ,φ 58 / 8-11-1900) σελ 87

οικονομικών. Λογιστών δυνάμενων άμα τη αποπερατώσει των σπουδών αυτών να υπηρετήσωσιν εις γραφεία εμπορικά, τραπεζικά, βιομηχανικά, εμπορών και διαχειριστών ικανών εν προσεχεί μέλλοντι, όχι μόνον το εσωτερικόν ελληνικόν εμπόριον να διευθύνωσιν, αλλά και τας μετά του εξωτερικού εμπορικής σχέσεις της Ελλάδος ν' αναπτύξωσιν». Αρωγοί στη λειτουργία της σχολής και του τμήματος στατιστικής υπήρξαν διακεκριμένοι λόγιοι και επιστήμονες του Βόλου που συνεισέφεραν τις γνώσεις και το χρόνο τους για την οργάνωση της και την εποπτεία της.

Το εγχείρημα του τμήματος Στατιστικής να εκδώσει έναν Οδηγό της Πόλεως Βόλου και του Ν. Μαγνησίας το 1901 βρήκε την υποστήριξη διαφόρων ιδιωτών, εμπορών, βιομηχάνων και Τραπεζών γιατί επρόκειτο για μια πρωτοποριακή ενέργεια που προσπαθούσε να καταγράψει την οικονομική επαγγελματική, εκπαιδευτική και πολιτιστική πραγματικότητα της πόλης, είχε ανταπόκριση σε φορείς και ιδιώτες και παρουσίαζε την ανάγκη εκσυγχρονισμού που βίωνε η πόλη. Στις 5-3-1908 η εφημερίδα *Θεσσαλία* αναδημοσίευσε, από τις λιθογραφημένες στατιστικές που εξέδωσε το στατιστικό τμήμα « Η Εμπορική Ελλάς» του Εμπορικού Συλλόγου Βόλου, ενδιαφέροντα στοιχεία για τη θεσσαλική καπνοπαραγωγή του 1907, στην οποία προπορεύονται οι επαρχίες Αλμυρού και Τυρνάβου. Επίσης δημοσίευε στοιχεία για τους κατάπλους και απόπλους πλοίων του ίδιου έτους, καθώς και συγκριτικά στοιχεία των ετών 1906 και 1907 για την αξία των εξαγομένων και εισαγομένων προϊόντων από το λιμάνι του Βόλου. Μικρότερη εισαγωγική και εξαγωγική δραστηριότητα σημειώθηκε στη μεθοριακή γραμμή σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα¹⁵².

Η λειτουργία της σχολής κρίθηκε ως σημαντική από τους συγχρόνους της γιατί επιδίωκε την επαγγελματική εξειδίκευση των ενδιαφερομένων ώστε να απασχοληθούν σε οικονομικούς τομείς. Οι απόφοιτοι της σχολής θα έχουν τα προσόντα να εργασθούν στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις υπηρεσίες αλλά και σε υπαλληλικές θέσεις δημόσιες και ιδιωτικές, να ελιχθούν και να ανελιχθούν επαγγελματικά και κοινωνικά αυξάνοντας έτσι το φαινόμενο της εργασιακής και κοινωνικής κινητικότητας.

Επίσης μέσα από την εκπαιδευτική πορεία που ακολουθούν και η οποία στηρίζεται κατεξοχήν στην ιδιωτική πρωτοβουλία¹⁵³, θα αποκτήσουν, παράλληλα με την εξειδίκευση, και ένα ικανοποιητικό επίπεδο ομοιογένειας που προσφέρει η εκπαίδευση αλλά και η καθοδήγηση από συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα σε ιδεολογικό και κοινωνικοπολιτικό επίπεδο. Αν και τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα και τη μελέτη του διαθέσιμου υλικού, δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά για τη δράση της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας, θα επιχειρηθεί στο σημείο αυτό η εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων που φαίνονται λογικά, σχετικά με την διαμόρφωση της ιδεολογικής της αντίληψης ενταγμένα στα πλαίσια εφαρμογής της εθνικής πολιτικής.

Οι παραπάνω φορείς θα διαμορφώσουν την εμπορική κοινότητα της πόλης σε συντεταγμένη κοινωνική ομάδα που εκτός από την προώθηση των οικονομικών της συμφερόντων, διαμορφώνει συλλογική ιδεολογική αντίληψη

¹⁵² Εφημερίδα *Θεσσαλία* 05-03-1908

¹⁵³ Η Εμπορική Σχολή Βόλου ήταν ιδιωτική μέχρι το 1916 που μετατράπηκε σε δημόσια. Το κτίριο της σχολής ανεγέρθηκε σε οικόπεδο που δώρισε για το λόγο αυτό ο Ι. Καρτάλης και γενικά η λειτουργία της σχολής αποτελούσε θέμα ιδιωτικής μέριμνας.

και κατά συνέπεια κοινωνική ομοιογένεια. Ενδιαφέρεται για την πολιτική κατάσταση της χώρας και τα μεγάλα εθνικά ζητήματα και συμμετέχει σε επετειακές τελετές και σε συλλαλητήρια υποστήριξης ή διαμαρτυρίας που αφορούν πολιτικά πρόσωπα, ή πολιτικές επιλογές¹⁵⁴. Κάποιες φορές οι έμποροι θα κατηγορηθούν για αισχροκέρδεια ειδικά σε περιόδους πολιτικής αναταραχής και πολέμου¹⁵⁵, και θα ξεσηκώσουν με τις πράξεις τους αυτές την οργή της κοινωνίας γιατί λειτουργούν όχι μόνο παράνομα αλλά και αντεθνικά όταν προσπαθούν να πλουτίσουν σε μια συγκυρία που απαιτεί την εθνική ομοψυχία των Ελλήνων.

Η μεταβατική κατάσταση που επικράτησε κατά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος υπήρξε αφορμή για την εκδήλωση φαινομένων παρανομίας και αισχροκέρδειας δεδομένου ότι και η εθνική συνείδηση των κατοίκων της περιοχής δεν είχε ακόμα σφυρηλατηθεί. Όπως αναφέρει η Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου στη διδακτορική της διατριβή « Την εποχή της κατάληψης (της Θεσσαλίας από τον ελληνικό στρατό) πολλοί έμποροι, όχι μόνο από το Βόλο αλλά και από τις άλλες πόλεις της Θεσσαλίας ή και γενικότερα της Ελλάδας, έσπευσαν να επωφεληθούν από τη σταδιακή κατάληψη του τόπου από τα ελληνικά στρατεύματα. Συγκεκριμένα, επειδή η περιοχή του Βόλου θα καταλαμβάνονταν τελευταία και η οθωμανική κυβέρνηση είχε απαλλάξει από το φόρο τα εισαγόμενα εκεί προϊόντα, πολλοί ευκαιριακοί έμποροι επιδίωξαν την εισαγωγή ειδών από το εξωτερικό. Κυρίως προτίμησαν εκείνα στα οποία η ελληνική κυβέρνηση επέβαλλε βαριά φορολογία όπως το πετρέλαιο, τη ζάχαρη, τον καφέ, το ρούμι, τα υφάσματα και μάλιστα σε ποσότητες δυσανάλογες προς τις καταναλωτικές ανάγκες του τόπου. Στη συνέχεια τα προϊόντα αυτά τα διοχέτευαν ατελώς στις παλιές επαρχίες του κράτους. Για να εμποδίσει την κερδοσκοπική αυτή τάση, η οποία έπληττε το δημόσιο αλλά και το εμπόριο γενικά, η κυβέρνηση, αμέσως μετά την κατάληψη των πρώτων τμημάτων και την κατάργηση της τελωνειακής γραμμής που υπήρχε στα προηγούμενα ελληνοτουρκικά σύνορα, χάραξε προσωρινά μια τελωνειακή ζώνη γύρω από το Βόλο και επέβαλλε δασμούς στα εμπορεύματα που βρέθηκαν στην περιοχή της»¹⁵⁶.

Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται την περίοδο που ακολουθεί τον ελληνοτουρκικό πόλεμο λίγο πριν την εκκένωση της περιοχής από τις τουρκικές αρχές κατοχής. Ένα άρθρο (αγνώστου αρθρογράφου) μας διαφωτίζει σχετικά με την παράνομη λειτουργία του εμπορίου στη Θεσσαλία και εμπεριέχει σχετική αναφορά των βιομηχάνων και εμπόρων του Πειραιά προς τη Βουλή των Ελλήνων, προκειμένου να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα για την πάταξη του λαθρεμπορίου. Σύμφωνα μ' αυτό στις αρχές Ιανουαρίου του 1898 το τελωνείο Βόλου παρουσίασε

¹⁵⁴ Στην εφ. *Θεσσαλία* συναντάμε δημοσίευμα της Εμπορικής Λέσχης Βόλου σύμφωνα με το οποίο :

Η Λέσχη πανηγυρίζει κάθε χρόνο στις 2 Νοεμβρίου σε ανάμνηση της ενώσεως της πόλης με την Ελλάδα και της εισόδου σ' αυτήν του εθνικού στρατού. Εκείνη την ημέρα το κατάστημα είναι σημαιοστόλιστο και το βράδυ φωταγωγείται με δαπάνη της Λέσχης. Με τη φροντίδα της εφορίας γίνεται συγκέντρωση των συνδρομητών, απαγγέλλονται πανηγυρικοί και ποιήματα που έχουν σχέση με τη μεγάλη αυτή γιορτή. Εφ. *Θεσσαλία* 23-10-1882 σελ 3.

¹⁵⁵ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφ. *Θεσσαλία* ο υπουργός των εσωτερικών Α. Γούδας με διαταγή του στις αστυνομικές αρχές του κράτους συστήνει να λάβουν μέτρα ώστε να αποφευχθεί η απόκρυψη τροφίμων από τους εμπόρους για λόγους αισχροκέρδειας, ό.π. 14-3-1922.

¹⁵⁶ Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου , σελ 90

υψηλά έσοδα προερχόμενα από εισαγωγικά τέλη, καθώς οι έμποροι της περιοχής έκαναν εισαγωγές μεγάλων ποσοτήτων εμπορευμάτων που είχαν υψηλή φορολογία με σκοπό να εκμεταλλευτούν την πολιτική και στρατιωτική σύγχυση και να κερδοσκοπήσουν σε βάρος των καταναλωτών αλλά και του ίδιου του κράτους. Όμως έτσι η Θεσσαλία θα γινόταν κέντρο λαθρεμπορίου, οπότε το κράτος όφειλε να πάρει μέτρα για να εμποδίσει την εκδήλωση των κερδοσκοπικών τάσεων των εμπόρων¹⁵⁷. Η τακτική της αισχροκέρδειας συνεχίζεται και στην περίοδο των βαλκανικών πολέμων στην οποία η τιμή του ψωμιού ανεβαίνει αναίτια προκαλώντας την απορία και την αγανάκτηση των πολιτών που είναι οι αποδέκτες των αυξήσεων¹⁵⁸.

Οι έμποροι, με δεδομένη την πίστη τους στα εθνικά ιδεώδη, παρουσιάζουν ταυτόχρονα μια αντιφατική στάση εφόσον δεν διστάζουν να λειτουργούν αντεθνικά όταν το επιτάσσει η επαγγελματική τους συνείδηση, εκλογικεύοντας αυτή τους την συμπεριφορά. Η έννοια πατριώτης – αν δεχθούμε ότι ορίζεται σαν το άτομο που αγαπάει την πατρίδα του και την υπερασπίζεται με νόμιμα μέσα και με τρόπο ώστε να μη βλάπτει άλλους ανθρώπους και να μην παραβιάζει νόμους και δικαιώματα- στην περίπτωση που εξετάζουμε δεν είναι σταθερή και απόλυτη αλλά επιδέχεται ερμηνείες που υπαγορεύονται από τις τρέχουσες συγκυρίες και συχνά συμπορεύεται με το ιδιωτικό συμφέρον. Ενώ το

¹⁵⁷ «Το Εμπόριον εν Θεσσαλία», Αι εισπράξεις του τελωνείου Βόλου – Αναφορά των εμπόρων του Πειραιώς προς την Βουλήν.: Γνωσθέντος εν Πειραιεί ότι κατά τον παρελθόντα μήνα Ιανουάριον το τελωνείο Βόλου εισέπραξε το καταπληκτικόν ποσόν των 70.000 λιρών εξ εισαγωγικών τελών, οι έμποροι της γείτονος πόλεως υπέβαλον την κατωτέρω δημοσιευμένη αναφοράν προς την Βουλήν, εν ή εκθέτουν τους λόγους δι' ους θεωρούν ανωφελές το ψηφισθέν παρά της Βουλής νομοσχέδιον περί μη εισαγωγής επί τριετίαν εμπορευμάτων εις την λοιπήν Ελλάδαν εκ Θεσσαλίας. Προτείνουν δε οι έμποροι του Πειραιώς έτερον συντελεστικώτερον μέτρον, το οποίον εκθέτουν εν τη κατωτέρω αναφορά. Αναφορά βιομηχάνων και Εμπόρων Πειραιώς προς την Βουλήν των Ελλήνων, εν Πειραιεί τη 28 Φεβρουαρίου 1898: Αξιότιμε κ. Πρόεδρε, επικειμένης της εκκενώσεως της Θεσσαλίαςκαθήκον ημών εθεωρήσαμεν να παραστήσωμεν εις τους αντιπροσώπους του έθνους την ανάγκην της περιφρουρήσεως των συμφερόντων του τε Δημοσίου και του εμπορίου και της εγχωρίου βιομηχανίας απειλουμένων υπό της πλεονεξίας ολίγων κερδοσκόπων, οίτινες αποθηκεύσαντες μεγάλα ποσά εν τω Βόλω και ταις λοιπαίς πόλεσι της Θεσσαλίας, εμπορευμάτων, εκ των εις βαρύ τέλος υποκειμένων θα επιφέρωσι μεγάλαςζημίας εις το εμπόριον και την βιομηχανίαν χωρίς εκ της περιστάσεως αυτής να ωφεληθή ποπώς ο θεσσαλικός πληθυσμός. Και είναι μεν αληθές ότι η σ. κυβέρνησις έχει εισαγάγει και την ψήφον υμών νομοσχέδιον απαγορεύον επί τριετίαν την εκ της Θεσσαλίας εξαγωγήν των εν λόγω εμπορευμάτων, φρονούμεν όμως αδιστάκτως ότι δια του νομοσχεδίου αυτού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθή ο επιδιωκόμενος σκοπός, διότι και η επίβλεψις έσται δυσχερεστάτη. Επομένως θα γίνει κέντρον λαθρεμπορικόν η Θεσσαλία, και η κατανάλωσις των τοιούτων εμπορευμάτων ακόπως θα συντελεσθή κατά το διάστημα της τριετίας ή τετραετίας προς μεγάλην μεν ωφέλειαν των ολίγων κερδοσκόπων και προς ανυπολόγιστον ζημίαν του Δημοσίου και των λοιπών εμπορευομένων. Εν μόνο μέτρον διαβλέπομεν ημείς συντελεστικόν, δήλα δη να υποχρεωθώσι δια νόμου εν Θεσσαλία να δηλώσωσιν εντός βραχυτάτης προθεσμίας τα εις τας χείρας των τοιαύτα εμπορεύματα όπως πληρώσωσι το νόμιμον τέλος, πάντες δε οι μη δηλώσαντες εντός της ορισθησομένης προθεσμίας να υποχρεωθώσιν εις το διπλούν τέλος.. μόνο δια τοιούτου μέτρου είναι δυνατόν να παταχθή η αθέμιτος κερδοσκοπία και να περιφρουρηθώσιν αποτελεσματικώς τα συμφέροντα του Δημοσίου και του Εμπορίου και της εγχωρίου Βιομηχανίας. Ευελπιστούντες ότι δεν θέλετε παρίδει την αίτησίν μας ταύτην. Υποσημειούμεθα ευσεβάστως (Έπονται οι υπογραφαί των ε- μπόρων Πειραιώς). Εφημερίδα Σκριπ 04-03-1898.

¹⁵⁸ Με τίτλο «η ακρίβεια του άρτου» δημοσιεύει το Σκριπ άρθρο στο οποίο εκφράζονται οι παρακάτω απορίες: « Πολλοί ερωτούν. Διατί εξακολουθεί ακόμη η τιμή του άρτου να είναι 55 λεπτά κατ'οκάν, αφού το σιτάροι το αγοράζουν οι αλευρέμποροι προς 32 και 34 λεπτάν κατ'οκάν; Αυτήν την εύλογην ερώτησιν υποβάλλει ο πτωχός κοσμάκης εις τους αρμοδίους και εις τον διευθυντήν της αστυνομίας και αναμένει να επέμβουν προς περιστολήν της αισχροκέρδειαςτων κυρίων αρτοποιών και αλευρεμπόρων.Αναμένομεν. ο.π.13-08-1913/6

αίτημα εκσυγχρονισμού του κράτους και των οικονομικών δομών της χώρας προβάλλεται ως πάγιο και διαρκές από αυτή την κοινωνική ομάδα, μεγάλο μέρος αυτών αρνούνται να πιστέψουν ότι η όποια αναδιάρθρωση πρέπει να περάσει και μέσα από την επιχείρησή τους για να έχει αποτέλεσμα και επιμένουν να λειτουργούν κατά το δοκούν ενάντια σε νόμους του κράτους, αφοσιωμένοι κυρίως σε αυτό που αντιλαμβάνονται σαν νόμο της αγοράς. Ωστόσο, ακόμα και όταν υπάρχουν κάποιες αναταράξεις, γενικά η συμπόρευση της εθνικής και της επαγγελματικής τους συνείδησης γίνεται αρμονικά.

Επαγγελματίες

Ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της πόλης ήταν επαγγελματίες κάθε είδους ή αλλιώς, μικρής εμβέλειας επιχειρηματίες οι οποίοι αποτελούσαν μια επίσης ασαφή, μικρομεσαία κοινωνική ομάδα που κυριαρχούσε πληθυσμιακά και αποτελούσε ουσιαστικά την δικλίδα ασφαλείας της κοινωνικής συνοχής της πόλης. Οργανώνονται και αυτοί σε σωματεία κατά ειδικότητα που αργότερα συγχωνεύονται πολλές φορές προκειμένου να αποκτήσουν μεγαλύτερη κοινωνική δύναμη. Οι επαγγελματίες με τα σωματεία τους είναι παρόντες σε όλες τις επετειακές γιορτές και σε δημόσιες τελετές, δηλώνοντας την εθνική ομοψυχία και τον ασπασμό των ιδεωδών του έθνους.

Σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας καλούν τα μέλη τους σε συνεδρίαση για να αποφασίσουν πώς θα αντιμετωπίσουν από κοινού την κατάσταση¹⁵⁹. Επίσης, όταν θεωρούν ότι η φορολογική πολιτική της κυβέρνησης τους ζημιώνει, με υπομνήματα τους στη Βουλή προσπαθούν να πετύχουν ευνοϊκότερο καθεστώς φορολογικής αντιμετώπισης¹⁶⁰. Σε περιόδους που η χώρα εμπλέκεται σε εθνικές περιπέτειες, οι επαγγελματίες βρίσκονται εκεί για να βοηθήσουν και είναι πρόθυμοι να παρέχουν τις «συμβουλές» τους για να βγει η πατρίδα από το αδιέξοδο¹⁶¹.

¹⁵⁹ Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Εμπρός από το Βόλο ο σύλλογος Κρεαρτοπωλών της πόλης καλούσε σε συνεδρίαση τους προέδρους όλων των άλλων συλλόγων για τη λήψη μέτρων κατά της προΐουσης απραξίας του Βόλου. Εφ. *Εμπρός* 31-10-1908.

¹⁶⁰ Ο σύλλογος Οινοπαντοπωλών Βόλου απέστειλε στη Βουλή υπόμνημα για την επιβληθείσα φορολογία. Εφ. *Κήρυξ* 11-12-1908.

¹⁶¹ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφ. *Θεσσαλία* με πρωτοβουλία της Μαγνησιακής ενόσεως επαγγελματιών θα γίνει στο Βόλο έρανος για την αποστολή δώρων στους στρατιώτες του μετώπου της Μ. Ασίας με αφορμή τις γιορτές του Πάσχα. Εφ. *Θεσσαλία* 14-3-1922.

Από την εφ. *Θεσσαλία* και το παρακάτω: Η ομοσπονδία επαγγελματιών Μαγνησίας κατόπιν τηλεγραφήματος της Γεν. Ομοσπονδίας απέστειλε χθες στους προέδρους της κυβέρνησης και της εθνοσυνέλευσης τηλεγράφημα σύμφωνα με το οποίο αφού μελέτησε στη γενική της συνέλευση τους όρους της ειρήνης που υποβλήθηκαν στην Ελλάδα από τις Δυνάμεις, εκφράζει τη λύπη της για τους όρους αυτούς που τους θεωρεί άδικους και ατιμωτικούς. Αναθέτει στην κυβέρνηση της χώρας να επιλύσει τα εθνικά ζητήματα έχοντας επίγνωση της κατάστασης και σύμφωνα με τους πόθους του ελληνικού λαού. Εφ. *Θεσσαλία* 19-3-1922.

Το απόσπασμα αυτό αναφέρεται στις προτάσεις που υπέβαλλαν οι Σύμμαχοι στην Ελλάδα τον Μάρτιο του 1922, προκειμένου να επιτευχθεί η Ειρήνη μεταξύ των εμπολέμων Ελλάδας και Τουρκίας. Οι όροι προκάλεσαν την αντίδραση του κόσμου που δεν συμβιβαζόταν με τίποτα λιγότερο από τους όρους της συνθήκης των Σεβρών. Η αντίδραση των Βενιζελικών –αν και δεν βρίσκονταν πλέον στην εξουσία– ήταν μεγαλύτερη από αυτή των αντιπάλων τους καθώς θεωρούσαν την εκστρατεία στη Μ. Ασία, επιβράβευση της δικής τους πολιτικής.

Οι επαγγελματίες, όπως και όλοι όσοι ανήκουν στα μικρομεσαία στρώματα, έχουν συνδέσει στενά την προσωπική τους πρόοδο και ευημερία με αυτή της πατρίδας. Αυτός είναι και ο λόγος που παρουσιάζουν ιδιαίτερη ευαισθησία στα εθνικά θέματα, θεωρώντας τον εαυτό τους θεματοφύλακα του εθνικού ιδανικού. Σε κάθε λοιπόν δυσκολία που αντιμετωπίζει η πατρίδα, οι σύλλογοί τους συγκαλούνται μελετούν τα θέματα, διοργανώνουν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας και συγκεντρώσεις, εκδίδουν ψηφίσματα και γενικά διαβεβαιώνουν το κράτος ότι είναι πρόθυμοι να το συντρέξουν σε κάθε δυσκολία. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί το κίνημα στο Γουδί, όταν τα σωματεία των επαγγελματιών διαδηλώνουν ενάντια στη σαθρότητα του πολιτικού κατεστημένου, στην αναποτελεσματικότητα του κράτους και ζητούν αλλαγή.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα σχετικά με την τάξη των επαγγελματιών είναι λιγοστά και οι πιθανές εκτιμήσεις ίσως θεωρηθούν αβάσιμες, για το λόγο αυτό η έρευνα θα περιοριστεί σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Πρόκειται λοιπόν για μια ομάδα που δεν είναι συμπαγής καθώς αποτελείται από άτομα που είτε προερχόμενα από την εργατική τάξη κατάφεραν να ανέβουν βαθμίδα είτε βρέθηκαν εκεί χάνοντας κάποια προνόμια που διέθεταν παλιότερα αυτοί ή οι οικογένειές τους, ή τέλος προέρχονται από μικροϊδιοκτήτες της περιφέρειας που μετοίκησαν στην πόλη. Συνήθως έχουν μια βασική σχολική εκπαίδευση αλλά κολακεύονται με την ιδέα ότι κατάγονται από σπουδαίους προγόνους. Αντιλαμβάνονται ότι το κράτος στο οποίο ζουν δεν μπορεί να τους εξασφαλίσει την ποθητή ευημερία γιατί άλλωστε ονειρεύονται μια ιδανική πατρίδα, αυτή που περιγράφεται μέσα από τα έργα των λογίων και τους φλογερούς λόγους των πολιτικών και των διανοουμένων.

Οι επαγγελματίες ως κοινωνική ομάδα, υποστηρίζουν κάποιο πολιτικό κόμμα που είναι συντηρητικό στη βάση του και στην πλειονότητά τους δηλώνουν την πίστη τους στο θρόνο. Η διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού, οι αλλαγές που βλέπουν να επιφέρει αυτός στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα που βιώνουν, τους γεμίζει ανασφάλεια και η πίεση που νιώθουν μεγαλώνει όπως είναι φυσικό, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, οπότε και συσπειρώνονται για να εκφράσουν δυναμικά τα αιτήματά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της συμπεριφοράς είναι η κινητοποίηση τους το 1908 όταν η απειλή του Λαρισαϊκού κάνει την εμφάνισή της πάνω στην πόλη του Βόλου και επηρεάζει τη δράση όλων των επαγγελματικών ομάδων. Καθώς μάλιστα η περιρρέουσα ατμόσφαιρα δημιουργούσε κλίμα ανησυχίας και ανασφάλειας, οι επαγγελματίες βίωναν τις επαγγελματικές τους αγωνίες με τρόπο ανάλογο και προσπαθούσαν να αντιδράσουν για να αποτρέψουν τις αρνητικές συνέπειες. Για τους παραπάνω λόγους συμμετείχαν σε συλλογικές διαδικασίες είτε ως αυτόνομη επαγγελματική ομάδα είτε σε συνεργασία με άλλους φορείς της πόλης¹⁶². Η υψηλή φορολογία αποτελούσε άλλο ένα λόγο για να

¹⁶² Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Θεσσαλία*, «με πρόσκληση του συλλόγου Ξενοδοχοκρεατοπωλών συνήλθαν σε συνεδρίαση σε αίθουσα του ξενοδοχείου «Ευρώπη» οι πρόεδροι όλων των σωματείων της πόλης με σκοπό την υπεράσπιση των συμφερόντων της από τον κίνδυνο του Λαρισαϊκού. Αποφασίστηκε να μεταβεί ομάδα επίλεκτων πολιτών στην Αθήνα προκειμένου να συζητήσει με τη διοίκηση των θεσσαλικών σιδηροδρόμων τη μείωση των ναύλων, να καταβληθούν ενέργειες για την κατασκευή αμαξιτής οδού που θα συνέδεε το Βόλο με την Αγχίαλο και την Ευξεινούπολη, όπως και για τη σύσταση ατμοπλοϊκής εταιρείας με έδρα το Βόλο. Εφ. *Θεσσαλία* 06-11-1908.

Σε μεταγενέστερο φύλλο της ίδιας εφημερίδας δημοσιεύεται η είδηση ότι οι «οι οινοπαντοπώλες συνεδρίασαν και ενέκριναν ψήφισμα, του οποίου τηλεγραφική περίληψη απέστειλαν στους βουλευτές του Νομού. Μ' αυτό ζητούσαν την επαναφορά των ναύλων, ενώ επέκριναν την εταιρεία των θεσσαλικών σιδηροδρόμων επειδή διατηρούσε ιδιαίτερο παντοπωλείο για τους υπαλλήλους της. Οι

συσπειρωθεί και να κινητοποιηθεί η ομάδα των επαγγελματιών που δυσφορούσε κάτω από το βάρος φόρων που τους θεωρούσε ιδιαίτερα επαχθείς¹⁶³.

Έτσι αναζητούν στήριγμα και διέξοδο σε αξίες όπως η πατρίδα και τα εθνικά ιδανικά. Τα εθνικά θέματα και η εθνική ιδεολογία που αναπτύσσεται τους προσφέρουν καταφύγιο από την απειλητική πραγματικότητα και τους δίνουν ελπίδα για το μέλλον. Αυτός είναι ο λόγος που γίνονται ενθουσιώδεις υποστηρικτές της Μ. Ιδέας. Συνειδητά ή όχι πιστεύουν ότι, αν η εθνική ολοκλήρωση επιτευχθεί, θα αναβαθμιστεί και η δική τους θέση στην κοινωνία και για το σκοπό αυτό είναι πρόθυμοι να αγωνιστούν.

Εμποροϋπάλληλοι - Εργατοϋπάλληλοι

Γύρω από την τάξη των εμπόρων και των επαγγελματιών και σε άμεση εξάρτηση από αυτή κινείται μια μεγάλη σχετικά ομάδα υπαλλήλων και εργατών που απασχολούνται στις εμπορικές δραστηριότητες των πρώτων. Σε μια εποχή που οι επαγγελματικές ομάδες δεν είναι προσδιορισμένες με σαφήνεια, ούτε αντιστοιχούν στη σημερινή επαγγελματική κατηγοριοποίηση, οι υπάλληλοι και οι εργάτες αναπτύσσουν σχέσεις αφοσίωσης προς τα αφεντικά τους γιατί πιστεύουν πως σ' αυτούς οφείλεται και από αυτούς εξαρτάται ο βιοπορισμός τους.

Η αφοσίωση τους αποδεικνύεται όχι μόνο στο επαγγελματικό αλλά και σε ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο αφού τείνουν να υιοθετούν και να ταυτίζονται με τις ιδεολογικές και πολιτικές αντιλήψεις των αφεντικών τους ειδικά όταν αυτοί ήταν πολιτευόμενοι ή πολιτικοί. Υπάρχουν περιπτώσεις μάλιστα που οι υπάλληλοι λειτουργούν σαν μπράβοι των αφεντικών τους, για να πετύχουν το ποθητό αποτέλεσμα. Ιδίως όταν οι αντιλήψεις αυτές είναι οι κυρίαρχες σε μια κοινωνία δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησής τους. Ακόμα και όταν στην πορεία οι εμποροϋπάλληλοι και οι εργατοϋπάλληλοι θα προχωρήσουν στη σύσταση ιδιαίτερου σωματείου που θα προσδιορίζει την επαγγελματική ταυτότητα, η ενέργεια αυτή δεν ακυρώνει την σύμπνοια των σχέσεών τους με τους εργοδότες

αμαξηλάτες και οι караγωγείς της πόλης την προηγούμενη μετά το εν σώματι εκκλησιασμό τους για τη γιορτή του Αγίου Μόδεστου, (προστάτη των ζώων), συνοδευόμενοι από λεμβούχους και εκφορτωτές, μετέβηκαν στη Νομαρχία στη Νομαρχία προκειμένου να ζητήσουν την επαναφορά των παλαιών ναύλων. Εφ. *Θεσσαλία* 19-12-1908.

¹⁶³ Σύμφωνα με τηλεγράφημα από το Βόλο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Σκριπ» οι ποτοποιοί της πόλης συγκάλεσαν συνέλευση και αποφάσισαν να παρουσιαστούν αυτοπροσώπως με τους άλλους Θεσσαλούς ποτοποιούς στον Πρόεδρο της Βουλής και στους Θεσσαλούς βουλευτές προκειμένου να εξηγήσουν πως ο φόρος που θα τους επιβαλλόταν έθιγε τα επαγγελματικά τους συμφέροντα. Εφ. *Σκριπ* 23-11-1908

Στην εφημερίδα *Κήρυξ* δημοσιεύτηκε υπόμνημα των οινοπαντοπωλών Βόλου κατά της βαριάς φορολογίας που θα επέβαλαν τα νομοσχέδια του Γούναρη στα οινοπνευματώδη με σκοπό τη μείωση των δασμών στη ζάχαρη και σε άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Επί κεφαλής των αντιδράσεων στο Βόλο ήταν ο ποτοποιός Κούτσικος. Εφ. *Κήρυξ* 11-12-1908.

Και στην εφ. *Θεσσαλία* της ίδιας περιόδου δημοσιεύεται άρθρο σχετικό με τους οινοπαντοπώλες σύμφωνα με το οποίο: «Οι οινοπαντοπώλες συνεδρίασαν και ενέκριναν ψήφισμα, του οποίου τηλεγραφική περιλήψη απέστειλαν στους βουλευτές του Νομού. Με αυτό ζητούσαν την επαναφορά των παλαιών ναύλων, ενώ επέκριναν την ρητρία των θεσσαλικών σιδηροδρόμων, επειδή διατηρούσε ιδιαίτερο παντοπωλείο χάριν των υπαλλήλων της. Οι αμαξηλάτες και οι караγωγείς της πόλης την προηγούμενη μετά τον εν σώματι εκκλησιασμό τους κατά την εορτή του Αγίου Μόδεστου- που θεωρείται προστάτης των ζώων- συνοδευόμενοι από λεμβούχους και εκφορτωτές μετέβησαν στη Νομαρχία προκειμένου να ζητήσουν την επαναφορά των παλαιών ναύλων Εφ. *Θεσσαλία* 19-12-1908.

τους. Σε επόμενο κεφάλαιο θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε εκτενέστερα την εξέλιξη αυτής της συνεργασίας.

Η σύσταση συλλόγου εμποροϋπαλλήλων το 1894 στην πόλη θα χαιρετιστεί από τον τοπικό τύπο¹⁶⁴ και τις αρχές της πόλης στη συνέχεια σαν μια πρωτοβουλία που στοχεύει στην οργάνωση και τον εκσυγχρονισμό της εμπορικής δραστηριότητας και της πόλης γενικότερα¹⁶⁵. Η αντίληψη ότι η πόλη είναι φτωχή¹⁶⁶ σε σωματεία και συλλόγους δημιουργεί ένα αίσθημα υστέρησης στους κατοίκους που προσπαθούν να το μειώσουν με την ενθάρρυνση ανάλογων πρωτοβουλιών. Είναι κοινή η πεποίθηση για τους ανήσυχους Βολιώτες ότι οι κινήσεις αυτές προσδίδουν στην πόλη μια μοντέρνα φυσιολογία ανάλογη της πρωτεύουσας, την βοηθούν να αποποιηθεί του συντηρητικού της χαρακτήρα και της δίνουν προβάδισμα σε σχέση με τις άλλες εμπορικές πόλεις της χώρας. Έτσι αγκαλιάζονται από τις τοπικές αρχές, τον τύπο και τα άλλα σωματεία της πόλης.

Γενικά φαίνεται ότι ακόμα και οι ομάδες που δεν είναι προνομιούχες νοιάζονται για την πρόοδο της πόλης τους και διακατέχονται από αισθήματα υπερηφάνειας που συμμετέχουν σ' αυτή. Η συσπείρωσή τους γύρω από ένα σύλλογο, εκτός από επαγγελματικό προσδιορισμό, τους δίνει παράλληλα και ένα αίσθημα κοινωνικής ασφάλειας- σ' ένα κόσμο που βρίσκεται σε φάση μετάβασης- και κοινωνικής παρουσίας

Σε καμιά περίπτωση όμως δεν περνά από το μυαλό του οποιουδήποτε ότι ένα σωματείο συστήνεται για να διεκδικήσει τα εργασιακά δικαιώματα των μελών του, να έρθει σε σύγκρουση με τους εργοδότες του, να αμφισβητήσει επίσημες πολιτικές αποφάσεις και ό,τι άλλο σημαίνει η δράση ενός επαγγελματικού σωματείου σήμερα. Η προκοπή της πόλης προϋποθέτει κοινωνική συνοχή και ειρήνη και η λειτουργία των συλλόγων είναι προσανατολισμένη στην κατεύθυνση αυτή. Η ιδεολογική ομοιογένεια της κοινωνίας διευρύνεται μαζί με την επίσημη ιδεολογική αντίληψη και διαχέεται στις χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες εξασφαλίζοντας την επιθυμητή κοινωνική συναίνεση και επιβεβαιώνοντας το μοντέλο μιας συμπαγούς κοινωνίας που ήταν ζητούμενο από το επίσημο κράτος. Για αυτό φροντίζουν και οι διανοούμενοι της κοινωνίας που ιδρύουν νυχτερινά σχολεία για να διδάξουν σε νεαρούς εργάτες και υπαλλήλους αλλά και σε παιδιά που δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν το κανονικό σχολείο, πέρα από τη γραφή και την ανάγνωση, διάφορα θέματα ιστορίας, υγιεινής, πολιτισμού κ.α. Σκοπός της πρωτοβουλίας αυτής δεν είναι να διαπλάσει πειθήνια όργανα των εργοδοτών αλλά να παράσχει

¹⁶⁴ Λίγες μέρες μετά την σύσταση του συλλόγου δημοσιεύεται στην εφ. ο Βόλος στις 20-5-1894 ανακοίνωση σχετικά με τις αρχαιρεσίες του συλλόγου και στις 16-6-1894 η ίδια εφημερίδα επικροτούσε τη σύσταση του συλλόγου: «...σφίγγομεν θερμώς την χείρα των φιλοπρόδων και φιλοτίμων νέων, οίτινες έσχον την πρωτοβουλιάν και την επιβάλλουσαν θέλησιν να στολίσωσιν την πόλιν μας δια του κοινωφελούς τούτου σωματείου, ου η έλλειψις επι μεγάλη ζημία πασιφανής εδηλούτο» Ν.Κολιού, *Δήμος Βόλου, Η βιομηχανία του Βόλου*, ΔΗΚΙ, Βόλος 1993, σελ. 28.

¹⁶⁵ Ένα χρόνο μετά τη σύσταση του Συλλόγου, έγινε πανηγυρική τελετή με την παρουσία του Δημάρχου Παγασών, εκπροσώπων των εμπόρων και του Εργατικού συλλόγου και πλήθους άλλου κόσμου. ο.π σελ 28.

¹⁶⁶ Ούτε ένα σύλλογον, ούτε εν σωματείων, ούτε εν κέντρον κατωρθώσαμεν, επί κοινώ καλώ να συγκροτήσωμεν άχρι τούδε. Τρανόν και λυπηρόν άμα της αβελτηρίας και αισχνόμεθα ειπείν, της αποδοιδομένης ημίν συντηρητικότητος γνώρισμα. ο. π σελ 28.

στοιχειώδη μόρφωση που θα επιτρέψει την ορθότερη ένταξη στον κοινωνικό ιστό και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής που είναι το ζητούμενο για την πρόοδο της χώρας.

Οι παραπάνω παράμετροι, μέσω των διασυνδέσεων που σχηματίζονται, δημιουργούν το κατάλληλο υπόστρωμα για να διαχυθεί η εθνική ιδεολογία που σιγά - σιγά διαμορφώνεται σε κυρίαρχο ιδεολογικό μόρφωμα του ελληνικού κράτους, σε κοινωνικές ομάδες που μολονότι αντιμετωπίζουν αμεσότερα και ζωτικότερα προβλήματα από την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών και την υλοποίηση της Μ. Ιδέας, την αναγάγουν σε βασική έκφανση της εθνικής πολιτικής.

Βιομήχανοι - Βιοτέχνες

Η λειτουργία τοπικών εργαστηρίων στην περιφέρεια του Βόλου και ειδικά στο Πήλιο, η διακίνησή των προϊόντων τους στη Βαλκανική και την Ευρωπαϊκή αγορά, η ενασχόληση των κατοίκων με εμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις και η συσσώρευση κεφαλαίων στην ύστερη εποχή της τουρκοκρατίας, καθώς και η ολοκλήρωση των υποδομών και οι επενδύσεις που έγιναν στην περιοχή μετά την προσάρτηση οδήγησαν ένα μέρος της οικονομίας στην μεταποίηση¹⁶⁷. Σε αυτό συνέβαλλε εν μέρει η σταδιακή υποβάθμιση του Βόλου ως διαμετακομιστικού κέντρου και η συρροή πληθυσμού από την ελληνική επικράτεια και τις παροικίες. Σταδιακά λοιπόν γεννήθηκε η ανάγκη στην τοπική κοινωνία για νέα προϊόντα μέσα από την αύξηση του πληθυσμού, των υπηρεσιών που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, την κατασκευή των έργων υποδομής που δρομολογήθηκαν αμέσως μετά την προσάρτηση, και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής.

Η πορεία εκβιομηχάνισης του Βόλου υπήρξε μακριά και έφτασε στην ακμή της την περίοδο του μεσοπολέμου, όμως από τα πρώτα της δειλά βήματα άφησε να φανεί μια επιπλέον δυναμική που παρουσίαζε η πόλη, αυτή της βιομηχανικής ανάπτυξης, που πρόσθεσε ένα ακόμα στοιχείο στη σύνθεση του οικονομικού και κοινωνικού καμβά της πόλης. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις « η βιομηχανία εισέβαλε θεαματικά στην οικονομική ζωή μετατρέποντας τον Βόλο από πόλη των εμπορών, σε πόλη με βιομηχανικά στοιχεία αρχικά και σε βιομηχανική πόλη στη συνέχεια¹⁶⁸». Από το 1883 ξεκίνησε η κατασκευή εργοστασίων και μέχρι το 1894 δημιουργήθηκαν 13 ατμοκίνητα. Τα επόμενα χρόνια προστέθηκαν καινούργια και ως το 1910 ο αριθμός τους ξεπέρασε τα

¹⁶⁷ Στο Πήλιο από το 18^ο αιώνα ξεπροβάλλουν και εδραιώνονται σημαντικές για τον καιρό τους βιοτεχνικές μονάδες με αξιόλογες μάλιστα εξαγωγές των προϊόντων τους, που κατά κύριο λόγο είναι το μετάξι, τα βαμβακερά ερυθροβαμμένα νήματα, τα επεξεργασμένα δέρματα, τα μάλλινα σκεπάσματα και τα «κομβία». Μεγάλο μέρος αυτών των προϊόντων εξάγονταν με πλοία στη Μικρά Ασία, στη Συρία στην Αίγυπτο, στην Ιταλία και στη Γαλλία ενώ παράλληλα πολλά από αυτά τα προϊόντα μεταφέρονταν από τους αγωγιάτες με ζώα στις αγορές της Θεσσαλίας, στη Μακεδονία και τη Θράκη ακόμα και στη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Μολδοβλαχία. ο.π. σελ 9-12.

¹⁶⁸ Ο Βόλος έγινε το πεδίο έντονης βιομηχανικής δραστηριότητας και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα μετατράπηκε στο δεύτερο μετά τον Πειραιά βιομηχανικό κέντρο της χώρας, παίρνοντας ουσιαστικά τη θέση της Σύρου. Β.Χαστάογλου σελ 46.

20. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τις πολυάριθμες καπναποθήκες, που συγκεντρώθηκαν στην πόλη από τη μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου καπνού¹⁶⁹. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη μετά το 1922 αύξησε το ανθρώπινο δυναμικό της, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη η οποία κορυφώθηκε στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Η μελέτη της διαδικασίας εκβιομηχάνισης του ελλαδικού χώρου κατέληξε στην τυποποίηση κάποιων μορφολογικών χαρακτηριστικών που ισχύουν κατά την ανάπτυξη των βιομηχανικών κέντρων. Το πρώτο από αυτά είναι η στενή και διαρκής εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από το εμπόριο¹⁷⁰. Η βιομηχανική επιχείρηση στηριζόταν στην εμπορική επιχείρηση σ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, διαπίστωση που υποστηρίζεται από το γεγονός ότι πολλοί έμποροι στη συνέχεια ασχολήθηκαν με τη βιομηχανία, όπως ο καπνέμπορος Ματσάγγος που μετά την καπναποθήκη ίδρυσε το καπνεργοστάσιο στο Βόλο. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η πολυδιάσπαση και η ποικιλία, η απουσία δηλαδή εξειδίκευσης και προσανατολισμού στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων¹⁷¹. Αυτό δείχνει την έλλειψη οργανωμένου σχεδιασμού για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στη χώρα και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η όποια πρωτοβουλία αναλαμβάνεται προς την κατεύθυνση αυτή είναι ευκαιριακή, και προσδιορίζεται κυρίως από τις συγκυρίες. Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η πολλαπλή χρήση της βιομηχανικής εγκατάστασης, που το συναντάμε κυρίως στις επαρχιακές πόλεις και γίνεται για λόγους οικονομίας κυρίως και ικανοποιητικής εκμετάλλευσης της¹⁷². Παράδειγμα αυτής της λογικής στο Βόλο είναι ο αλευρόμυλος του Γκλαβάνη στο χώρο του οποίου έρχεται να προστεθεί και το μηχανουργείο που ιδρύει το 1890.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την επαρχία Βόλου με την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, δηλώνουν την ύπαρξη 1159 βιομηχάνων, που στην ουσία ήταν ιδιοκτήτες βιοτεχνικών εργαστηρίων¹⁷³. Η ενασχόληση με τον κλάδο της

¹⁶⁹ ο.π σελ 61.

¹⁷⁰ Στην πραγματικότητα, η βιομηχανική επιχείρηση στην Ελλάδα, από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της στηριζόταν στην εμπορική επιχείρηση: και η εμπορική προέλευση της συντριπτικής πλειοψηφίας των βιομηχάνων, αλλά και των ιδρυτικών κεφαλαίων της βιομηχανίας και οι συχνές εναλλαγές της βιομηχανικής επιχείρησης σε εμπορική που συναντάμε είναι χαρακτηριστικές ενδείξεις, για τη διαπίστωση Κ.Κωστής – Βάσιας Τσοκόπουλος, *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928, Ένωση ελληνικών Τραπεζών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988, σελ 92.

¹⁷¹ Σύμφωνα με την Χ.Αγριαντώνη «η Ελλάδα δεν στήριξε την εκβιομηχάνισή της σε κάποια εξειδίκευση σε ορισμένα μόνον προϊόντα, όπως έγινε αλλού. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας γίνεται «παραθετικά» όταν και όπου το επιτρέπουν κάποια συγκριτικά πλεονεκτήματα (οινόπνευμα μετά τη σταφιδική κρίση), ή η εμφάνιση σε διεθνές επίπεδο κάποιων νέων βιομηχανιών που μπορούν να εγκληματιστούν (τσιμεντοβιομηχανία από τις αρχές του αιώνα). Χ.Αγριαντώνη, η ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα, περιοδολόγηση, προβλήματα της ολοκλήρωσης, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^ο-20^ο αιώνας)*, εισαγωγή –επιμέλεια Γ.Β.Δερτιλής- Κ.Κωστής, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ 403.

¹⁷² Το φαινόμενο της ποικιλίας, όπως εμφανίζεται στο εσωτερικό της κάθε βιομηχανίας, δηλαδή η πολλαπλή χρήση της βιομηχανικής εγκατάστασης, που απαντάται κυρίως στις επαρχιακές πόλεις αλλά και στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Εκεί όπου οι επενδύσεις είναι μεγαλύτερες και απαιτείται πλήρης αξιοποίηση του μηχανικού εξοπλισμού, οι πολλαπλές χρήσεις είναι η απάντηση της ελληνικής βιομηχανίας στις περιορισμένες δυνατότητες επέκτασης στο εσωτερικό του ίδιου κλάδου κατά την οριζόντια ή κατά την κάθετη έννοια. ο.π.σελ 404.

¹⁷³ Στον οδηγό του Βόλου που εξέδωσε ο Εμπορικός Σύλλογος το 1901 αναφέρονται 16 εργοστασιάρχαι και μερικοί βυρσοδέψαι. Οδηγός Βόλου ν. Μαγνησίας 1901 σελ 109.

μεταποίησης κάποιων τεχνιτών¹⁷⁴ που απέκτησαν την κατάλληλη τεχνογνωσία, κάποιων επιχειρηματιών¹⁷⁵ που η αναδυόμενη αγορά των νέων επαρχιών τους προσέλκυσε να επενδύσουν στο δευτερογενή τομέα και η απόφαση μερικών κεφαλαιούχων¹⁷⁶ να διοχετεύσουν μέρος των κεφαλαίων τους εκεί, οδήγησε στην εμφάνιση των βιομηχανών. Στην αρχή δημιουργήθηκαν κάποια εργαστήρια μεταποίησης των τοπικών προϊόντων που είχαν σχέση με τη διατροφή, την επεξεργασία δερμάτων, την υφαντουργία, και την σιδηρουργία. Το 1894 λειτουργούσαν στο Βόλο δεκατρία ατμοκίνητα εργοστάσια, μεταξύ των οποίων 5 ατμόμυλοι, 3 ατμοκίνητα σιδηρουργεία, 3 βυρσοδεψεία, 1 μηχανουργείο του σιδηροδρόμου και 1 μηχανουργείο και χαλυβουργείο που παρήγαγε γεωργικά εργαλεία και γεωργικές μηχανές¹⁷⁷. Το 1901 υπήρχαν στο Βόλο επτά ατμόμυλοι, τέσσερα βυρσοδεψεία, δύο εργοστάσια γεωργικών εργαλείων (Σταματόπουλου και Γκλαβάνη – Καζάζη). Το 1906 μεταφέρθηκε στο Βόλο από τη Λάρισα ατμοκίνητο υφαντουργείο και κλωστήριο μάλλινων υφασμάτων. Δεν φαίνεται αν υπήρχαν ιδιαίτεροι λόγοι για τη μεταφορά του εκτός από την αξιολόγηση των αντικειμενικών ίσως συνθηκών που καθιστούσαν ευκολότερη τη λειτουργία του εργοστασίου στο Βόλο, δηλαδή την εγγύτητα του λιμανιού και την προσφορά εργασίας που προφανώς ήταν μεγαλύτερη. Το 1907 άρχισε να λειτουργεί μέγα ατμοκίνητο κλωστήριο βαμβακερών νημάτων. Το 1911 ιδρύθηκε και άλλο ατμοκίνητο υφαντουργείο και κλωστήριο που παρήγαγε μάλλινα υφάσματα, ενώ τον ίδιο χρόνο άρχισε η κατασκευή του ηλεκτρικού εργοστασίου για την προμήθεια φωτός και ηλεκτρικής ενέργειας στην πόλη. Εκεί υπήρχε ήδη εργοστάσιο φωτοαερίου που λειτουργούσε μονοπωλιακά, το οποίο μετέβαλε τη λειτουργία του σε ηλεκτροφωτισμό για να ανταγωνιστεί εμπορικά την νέα εταιρεία¹⁷⁸. Στη δεκαετία αυτή γίνεται προσπάθεια να ηλεκτροφωτιστούν τα

Στην απογραφή του 1907 18 άτομα δήλωσαν βιομήχανοι άνευ ειδικότητας και στην περίπτωση αυτή δεν διακρίνονται οι εργοστασιάρχες από τους ιδιοκτήτες εργαστηρίων. Έντεκα χρόνια αργότερα αναφέρονται 41 βιομηχανικές επιχειρήσεις στην πόλη. Ν. Κολιού, σελ 23

¹⁷⁴ Ήδη πριν το 1881 έχουμε εργαστήρια βυρσοδεψείας, χαλβαδοποιίας και αλευρόμυλους, ενώ το 1890 δημιουργείται μια βιοτεχνία καπνού. Επίσης αναφέρονται εργοστάσια σπερματσέτων. ο.π. σελ 9.

¹⁷⁵ Σ' αυτή την κατηγορία υπάγονται επιχειρηματίες όπως ο Σταματόπουλος που ίδρυσε την πρώτη σιδηροβιομηχανία το Βόλο το 1883, στηριζόμενος στην επιστήμη του και στην αναζήτηση τεχνογνωσία παρά στα χρήματα που διέθετε. Η σιδηρουργία αυτή δημιουργήθηκε από το Σταματόπουλο για να υποστηρίξει τις εργολαβίες δημοσίων έργων που είχε αναλάβει ο ίδιος σαν μηχανικός (κατασκευή λιμενικών έργων, τα κτίσματα και τα κρηπιδώματα του Τελωνείου κ. α), και συμμετείχε και στην κατασκευή των θεσσαλικών σιδηροδρόμων. Ο Ν. Ματσάγγος που ίδρυσε την ομώνυμη καπνοβιομηχανία, σαν εξέλιξη της βιοτεχνίας καπνού που είχε φτιάξει νωρίτερα. Επίσης το εργοστάσιο Φωταερίου Βόλου το 1895 που λειτούργησε μέχρι το 1911 και στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από την Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου κ.α. ο.π. σελ. 23-29.

¹⁷⁶ Ο Γκλαβάνης σε συνεργασία με τον Καζάζη ίδρυσαν μια σιδηροβιομηχανία το 1895 με στόχο την κατασκευή γεωργικών μηχανημάτων η οποία εξελίχτηκε σε μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες του κλάδου. ο.π. σελ. 25.

¹⁷⁷ *Θεσσαλικά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, σελ 141,144.,145

¹⁷⁸ Η προοπτική ηλεκτροφωτισμού του Βόλου αποτελεί σημαντική είδηση που δημοσιεύεται και στην αθηναϊκή εφημερίδα το *Σκριπ*: « Ο Βόλος έρχεται να αποδείξει ότι ενδιαφέρεται δια το μεγαλείον της

αστικά κέντρα παράλληλα με τη χρήση ηλεκτρικής ενέργειας στη Βιομηχανία. Η «Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία», που ήταν όμως γαλλικών συμφερόντων, ιδρύθηκε το 1899 και παρουσίασε αλματώδη ανάπτυξη στον τομέα παραγωγής της ηλεκτρικής ενέργειας¹⁷⁹. Το 1906 ιδρύθηκε η «γεννήτρια του Φαλήρου» που τροφοδοτεί την Αθήνα με ηλεκτρικό ρεύμα και το παράδειγμα της ακολουθούν οι μικρότερες πόλεις.

Αυτοί παρέμειναν και οι βασικοί κλάδοι μεταποίησης μαζί με τα δύο καπνεργοστάσια που έκαναν την εμφάνισή τους λίγο αργότερα, τα οποία διέθεταν πετρελαιομηχανές 25 ίππων το καθένα και συνολικά απασχολούσαν 285 εργάτες και εργάτριες, και τη Θεσσαλική Οينوπνευματική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1919. Αλλά κατά την μακρά περίοδο εκβιομηχάνισης τα εργοστάσια εκσυγχρονίζονταν με αποτέλεσμα να επιτυγχάνουν αύξηση της παραγωγής και καλύτερο αποτέλεσμα στα παραγόμενα προϊόντα¹⁸⁰.

Η εμφάνιση των βιομηχάνων στην οικονομική σκηνή της πόλης σηματοδοτεί μια εντονότερη διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού της. Στην αρχή οι κινήσεις τους ήταν μάλλον συντηρητικές και γιαυτό η δραστηριοποίησή τους περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στον κλάδο της διατροφής και ιδιαίτερα στην αλευροποιία και στην παραγωγή ζυμαρικών και χαλβά αφού η πρώτη ύλη ήταν εξασφαλισμένη στον θεσσαλικό κάμπο και η ζήτηση των προϊόντων διατροφής δεδομένη. Επίσης η βυρσοδεψία, η υφαντουργία και η σιδηρουργία έρχονταν να καλύψουν πάγιες ανάγκες της εγχώριας αγοράς αλλά και τη ζήτηση που υπήρχε στις αγορές του εξωτερικού. Έτσι η δυναμική που παρουσίαζε η ανάπτυξη του κλάδου παρότρυνε τους βιομηχάνους να θέσουν τις επιχειρήσεις τους σε πιο στέρεες βάσεις και να προχωρήσουν στην επέκταση και τον εκσυγχρονισμό τους.

πόλεώς του, και ενδιαφέρεται κατά μέγαν μέρος, αφού όλα τα έργα αυτού πρωτοστατούσι πρόσωπα εργαζόμενα δια την πρόοδον της πόλεως. Τι άλλο δύναται να είπει τις, βλέπων την σύστασιν Εταιρείας και τα εγκαίνια έργου οίον ο ηλεκτροφωτισμός της πόλεως; Τα εγκαίνια τα οποία εγένοντο χθες της νέας ανωνύμου Εταιρείας, ής μέτοχοι είναι οι κ.κ Κοσμάδοπουλος, Γκλαβάνης, Μαρκαντώνης κλπ, έρχονται να συμπληρώσουν ότι η πόλις του Βόλου εστερείτο, τον ηλεκτροφωτισμόν αυτής. Και πολύ δικαίως ο κ. Τριανταφυλλίδης εν τω απαγγελθέντι εις τους πολυπληθείς παρευρεθέντας, και σύμπαντα τον εμπορικόν κόσμον, ωμίλησεν ότι το χρήμα της πόλεως και των κεφαλαιούχων, πρέπει να συνδυάζεται προς την εργασίαν και την εργατικήν τάξιν, ήτις θα δύναται δια μετοχών να συμμετέχη της ανωνύμου ηλεκτρικής εταιρείας του Βόλου. Πάντες ησπάσθησαν τον σκοπόν και χαιρετίζουσιν ενθέρμως τους ιδρυτάς του ηλεκτροφωτισμού της πόλεως Βόλου, τον οποίον τόσον ευθυνά θα αποκτήση η πόλις του Βόλου, λαμβανομένης υπόψιν της αμίλλης, την οποίαν θέλει αναπτύξει και η άλλη Εταιρεία του Φωταερίου, ήτις μετέβαλε τον δια αερίου φωτισμόν εις ηλεκτροφωτισμόν και ήτις όμως, ούσα προσωπική, ουκ ολίγα οφελήθη παρά των κατοίκων του Βόλου, εις τους οποίους εχορηγήθη μονοπωλιακώς τον δια αερίου φωτισμόν και επεζητεί ήδη δια της μεταλλαγής αυτής εις ηλεκτροφωτιστικήν να επαναλάβη ίσα του δια αερίου φωτισμού κέρδη, αν όχι περισσότερα. Ευτυχώς έρχεται η ανώνυμος Εταιρεία να διαλύση πάσαν πονηράν ιδέαν, δια της παροχής εις την πόλιν απλέτου φωτισμού και ευθυνού, ανεπιδέκτου παντός ανταγωνισμού». Εφ. Σκριπ 24-11-1011

¹⁷⁹ Κ. Κωστής – Βάσιος Τσοκόπουλος, σελ 92

¹⁸⁰ Η ατμοκίνηση στα εργοστάσια αναφέρεται από το 1900 και κυριαρχεί μέχρι το 1923, οπότε άρχισαν να κατασκευάζονται και πετρελαιομηχανές στα ντόπια μηχανουργεία. Η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας δεν ήταν διαδεδομένη αν και η Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου είχε δημιουργηθεί το 1911. Τα μηχανήματα που χρησιμοποιούνταν στα εργοστάσια ήταν προφανώς εισαγόμενα αλλά δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα. Υπάρχει μια αναφορά για την καπνοβιομηχανία Μαρσάγγου που το 1910 έφερε την πρώτη καπνοκοπτική μηχανή αγγλικής προέλευσης και αντικατέστησε έτσι τον χειροποίητο τρόπο παρασκευής των τσιγάρων. Νίτσα Κολιού, σελ 27.

Αν και η πολιτική συγκυρία της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα ήταν αντικειμενικά δυσμενής για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, λόγω της διεθνούς οικονομικής ύφεσης αλλά και των στρατιωτικών δαπανών που απαιτούσε η εμπλοκή της χώρας σε πολεμικές εκστρατείες, η βιομηχανία του Βόλου - παρά τις ανησυχίες που κατά καιρούς εκφράζονταν- κατάφερε όχι μόνο να επιβιώσει αλλά και να διευρυνθεί¹⁸¹. Η ύφεση που παρουσίασε η διεθνής οικονομία στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μετά δεν ήταν ευνοϊκή για τις εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες, οπότε πολλά κεφάλαια που προέρχονταν από αυτό τον τομέα επενδύθηκαν στη βιομηχανία, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας παρά τη δυσμενή πολιτική συγκυρία. Νέα κεφάλαια διοχετεύτηκαν στον κλάδο και στη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων αυξήθηκε η ζήτηση των παραγόμενων προϊόντων, λόγω των στρατιωτικών αναγκών και λόγω της κάμψης του διεθνούς εμπορίου, προκαλώντας αισιοδοξία και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για περαιτέρω ανάπτυξη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του καπνού που πήρε τη θέση της σταφίδας ως κύριο εξαγωγίμο προϊόν της Ελλάδας¹⁸². Η τύχη της βιομηχανίας του Βόλου συνδέεται άμεσα με την τύχη της ελληνικής βιομηχανίας γενικότερα την περίοδο αυτή. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι της δεκαετίας 1912-1922, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας¹⁸³.

Πραγματικά μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, τόσο η θετική εμπειρία της εμπόλεμης περιόδου, που αύξησε τα κέρδη των βιομηχάνων, όσο και τα κίνητρα που δόθηκαν από το κράτος για την βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας, σε συνδυασμό με την αύξηση του εργατικού δυναμικού που σημειώθηκε στην πόλη, έδωσαν στην βιομηχανία νέα ώθηση και την οδήγησαν στο απόγειό της την εποχή του μεσοπολέμου¹⁸⁴.

¹⁸¹ Όμως οι τελευταίες δυσκολίες της εθνικής ζωής εγκυμονούν νέους κινδύνους καθώς οι βιομηχανίες δεν μπορούν να λειτουργήσουν εξαιτίας του αποκλεισμού με αποτέλεσμα να μένουν χιλιάδες άνεργοι που γεμίζουν τους δρόμους και τα καφενεία των πόλεων. *Αρχείο Δ. Σαράτση, Παιδεία και Κοινωνία, Αλληλογραφία – Μαρτυρίες – Δημοσιεύματα*, Εποπτεία Α. Δημαράς, τ Α΄, Πολιτικά – Κοινωνικά, επιμ. Γιαν. Παπακάστας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σελ 49..

¹⁸² Χωρίς να εξάγει σημαντικές ποσότητες καπνού μέχρι το 1911, η Ελλάδα βρέθηκε στην 7^η θέση στην παγκόσμια παραγωγή το 1913 και στην 4^η το 1924. Κ. Κωστής – Βάσιας Τσοκόπουλος, σελ 94-5.

¹⁸³ Η περίοδος των πολέμων ήταν η μόνη εποχή που η ελληνική βιομηχανία δεν αντιμετώπιζε πρόβλημα ακριβών κεφαλαίων. Τα εμβάσματα των ομογενών στην αρχή, τα κέρδη του πολέμου στη συνέχεια εξασφάλισαν μια αφθονία κεφαλαίων. Η προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου έπαιξαν επίσης θετικό ρόλο διευρύνοντας την εσωτερική αγορά. Γενικότερα η στροφή προς την εσωτερική αγορά ήταν επιβεβλημένη από την παρουσία του ελληνικού και των ξένων στρατών, τον αποκλεισμό του 1916 -7, την μείωση της μετανάστευσης και την αύξηση του αστικού πληθυσμού. ο.π. σελ 94.

¹⁸⁴ Το 1922 ψηφίστηκε νόμος «περί προαγωγής της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας», σύμφωνα με τον οποίο θεσπίστηκε δασμολογική ατέλεια για τις οικοδομικές ύλες και τα μηχανήματα που προορίζονται για την ίδρυση εργοστασίων, έκπτωση στα σιδηροδρομικά κόμιστρα, δικαίωμα απαλλοτριώσης οικοπέδων ή και δωρεάν παροχή τους για την εγκατάσταση εργοστασίων, και πρόβλεψη για την ίδρυση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών υπό την εποπτεία του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Επίσης εισήγαγε το θεσμό των επιδοτήσεων προς τη βιομηχανία. ΦΕΚ 143, νόμος 2948/ 28-6-1922. Τσοτσόρος Στ., *Η συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1937*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας 1990, σελ 232

Παρακολουθώντας τη διαδικασία εκβιομηχάνισης της πόλης πρέπει να τονιστεί ότι η δραστηριοποίηση, των βιομηχάνων δεν τυγχάνει της κρατικής υποστήριξης αλλά βασίζεται εξ' ολοκλήρου στις προσωπικές προσπάθειες και ικανότητες τους. Οι επιχειρήσεις τους είναι αυτοχρηματοδοτούμενες αφού την περίοδο εκείνη οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες βρίσκονται σε εμβρυακό στάδιο.

Για την κοινωνική ομάδα των βιομηχάνων δεν έχουμε σαφείς ούτε αρκετές αναφορές. Συγκριτικά δε με τις άλλες κοινωνικές ομάδες τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι περιορισμένα, ενδεχομένως επειδή και οι ίδιοι δεν είχαν αυτοπροσδιοριστεί επαγγελματικά αλλά και κοινωνικά σαν αυτοτελής ομάδα. Στην επωνυμία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Συλλόγου Βόλου το 1897 γίνεται μια πρώτη μνεία στην ομάδα των βιομηχάνων αλλά στη συνέχεια θα επικρατήσει το επίθετο «εμπορικός» είτε γιατί η εμπορική δραστηριότητα θεωρούνταν πιο σημαντική είτε γιατί οι δραστηριοποιούμενοι στη βιομηχανία δεν επιθυμούσαν περαιτέρω συμμετοχή στον εν λόγω σύλλογο. Πολύ αργότερα στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 1920 θα ιδρυθεί το βιομηχανικό επιμελητήριο Βόλου που θα έχει σαν στόχο την συσπείρωση της κοινωνικής ομάδας των βιομηχάνων με σκοπό την προώθηση των συμφερόντων του κλάδου τους.

Για μεγάλο διάστημα η επαγγελματική και κοινωνική τους δράση δεν ήταν συντεταγμένη όπως δεν ήταν σαφώς προσδιορισμένη και σε σχέση με τις άλλες επαγγελματικές ομάδες¹⁸⁵. Η προσέγγιση πολλών βιομηχάνων είναι εκσυγχρονιστική αφού επιδιώκουν να παράγουν προϊόντα που να ανταγωνίζονται τα ξένα, αλλά και να εισάγουν τη χρήση νέων μηχανημάτων στην παραγωγική διαδικασία ώστε αυτοί που τα χρησιμοποιούν να διευκολύνονται και να βελτιώνουν το παραγόμενο αποτέλεσμα. Οι προσπάθειες τους αυτές συχνά σκόνταφταν στη νοοτροπία και την άγνοια των εν δυνάμει πελατών¹⁸⁶.

Μερικές πληροφορίες για την κοινωνική εικόνα της ομάδας αυτής μπορούμε να αντλήσουμε από τη μελέτη του εργατικού κινήματος στο Βόλο και να συμπεράνουμε ότι οι βιοτέχνες – βιομήχανοι δεν έδειχναν απέναντι στο εργατικό δυναμικό που απασχολούσαν την απαιτούμενη κοινωνική ευαισθησία για τις συνθήκες διαβίωσής τους. Οι χώροι και οι συνθήκες εργασίας δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις υγιεινής ούτε υπήρχε κάποιο σαφές νομικό πλαίσιο σχετικά με τους όρους εργασίας που να τηρείται. Τα εξαντλητικά ωράρια, τα πενιχρά μεροκάματα, η ανεπάρκεια και η ακαταλληλότητα των χώρων εργασίας ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά της εργατικής απασχόλησης της εποχής εκείνης και ήταν σε γενικές γραμμές αποδεκτά από την κοινωνία και την πολιτεία.

Φυσικά οι βιομήχανοι πάνω από όλα και πρώτα απ' όλα ήταν επιχειρηματίες και το κέρδος ήταν για αυτούς το μεγάλο ζητούμενο, οπότε φρόντιζαν να το εξασφαλίζουν με κάθε τρόπο ειδικά όταν δεν έβρισκαν αντίσταση. Συντεταγμένοι με την επίσημη πολιτική του κράτους κατά κύριο

¹⁸⁵ Στις βιομηχανίες του Βόλου πρέπει να προστεθούν και μικρότερες μονάδες, όπως ελαιουργεία και σαπωνοποιεία, υφαντουργεία και μεταξουργεία, αλευρόμυλοι, βυρσοδεψεία, αγγειοπλαστεία. Ξυλουργεία, καρεκλάδικα και άλλες ποικίλες βιοτεχνίες. Νίτσα Κολιού, σελ. 14.

¹⁸⁶ Η τοπική σιδηροβιομηχανία μεταξύ των άλλων άρχισε να κατασκευάζει και μηχανικά άροτρα, τα οποία, όπως μας πληροφορούν οι τοπικές εφημερίδες, με την εμφάνισή του προκάλεσαν την οργή των Θεσσαλών, οι οποίοι πιστοί στο Ησιόδειο άροτρο αρνούσαν κάθε νεωτερισμό στην καλλιέργεια επειδή πίστευαν πως η χρήση των νέων θα κατάστρεφε την καλλιέργεια. ο.π. σελ.14

λόγο, προσπαθούσαν να προωθήσουν τις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις που θα έδιναν ώθηση στις επιχειρήσεις τους.

Κάποιοι από την κατηγορία αυτή ασχολήθηκαν με την πολιτική σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο αποκτώντας επιπλέον πρόσβαση στην λήψη αποφάσεων και πολιτική δύναμη. Εκτός από προσωπικές φιλοδοξίες που εξυπηρετούσε ένας τέτοιος προσανατολισμός, αποτελούσε και μια ανάγκη για τον κλάδο επειδή το ελληνικό κράτος έδινε ελάχιστη προσοχή στις ανάγκες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η αναδυόμενη βιομηχανία. Η παρουσία τους λοιπόν στο ελληνικό κοινοβούλιο θα μπορούσε να συμβάλλει κάπως στην κατεύθυνση αυτή.

Η παρουσία τους στην οικονομική και πολιτική ζωή του τόπου ενίσχυσε την κοινωνική τους θέση και τους κατέστησε φορείς εξουσίας και ιδεολογίας στην τοπική κοινωνία τουλάχιστον. Οι βιομήχανοι απασχολούν ένα σημαντικό αριθμό εργατών στις επιχειρήσεις τους που το επηρεάζουν άμεσα. Καθώς η εργατική νομοθεσία βρίσκεται σε εμβρυακή φάση, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι για να βρει ένας εργάτης δουλειά πρέπει να μην προκαλεί προβλήματα στον εργοδότη του. Οπότε οι εργάτες οφείλουν όχι μόνο να αποδεχτούν τους όρους εργασίας που τους προσφέρονται, αλλά και να υποστηρίξουν έμπρακτα τις απόψεις τους γενικότερα ή τουλάχιστον να μην έρθουν σε αντιπαράθεση μαζί τους. Ο αποδοτικός εργάτης οφείλει ταυτόχρονα να είναι και αφοσιωμένος, γεγονός που έχει πολλές ερμηνείες.

Οι βιοτέχνες – βιομήχανοι του Βόλου αποτελούν μαζί με τους εμπόρους – επιχειρηματίες το κατεξοχήν αστικό στρώμα της πόλης που διακρίνεται για τον δυναμισμό του και τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει προκειμένου να πετύχει τον εκσυγχρονισμό των κρατικών δομών. Αυτό συμβαίνει γιατί οι οικονομικές δραστηριότητες αυτών των κλάδων οφείλουν να προσαρμοστούν με τους κανόνες που υπαγορεύει το διεθνές οικονομικό σύστημα, προκειμένου να είναι παραγωγικές. Δεν ζητούν από το κράτος να ανακαλύψει κάτι πρωτοφανές, αλλά να υιοθετήσει οικονομικές και διοικητικές πρακτικές που ακολουθούνταν στα ευρωπαϊκά οικονομικά κέντρα της εποχής και οι οποίες, αν εφαρμόζονταν στην Ελλάδα, θα διευκόλυναν τις δραστηριότητές τους.

Σε κάθε περίπτωση υποστήριζαν κάποιο πολιτικό κόμμα για λόγους πρακτικούς και δεοντολογικούς μαζί, αποφεύγοντας να έρθουν σε ρήξη με το κράτος ακόμα και σε περίπτωση που τα συμφέροντά τους δεν εξυπηρετούνταν αποτελεσματικά. Η προσήλωσή τους στους εθνικούς σκοπούς και τα σύμβολα θεωρούνταν δεδομένη αν και κάποιοι βιομήχανοι κατηγορήθηκαν ότι σε περιόδους κρίσιμες για το έθνος εκμεταλλεύτηκαν την πολιτική και οικονομική αστάθεια για να πλουτίσουν και μάλιστα σε βάρος των συμπατριωτών τους¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Ο κ. Γκλαβάνης αλευροβιομήχανος, ανακοίνωσε στον τον υπουργό κ. Εμ. Ρέπουλη την απαίτηση των αλευροβιομηχάνων να παίρνουν «τόκο επί της αξίας του κομισθέντος σίτου, και δι' αλεστικόν 4 λεπτά εκτός των κερδών της πωλήσεως των αλεύρων». Στο άκουσμα των παραπάνω ο υπουργός, σύμφωνα με το δημοσίευμα έφριξε και τόνισε ότι δεν θα επιτρέψει πλέον τοιαύτη αισχροκέρδεια, γεγονός που ανακούφισε τους εκπροσώπους των σωματείων. Εφ. Σκριπ, 23-1-1915.

Την ίδια μέρα επίσης η εφ. Σκριπ δημοσιεύει άρθρο στο οποίο περιγράφεται η αγανάκτηση του λαού του Βόλου σχετικά με τα κερδοσκοπικά παιχνίδια που παίζονται γύρω από το ψωμί. Οι αλευροβιομήχανοι του Βόλου εξάγουν στις Νέες Χώρες (Μακεδονία) το αμερικανικό σιτάρι που εισήχθη στην περιοχή προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του πληθυσμού του Πηλίου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να ανέβει η τιμή του ψωμιού εξαιτίας της πλεονεξίας των αλευροβιομηχάνων, σε μια περίοδο που η Ελλάδα ήταν αποκλεισμένη από τους Συμμάχους. Έτσι τα εργατικά και επαγγελματικά σωματεία συνέταξαν ψήφισμα προς την κυβέρνηση ζητώντας την υποτίμηση της τιμής του ψωμιού και την απαγόρευση των εξαγωγών σιταριού από το Βόλο. Εφ. Σκριπ, 23-1-1915

Αν και εκ πρώτης όψεως ακούγεται παράδοξο, το ασταθές πολιτικό περιβάλλον και οι πολεμικές συρράξεις αποτέλεσαν ευνοϊκή συγκυρία για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας - βιομηχανίας και απέφεραν κέρδη στους εργοδότες του τομέα αυτού.

Επιπλέον οι βιοτέχνες - βιομήχανοι φρόντιζαν να δηλώνουν την υποστήριξή τους στο κράτος και στην πατρίδα με κάθε ευκαιρία τελετής και επετείου και η στάση τους αυτή λογικά ενέπνεε τους εργαζόμενους στα εργαστήρια και τα εργοστάσιά τους, οι οποίοι με τη σειρά τους δήλωναν την έμπρακτη υποστήριξη στην πατρίδα όταν αυτή τους χρειαζόταν. Η σύμπτωση των απόψεων εργοδοτών – εργαζομένων πάνω σε κρίσιμα θέματα όπως τα εθνικά που δεν επηρέαζαν άμεσα την καθημερινότητά τους αλλά βρισκόνταν καθημερινά σχεδόν στην επικαιρότητα, εξασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή και ειρήνη που ήταν ζητούμενο για την ευημερία των πρώτων τουλάχιστον. Ακόμα και όταν το εργατικό κίνημα έκανε δυναμικά την εμφάνισή του στο Βόλο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, η προσήλωση του κόσμου στα εθνικά θέματα – με λίγες εξαιρέσεις όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο- διατηρήθηκε ζωντανή αποτελώντας ουσιαστικά το συνεκτικό δεσμό μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, τουλάχιστον μέχρι την έκβαση της Μικρασιατικής εκστρατείας το 1922.

Οι εργαζόμενοι, από την πλευρά τους, άρχισαν σχετικά γρήγορα να συνειδητοποιούν τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία και να ζητούν την βελτίωση των όρων διαβίωσής τους. Όμως σε κάθε απεργιακή κινητοποίηση, συλλαλητήριο ή ό,τι άλλο οι διεκδικήσεις τους ήταν καθαρά εργασιακές και ποτέ δεν αμφισβήτησαν την επίσημη εξουσία, τα εθνικά σύμβολα, και το αλυτρωτικό όραμα του ελληνισμού. Η αφοσίωση στην ιδέα του έθνους μέσω της προσήλωσης του κόσμου στην εθνική πολιτική κατάφερε να γεφυρώσει το κενό που δημιουργήσαν οι κοινωνικές διεκδικήσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων κοινωνικών ομάδων και εξελίχθηκε σε τόσο επιτακτική ανάγκη που κανένας πολίτης, ειδικά αν προερχόταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα δεν τολμούσε να την αμφισβητήσει ανοιχτά. Πέρα από συμφέροντα και λογική η Μ. Ιδέα συμπαρέσυρε τα πάντα στο πέρασμά της χωρίς να αφήνει χώρο για την έκφραση αντιρρήσεων, δισταγμών ή αμφιβολιών. Ένα νέο είδος θρησκείας όριζε τον κόσμο και οδηγούσε τα βήματά του. Ποιος θα τολμούσε να αντισταθεί;

Εργάτες

Η ανάπτυξη των υποδομών στο Βόλο αμέσως μετά την προσάρτησή του στην Ελλάδα, αλλά και οι ανάγκες που δημιούργησαν οι εμπορικές και οι μεταποιητικές δραστηριότητες στην περιοχή, συνδέθηκαν με την παρουσία εργατικού δυναμικού στην πόλη. Ο Βόλος όπως ήδη αναφέραμε υπήρξε «νέα πόλη» γιατί και η παρουσία των εργατών δεν ήταν δεδομένη εν τη γενέσει της. Η ταχύτατη όμως κινητοποίηση της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας έγινε αιτία να συρρεύσουν στην περιοχή εργάτες από την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό με την προσδοκία της απασχόλησης αλλά και της κοινωνικής τους ανέλιξης.

Η ποικιλία των δραστηριοτήτων που παρουσίαζε η πόλη προσέλκυσε ποικίλες πληθυσμιακές ομάδες ενεργοποιώντας το αστικό φαινόμενο που ήδη είχε παρατηρηθεί στα άλλα αστικά κέντρα της χώρας την περίοδο αυτή. Ένα

μικρό ποσοστό των εργατών¹⁸⁸ που συρρέουν στην πόλη προέρχονται από μικροκτηματίες του Πηλίου και της ευρύτερης περιοχής που έχασαν τα κτήματά τους λόγω του υπέρογκου δανεισμού τους από τους τοκογλύφους της περιοχής, ή είναι εργαζόμενοι σε βιοτεχνικά εργαστήρια που παράκμασαν.

Αν και το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου δεν ήταν σημαντικό για την περιοχή, υπήρχε μεταξύ των εργατών και ένα ποσοστό πρώην κολίγων που είχε αποδεσμευτεί από τα τσιφλίκια που ανήκε και οδηγήθηκε στην πόλη αναζητώντας εργασία, χωρίς όμως να διαθέτει κάποιοι ειδικευση. Αυτό στην ουσία του δεν ήταν αρνητικό γιατί η ζήτηση εξειδικευμένων εργατών κατά την πρώτη δεκαετία μετά την προσάρτηση ήταν περιορισμένη, καθώς οι περισσότερες ανάγκες καλύπτονταν από εποχιακούς εργάτες¹⁸⁹.

Η εποχιακή εργασία αφορούσε κυρίως αγροτικές δραστηριότητες όπως ο θερισμός ή η συγκομιδή της ελιάς από τους ελαιώνες του Πηλίου κ. α, οι οποίες είχαν ένταση αλλά μικρή χρονική διάρκεια. Για το λόγο αυτό έρχονταν εργάτες από στεριά και θάλασσα, Έλληνες, Τούρκοι και Αλβανοί¹⁹⁰. Φαίνεται ότι η έλευση των εποχιακών εργατών θεωρούνταν σημαντικό γεγονός για την πόλη, οι ατμοπλοϊκές εταιρείες και η σιδηροδρομική εταιρεία φρόντιζαν να διευκολύνουν τη μεταφορά τους και ο δήμος τους παρείχε καταλύματα¹⁹¹ στη διάρκεια της διαμονής τους στην πόλη.

Ένα μεγάλος μέρος του εργατικού δυναμικού του Βόλου προέρχεται από περιοχές της Μακεδονίας που ανήκουν ακόμα στην Οθ. Αυτοκρατορία, αλλά και από πόλεις της Παλαιάς Ελλάδας¹⁹². Με την έναρξη των εργασιών των θεσσαλικών σιδηροδρόμων ήρθαν πολλοί Ιταλοί εργάτες για να δουλέψουν εκεί, ενώ σταδιακά παρατηρείται προσέλευση εργατών από τη Γερμανία και την Αίγυπτο, ειδικευμένων στην μεταποίηση του καπνού, που θα απασχοληθούν στις καπναποθήκες και τα καπνεργοστάσια της περιοχής.

Η παρουσία ενός πολυάριθμου σώματος στην πόλη ποικίλης προέλευσης όπως αυτό των εργατών, αντιλαμβανόμεστε πως προσέδιδε σ' αυτήν μια ιδιαίτερη πολυμορφία, ζωντάνια και ένταση, καθώς οι εργάτες όπως και οι άλλες επαγγελματικές ομάδες κουβαλούσαν τα γνωρίσματα του τόπου καταγωγής αλλά και της κουλτούρας που τους χαρακτήριζε. Η παρουσία τους αποτελούσε εγγύηση για την οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη από τη μία αλλά και πηγή προβλημάτων όταν το εργατικό δυναμικό δεν μπορούσε να απορροφηθεί.

¹⁸⁸ Εκτός από τον όρο εργάτης στο δημοτολόγιο του δήμου Παγασών εμφανίζεται και ο όρος εργατικός που προσδιορίζει όσους έχουν γεννηθεί στο Πήλιο.

¹⁸⁹ Την περίοδο εκείνη ο τομέας της μεταποίησης έκανε τα πρώτα του βήματα και οι επιχειρήσεις ήταν κυρίως οικογενειακές. Έτσι η ζήτηση στρεφόταν κυρίως προς ανειδίκευτους εργάτες και μάλιστα με εποχιακή απασχόληση. Νίτσα Κολιού, σελ. 34.

¹⁹⁰ Οι μεγαλοκτηματίες προτιμούσαν τους Τούρκους και τους Αλβανούς γιατί θεωρούνταν φθηνότεροι από τους Έλληνες. ο.π.σελ.34.

¹⁹¹ Λίαν δε φιλοξένως παρεχωρήθησαν αυτοίς δια την ενταύθα διαμονήν των, ως νυκτερινά άσυλα δωρεάν παρά του δήμου αι κεναί αποθήκαι των σιτηρών, τα απεργούντα θέατρα, όπως δε και τα δημοτικά σχολεία. Εφ. *Ο Βόλος*, 27-5-1895.

¹⁹² Αρχείο Δήμου Βόλου, Δημοτολόγιο του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896.

Οι αρχές της πόλης αντιμετώπιζαν τους άεργους σαν πρόβλημα, τους χαρακτήριζαν ανεπιθύμητους και τους έδιωχναν. Η χωροφυλακή φροντίζει να απομακρύνει τους άεργους επαίτες και άνεργους εργάτες προκειμένου να μην διασαλευθεί η τάξη στην πόλη. Ο τοπικός τύπος αναφέρεται τακτικά στο θέμα της αποπομπής ανέργων και επαϊτών από την πόλη τόσο για να καθησυχάσει την κοινή γνώμη σχετικά με το θέμα της ασφάλειάς της όσο και για να εξάρει το έργο των αρχών που φροντίζουν επιμελώς για το καλό της ευνομούμενης κοινωνίας¹⁹³. Όταν παύουν να ισχύουν οι παράγοντες που προσέλκυαν τους εργατικούς πληθυσμούς στην πόλη, τότε αυτοί θα την εγκαταλείψουν αναζητώντας αλλού την τύχη τους και απαλλάσσοντάς την από τον φόβο της παρουσίας τους. Αυτό όμως θα σημάνει ταυτόχρονα και οικονομική ύφεση που θα επηρεάσει την πόλη.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με τον αριθμό των εργατών και τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά όπως προέλευση, ειδίκευση ή μη στην εξεταζόμενη περίοδο είναι ελλιπή και ασαφή σε γενικές γραμμές, καθώς το εργατικό δυναμικό δεν είναι καταγραμμένο ολόκληρο στις εμπειρικές στατιστικές, αλλά με βάση αυτά θα διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με την παρουσία, την οργάνωση και την ιδεολογικοπολιτική τους στάση στην βολιώτικη κοινωνία, όπως προκύπτουν από την έρευνα¹⁹⁴.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω η κατηγορία των εργατών δεν παρουσίαζε κοινωνική συνοχή ούτε ομοιογένεια από την αρχή, καθώς οι τομείς απασχόλησής τους διαφοροποιούνταν σημαντικά όπως σημαντικά διαφοροποιημένη ήταν η προέλευση και οι επιδιώξεις τους. Η αναζήτηση μεροκάματου αποτελούσε για τους περισσότερους αναγκαστική επιλογή που έλπιζαν όμως να είναι εφήμερη. Ο στόχος των περισσότερων ήταν να ξεφύγουν από αυτή την κατάσταση και να ανέβουν ένα σκαλοπάτι στην κοινωνική ιεραρχία. Έτσι εξηγείται εν μέρει η ευκολία που είχαν στην μετακίνηση και η επιλογή εποχιακής απασχόλησης.

Οι συνθήκες όμως που διαμορφώθηκαν στην πόλη του Βόλου λόγω της αστικοποίησης του και της εξέλιξης της εκβιομηχάνισης δημιούργησαν βαθμιαία τις προϋποθέσεις για την συγκρότηση μιας συμπαγούς εργατικής τάξης και την ανάπτυξη ενός πρωτοπόρου εργατικού κινήματος. Η πλέον ευδιάκριτη και συμπαγής εργατική ομάδα ήταν αυτή των καπνεργατών που υπερτερούσε και

¹⁹³ Όπως μας πληροφορεί ο Τύπος της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1902, «δεκάς αέργων εξορίστησαν χθες υπό της Αστυνομίας μας». Στη συνέχεια η εφημερίδα έδινε ευχές να συνεχιστούν τέτοιες ενέργειες της Αστυνομίας, ώστε να εμπεδωθεί ασφάλεια στην πόλη. Ν. Κολιού, σελ.37.

¹⁹⁴ Σύμφωνα με το δημοτολόγιο του δήμου Παγασών από το 1885 ως το 1908 έχουμε σε σύνολο 8.000 περίπου εγγεγραμμένων στο δήμο 108 εργάτες, 90 εργατικούς, 29 καπνεργάτες, 4 σιγαροποιούς, 1 καπνοκόπτη και 6 γυναίκες εργάτριες. Αρχείο Δήμου Βόλου, δημοτολόγιο δήμου Παγασών.

Σε στοιχεία που προκύπτουν από την απογραφή του 1907 παρατηρούμε αύξηση του αριθμού των εργατών ανδρών και γυναικών που απασχολούνται στο δευτερογενή τομέα.

Σύμφωνα με μέτριους υπολογισμούς του Κ. Χατζόπουλου στις βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις απασχολούνται 1.767 εργάτες και των δύο φύλων το 1911.

Μ. Α. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κ. Χατζόπουλος*, εκδ. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σελ.252

Επίσης σύμφωνα με την εφ. *Πανθεσσαλική*, ο αριθμός των καπνεργατών στο Βόλο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα φτάνει τα 1.000 άτομα. Εφ. *Πανθεσσαλική*, φ.272, 13-11-1902, σελ.3

αριθμητικά από τις αρχές του 1900 και μετά, εξαιτίας της μεγάλης ανάπτυξης που γνώρισε η εμπορία και η επεξεργασία καπνού στο Βόλο.

Πολλοί από τους εργάτες αυτούς είχαν μεταναστεύσει στα τέλη του 19^{ου} σε χώρες της Ευρώπης και την Αίγυπτο και επέστρεψαν στην πατρίδα τους την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} για να απασχοληθούν στις νεοσύστατες βιομηχανίες των αστικών κέντρων¹⁹⁵. Κατά την παραμονή τους στις χώρες που εργάζονταν ήρθαν σε επαφή με τους ντόπιους εργάτες αλλά και με νέες ιδέες που αφορούσαν στους χώρους των εργατών, τις λεγόμενες σοσιαλιστικές και συνήθως εκφράζονταν από διανοούμενους. Ο αναρχισμός και ο σοσιαλισμός μετέπειτα, ήταν κυρίαρχες ιδέες στον ευρωπαϊκό εργατικό χώρο και οι Έλληνες κοινωνοί τους, έγιναν φορείς αυτών των ιδεών κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Όσοι είχαν έρθει από την Αλεξάνδρεια, επηρεασμένοι από τους αναρχοσυνδικαλιστές, Ιταλούς και Έλληνες που ζούσαν εκεί, συνέχισαν την αναρχοσυνδικαλιστική τους δράση στο Βόλο και διατήρησαν επαφή με τους αλεξανδρινούς ομίλους και οργανώσεις, από τους οποίους προμηθεύονταν προπαγανδιστικό υλικό. Οι καπνεργάτες είχαν πιο ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση σε σχέση με τους υπόλοιπους εργάτες και ήταν αυτοί που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία εργατικού κινήματος στο Βόλο.

Οι συνθήκες εργασίας, οι όροι διαβίωσης και οι αμοιβές των εργατών ήταν εξαντλητικές και δυσβάσταχτες, δεν υπήρχε στοιχειώδης μέριμνα για τα εργατικά ατυχήματα και σε γενικές γραμμές ίσχυαν εδώ τα ίδια με τα άλλα βιομηχανικά κέντρα της χώρας¹⁹⁶. Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις κοινωνικής συσπείρωσης και διεκδίκησης της ομάδας αυτής που από νωρίς οργανώνεται σε σωματεία¹⁹⁷ που έχουν κυρίως αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα και ζητά αξιοπρεπή ζωή, - αν και δεν έχουν διαμορφώσει ακόμα ταξική συνείδηση-. Το 1888 ιδρύθηκε το πρώτο σωματείο της πόλης με την ονομασία «Εργατικός Σύλλογος Βόλου», και το 1901 έκανε την εμφάνισή του στην πόλη το σωματείο καπνεργατών. Είναι αρκετά τα περιστατικά εργατών που οδηγούνται στο θάνατο λόγω της ανεργίας, για παράδειγμα, το Νοέμβριο του 1908 σημειώθηκαν τέσσερις θάνατοι ανέργων εργατών σε έξι μέρες¹⁹⁸. Με αφορμή αυτά τα περιστατικά διαφαίνεται η αδυναμία του δημόσιου συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Όμως και οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι που λειτουργούν δεν μπορούν να προλάβουν ανάλογες περιπτώσεις.

Οι εργάτες συχνά οργανώνουν συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σχετικά με την εξαθλίωση που βιώνουν αλλά δεν έχουν σαν στόχο την ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας. Άλλωστε οι ίδιοι δεν αυτοπροσδιορίζονται σαν μέλη μιας συγκεκριμένης τάξης που έχει συγκεκριμένα συμφέροντα για τα οποία

¹⁹⁵ Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα, Από τους Ουτοπιστές στους Μαρξιστές*, τ. Α', εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985, σελ 250.

¹⁹⁶ Οι εργαζόμενοι του Βόλου απασχολούνται καθημερινά 10-12 ώρες κάτω από ανθυγιεινές και σωματοφόρες συνθήκες και αμείβονται με 1,5 ως 3 δρχ τη μέρα. Η εργασία των ανηλίκων είναι δεδομένη δεν υπάρχει κοινωνική πρόνοια ούτε ασφάλεια, και η Κυριακή δεν είναι αργία. Χ. Χαρίτος, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η περίπτωση του Βόλου*, έκδ. του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου, Βόλος 1984, σελ 78.

¹⁹⁷ Νίτσα Κολιού, σελ. 37.

¹⁹⁸ Γ. Κοντομήτρος, *Η πόλι της γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, σελ 258.

πρέπει να αγωνιστούν. Ούτε οι συγκεντρώσεις και οι πορείες διαμαρτυρίας ήταν αποκλειστικά έργο των εργατών αφού συμμετείχαν σ' αυτές υπάλληλοι, επαγγελματίες και όλος ο κόσμος γενικότερα που θιγόταν από συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις και πρακτικές. Η εφημερίδα «Θεσσαλία» δημοσιεύει άρθρο το Μάιο του 1906, σύμφωνα με το οποίο οι εργατικές τάξεις του Βόλου με υπόμνημά τους μιλούν για οικονομική καχεξία που έχει αρχίσει να μαστίζει τον τόπο και από την οποία θα επηρεαστεί και η ακμάζουσα πόλη του Βόλου αν δεν ληφθούν τα αναγκαία μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος¹⁹⁹. Τις επόμενες μέρες δημοσιεύεται επίσης στην εφημερίδα πρόσκληση με την οποία καλούνται τα μέλη δέκα σωματείων και των συλλόγων της πόλης να προσέλθουν την Κυριακή στις 7-6-1906, στα γραφεία, σε γενική συνέλευση και από εκεί να συμμετάσχουν όλοι μαζί στο συλλαλητήριο που θα γίνει στην πλατεία Ελευθερίας, και στο οποίο θα συζητηθούν τα μέσα θεραπείας της οικονομικής κατάστασης της πόλης. Κατά το συλλαλητήριο τα σωματεία θα παραστούν επίσημα με τις σημαίες τους και για το λόγο αυτό παρακαλούνται τα μέλη να κλείσουν τα καταστήματά τους. Την επόμενη μέρα η εφημερίδα δημοσιεύει έκκληση προς τον εμπορικό, επαγγελματικό και εργατικό λαό της επαρχίας Βόλου για συμμετοχή στο συγκεκριμένο συλλαλητήριο.

Η εκπροσώπηση της ομάδας αυτής στην πολιτική δεν ήταν άμεση αλλά σε τοπικό και εθνικό επίπεδο εξαντλούνταν στην διαμόρφωση οπαδών.²⁰⁰ Ο Γ. Κορδάτος μάλιστα υποστηρίζει ότι οι εργάτες του Βόλου στη μεγάλη πλειοψηφία τους δεν είχαν ξεκαθαρισμένες αντιλήψεις για τα δικαιώματά τους ως το 1908²⁰¹. Ως τότε ακολουθούσαν τα παλιά τοπικά κόμματα, όπως το Καρταλικό, το Τοπαλικό, το Κασαβετικό, και στις δημοτικές η εθνικές εκλογές γίνονταν μπράβοι των κομματάρχων. Η συνειδητοποίηση της εξαθλίωσης που βίωναν οι εργάτες με την υποκίνηση των σοσιαλιστικών ιδεών, τους έφερνε συχνά στο προσκήνιο με διεκδικήσεις που αφορούσαν τη βελτίωση της θέσης τους, οι οποίες συχνά μεταβλήθηκαν σε πολεμικές συρράξεις με τη συμμετοχή του στρατού και της αστυνομίας. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε τους εργάτες να δίνουν την υποστήριξή τους στους τοπικούς πολιτικούς σχηματισμούς, ιδιαίτερα αν αυτό συνοδεύονταν από μικρή αμοιβή.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των εργατών και η έλλειψη ταξικής συνείδησης, όπως αυτή εννοείται στη βιομηχανική Ευρώπη την ίδια εποχή, τους οδηγεί στην υποστήριξη διαφόρων πολιτικών τάσεων που έρχονται στο προσκήνιο, ακολουθώντας το ένστικτο τους κάθε φορά. Ο ρόλος τους και η συμμετοχή τους στις ιδεολογικές ζυμώσεις είναι περιορισμένοι και μόνο μετά το 1917 αρχίζει να διαφαίνεται μια ουσιαστική ανάμειξη των εργατών στη διαμόρφωση ιδεολογίας και πολιτικής θέσης στην ελληνική πραγματικότητα. Ουσιαστικά μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής επανάστασης, στη Ρωσία το 1917, έγινε πια ξεκάθαρα αντιληπτό ανάμεσα στους εκπροσώπους των εργατικών τάξεων πανελληνίως ότι έπρεπε να άρουν τους δισταγμούς και τις διαφωνίες τους και

¹⁹⁹ Εφ. *Θεσσαλία* φ. 1/5 /6- 5-1906.

²⁰⁰ Βόλος ένας αιώνας, Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος 1881 έως τους σεισμούς. Εκδόσεις Βόλος 1995, Α' Τόμος, σελ 164.

²⁰¹ Γ.Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Δ' εκδ. 1974, σελ 135-136.

να προχωρήσουν στην ίδρυση ενός πολιτικού κόμματος της εργατικής τάξης. Έτσι γεννήθηκε το ΣΕΚΕ- σοσιαλιστικό εργατικό κόμμα Ελλάδας- στο ιδρυτικό συνέδριο του οποίου συμμετείχαν εκτός από τις ηγετικές μορφές των Γιαννιού, Μπεναρόγια, Δηματράτου, εργάτες με σημαντική συνδικαλιστική εμπειρία και αγωνιστές από μικρότερες πόλεις όπως η Πάτρα, ο Βόλος, η Κέρκυρα, η Καβάλα κ.α.²⁰². Το εργατικό κίνημα στο Βόλο παρά τον αρχικά ασαφή του πολιτικό προσανατολισμό, την έλλειψη ταξικής συνείδησης, την ανάμειξη εργοδοτών στα εργατικά σωματεία, και άλλα προβλήματα, θα ζήσει προοδευτικά σημαντικές ιδεολογικές ζυμώσεις και θα γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στο Βόλο με την καθοδήγηση αρκετών προοδευτικών διανοουμένων αστών της πόλης. Την εξέλιξή του θα την δούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Οι εργάτες αντίθετα με την ταξική δεν στερούνται εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και με την ενεργή συμμετοχή τους σε διάφορες εκδηλώσεις αυτού του τύπου επιβεβαιώνουν την προσήλωσή τους στην αρχή του έθνους και της εκκλησίας²⁰³. Ο «Πανεργατικός Σύνδεσμος η Αδελφότης εν Βόλω» που διαχειριζόταν την εφημερίδα ο *Εργάτης*, ανακοίνωσε ότι «τα μέλη του στις 25 Μαρτίου αντί να παρηγορηθούν με ύμνους στους ένδοξους προγόνους θα συνεδρίαζαν για να σκεφθούν τρόπους μίμησής τους ώστε να γίνουν άξιοι απόγονοί τους». Η εφημερίδα αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της πρώτης σελίδας στην εθνική επέτειο, όπου εκτός από το μήνυμα του λυτρωμού των υπόδουλων Ελλήνων έκανε έντονα λόγο για το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης των καταπιεζομένων. Το σωματείο των καπνεργατών εξέδωσε στις 20-7-1907 ψήφισμα για το θάνατο του μητροπολίτη Γρηγορίου, που περιλάμβανε τα εξής: α. Να αναρτηθεί επί τριήμερον μεσίστιος η σημαία του σωματείου, β. Να διακοπούν επί οκταήμερον αι εργασίαι του σωματείου, γ. Να κατατεθεί στέφανος πολυτελής, δ. Να κληθεί η ολομέλεια του σωματείου να παρακολουθήσει εν σώματι την εκφοράν του αγίου λειψάνου²⁰⁴.

Πιστεύουν και υπερασπίζονται τα εθνικά και τα θρησκευτικά σύμβολα της χώρας και η παρουσία των εργατικών σωματείων σε εθνικές γιορτές και επετείους είναι χαρακτηριστική²⁰⁵. Το πρώτο σωματείο εργατών που ιδρύθηκε στο Βόλο το 1888 ήταν ο «Εργατικός Σύλλογος», που είχε προστάτη τον τον Αγ. Γεώργιο και γιόρταζε κάθε χρόνο την ίδρυσή του την ημέρα του Αγ. Γεωργίου, προσκαλώντας τα μέλη του να παραβρεθούν στην εκκλησία για να παρακολουθήσουν τη θεία λειτουργία.

Ακόμα και όταν βιώνουν τις χειρότερες συνθήκες εξαθλίωσης, δύσκολα μπορούμε να υποθέσουμε ότι σκέφτονται να στραφούν μαχητικά εναντίον του κράτους που συνηγορεί στους όρους διαβίωσης τους. Ακόμα και όταν οργανώνουν διαμαρτυρίες και απεργίες, κατά την πρώιμη περίοδο της ελληνικής εκβιομηχάνισης, προσβλέπουν κυρίως στα ελεήμονα αισθήματα των εργοδοτών και της κοινωνίας παρά στην πρόκληση του κράτους.

Οι διεκδικήσεις τους δεν έχουν σε καμιά περίπτωση αντεθνικό χαρακτήρα και, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ακόμα και όταν

²⁰² Εφ. *Ριζοσπάστης* 18-11-1918

²⁰³ Εφ. *Ο Εργάτης* 22-3-1908.

²⁰⁴ Ν. Κολιού, σελ.56

²⁰⁵ ο.π σελ 24

επιστρατεύεται ο στρατός και η χωροφυλακή για να διαλύσει συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια των εργατικών ομάδων που θεωρούνται επικίνδυνα για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, οι εργάτες δεν θα προχωρήσουν στην αμφισβήτηση ούτε των κατασταλακτικών μηχανισμών ούτε των κρατικών προθέσεων απέναντί τους²⁰⁶. Αντιθέτως πολλές φορές ζητούν την κατανόηση των ενόπλων και διαβεβαιώνουν ότι η πρόθεσή τους δεν είναι ανατρεπτική απλώς η ανάγκη στην οποία βρίσκονται είναι επιτακτική και τους αναγκάζει να κατέβουν στους δρόμους.

Σε κάθε περίπτωση οι εργάτες μέσω των σωματείων τους δηλώνουν την πίστη τους στο έθνος και στο θρόνο, όπως φαίνεται από τα παρακάτω : παρατίθενται κάποια δημοσιεύματα που δίνουν μια εικόνα σχετικά με την κοινωνική παρουσία των εργατών. Σε άρθρο της νέας, *Θεσσαλίας* περιγράφεται γλαφυρά η συμμετοχή των εργατών στην τελετή για τη γιορτή του βασιλιά Γεωργίου «Εκείνο όμως το οποίο έδωσε ζωή και μεγαλοπρέπεια εις την τελετήν ήτο η εν σώματι συμμετοχή του ενταύθα Εργατικού συλλόγου, εορτάζοντος επίσης κατά την ημέραν ταύτην. Το συμβούλιον και τα μέλη συγκεντρωθέντα εν τω κατά την οδόν Δημητριάδος καταστήματι του συλλόγου μετέβησαν, προηγούμενης της σημαίας και παιανίζουσας μουσικής, εν πομπή εις την εκκλησίαν του Αγ. Νικολάου, παρακολουθούμενα υπό πολλού κόσμου²⁰⁷». Ανάλογο άρθρο σε μεταγενέστερο χρόνο δημοσιεύει και η εφημερίδα *Η Φωνή του Λαού*²⁰⁸ Σε δημοσίευμα της Αθηναϊκής εφ. *Το Σκρίπ* στις 12-04-1917 αναφέρεται ότι επιτροπή της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου, αντιπροσωπεύοντας 15.000 εργάτες επισκέφθηκε το βασιλιά για να υποβάλει υπόμνημα σχετικά με το θέμα της διάθεσης της θεσσαλικής σοδειάς. Η επιτροπή ενημέρωσε το βασιλιά ότι τα συσσίτια λειτουργούν «θαυμάσια» και τον διαβεβαίωσε ότι η Πανεργατική Ένωση Βόλου είναι αφοσιωμένη και πιστή φρουρός του θρόνου²⁰⁹. Τα παραπάνω δημοσιεύματα αν και προέρχονται από διαφορετικές εφημερίδες, αν και απέχουν χρονικά το ένα από το άλλο από έξι μέχρι είκοσι τρία χρόνια, ουσιαστικά εκφράζουν την επιθυμία του εργατικού κόσμου για ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία και αποδοχή του σαν ζωτικό της μέλος. Οι συντεταγμένες δημόσιες εμφανίσεις τους –περισσότερο τυποποιημένες από ότι των άλλων κοινωνικών ομάδων- δηλώνουν τις σχέσεις αλληλεγγύης που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ των μελών της, αλλά ταυτόχρονα και μια αποφασιστικότητα να παρουσιαστούν εν σώματι στην υπόλοιπη κοινωνία για να τονίσουν τις προθέσεις τους ως φορείς κοινωνικής συνοχής. Η συμμετοχή των εργατών στις τελετές για τον εορτασμό του Βασιλιά, σε εκκλησιασμούς σε εθνικές επετείους αλλά και η αποστολή αντιπροσωπειών στο Βασιλιά για την υποβολή υπομνημάτων σχετικά με τα προβλήματα των εργατών είναι όλες ενέργειες ενταγμένες στο πλαίσιο της αφομοίωσης του εργατικού κόσμου στο κοινωνικό γίνεσθαι της εποχής τους. Η καθημερινότητα του εργατικού κόσμου εμπεριέχει ανασφάλεια και εξαθλίωση σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, αλλά μέχρι τα τέλη της δευτέρας δεκαετίας του 20αίωνα σπάνια

²⁰⁶ Ένα παράδειγμα της ένοπλης επέμβασης στρατού και χωροφυλακής στους αγώνες των εργατών το 1909: Ηλ. Λεφούσης, *Το εργατικό κίνημα στο Βόλο 1881-1936*, Βόλος 1985, σελ 62-66.

²⁰⁷ Εφ. *Θεσσαλία* 27-4-1894

²⁰⁸ Εφ. *Η φωνή του Λαού* 28-4-1900.

²⁰⁹ Εφ. *Σκρίπ* 12-4-1917.

εκφέρεται λόγος πολιτικός με σκοπό να διαφοροποιήσει την κοινωνική τους παρουσία και να την προσδιορίσει με όρους οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς. Οι ίδιοι οι εργάτες δεν φαίνεται να επιθυμούν την κοινωνική περιχαράκωσή τους, αντίθετα η συμμετοχική ενεργοποίηση στα πλαίσια του κοινωνικού γίνεσθαι φαίνεται να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους. Αν δεχτούμε πως αυτός είναι ο κανόνας, υπάρχουν οπωσδήποτε και εξαιρέσεις, μεμονωμένες φωνές που από την αρχή διαφωνούσαν με την ιδεολογική συμπόρευση του εργατικού κόσμου και την ταύτισή του με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Οι φωνές αυτές θα δυναμώσουν σταδιακά αλλά μάλλον δεν θα καταφέρουν να εκφράσουν την ιδεολογική αντίληψη και τις διεκδικήσεις του εργατικού κόσμου παρά μόνο αποσπασματικά.

Η παρουσία της εφημερίδας ο *Εργάτης* στο Βόλο από το 1907 σε συνεργασία με διανοούμενους του Βόλου και της Αθήνας αλλά και με τον «Πανεργατικό» σύλλογο θα ταράξει τα νερά της «κοινωνικής συμμαχίας» και θα καταδείξει²¹⁰ στους εργάτες, αλλά και στη βολιώτικη κοινωνία γενικότερα τους υπεύθυνους για τα δεινά που υποφέρουν. Χαρακτηριστικό αυτής της στροφής που βιώνει το εργατικό κίνημα είναι το παρακάτω δημοσίευμα της εφ. *Εργάτης*, που είναι αφιερωμένο στην εθνική επέτειο: διαβάζουμε στο κύριο άρθρο που έχει τίτλο «1821-1908, Εγερτήριο» μεταξύ άλλων ότι οι άνθρωποι δεν είναι ελεύθεροι αλλά δεμένοι σε αλυσίδες χειρότερες και από τον τούρκικο ζυγό. « Το άτιμο ρουσφέτι, η απάνθρωπη φορολογία, η μαύρη σκλαβιά του πλουτοκράτη, ο δασκαλισμός ο απαίσιος σα βδέλλες τη δύναμή μας ρουφάνε...». Και συνεχίζει το άρθρο καλώντας «τον λαό να σηκώσει την σημαία του ξεσκαβωμού», εννοώντας βέβαια την χειραφέτηση των εργατικών τάξεων. Η ίδρυση του εργατικού κέντρου Βόλου το 1908 θα συμβάλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην πόλη και θα οδηγήσει τους εργάτες σε ουσιαστικές δράσεις για την διεκδίκηση των αιτημάτων τους στα επόμενα χρόνια.

Αυτές οι πρωτοβουλίες που σημειώνονται στην πόλη του Βόλου θα βρουν μιμητές και σε άλλα αστικά κέντρα, εκεί που οι εργάτες αποτελούν αξιοσημείωτη κοινωνική ομάδα. Εκφράζουν τον προβληματισμό της εποχής και την γενικότερη εγρήγορση που παρατηρείται στην κοινωνία λόγω της αναποτελεσματικότητας των πολιτικών δομών και της βραδυπορίας του αστικού εκσυγχρονισμού. Κατάληξη αυτής της γενικότερης ανησυχίας θα είναι η εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί. .

Αντικειμενικά η θέση των εργατών στην κοινωνία του Βόλου είναι υποβαθμισμένη αν και θεωρούνται απαραίτητοι για την ανάπτυξη της οικονομίας της. Οι ίδιοι δεν μπορούν να πιστέψουν στην δύναμη που διαθέτουν γιατί η ομάδα τους, μέχρι τις αρχές του 1900 τουλάχιστον, δεν χαρακτηρίζεται από συσπείρωση και ιδεολογικό υπόβαθρο. Θεωρούν, λοιπόν, ότι θα γίνουν κοινωνικά αποδεκτοί αποκτώντας συντεταγμένη και σύννομη παρουσία στην πόλη. Δεν αμφισβητούν θεσμούς, αρχές και παραδόσεις, αντίθετα μάλιστα ενστερνίζονται τις θέσεις και τις απόψεις που επικρατούν στο κοινωνικό γίνεσθαι πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα αποκτήσουν κοινωνική αποδοχή.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αποδεικνύονται εξίσου συντηρητικά με τα ανώτερα και υπερασπίζονται ακραίες πολιτικές και ιδεολογικές τοποθετήσεις σε κρίσιμες ιστορικά περιόδους. Οι εργάτες του

²¹⁰ Εφ. *Ο Εργάτης* 15-3-1908.

Βόλου όπως και των άλλων περιοχών του ελληνικού κράτους υποστήριξαν τις επιταγές της εθνικής πολιτικής και συμμετείχαν μαζί με τις άλλες κοινωνικές ομάδες, επιστρατευόμενοι σε συνεχείς πολέμους, στην διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης χωρίς ποτέ να έχει αποσαφηνιστεί ότι κάτι τέτοιο θα βελτίωνε τους όρους διαβίωσης τους.

Πολλοί από τους εργάτες είχαν σαν εργοδότες ανθρώπους που συμμετείχαν δυναμικά στην πολιτική ζωή²¹¹ του τόπου και διαμόρφωναν την πολιτική θεωρία και πράξη της εποχής τους. Στις δημοτικές εκλογές του 1908 η εφ. *Κήρυξ* καταφερόταν εναντίον των οπαδών του Γκλαβάνη που ήταν είτε εργάτες του είτε εκλογικοί μισθοφόροι, για τη χυδαιότητα, με την οποία αντιμετώπιζαν τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Ήταν επομένως αδύνατον να εναντιωθούν σ' αυτούς από τους οποίους εξαρτιόταν η επιβίωσή τους είτε γιατί φοβούνταν είτε γιατί κολακεύονταν ακολουθώντας το παράδειγμα των αφεντικών. Φυσικά υπάρχουν παραδείγματα ανθρώπων²¹² που διακινδύνευαν την εργασία τους για τη στράτευση των εργαζομένων σε ένα συλλογικό όργανο και τιμωρούνταν για την δράση τους αυτή. Η εφ. *Θεσσαλία* δημοσιεύει την είδηση ότι δύο εργάτες του μηχανουργείου του Σταματόπουλου, οι οποίοι κινούνταν για ίδρυση συλλόγου εργαζομένων σε διάφορα μηχανουργεία, απολύθηκαν από τον ιδιοκτήτη, ο οποίος επικαλέστηκε άλλους λόγους.

Θα δούμε παρακάτω, στην επισκόπηση του εργατικού κινήματος της πόλης, ότι παρά τους αγώνες που έχουν δοθεί για τις εργατικές διεκδικήσεις σπάνια αρθρώνεται από την ομάδα αυτή λόγος αντιπολεμικός και κατ' επέκταση αντεθνικός, όπως συμβαίνει εντέλει και σ' όλη την Ευρώπη.

Ακόμα και όταν καταφέρνουν να διακηρύξουν την πίστη στη δύναμή τους ως παραγωγικής ομάδας και να καταγγείλουν τις καταχρηστικές μεθόδους των αφεντικών τους και την εκμετάλλευση που υφίστανται από αυτούς, ακόμα και όταν η εξουσία και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί ασκούν πάνω τους βαριάς μορφής βία, οι εργάτες, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν καταφέρνουν να αμφισβητήσουν το εθνικό παραλήρημα και τα οράματα της Μ. Ιδέας. Πέρα όμως από τα αφεντικά, ήταν οι δάσκαλοι, και οι παπάδες, που υποδείκνυαν το σωστό και το λάθος αλλά και οι διανοούμενοι και οι επιστήμονες που τους στήριζαν και τους εμπνύχωναν. Όλοι αυτοί λοιπόν συνηγορούσαν στη διάχυση της εθνικής ιδεολογίας εφόσον επρόκειτο για την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία στην οποία κανείς δεν ήθελε ούτε μπορούσε να αντισταθεί.

²¹¹ Γ. Κοντομήτρος, σελ 194.

²¹² Εφ. *Θεσσαλία* 26-11-1908.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΓΡΟΤΕΣ – ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας στο Ελληνικό Κράτος είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας, αφού μιλώντας κυρίως για τη Θεσσαλία, ήταν κατά κύριο λόγο αγροτικές περιοχές. Η εργασία αυτή ασχολήθηκε με την ευρύτερη περιοχή του Βόλου, και στο θέμα του αγροτικού ζητήματος, κάνοντας βέβαια και τις απαραίτητες αναφορές και σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Το αγροτικό δυναμικό αφορούσε κυρίως στην Επαρχία Βόλου αφού η πόλη είχε βασικά αστικό πληθυσμό. Καταγράφονται λοιπόν 3.202 κτηματίες και 903 γεωργοί που απασχολούνται εκτός της πόλης και που σε μεγάλο ποσοστό αφορούν στους κατοίκους του Πηλίου που είναι μικροί ιδιοκτήτες και καλλιεργητές της γης τους²¹³. Η κατάσταση αυτών των αγροτικών πληθυσμών δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος ακολουθώντας το αγροτικό μοντέλο ανάπτυξης που υφίσταται και στην παλιά Ελλάδα.

Παράλληλα όμως με αυτούς υπάρχουν και αγροτικοί πληθυσμοί που απασχολούνταν στα οθωμανικά τσιφλίκια με καθεστώς εξάρτησης από αυτά, οι οποίοι περιμένουν να αλλάξει το ιδιοκτησιακό καθεστώς όταν απελευθερωθούν. Η εξέλιξη της υπόθεσης αυτής δεν επιβεβαίωσε τις προσδοκίες τους καθώς «ο τρόπος προσάρτησης της Ηπειροθεσσαλίας είχε ως αποτέλεσμα να κατοχυρωθούν πλήρως τα δικαιώματα των τσιφλικούχων και μάλιστα επαυξημένα²¹⁴». Η ιστορικός Κ. Αρώνη-Τσίχλη γράφει συγκεκριμένα « Με την ελληνοτουρκική Σύμβαση προσάρτησης της Θεσσαλίας και Άρτας (20 Ιουνίου /2 Ιουλίου 1881) προκειμένου να εξασφαλιστούν οι Οθωμανοί δικαιούχοι, επιβλήθηκε πλήρης σεβασμός των υφισταμένων δικαιωμάτων όσων κατείχαν νόμιμους οθωμανικούς τίτλους σε κάθε είδους γαίες ή ακίνητα (άρθρο 4 της Σύμβασης). Στη συνέχεια λόγω της ισχύος της απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας στην ελληνική νομοθεσία σε αντίθεση με τους όποιους περιορισμούς επέβαλλε ο Οθωμανικός νόμος, θεωρήθηκαν ως αποδεικτικά στοιχεία όλοι οι σχετικοί με την κατοχή γης οθωμανικοί τίτλοι, εκλαμβανόμενοι ως τίτλοι πλήρους ιδιοκτησίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ελληνικό κράτος με την πλασματική αναγνώριση των κεκτημένων εμπράγματων δικαιωμάτων ως δικαιωμάτων «πλήρους κυριότητας», σύμφωνα με το άρθρο 4 της Ελληνοτουρκικής Σύμβασης του 1881, όπου αναγνωρίζεται «το της ιδιοκτησίας δικαίωμα», αποδέχεται μια νομική αντιστοιχία των κεκτημένων αυτών ιδιωτικών δικαιωμάτων με το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας, που ίσχυε ως τότε στην Ελλάδα²¹⁵».

Καθώς λοιπόν τα οθωμανικά τσιφλίκια, πριν την απελευθέρωση ακόμα, πέρασαν στα χέρια των κεφαλαιούχων επιδείνωσαν το ιδιοκτησιακό καθεστώς για τους καλλιεργητές, αφού οι νέοι ιδιοκτήτες ζητούσαν από τους χωρικούς να πληρώσουν ενοίκιο για τα σπίτια που κατοικούν και θεωρούσαν ιδιοκτησία τους μέχρι τότε, όταν δηλαδή τα τσιφλίκια ήταν οθωμανικά. Έτσι οι τελευταίοι όχι μόνο παραμένουν ακτήμονες αλλά περιέρχονται σε δυσμενέστερο εργασιακό

²¹³ Τριγκώνης Άθως, *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934, σελ 46

²¹⁴ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ 26.

²¹⁵ Ο.π σελ 32-33

καθεστώς, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, σε σχέση με το προηγούμενο Οθωμανικό²¹⁶.

Στη συζήτηση της συνεδρίασης της Βουλής της 9-3-1882 ο βουλευτής Φιλάρετος, επιστά την προσοχή της κυβέρνησης στις αδικίες και την ανωμαλία που μπορεί να οδηγήσει η εφαρμογή του νόμου που αφορά τους ιδιοκτήτες και τους καλλιεργητές. Σύμφωνα με τον προ της υπογραφής της σύμβασης νόμο, ο ιδιοκτήτης δεν μπορούσε να κάνει έξωση στους καλλιεργητές παρά μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις και κάτω από προϋποθέσεις. « Όμως λόγω παρερμηνείας άρχισαν να εφαρμόζονται οι ελληνικοί νόμοι σχετικά με τους καλλιεργητές, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να διώκονται από τα κτήματα²¹⁷. Πλέον οι γαιοκτήμονες - εκμεταλλεζόμενοι τη δυνατότητα μεταλλαγής της «πλασματικής ιδιοκτησίας» που κατ'ουσίαν είχαν, σε «πλήρη κυριότητα» βάσει της Συμβάσεως και του ισχύοντος στην Ελλάδα βυζαντινορωμαϊκού δικαίου-επιχειρούσαν να μετατρέψουν τους επίμορτους καλλιεργητές σε πρόσκαιρους αγρολήπτες ή μισθωτές, ενοικιαστές δηλαδή των κτημάτων που καλλιεργούσαν κληρονομικά επί αιώνες. Προκειμένου λοιπόν να ασκήσουν έμπρακτα το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας κατέλυαν, πατροπαράδοτες εθιμικές πρακτικές ως προς τα εμπράγματα δικαιώματα των κολίγων. Το κυριότερο πλήγμα ήταν ότι τους εξανάγκαζαν να υπογράφουν ετήσια κολιγικά συμβόλαια μίσθωσης, μετά την λήξη των οποίων και εφόσον κάποιος όρος του συμβολαίου δεν είχε εκπληρωθεί, προέβαιναν σε έξωση των κολίγων από τα σπίτια τους και από τα κτήματά τους. Παράλληλα τους αφαιρούσαν και όσα δικαιώματα απολάμβαναν μέχρι τότε στα τσιφλίκια ως επίμορτοι καλλιεργητές. [...] Μέσα από αυτές τις νέες διευθετήσεις οι κολίγοι καθώς και όσοι άλλοι εργάζονταν στο τσιφλίκι, έχαναν την ευρύτερη κοινωνική εξασφάλιση που τους παρείχε ο οργανωμένος θεσμός του τσιφλικιού²¹⁸»

Αυτό έχει σαν συνέπεια για τους αγροτικούς πληθυσμούς των τσιφλικιών να βιώνουν το παρακάτω παράδοξο: ενώ έχουν γίνει πολίτες πλέον της ελεύθερης Ελλάδας, ίσοι μεταξύ ίσων πολιτών σύμφωνα με το Σύνταγμα, δεν μπορούν να έχουν γη και σπίτι γιατί κάποιοι Έλληνες πολίτες γαιοκτήμονες, στο πλαίσιο των επενδυτικών δραστηριοτήτων τους, έχουν γίνει ιδιοκτήτες των χωριών τους και της γης που καλλιεργούν²¹⁹. Έτσι αρχίζουν να σημειώνονται οι πρώτες συμπλοκές

²¹⁶ Διαβάζουμε στο άρθρο του Τ. Φιλήμονος: «Και όμως τις θα πιστεύη ότι οι νέοι κύριοι των χωριών, οι από της Πύλης αγοράσαντες ταύτα εισίν απαιτητικότεροι των Τούρκων προς τους μέχρι τούδε εν τοις χωρίοις οικούντας ή γεωργούντας Έλληνας γεωργούς. Παρά τοις Τούρκοις ανεγνωρίζετο τοις χωρικοίς η κυριότης της οικίας και της περιοχής αυτής. (...) Αλλά οι νέοι κύριοι ου μόνον την νομήν απαρνούνται αυτοίς, αλλ' εκβιάζουσι τους δυστυχείς να τους πληρώσωσι και ενοικίον δια τας οικίας, εις ας κατοικούσιν και ας οι χωρικοί θεωρούσι προ αμνημονεύτων ετών ως ιδίας. Αλλ' αι ενστάσεις των χωρικών εις μάτην. Επιδείκνυται αυτοίς το της αγοροπωλησίας έγγραφον, εν ω και αι οικίαι επωλήθησαν τω νέω κυρίω(...)». Εφ. Αιών 24-9-1881

²¹⁷ *Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων*, Πρακτικά συνεδρίασης της βουλής, 9-3-1882

²¹⁸ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 34-35.

²¹⁹ Τη στιγμή της προσάρτησης, μόνο 198 χωριά σε σύνολο 658, είναι «ελεύθερα», τα λεγόμενα κεφαλοχώρια, ενώ τα υπόλοιπα είναι τσιφλίκια. Χ. Αγγιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, Σελ 282.

Ο Αν. Συγγρός κάνει διαφορετική εκτίμηση για τον αριθμό των τσιφλικιών στη Θεσσαλία που τα υπολογίζει στα 680. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη, Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*. εκδ. Θεμέλιο 1993, σελ. 65.

των αγροτών με τον «απελευθερωτικό» στρατό και με τους επιστάτες των τσιφλικιών²²⁰. Τα μεγάλα κτήματα, που καλύπτουν συχνά έκταση πολλών χιλιάδων στρεμμάτων, συμπεριλαμβανομένων των χωριών και των κεφαλοχωρίων, καλλιεργούνται από τους κολίγους – επίμορτους καλλιεργητές, στους οποίους ο τσιφλικούχος παραχωρεί μικρές εκτάσεις με αντάλλαγμα το ένα τρίτο της παραγωγής στην κεντρική και δυτική Θεσσαλία και το μισό της παραγωγής στην ανατολική ενώ ζητά από τους καλλιεργητές, ενοίκιο για τα σπίτια που κατοικούν. Αν οι κολίγοι αρνηθούν τις υποχρεώσεις τους προς τον ιδιοκτήτη απειλούνται με έξωση από το τσιφλίκι, γεγονός που ισοδυναμεί με καταδίκη γιατί είναι δύσκολο να τους δεχτεί κάποιο άλλο τσιφλίκι. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός χωριού των Τρικάλων, το Ζάρκο, στο οποίο το καλοκαίρι του 1882 σημειώνονται συμπλοκές μεταξύ αγροτών-κολίγων και στρατού-χωροφυλακής όταν η κυβέρνηση Τρικούπη προσπαθεί να υποστηρίξει τους ιδιοκτήτες στην προσπάθειά τους να εισπράξουν το γήμορο από τους καλλιεργητές. Στις συμπλοκές αυτές φυλακίζονται περίπου τριακόσιοι χωρικοί και μαζί τους ο Ν. Ταρμπάζης, βουλευτής Τρικάλων από το Ζάρκο που προσπάθησε να μεσολαβήσει ειρηνευτικά²²¹. Το αποτέλεσμα είναι οι καλλιεργητές να διώκονται από τα τσιφλίκια και να συρρέουν πάμπτωχοι και απελπισμένοι στη Λάρισα.²²²

Οι σχέσεις ιδιοκτησίας λοιπόν που αναπτύχθηκαν στη θεσσαλική γη μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος αποτέλεσαν και την απαρχή του αγροτικού ζητήματος που βρισκόταν στο προσκήνιο, καθ' όλη την εξεταζόμενη εδώ περίοδο αφού το ελληνικό κράτος δεν επιθυμούσε να συγκρουστεί με τους γαιοκτήμονες και να προχωρήσει στην αναδιανομή²²³ γης, προκειμένου να αποκαταστήσει τους καλλιεργητές. Κάποιοι πολιτικοί τολμούν να υψώσουν τη φωνή τους στην ελληνική βουλή και να καταδείξουν την αδικία που υφίσταται ο αγροτικός κόσμος προς όφελος των ιδιοκτητών στην περίοδο αυτή αλλά η λύση του προβλήματος θα καθυστερήσει²²⁴.

²²⁰ Οι καλλιεργητές πίστεψαν ότι ο στρατός που ερχόταν σαν απελευθερωτής θα τους συμπαραστεκόταν. Αλλά ένωσαν μεγάλη απογοήτευση όταν είδαν τους στρατιώτες και τη χωροφυλακή να παίρνουν το μέρος των τσιφλικιάδων και να τους καταδιώκουν. Οι επιστάτες δε παρουσιάζονταν στα αλώνια διεκδικώντας για λογαριασμό των αφεντικών τους τη μισή σοδειά στα μισάρικα και το εν τρίτο στα τριτάρικα τσιφλίκια. Για το λόγο αυτό σημειώθηκαν συμπλοκές με τους επιστάτες των τσιφλικιών, οι οποίοι ήταν πρώην ληστές. Δυστυχώς δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τα συμβαίνοντα στον κάμπο. Τα επεισόδια όμως πρέπει να είχαν λάβει μεγάλη έκταση και να είχαν δημιουργήσει κλίμα ανησυχίας γιατί δύο φορές ο δικηγόρος της Λάρισας Ανδρέας Ν. Πεταλάς νιώθει την ανάγκη να ζητήσει αποκατάσταση της τάξης με δημοσιεύματά του στην *δισεβδομαδιαία εφημερίδα «Αστήρ της Θεσσαλίας»* στη Λάρισα, στις 15 και 22 Σεπτεμβρίου του 1881. Θ. Ψύρρας, *Κιλέλερ, στον Ήλιο μοίρα*, εκδ. Μεταίχιμο, σελ 48.

²²¹ Άρθρο της εφημερίδας *Ανεξαρτησία* της Λάρισας μας πληροφορεί ότι: «... αν επισκεφθή κανείς τας φυλακάς Τρικάλων και Καρδίτσας, θα εύρη περί τους τριακοσίους αγρότας, φυλακισμένους αγεληδόν και αμοιβαδόν, ένεκα της αμφισβήτησεως περί κατοχής γαιών και διανομής καρπών». Εφ. *Ανεξαρτησία* 8-8-1882

²²² Θ. Ψύρρας, σελ 58.

²²³ Το 1907 με την ίδρυση του αγροτικού θεσσαλικού ταμείου έγιναν οι πρώτες προσπάθειες για την αναδιανομή γης, λόγω και της ανάγκης που προέκυψε τότε για την αποκατάσταση των προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία – με την αγορά κυρίως των τσιφλικιών από το Δημόσιο- και ολοκληρώθηκε με το νόμο του 1917 που καθιστούσε υποχρεωτική τη διανομή κάθε κτήματος που ξεπερνούσε τα 1.000 στρ. Χ. Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, τ.Α', Αθήναι 1939, σελ 67.

²²⁴ Ο Αντ. Ζυγομαλάς, βουλευτής Αττικής λέει τα παρακάτω σε συνεδρίαση της Βουλής: Υπάρχουσι χωρία, κύριοι, και τι χωρία, κωμοπόλεις, περιέχουσαι εκατοντάδες οικιών, και έρχεται ο λεγόμενος

Η αδυναμία επίλυσης του αγροτικού θέματος επηρέασε αρνητικά ολόκληρη την αγροτική οικονομία και ανάπτυξη του κράτους καθώς οι γαιοκτήμονες, στην πλειοψηφία τους,²²⁵ δεν ενδιαφέρονταν να επενδύσουν στον αγροτικό εκσυγχρονισμό των κτημάτων τους αλλά φρόντιζαν να αποκομίζουν κέρδη ασκώντας πίεση, σχετικά με τις τιμές των προϊόντων τους, στην κυβέρνηση που εφάρμοζε την πολιτική δασμολογικής προστασίας των σιτηρών²²⁶. Συγκεκριμένα «ενώ η Ελλάδα είχε συνεχώς όλο και μεγαλύτερο έλλειμμα σε δημητριακά, οι προστατευτικοί δασμοί των τρικουπικών κυβερνήσεων επί της εισαγωγής σιτηρών αυξάνονταν προς όφελος των γαιοκτημόνων. Αποτέλεσμα ήταν να περιορίζουν οι τσιφλικούχοι τις καλλιέργειες δημητριακών, αφού είχαν εξασφαλίσει την τεχνητή υπερτίμηση τους στην εγχώρια αγορά, μέσω των προστατευτικών δασμών. Επιπλέον μειώνοντας τις καλλιέργειες δημητριακών απελευθέρωναν όλο και περισσότερες εκτάσεις τις οποίες νοίκιαζαν στους νομάδες κτηνοτρόφους έναντι όχι ευκαταφρόνητων ενοικίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι καλλιεργούμενες με σιτηρά εκτάσεις μειώθηκαν από το 1885 έως το 1897 κατά 42,4%²²⁷».

Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις κτηματιών που ενδιαφέρθηκαν για τον εκσυγχρονισμό των κτημάτων τους, όπως η περίπτωση του Γ. Χρηστάκη- Ζωγράφου, που κατόρθωσε πράγματι να εκσυγχρονίσει το κτήμα του στο Ζάρκο Τρικάλων, εισάγοντας νέες καλλιέργειες, μεταξύ των οποίων και το κοκκινογούλι. Η παραγωγή αυτή τροφοδοτούσε το πρώτο εργοστάσιο ζάχαρης που ιδρύθηκε στη Λαζαρίνα, μέσα στο κτήμα του πρώτου, το 1894²²⁸. Η εφ. Εμπρός επίσης κάνει αναφορά στον μεγαλοκτηματία κ. Χαροκόπο «ο οποίος εφάρμοσε δια την καλλιέργεια των κτημάτων του τας επιστημονικότερας μεθόδους. Έδωκε δε μεγίστην ώθησιν εις την γεωργία εν Θεσσαλία²²⁹».

Η ενδεχόμενη ανανεωτική διάθεση των κτηματιών παρεμποδιζόταν από την έλλειψη υποδομών, όπως τα αρδευτικά έργα, αλλά και κάποιες φορές από την επιμονή των καλλιεργητών να παραμείνουν προσκολλημένοι στην χειρωνακτική μέθοδο καλλιέργειας, που υπαγορευόταν από το φόβο τους να μην διωχτούν από τη γη τους. Ωστόσο ακόμα και αν οι τελευταίοι επιθυμούσαν τον εκσυγχρονισμό θα τους ήταν αδύνατον να βρουν τα απαραίτητα κεφάλαια για την αγορά μηχανημάτων. Υπάρχουν περιπτώσεις που οι κολίγοι κατηγορούνται για οκνηρία και

ιδιοκτήτης και αμφισβητεί την κυριότητα των οικιών διότι κατόρθωσεν επι Τουρκοκρατίας δια μέσων, τα οποία σας βεβαίω ότι εν τη Βουλή ουδέποτεν ήθελαν αναφέρει, δια της εκβιάσεως των βασιβουζούκων, να αποσπάσωσιν ενοικιαστήρια και έρχονται σήμερον δι' αυτών των εγγράφων, τα οποία αποστάζουν το αίμα των χωρικών, και σας λέγουσι είμαι ιδιοκτήτης. *Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων*, Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής, 5-3-1883.

²²⁵ Σύμφωνα με τον Αν. Συγγρό 380 από τα 680 τσιφλίκια της Θεσσαλίας, ανήκουν σε μόνιμους κατοίκους του εξωτερικού, με αποτέλεσμα εισοδήματα ύψους άνω των 9 εκατομμυρίων δρχ να μεταφέρονται στο εξωτερικό. Χ. Χατζηιωσήφ, σελ 65.

²²⁶ Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ 125-126

²²⁷ Κ. Αρώνη – Τσίγλη, σελ 42-43

²²⁸ Χ. Χατζηιωσήφ, σελ 66

²²⁹ Εφ. Εμπρός 22-5-1902.

σ' αυτήν αποδίδεται κατά πολύ η οπισθοδρόμηση της αγροτικής ανάπτυξης και η στάση τους αυτή χρησιμοποιείται σαν επιχείρημα από όσους υποστηρίζουν ότι είναι άκαιρη η συζήτηση για την χειραφέτηση των καλλιεργητών. Από την άλλη όμως κάποιοι υποστηρικτές των χωρικών αποδίδουν την οκνηρία τους αυτή στις «ελώδεις ασθένειες» που αποτελούν μια άλλη πληγή του αγροτικού πληθυσμού της Θεσσαλίας. «Αι ασθένειαι αύται καθιστώσι τους ανθρώπους ραθύμους προς εργασίαν, εξασθενούσι τους οργανισμούς και επιφέρουσι τον εκφυλισμόν²³⁰». Αποτέλεσμα αυτής της στάσης στην περίοδο 1880-1900 ήταν αφ' ενός η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας του αγροτικού κόσμου, και αφ' ετέρου η μείωση της παραγωγής, η οποία όμως οφειλόταν κυρίως στις άσχημες κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν αλλά και στην χαμηλή τιμή του σιταριού στις διεθνείς χρηματαγορές που μείωνε το ενδιαφέρον των τσιφλικιάδων να επενδύσουν στην αγροτική καλλιέργεια.

Η μεγάλη γαιοκτησία συνδέθηκε με την αγροτική υπανάπτυξη που επηρέαζε αρνητικά και τους υπόλοιπους αναπτυξιακούς τομείς της περιοχής βάζοντας εμπόδια στον κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό της οικονομίας γενικότερα. Ο αποκλεισμός των καλλιεργητών από την ιδιοκτησία της γης, στερούσε την αγορά από ένα αγοραστικό κοινό που θα έδινε ζωή στην ανάπτυξη του εμπορίου της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας αργότερα. Έτσι το αγροτικό ζήτημα εξελίχθηκε σε θέμα που αφορούσε την ευρύτερη κοινωνία και την ανάπτυξη της γενικότερα, ξεφεύγοντας από τα στενά όρια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Στα πλαίσια αυτού του ζητήματος ο διάλογος και ο προβληματισμός, που είχε ξεκινήσει από την ένταξη της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, αποκτά μεγαλύτερη δυναμική και κλιμακώνεται μέσα από αντικρουόμενες θέσεις τις οποίες έρχονται να ενισχύσουν και άλλοι κοινωνικοί και πολιτικοί φορείς όπως θα δούμε παρακάτω.

Οι αγώνες των αγροτών μαρτυρείται ότι υποκινήθηκαν από διανοούμενους εκπροσώπους της αστικής τάξης που είδαν με συμπάθεια την υπόθεση των αγροτών, και πολύ γρήγορα κέρδισαν την υποστήριξη των εργατών αλλά και των μικρομεσαίων στρωμάτων των εμπόρων, βιοτεχνών και επαγγελματιών. Όχι μόνο επειδή αναγνώριζαν το αίτημα των αγροτών για μοίρασμα της γης αλλά και γιατί μέσα από αυτή την προοπτική, διέκριναν τη δημιουργία μιας διευρυμένης εσωτερικής αγοράς για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους²³¹.

Ο Βόλος αν και δεν υπήρξε αγροτική πόλη, βρισκόταν στο επίκεντρο της αστικής ανάπτυξης αλλά και της εργατικής πρωτοπορίας με αποτέλεσμα το αγροτικό ζήτημα να επηρεάζεται από τις δραστηριότητες των Βολιωτών πρωτοπόρων²³². Η πόλη αποτέλεσε κατά κάποιο τρόπο εστία του αγροτικού κινήματος, αν και η βάση του πληθυσμού της δεν αποτελούνταν από αγρότες, χάρη στη δράση που ανέπτυξαν διανοούμενοι, ιδεολόγοι αγροτιστές, σοσιαλίζοντες ή ανεξάρτητοι πολιτικοί οι οποίοι κινήθηκαν με άρθρα σε εφημερίδες, συνέδρια, λόγους στη βουλή και ενημέρωση των αγροτικών πληθυσμών, προκειμένου να

²³⁰ ο.π. 22-5-1902

²³¹ Κ.Βεργόπουλος, σελ 149

²³² Χ. Χαρίτος, Πρακτικά του Α Συνεδρίου για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία με τη συμπλήρωση 80 χρόνων από την εξέγερση του Κιλελέρ (Λάρισα 28,29,30-9-1990), σελ 23.

κάνουν ευρύτατα γνωστό το αγροτικό ζήτημα και να ενεργοποιήσουν την κοινωνία υπέρ των αγροτικών διεκδικήσεων²³³.

Το αγροτικό ζήτημα, εκτός από το επίπεδο των διεκδικήσεων, σχετίζεται και με την πραγματική οικονομία της περιοχής, η οποία προσδιορίζεται από την μείωση της παραγωγής δημητριακών που επηρεάζει ποικιλοτρόπως τα ελληνικά αστικά κέντρα και την πόλη του Βόλου ιδιαίτερα. «Η βιομηχανία του Βόλου αλλά και άλλων πόλεων, όπως του Πειραιά, είχε άμεσους δεσμούς με τη γεωργική καλλιέργεια. Πρώτοι από όλους οι σιδηροβιομήχανοι απέβλεπαν στο να αυξήσουν την παραγωγή τους μέσω της μηχανοκαλλιέργειας, που θα εισαγόταν σε ευρεία κλίμακα στη γεωργία μόνον μετά τη διανομή των τσιφλικιών σε αγροτικές οικογένειες. Τους ίδιους στόχους είχαν και οι άλλες βιομηχανικές μονάδες, όπως υφαντουργίες, καπνοβιομηχανίες, κτλ, που απέβλεπαν σε μεγαλύτερα κέρδη με την βελτίωση και την ανάπτυξη της παραγωγής της γης και του επιπέδου ζωής των κατοίκων²³⁴»

Στην πόλη όμως ήταν εγκατεστημένοι και φορείς της αντίδρασης δηλ. ιδιοκτήτες τσιφλικιών όπως η οικογένεια Καρτάλη και η οικογένεια Κασαβέτη, ο Κ. Τοπάλης, ο Δ. Τσοποτός και ο Τσιμπούκης, οι οποίοι είχαν ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ζωή και φρόντιζαν από τις θέσεις που κατείχαν να υποβαθμίσουν το ζήτημα και φυσικά να αποτρέψουν κάθε ενέργεια από την πλευρά των αγροτών. Δημοσιεύεται στην εφ. *Θεσσαλία* άρθρο του Δ. Τσοποτού σύμφωνα με το οποίο «το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας ουσιαστικά δεν υφίσταται αν και εδώ και πολλά χρόνια γίνεται θόρυβος για την τύχη των άτυχων επίμορτων καλλιεργητών, των άσπρων δούλων, των σκλάβων των Θεσσαλών πυργοδοσποτών, των τυράννων κ. λ. π. Ο λόγος που η κυβέρνηση θέλησε να ανοίξει αυτό το θέμα οφείλεται μάλλον σε πιέσεις που δέχεται σχετικά μ' αυτό και επειδή θέλει λύνοντας το να στρέψει την προσοχή της σε υψηλότερες και γενικότερες υποθέσεις του κράτους. Όμως πρέπει να της επιστήσουμε την προσοχή προκειμένου να μην ανοίξει καινούργια θέματα εκεί που δεν υπάρχουν. Οι ακτήμονες επίμορτοι καλλιεργητές είναι εντελώς ελεύθεροι και ανεξάρτητοι να διαλέξουν σε ποιο κτήμα θα εργαστούν ή αν θα αλλάξουν επάγγελμα και τα περί εξώσεων είναι ψευδή με ελάχιστες εξαιρέσεις που αφορούν κυρίως σε υποκείμενα που για σειρά ετών βασάνιζαν τους ιδιοκτήτες τους με διαγωγή αυθάδη, υβριστική και επιθετική²³⁵».

Πολλές φορές η προσπάθειά τους αυτή υποστηριζόταν από συντηρητικά στοιχεία της κοινωνίας που τάσσονταν υπέρ της διατήρησης της μεγάλης ιδιοκτησίας και του δίκιου των γαιοκτημόνων για τους δικούς τους λόγους. Παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω άρθρο ανώνυμου, που δημοσιεύεται στην εφ. *Θεσσαλία*, σχετικά με το αγροτικό ζήτημα όπως αυτό εξελίχθηκε στο χωριό Δαουκλή του Δομοκού. Γράφει λοιπόν τα παρακάτω: Από την προσάρτηση της Θεσσαλίας υποκινήθηκε το αγροτικό ζήτημα από κάποιους πολιτευμένους χάριν δημαγωγίας και αναζωογονήθηκε από κάποιους ανέργους δικηγόρους, οι οποίοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την ευπιστία των αγαθών γεωργών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι αγρότες του προαναφερθέντος χωριού αφού προκάλεσαν πολλές καταστροφές στην περιουσία του εκμισθωτή, οι πράξεις τους δεν έτυχαν της αρμόζουσας καταδίκης από τις δικαστικές αρχές. Όλα τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα τη βλάβη των συμφερόντων των

²³³ Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των Γ. Φιλάρτου, του Σ. Τριανταφυλλίδη, του Δ. Σαράτση, του Κ. Ζάχου κ.α

²³⁴ Κ. Αρώνη – Τσίγλη, σελ. 151

²³⁵ Εφ. *Θεσσαλία* 13-11-1906.

δικαιούχων ιδιοκτητών και εκμισθωτών οι οποίοι δεν βρήκαν στη δικαιοσύνη τη δικαίωση που προσδοκούσαν²³⁶.

Σύμφωνα με τους γαιοκτήμονες, ο νόμος παραχωρούσε στους καλλιεργητές την ελευθερία να επιλέξουν την ιδιοκτησία που θα εργαστούν ή το επάγγελμα με το οποίο θα ασχοληθούν, φεύγοντας από την καλλιέργεια της γης. Φυσικά δεν ανέφεραν πουθενά κατά πόσο γινόταν δεκτοί οι καλλιεργητές που εγκατέλειπαν έναν γαιοκτήμονα από έναν συνάδελφό του, ούτε έβλεπαν κάποια τεχνική δυσκολία στο να αποφασίσει ένας μέχρι τώρα καλλιεργητής να ακολουθήσει ένα άλλο επάγγελμα.

Η κινητοποίηση των αγροτικών πληθυσμών ήταν από μόνη της μια δύσκολη δουλειά καθώς πρόκειται για ανθρώπους απαίδευτους που ελάχιστα γνωρίζουν πέρα από το χωριό τους και τη γη που καλλιεργούν²³⁷. Στην εφημερίδα *το Σκριπ* δημοσιεύεται η συνέντευξη του γαιοκτήμονα της Λάρισας Λέων Γερασίμου, ο οποίος αναφερόμενος στην εκπαίδευση των χωρικών υποστηρίζει ότι «είναι απαραίτητη η εκπαίδευσή τους και κυρίως η κατώτερη για την πρόοδό τους». Αναφέρει επίσης ότι τα περισσότερα χωριά είναι χωρίς δασκάλους και τα λίγα που έχουν δάσκαλο είναι υποχρεωμένα να τον πληρώνουν. Και συνεχίζει αναρωτώμενος «Αλλά μήπως και οι χωρικοί δεν είναι πολίται Έλληνες και δεν πρέπει να φροντίσει δι' αυτούς η Κυβέρνησις;» Υποτάσσονται στη θέληση των αφεντικών χωρίς να αμφισβητούν την εξουσία τους και εργάζονται με επαχθείς όρους και οι συνθήκες διαβίωσής τους είναι δυσμενείς²³⁸. Σε άρθρο της εφημερίδας *Ακρόπολις* περιγράφεται η ζωή των κολίγων ως εξής: «Οι κολίγοι ζουν ανάκατα με τα ζώα των..... Δεν έχουν κτήματα ούτε σπίτι..... Τα κάρβουνα, το κοκ, τα σπαρματσέτα, η ασετιλίνη, το ηλεκτρικόν για τους θεσσαλούς κολίγους το αναπληρούν οι σβουνιές..... Τους δίνουν δέκα κιλά σιτάρι για να σπείρουν και τους παίρνουν 14..... Δεν μπορούν να φύγουν απο το χωριό χωρίς την άδεια των τσιφλικούχων..... Τους κουβαλούν σαν κτήνη στα κάρα για να ψηφίσουν²³⁹».

Το άρθρο του Δ. Σαράτση επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση. Ο Σαράτσης διανοούμενος και επιστήμονας του Βόλου με έντονη κοινωνική και πολιτική δράση στην εξεταζόμενη περίοδο σε ένα άρθρο στην εφ. *Ακρόπολη* στις 16-5-1894 με τίτλο «τα μεγάλα Τσιφλίκια» γράφει μεταξύ άλλων «Οι γεωργοί, Οττεντότοι διανοητικώς, είναι τέτοιοι γιατί κανείς δεν φρόντισε να τους αναπτύξει, καθώς η κρατούσα τάξη νομίζει ότι αυτοί έπεσαν από τον ουρανό για να δουλεύουν αιώνια. Στα τσιφλίκια που δουλεύουν, ο κάθε ιδιοκτήτης είναι και μεγάλος κομματάρχης – κύριος δηλαδή της αγέλης, η οποία θα ακολουθήσει τα νεύματά του. Έτσι ο κεφαλαιούχος ιδιοκτήτης είναι πλούσιος, υπουργός, βουλευτής, ενώ ο εργαζόμενος καταδικασμένος σε καταναγκαστικά έργα²⁴⁰».

Η κατάσταση των χωρικών κεντρίζει το ενδιαφέρον των έντυπων μέσων και σποραδικά εμφανίζονται άρθρα ακόμα και στον αθηναϊκό τύπο που περιγράφουν με μελανά χρώματα την κατάσταση που βιώνουν οι αγροτικοί πληθυσμοί στην

²³⁶ ο.π. 6-10-1882.

²³⁷ Εφ. *Ακρόπολις* 16-5-1894

²³⁸ Εφ. *Σκριπ* 23-6-1898

²³⁹ Εφ. *Ακρόπολις* 25-2-1910

²⁴⁰ Ο.π 16-5-1894

καθημερινότητά τους²⁴¹. Βέβαια οι αθηναϊκές εφημερίδες στην πλειοψηφία τους υποστηρίζουν τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων αποδεχόμενοι την ερμηνεία που δόθηκε στη Σύμβαση της προσάρτησης του 1881 και το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας δεν αποκτά μεγάλη προβολή στην επικράτεια. Ο θεσσαλικός τύπος αντίθετα κάνει συχνές αναφορές στο θέμα αλλά και αυτός κατά ένα μεγάλο μέρος, τάσσεται υπέρ των γαιοκτημόνων κατά την πρώτη περίοδο μετά την ενσωμάτωση²⁴². Η στάση του τύπου απέναντι στο θεσσαλικό αγροτικό ζήτημα θα διαφοροποιηθεί από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα καθώς αλλάζουν οι καταστάσεις και αρχίζουν να ωριμάζουν οι συνθήκες για την επίλυσή του. Σ' αυτό συμβάλλει και η κλιμάκωση των αγροτικών αγώνων καθώς και ο αυτοπροσδιορισμός των κολίγων- καλλιεργητών που βαθμιαία συνειδητοποιούν ότι αποτελούν μια ξεχωριστή οικονομική και κοινωνική ομάδα. Η αφύπνιση των κολίγων επιτεύχθηκε χάρη στην επιμονή των ανθρώπων που έθεσαν το ζήτημα αυτό, σκοπό της ζωής τους και οδήγησαν σε αγροτικούς αγώνες και στην εξέγερση του Κιλελέρ το 1910 που σηματοδότησε τις εξελίξεις προς την αποκατάσταση των καλλιεργητών.

Το αγροτικό ζήτημα, από τις πρώτες εκλογές που διενεργήθηκαν μετά την προσάρτηση, αποτέλεσε για την Θεσσαλία κεντρικό στοιχείο των προεκλογικών εξαγγελιών. Εκλέχθηκαν συνολικά 31 θεσσαλοί βουλευτές και ο Κουμουνδούρος υπήρξε ο νικητής της αναμέτρησης του 1881. Στη βουλή που ξεκίνησε τις εργασίες της στις αρχές του 1882 ο Τρικούπης, αρχηγός της αντιπολίτευσης, αμφισβήτησε τη νομιμότητα της εκλογής των θεσσαλών βουλευτών επικαλούμενος παρατυπίες στη διαδικασία²⁴³. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης ήταν οι θεσσαλοί βουλευτές να προσχωρήσουν στο κόμμα του Τρικούπη, υποστηρίζοντας την υποψηφιότητα του τρικουπικού Σπ. Βαλαωρίτου, ως προέδρου της Βουλής. Η κίνηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να μην προχωρήσει ο Τρικούπης σε αίτημα ακύρωσης των εκλογών και οι θεσσαλοί βουλευτές να διατηρήσουν τις θέσεις τους²⁴⁴. Η μεταπήδηση των θεσσαλών βουλευτών από την υποστήριξη του Κουμουνδούρου στην υποστήριξη του Τρικούπη, είχε σαν αποτέλεσμα την παραίτηση του Κουμουνδούρου και την ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Τρικούπη από το βασιλιά Γεώργιο Α'.

Ήδη από το 1882 είχε ξεκινήσει στη Βουλή η συζήτηση για το αγροτικό ζήτημα, με αφορμή τα αλληπάλληλα τηλεγραφήματα και τις αναφορές των χωρικών, που κατήγγειλαν την συμπεριφορά των γαιοκτημόνων και ζητούσαν άμεση κρατική παρέμβαση²⁴⁵. Ο βουλευτής Φιλάρετος διέκρινε πως ο νόμος που ορίζει τις σχέσεις

²⁴¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης αποτελεί το άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Σκριπ» με τίτλο: « Η εξέτεσις των Θεσσαλικών ζητημάτων. Απαίσια εικόν της καταστάσεως των γεωργών». Εφ. *Σκριπ* 6-3-1900

²⁴² Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 71-72-73

²⁴³ Στις νέες επαρχίες οι εκλογές είχαν προκηρυχθεί με διατάγματα, χωρίς να έχει επικυρωθεί η Σύμβαση Προσάρτησης από τη νομοθετική εξουσία. Η σύμβαση αποτέλεσε νόμο του κράτους όταν επικυρώθηκε από την ελληνική Βουλή στις 11/23- Μαρτίου 1882. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 65.

²⁴⁴ Ο.π 64, 66,

²⁴⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης αποτελεί το άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Σκριπ» με τίτλο: « Η εξέτεσις των Θεσσαλικών ζητημάτων. Απαίσια εικόν της καταστάσεως των γεωργών». Εφ. *Σκριπ* 6-3-1900

²⁴⁵ Α. Σφήκα- Θεοδοσιού, Ο Τρικούπης και το Θεσσαλικό ζήτημα, στο Κ. Αρώνη- Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Ο Χ. Τρικούπης και η εποχή του, Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ 313.

ιδιοκτητών και καλλιεργητών θα δημιουργήσει προβλήματα στο μέλλον, αλλά γενικά φαίνεται πως η βουλή στην πλειοψηφία της δεν θεωρεί το θέμα σημαντικό ώστε να προχωρήσει στην αποσαφήνιση του και ενδεχομένως στην μερική άμβλυση των διαφορών που διέπουν τις σχέσεις ιδιοκτητών- καλλιεργητών. Η κυβέρνηση Τρικούπη προσπάθησε να ισορροπήσει την κατάσταση και να καθησυχάσει τους χωρικούς με ψήφιση νόμου που προέβλεπε την χορήγηση δανείων στους κολίγους για την αγορά τσιφλικιών αλλά η άρνηση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας να χορηγήσει χρήματα, κατέστησε το νόμο ουσιαστικά ανενεργό. Το κράτος αδυνατούσε να επιβάλει την εφαρμογή του νόμου γιατί κάτι τέτοιο θα συναντούσε την αντίδραση των γαιοκτημόνων και κεφαλαιούχων ταυτόχρονα, με τους οποίους δεν ήθελε να συγκρουστεί. Έτσι σήμερα εκ των υστέρων μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο νόμος ψηφίστηκε για λόγους τακτικής. Παράλληλα «η νέα κυβέρνηση με εγκυκλίους της προς τις τοπικές διοικήσεις Ηπειροθεσσαλίας, τις αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές συνιστούσε τη λήψη προσωρινών μέτρων για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την πρόληψη ταραχών, καθώς και την παροχή πλήρους στήριξης στους τσιφλικούχους²⁴⁶». Στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται θα υπάρξουν και άλλοι βουλευτές που θα υποδείξουν τον κίνδυνο που εγκυμονεί το θέμα αλλά θα αργήσουν να εισακουστούν²⁴⁷.

Στη συνεδρίαση της 5-2-1883 της Βουλής ο βουλευτής Αδαμόπουλος επισημαίνει ότι «Αγροτικό ζήτημα υπάρχει και αυτοί που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για διατάξεις μεταξύ καλλιεργητών και ιδιοκτητών δεν περιγράφουν την πραγματικότητα». Για το λόγο αυτό προτείνει τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής που θα μεταβεί στη Θεσσαλία καθώς πρόκειται για ένα θέμα που μπορεί ανά στιγμή να αναφλεγεί. Σύμφωνα με τις κυβερνητικές θέσεις που εξέφρασε ο Τρικούπης στη Βουλή στις 5-3-1883, δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα, αλλά το θέμα που ανέκυψε ήταν καθαρά δικαστικό και θα έπρεπε να επιληφθούν οι αρμόδιες δικαστικές αρχές για την επίλυσή του και να μην αναμειχθεί η Βουλή με σύσταση Επιτροπών. Έκανε μάλιστα έκκληση να μη διαδοθεί ούτε στο εξωτερικό ούτε στις ενδιαφερόμενες επαρχίες ότι υπάρχει αγροτικό ζήτημα και κατέληγε ότι το μόνο που χρειαζόταν ήταν κάποιες μικροβελτιώσεις στα αγροτικά πράγματα στη Θεσσαλία²⁴⁸.

Στα πλαίσια του προβληματισμού που επικρατεί στην ελληνική κοινωνία σχετικά με το αγροτικό ζήτημα εντάσσεται και η ίδρυση στη Λάρισα του «Ελληνικού Αγροτικού Συλλόγου» που είχε σαν στόχο την προαγωγή της ελληνικής γεωργίας. Σύμφωνα με το καταστατικό του στοχεύει στην πειραματική εφαρμογή καλλιεργειών, την εκμηχάνιση της παραγωγής, τη δημιουργία αγροτικών εκθέσεων, την παράδοση πρακτικών μαθημάτων, τον διορισμό επιτροπών από ειδικούς για τη μελέτη συγκεκριμένων προβλημάτων. Προϋπόθεση για την επίτευξη των επιδιώξεων του Συλλόγου είναι η ύπαρξη ελεύθερων πολιτών και όχι κολίγων²⁴⁹. Η συλλογιστική που αναπτύσσεται στον αγροτικό χώρο από ανθρώπους προοδευτικούς στη σκέψη είναι ότι το τσιφλίκι με τις υφιστάμενες παραγωγικές δομές δεν μπορεί να οδηγήσει στην αγροτική ανάπτυξη. Για να γίνει αυτό πρέπει να απελευθερωθούν οι παραγωγικές δυνάμεις που είναι οι κολίγοι, να χειραφετηθούν και να αποκτήσουν

²⁴⁶ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, σελ 67

²⁴⁷ Εφ. *Θεσσαλία* 12-2-1883.

²⁴⁸ Αγγελική Σφήκα – Θεοδοσίου, στο Κ.Αρώνη- Τσίχλη, Λ.Τρίχα, σελ 315

²⁴⁹ Θ. Ψύρρας, σελ 68.

καινούργιο ρόλο στην αγροτική παραγωγική διαδικασία, αυτόν του ανεξάρτητου καλλιεργητή.

Ο πόλεμος του 1897 επιδείνωσε την θέση των κολίγων ακόμη περισσότερο αφού οι σοδειές τους αρπάζονταν από τα τουρκικά στρατεύματα και οι ίδιοι οδηγούνταν στη λιμοκτονία και στην εγκατάλειψη των χωριών τους προς αναζήτηση τροφίμων και ασφάλειας. Ακόμα και μετά την αποχώρηση του τουρκικού στρατού οι αγροτικοί πληθυσμοί συνέχισαν για τα επόμενα χρόνια να υφίστανται τις συνέπειες του πολέμου, αντιμετωπίζοντας για μεγάλο διάστημα το φάσμα της πείνας και τον εκτοπισμό από τα χωριά τους, όπως περιγράφεται σε επόμενο κεφάλαιο. Την κατάσταση των κολίγων στην περίοδο εκείνη περιγράφει ένα άρθρο στην εφημερίδα *Πανθεσσαλική* ως εξής: « εξαντλήσαντες αντί να ενισχύσωμεν την παραγωγήν, ωθήσαμεν τους γεωργικούς πληθυσμούς της πεδινής Θεσσαλίας εις την λιμοκτονίαν, ακόμα δε ευρισκόμεθα εις τον πέμπτον γεωργικόν μήνα, και μυριάδες ελλήνων πολιτών στερούνται του επιουσίου άρτου, και τρέφονται με χόρτα των αγρών.Οι πεινώντες κατέλαβον τας δημοσίας οδούς , και δια θρήνων και ικεσιών ζητούνσιν απο τους διαβάτας σίτον δια τα τέκνα των..... Τίνα μέτρα λαμβάνονται ίνα μη τα λιμοκτονούντα πλήθη διευθυνθώσιν εις τας πόλεις, όχι πλέον όπως εκλιπαρώσι τα φιλέσπλαχνα αισθήματα ημών, αλλ' όπως εκβιάσωσι την παροχήν άρτου²⁵⁰ ».

Υπό το πρίσμα των αδιεξόδων και των δυσχερών συνθηκών που δημιούργησε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια εγκύκλιος που στάλθηκε λίγο μετά τον πόλεμο του 1897 από τον τότε υπουργό εσωτερικών Γ. Κόρπα, στους νομάρχες του κράτους και αφορούσε στη σύσταση γεωργικών συνδέσμων προκειμένου να λειτουργήσουν για τη βελτίωση της αγροτικής καλλιέργειας. Η εγκύκλιος συνοδευόταν από σχέδιο καταστατικού των προς ίδρυση τοπικών γεωργικών εταιρειών που καθόριζε όλες τις λεπτομέρειες, από τη συνδρομή των μελών ως την εκλογή του διοικητικού συμβουλίου. Ως σκοπός οριζόταν η πρόοδος της γεωργίας και των γεωργικών βιομηχανιών με μέσα την διάδοση γεωργικών εργαλείων, φυτοφαρμάκων, βελτιωμένων σπόρων κ.λ.π. Οι γεωργικές αυτές εταιρείες υποχρεώνονταν στην υποβολή ετήσιας λογοδοσίας στο υπ. Εσωτερικών αλλιώς θα ανακαλούνταν η έγκριση λειτουργίας τους²⁵¹. Μέσα από την ενέργεια αυτή διαφαίνεται η πρόθεση του υπουργείου να έχει απευθείας σχέση και πληροφόρηση από τον αγροτικό κόσμο έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί η δράση των τοκογλύφων και των κάθε είδους μεσαζόντων που λειτουργούσαν παρασιτικά στην εργασία του αγροτικού κόσμου όπως και η πρόθεσή του να προσανατολίσει την αγροτική οικονομία σε μια νέα εκσυγχρονιστική αντίληψη. Παράλληλα επιχειρείται η ένταξη του αγροτικού κόσμου σε ένα οργανωτικό μοντέλο άμεσα ελέγξιμο και επομένως χειραγωγίσιμο από το επίσημο κράτος.

Η πολιτική αστάθεια που επέφερε η ήττα του 1897 και η αμφισβήτηση του κράτους, ανάγκασε τους φορείς εξουσίας σε σχεδιασμό μέτρων που στόχευαν στον πληρέστερο κοινωνικό έλεγχο, μέσα από την ένταξη των πολιτών σε επαγγελματικά σχήματα που στην ουσία τους θα λειτουργούσαν σαν υποστηρίγματα του καθεστώτος. Οι τοπικοί γεωργικοί σύνδεσμοι που ιδρύθηκαν, αποτέλεσαν τον κορμό της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας. Η εν λόγω εταιρεία συνδεόταν άμεσα με το κράτος και ιδιαίτερα με το βασιλικό θεσμό, και έτσι η δραστηριότητά της επηρεάστηκε από τις πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις της περιόδου 1909- 1926. Όταν

²⁵⁰ Εφ. *Πανθεσσαλική* 2-2-1900

²⁵¹ Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σελ 112,

έγινε βασιλιάς ο Κωνσταντίνος, μετονομάστηκε σε Βασιλική Γεωργική Εταιρεία. Στην διάρκεια του Διχασμού οι τοπικοί γεωργικοί σύνδεσμοι διαλύθηκαν και στελέχη της εταιρείας υπηρέτησαν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα²⁵².

Η οργάνωση των αγροτών μέσα από τους γεωργικούς συνδέσμους είχε όμως και άλλα αποτελέσματα. Βοήθησε για παράδειγμα στην ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους, τους μύησε σε οργανωτικές και ιεραρχικές μεθόδους, που συναντούσαν για πρώτη φορά εισάγοντας τους σταδιακά σε μια νεωτερικότητα που δεν την είχαν καν φανταστεί. Η ψήφιση του νόμου ΒΧΗ΄ της 9^{ης} Ιουλίου 1899 από την κυβέρνηση Θεοτόκη²⁵³ «περί εξώσεως δυστροπούντων ενοικιαστών» σύμφωνα με τον οποίο διευκολύνεται η μαζική έξωση καλλιεργητών από τους τσιφλικάδες γίνεται η αιτία για να συσπειρωθούν περισσότερο οι αγροτικοί πληθυσμοί, να προβούν σε μαζικές αντιδράσεις σ' όλη τη Θεσσαλία και να βρουν υποστηρικτές από διάφορες κοινωνικές ομάδες²⁵⁴.

Σύμφωνα με τα νέα δεδομένα που δημιουργούνταν, οι γεωργοί έπρεπε να αρθρώσουν λόγο, κάτι στο οποίο δεν ήταν συνηθισμένοι και έπρεπε να αποδεχτούν την νέα τάξη πραγμάτων στην αγροτική καλλιέργεια δηλ. να χρησιμοποιούν μηχανήματα, φάρμακα, νέους σπόρους, αφήνοντας πίσω τους το Ησιόδειο άροτρο και πολλές άλλες μεθόδους που ακολουθούσαν πιστά από γενιά σε γενιά. Η διαδικασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα οι αγρότες, με το πέρασμα του χρόνου και με τη βοήθεια ιδεολόγων αγροτιστών, να συνειδητοποιήσουν τα κοινά χαρακτηριστικά που διαθέτουν ως ομάδα και να αυτοπροσδιοριστούν κοινωνικά.

Το 1901 (25-28 Απριλίου) πραγματοποιείται στο Ναύπλιο το Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο που διοργανώνει ο τοπικός αγροτικός σύλλογος σε συνεργασία με την αυτοδιοίκηση. Στο Συνέδριο έλαβαν μέρος εκπρόσωποι της κυβέρνησης, βουλευτές, δήμαρχοι, πρόεδροι γεωργικών συλλόγων, εκπρόσωποι τραπεζών, οι διευθυντές των γεωργικών σταθμών και σχολών κ.α Την έναρξή του κήρυξε ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, παρέστησαν δε ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης και ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Θ. Δηλιγιάννης. Οι σύνεδροι ανέρχονταν στους 180 υπό την προεδρία του Δ. Τερζάκη. Ο Γεώργιος πρότεινε μάλιστα τη σύσταση Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας με πρόεδρο τον ίδιο το βασιλιά και αντιπρόεδρο τον εκάστοτε υπουργό Εσωτερικών²⁵⁵. Το συνέδριο συνέπεσε με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Θ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος προσέλευσε πλήθη κόσμου προκαλώντας

²⁵² ο.π. σελ 112

²⁵³ Θ.Ψύρρας, σελ 86.

²⁵⁴ Στις 22-7-1902 οι αγρότες της Καλαμπάκας ζητούν παραχώρηση των μοναστηριακών κτημάτων για να χτίσουν σπίτια.

Το 1904: Στον Παλαμά Καρδίτσας οι κάτοικοι εξεγέρθηκαν και έκαναν πορεία στην Καρδίτσα και «δεν παρέρχεται μην, χωρίς να εγερθώσιν κατά των ιδιοκτητών».

Στις 3-11-1904 γίνεται συλλαλητήριο των αγροτών στην Αργαλαστή.

Στις 22-4-1904 Γίνεται συλλαλητήριο αγροτών στη Λάρισα.

Το 1906 γίνονται αιματηρές συγκρούσεις στα χωριά Αρμένιο, Ομόλιο και στην επαρχία της Αγιάς στη Θεσσαλία.

Στις 3 και 21 -2-1907 γίνονται συλλαλητήρια στον Τύρναβο της Λάρισας και στις 27-2-1907 ακολουθεί συλλαλητήριο στα Φάρσαλα της Λάρισας.

Στις 31-3-1907 απαγορεύεται το συλλαλητήριο των αγροτών στη Λάρισα. Στις 29-5-1907 ακολουθεί συλλαλητήριο στα Τρίκαλα και στις 10-5-1907 εξέγερση των ενοικιαστών των Στεφανοβικείων κτημάτων. ο.π σελ 87

²⁵⁵ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, σελ 106-107

σύμφωνα με το δημοσίευμα «άγιο ενθουσιασμό και ρίγος συγκινήσεως». Η παρουσία πολλών μελών της βασιλικής οικογένειας και επιφανών πολιτικών εκεί δίνει στο συνέδριο μεγάλη δημοσιότητα και προβολή που αντανακλάται στα εκτενή άρθρα που καλύπτουν το γεγονός στα μέσα μαζικής ενημέρωσης²⁵⁶.

Η εφ. *Εμπρός* αναφέρεται με λεπτομέρειες στις εργασίες, στους ομιλητές του Συνεδρίου και στα θέματα που τους απασχολούν. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα παρέστησαν στο συνέδριο 130 σύνεδροι μεταξύ των οποίων ήταν οι κ. κ Ευλάμπιος, Βοζίκης, Γεωργαλές, Χασιώτης, Τριανταφυλλίδης, Δημητριάδης και Περρωτής. Τα ζητήματα που θίχτηκαν ήταν η αγροτική ασφάλεια, δηλαδή ποιος είναι αρμόδιος για τη φύλαξη των αγροκτημάτων, ο θεσμός της αγροφυλακής και το αγροτικό ζήτημα Θεσσαλίας. Το τελευταίο τέθηκε από το βολιώτη δικηγόρο Σ. Τριανταφυλλίδη ο οποίος ανέλυσε το αγροτικό σύστημα της Θεσσαλίας σ' ένα ακροατήριο που πιθανόν δεν είχε ενημέρωση για το τι συνέβαινε στον αγροτικό κόσμο της Θεσσαλίας και πρότεινε «πρώτον την εξεύρεση νομοθετήματος περί συνοικισμού των εγκατεσπαρμένων αγρών εις αγροικίας εκ πεντήκοντα στρεμμάτων εκάστης κατ' ελάχιστον όρον, δεύτερον δε την εξεύρεσιν νομαδικής κτηνοτροφίας εις τεχνητά λιβάδια και τρίτον την βελτίωσιν της αγροφυλακής²⁵⁷».

Ένα γεγονός που προκαλεί όχι μόνο την αντίδραση αλλά και την εν μέρει συσπείρωση του αγροτικού κόσμου υπήρξε η πρόθεση της κυβέρνησης να υπογράψει σύμβαση με την τράπεζα των Αθηνών για τη σύσταση Εταιρίας σιγαροποιίας στις αρχές του 1902²⁵⁸. Η απόφαση αυτή προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις αφού σε κάποιες περιοχές οι καπνοπαραγωγοί στρέφονταν κατά της σύμβασης ενώ σε άλλες υπέρ αυτής²⁵⁹. Έτσι βλέπουμε για παράδειγμα το Αγρίνιο²⁶⁰ να είναι υπέρ της ψήφισης της σύμβασης ενώ η Λάρισα²⁶¹ κατά. Επίσης από κάποιες πόλεις, όπως η Καρδίτσα και ο Βόλος, φτάνουν τηλεγραφήματα που είναι άλλα κατά της σύμβασης και άλλα υπέρ αυτής γεγονός που σημαίνει ότι υπάρχει διαφοροποίηση των συμφερόντων μεταξύ των ίδιων των καπνοπαραγωγών, αλλά και των καπνοβιομηχάνων και καπνεμπόρων²⁶². Όπως αποκαλύπτεται από τα δημοσιεύματα,

²⁵⁶ Σύμφωνα με δημοσίευμα «ο Βασιλιάς, ο διάδοχος και οι πρίγκιπες Νικόλαος και Ανδρέας κατέπλευσαν στο Ναύπλιο με την Αμφιτρίτη» Εφ. *Εμπρός* 26-4-1901

²⁵⁷ ο.π. 26 και 27 -04-1901

²⁵⁸ Σε δήλωση του προέδρου της Τράπεζας Αθηνών κ. Ι. Γ. Πεσμαζόγλου που δημοσιεύεται στην εφ. *Εμπρός* γίνεται προσπάθεια να καθησυχαστούν οι ανησυχίες όλων όσων εμπλέκονται στην παραγωγή, επεξεργασία και εμπορία καπνού και οι οποίοι νιώθουν ότι απειλούνται από την επικείμενη λειτουργία της Εταιρείας Σιγαροποιίας. Στο κείμενο αυτό ο πρόεδρος της Τράπεζας αναφέρεται στις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί τα δύο τελευταία χρόνια για να οριστικοποιηθούν οι σκοποί της Εταιρείας και να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα κεφάλαια. Υποστηρίζει ότι η Εταιρία θα δώσει ώθηση στην καλλιέργεια του καπνού στην επεξεργασία και στην εμπορευσιμότητά του, παρέχοντας δάνεια στους καπνοκαλλιεργητές, για να βελτιώσουν την παραγωγή τους, δημιουργώντας βιομηχανικές υποδομές στη χώρα ώστε αντί της πρώτης ύλης που είναι ο καπνός να εξάγονται τα επεξεργασμένα προϊόντα του, δηλ. τα τσιγάρα και προσφέροντας θέσεις εργασίας σε εργάτες και εργάτριες. ο.π. 22-1-1902

²⁵⁹ ο.π. 6-2-1902

²⁶⁰ ο.π. 9-2-1902.

²⁶¹ ο.π. 1-2-1902.

²⁶² Σε δημοσίευση τηλεγραφημάτων από τις επαρχίες στη εφ. *Εμπρός* διαβάζουμε ότι «οι καπνοπαραγωγοί του δήμου Κιερίου και Σοφάδων Καρδίτσας θεωρούν τα επιχειρήματα της τάξης των καπνοπωλών κακά και αντιπατριωτικά και ζητούν να μην ληφθούν υπόψη στη συζήτηση για την

υπέρ της Συμβάσεως είναι γενικά οι καπνοπαραγωγοί ενώ αντίθετοι οι καπνέμποροι και καπνοβιομήχανοι, οι οποίοι βλέπουν την σύσταση της Εταιρίας σαν έναν επικίνδυνο ανταγωνιστή.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτής της κινητοποίησης ήταν η συμπαράταξη αρκετών καπνοπαραγωγών, καπνεμπόρων και καπνοπωλών οι οποίοι στην πλειονότητά τους παρουσίασαν κοινή θέση κατά της σύμβασης. Ο σύνδεσμος καπνεμπόρων και καπνοπωλών στον Πειραιά λαμβάνει από τα τέλη Ιανουαρίου μέχρι τα μέσα Φεβρουαρίου τηλεγραφήματα από τους καπνοπαραγωγούς και τους καπνεμπόρους των διαφόρων επαρχιών στα οποία ζητούν να καταβληθεί κάθε προσπάθεια από τον σύνδεσμο ώστε να ματαιωθεί η επικείμενη ψήφιση της Σύμβασης από τη Βουλή. Ο Σύνδεσμος αφού μελέτησε τα αιτήματα συνέταξε υπόμνημα στο οποίο εξηγεί τους λόγους για τους οποίους δεν θέλει να ψηφισθεί η σύμβαση από τη βουλή και το επέδωσε στο βασιλιά, τον πρωθυπουργό και τους βουλευτές. Η κύρια ένσταση των καπνοπωλών είναι ότι «η σύμβαση παραχωρεί πολλά προνόμια στην εταιρία πίσω από την οποία υποκρύπτεται το μονοπώλιο του καπνού²⁶³».

Σ' ένα υπόμνημα διαμαρτυρίας που προέρχεται από την Κέρκυρα και δημοσιεύεται στο *Εμπρός* αναφέρονται τα εξής τρία αρνητικά και ανεπιθύμητα αποτελέσματα από την υπογραφή της Σύμβασης: α. «Ζημία των συμφερόντων του Δημοσίου ένεκα των τυχόν καταχρήσεων εκ της ατελούς εισαγωγής μεγάλων ποσοτήτων καπνού εκ του εξωτερικού, β. Εξευτελισμός του τιμήματος των καπνών, επομένως μεγάλη ζημία της παραγωγής, διότι η Εταιρία δια των μεγάλων της κεφαλαίων και εργασιών, μη φειδομένη προσκαίρων ζημιών, θέλει αποκλείσει εντός ολίγου χρόνου πάντα άλλον βιομήχανον, έμπορον και αγοραστήν των καπνών, γ. Βαθμιαίος ή και άμεσος αποκλεισμός των σιγαροποιών και επιθυμητή ελάττωσις των ημερομισθίων υπέρ της Εταιρίας και επί βλάβη των εργατών και της κοινωνίας δια της εισαγωγής εν τη βιομηχανία του γυναικείου φίλου. Εντεύθεν δε πιθανός κίνδυνος του εργατικού κινήματος²⁶⁴».

Στο παραπάνω δημοσίευμα κάνει ιδιαίτερη εντύπωση η ανησυχία που προκαλεί το ενδεχόμενο της γυναικείας απασχόλησης σ' ένα τομέα προφανώς ανδροκρατούμενο. Η γυναικεία εργασία αντιμετωπίζεται σαν ταμπού γιατί θεωρείται επιζήμια τόσο για την κοινωνία γενικότερα όσο και για το ίδιο το εργατικό κίνημα ειδικότερα. Η κοινωνική ανισότητα δεν είναι ένα χαρακτηριστικό που εντοπίζεται μόνο μεταξύ των διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων αλλά αποκτά προεκτάσεις και μέσα στα πλαίσια της κάθε ομάδας χωριστά όπου εκλαμβάνεται ως σεξιστικά διάκριση.

Σε άλλο δημοσίευμα ανακοινώνεται ότι στο Βελεστίνο του Βόλου οι εργάτριες υποστηρίζουν τη Σύμβαση και «αμερικανίζουσαι, την Κυριακή θα

ψήφιση της καπνεμπορικής Εταιρίας. Σε επόμενο τηλεγράφημα καπνοπαραγωγών επίσης από το νομό Καρδίτσας που συμμετείχαν σε πάνδημο συλλαλητήριο στην πλατεία Ελευθερίας της Καρδίτσας, στο οποίο κύριος αγορευτής ήταν ο δικηγόρος Περικλής Αποστολίδης, ζητούν να μην ψηφιστεί η Σύμβαση γιατί την κρίνουν ολέθρια για τον τόπο. Καλούν μάλιστα τους διευθυντές των εφημερίδων να διαμαρτυρηθούν για την σύμβαση αυτή. Σε ακόλουθο τηλεγράφημα διαβάζουμε ότι οι καπνοπόλες συνεχίζουν τις προσπάθειές τους και τις διαμαρτυρίες τους ώστε η Σύμβαση να μην ψηφιστεί. ο.π. 7-2-1902.

²⁶³ ο.π. 23-1-1902.

²⁶⁴ ο.π. 5-2-1902

προβώσιν εις επίδειξιν υπέρ της Συμβάσεως²⁶⁵». Η παραπάνω είδηση σαφώς παρουσιάζει τη θέση κάποιων εργατριών απέναντι σε μια ανδροκρατούμενη απαγορευτική κοινωνία και εργατική πολιτική που στερεί το δικαίωμα στην εργασία στον γυναικείο πληθυσμό. Το ίδιο το δημοσίευμα αποσκοπεί πιθανόν, να παρουσιάσει σαν γραφική τη συγκεκριμένη δράση των εργατριών μάλλον, παρά να πληροφορήσει το αναγνωστικό κοινό για τη στάση των εργατριών στο θέμα της υπογραφής της Σύμβασης.

Το 1902 δημοσίευμα του *Εμπρός* μας πληροφορεί για συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών στο Βόλο, με αφορμή την προς ψήφιση σύμβαση. Στο συλλαλητήριο θα αναδειχθεί ως ηγετική φυσιογνωμία ο Σ. Τριανταφυλλίδης που εκτός από δικηγόρος είναι και διευθυντής της εφημερίδας *Πανθεσσαλική* και θα μιλήσει για την ανάγκη αντικατάστασης των καλλιεργουμένων ποικιλιών καπνού, για τα δάνεια προς τους παραγωγούς τα οποία θα τους βοηθήσουν μόνο αν λειτουργήσουν χρεολυτικά, για την σύμβαση η οποία δεν φαίνεται να βοηθά τους καπνοπαραγωγούς αφού στρέφεται κατά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του ανταγωνισμού της αγοράς. Τέλος καλεί τον κόσμο να εξεγερθεί κατά της εφαρμογής της Σύμβασης από την Κυβέρνηση και καταχειροκροτείται από το πλήθος²⁶⁶.

Σε προηγούμενο δημοσίευμα όμως της ίδιας εφημερίδας οι καπνέμποροι της πόλης του Βόλου τάσσονται ανεπιφύλακτα υπέρ της σύστασης Καπνεμπορικής Εταιρίας η οποία θα ωφελήσει την καπνοπαραγωγή και γενικά το εμπόριο καπνού²⁶⁷. Αυτό που προκύπτει ως συμπέρασμα είναι ότι οι επιμέρους επαγγελματικές ομάδες τάσσονται υπέρ ή κατά κάθε νέας απόφασης ή προοπτικής με γνώμονα μάλλον το συμφέρον, που απορρέει ή όχι για την ομάδα τους ή δεχόμενοι επιρροές και πειθόμενοι από εξωτερικούς παράγοντες. Επίσης μέσα από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι ο αγροτικός κόσμος δεν έχει ακόμα επιτύχει πλήρη επικοινωνία και σύμπνοια σε κοινά θέματα ώστε να προωθεί αποκλειστικά και μόνο τα συμφέροντα του κλάδου του με αποτέλεσμα συχνά να αφήνει χώρο ανοιχτό για να παρεισφρύνουν μεσάζοντες και μεταποιητές που καρπώνονται τον μόχθο του.

Εκτός από τα παραπάνω που λειτουργούν σαν παρενθέσεις στο αγροτικό ζήτημα η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα θα παίξει το ρόλο καταλύτη για την οριστική επίλυσή του, με την οριστική διανομή των γαιών στους ακτήμονες μερικές δεκαετίες αργότερα. Οι εκλογές του 1906 θα αναδείξουν νικητή τον Γ. Θεοτόκη ο οποίος θα φέρει προς ψήφιση στη βουλή το νομοσχέδιο «περί μορτής» στις 31-10-1906. Στο νομοσχέδιο αυτό γίνεται προσπάθεια να τακτοποιηθούν οι σχέσεις ιδιοκτητών και χωρικών²⁶⁸. Καθορίζεται λοιπόν μεταξύ άλλων η έκταση που δικαιούται να καλλιεργεί ο κάθε γεωργός και υποχρεούται να του παραχωρεί ο γαιοκτήμονας και διευκρινίζεται ότι ο γεωργός δεν πληρώνει ενοίκιο για το σπίτι του. Σε πολλές περιπτώσεις όμως οι τσιφλικάδες εκβιάζουν τους γεωργούς να υπογράψουν ενοικιαστήρια για τους αγρούς και τα σπίτια τους ώστε να μην λάβουν τα ευεργετήματα του νέου νόμου. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι οι αγροτικοί πληθυσμοί να βρίσκονται σε αναστάτωση²⁶⁹. Το νομοσχέδιο αυτό

²⁶⁵ ο.π. 7-2-1902

²⁶⁶ ο.π. 4-2-1902.

²⁶⁷ ο.π. 25-1-1902.

²⁶⁸ ο.π. 8-11-1907

²⁶⁹ Εφ. *Σκριπ* 10-12-1909

δημιούργησε όπως ήταν αναμενόμενο μεγάλη ένταση στις σχέσεις ιδιοκτητών και χωρικών και προκάλεσε εκτενείς συζητήσεις στον πολιτικό και αγροτικό κόσμο για το ποιά ήταν τα δικαιώματα του καθενός. Τόσο οι αγροτιστές και ο αγροτικός κόσμος όσο και οι ιδιοκτήτες τάχθηκαν κατά του νομοσχεδίου για διαφορετικούς βέβαια λόγους. Οι πρώτοι υποστήριζαν ότι το νομοσχέδιο περιόριζε περισσότερο τα δικαιώματά τους ενώ οι γαιοκτήμονες υποστηρίζουν ότι η ψήφισή του « δεν έχει νόημα αφού οι σχέσεις μεταξύ τσιφλικούχων και κολίγων είναι κανονισμένες από παλιά. Μάλιστα οι τελευταίοι προκειμένου να αποτραπεί η ψήφισή του επικαλέστηκαν και τη συνδρομή της οθωμανικής πρεσβείας²⁷⁰»

Η συγκρουσιακή κατάσταση που επικρατούσε σε πολλές περιοχές αφενός και η συνειδητοποίηση αφετέρου ότι η επένδυση σε τσιφλίκια είχε υπερεκτιμηθεί αρχικά σχετικά με τις δυνατότητες απόδοσής της, οδήγησαν ήδη από το 1891 πολλούς ιδιοκτήτες να αναθεωρήσουν τις επενδυτικές τους επιλογές στη Θεσσαλία και να αποφασίσουν την πώληση των κτημάτων τους σε ιδιώτες ή στο ελληνικό κράτος. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται λόγος και για δωρεά όπως στην περίπτωση του Κ. Ζάππα, που πεθαίνοντας κατέστησε το ελληνικό δημόσιο κληρονόμο των δεκαέξι τσιφλικιών του, και της χήρας του Γ. Ζαρίφη που παραχώρησε στο δημόσιο τα κτήματα των Σοφάδων²⁷¹. Στην αυγή του νέου αιώνα δημιουργούνται νέες συνθήκες αναφορικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Θεσσαλία που θα επηρεάσουν και τις παραμέτρους των αγροτικών κινητοποιήσεων. Αρκετά τσιφλίκια περνούν σταδιακά στο Δημόσιο «που με την πάροδο του χρόνου έχει καταστεί μεγάλος γαιοκτήμονας στην περιοχή. Πολλά στρέμματα από τα τσιφλίκια που ανήκαν σε Έλληνες ομογενείς κυρίως, είχαν περιέλθει στην κυριότητά του είτε κατόπιν διαθήκης, είτε κατόπιν αγοράς αντί ενός ευτελούς τμήματος, όπως π.χ τα τσιφλίκια των Στεφάνιβικ, Ζάππα, Ζαρίφη, κ.α. Ο Τριανταφυλλίδης υποστηρίζει ότι κατά το 1906 το μεγαλύτερο μέρος των τσιφλικιών της Θεσσαλίας είχε περιέλθει στην κυριότητα του Δημοσίου²⁷²»

Τον Οκτώβριο του 1901 προαναγγέλλεται από τις σελίδες της εφημερίδας *Σκριπ* η εξαγορά των κτημάτων του αποβιώσαντος Π. Στεφάνοβικ. Η συμφωνία αφορά 466 χιλιάδες στρέμματα και οι διαπραγματεύσεις έγιναν ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και του κ. Λάμψα αντιπροσώπο του Ι.Στεφάνοβικ, αδελφού του αποβιώσαντος. Το αντίτιμο ορίστηκε στις 80.000 λίρες και θεωρήθηκε συμβολικό αφού η αξία των 28 προς πώληση τσιφλικιών υπολογιζόταν στις 300.000 λίρες. Σύμφωνα με το δημοσίευμα η σύμβαση θα υποβληθεί στη βουλή προς έγκριση και ταυτόχρονα θα οριστεί ο τρόπος διανομής των εκτάσεων στους καλλιεργητές, η κάθε οικογένεια θα πάρει πιθανότατα 125 στρέμματα, ενώ θα πρέπει να πληρώνει τόκο 5% και χρεωλύσιο 1 και ½ %. Προβλέπεται ακόμα η κατάρτιση κτηματολογίου για να διευκολυνθεί η διανομή των κτημάτων²⁷³. Θα ακολουθήσει η εξαγορά και άλλων κτημάτων όπως αυτά των Τοπάλη και Καρτάλη – Μπαλτατζή το 1907 και 1908 με αποτέλεσμα το ελληνικό δημόσιο να γίνει ο μεγαλύτερος ίσως ιδιοκτήτης γης εκείνη την περίοδο. Αυτή η εξέλιξη κάνει επιτακτικό πλέον το αίτημα για διανομή της γης στους ακτήμονες, αφού αίρονται τα εμπόδια και οι αντιδράσεις που έθεταν οι

²⁷⁰ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 110.

²⁷¹ Θ.Ψύρρας, σελ 102

²⁷² Κ. Αρώνη- Τσίχλη, σελ 110-111

²⁷³ Εφ. *Σκριπ*, 27-10-1901

ιδιοκτήτες. Παρ' όλα αυτά και το κράτος δεν φαίνεται ώριμο και αποφασισμένο να προχωρήσει άμεσα στην αποκατάσταση των κολίγων και θα χρειαστούν μακρές συζητήσεις στη βουλή και αγώνες των αγροτών για πραγματοποιηθεί η διανομή των γαιών.

Σύμφωνα με την ιστορικό Κ. Αρώνη–Τσίχλη, «αντί της διανομής η κυβέρνηση επέλεξε να νοικιάσει τα κτήματα για ένα το πολύ χρόνο, μέχρι να μελετηθούν διάφορα θέματα, π.χ η ποιότητα των γαιών, καθώς και για να εξευρεθεί ο καταλληλότερος τρόπος διανομής τους. Ωστόσο και μετά την παρέλευση έτους και επί σειρά ετών, το δημόσιο εξακολουθούσε να νοικιάζει τα κτήματα αυτά σε ισχυρούς ως επί το πλείστον πολιτικούς παράγοντες ή σε διάφορους άλλους, χωρίς να προχωρεί σε κανένα σχέδιο διανομής τους σε αγρότες. Μάλιστα το ίδιο το κράτος πρόβαλε ως δικαιολογία γι' αυτήν του την κωλυσιεργία τον ισχυρισμό ότι η διανομή των Στεφανοβίκειων κτημάτων θα μπορούσε να προκαλέσει τη διαμαρτυρία της Τουρκίας για παραβίαση της Ελληνοτουρκικής Συμβάσεως για την προσάρτηση της Θεσσαλίας²⁷⁴».

Η συζήτηση στη βουλή σχετικά με το αγροτικό, φαίνεται να αναθερμαίνεται το 1906 όταν τίθεται το ζήτημα της διανομής των Στεφανοβίκειων κτημάτων που έχουν περιέλθει στο δημόσιο και εν όψει της εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων από την Ευξεινούπολη της Βουλγαρίας, στην επαρχία του Βόλου. Ο υπουργός οικονομικών Σιμόπουλος, όπως ανακοινώνει με επιστολή του στην εφ. Θεσσαλία, ξεκινάει τη συζήτηση σχετικά με τις σχέσεις καλλιεργητών – ιδιοκτητών της γης. Επίμαχο θέμα αποτελεί η διανομή των Στεφανοβίκειων κτημάτων προς τους καλλιεργητές. Για το λόγο αυτό καλούνται όσοι είναι σχετικοί με το θέμα, γαιοκτήμονες, γεωπόνοι, μελετητές του αγροτικού ζητήματος, δήμαρχοι, γεωργοί ικανοί να αρθρώσουν λόγο, να παρουσιάσουν τις θέσεις τους²⁷⁵. Η διανομή των κτημάτων αποτέλεσε αντικείμενο πολιτικών αντιπαραθέσεων κατά την προεκλογική περίοδο, για τις εκλογές που διεξήχθησαν στις 20 Μαρτίου του 1906. Στην ουσία όλοι οι υποψήφιοι περιελάμβαναν στα προγράμματά τους υποσχέσεις και σχέδια για άμεση διανομή των Στεφανοβίκειων και Ζαλπείων κτημάτων²⁷⁶.

Τον Απρίλιο του 1907 η ελληνική κυβέρνηση ιδρύει με το νόμο ΓΣΒ' το Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο, που σκοπό έχει να χρηματοδοτήσει την διανομή της γης στους πρόσφυγες και τους ακτήμονες ενώ παράλληλα προβλέπει εκούσιες απαλλοτριώσεις και διανομή των εδαφών κατά οικογένεια για την αποκατάσταση όχι μόνο των προσφύγων αλλά και θεσσαλών ακτημόνων. Η εγκατάσταση των προσφύγων θα αποδειχτεί διαδικασία δυσχερής και χρονοβόρα γιατί αφ' ενός τα προβλήματα που έχουν να επιλύσουν οι αρμόδιες αρχές είναι πολλά αφετέρου τα τεχνικά και οικονομικά μέσα που διαθέτει το ελληνικό κράτος μάλλον ανεπαρκή²⁷⁷.

Ο υπουργός των Οικονομικών κ. Σιμόπουλος περιόδευσε στη Θεσσαλία για να δει από κοντά τα όποια προβλήματα και επιστρέφοντας στη Αθήνα έδωσε συνέντευξη στην εφημερίδα *Εμπρός* σχετικά μ' αυτά. Αναφέρει λοιπόν μεταξύ άλλων ότι «Κατ' αρχάς ο μικρός αριθμός των γεωμετρών τους οποίους διέθετον. Εκ

²⁷⁴ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 114-115

²⁷⁵ Εφ. *Θεσσαλία* 10-11-1906

²⁷⁶ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 119.

²⁷⁷ Ο κλήρος ήταν μέχρι 80 καλλιεργήσιμα στρέμματα και 10 για βοσκή στα Τρίκαλα, ενώ 150 στρέμματα στη Λάρισα. Οι αγρότες θα αποπλήρωναν σε 30 άτοκες δόσεις στο Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο. Θ. Ψύρρας, σελ 104.

των 50 γεωμετρών μόνον 20 ήσαν εις θέσιν να χρησιμοποιηθούν δια την προπαρασκευήν της εγκαταστάσεως των προσφύγων διότι οι λοιποί 30, λόγω της ηλικίας των και άλλων λόγων ήταν ανίκανοι να εκτελέσουν την υπηρεσίαν ταύτην», «Ηναγκάσθη, ίνα μη χάνεται χρόνος πολύτιμος, να ζητήσω την βοήθειαν του κ. Υπουργού των Εσωτερικών όστις καλέσας τον διευθυντήν των Δημοσίων έργων ανέθετεν αυτώ να εκλέξη και μοι αποστείλη όσους ηδύνατο εργοδηγούς. Ο διευθυντής των Δημοσίων Έργων μοί απέσπασε 18 εργοδηγούς αλλά ποιούς:εκείνους τους οποίους εθεώρει άχρηστους δια τας υπηρεσίας των Δημοσίων έργων», «Αλλά και εκεί μεταβάντες οι πλείστοι των γεωμετρών και των εργοδηγών αντί να καταγίνουν εις τας εργασίας των προσεπάθουν να ανακληθούν εις Αθήνας, μόνον δε αφού έπαυσα δύο τούτων τότε ήρχισαν να εννοούν ότι έπρεπε να εργασθούν²⁷⁸».

Σχεδόν δεκατρείς μήνες μετά τους διωγμούς των ελληνικών πληθυσμών στη Βουλγαρία θεμελιώνεται η Νέα Αγχιάλος και στην τελετή παρεβρίσκονται ο Διάδοχος, ο πρίγκιπας Ανδρέας, Υπουργοί, Βουλευτές, ο Νομάρχης Παγανέλης, οι δήμαρχοι Παγασών και Αλμυρού Ν. Γεωργιάδης και Α. Αργυρόπουλος ο επίσκοπος Δημητριάδος Γερμανός και άλλοι εκπρόσωποι των Αρχών. Το γεγονός προσλαμβάνει μεγάλη επισημότητα και καλύπτεται δημοσιογραφικά όχι μόνο από τον τοπικό τύπο αλλά και τα Αθηναϊκά έντυπα όχι τόσο για λόγους ανθρωπιστικούς αλλά κυρίως για λόγους εθνικούς²⁷⁹. Η κυβέρνηση κατέβαλε τόσο μεγάλη προσπάθεια για την αποκατάσταση των προσφύγων και εκμεταλλεύτηκε όλη της την δραστηριότητα επικοινωνιακά γιατί αυτό αποτελούσε ουσιαστικά την ελληνική απάντηση στις κατηγορίες, τις συκοφαντίες και τις αγυρτείες που τόσους μήνες τώρα εκσφενδόνιζε ο βουλγαρικός τύπος κατά της Ελλάδας.

Η υπόθεση της αποκατάστασης των προσφύγων είχε αναχθεί σε εθνική υπόθεση γιατί οι Βούλγαροι παρά τους διωγμούς που εξαπέλυσαν κατά των ελληνικών πληθυσμών στην Αν. Ρωμυλία, στη συνέχεια προσπάθησαν ανεπιτυχώς να τους πείσουν να παραμείνουν στη Βουλγαρία. Η Ελλάδα έπρεπε να περιθάψει τους κατατρεγμένους Έλληνες ώστε να δώσει ένα σαφές θετικό μήνυμα στον αλύτρωτο ελληνισμό. Στο λόγο που εκφώνησε ο δήμαρχος Παγασών στην τελετή θεμελίωσης της Ν. Αγχιάλου είπε μεταξύ των άλλων «Η ανέγερσις της Ν.Αγχιάλου συγκινεί βαθύτατα τους Έλληνας πάντας, καταδηλοί την άρρηκτον αλληλεγγύην του Ελληνισμού προς το ελληνικόν βασίλειον και αποτελεί αφετηρία της αποκαταστάσεως των λοιπών²⁸⁰». Τελικά η αισιοδοξία των παρισταμένων στην τελετή δεν αποδείχτηκε ικανή για την γρήγορη ολοκλήρωση των έργων εγκατάστασης των προσφύγων καθώς χρειάστηκαν δύο χρόνια περίπου για να παραδοθούν οι οικισμοί στη Ν.Αγχιάλο και την Ευξεινούπολη στην Μαγνησία.

Η τακτοποίηση των προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία, στην επαρχία Βόλου, ανοίγει το δρόμο στις διεκδικήσεις των αγροτών γιατί όπως υπαγορεύει η κοινή λογική δεν γίνεται η τακτική της διανομής τσιφλικιών να εφαρμόζεται για τους πρόσφυγες μόνο και όχι για την δική τους αποκατάσταση. Σύμφωνα με άρθρο της εφ. *Θεσσαλία*, οι χωρικοί περιμένουν με αγωνία τα αποτελέσματα της μελέτης των διαφόρων γεωργικών Συλλόγων για την τροποποίηση των αγροτικών νομοσχεδίων και κατά πόσο οι όροι τους θα είναι προς το συμφέρον τους. Πολλοί μάλιστα έκαναν παράπονα γιατί δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα της αποκατάστασης των

²⁷⁸Εφ. *Εμπρός* 6-10-1907

²⁷⁹ ο.π. 27-9 και 1-10-1907

²⁸⁰ ο.π. 1-10-1907

προσφύγων ενώ για τους καμιά επιτροπή δεν συστάθηκε για να μελετήσει επιτόπου την κατάσταση τους²⁸¹. Το κράτος αντιλαμβανόμενο την κατάσταση προωθεί στη συνέχεια ρυθμίσεις για την επίλυση του προβλήματος που όμως είναι αποσπασματικές και αμφίβολης αποτελεσματικότητας είναι εξαιρετικά χρονοβόρες.

Στην εφ. *Θεσσαλία* διαβάζουμε μια ανταπόκριση από τα Τρίκαλα σύμφωνα με την οποία «καταρτίστηκε από τον Σ. Δραγούμη επιτροπή Θεσσαλών και μη, βουλευτών, προς εξεύρεση των μέσων εγκαταστάσεως των προσφύγων ομογενών. Έτσι το ιδρυθέν με το νόμο ΓΣΒ' του 1907 Θεσσαλικόν Γεωργικόν Ταμείον θα μετατρέποταν σε Κτηματική Τράπεζα της Θεσσαλίας, με σκοπό την παροχή δανείων στους γεωργούς και την εξαγορά γαιών στη Θεσσαλία για την αποκατάσταση των καλλιεργητών. Τα κεφάλαια της τράπεζας θα προέρχονταν από τα Στεφανοβίκεια κτήματα και την Εθνική Τράπεζα²⁸².

Σημαντική πηγή για τα στοιχεία που προέκυψαν σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα είναι η εφ. *Θεσσαλία*, η οποία από το 1882 και μετά δημοσιεύει ότι θεωρεί σημαντικό για τα αγροτικά θέματα. Δημιουργείται η αντίληψη ότι η θέση της εφημερίδας υπαγορεύεται από το γεγονός ότι δεν επιθυμεί να στραφεί εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, πολλοί από τους οποίους κατοικούν στην πόλη του Βόλου, ασχολούνται με την πολιτική σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο και εν γένει διαθέτουν οικονομική και πολιτική δύναμη. Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή λοιπόν παρουσιάζει το αγροτικό ζήτημα με διακριτικότητα. Η εφημερίδα φαίνεται να διαφοροποιείται βαθμιαία από την θέση αυτή από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα και μετά, γεγονός που εξηγείται ίσως ως εξής: Γίνεται η αρχή για μια στοιχειώδη διευθέτηση του αγροτικού ζητήματος με την απαλλοτρίωση των Στεφανοβικείων κτημάτων, εντείνονται οι διεργασίες μεταξύ των αγροτών για κοινωνικές διεκδικήσεις, διογκώνεται το κλίμα αμφισβήτησης απέναντι στους παραδοσιακούς φορείς εξουσίας. Τα παραπάνω επηρεάζουν την οπτική της γωνία εφόσον πρόκειται για έντυπο που εκφράζει τον βολιώτικο αστικό κόσμο.

Η βραδύνουσα πορεία των ελληνικών κυβερνήσεων σχετικά με την αγροτική μεταρρύθμιση σε συνδυασμό με την κάμψη της αγροτικής παραγωγής και την οικονομική ύφεση που πλήττει τις παραγωγικές τάξεις στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, επιταχύνει τις διεργασίες συσπείρωσης των αγροτών και εντείνει τις διεκδικήσεις τους με συλλαλητήρια στις θεσσαλικές πόλεις²⁸³. Το νέο στοιχείο που προκύπτει είναι ότι οι αγρότες φαίνεται να κατανοούν τώρα ότι οι διεκδικήσεις τους θα αποδώσουν καρπούς αν καταφέρουν οι αγώνες τους να αποκτήσουν συλλογικότητα.²⁸⁴

²⁸¹ Εφ. *Θεσσαλία* 29-11-1906.

²⁸² ο.π. 6-3-1908.

²⁸³ Στις 16-9-1909 οι αγρότες διαδήλωσαν στην Καρδίτσα, ζητώντας από τον «Σύνδεσμο» να πάρει υπόψη του τα συμφέροντά τους. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος. - 1η έκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004, σελ 757.

Στις 5-10-1909 στον Βόλο, με αφορμή το φόρο της «ελαιοδεκάτης», πραγματοποιείται ένα μεγάλο συλλαλητήριο στο οποίο μετέχουν το Εργατικό Κέντρο Βόλου, συντεχνίες επαγγελματιών και βιοτεχνών καθώς και αγρότες από τις Μηλιές, τον Άγιο Λαυρέντιο και άλλα χωριά του Πηλίου. Τα μαγαζιά της πόλης κλείνουν. Οι αγρότες κάνουν πορεία με μαύρες σημαίες και διώκονται οι διοργανωτές και τρεις παρόντες δήμαρχοι, ο Ν. Παρρησιάδης δήμαρχος Σπαλάθρων, ο Ν. Ριζοδήμος δήμαρχος Ορμινίου και ο Κ. Φιλίπιδης δήμαρχος Μηλεών. Θ. Ψύρρας, σελ 113.

²⁸⁴ «Τα έτη 1906-7 είναι χρονιές με πολλές κινητοποιήσεις των χωρικών, προκειμένου να ασκηθεί μεγαλύτερη πίεση, επειδή η κυβέρνηση είχε πλέον συνενάψει στο θέμα της αποκατάστασης

Η κλιμάκωση της αγωνιστικότητας που παρατηρείται στον αγροτικό κόσμο προφανώς εντάσσεται στο γενικότερο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο αμφισβήτησης του κράτους και της αποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος που χαρακτηρίζει τα ελληνικά πράγματα. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες για να εκφραστούν αιτήματα και τάσεις που βρίσκονταν μέχρι τώρα σε λανθάνουσα κατάσταση ή προέκυψαν από χρόνιες ιδεολογικές και κοινωνικές ζυμώσεις. Οι αγροτιστές στις αρχές του 1910 επικοινωνήσαν γραπτά με τον αρχηγό του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», Ν. Ζορμπά, ζητώντας του να παρέμβει για να ψηφιστεί ο νόμος «περί απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών λόγω δημοσίας ανάγκης²⁸⁵». Το κίνημα του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» έδωσε το έρεισμα στην κοινωνία να εκφραστεί, οι δε αγρότες θα εντείνουν τις διεκδικητικές τους κινητοποιήσεις με αποκορύφωμα τα γεγονότα στο Κιλενέρ την ίδια χρονιά. Στο Βόλο λίγους μήνες νωρίτερα, το Νοέμβριο του 1909 είχε πραγματοποιηθεί «πάνδημον συλλαλητήριο από κατοίκους της πόλης και αγρότες του Πηλίου. Εκείνη τη μέρα τα καταστήματα παρέμειναν κλειστά και εργάτες, τεχνίτες και κυρίως αγρότες από τις Μηλιές, την Αγιά, τον Άγιο Λαυρέντιο και άλλα χωριά, διαδήλωσαν στους δρόμους της πόλης. Το συλλαλητήριο αυτό οργανώθηκε από τα σωματεία εργατών και τις συντεχνίες επαγγελματιών και βιοτεχνών σε συνεργασία με αγροτικά στελέχη. Με αφορμή το κατετεθειμένο νομοσχέδιο για την «ελαιοδεκάτη», το συλλαλητήριο κατέληξε σε ψήφισμα για μείωση των φόρων στις ελιές και σε άλλα αγροτικά προϊόντα, καθώς και για μείωση φόρων στις οικοδομές²⁸⁶». Σύμφωνα με τον ιστορικό Χ. Χατζηιωσήφ «το κίνημα των κολίγων το 1910 δεν αποτελούσε διαμαρτυρία εξαθλιωμένων που εκμεταλλεύτηκαν τις ευνοϊκότερες πολιτικές συνθήκες, αλλά αντίδραση κοινωνικών στρωμάτων, που η σχετική βελτίωση της θέσης τους, τους έκανε να αισθάνονται ακόμα πιο αφόρητους τους περιορισμούς των δικαιωμάτων τους πάνω στη γη που καλλιεργούσαν²⁸⁷».

Στην ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος συμβάλλουν διανοούμενοι, επιστήμονες, δημοσιογράφοι που διακατέχονται από φιλαγροτικά αισθήματα και σοσιαλιστικές ιδέες, οι οποίοι εργάζονται για να αποκατασταθεί το δίκαιο του αγροτικού κόσμου²⁸⁸. Συμμετέχει όμως ως ένα βαθμό και ο εμπορικός, βιοτεχνικός

προσφύγων και κολίγων σε μικρές ιδιοκτησίες, πράγμα που άρχισε να υλοποιείται με τον Ν. ΓΣΒ'/1907. έτσι το θεσσαλικό πρόβλημα ήταν το κύριο θέμα αλληπάλληλων Συνεδριάσεων της Βουλής, ενώ είχαν ιδιαίτερα δραστηριοποιηθεί και οι θεσσαλοί βουλευτές. Μέσα σ' αυτόν τον αναβρασμό συνεχείς εκκλήσεις υποβάλλονταν προς τη Βουλή, την Κυβέρνηση κ.α από τους θεσσαλούς αγρότες και άλλους φορείς της Θεσσαλίας για επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Τα συνεχή συλλαλητήρια, οι κινητοποιήσεις και οι διαμαρτυρίες των αγροτών σ' ολόκληρη τη Θεσσαλία σκοπό είχαν να πιάσουν περαιτέρω τους ιθύνοντες». Κ. Αρώνη – Τσίχλη σελ 125-126.

²⁸⁵ «Ο Ν. Ζορμπάς, θεσσαλός ο ίδιος, γνώριζε πολύ καλά το αγροτικό ζήτημα. Ωστόσο η απάντηση που έδωσε στους θεσσαλούς δεν τους ικανοποίησε. Ο Ν. Ζορμπάς εξέφρασε την ελπίδα ότι το αγροτικό ζήτημα θα απασχολήσει την παρούσα κυβέρνηση, προσθέτοντας ταυτόχρονα ότι ο πολιτικός κόσμος δεν ήθελε την απαλλοτρίωση. Πάντως συνέστησε σε εκπροσώπους των αγροτών να προχωρήσουν σε περαιτέρω κινητοποιήσεις προκειμένου να πιάσουν την κατάσταση. Αμέσως μετά τις παροτρύνσεις του Ζορμπά οι ηγέτες του αγροτικού κινήματος ανέπτυξαν ακόμη μεγαλύτερη δραστηριότητα, επιδιώκοντας με κάθε τρόπο μεγαλύτερη συσπείρωση και οργάνωση των αγροτών». Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 163.

²⁸⁶ Ο.π σελ 157-8

²⁸⁷ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη*, σελ 66.

²⁸⁸ Στο πλευρό των αγροτών στέκονται πολλοί θεσσαλοί που ζουν στην Αθήνα πολιτικοί ή διανοούμενοι όπως οι Γ. Φιλάρετος, Χ. Χατζηπέτρος, Κ. Κανταρτζής, Θ. Πετράτος, Γ. Γαγάτσης, Π. Αλεξανδρής, κάποιοι αγροτιστές όπως ο Δ. Χατζηγιάννης κατοπινός δήμαρχος Λάρισας,

και βιομηχανικός αστικός κόσμος ο οποίος γνωρίζει τα προβλήματα των αγροτών και βιώνει τις συνέπειες της αγροτικής υπανάπτυξης. Όλος αυτός ο κόσμος επιθυμεί να λυθεί το αγροτικό ζήτημα όχι μόνο για να αποκατασταθούν οι ακτήμονες αλλά κυρίως επειδή πιστεύουν πως κάτι τέτοιο θα οδηγήσει στην διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας με θετικά αποτελέσματα για το σύνολο της κοινωνίας. Η παραμελημένη καλλιέργεια των δημητριακών για παράδειγμα στη Θεσσαλία έχει σαν αποτέλεσμα η τιμή τους να είναι υψηλή και το κάθε σπίτι να πληρώνει ακριβά το ψωμί που καταναλώνει. Η αύξηση της παραγωγής και η χαλάρωση της δασμολογικής κρατικής πολιτικής θα οδηγούσε σε πτώση την τιμή του. Παράλληλα υπήρχε η πεποίθηση ότι η αποκατάσταση των ακτημόνων θα οδηγούσε σε αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και ενδεχομένως στον εκσυγχρονισμό τους μέσω της εκμηχάνισής τους.

Η επιλογή διοργάνωσης του Β' Γεωργικού Συνεδρίου στα τέλη του 1909 δεν αποτέλεσε σύμπτωση, αντίθετα ήταν ενταγμένη στα πλαίσια της δεδομένης συγκυρίας και έθεσε νέες προοπτικές για την οργάνωση των αγροτών. Το Πανελλήνιον Συνέδριον Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου, οργανώθηκε στην Αθήνα από 1-5 Νοεμβρίου 1909, το οποίο συγκλήθηκε από τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών, τον Σύνδεσμο Βιομηχάνων Αθηνών και την Ένωση Ελλήνων Γεωπόνων. Μια από τις σημαντικότερες προτάσεις που διατυπώθηκαν εκεί, ήταν εκείνη του Α. Σπηλιωτόπουλου που αφορούσε στη διδασκαλία γεωργικών μαθημάτων στα δημοτικά σχολεία και στην οργάνωση γεωργικών συνεταιρισμών. Ενδιαφέρουσα ήταν η άποψη του Σπ. Θεοδωρόπουλου για αναδιοργάνωση των κοινοτήτων. Ο Δ. Χατζηγιάννης ανέπτυξε την πρόταση σχετικά με τη σύνταξη κτηματολογίου με βάση τη στρεμματική φορολογία, ενώ ο Σ. Τριανταφυλλίδης ανέπτυξε εκτενώς τις θέσεις του για την επίλυση του Θεσσαλικού Ζητήματος, εκθέτοντας την άθλια κατάσταση των κολίγων και υπογραμμίζοντας την αδιαφορία της πολιτείας. Τέλος στο Συνέδριο, με εισήγηση του γεωπόνου Σ.Χασιώτου, αφού συζητήθηκε εκτενώς το αγροτικό ζήτημα Θεσσαλίας, αποφασίστηκε η λήψη μέτρων υπέρ των γεωργών της Θεσσαλίας και διατυπώθηκε η ευχή «υπέρ αποκαταστάσεως των ακτημόνων γεωργών της Θεσσαλίας»²⁸⁹».

Η Εταιρεία των Κοινωνιολόγων που συστάθηκε το 1908, μεταξύ των άλλων κινείται και σε αγροτικούς χώρους, όπου οι μορφές εκμετάλλευσης είναι εξοντωτικές και ανεξέλεγκτες, προσπαθώντας να φέρει τους αγρότες σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες και να τους αφυπνίσει²⁹⁰. «Ένας από τους βασικούς στόχους της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στο αγροτικό ζήτημα ήταν η αποκατάσταση των κολίγων της Θεσσαλίας σε ιδιόκτητες μικρές κτηματικές καλλιέργειες. Ιδιαίτερα ο Αλ. Παπαναστασίου, πρόεδρος της Εταιρείας, με πύρινα άρθρα και λόγους μάχονταν, είτε από το βήμα της Βουλής, είτε από τον Τύπο, προκειμένου να αποδοθεί η γη στους καλλιεργητές της. Καταρχήν ο Παπαναστασίου επεδίωκε αφενός να δια φωτίσει την κοινή γνώμη μέσω των εμπειριστατωμένων αναλύσεών του για το νομικό χαρακτήρα της κολιγικής σχέσης και αφετέρου να αντικρούσει τα επιχειρήματα των τσιφλικούχων που διεκδικούσαν την αναγνώριση της πλήρους κυριότητας επί των

δημοσιογράφοι όπως ο Α. Μέρος, ανταποκριτής της «*Θεσσαλίας*» στην Καρδίτσα και κατόπιν διευθυντής στον «*Ταχυδρόμο*» του Βόλου, ο Τ. Οικονομάκης της «*Θεσσαλίας*» Και ο Σ.Τριανταφυλλίδης της «*Πανθεσσαλικής*». Θ.Ψύρρας, σελ 109-110.

²⁸⁹ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 160-161

²⁹⁰ Μ.Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κ.Χατζόπουλος*, εκδόσεις Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σελ 226

γαιοκτησιών τους²⁹¹». Η προσέγγιση του αγροτικού ζητήματος από τους Κοινωνιολόγους ήταν πολύπλευρη και τοποθετημένη σε ρεαλιστική βάση, αφού κατανοούσαν ότι η επίλυση του θα επηρέαζε θετικά την ελληνική οικονομία, δίνοντας μια ώθηση στον οικονομικό εκσυγχρονισμό της χώρας με την προσδοκώμενη διεύρυνση της αγοράς. Επίσης κατανοούσαν την πολυπλοκότητά του και την ανάγκη για σταδιακή επίλυσή του καθώς πρακτικοί λόγοι, όπως η έλλειψη χρημάτων για την πληρωμή των αποζημιώσεων στους ιδιοκτήτες των κτημάτων που θα απαλλοτριώνονταν, καθυστερούσαν την άμεση και οριστική του λύση. Όμως φαίνεται να παράβλεπαν το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίοδο το δημόσιο και όχι οι γαιοκτήμονες, αποτελούσε το μεγαλύτερο ιδιοκτήτη γης στη Θεσσαλία και η διανομή των τσιφλικιών του στους ακτήμονες θα μπορούσε να αποτελέσει μια σχετικά απλή διαδικασία, αν βέβαια υπήρχε η πολιτική βούληση.

Η εφημερίδα *Εργάτης* στο Βόλο επίσημο όργανο του Ε.Κ.Β από τις αρχές του 1910 μετονομάζεται σε *Εργάτης- Αγρότης* υποδηλώνοντας την άμεση συνεργασία στην οποία προσβλέπει το Κέντρο με τον αγροτικό κόσμο, εν όψει μάλιστα και της προοπτικής δημιουργίας αγροτογεωργικού κόμματος, που προωθούν οι Δ. Σαράτσης, Κ. Ζάχος για να συμμετέχει στις εκλογές της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής του 1910. Στόχος αυτής της κίνησης ήταν να «εκπροσωπηθούν οι εργάτες και οι αγρότες της Θεσσαλίας στη Βουλή και να πάψουν να είναι πελατεία των επαγγελματιών της πολιτικής»²⁹². Προς επιβεβαίωση των προθέσεων των αγροτών και αρωγός στους αγώνες τους «το Εργατικό Κέντρο Βόλου διοργάνωσε συλλαλητήριο στις 7 Φεβρουαρίου 1910 σε ένδειξη συμπαράστασης προς τους αγρότες. Καλούνταν οι εργάτες και τα σωματεία με τις σημαίες τους να διατρανώσουν αισθήματα αλληλεγγύης υπέρ των αδελφών εργατών γης, των σκλάβων γεωργών της Θεσσαλίας». Την ίδια μέρα ο εκεί ευρισκόμενος σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης αποθεώνεται από τα εργατικά σωματεία., και αφού μίλησε για τον αγώνα των αγροτών κάλεσε το λαό του Βόλου να τον ενισχύσει και στη συνέχεια αναφέρθηκε στις εργατικές και αγροτικές διεκδικήσεις. Τέλος εκδόθηκε ψήφισμα με αιτήματα την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας και την ίδρυση υπουργείου Γεωργίας με ανάθεσή του στον Αλ. Παπαναστασίου²⁹³».

Η εφημερίδα *Εργάτης- Αγρότης* προβάλλει συστηματικά τα προβλήματα των αγροτών και τις διεκδικήσεις τους, παράλληλα τονίζει την ανάγκη της οργάνωσής τους και την ανάληψη συντεταγμένης δράσης, ώστε να παραγκωνίσουν την εξουσία που ασκούν πάνω τους οι γαιοκτήμονες και οι πολιτικοί. Το 1910 ξεκινά με κινητοποιήσεις των αγροτών σ'όλη τη Θεσσαλία με κύρια αιτήματα την απαλλοτρίωση των θεσσαλικών τσιφλικιών σε βάθος χρόνου, και την διευθέτηση των σχέσεων ιδιοκτητών - καλλιεργητών. Οι κινητοποιήσεις των κολίγων σηματοδοτούν μια νέα εποχή για τα αγροτικά πράγματα στη Θεσσαλία και δημοσιεύονται από την εφημερίδα. Αποκορύφωση αποτέλεσε η εξέγερση των αγροτών στο Κιλελέρ που εξελίχθηκε σε αιματηρή σύγκρουση με την επέμβαση του στρατού και της χωροφυλακής για την καταστολή της. Σε συμπαράσταση των αγροτών το Ε.Κ.Β οργάνωσε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας για την απρόσκοπτη χρήση ένοπλης βίας του κράτους απέναντι σε άοπλους διαδηλωτές, όπως αναφέρεται σε επόμενο κεφάλαιο.

²⁹¹ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 152.

²⁹² Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, από τους Ουτοπιστές στους Μαρξιστές*, εκδ. Πλέθρον, 1985, σελ 267-8

²⁹³ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 168.

Αν και το γεγονός αυτό αποτέλεσε ένα σαφές μήνυμα των αγροτών προς το κράτος που τον επόμενο χρόνο έσπευσε να επιτρέψει συνταγματικά την απαλλοτρίωση ιδιοκτησίας, το αγροτικό επισκιάστηκε ακόμα μια φορά από τα εθνικά θέματα και την εμπλοκή του κράτους σε πόλεμο από το 1912 μέχρι το 1922²⁹⁴. Τόσο η εξέγερση του Κιλελέρ που έφερε τους αγρότες αντιμέτωπους με τις δυνάμεις καταστολής του κράτους και η ακολουθούμενη τρομοκρατία που εξαπολύθηκε εναντίον τους-κυρίως με την μορφή εξώσεων- από τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών όσο και ο αναβρασμός που δημιουργούσαν την περίοδο εκείνη τα εθνικά θέματα που ομολογουμένως επηρέαζαν όλη την ελληνική κοινωνία, επισκιάζοντας κάθε άλλη προτεραιότητα, συντέλεσαν στην αναχαίτιση της ορμής των αγροτών και στην αναδίπλωση της δράσης τους. Βέβαια και το κράτος πήρε σταδιακά κάποια μέτρα²⁹⁵ για την εκτόνωση της κρίσης υπαγορευόμενα όμως και από την οικονομική και πολιτική σκοπιμότητα της περιόδου που απαιτούσε κοινωνική συνοχή, ενστερνισμό των αρχών της αστικής ανάπτυξης και συστράτευση των κοινωνικών ομάδων στις επιταγές της Μ. Ιδέας²⁹⁶.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου διακρίνοντας σχετικά νωρίς το πολιτικό αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η συγκυβέρνηση με το Στέμμα, προσπάθησε να κερδίσει μεταξύ άλλων την υποστήριξη ηθική και έμπρακτη του αγροτικού κόσμου εισάγοντας ουσιαστικότερα μέτρα για την αποκατάστασή τους. Κατανοώντας ότι οι αγρότες είναι υποχείρια των γαιοκτημόνων, οι οποίοι είναι πολιτικοί αντίπαλοί του, φροντίζει να τους προστατεύσει νομοθετικά και άμεσα από τις εξώσεις που υφίστανται από τους πρώτους όταν δεν συμμορφώνονται με τις επιταγές τους. Η ψήφιση του νόμου ΓΩΝς' της 26^{ης} Ιουλίου 1911 από την αναθεωρητική Βουλή, βελτίωσε την κατάσταση για τους καλλιεργητές. Σύμφωνα με το νόμο αυτό παύουν να ισχύουν

²⁹⁴ Η αναθεωρητική βουλή του 1911 προχώρησε στην τροποποίηση του άρθρου 17 του συντάγματος, που όριζε πλέον ότι είναι δυνατή η απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας χάρη της δημόσιας ωφελείας, συμπεριλαμβανομένης και της αποκατάστασης ακτημόνων καλλιεργητών. Όμως η συνταγματική αυτή επιταγή δεν ήταν εύκολο να εφαρμοσθεί γιατί τα γαιοκτητικά συμφέροντα ήταν πανίσχυρα πολιτικά και επηρέαζαν ακόμη αποφασιστικά την κυβέρνηση Βενιζέλου. Γ. Μουγογιάννης, *Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση 1919-1925, Συμβολή στη μελέτη του Αγροτικού κινήματος*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 1990, σελ 13

²⁹⁵ Το 1914 ψηφίστηκε από τη Βουλή ο νόμος 602 που αφορούσε την εισαγωγή του θεσμού των Γεωργικών Συνεταιρισμών στην Ελλάδα και ακολούθησε ο νόμος 138 που απαγόρευε ρητά την έξωση των κολίγων από τα τσιφλίκια. Ουσιαστικότερος ήταν ο νόμος 1702 του 1917 της κυβέρνησης Βενιζέλου που καθόριζε την πορεία της απαλλοτρίωσης με αποζημίωση πάντα των γαιοκτημόνων. Στο νόμο αυτό ενσωματώθηκαν τα τέσσερα νομοθετικά διατάγματα της επαναστατικής κυβέρνησης με τα οποία ρυθμιζόνταν νομοθετικά η αναγκαστική απαλλοτρίωση. ο.π σελ 14.

Η κυβέρνηση της Ανόρθωσης ήταν σταθερά προσανατολισμένη στην εφαρμογή γεωργικής και πλουτοπαραγωγικής εν γένει πολιτικής που έμελλε να βελτιώσει ριζικά την οικονομική κατάσταση της χώρας. Για το λόγο αυτό πάρθηκαν τα παρακάτω μέτρα: Ξεκίνησε η λειτουργία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και η παροχή προς αυτό άφθονων πιστώσεων, ψηφίστηκε νόμος «συνιστών έδρας Νομογεωπόνων» που θα έχουν σαν αποστολή να πηγαίνουν στις περιοχές της δικαιοδοσίας τους και να μεταδίδουν στους γεωργούς τις γνώσεις που χρειάζονται, συστήθηκε και δεύτερη Γεωργική Σχολή στη Λάρισα, έγινε συντονισμένη και συστηματική προσπάθεια από το Υπουργείο της Εθνικής Οικονομίας για τη διάδοση της καλλιέργειας του Αιγυπτιακού βαμβακιού το οποίο ευδοκίμει σε πολλά μέρη και έχει απόδοση κατά στρέμμα τριπλάσια από του καλαμποκιού με την ίδια δαπάνη. Εφ. *Εμπρός* 20-2-1912.

²⁹⁶ Η παρουσία των γαιοκτημόνων αποτελούσε τροχοπέδη για την αστική ανάπτυξη και την περίοδο αυτή διαγράφεται επιτακτικά η ανάγκη για δημιουργία αγροτικής τάξης με αυτοδύναμο αγροτικό εισόδημα, που θα ενισχύσει την αγροτική ανάπτυξη του κράτους και θα διευρύνει την εσωτερική αγορά καθώς οι αγρότες θα αποτελέσουν ένα νέο καταναλωτικό κοινό. Γ. Μουγογιάννης, σελ 15.

μεταξύ τσιφλικούχων και επίμορτων καλλιεργητών οι διατάξεις του νόμου ΒΧΗ΄ του 1899 περί εξώσεως δυστροπούντων μισθωτών που είχε ψηφίσει η κυβέρνηση Θεοτόκη και επανέρχεται ουσιαστικά η κατάσταση στην προ της προσάρτησης εποχή, καθώς απαγορεύονται οι εξώσεις²⁹⁷.

Στη συνέχεια η κυβέρνηση δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά από την πολιτική της κυβέρνησης Θεοτόκη που αποσκοπούσε στη σταδιακή επίλυση του αγροτικού ζητήματος με τα έσοδα του Γεωργικού Ταμείου Θεσσαλίας. Σε άρθρο του Εμπρός διαβάζουμε ότι «Η κυβέρνηση αποβλέψασα εξ' αρχής εις την μεγάλην από κοινωνικής απόψεως σημασίαν του Θεσσαλικού αγροτικού ζητήματος επελήφθη της διακανόνισεως αυτού μετά ζέσεως γονίμου εις πρακτικά αποτελέσματα. Τέσσαρες μεγάλοι ομάδες κτημάτων εκτάσεων, 300.000 περίπου στρεμμάτων αξίας 9 εκατομμυρίων περίπου δραχμών διετέθησαν ήδη προς άμεσον διανομήν εντός του τρέχοντος έτους υπέρ των ακτημόνων χωρικών, η διανομή δε τούτου θέλει υποβιβάσει αμέσως εις το ήμισυ ίσως τους ακτήμονας γεωργούς του μέρους τούτου της χώρας²⁹⁸».

Οι αντιδράσεις των γαιοκτημόνων που ενισχύονταν και από την πολιτική τους θέση²⁹⁹ στο ελληνικό κοινοβούλιο, δυνάμυναν την εφαρμογή της πολιτικής του Βενιζέλου σχετικά με το αγροτικό, και διατηρούν τον αγροτικό κόσμο σε καθεστώς ομηρίας και διαιρεμένο. Σύμφωνα με άρθρο της εφ. Εμπρός « οι ιδιοκτήται των τσιφλικίων κυρίως ειπείν δεν είναι κατά της χειραφετήσεως των δουλοπαροίκων. Αρκεί αύτη να επιτευχθεί κατά τρόπον μη δυνάμενον να θίξει τα δικαιώματα των ως ιδιοκτητών..... Προσέτι δε τόσον ο κ. Μεταξάς όσο και άλλοι γαιοκτήμονες και διευθυνταί κτημάτων έχουν την γνώμην, ότι όχι μόνον οι γεωργοί δεν είναι σε θέση ακόμη να ευδοκιμήσουν, αλλά και η θεσσαλική παραγωγή θα υποστεί κάριον τραύμα και η απόδοσίς της θα υστερήσει σοβαρώς³⁰⁰».

Το Σεπτέμβριο του 1912 οργανώνεται στο Βόλο το «Γ΄ Πανελλήνιον Συνέδριον Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας» από το «Σύνδεσμο Παραγωγικών Σωματείων» στο οποίο συμμετείχαν περισσότεροι από 300 σύνεδροι, προσωπικότητες της οικονομικής και πολιτικής ζωής, καθηγητές πανεπιστημίου, αγροτιστές και αντιπρόσωποι των γεωργικών συνδέσμων της Θεσσαλίας³⁰¹. Εντυπωσιακή υπήρξε και η παρουσία των κολίγων που παρακολουθούσαν με μεγάλη προσοχή³⁰². Η εφημερίδα *Σκριπ* προαναγγέλλει ότι στο συνέδριο του Βόλου που θα γινόταν στις 9-9-1912 «δήλωσαν ότι θα συμμετέχουν αντιπρόσωποι εξ όλων των ελληνικών επαρχιών. Επίσης θα παραστεί η Α.Μ ο Βασιλεύς καθώς και ο υπουργός της Εθνικής Οικονομίας. Ίσως δε παραστεί και ο κ. Πρωθυπουργός³⁰³» Τα θέματα που

²⁹⁷ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, σελ 187.

²⁹⁸ Εφ. *Εμπρός* 20-2-1912

²⁹⁹ Οι βουλευτές των αγροτικών περιοχών ήταν στην πλειοψηφία τους κάτοχοι τσιφλικιών . Γ. Μουγογιάννης ,σελ 21.

³⁰⁰ Εφ. *Εμπρός* 7-2-1910

³⁰¹ Στο συνέδριο συμμετείχαν οι : Α. Μιχαλακόπουλος, Α. Παπαναστασίου, Ν.Δημητρακόπουλος, Α. Ευταξίας, Γ.Χ. Ζωγράφος, Κ. Βασιλείου, Θ.Κουτούπης, Δ. Μπούσδρας, Σ.Τριανταφυλλίδης, Α. Βαμβέτος, Κ.Ζάχος, Δ. Μαργέτης, Δ.Σαράτσης, Δ.Χατζηγιάννης κ.α Θ.Ψύρρας, σελ 174.

³⁰² Εφ. *Εμπρός* 11-9-1912

³⁰³ Εφ. *Σκριπ* 27-7-1912

συζητήθηκαν ήταν αυτά κυρίως που αφορούσαν στη γεωργία και στο αγροτικό ζήτημα. Δηλαδή θέματα σχετικά με την παραγωγή, αποθήκευση και διάθεση των αγροτικών προϊόντων, την ίδρυση επαγγελματικών και γεωργικών συνεταιρισμών, τους κινδύνους από την ελονοσία, τη δημιουργία κτηματικής πίστης³⁰⁴.

Ειδικά για την κτηματική πίστη μίλησε ο κ.Φιλιππίδης, αντιπρόσωπος του κτηματικού συλλόγου των Μηλιών του Πηλίου ο οποίος είπε χαρακτηριστικά «Δώσατε εις τους γεωργούς και παραγωγούς κτηματικήν πίστιν και τότε θα έχετε στρατόν και στόλον και τότε το Πήλιον θα μεταβληθή εις ελβετικόν Τυρόλον³⁰⁵». Και ο κ. Σωτηρίου, δικηγόρος αντιπρόσωπος του Γεωργικού Συλλόγου Τρικάλων, λέγει ότι «το αγροτικόν μαραίνει τον εθνικόν πλούτον» Οι τοποθετήσεις σχετικά με το αγροτικό ακολουθούν τρεις τάσεις: την συντηρητική που εκφράστηκε από τους ιδιοκτήτες και ζητούσε την διατήρηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, την μέση που υποστήριζε βαθμιαία βελτίωση των σχέσεων γαιοκτημόνων και κολίγων ώστε μέσω της άμβλυνσης να προχωρήσουν οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, και την ριζοσπαστική που εκφράστηκε από τον Α. Παπαναστασίου, ο οποίος θεωρούσε την αποκατάσταση των ακτημόνων κοινωνική και εθνική προτεραιότητα³⁰⁶. Η αισιοδοξία που γέννησε η έκβαση του συνεδρίου στον αγροτικό κόσμο δεν μπόρεσε να εκφραστεί παρά μόνο βραχυπρόθεσμα γιατί λίγες μέρες μετά τη λήξη του στις 13-9-1912, κηρύχθηκε επιστράτευση στο ελληνικό κράτος καθώς η χώρα συμμετείχε στους βαλκανικούς πολέμους, οπότε τα οποιαδήποτε κοινωνικά ή εργασιακά ζητήματα περνούσαν στο περιθώριο δίνοντας προτεραιότητα στα εθνικά θέματα.

Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε σχεδόν σ'ολόκληρη την δεκαετία που ακολούθησε με ελάχιστα διαλείμματα, με αποτέλεσμα οι διεκδικήσεις από μέρους των αγροτών να χάνουν εν μέρει το δυναμισμό τους, πιθανόν επειδή πολλοί από τους αγρότες επιστρατευμένοι βρίσκονταν στον πόλεμο, αλλά δεν υποχώρησαν εντελώς όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί οι ιδιοκτήτες ακόμα και στην εμπόλεμη περίοδο δεν απέσυραν τις αξιώσεις τους σχετικά με καταβολή ενοικίων από τις οικογένειες των κολίγων και τις απειλούμενες εξώσεις. Η τακτική αυτή των ιδιοκτητών ήταν αναμενόμενο να φέρει ξανά αναστάτωση στον αγροτικό κόσμο, στρατευμένο και μη ώστε κάποιοι πολιτικοί, όπως ο Δ. Χατζηγιάννης, αντιλαμβανόμενοι πόσο επικίνδυνη θα ήταν μια τέτοια εξέλιξη για την έκβαση της εθνικής υπόθεσης αλλά και χάρη στην μέχρι τότε φιλοαγροτική πολιτική τους έσπευσαν να θίξουν το θέμα στην κυβέρνηση και να επιδιώξουν μια έστω και προσωρινή λύση³⁰⁷.

Ο Βενιζέλος εκφράζοντας σαφώς την επιθυμία του να υπάρχει κοινωνική συνοχή εκείνη την περίοδο έφερε το ζήτημα στη Βουλή το Δεκέμβριο του 1913 και παρά τις όποιες αντιδράσεις πέτυχε να ψηφιστεί νόμος που απαγόρευε την μεταβολή των σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών – κολίγων και ανέστειλε τις εξώσεις μέχρι τον Αύγουστο του 1915³⁰⁸. Κάνοντας έναν απολογισμό της επίλυσης του αγροτικού

³⁰⁴ Εφ. *Εμπρός* 12-9-1912.

³⁰⁵ ο.π. 12-9-1912

³⁰⁶ ο.π. 12-9-1912

³⁰⁷ Ο βουλευτής Λάρισας και γνωστός φιλοαγροτιστής Δ. Χατζηγιάννης συνεργάστηκε με τους Κοινωνιολόγους, το Εργατικό Κέντρο Αθηνών και την Πανελλήνια Εργατική Ομοσπονδία και συναντήθηκε με τους Μιχαλακόπουλο και Βενιζέλο θέτοντάς τους πάλι το ζήτημα των εξώσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων κολίγων –γαιοκτημόνων. Θ.Ψύρρας, σελ 181.

³⁰⁸ ο.π σελ 182.

ζητήματος, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν, βλέπουμε πως μέχρι εκείνη την χρονική περίοδο είχε γίνει εκούσια απαλλοτρίωση σε 54 θεσσαλικά τσιφλίκια συνολικής έκτασης 1.060.000 στρεμμάτων στα οποία εγκαταστάθηκαν 4.898 οικογένειες ντόπιων και 2.624 οικογένειες προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία³⁰⁹. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων για λόγους αντικειμενικούς αλλά και εθνικού γοήτρου επίσης ήταν αυτή που ουσιαστικά ώθησε την έστω και σε μικρή κλίμακα επίλυση του αγροτικού ζητήματος στο θεσσαλικό χώρο. Επιπλέον η προσάρτηση της Μακεδονίας στην οποία επίσης υπήρχε αγροτικό ζήτημα λόγω της μεγάλης ιδιοκτησίας και της προβληματικής αγροτικής καλλιέργειας και οικονομίας που επικρατούσε στην περιοχή, το πρόβλημα απέκτησε νέες διαστάσεις³¹⁰.

Τον Απρίλιο του 1914 πραγματοποιήθηκε νέο συνέδριο των γεωργικών συλλόγων Θεσσαλίας στα Φάρσαλα, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα *Εθνος*, στο οποίο τα κύρια θέματα που τέθηκαν προς συζήτηση ήταν « α. η κατάλυσις της αγροτικής δουλείας ήτις αποτελεί όνειδος και αίσχος, πάντοτε μεν, ιδίως δε μετά τους απελευθερωτικούς πολέμους, ότε καθίσταται και αισθητοτέρα, β. η ενίσχυσις του εθνικού πλούτου δια της προσηκούσης εμπυχώσεως της γεωργίας, γ. η εξυγίανσις του θεσσαλικού εδάφους προς απόκρουσιν των νοσογόνων αιτίων και προς ποικίλην εκμετάλλευσιν αυτού». Το συνέδριο κατέληξε στα παρακάτω συμπεράσματα :α. Να ιδρυθεί Κτηματική Τράπεζα για να γίνουν μέσω αυτής οι απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών και να χορηγηθούν στους αγρότες καλλιεργητικά δάνεια, β. Να ψηφισθεί νόμος για την επικύρωση του ψηφίσματος της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής για το άρθρο 17 του Συντάγματος περί απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών και γ. Να καταβληθεί προσπάθεια από την κυβέρνηση για την προστασία της καπνοπαραγωγής³¹¹.

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα είναι αυτές που τελικά θα δώσουν ώθηση στη διαδικασία της επίλυσης του Αγροτικού Ζητήματος, αφού ο Βενιζέλος επικεφαλής της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης στη διάρκεια του εθνικού Διχασμού, θα προσπαθήσει να κερδίσει την υποστήριξη των αγροτικών πληθυσμών προωθώντας την αγροτική μεταρρύθμιση και υποσχόμενος για μια φορά ακόμα την αποκατάσταση των ακτημόνων³¹². Βέβαια η θέση του Βενιζέλου απέναντι στους αγρότες παρουσιάζει μια στροφή όταν γίνεται ξανά πρωθυπουργός ολόκληρης της Ελλάδας το 1917 οπότε έχει να αντιμετωπίσει την αντίδραση των ιδιοκτητών που πολλοί από αυτούς τυχαίνει να είναι και αντιπρόσωποι του λαού στην ελληνική βουλή.

Στην προσπάθεια του να δημιουργήσει ισορροπίες μεταξύ των αντίπαλων κοινωνικών ομάδων, των ιδιοκτητών και των κολίγων δηλαδή, γιατί η εθνική σύμπνοια είναι περισσότερο επιβεβλημένη από ποτέ και γιατί και ο ίδιος χρειάζεται την υποστήριξη των αγροτών και των ιδιοκτητών στις πολιτικές του επιλογές, ειδικά

³⁰⁹ ο.π σελ 190

³¹⁰ Κ. Αρώνη Γσίγλη, σελ 199

³¹¹ Εφ. *Εθνος* 14-4-1914

³¹² Ο Βενιζέλος εξέδωσε το «Διάταγμα περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως» και τους πέντε νόμους που εξέδωσε στις 20 -5-1917 (2466, 2467, 2468, 2469, 2470 /20-5-1917) οι οποίοι προέβλεπαν μεταξύ άλλων την αναγκαστική απαλλοτρίωση των κτημάτων που ξεπερνούσαν τα 1.000 στρέμματα και κατοχύρωναν νομικά το δικαίωμα των καλλιεργητών να πάρουν γη είτε από απαλλοτριωμένα τσιφλίκια είτε από κτήματα του Δημοσίου. Θ.Ψύρρας, σελ 187.

όσον αφορά στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, ο Βενιζέλος ξεκινά ένα επικοινωνιακό παιχνίδι προκειμένου να τους αφήσει όλους ευχαριστημένους. Στην ουσία η προαναγγελθείσα μεταρρύθμιση θα σκοντάψει σε «νομικίστικα» εμπόδια, τα οποία όμως υπόσχεται ή αφήνει να εννοηθεί ότι θα παρακάμψει διατηρώντας την ελπίδα στον αγροτικό κόσμο, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να καθησυχάσει τον κόσμο των τσιφλικιάδων ότι δεν θα θιχτούν, τουλάχιστον ακούσια τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα. Αυτό που πέτυχε όμως η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων στη σχετικά μακρόχρονη αλλά διακοπτόμενη θητεία της ήταν να θέσει τις βάσεις για τη χάραξη αγροτικής πολιτικής στην Ελλάδα, αφού εκτός από την αποκατάσταση των ακτημόνων ασχολήθηκε και με άλλα θεσμικά ζητήματα όπως η δημιουργία γεωργικών επιμελητηρίων, η οργάνωση γεωργικών υπηρεσιών και ιδρυμάτων, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων το 1917, του οποίου είχε προηγηθεί η ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου ήδη από το 1910 και η προώθηση του συνεταιριστικού κινήματος, με το θεμελιώδη νόμο 602 του 1914³¹³.

Η παρουσία επιτροπής στον θεσσαλικό κάμπο στις αρχές του 1918 για την μελέτη του προβλήματος είναι πλέον μια γνωστή και ασφαλής πρακτική των πολιτικών, η οποία καταφέρνει να ηρεμήσει έστω και πρόσκαιρα τα οξυμμένα αισθήματα των αγροτών και να δώσει κάποια πίστωση χρόνου στην κυβέρνηση των Φιλελευθέρων³¹⁴. Για τους ίδιους λόγους μπορούμε να υποθέσουμε ότι πραγματοποιείται στη Θεσσαλία τον Ιανουάριο του 1918 επίσκεψη του διευθυντή των δημοσίων κτημάτων του υπουργείου Γεωργίας κ. Σιδέρη, «ο οποίος ήθελε να επιθεωρήσει τους συνοικισμούς των τσιφλικιών που διανεμήθηκαν στους αγρότες από το κράτος και να κανονίσει την ταχύτερη διανομή των υπολοίπων χωριών του Θεσσαλικού γεωργικού ταμείου καθώς επίσης να μελετήσει στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα τις συνθήκες του αγροτικού ζητήματος ώστε να επεκταθεί και σε εκείνες τις περιοχές ο νόμος περί απαλλοτριώσεως³¹⁵».

Λίγες μέρες πριν είχε πάει στη Θεσσαλία ο πρωθυπουργός κ. Βενιζέλος ο οποίος μίλησε στην πλατεία της Θέμιδος στη Λάρισα στο συγκεντρωμένο πλήθος που υπολογίστηκε στις επτά χιλιάδες μεταξύ των οποίων βρίσκονταν και πολλοί αγρότες από το Βόλο και το Πήλιο. Οι αγρότες ζήτησαν σύμφωνα με δημοσίευμα την «ταχύτεραν λύσιν του αγροτικού ζητήματος, οι δε εργάται λύσιν ζητήματος επισιτισμού³¹⁶». Οι επισκέψεις των διοικητικών στελεχών και των πολιτικών στη Θεσσαλία εντάσσονται στην επιθυμία των ιθυνόντων να διασκεδάσουν τις ανησυχίες των αγροτών και να αμβλύνουν την αγανάκτησή τους για την ολιγωρία της κυβέρνησης γύρω από το αγροτικό.

Οι επιτροπές, οι επισκέψεις, οι διαβεβαιώσεις, οι επαναλαμβανόμενες συζητήσεις στη βουλή καταφέρνουν να δημιουργούν την εντύπωση ότι υπάρχει ενδιαφέρον και κινητικότητα σχετικά με το θέμα, ότι πρόκειται για κάτι που πραγματικά απασχολεί τη βουλή και την κυβέρνηση αλλά το οποίο ταυτόχρονα παρουσιάζεται σαν κάτι το πολύ δύσκολο να επιλυθεί παρά τις άοκνες προσπάθειές τους. Ανεξάρτητα από την ύπαρξη πολιτικής επιθυμίας, δεν υπήρξε το πολιτικό

³¹³ Κ. Αρώνη –Τσίγλη, σελ 200

³¹⁴ Εφ.Εμπρός 12-1-1918

³¹⁵ ο.π. 16-1-1918

³¹⁶ ο.π. -1-1918

σθένος για την εφαρμογή μιας τόσο ριζοσπαστικής απόφασης – μιλώντας πάντα για την αναγκαστική απαλλοτρίωση- όπως και τα χρήματα που θα διευκόλυναν την κυβέρνηση να ακολουθήσει την πιο μετριοπαθή λύση της εξαγοράς των τσιφλικιών, όπως είχε κάνει στο παρελθόν.

Όμως η δύσκολη οικονομική συγκυρία που βιώνουν οι αγρότες λόγω της επιστράτευσης και της «εμπόλεμης» κατάστασης στην οποία βρίσκεται η χώρα για αρκετά χρόνια φαίνεται να εξαντλούν την υπομονή τους και τους κάνει να αντιληφθούν σχετικά γρήγορα ότι και αυτή η κυβέρνηση τους εμπαίζει. Η παραπάνω διαπίστωση τους αναγκάζει να δραστηριοποιηθούν εντονότερα και να προβάλλουν τα αιτήματα τους με επιμονή. Στις 3-12-1918 πραγματοποιείται στην Λάρισα η Πανθεσσαλική Συνέλευση των αντιπροσώπων των γεωργικών συνεταιρισμών της επαρχίας Λάρισας και Φαρσάλων στην οποία παραβρέθηκαν και αντιπρόσωποι των γεωργικών συνδέσμων Τρικάλων και Καλαμπάκας. Ομιλητές ήταν ο πρόεδρος των γεωργικών συνεταιρισμών Λαρίσης κ. Ιω. Οικονομίδης και ο διευθυντής της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* του Βόλου, κ. Αλ. Μέρος οι οποίοι «συνέστησαν την άμεση και επιτακτική οργάνωσιν μεγάλης γεωργικής τάξεως προς ταχύτεραν λύσιν του αγροτικού ζητήματος, ανέπτυξαν την πλουτοπαραγωγική άποψιν της αποκατάστασως των κολίγων καθώς και την άποψιν της δημιουργίας ελεύθερων πολιτών και ότι η αποκατάστασις των κολίγων θα συντελέσει εις μεγάλην γεωργικήν πρόοδον, διότι οι γεωργοί θα αγαπήσουν την γην και θα επιμεληθούν την καλλιέργειαν³¹⁷».

Από μεταγενέστερο δημοσίευμα πληροφορούμαστε ότι στη συνεδρίαση της βουλής στις 14-12-1918 τέθηκε το θέμα της τροποποίησης του νόμου 1072 του 1917 - σύμφωνα με τον οποίο γινόταν απαλλοτρίωση στα δύο τρίτα κάθε τσιφλικιού και όχι στο σύνολό του όπως προέβλεπε το διάταγμα που είχε εκδοθεί το Μάιο του 1917 από την επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – γιατί εξαιρούσε από τις απαλλοτριώσεις τη δυτική Θεσσαλία και προτάθηκε η επέκταση της μερικής απαλλοτρίωσης που ψηφίστηκε σαν νόμος 1686/1918 αλλά τελικά ούτε αυτός εφαρμόστηκε³¹⁸.

Η Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών ιδρύεται το 1919 και αποτελεί μια προσπάθεια των αγροτών και των αγροτιστών να δημιουργήσουν ένα ισχυρό κεντρικό όργανο προκειμένου να προωθήσουν αποτελεσματικότερα τα αιτήματά τους όταν βλέπουν πως οι νόμοι σχετικά με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών ψηφίζονται μεν αλλά δεν εφαρμόζονται. Στα πλαίσια αυτών των ενεργειών εντάσσονται αγροτικές διασκέψεις και το Σεπτέμβριο του 1919 οργανώνεται στη Λάρισα παναγροτική σύσκεψη στην οποία αποφασίζεται η ίδρυση της Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης που στοχεύει στη συσπείρωση του θεσσαλικού αγροτικού κόσμου, ώστε ο αγώνας τους να γίνει καθολικός και οι διεκδικήσεις τους δυναμικότερες³¹⁹.

Όμως στον αντίποδα των αγροτικών κινητοποιήσεων βρίσκονται οι ιδιοκτήτες που είναι αντίθετοι στις αξιώσεις των αγροτών και στην πολιτική των αναγκαστικών

³¹⁷ ο.π. 3-12-1918

³¹⁸ ο.π. 15-12-1918

³¹⁹ Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση συγκροτήθηκε το 1919 με πρωτεργάτες τους :Α. Μέρο, Γιαννακό και Τ.Οικονομίδη. Στο αρχικό στάδιο δραστηριοποίησης υπάρχει μια πυκνότητα συνελεύσεων, ενώ από τις 10-1-1921 ως τις 1-2-1925 υπάρχει κενό συνελεύσεων που μπορεί να οφείλεται στα πολιτικά γεγονότα της εποχής ή στο ότι οι υπεύθυνοι είναι μετριοπαθείς εξαιτίας της πολιτικής συγκυρίας. Γ. Μουγογιάννης, σελ 19.

απαλλοτριώσεων, όπως έχω ήδη αναφέρει. Σε άρθρο του Γ. Χρηστάκη – Ζωγράφου που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εμπρός* παρουσιάζεται η άποψη του σχετικά με την οργάνωση των αγροτών ως εξής «Συστηματική είναι μόνον η οργάνωση των επιμόρτων της Θεσσαλίας. Δεν αποβλέπει όμως αυτή εις εξυπηρέτησιν γεωργικών αναγκών αλλά έχει καθαρώς πολιτικόν ή μάλλον αντιγεωργικόν χαρακτήρα. Ουχ ήττον κολακευομένη, εκμεταλλευομένη υπό πολιτευομένων και υπ'αυτής της Πολιτείας, εμφανίζεται νυν μετά τινός επιβολής». Στη συνέχεια αναφέρεται στην προσπάθεια της κυβέρνησης να εξαπλώσει και να ενισχύσει το θεσμό των Συνεταιρισμών στη Θεσσαλία «Αλλά η Πολιτεία έσπευσε να αλλοιώσει εν Θεσσαλία τον παραγωγικόν αυτών (των συνεταιρισμών) χαρακτήρα, μεταβαλούσα αυτούς εις είδος Σοβιέτ, προς ταχείαν κατάληψιν των κτημάτων, κατά τρόπον πληρούντα την κολλιγικήν ψυχήν αγαλλιάσεως και ευγνωμοσύνης. Άλλως τε οι Συνεταιρισμοί έχουσιν εντελώς περιορισμένην αποστολήν και δεν αποβλέπουσιν εις την γενικωτέραν φρούρησιν των γεωργικών συμφερόντων³²⁰».

Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση κατάφερε να διατηρήσει ζωντανό το αγροτικό κίνημα για το διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την μικρασιατική καταστροφή και ανάγκασε την κυβέρνηση Βενιζέλου αρχικά να αναλάβει κάποιες πρωτοβουλίες για την ανακούφιση των αγροτών. Σε δημοσίευμα του *Εμπρός* παρουσιάζεται η ενασχόληση του υπουργού κ. Γ. Καφαντάρη με το ζήτημα. Σύμφωνα με αυτό «ο κ. Γ. Καφαντάρης υποβάλλει νομοσχέδιο περί της παραχωρήσεως της εσοδείας των κολιγικώς διατεθέντων κτημάτων, εις τους Συνεταιρισμούς των κολίγων. Το νομοσχέδιον, λέγει, είναι προωρισμένον να προλειάνει την εφαρμογήν του αγροτικού νόμου³²¹». Στο παραπάνω ο υπουργός εμφανίζεται απολογητικός για τις μέχρι τώρα καθυστερήσεις που σημειώθηκαν στην εφαρμογή του και αναφέρθηκε στις δυσχέρειες που είχε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση στην άσκηση του έργου της. Υπόσχεται όμως πως οι περισσότερες απ' αυτές έχουν αντιμετωπιστεί και στη συνέχεια κάνει απολογισμό του έργου που έχει ήδη συντελεστεί στον τομέα αυτό³²².

Ο Γ. Καφαντάρης ως υπουργός Γεωργίας της κυβέρνησης Βενιζέλου προσπάθησε με τον «Αγροτικό Νόμο» να υποσκελίσει τα εμπόδια που συναντούσε στο δρόμο η αγροτική μεταρρύθμιση. Ο νόμος αυτός αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο κωδικοποίηση της υφιστάμενης νομοθεσίας για τα αγροτικά, όριζε τη δημιουργία συνεταιρισμών ως αναγκαία προϋπόθεση για τη διανομή των κτημάτων σε ακτήμονες και ρύθμιζε το θέμα των αποζημιώσεων. Αυτό που έχει σημασία είναι η επισήμανση του υπουργού για την εφαρμογή του νόμου « Πρέπει να σημειωθεί ότι το νομοθέτημα αυτό δεν είναι προωρισμένον να εφαρμοσθή από τούδε γενικώς εις όλην την Ελλάδα. Δεν είμεθα ώριμοι δια τοιαύτην ριζικήν απόφασιν. Θα εφαρμοσθή εις τας περιφέρειας

³²⁰ Εφ. *Εμπρός* 2-9-1919

³²¹ ο.π. 28-8-1920.

³²² Ο κ. Καφαντάρης δηλώνει στη συνεδρίαση της βουλής που δημοσιεύει το *Εμπρός* « Εντός βραχέος του χρονικού διαστήματος το οποίον εμεσολάβησεν από της εφαρμογής του νόμου μέχρι σήμερα, έχομεν να επιδείξωμεν αληθώς εργασίαν ογκώδη. Δηλαδή εξεδικάσθησαν εντός τετραμήνου περίπου 43 αγροτικά κτήματα εκ των οποίων 6 των Ν.Χωρών και 37 της Θεσσαλίας. Είναι σήμερον εκκρεμή ενώπιον των επιτροπών, δηλαδή έτοιμα προς εκδίκασιν 29 κτήματα. Είναι προς μελέτην έτοιμα 72 κτήματα. Έχουν παραχωρηθή ήδη εις τους Συνεταιρισμούς 17 κτήματα. Παρεχωρήθησαν πλύν τούτων 26 ιμπλιάκια, εκ των οποίων 22 εις την Θεσσαλίαν και 4 εις Μακεδονίαν». ο.π. 28-8-1920. (με τον τουρκικό όρο Ιμπλιάκια περιγράφονταν τα δημόσια κτήματα).

εκείνας και μόνον, εις τας οποίας ήρχισε και προχωρεί μετά σπουδής η απαλλοτριώσις, εις τρόπον ώστε να υπάρχει παν δεδομένον ότι θέλει συμπληρωθή η αποκατάστασις των ακτημόνων καλλιεργητών δια της συμπληρώσεως της διαδικασίας επί της απαλλοτριώσεως³²³». Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του κ. Καφαντάρη, οι αγρότες δεν φαίνεται να πείθονται για τις προθέσεις της κυβέρνησης για τον λόγο ότι καθυστερεί υπερβολικά να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις της και μέχρι το τέλος του 1920 ο νόμος είχε εφαρμοστεί σε 59 μόνο κτήματα της Θεσσαλίας³²⁴.

Η δράση της Ένωσης το 1920 επεκτάθηκε στην προσπάθεια για ίδρυση Αγροτικού κόμματος αλλά επισκιάστηκε από τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις που σημάδεψαν την χώρα εκείνη την περίοδο. Η διαδοχή του Γούναρη στη διακυβέρνηση της χώρας μετά την ήττα του Βενιζέλου το 1920 οδήγησε το αγροτικό σε οπισθοδρόμηση και προκάλεσε νέες αντιδράσεις, γιατί ξανάρχισαν οι αναταραχές στη Θεσσαλία³²⁵. Το αγροτικό ζήτημα είναι επίκαιρο στις συνεδριάσεις της νέας βουλής το 1921 και αρκετοί βουλευτές υπερασπίζονται τα αιτήματα του θεσσαλικού λαού ενώ παράλληλα υπενθυμίζουν στην κυβέρνηση την προεκλογική υπόσχεση της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» για λύση του αγροτικού³²⁶. Όμως η κυβέρνηση Γούναρη όχι μόνο δεν προχώρησε στην επίλυσή του αλλά αντίθετα, με την ψήφιση του νόμου 2922 που πρότεινε ο υπουργός Γεωργίας Κ. Τερτίπης, απέκλεισε την λύση της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1922 πραγματοποιείται στην Αθήνα στην αίθουσα της Εταιρείας των Φίλων του Λαού η συνεδρίαση του Α΄ Πανελλαδικού Αγροτικού Συνεδρίου. Ο πρόεδρος του συνεδρίου κ. Γιατράκος προτείνει στους αντιπροσώπους «όπως αποσταλή χαιρετισμός θερμός εκ μέρους των οργανωμένων αγροτών προς τους μαχομένους αγρότας εις το Μέτωπον. Η πρότασις του κ. Γιατράκου γίνεται ενθουσιωδώς δεκτή και και θερμαί ακούγονται ζητωκραυγαί υπέρ του Στρατού και της αγροτικής τάξεως. Επίσης δια κοινής των αντιπροσώπων επιθυμίας αποφασίζεται όπως αι αγροτικά οργανώσεις αναλάβουν την περίθαλψιν των οικογενειών των γενναίων αγροτών μαχητών οίτινες έπεσον υπέρ Πίστεως και Πατρίδος³²⁷».

Επίσης στο συνέδριο εκφράστηκε έντονα η διαμαρτυρία για την κρατική αδιαφορία και αποφασίστηκε η επίδοση σχετικού ψηφίσματος στο υπουργείο Γεωργίας. Στη διάρκεια του συνεδρίου οι συμμετέχοντες δεν παρέλειψαν να εκφράσουν αισθήματα πίστης στο πρόσωπο του βασιλιά τον οποίο θεωρούν σύμβολο και πατέρα του έθνους υπεράνω κομμάτων και κυβερνήσεων³²⁸.

³²³ Θ. Ψύρρας, σελ 191

³²⁴ Ο.π., σελ 191.

³²⁵ Η κυβέρνηση Γούναρη ψήφισε το νόμο 2922 του 1921, που θέσπιζε ορισμένες εξαιρέσεις αγροκτημάτων από την απαλλοτριώση, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για παραβιάσεις της βασικής απαλλοτριωτικής νομοθεσίας, γεγονός που οδήγησε σε αντιδράσεις των αγροτών. Γ.Μουγογιάννης, σελ 15.

³²⁶ Εφ. *Εμπρός* 27-1-1921.

³²⁷ ο.π. 11-1-1922.

³²⁸ Κατά την έναρξη της 3^{ης} συνεδρίασης του Αγροτικού Συνεδρίου ζητά το λόγο ο κ. Σταυρόπουλος ο οποίος προτείνει «πριν το Αγροτικό Συνέδριον εισέλθει εισέτι εις την ημερησίαν διάταξιν, εκφράση τα αναλλοίωτα αισθήματα ολοκλήρου του αγροτικού κόσμου της Ελλάδος προς την Α.Μ τον βασιλέα Κωνσταντίνον, όστις είνε ο συναγωνιστής του ελληνικού λαού και ιδιαιτέρως της αγροτικής τάξεως». ο.π. 19-1-1922

Πέρα από τα διάφορα ψηφίσματα στα οποία προχώρησε το Συνέδριο και τα οποία είχαν επαναδιατυπωθεί και στο παρελθόν, στο παρόν ανακοινώνεται ένα ψήφισμα που αναγγέλλει ουσιαστικά την ίδρυση αγροτικού κόμματος³²⁹. Στην απόφαση αυτή φαίνεται να κατέληξαν οι αγρότες όταν πλέον είχαν αντιληφθεί ότι η εκάστοτε κυβέρνηση υποσχόμενη την λύση του αγροτικού ζητήματος απλώς ψηφοθηρεί και στη συνέχεια ξεχνά τις όποιες υποσχέσεις μέχρι την επόμενη εκλογική αναμέτρηση. Η οργάνωση που πέτυχαν όλα αυτά τα χρόνια και η δημιουργία πρωτοβάθμιων δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργάνων αντιπροσώπευσης, τους δίνει πλέον τη δυνατότητα να αποκτήσουν και πολιτική εκπροσώπηση στη βουλή για να μπορέσουν να προωθήσουν άμεσα τα αιτήματά τους.

Η απόφαση θα επικυρωθεί και θα δημοσιευθεί³³⁰ αρκετούς μήνες αργότερα μετά την μικρασιατική καταστροφή, όταν σε έκτακτη συνεδρίαση του διοικητικού Συμβουλίου της Πανελληνίου Συνομοσπονδίας των Γεωργικών Συνεταιρισμών «αποφάσισεν, όπως η Συνομοσπονδία κατέληθ εις τας προσεχείς εκλογάς με ίδιον αγροτικόν πρόγραμμα». Σύμφωνα με το δημοσίευμα «η Γενική Συνομοσπονδία θα εξέδιδε προσεχώς προκήρυξιν εις την οποίαν θα εξέθετε τας πολιτικάς αρχάς της αγροτικής τάξεως³³¹». Η στιγμή της παρούσας δημοσίευσης μάλλον δεν είναι τυχαία αλλά συνδέεται άμεσα με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Επικεφαλής της χώρας βρίσκεται τώρα η Επαναστατική Επιτροπή, και στην Ελλάδα συρρέουν οι πρόσφυγες από την Μ. Ασία που στην πλειοψηφία τους ήταν αγρότες, οπότε το θέμα της αποκατάστασης τους τίθεται άμεσα και αποτελεί μια χρυσή ευκαιρία για να προχωρήσει επιτέλους η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και η διανομή τους στους ακτήμονες και στους πρόσφυγες.

Τελικά οι διαδικασίες επίλυσής του θα επιταχυνθούν αλλά θα ολοκληρωθούν στις αρχές της επόμενης δεκαετίας καθώς η οριστική λύση του ζητήματος επιτυγχάνεται το 1923³³². Το αίτημα των κολίγων για αποκατάσταση από το κράτος με την εξαγορά των τσιφλικιών, όπως συνέβη το 1907, παρέμεινε διαρκές σ'όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Το ότι έχουν συγκεκριμένη πρόταση ή οποία μάλιστα προβλέπει τη λιγότερη δυνατή βλάβη για τους γαιοκτήμονες οδηγεί στη σκέψη ότι οι αγρότες δεν θέλουν να έρθουν σε ρήξη με τους ιδιοκτήτες τους γιατί νιώθουν ανασφαλείς και γιατί ίσως το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης φαντάζει εξωπραγματικό και αδύνατο για τα μέτρα της εποχής.

Τελειώνοντας την επισκόπηση του αγροτικού ζητήματος είναι σκόπιμο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ομάδας των

³²⁹ Στο Συνέδριο υποβλήθηκε το παρακάτω ψήφισμα που έγινε δεκτό δια βοής από τους παριστάμενους αντιπροσώπους: «Το Α' Πανελλήνιον Αγροτικόν Συνέδριον εξ αντιπροσώπων των οργανωμένων αγροτών λαμβάνον αφορμήν εκ των δημοσιευθέντων εις τινάς εφημερίδας υπαιτιγμόν ότι δήθεν είναι όργανόν του ενός ή του άλλου προσωπικού κόμματος, διακηρύττει προς πάσαν κατεύθυνσιν, ότι το συνέδριον τούτον όχι μόνο συνεκροτήθει με σκοπόν καθαρώς αγροτικόν αλλά και εστράφη σύσσωμον εναντίον του προσωπικού κομματισμού ως καταφαίνεται εκ του ομοθύμως ψηφισθέντος υπό του Συνεδρίου ψηφίσματος περί ιδρύσεως ιδιαίτερου Αγροτικού Κόμματος αρχών ανεξαρτήτου παντός άλλου προσωπικού κόμματος και πάσης άλλης προσωπικής επιρροής. Εφιστά την προσοχήν των αγροτών όπως μη πέσουν θύματα κακοβούλων διαδόσεων και γίνουν όργανα επιτηδίων εκμεταλλευτών, αλλά παραμείνουν άγρυπνοι φρουροί της αγνής αγροτικής ιδεολογίας των» ο.π. 15-1-1922.

³³⁰ ο.π. 19-10-1922

³³¹ ο.π. 19-10-1922

³³² Κ. Αρώνη –Τσίγλη, σελ 212.

αγροτών, τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής και στην αστική ανάπτυξη και τον ρόλο τους στην εξάπλωση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Από την προσάρτηση και μετά ο αγροτικός κόσμος της Θεσσαλίας ήταν στη βάση του διαιρεμένου ανάλογα με τη σχέση ιδιοκτησίας που τον χαρακτήριζε. Έτσι υπήρχε ο αγροτικός κόσμος, που αποτελούσε την πλειοψηφία, και ανήκε στα τσιφλίκια, δεν διέθετε γη καλλιεργήσιμη ούτε σπίτι γιατί αυτά αποτελούσαν ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα, και οι μικροί καλλιεργητές που ήταν ιδιοκτήτες της γης τους. Η διαφοροποίηση αυτή του αγροτικού κόσμου σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς, έκανε φανερό από την αρχή ότι οι αγρότες ήταν μια ομάδα που δεν είχε ενιαία βάση και πολύ περισσότερο ομοιογένεια.

Οι ανεξάρτητοι αγρότες αν και δεν διέθεταν ούτε βασική εκπαίδευση τις περισσότερες φορές, παρ' όλα αυτά ήταν κύριοι της οικογένειάς τους, της ζωής τους και του κτήματός τους και αυτοί αποφάσιζαν τι θα κάνουν για να βελτιώσουν την παραγωγή τους και τις συνθήκες διαβίωσής τους. Είχαν στοιχειώδη επαφή με την αγορά και ανέπτυσσαν τους κανόνες επικοινωνίας έστω και περιστασιακά με αποτέλεσμα να εξοικειωθούν ως ένα βαθμό με τις οικονομικές συναλλαγές και την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Γινόταν πλέον σαφές στους μικρούς καλλιεργητές ότι μπορούσαν να ξεφύγουν από το πλαίσιο της αυτάρκειας που προσδιόριζε την αγροτική τους καλλιέργεια και δημιουργώντας πλεόνασμα να το διοχετεύσουν στην αγορά κερδίζοντας χρήματα. Η επαφή τους με την αγορά αναπόφευκτα τους έφερνε πιο κοντά και στην λειτουργία των οικονομικών, των διοικητικών και πολιτικών μηχανισμών κάνοντάς τους ταυτόχρονα λειτουργικά μέλη της κοινωνίας.

Στην περίπτωση των κολίγων δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο αφού το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής αποδίδεται στον ιδιοκτήτη και οι ίδιοι κρατούν για τον εαυτό τους το ποσοστό που τους αναλογεί και που με δυσκολία καλύπτει τις διατροφικές τους ανάγκες. Έτσι ο επίμορτος καλλιεργητής έχει μια ουσιαστικά πρωτόγονη σχέση με την παραγωγική διαδικασία που εξαντλείται στην παραγωγή και την κατανάλωση του αγροτικού προϊόντος. Η σχέση του αυτή τον κρατά ουσιαστικά εγκλωβισμένο στις δομές της αγροτικής κοινωνίας μέσα στα στενά όρια της κοινότητας που ζει. Είναι αμόρφωτος, και η επικοινωνία του είναι περιορισμένη με τα άλλα μέλη της κοινότητας που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση με αυτόν. Τις περισσότερες φορές δεν είναι ικανός να αρθρώσει λόγο με την έννοια του λογικού συνειρμού και σπάνια διαθέτει σκέψη παραγωγική και κριτική. Ίσως και να μην χρειάζεται αφού μέσα στα όρια της κοινότητας ή του χωριού που ζει τα πάντα είναι τακτοποιημένα από τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα που συμπορεύονται με το νόμο του ιδιοκτήτη. Λειτουργεί συλλογικά σεβόμενος την ιεραρχική δομή του μικρόκοσμού του και ακολουθώντας ένα πρωτόκολλο που τον προστατεύει από την ανάληψη πρωτοβουλιών και τη λήψη αποφάσεων. Για τον κολίγο τα όρια της κοινότητάς του συμπίπτουν με τα όρια του γνωστού του κόσμου. Πέρα από αυτά караδοκεί ένας άγνωστος κόσμος που απειλεί την ασφάλειά του στον οποίο λίγοι θα τολμήσουν να βγουν.

Ο ανεξάρτητος καλλιεργητής συνειδητοποιεί σταδιακά και μέσα από την τριβή του και την καθοδήγηση που δέχεται από δασκάλους, ιερείς, πολιτικούς παράγοντες, την ιδιότητα του ως πολίτη του κράτους, Αρχίζει επομένως να συμμετέχει σε ό,τι συμβαίνει γύρω του και αποκτά πολιτικό ρόλο, διεκδικεί, ενσωματώνεται με αργούς ρυθμούς βέβαια, στην κοινωνία και τέλος αποκτά κοινωνική και πολιτική συνείδηση. Για τον επίμορτο καλλιεργητή όπως έχουμε ήδη καταλάβει τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Πριν την απελευθέρωση της Θεσσαλίας,

υπήρχε η προσδοκία στους κόλπους της κοινωνίας ότι η αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος θα έφερνε και την λύτρωση των ακτημόνων καλλιεργητών.

Οι κολίγοι αν και έγιναν κοινωνοί αυτής της ελπίδας στην προ απελευθέρωσης εποχή, δεν την είδαν να πραγματοποιείται με την προσάρτηση. Καθώς τίποτα δεν άλλαξε προς το καλύτερο για τους, αυτό που βιωματικά κατανόησαν ήταν ότι το να είσαι ελεύθερος πολίτης της πατρίδας σου ήταν τελικά χειρότερο από το να είσαι υπόδουλος ενός ξένου κράτους. Καθώς δεν απολάμβαναν πλέον την ασφάλεια που τους προσέφερε το οθωμανικό δίκαιο που όριζε τις σχέσεις ιδιοκτησίας στα τσιφλίκια, οι κολίγοι αναγκάστηκαν να υποταχθούν στις νέες συνθήκες, παρέμειναν υπάκουοι στις διαταγές των αφεντικών τους και εκτελούσαν τις εντολές αγόγγυστα. Ο αγροτικός πληθυσμός γενικότερα αλλά ειδικότερα αυτός των ακτημόνων, με τα χαρακτηριστικά που μέχρι τώρα περιγράψαμε αποτελούσε το πλέον χειραγωγήσιμο κομμάτι της κοινωνίας.

Η αφύπνιση των αγροτών, ανεξάρτητων και κολίγων, που επιχειρήθηκε στη συνέχεια, όπως είδαμε παραπάνω, δεν πήγαζε αποκλειστικά και μόνο από το αίσθημα κοινωνικής δικαιοσύνης και συνταγματικής νομιμότητας κάποιων ιδεαλιστών αλλά αποτέλεσε επιταγή του αστικού εκσυγχρονισμού, αφού η αποκατάστασή τους θα επιτάχυνε αυτή τη διαδικασία και θα οδηγούσε στην ανάπτυξη των παραγωγικών δομών της χώρας. Εκεί οφείλεται εν μέρει και η επικοινωνία που αναπτύχθηκε μεταξύ των αστών ιδεολόγων και πολιτικών και του αγροτικού κόσμου. Οι αγώνες που έδωσαν οι αγρότες σε όλη αυτή την περίοδο τους οδήγησαν σε συσπείρωση και σε νεωτερικές διαδικασίες επιτυγχάνοντας τον κοινωνικό τους αυτοπροσδιορισμό και την διεκδίκηση της ταυτότητας του Έλληνα πολίτη, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Έτσι έστω και με μεγάλη καθυστέρηση επιτεύχθηκε η ένταξη του πληθυσμού αυτού στο κοινωνικό σώμα του ελληνικού κράτους και η στοιχειώδης ομογενοποίησή του.

Η απόκτηση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ή η ελπίδα της απόκτησής τους δημιουργούσε για το ελληνικό κράτος μια πηγή άντλησης οικονομικών και ανθρώπινων πόρων. Η διεύρυνση της αγοράς σήμαινε και διεύρυνση των φορολογουμένων. Εκτός όμως από αυτό η αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών είχε πρόσθετη σημασία για το κράτος γιατί αναπότρεπτα θα αποκτούσαν πέρα από την πολιτική και εθνική ταυτότητα. Αύξανε λοιπόν ο αριθμός αυτών που θα προσέρχονταν ενσυνείδητα και ένθερμα να υπηρετήσουν στρατιωτικά την πατρίδα σε εποχές που έδινε σκληρές μάχες για να πετύχει το αλυτρωτικό της πρόγραμμα.

Η ιδεολογία του εθνικισμού πέρασε εύκολα στο μυαλό του αγροτικού κόσμου, που ήταν από τη φύση του χειραγωγήσιμος και ευκολόπιστος. Επειδή η έννοια της πατρίδας ήταν αφηρημένη και σε γενικές γραμμές δεν γινόταν άμεσα αντιληπτή, τα πράγματα γινόταν πιο εύκολα για τους αγρότες όταν αυτοί είχαν κάτι απτό να υπερασπιστούν. Το κτήμα που τους δόθηκε ή η υπόσχεση για το κτήμα που θα τους δινόταν κατά την επιστροφή τους από τις νικηφόρες εκστρατείες ήταν ένα σοβαρό κίνητρο για να ασπαστούν οι αγροτικοί πληθυσμοί την εθνική ιδεολογία και να θυσιάσουν για τα κελεύσματα της εθνικής ολοκλήρωσης.

Η εθνική κατήχηση των αγροτών προέρχονταν είτε από τους γαιοκτήμονες στους οποίους ανήκαν, όταν τους ζητούσαν να εργάζονται κάτω από επαχθέστερους όρους, ή τους στρατολογούσαν γιατί η πατρίδα τους είχε ανάγκη είτε από το επίσημο κράτος που τους καλούσε να υπερασπιστούν τη γη των προγόνων τους που ήταν και δική τους, τις οικογένειές τους και τα σπίτια τους από όσους τα επιβουλεύονται. Οι αγρότες ασπάζονταν και υπηρετούσαν την επίσημη ιδεολογία γιατί αυτή ήταν η επικρατούσα και δεν είχαν άλλη επιλογή.

Οι γαιοκτήμονες και πολιτικοί ταυτόχρονα διέθεταν πολλά μέσα για να εξασφαλίσουν την υπακοή τους, με επικρατέστερο τον πειθαναγκασμό, ενώ οι άλλοι

φορείς, απευθύνονταν στο ήθος και την πίστη των πολιτών στις επιταγές της πατρίδας. Το εθνικό χρέος αναδεικνυόταν κυρίαρχο και επιτακτικό σε τέτοιο βαθμό που πολιτικοί, επιστήμονες, διανοούμενοι, η κοινωνία ολόκληρη ήταν έτοιμη να εκτελέσει το καθήκον της. Ήταν δυνατόν οι φτωχοί και αμόρφωτοι γεωργοί να εναντιωθούν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΒΟΛΟ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ιδεολογικές καταβολές του εργατικού κινήματος

Μετά την ένταξη του Βόλου στο ελληνικό κράτος, η ανάπτυξη των υποδομών στην πόλη είχε σαν αποτέλεσμα να συρρεύσουν εκεί, πολλοί εργάτες από την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό εφόσον υπήρχε προσφορά εργασίας. Υπάρχουν σαφείς αναφορές για Ιταλούς εργάτες που εργάζονταν στο σιδηρόδρομο, οι οποίοι υπήρξαν φορείς αναρχικών και σοσιαλιστικών ιδεών τις οποίες διέδωσαν στο νέο κοινωνικό περιβάλλον τους³³³. Σ' αυτούς αποδίδεται και η πρώτη απεργία που έγινε το 1881 στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Βόλου –Λάρισας σε συνεργασία με τους ντόπιους εργάτες. Εκδίδονται μάλιστα για μικρό χρονικό διάστημα οι εφημερίδες *Ισότης* (1883) και *Ο Ρήγας του Λαού* (1885).³³⁴

Οι ιδέες του κοινωνικού ριζοσπαστισμού ήταν γνωστές στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1870, όταν ξέσπασαν λαϊκές εξεγέρσεις και για 70 ημέρες επικράτησε η Κομμούνα του Παρισιού το 1870, αλλά συνδέονταν και με τις παλιότερες επαναστατικές παραδόσεις που είχαν αφήσει τη σφραγίδα τους. Η εισαγωγή τους στον ελληνικό χώρο έγινε αποσπασματικά και δεν εμφανίστηκαν σαν συγκροτημένο σύστημα ιδεών, αλλά μάλλον σαν τάσεις και αντιλήψεις για κοινωνικές αλλαγές³³⁵. Σύμφωνα με το Γ. Λεονταρίτη στη μελέτη του για το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα «Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 εμφανίζονται στην Ελλάδα τα πρώτα στοιχεία κοινωνικού ριζοσπαστισμού, πρώτα στη Σύρο και αργότερα στην Αθήνα, τον Πειραιά, την Πάτρα, το Βόλο, τη Λάρισα και αλλού. Ο ρόλος των πρώιμων αυτών εργατικών σχηματισμών περιορίστηκε στην οργάνωση αδελφάτων και αλληλοβοηθητικών σωματείων, τα οποία ελέγχονταν χωρίς εξαίρεση από αστούς και συχνά από τους ίδιους τους εργοδότες, με αποτέλεσμα να μην έχουν κανένα ιδεολογικό ή συνδικαλιστικό στόχο³³⁶. Ο Αντ. Λιάκος επισημαίνει ότι «τα πρώτα μαζικά κινήματα με επαναστατικές εκδηλώσεις και συνθηματολογία μετά το 1870, ήταν τα χριστιανοσοσιαλιστικά κινήματα της Δ. Πελοποννήσου στα τέλη του 19^{ου}

³³³ Στην Πάτρα υπήρχε μια σημαντική παροικία Ιταλών προσφύγων της επανάστασης του 1848. μερικοί από τους πολιτικούς αυτούς πρόσφυγες ήταν φορείς ουτοπικών, σοσιαλιστικών και αναρχικών ιδεών και σ' αυτούς οφείλεται η διάδοση της ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μετάφραση Σ. Αντίοχος, εκδόσεις Εξάντας 1978, σελ. 19.

Δυστυχώς η παρούσα έρευνα δεν μπορεί να συνδέσει με στοιχεία την Ιταλική κοινότητα των Πατρών με την παρουσία των Ιταλών εργατών στο Βόλο.

³³⁴ Μ. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κ. Χατζόπουλος*, εκδ. Μοσχονά, Αργίνιο 1996, σελ. 253.

³³⁵ Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους σοσιαλιστές*, Αθήνα 1985, σελ. 18.

³³⁶ Γ. Λεονταρίτης, σελ. 19

αιώνα. Είχαν χαρακτήρα περισσότερο στασιαστικό, παρορμητικό και περιστασιακό³³⁷»

Στη δεκαετία του 1890 εμφανίζονται πιο έντονα οι σοσιαλιστικές και αναρχικές απόψεις σαν απόρροια της ανάπτυξης του σοσιαλιστικού και του αναρχικού κινήματος στην Ευρώπη³³⁸. Σύμφωνα με το Μ. Δημητρίου « Η νέα αυτή περίοδος των σοσιαλιστικών ιδεών και οργανώσεων στη χώρα σηματοδοτείται από τους αρχηγέτες Πλ. Δρακούλη και Στ. Καλλέργη, από τους διανοούμενους που είχαν σπουδάσει ή ζούσαν στο εξωτερικό όπως οι Κ. Χατζόπουλος, Κ. Θεοτόκης, Ν. Γιαννιός, Γ. Σκληρός, η ομάδα των Κοινωνιολόγων και άλλοι. Οι σοσιαλιστικές αναζητήσεις των παραπάνω συχνά νοθεύονται είτε από ορισμένες γερμανικές σοσιαλιστικές αντιλήψεις της εποχής, όπως λ.χ η ισχυροποίηση του ρόλου του κράτους, είτε από ουμανιστικές, χριστιανοκοινωνικές και εθνικοπατριωτικές ιδέες. Από το κύκλο των Π. Σοφιανόπουλου, Σ. Καλλέργη, Ρ. Χοΐδα, Γ. Φιλάρητου και του Αρ. Οικονόμου, προτείνεται ένα νέο ιδεολογικό πλαίσιο που βασίζεται στις δημοκρατικές επαναστατικές παραδόσεις της Ευρώπης αλλά είναι εμφανώς επεξεργασμένο προκειμένου να προσαρμοστεί στην πολιτική παράδοση της χώρας, ενώ ταυτόχρονα φιλοδοξεί να απαντήσει τα άμεσα προβλήματα, όπως εκείνο της αστικής δημοκρατικής εξουσίας».³³⁹

Τον Ιούνιο του 1894 έρχεται για να μιλήσει στο Βόλο ο Σπ. Νάγος, έμπειρο στέλεχος του Σοσιαλιστικού Συλλόγου Αθηνών που σκοπό έχει «να περιέλθει την Θεσσαλίαν απ' άκρου εις άκρον, κηρύττων και μεταδίδων τας κοινωνιστικάς ιδέας³⁴⁰». Στην ομιλία του αναπτύσσει τις αρχές του σοσιαλισμού και σε ψήφισμα που υπογράφουν όλα τα μέλη της συγκέντρωσης, διατυπώνονται τέσσερα αιτήματα: α. Οκτάωρη εργασία, β. Αργία της Κυριακής, γ. κατάργηση της προσωπικής κράτησης, δ. σύνταξη στο πεντηκοστό έτος.

Η σοσιαλιστική δράση του Σ. Καλλέργη στην Αθήνα αποκτά οπαδούς και στο Βόλο, οι οποίοι είναι συνδρομητές³⁴¹ στην εφημερίδα *Ο Σοσιαλιστής* που εκδίδει στην Αθήνα. Στον Βόλο υπάρχει μάλιστα και μόνιμος ανταποκριτής της, ο Π. Βαρβαρέσσος, γιατί η εφημερίδα ενδιαφέρεται για την έκδοση των εργατικών νέων από τα πιο δραστήρια εργατικά κέντρα της Ελλάδας. Παράλληλα η παρουσία κάποιων μορφωμένων αναρχοσυνδικαλιστών στην πόλη με επικεφαλής τον Δ. Καλαντζόπουλο γίνεται η αιτία για την δημιουργία ιδεολογικού πυρήνα που φρόντισε να διαδώσει τις ιδέες του με την έκδοση της βραχύβιας εφημερίδας *Εργάτης* το

³³⁷ Αντ. Λιάκος, Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχος 67-68, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1984, σελ. 6

³³⁸ Για την Ευρώπη ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους στην ιστορία του κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι θεωρίες για τη δημιουργία μιας ουτοπικής κοινωνίας διαδίδονται στη ν ευρώπη και ο ουτοπικός σοσιαλισμός αποκτά πολιτικό και κοινωνικό προσανατολισμό και θέτουν τις βάσεις για το χτίσιμο μιας νέας κοινωνίας. Συνεχιστές του -αν και άσκησαν σκληρή κριτική- υπήρξαν οι μαρξιστές και οι αναρχικοί που έθεσαν σαν πρωτεύοντα στόχο τους την αναγκαιότητα της ταξικής πάλης ως μέσο ανατροπής της καπιταλιστικής εξουσίας. Μ. Δημητρίου, σελ 20.

³³⁹ ο.π σελ 19-20.

³⁴⁰ Εφ. *Ο Βόλος* 16-6-1894

³⁴¹ Μ. Γκιόλιας, σελ 254

1899³⁴². Όμως ο μικρός πυρήνας του Καλαντζόπουλου δεν μπορούσε να επηρεάσει τη μεγάλη μάζα των εργατών του Βόλου³⁴³ και γενικά η πρόοδος και η ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος δεν είναι ενθαρρυντική στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο προφανώς επηρεασμένη από τη δυσμενή οικονομικοπολιτική κατάσταση στην οποία περιήλθε η χώρα μετά τον πόλεμο του 1897³⁴⁴.

Την ίδια εποχή κάνει την εμφάνισή του ένα χριστιανοσοσιαλιστικό μεταρρυθμιστικό ρεύμα, που εκφράζεται από τους Δ. Σαράτση και Τ. Οικονομάκη, γνωστούς στην πόλη για το επιστημονικό και δημοσιογραφικό τους έργο. Το ρεύμα αυτό υποστηρίζεται από ένα κύκλο νέων επιστημόνων της πόλης όπως οι Ν. Σαράτσης³⁴⁵, Κ. Ζάχος, Νικόπουλος και, όπως φαίνεται παρακάτω, η εμφάνισή του έχει προηγηθεί σε άλλες πόλεις της χώρας και προφανώς έγινε γνωστό στη βολιώτικη διανοήση μέσα από την κυκλοφορία των σχετικών εφημερίδων και περιοδικών ή των επαφών που διατηρούσαν οι παραπάνω με τους διανοούμενους της Αθήνας και των Πατρών. Το ιδεολογικό αυτό ρεύμα έχει κάνει την εμφάνισή του λίγο νωρίτερα το 1894 στην Αθήνα με τους Χριστιανοκοινωνιστές οι οποίοι επιθυμούν την εφαρμογή των αρχών του Ιησού και εκδίδουν την εφημερίδα *Αλήθεια* προκειμένου να κάνουν γνωστούς τους σκοπούς τους που είναι « η επίτευξις της καθολικής ευδαιμονίας δια της εργασίας»³⁴⁶. Λίγο αργότερα γύρω στο 1896 το ρεύμα αυτό εμφανίζεται και στην Πάτρα και εκπροσωπείται από την κίνηση Αρμαγεδών³⁴⁷. Οι χριστιανοσοσιαλιστές ευαγγελίζονται την «ουρανοποίησης της γης». Καλλιεργούν αταξικές πεποιθήσεις και καταγγέλλουν την ιδιοκτησία ως «αντίχριστον». Συμπορεύονται με το λαϊκό κίνημα και στρέφονται κατά της αριστοκρατίας και των «κηφήνων, οίτινες παχύνονται κατά του δουλεύοντος λαού»³⁴⁸.

³⁴² Στα μέσα της δεκαετίας του 1890 κάνει την εμφάνιση στο Βόλο ο εργάτης Δ. Καλαντζόπουλος, που καταγόταν μάλλον από το Πύργο σαν ανταποκριτής της πατρικής εφημερίδας « Επί τα Πρόσω», που στις 12-8-1899 εξέδωσε με την ομάδα των αναρχοσυνδικαλιστών της πόλης την εφημερίδα «Εργάτης». Η κυκλοφορία της εφημερίδας εξαντλήθηκε στα τέσσερα τεύχη. Η ομάδα αυτή που σύμφωνα με τον ιστορικό Μ. Δημητρίου, προερχόταν από διασπάσεις ή αποχωρήσεις από την ομάδα των σοσιαλιστών του Καλλέργη, αλληλογραφούσε με αντίστοιχες αναρχοσυνδικαλιστικές ομάδες από τον Πύργο, την Πάτρα, την Ιταλία, την Ισπανία και την Γαλλία. Μ. Δημητρίου, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα*, Από τους Ουτουπιστές στους Μαρξιστές, τ. Α', εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985, σελ 247.

³⁴³ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, Δ' έκδοση 1974, σελ 135-36.

³⁴⁴ Γενικά σ' όλη την χώρα μετά την πανωλεθρία της Ελλάδας στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 και την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου, οι σοσιαλιστές φανερώνουν τα ίδια σημάδια απογοήτευσης ηττοπάθειας και αδράνειας που εκδηλώνει και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία του καιρού. Γ. Λεονταρίτης, σελ. 23.

³⁴⁵ Ο Δ. Σαράτσης ηγήθηκε στο Βόλο ένα χριστοκρατικό κύκλο οπαδών. Αναφορικά με την ιδεολογία του ταύτιζε σχεδόν το Σοσιαλισμό με τη φιλεργατική πολιτική και τα μέτρα κοινωνικής προστασίας που έπρεπε να λάβει το κράτος. Ο οριακός αυτός σκοπός πίστευε ότι θα μπορούσε να διευκολυνθεί αν οι εργάτες μπορούσαν να διαπαιδαγηθούν, να ανυψωθούν πνευματικά και να μην πέφτουν θύματα της αμάθειάς τους. Μ. Δημητρίου, ο.π, σελ 250

³⁴⁶ Μ.Γκιόλιας, σελ 99.

³⁴⁷ Ο.π. σελ 87

³⁴⁸ Εφ. *Αρμαγεδών*, 26-9-1896 και 2-10-1896.

Η Έφη Γαζή στο βιβλίο της «Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια» υποστηρίζει ότι «η διερεύνηση των δραστηριοτήτων γύρω από χριστιανικά αναμορφωτικά προγράμματα ήταν ένα φαινόμενο του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα. Σ' αυτό το πλαίσιο παρατηρείται μια πρόωμη ανάδειξη της διαδικασίας ηθικοποίησης της κοινωνίας ενώ συνδέεται σταδιακά η έννοια της θρησκείας αφενός με την οικογένεια και αφετέρου με την πατρίδα.[...]Σταδιακά, νέες εξελίξεις έλαβαν χώρα. Ένα τμήμα των χριστιανικών αναμορφωτικών προγραμμάτων συναντήθηκε με τις σοσιαλιστικές ιδέες και παρήγαγε χριστιανοσοσιαλιστικές ερμηνείες και πρωτοβουλίες. Οι τελευταίες αναδιέταξαν το στρατόπεδο των χριστιανών αναμορφωτών και αναδιαμόρφωσαν τόσο τις συμμαχίες όσο και τις αντιπαλότητες στο εσωτερικό του. Επιπλέον νέα πολιτισμικά και κοινωνικά ρεύματα αποκρυσταλλώθηκαν. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στο γλωσσικό ζήτημα, και στο δημοτικισμό αλλά και στη διάχυση των φεμινιστικών ιδεών. Αυτά τα ρεύματα σε συνάρτηση με κοινωνικά φαινόμενα όπως η ανάπτυξη των πόλεων, η σταδιακή διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων (εργάτες, μικροαστοί), οι μεταπλάσεις της εθνικής ιδεολογίας μετέβαλλαν όχι μόνο τους ρόλους της θρησκείας αλλά και την ίδια την ποιότητα του λόγου των χριστιανικών αναμορφωτικών προγραμμάτων³⁴⁹». Η εξέλιξη της αστικοποίησης του Βόλου προσέλκυσε το ενδιαφέρον των χριστιανών αναμορφωτών που είχαν έδρα στην Αθήνα, και ο Σύλλογος «Ανάπλασις» ιδρύει παράρτημα στο Βόλο το 1901³⁵⁰.

Οι ιδεολογικές τάσεις που αναφέραμε, επηρέασαν, παράλληλα με την επικρατούσα επίσημη ιδεολογία του κράτους, που ήταν κατά κύριο λόγο συντηρητική, ένα κομμάτι των εργαζομένων αλλά και κάποιους διανοούμενους και επιστήμονες της εποχής με αποτέλεσμα την οργάνωση των λιγότερο ευνοούμενων ομάδων σε σωματεία αλληλοβοηθητικού χαρακτήρα κυρίως, που κάποιες φορές εξελίχθηκαν σε μοχλούς πίεσης για τις εργασιακές διεκδικήσεις τους. Αυτό που έχει μεγάλη σημασία για την παρούσα εργασία είναι ότι η εμφάνιση ετερόκλητων ιδεολογικών ρευμάτων και η ιδεολογική επικοινωνία μεταξύ των πόλεων αποτέλεσαν καταλύτη για τις ζυμώσεις που θα διαμορφώσουν το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής.

Η δεκαετία του 1900 συνοδεύεται από αλματώδη ανάπτυξη της πόλης, της παραγωγής και της οικονομίας. Την εποχή αυτή λοιπόν επαναπατρίζονται στην πόλη εργάτες που δούλευαν στην Αλεξάνδρεια και το Βερολίνο κυρίως σαν καπνεργάτες και βρίσκουν εύκολα απασχόληση επειδή η πόλη είχε εξελιχθεί σε μεγάλο κέντρο εμπορίας και επεξεργασίας του καπνού. Οι εργάτες αυτοί ήταν φορείς νέων ιδεολογικών τάσεων που διαφοροποιούνταν ανάλογα με τον τόπο που εργάστηκαν. Έτσι οι εξ Αλεξανδρείας ήταν φορείς αναρχικών και αναρχοσοσιαλιστικών ιδεών – ίσως επειδή στην Αλεξάνδρεια δούλευαν και πολλοί Ιταλοί εργάτες από τους οποίους

³⁴⁹ Έφη Γαζή, *Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια, Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*, εκδ. Πόλις,, Αθήνα 2011, σελ. 101-102.

³⁵⁰ Την οργάνωση της όλης προσπάθειας ανέλαβε ο ίδιος ο πρωτεργάτης του Συλλόγου Μ. Γαλανός. Η ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας θεωρήθηκε ιδιαίτερα θερμή και «ανταξία της γνωστής ευσεβείας των κατοίκων του Βόλου». Ο Μ. Γαλανός άλλωστε είχε επισκεφθεί τον Βόλο κατά το προηγούμενο έτος διερευνώντας τις πιθανότητες επέκτασης των δραστηριοτήτων της «Αναπλάσεως» στην εν λόγω πόλη. Οι εντυπώσεις ήταν καλές αφού «πληρούνται οι ναοί και τρέχουν οι χριστιανοί», όπως αναφερόταν στο φύλλο του ομώνυμου εντύπου, και έτσι η «Ανάπλασις» προχώρησε στην ίδρυση παραρτήματος. Ο.π σελ 104.

επηρεάστηκαν ιδεολογικά- ενώ όσοι βρέθηκαν στο Βερολίνο ασπάζονταν το μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό.³⁵¹

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1900 περίπου εμφανίζεται στην ιδεολογική σκηνή του Βόλου ο λόγιος αναρχικός Γ. Αλεξανδράκης ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Ο ίδιος δεν ήταν εργάτης αλλά σε συνεργασία με τον φίλο και ομοϊδεάτη Παναγιωτόπουλο ξεκίνησαν να διαδίδουν τις αθεϊστικές και αναρχικές ιδέες τους στους κύκλους των καφενείων , προσπαθώντας να δημιουργήσουν στο Βόλο έναν πυρήνα «ελευθεροφρόνων», σύντομα όμως στράφηκαν στους εργάτες στους οποίους φαίνεται ότι βρήκαν μεγαλύτερη απήχηση³⁵².

Οπαδοί της δημοτικής καθώς ήταν, έκαναν τις ιδέες τους εύκολα κατανοητές στους αμόρφωτους στην πλειοψηφία τους, εργάτες, στους οποίους μιλούσαν για την άρνηση της θρησκείας, του κράτους, του λογιωτατισμού και εναντιώνονταν στις τοπικές πολιτικές φιλοδοξίες. Ο Αλεξανδράκης, εκτός από τη μεγάλη θεωρητική και την ικανότητα που διέθετε να κινητοποιεί τους εργάτες, πρωτοστάτησε και σε μεγάλες απεργίες των καπνεργατών. Στην ίδια περίοδο εμφανίστηκαν κάποιοι διανοούμενοι επιστήμονες με προοδευτικές ιδέες έξω από το χώρο των αναρχικών που έβαλαν και αυτοί τη σφραγίδα τους στην ιδεολογική φυσιογνωμία της πόλης και συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος³⁵³.

Οργάνωση σωματείων

Οι εργάτες του Βόλου, από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 είχαν προχωρήσει μαζί με τους επαγγελματίες στην ίδρυση σωματείων στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τις δυσμενείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Αν και το κύριο χαρακτηριστικό των σωματείων αυτών ήταν ο αλληλοβοηθητικός χαρακτήρας, πολλές φορές αποτελούσε το μέσο συσπείρωσής τους και διεκδίκησης καλύτερων όρων εργασίας. Τον Οκτώβριο του 1900 ιδρύεται ο Σύνδεσμος Τυπογράφων που κύριο σκοπό έχει την αλληλοβοήθεια των μελών του³⁵⁴. Η ανάπτυξη του εμπορίου, των βιοτεχνικών εργαστηρίων και των πρώτων βιομηχανιών προσέκλυσε νέο εργατικό δυναμικό στην πόλη και διεύρυνε την εργατική βάση. Έτσι πολύ σύντομα ακολουθεί η ίδρυση σωματείων όπως των Ασβεστοχριστών, των Ελαιοχρωματιστών και Κοσμηματογράφων, των Ξυλουργών, των Αρτοποιών, των Αμαξηλατών και των Καπνεργατών³⁵⁵.

Οι εργάτες στην πλειοψηφία τους, στην πρώιμη φάση του εργατικού κινήματος, έχουν σχεδόν μηδενικό ιδεολογικό υπόβαθρο και η πολιτική τους τοποθέτηση είναι ευκαιριακή, αποτελώντας δεξαμενή άντλησης και διαμόρφωσης οπαδών από τις αντίπαλες πολιτικές συμπράξεις σε θέματα τοπικού κυρίως ενδιαφέροντος. Αρκετοί όμως, διαθέτουν μια βασική μόρφωση, συνδικαλιστική εμπειρία, ισχυρό ιδεολογικό προσανατολισμό, όπως ανέφερα παραπάνω, και

³⁵¹ Μ. Δημητρίου, σελ 253

³⁵² Ο.π. σελ 250

³⁵³ Χ. Χαρίτος, Οι απαρχές του Ε.Κ.Β, στο περιοδικό *En Βόλω*, Απρίλιος –Ιούνιος 2008, τεύχος 29, σελ 37-38

³⁵⁴ Εφ. *Θεσσαλία* 12-10-1900

³⁵⁵ Μ.Γκιόλιας, , σελ 254.

καταφέρνουν να κινητοποιήσουν τους εργάτες για τη σύσταση εργατικών σωματείων³⁵⁶.

Τα σωματεία που είχαν μεικτό χαρακτήρα, όπως ο Προστατευτικός σύλλογος επαγγελματιών και Εργατών, ή αμιγή, όπως το σωματείο καπνεργατών Βόλου, είχαν κύριο σκοπό να προστατέψουν την απασχόληση των μελών τους. Δεν ήταν λίγες μάλιστα οι φορές που εργαζόμενοι και εργοδότες έκαναν διαδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά κυβερνητικών μέτρων που έπληττε συνολικά τον κλάδο³⁵⁷. Κατά την πρώιμη φάση του εργατικού κινήματος στο Βόλο και κατ' αναλογία με ότι συνέβαινε σ' όλα τα εργατικά κέντρα στην Ελλάδα, δηλαδή μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1900, τα εργατικά σωματεία δεν ήταν ανεξάρτητα αφού αναμειγνύονται σ' αυτά και εργοδότες.

Η σύσταση των σωματείων αν και επιτρεπόταν από το κράτος³⁵⁸, στερούνταν νομικής κατοχύρωσης, δεν είχαν πολιτικό ούτε ταξικό χαρακτήρα, αλλά διέθεταν θρησκευτική και εθνική συνείδηση όπως αποδεικνύεται από τη συμμετοχή τους στις επετειακές εκδηλώσεις του έθνους, στις γιορτές προς τιμή του βασιλιά, και στις επίσημες θρησκευτικές τελετές³⁵⁹. Αυτό που χαρακτήριζε ακόμα τους εργάτες ήταν η αποδοχή της επίσημης ιδεολογίας του κράτους ότι στην ελληνική κοινωνία δεν υπάρχουν τάξεις αλλά λειτουργεί σαν ένα ενιαίο και αρμονικό σύνολο. Ακόμα και αν το προβλήματα που βίωναν στην καθημερινότητά τους ήταν ανομολόγητα, η αποδοχή της θέσης τους γινόταν χάρη στην πίστη τους στο παραπάνω ιδεολόγημα. Οι εργάτες

³⁵⁶ Χ. Χαρίτος, σελ 82

³⁵⁷ Όπως στην περίπτωση του κυβερνητικού νομοσχέδιο περί μονοπωλίου του καπνού που είχε φέρει στη βουλή η κυβέρνηση Δεληγιάννη και ο Τρικούπης σαν αντιπολίτευση το πολέμησε. Ν. Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο Εργάτης του Βόλου*, σελ 44.

³⁵⁸ Το κράτος δεν επενέβαινε στην ίδρυση και στους κανόνες λειτουργίας των σωματείων, παρά μόνο όταν προέκυπτε απειλή διακύβευσης της τάξης ή των συμφερόντων των εργοδοτών Λ. Ντάσιος, *Εργατικό δικονομικό δίκαιο*, τ.Β1, Αθήνα 1983, σελ 47,48,49,50.

³⁵⁹ Από δημοσίευμα της εφημερίδας *Φωνή του Λαού* στο Βόλο, αντλούμε πληροφορίες για τον εορτασμό της εθνικής επετείου : « Ο εις ανάμνησιν της ημέρας εκείνης πανηγυρισμός της εθνικής μας εορτής θα εορτασθή σήμερα μετά πάσης επισημότητος και ενθουσιασμού κατά το κάτωθι δημοσιευμένον επίσημον πρόγραμμα : Προ μεσημβρίας 1^ο)Την πρωϊαν της σήμερα και περί ώραν 8^η, άπαντα τα Σωματεία θα ώσι μετά των σημαιών των συγκεντρωμένα εν τη Πλατεία του Στρατόνος ως και οι μαθηταί των Δημοτικών Σχολείων, 2) Μετά την εκκίνησιν του στρατού προς τον Μητροπολιτικόν ναόν, δια της προπορευσεως της Φιλαρμονικής της Φιλοπτώχου Αδελφότητος τα Σωματεία θα έπωνται του στρατού κατά σειρά αρχαιότητος σχηματιζόμενα κατά τετράδας , των μαθητών των Σχολείων τοποθετησομένων εν στρατιωτική παρατάξει, εν τω μέσω του διαμερίσματος των Σωματείων, 3^ο) Μετά το πέρας της δοξολογίας, τα Σωματεία με την αυτήν τάξιν θα διέλθωσι την οδόν Ερμού και παρακάμπτοντα την οδόν Ορμινίου θέλουσι διευθυνθή δια της οδού Δημητριάδος προς δημαρχείον και εκείθεν δια της οδού Ιωλκού θα καταλήξουσιν εις την Πλατείαν Ελευθερίας, ένθα εκφωνηθήσεται ο αρμόδιος εθνικός λόγος. Μεθ' ό άπαντα τα Σωματεία θέλουσι πορευθή από κοινού εις τα Γραφεία προς κατάθεσιν των σημαιών της Φιλαρμονικής.

Μετά μεσημβρίαν η λαμπαδηφορία

4^ο)Την 8 μ.μ άπαντα τα Σωματεία ως και οι μαθηταί των σχολείων θα ώσι συγκεντρωμένοι εν τη πλατεία του Στρατόνος, . άμα τη ενάρξει του ανακλητικού, διαταχθήσεται η λαμπαδηφορία μετά των βραγαλικών (εφοδιασμένου προς τον σκοπόν τούτον ιδιαίτερος ενός εκάστου των σωματείων) 5^ο) Τα σωματεία μετά των μαθητών των σχολείων, κατά την αυτήν ως και προ μεσημβρίαν τάξιν θέλουσι παρακολουθή βραδέως το ανακλητικόν προπορευομένης της Φιλαρμονικής θέλουσι δε διέλθην την οδόν Δημητριάδος μέχρι της οδού Φιλελλήνων κάμπτοντα την οδόν Ορμινίου εν τη πλατεία της Ελευθερίας, εκείνην δε δια της οδού Ιωλκού, θέλουσι καταλήξει έμπροσθεν του καφενειού Γιαννόπουλου, οπόθεν θέλει επέλθει η διάλυσις. Εφημ. *Η Φωνή του Λαού*, 25^η Μαρτίου 1902.

προέβαιναν σε διαμαρτυρία για τις συνθήκες εργασίας τους όταν αυτές γίνονταν αφόρητες και κατέφευγαν στην ύστατη λύση, την πίεση μέσω απεργίας για να πετύχουν τη βελτίωσή τους.³⁶⁰

Μια αλλαγή στη στάση των εργαζομένων αρχίζει να διαφαίνεται κάτω από την επίδραση των σοσιαλιστικών και αναρχοσυνδικαλιστικών ιδεών που τους μεταλαμπαδεύουν οι συνάδελφοί τους που επαναπατρίστηκαν αλλά και οι ντόπιοι διανοούμενοι. Στην αλλαγή αυτή θα συμβάλλει και η συνειδητοποίηση της θέσης τους και της δύναμής τους στην παραγωγική διαδικασία, ειδικά οι καπνεργάτες που έχουν εξειδίκευση και έχουν συνδέσει την τύχη τους άμεσα με την λειτουργία των καπνοθηκών και των καπνεργοστασίων της πόλης που βρίσκονται σε ακμή. Ο χρόνος είναι πρόσφορος για διεκδικήσεις σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους.

Στην προσπάθειά τους αυτή οι εργαζόμενοι θα βοηθηθούν από ένα κύκλο ντόπιων διανοουμένων, όπως ο Σ. Μουσούρης, ο Κ. Ζάχος, ο Δ. Σαράτσης, ο Αλ. Δελμούζος αλλά και ο Κ. Χατζόπουλος που βρίσκεται στην Γερμανία, εμπορούμενων από μια ιδιόμορφη μορφή σοσιαλισμού, οι οποίοι διέθεταν θεωρητική κατάρτιση και αίσθημα κοινωνικής δικαιοσύνης και θα προχωρήσουν στη συγκρότηση δευτεροβάθμιων εργατικών οργανώσεων προκειμένου να πετύχουν τη μεγαλύτερη συσπείρωση και οργάνωση του εργατικού κόσμου της πόλης³⁶¹. Το Εργατικό κέντρο Βόλου που ιδρύθηκε στα τέλη του 1908 αποτελούσε συνέχεια μιας προηγούμενης προσπάθειας³⁶², του Πανεργατικού Συνδέσμου «η Αδελφότης», που όμως δεν ευοδώθηκε πιθανώς γιατί υπήρξε ρηξικέλευθο και αντισυμβατικό στον κανονισμό λειτουργίας του και γιαυτό το λόγο απέτυχε να κινητοποιήσει μεγάλο μέρος των εργατών που ήταν γενικώς φοβισμένοι και συντηρητικοί³⁶³. Στο καταστατικό του «Πανεργατικού Συνδέσμου» καταργούνται οι εκλογές και προκρίνεται η δια του κλήρου επιλογή των μελών της διοίκησης, ενώ η εκλογή του προέδρου γίνεται αριστίδην ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να εισχωρήσει στο σύνδεσμο η πολιτική και το κόμμα. Επίσης μεταξύ των σκοπών του συνδέσμου είναι να κατανοήσουν οι εργάτες τα δικαιώματά τους σαν κοινωνική τάξη. Όπως παρατηρεί η Έφη Γαζή στο «Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια», «Η Αδελφότης αποτελούσε μία από τις πρώτες απόπειρες εργατικής συλλογικότητας. Απέρρευε από παλιότερα σχήματα όπως ο «Εργατικός Σύλλογος» (1888). Λειτουργούσε ως χώρος συνέντευξης και

³⁶⁰ Από δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* με τίτλο «Το Καπνεργοστάσιο Βόλου – Διαμαρτυρία Εργατών» Βόλος 16 Ιουλίου, πληροφορούμαστε ότι «Την ενεδεκάτην της πρωΐας οι εργάται του καπνεργοστασίου αδυνατούντες να εργαστούν ένεκεν του αφορήτου καύσωνος διέκοψαν τας εργασίας και σχηματίσαντες διαδήλωσιν μετέβησαν εις την νομαρχίαν και το τηλεγραφείο επιδώσαντος τηλεγράφημα προς τον Πρωθυπουργόν διαμυρτρόμενοι δια την ελεεινήν κατάστασιν του ανθυγεινού καπνεργοστασίου, σημειώσαντος αλλεπαλλήλους θανάτους εκ φυματιώσεως, ζητούντες την ανέγερσιν ειδικού οικήματος την μεταφοράν προσωρινώς του καπνεργοστασίου εις τουγεινότερον οίκημα εν ενατία περιπτώσει απειλούν απεργίαν. Το απόγευμα κληθέντες οι ιατροί Σαράτσης Ντινόπουλος και Αναγνώστου επεσκέφθησαν το Καπνεργοστάσιον ευρόντες αυτό ανθυγεινότερον. Οι καπνοπώλαι συντάσσονται με τους εργάτες αναγνωρίζοντες τα δίκαιά των. Εφ. *Σκριπ* 17-07-1909.

³⁶¹ Ο γηραιός δικηγόρος και ποιητής Σ Μουσούρης υποστήριζε στις συζητήσεις του με εργάτες και διανοούμενους την οργάνωση των εργατών όχι μέσω συντεχνιακών σωματείων αλλά μέσω ενός ενιαίου πανεργατικού οργανωτικού σχήματος. Μ. Δημητρίου, σελ. 251.

³⁶² Πρόκειται για τον Πανεργατικό Σύνδεσμο «η Αδελφότης» που ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1907. Ν. Κολιού, σελ. 78-79.

³⁶³ Χ. Χαρίτος,, Το πρώτο καταστατικό του Εργατικού Κέντρου Βόλου, Περιοδικό *Εν Βόλω* τεύχος 30, 2008 σελ. 15-18.

κοινωνικότητας των εργατικών στρωμάτων, ως οιονεί συνδικαλιστικός φορέας ως χριστιανική κοινότητα με στόχο την καλλιέργεια των εργατών και την βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Αυτός ο ρευστός χαρακτήρας καθιστούσε αρχικά εφικτή την αποδοχή της από τα αστικά στρώματα της πόλης. Μεταξύ φιλανθρωπίας και κοινωνικού ελέγχου των οιονεί «επικινδύνων τάξεων», η «Αδελφότητα» ήταν μια χαλαρή συλλογική οργάνωση με σχετικά περιορισμένες δραστηριότητες. Λειτουργήσε όμως ως χώρος προετοιμασίας του Εργατικού Κέντρου ενώ, από το Δεκέμβριο του 1907, έθεσε σε κυκλοφορία την εφημερίδα *Ο Εργάτης*³⁶⁴

Την πρωτοβουλία για την ίδρυσή του Ε.Κ.Β είχαν εργάτες με αναρχικό και σοσιαλιστικό ιδεολογικό προσανατολισμό, όπως οι Ν. Μαρδέλης, Ν. Παυλής, Γ. Μούσιος, Ε. Καλύβας, Β. Παπαθανασίου, Φ. Άνινος, Α. Στράτος, Θ. Κανάς, Δ. Γκουντουβάς, Ν.Τσαγκάλας, Κ. Τσιαμπανούλης, Κ. Τζιαμτζής, με κυρίαρχη μορφή τον αναρχοσυνδικαλιστή καπνεργάτη Γ. Κόσσυβα που έφερνε μαζί του την εμπειρία από τις εργατικές κινητοποιήσεις στην Αλεξάνδρεια. Μέσα στους πρωτεργάτες της ίδρυσής του φέρεται να είναι και ο Γ. Αλεξανδράκης που δεν δέχτηκε να καταλάβει κανένα από τα αξιώματα στο Ε.Κ.Β. Η προσπάθειά τους αυτή υποστηρίχτηκε σε οργανωτικό και θεωρητικό επίπεδο από διανοούμενους που βρισκόταν κοντά στους εργάτες και αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να κινητοποιηθούν οι εργάτες για να απολαύσουν μια δικαιότερη αντιμετώπιση στη ζωή τους. Οι Σ. Μουσούρης, Κ. Ζάχος, Δ. Σαράτσης, Β. Κόντης ήταν μερικοί από αυτούς που βοήθησαν το κέντρο στην ίδρυση και στα μετέπειτα βήματά του³⁶⁵.

Σκοπός του Ε. Κ. Β ήταν μέσα από την συνένωση των εργατικών σωματείων ήταν όχι μόνο να κάνουν πιο δυνατή την φωνή τους αλλά και να εργαστούν για την μόρφωση και την πρόοδο των εργατών. Ήταν κοινός τόπος ότι οι εργάτες αμόρφωτοι καθώς ήταν, δεν μπορούσαν να βελτιώσουν τον ανταγωνισμό και την παραγωγικότητα στην εργασία τους, δεν μπορούσαν να πείσουν τους εργοδότες και την κοινωνία για το δίκαιο των αιτημάτων τους, παρέμεναν σε καθεστώς τρομοκρατίας φοβούμενοι να αντιδράσουν και κατέληγαν να σπαταλούν τα λιγοστά χρήματα τους στο ποτό για να διασκεδάσουν. Η συμπεριφορά τους αυτή γεννούσε συνήθως την απέχθεια του κοινωνικού συνόλου και την απόρριψή τους. Επειδή λοιπόν αυτή η κατάσταση έπρεπε να αλλάξει συμπεριλήφθηκε στους σκοπούς ίδρυσης του Ε. Κ. Β.

Στην πραγματικότητα το Ε. Κ. Β δεν ήταν κάτι παραπάνω από μια λέσχη που μαζεύονταν οι εργαζόμενοι για να αξιοποιήσουν τον ελεύθερο χρόνο τους με ψυχαγωγία και επιμόρφωση των μελών του. Η απασχόλησή τους στο κέντρο θα μπορούσε να απομακρύνει τους εργάτες από την συνήθεια της οινοποσίας και να τους προσφέρει ένα πολιτισμένο περιβάλλον συναναστροφής, ανταλλαγής απόψεων και προβληματισμού. Στη λογική αυτή οργανώθηκαν η Νυχτερινή Σχολή, η Χορωδία³⁶⁶, η Βιβλιοθήκη και οι Λογοτεχνικές Βραδιές, στην αίθουσα του ΕΚΒ.

Η ίδρυση της «Νυχτερινής Σχολής Βόλου αποτέλεσε καινοτομία στην εποχή της και εντασσόταν στα πλαίσια του κοινωνικού αναμορφωτικού οράματος των

³⁶⁴ Εφη Γαζή, σελ 102-103.

³⁶⁵ Μ.Γκιόλιας, σελ 260.

³⁶⁶ Ο μουσικός Κόντης οργάνωσε στο Ε.Κ.Β χορωδία και δίδαξε φωνητική μουσική. Μέλη της χορωδίας ήταν νεαροί κυρίως εργάτες, μέλη του κέντρου. Η χορωδία αυτή συμμετείχε σε διάφορες γιορτές, εθνικές επετείους και διάφορες εκδηλώσεις που οργάνωνε το κέντρο για κοινωφελείς σκοπούς. ο.π σελ 82.

ιδρυτών της. Κατά τη λειτουργία της σχολής οργανώνονταν διαλέξεις, αναγνώσεις βιβλίων αλλά και συζητήσεις γύρω από φλέγοντα επιστημονικά, κοινωνικά εργατικά και λογοτεχνικά ζητήματα με την παρουσία ειδικών επί των θεμάτων αυτών καθώς και διανοουμένων της πόλης. Συχνή ήταν η παρουσία και συμμετοχή των Κ. Ζάχου, Δ. Σαράτση, Α. Δελμούζου, Τ. Οικονομάκη, του χημικού Γ. Σφέτσου, του αρχιτέκτονα Κ. Αργύρη, του γιατρού Γ. Ντινόπουλου και άλλων. Ποικιλία έργων γνωστών συγγραφέων της εποχής όπως η Π. Δέλτα, ο Ρ. Γκόλφης, ο Π. Βλαστός, ο Π. Δρακούλης κ.α αναλύθηκαν στη διάρκεια λειτουργίας της σχολής προκαλώντας τον προβληματισμό και τις ιδεολογικές αναζητήσεις των συμμετεχόντων. Η κίνηση που προκάλεσε η λειτουργία της σχολής ήταν πρωτοφανής για τα δεδομένα του Βόλου και όπως ήταν αναμενόμενο αποτέλεσε κέντρο ενδιαφέροντος αλλά και κριτικής σχετικά με το τι πραγματικά επεδίωκε. Θεωρήθηκε μάλιστα ο συνδυασμός κρίκος ανάμεσα στο εργατικό Κέντρο και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο³⁶⁷. Στο Ε.Κ.Β γίνονταν δεκτοί εργάτες, μικροϊδιοκτήτες, τεχνίτες και βοηθητικό προσωπικό και διατηρούνταν ο φιλανθρωπικός και αλληλοβοηθητικός χαρακτήρας του. Επίσης τίποτε δεν φαίνεται να έχει αλλάξει στις σχέσεις των εργατών με την επίσημη εκκλησία στην οποία έχουν έμπρακτα αποδείξει την μέχρι τώρα αφοσίωσή τους.

Για να πάρουμε μια άποψη των ιδεολογικών αξιών που προκρίθηκαν στη συγκρότηση του Κέντρου αρκεί να διαβάσουμε την περιγραφή της εφ. *Ο Εργάτης* σχετικά με την τελετή και το στολισμό της αίθουσας την ημέρα των εγκαινίων. Στην τελετή παραβρέθηκαν οι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, ο Δήμαρχος, ο εκκλησιαστικός άρχοντας της πόλης, επιχειρηματίες, επιφανείς πολίτες και φυσικά εργάτες³⁶⁸. Στη διάρκεια της τελετής η μαντολινάτα και η Φίλαρμονική ανέκρουαν διάφορα άσματα. Σύμβολα θρησκευτικά, σοσιαλιστικά, αναρχοσυνδικαλιστικά, εθνικά, αρχαιοελληνικά κ.α. στόλιζαν την αίθουσα του κέντρου³⁶⁹.

Με μια πρώτη ανάγνωση δημιουργείται μάλλον η εικόνα ενός συγχρωτισμού ετερόκλητων στοιχείων που πολύ απέχουν από το να δημιουργήσουν ένα αρμονικό

³⁶⁷ Η Νυχτερινή Σχολή του Ε.Κ.Β δημιουργήθηκε αμέσως μετά την ίδρυσή του και αποτέλεσε θεσμό αντίστοιχο των « Λαϊκών Πανεπιστημίων». Λειτουργούσε συνήθως κάθε Κυριακή και περιλάμβανε διαλέξεις και μαθήματα που παρακολουθούσαν οι εργάτες και το κοινό του Βόλου με εισιτήριο. Τις διαλέξεις έκαναν διάφοροι επιστήμονες συνήθως Βολιώτες, με θέματα εργατικού ενδιαφέροντος και ευρύτερα επιστημονικά. Από τους πιο γνωστούς ομιλητές της σχολής ήταν ο δικηγόρος Ζάχος, ο γιατρός Σαράτσης και ο παιδαγωγός Δελμούζος. Χ. Χαρίτος, *Σημειώσεις για το εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Βόλου*, εκδ. Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου, Βόλος 1984, σελ 95. Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο Βόλου, τόμος Α., ο.π σελ 73-76*.

³⁶⁸ Εφημ. *Θεσσαλία και Κήρυξ* 15-12-1908.

³⁶⁹ «Το κατάστημα του Εργατικού Κέντρου χάρις την ακούραστη ενέργεια των εργατών είχε στολισθεί εορτάσιμα. Στην αρκετά ευρύχωρη σάλα του ήταν γύρω-γύρω κρεμασμένες διάφορες πινακίδες με ρητά και γνωμικά του Ευαγγελίου και άλλων σοφών ανθρώπων τα οποία ήταν σύμφωνα με το σκοπό του Εργατικού Κέντρου.

Επάνω από την έδρα ήταν η εικόνα του εθνικού μας ποιητή Σολομού, στεφανωμένη με τα ασπρογάλανα χρώματα της ελληνικής Σημαίας. Πάνω από τον Σολωμό η εικόνα του Κάρλ Μάρξ του ιδρυτή του επιστημονικού σοσιαλισμού ντυμένη με κόκκινο βελούδο και πάνω από αυτήν το αριστούργημα του ιταλού ζωγράφου Γουίδο Ρένι, η εικόνα του Ιησού Χριστού. Σε άλλη πλευρά η εικόνα του Πλ. Δρακούλη και ωραία εικόνα η οποία παρίστανε το θρίαμβο της Ελευθερίας. Επάνω από τη θέση η οποία ορίστηκε για τους προσκαλεσμένους η εικόνα της Δικαιοσύνης και δεξιά - αριστερά οι προτομές του Ερμή του Πραξιτέλη και της Αφροδίτης της Μήλου. Γύρω, γύρω στην αίθουσα ήταν κρεμασμένες εικόνες βγαλμένες από τη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Και έτσι έτοιμο το κέντρο περίμενε τους εκλεκτούς να το εγκαινιάσουν». Ν. Κολιού, σελ 123-124.

σύνολο. Ο παρατηρητικός όμως αναγνώστης θα καταφέρει να εντοπίσει στο κάθε αντικείμενο τις ιδεολογικές επιρροές που δεχόταν το εργατικό κίνημα και τις οποίες καλούνταν ενδεχομένως να εκφράσει. Το θρησκευτικό και το εθνικό συναίσθημα εκφράζονταν με την εικόνα του Χριστού και του εθνικού μας ποιητή Δ. Σολωμού που ήταν στεφανωμένη με την ασπρογάλανη. Συμβολική ήταν επίσης η εικόνα της Ελευθερίας και της Δικαιοσύνης, που εξέφραζαν τις ελπίδες των εργατών για ένα καλύτερο μέλλον, ενώ οι προτομές των αρχαίων αγαλμάτων και των εικόνων από την ελληνική αρχαιότητα αποτελούσαν ίσως αναφορά στις ιστορικές καταβολές του έθνους και προσήλωσε στις εθνικές αξίες και αρετές. Φυσικά η ντυμένη στο κόκκινο βελούδο εικόνα του Μάρξ φαίνεται να επιλέχτηκε πολύ προσεκτικά για να επιβάλλει την παρουσία της στο χώρο, να υπογραμμίσει τον ιδεολογικό προσανατολισμό του Ε.Κ.Β, και ίσως να προιδεάσει τους παρευρισκόμενους για την αποδοχή του κόκκινου χρώματος σαν διακριτικό χρώμα της εργατιάς. Τέλος η επιλογή της εικόνας του Π. Δρακούλη, οφείλεται μάλλον τόσο στη σοσιαλιστική του πορεία στον ελληνικό χώρο, όσο και στο γεγονός ότι αποτελούσε έναν από τους συνεργάτες της εφημερίδας *ο Εργάτης* που εκδιδόταν στο Βόλο από το 1907. Επομένως ήταν αναμενόμενο ο Π. Δρακούλης να έχει ιδεολογική συγγένεια με αρκετούς εκπροσώπους του Κέντρου. Δεν είναι βέβαιο ότι τη δεδομένη στιγμή ταυτίζεται ιδεολογικά με τη Μαρξιστική θεωρία. Λίγα χρόνια αργότερα όμως θα δηλώσει ότι «ο Σοσιαλισμός έχει αφήσει τον Μαρξ πολύ πίσω»³⁷⁰.

Μέσα από μια διαφορετική προσέγγιση θα μπορούσε βέβαια κάποιος να σκεφτεί ότι η επιλογή σχεδόν όλων των παραπάνω για τη διακόσμηση της αίθουσας δεν έγινε με γνώμονα τη συμβολική τους βαρύτητα στον εργατικό κόσμο αλλά για να δημιουργήσουν ένα αίσθημα ασφάλειας στους υψηλούς καλεσμένους των εγκαινίων του Ε.Κ.Β αλλά κάτι τέτοιο μάλλον δεν συνάδει με την αθωότητα του εργατικού κόσμου. Αυτό που εύκολα συμπεραίνεται από την παραπάνω περιγραφή είναι η αδιαμφισβήτητη έκφραση της πολυφωνίας που επικρατούσε μεταξύ των ετερόκλητων ομάδων που συμμετείχαν στην οργάνωση και λειτουργία του Ε. Κ.Β. Η αντανάκλαση της μέσα από ετερόκλητους συμβολισμούς δίνει μάλιστα την εντύπωση πως πρόκειται περισσότερο για ένα κέντρο πνευματικού, πολιτικού και φιλοσοφικού στοχασμού παρά για ένα χώρο που θα καταγράφονται οι ανάγκες του εργατικού κόσμου με στόχο το σχεδιασμό δράσεων για την ικανοποίηση διεκδικήσεων και την κατάκτηση δικαιωμάτων σχετικά με τους όρους εργασίας.

Εξίσου ασαφής και ετεροφωτισμένος με την διακόσμηση της αίθουσας ήταν και ο ιδεολογικός προσανατολισμός των περισσοτέρων εργατών εκείνη την περίοδο. Οι ιδεολογικές διαφορές που ήδη εντοπίσαμε στο εσωτερικό του κέντρου δεν εμποδίζουν τις επιμέρους ομάδες να συνυπάρχουν και να δραστηριοποιούνται γύρω από αυτό. Έτσι συναντάμε τους σοσιαλιστές μεταρρυθμιστές του Κ. Ζάχου, τους Κοινωνιολόγους, τους Χριστιανοκοινωνιστές όπως ο Δ. Σαράτσης και Γ. Οικονομάκης, τους αναρχοσυνδικαλιστές με επικεφαλής το Γ. Κόσσυβα τον αναρχοσοσιαλιστή και διανοούμενο Γ. Αλεξανδράκη³⁷¹. Αυτό που εκφράζει ο ιδεολογικός προσανατολισμός όλων των παραπάνω δεν παραπέμπει σε ενιαία δράση και οργάνωση των επιμέρους ομάδων, - κάτι τέτοιο θα ήταν μάλλον αδύνατο- αλλά στο κοινό αίσθημα της αντίδρασης και της εναντίωσής τους σ' αυτό που έβλεπαν να συμβαίνει γύρω τους. Ουσιαστικά λοιπόν το κέντρο έδωσε το έναυσμα για τη σταδιακή αλλαγή της άμορφης εργατικής μάζας σε κίνημα αγωνιστικό και

³⁷⁰ Περ. Έρευνα τεύχος 4 Αθήνα 1914.

³⁷¹ Μ. Δημητρίου, σελ 266-267.

διεκδικητικό που την οδήγησε – στο βαθμό που ήταν εφικτό- στην ταξική της συνειδητοποίηση. Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου δεν θ' άπρεπε να θεωρηθεί μια μεμονωμένη και αποσπασματική ενέργεια εκπορευόμενη εξολοκλήρου από την βολιώτικη πρωτοπορία της διανόησης και των εκπροσώπων των αναρχικών και σοσιαλιστικών ιδεών που άνθησαν στην πόλη, αλλά σαν ένα φαινόμενο που εντάσσεται σε μια γενικότερη προσπάθεια αναζωπύρωσης των παραπάνω ιδεών σε επαρχιακές πόλεις όπως ο Βόλος, η Λάρισα, η Κέρκυρα και η Πάτρα την ίδια περίοδο³⁷². Όπως είδαμε ως τώρα υπάρχουν διάλογοι επικοινωνίας μεταξύ των συγγενικά ιδεολογικών ομάδων με αποτέλεσμα την αλληλεπίδραση αλλά και την οργάνωση κοινών δραστηριοτήτων για την προώθηση των στόχων τους.

Η λειτουργία του Κέντρου συνοδεύτηκε και υποστηρίχτηκε από την εφημερίδα *ο Εργάτης*, η έκδοση της οποίας είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 1907 και σε πρώτη φάση αποτελούσε «όργανο του Πανεργατικού Συνδέσμου, η Αδελφότης» και ακολουθούσε τις αρχές του σοσιαλισμού, όπως η ίδια η εφημερίδα ανέγραφε. Η εφημερίδα διευθυνόταν από τον Κ. Ζάχο, δικηγόρο, ο οποίος ήταν και στη διοικητική επιτροπή του Ε. Κ. Β. Είχε τακτικούς συνεργάτες τους Π. Δρακούλη, καθηγητή του παν/μίου της Οξφόρδης, τον Ν. Χατζηδάκη, καθηγητή του Εθνικού παν/μίου, τον Αλ. Παπαναστασίου, πρόεδρο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας Αθηνών, τον Β. Αραβαντινό, δικηγόρο, υφηγητή του παν/μίου, τον Γ. Σκληρό, συγγραφέα του Κοινωνικού μας Ζητήματος, τον Π. Βασιλικό – ψευδώνυμο του Κ. Χατζόπουλου-, τον Κ. Τριανταφυλλόπουλο και τον Θρ. Πετμεζά, δικηγόρους και υφηγητές του παν/μίου, τον Γ. Μουρίκη, δικηγόρο και τέως πρόεδρο της «Εργατικής Ενώσεως Πατρών», τον Αλ. Δελμούζο, παιδαγωγό, τον Δ. Ταγκόπουλο, συγγραφέα και διευθυντή του περιοδικού *ο Νουμάς*, τον Δ. Σαράτση, γιατρό, τον Ρ. Γκόλφη, δικηγόρο και άλλους ειδικούς σε κοινωνιολογικά και οικονομικά ζητήματα³⁷³. Οι παραπάνω εξέφραζαν σε μεγάλο βαθμό την αγανάκτηση μιας γενιάς που γαλουχήθηκε με το όραμα της αναγέννησης του ελληνικού μεγαλείου και καλλιέργησε προσδοκίες που διαψεύστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την πτώχευση της χώρας και την ήττα της στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η αγανάκτηση τους αυτή μάλιστα συνοδεύεται συχνά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Κοινωνιολόγων, από το αίτημα για δομικές αλλαγές και εκσυγχρονισμό της χώρας.³⁷⁴ Η αγανάκτηση αυτή και τα αιτήματα για μεταρρυθμίσεις δεν αφορούν

³⁷² Τον ίδιο καιρό οργανώνονταν άλλες μικρότερες ομάδες και γίνονταν μεμονωμένες προσπάθειες για την διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Ωστόσο καμιά σοβαρή προσπάθεια δεν έγινε ποτέ για συνδυασμένη δράση σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο. Ακόμα και στην περιοχή της πρωτεύουσας όλες οι προσπάθειες που έγιναν για την ενοποίηση και το συντονισμό των διαφόρων ομάδων και ατόμων υπήρξαν ανεπιτυχείς. Γ. Λεονταρίτης, σελ 26

³⁷³ Μ. Γκιόλιας, σελ 259.

³⁷⁴ Ο τόνος στις επικρίσεις κατά του πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου δόθηκε από μια νέα γενιά διανοουμένων σπουδασμένων στο εξωτερικό, που ζητούσαν τώρα μια σειρά από πολιτικές οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Οι πιο προοδευτικοί από αυτούς ίδρυσαν το 1907 τη λεγόμενη «Κοινωνιολογική Εταιρεία» που με τις εκδόσεις και διαλέξεις της συνηγορούσε υπέρ των μεταρρυθμίσεων: κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών, εκπαιδευτικών και δικαστικών. Μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909 οι περισσότεροι από τους «κοινωνιολόγους» απορροφήθηκαν από τη φιλελεύθερη κίνηση του Ελ. Βενιζέλου, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί η πρώτη προσπάθεια για τη δημιουργία στην Ελλάδα ενός εθνικού πολιτικού κόμματος που υιοθετούσε ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Στην πλειοψηφία τους οι διανοούμενοι αυτοί ήταν μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές και εθνικιστές οι οποίοι τελικά αποδείχτηκαν ανίκανοι να ξεπεράσουν το παραδοσιακό πλαίσιο της κοινωνίας τους. Ωστόσο η συμβολή τους είχε σημαντική σπουδαιότητα: αποτέλεσαν τη μόνη

αποκλειστικά και μόνο τους « Κοινωνιολόγους» ή τους διανοούμενους της εποχής αλλά θα εκφραστούν από το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας που θα υποστηρίξει το κίνημα του στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909.

Παράλληλα η παρουσίαση του έργου του Γ. Σκληρού « το Κοινωνικό μας Ζήτημα» μέσα από τις σελίδες του *Νουμά* αλλά και του *Εργάτη* του Βόλου αργότερα θα πυροδοτήσει πλήθος συζητήσεων γύρω από τη μαρξιστική θεωρία αφ' ενός αλλά και την κατά κάποιον τρόπο προσομοίωσή της στην ελληνική πραγματικότητα αφετέρου. Ενδεχομένως η αξία του έργου του Σκληρού να υπερεκτιμήθηκε κατά την παρουσίαση του στο μάλλον απαιδευτο στη μαρξιστική φιλοσοφία κοινό, όμως κατάφερε να εισάγει ένα νέο πλαίσιο παρατήρησης και ανάλυσης της ελληνικής πραγματικότητας που ήταν άγνωστο μέχρι τότε, εκείνο της μαρξιστικής ερμηνείας ικανό να γοητεύσει αρκετούς αλλά ταυτόχρονα να προκαλέσει ανησυχία σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού που η συντηρητική του νοοτροπία αντιμετώπιζε κάθε νέα ιδέα σαν απειλή προς το κατεστημένο και επομένως την απέρριπτε. Η παρουσίαση του έργου του Γ. Σκληρού συμπίπτει με μια ανάκαμψη που γνωρίζουν οι σοσιαλιστικές ιδέες μετά το 1907 αλλά και τη δραστηριοποίηση του εργατικού κινήματος την ίδια περίοδο³⁷⁵.

Η απήχηση του *Εργάτη* ήταν μεγάλη στα λαϊκά στρώματα αλλά και στη διανοήση της εποχής, λόγω της δημοτικής γλώσσας που χρησιμοποιούσε αλλά και της θεματολογίας του. Η προσέγγισή της κοινωνικής πραγματικότητας ήταν προοδευτική σε σχέση με αυτή που εφάρμοζε ο αστικός τύπος της εποχής, καθώς ενημερώνει τους Θεσσαλούς για τους αγώνες των Ευρωπαίων προλεταρίων, την έννοια της ψήφου, την αναγκαιότητα της πολιτικής και συνδικαλιστικής οργάνωσης, για τους αγώνες των κολίγων της Θεσσαλίας και προβάλλει με κάθε αφορμή το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης των καταπιεζομένων³⁷⁶. Οι σελίδες του *Εργάτη* θα αποτελέσουν σε δημόσιο επίπεδο την βασικότερη φωνή έκφρασης των κατηγορουμένων σαν υπεύθυνων για τα Αθεϊκά, -όπως θα δούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο- από το συντηρητισμό της πόλης. Εκτός από το Βόλο και τις πόλεις της Θεσσαλίας κυκλοφορεί και σε άλλες ελληνικές πόλεις, ακόμα και στο εξωτερικό.

Η εφημερίδα φιλοξενούσε άρθρα επιστημονικά, πολιτικά και λογοτεχνικά που στόχευαν στην πνευματική αναγέννηση των εργατών, ακόμα ποιήματα και τραγούδια με σοσιαλιστικό περιεχόμενο, όπως αυτά που γράφει ο Τ. Οικονομάκης. Επίσης δημοσιεύτηκαν ανταποκρίσεις και ιδεολογικά κείμενα από αρθρογράφους που ζούσαν στην Αίγυπτο όπως το άρθρο «Το μεγαλύτερο Δικαστήριο» που παρουσίαζε τις γνώμες διαφόρων φιλοσόφων και κοινωνιολόγων σχετικά με την ιδιοκτησία³⁷⁷. Αλλά η βασική θεματολογία της αφορούσε το εργατικό κίνημα στο Βόλο, τον συνδικαλισμό και γενικά την πολιτική και εργατική επικαιρότητα. Η

ενεργοποιητική δύναμη σαν μέσο μιας απελπιστικής στατικότητας της πολιτικής ζωής και ενέπνευσαν πολλές από τις κατοπινές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου αν και στην πλειονότητά τους αυτές δεν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες πολλών από τους εμπνευστές τους. Γ. Λεονταρίτης, σελ 24.

³⁷⁵ Ο Γ. Σκληρός ήταν ανάμεσα στους πρώτους Έλληνες σοσιαλιστές που δείχνουν κάποια κατανόηση των φιλοσοφικών αρχών της μαρξιστικής θεωρίας, αν και θα μπορούσε να υποθέσει κανείς από τα γραπτά του ότι η αντίληψη του για το μαρξισμό ήταν περιορισμένη και σε πολλές περιπτώσεις διαστρεβλωμένη. ο.π σελ 24.

³⁷⁶ Περιοδικό *Νουμάς*, 6-1-1908

³⁷⁷ Εφημερίδα *Ο Εργάτης* 23-01-1910

εφημερίδα δημοσίευσε το Μάρτιο του 1908 σε οκτώ συνέχειες, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, σε ελληνική γλώσσα το Κομμουνιστικό Μανιφέστο των Μάρξ – Ένγκελς, μεταφρασμένο από τον Κ. Χατζόπουλο, τακτικό συνεργάτη και αρθρογράφο της εφημερίδας. Το κείμενο βέβαια κακοποιείται κατά τη δημοσίευση, με αρκετά ορθογραφικά λάθη, ανακάτεμα του περιεχομένου και άλλα, όμως γίνεται δεκτό με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από τους αναγνώστες της εφημερίδας και αποτελεί αφορμή για μακρές συζητήσεις αναλύσεις, προβληματισμούς και ιδεολογικές ζυμώσεις.

Το έργο αυτό δεν δίνει απλά τα ερείσματα για την αφύπνιση των εργατών, αλλά αποτελεί για αυτούς ένα είδος Ευαγγελίου που τους προσφέρει στήριγμα και ελπίδα για να αντιμετωπίσουν τις εξοντωτικές συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους και να τις αλλάξουν. Σε ψυχολογικό και μόνο επίπεδο αποτελεί μεγάλη ανακούφιση για την εργατική τάξη ότι μια τόσο σπουδαία προσωπικότητα όπως ο Μάρξ ασχολήθηκε με τα προβλήματα των εργατών, μίλησε για την εκμετάλλευση που υφίστανται από τους εργοδότες και τους έδειξε το δρόμο για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

Μέσα σε ένα κλίμα έντονης δυσaráσκειας και κοινωνικών εντάσεων λόγω της οικονομικής ύφεσης και των πολιτικών αδιεξόδων που πλήττουν τη χώρα και την πόλη του Βόλου, το Ε.Κ.Β εντείνει την ιδεολογική καθοδήγηση των μελών του και τα κινητοποιεί σε αγωνιστικές δράσεις για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Έτσι συνδέεται με τις απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών του 1909, 1910 και 1911, για τις οποίες θα ακολουθήσει εκτενή αναφορά παρακάτω, ενώ υποστηρίζει και τις αγροτικές κινητοποιήσεις που θα οδηγήσουν στην εξέγερση του Κιλελέρ. Η συμμετοχή των στελεχών του στην εθνική εορτή, σε διαφορετικό τόπο και με διαφορετικό τρόπο από εκείνο της επίσημης πολιτείας, δημιούργησε εντύπωση το 1909³⁷⁸. Αν και τα στοιχεία τεκμηρίωσης δεν είναι σαφή, πιθανόν να πρόκειται για δύο διαφορετικές εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν από διαφορετικές ομάδες του Ε.Κ.Β με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου. Σύμφωνα με την εφ. Θεσσαλία τα μέλη του Εργατικού Κέντρου συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας, όπου οι δικηγόροι Σ. Τριανταφυλλίδης και Κ. Ζάχος μίλησαν για το σοσιαλισμό και κατά των κομμάτων και των συντεχνιών, στη συνέχεια δε, έγινε η αποκάλυψη του κόκκινου λαβάρου του Κέντρου³⁷⁹. Το Εργατικό Κέντρο Βόλου την ίδια χρονιά θα γιορτάσει και την ημέρα της εργατικής Πρωτομαγιάς γεγονός που φαίνεται να έλαβε αρκετή δημοσιότητα αφού αναφέρεται και στην αθηναϊκή εφημερίδα το *Σκριπ*³⁸⁰.

³⁷⁸ Ν. Κολιού, σελ 146-147.

³⁷⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 26-03-1909. και Εφ. *Ο Εργάτης* 26-03-1909

³⁸⁰ Το δημοσίευμα (τηλεγράφημα από το Βόλο στην εφ. *Σκριπ*) φέρει τον τίτλο « Πως εώρτασαν οι Έλληνες Σοσιαλισταί εις τον Βόλον ». Σύμφωνα με το παραπάνω « Το εργατικόν κέντρον μετέβη εις την εξοχήν των Μπαξέδων και εώρτασε σήμερον την εορτήν της 1^{ης} Μαΐου μεταξύ μουσικής και ερυθράς σοσιαλιστικής σημαίας. Εις το γεύμα παρεκάθησαν 220 εργάται και άλλοι ομόφρονες. Κατά το γεύμα επισκέφθησαν τους εργάτας ο δήμαρχος Ιουλκού και ο δήμαρχος Παγασών, πλήθος κατοίκων της Ιωλκού και πολλοί εκ Βόλου, ο ιδρυτής του φιλελεύθερου κόμματος κ. Σ . Τριανταφυλλίδης και ο ιατρός κ. Σαράτσης. Αι Προσφωνήσεις. Εκ μέρους του εργατικού κέντρου προσεφώνησε αυτούς ο ιατρός κ. Ντινόπουλος και ο δικηγόρος Νικολέτος. Εκ μέρους των κατοίκων της Ιωλκού ενθουσιωδώς ωμίλησεν ο Δήμαρχος Ιωλκού κ. Μαργαρίτης δικηγόρος ευχηθείς επικράτησιν των ιδεών του Σοσιαλισμού. Ο δήμαρχος κ. Γκλαβάνης προσφωνών κατέκρινε τα προσωπικά κόμματα , ο κ. Σαράτσης ωμίλησεν υπέρ της εργατικής ιδέας, τελευταίος δε ο κ. Τριανταφυλλίδης αναπτύξας δια μακρών το πρόγραμμα του φιλελεύθερου και εργατικού κόμματος, απέκρουσεν την προκατάληψιν δια τας εργατικάς οργανώσεις σκοπούσας τον πόλεμον κατά του πλούτου. Οι εργάται είπε πρόκειται να αμυνθούν κατά της αδικίας και της καταπίεσεως των πλουσίων » Εφ. *Σκριπ* 04-05-1909.

Σύμφωνα με τον μελετητή του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος Μ. Δημητρίου οι αναρχοσυνδικαλιστές με επικεφαλής τους Γ. Κόσσυβα, Ν. Κατσιλέρο, Χ. Χαρίτο, και Κ. Χειρογιώργο, που υπεραμύνονται της καθαρότητας των αρχών τους, ώστε να φτάνουν κάποτε στην κοινωνική πρόκληση, δεν παρασύρονται από τις εθνικοπολεμικές ψυχώσεις και χάρη στην επιμονή τους θα παρελάσουν στην επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου του 1909, χωριστά από τους άλλους εργάτες με επικεφαλής μια κόκκινη σημαία και δύο ελληνικές³⁸¹. Τα παραπάνω στοιχεία υποδηλώνουν με καινοφανή τρόπο την διαφοροποίηση των εργατών που εμφορούνται από αναρχικές συνδικαλιστικές ιδέες από τα υπόλοιπα μέλη του ΕΚΒ. Σημειολογικά δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε και το κόκκινο λάβαρο που κρατάνε σε μια τελετή που ανήκει ιστορικά στην γαλανόλευκη, γιατί αυτό δηλώνει ότι εκτός της εθνικής τονίζεται και η ταξική ιδιότητα. Ο Αλεξανδράκης και ορισμένοι αναρχοσυνδικαλιστές εργάτες εναντιώνονται σφοδρά στο «Λογιοτατισμό», τους θεσμούς της θρησκείας και της πατρίδας. Κάποτε δε, εναντιώνονται και στη νόμιμη πολιτική δράση, παρακινούν σε απεργιακές κινητοποιήσεις και σχεδόν χλευάζουν τις «εθνικοαπελευθερωτικές διακηρύξεις» τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων³⁸². Παρά τις όποιες διαφωνίες, που δεν ήταν αμελητέες, οι μάλλον ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες, που απαρτίζουν το Ε.Κ.Β τονίζουν την συσπείρωσή τους και έδωσαν το έναυσμα στους κύκλους της αντίδρασης -που εκπροσωπούνται κυρίως από τον Κούρτοβικ της εφ. *Κήρυξ* και τους καπνοβιομηχάνους,, για να κατηγορηθεί το Ε.Κ.Β για αντεθνική και αθεϊκή συμπεριφορά.

Το Ε.Κ.Β μαζί με την εφημερίδα *Ο Εργάτης*, διαχωρίζουν αρχικά τη θέση τους ή κρατούν αποστάσεις από το κίνημα του στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909 αλλά ύστερα από επέμβαση των « Κοινωνιολόγων», με τους οποίους συνδέονταν οι Κ. Ζάχος, Δ. Σαράτσης και Αλ. Δελμούζος, το αποδέχονται³⁸³. Η αρχική πολιτική στάση του Κέντρου σε σχέση με τον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο» είναι αποτέλεσμα της επικράτησης της γνώμης των αναρχοσυνδικαλιστών³⁸⁴ που δραστηριοποιούνται εκεί και οι οποίοι έρχονται σε σύγκρουση με τις μεταρρυθμιστικές απόψεις του Ζάχου και άλλων σοσιαλιστών, καλώντας μάλιστα τους εργάτες να τις αρνηθούν και να

³⁸¹ Οι αναρχοσυνδικαλιστές χρησιμοποιούν κόκκινες κονκάρδες για να τονίσουν το στοιχείο της προωθημένης διαφοροποίησής τους και διαβάζουν κάθε προοδευτικό έντυπο που μπορούν να βρουν. Προπαγανδίζουν τις ιδέες του Μπακούνιν, του Κροπότκιν και μοιράζουν φυλλάδια, που τους στέλνονται από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Αλεξάνδρεια. Μ. Δημητρίου, σελ 262.

³⁸² Μ. Δημητρίου, σελ 255.

³⁸³ Το Εργατικό κέντρο Βόλου και η εφ. *Ο Εργάτης* κρατούν αποστάσεις από το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909, που εν μέρει κάμπτονται, όταν οι σύμμαχοι « Κοινωνιολόγοι» Πετιμεζάς και Τριανταφυλλόπουλος μιλούν σε μεγάλη συγκέντρωση του Κέντρου, προβάλλοντας την ανάγκη εργατικού κόμματος. *Εν Βόλω*, Ιούλιος –Σεπτέμβριος, τεύχος 30, σελ 29.

³⁸⁴ Η μερίδα των συνδικαλιστών και αναρχοσυνδικαλιστών εργατών είχε αρχικά εναντιωθεί στο χαρακτήρα του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στους περιορισμένους σκοπούς του. Το αντιμετώπισαν σαν στρατοκρατικό, δηλαδή πολιτικά συντεχνιακό και σαν αφετηρία στρατιωτικής δικτατορίας. Για το λόγο αυτό η Κοινωνιολογική Εταιρεία έστειλε τους Πετιμεζά, Τριανταφυλλόπουλο να κατευνάσουν τα πνεύματα και να δώσουν διαβεβαιώσεις για την αυθεντικότητα του κινήματος ως λαϊκού. Ο Τριανταφυλλόπουλος ήταν ο κύριος ομιλητής σε δημόσια συγκέντρωση του Ε.Κ.Β όπου καταφέρθηκε δρυμνήτατα κατά του κεφαλαίου και διαβεβαίωσε τους προοδευτικούς πολιτικούς στόχους της επανάστασης στο Γουδί. Μ. Δημητρίου, σελ 264.

ακολουθήσουν τις δικές τους υποδείξεις³⁸⁵. Καθώς φαίνεται η ομάδα αυτή των αναρχοσυνδικαλιστών είναι η πρώτη που εκφέρει λόγο αντiekκλησιαστικό, αντιπολεμικό και αντεθνικό, προκαλώντας την αντίδραση της ηγεσίας του Ε.Κ.Β και οδηγώντας την τελικά σε παραίτηση. Αυτές οι δομικές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις θα κάνουν το Κέντρο ευάλωτο στις επιθέσεις που θα εξαπολύσει σύντομα εναντίον του το επίσημο κράτος και θα οδηγήσει στην διάλυσή του.

Ο Κ. Ζάχος βρίσκεται ιδεολογικά πολύ κοντά στην κίνηση των «Κοινωνιολόγων», που έχουν σαν κοινό σημείο αναφοράς τον «μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό», σε μια δημοσιευμένη φωτογραφία μάλιστα, βρίσκεται μεταξύ αυτών που φέρονται σαν ιδρυτές της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας»³⁸⁶. Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο Κ. Ζάχος μέσα από την επιρροή που ασκεί στο Ε.Κ.Β όσο και σαν διευθυντής του Εργάτη, θέλει να επιβάλλει κατά κάποιο τρόπο τις θέσεις των Κοινωνιολόγων στον εργατικό κόσμο. Ίσως η ιδεολογική αντιπαλότητα που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτόν και τους αναρχοσυνδικαλιστές εργάτες του Κέντρου, να απορρέει από αυτό το γεγονός. Οι Κοινωνιολόγοι παρουσιάζουν τις ιδέες τους στον κόσμο και έρχονται σε επαφή μαζί του μέσα από την οργάνωση λαϊκών συγκεντρώσεων σε μεγάλα εργατικά κέντρα όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς και ο Βόλος. Πολλοί από αυτούς αρθρογραφούν στον Εργάτη του Βόλου, όπως οι Παπαναστασίου, Αραβαντινός, Πετμεζάς, Τριανταφυλλόπουλος, Αλ. Δελμούζος.

Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων τους οι «Κοινωνιολόγοι» αποφασίζουν να ιδρύσουν παραρτήματα σε επαρχιακές πόλεις, προφανώς για να αποκτήσουν μεγαλύτερη επικοινωνία με τον εργατικό κόσμο, μεταξύ δε των πόλεων που επιλέγονται είναι και ο Βόλος στον οποίο ιδρύεται τμήμα με δικό του κανονισμό, όπως καταθέτει ο Κ. Ζάχος στη δίκη του Ναυπλίου σχετικά με το Παρθεναγωγείο Βόλου και την υπόθεση των Αθεϊκών³⁸⁷. Στη συνέχεια διοργανώνουν «Πανεργατικό Συνέδριο» στο Βόλο στο οποίο οι αντιπρόσωποι των Εργατικών Σωματείων της Ελλάδας θα συντάξουν το πρόγραμμα του μελλοντικού Εργατικού κόμματος που θα ιδρύσουν³⁸⁸. Στα πλαίσια αυτών των σχεδίων εντάσσεται πιθανόν η προσπάθεια των «Κοινωνιολόγων» να πείσουν το Ε.Κ.Β να αποδεχτεί το κίνημα στο Γουδί. Δημιουργείται έτσι μια αδιάρρηκτη λαϊκή βάση και εν δυνάμει ψηφοθηρική για όσους επιθυμούν να διεκδικήσουν τη θέση κοινοβουλευτικών εκπροσώπων στο μέλλον. Τον Οκτώβριο του 1910 οι «Κοινωνιολόγοι» ιδρύουν το Λαϊκό Κόμμα που έχει σαν στόχο του την οργάνωση των Εργαζομένων και στη συνέχεια συμπορεύονται με τον Ελ. Βενιζέλο³⁸⁹.

³⁸⁵ Χ. Χαρίτος : 1918, Βολιώτες στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, περιοδικό *Εν Βόλω* Απρίλιος Ιούνιος 2008, τεύχος 29, Οι απαρχές του Εργατικού Κέντρου Βόλου, σελ 37-39.

³⁸⁶ Μ. Γκιόλιας, σελ 225.

³⁸⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Ζάχου στη δίκη του Ναυπλίου ο Αλ. Παπαναστασίου του έστειλε επιστολή με την οποία συνιστούσε τον τρόπο οργάνωσης των εργατών στο Βόλο. Όταν έγινε η συνέλευση των Κοινωνιολόγων στην Αθήνα κλήθηκε να συμμετάσχει και ο Κ. Ζάχος. Σ' αυτήν αποφασίστηκε να ιδρυθεί τμήμα της Εταιρείας στο Βόλο και ψηφίστηκε και ο κανονισμός του. Μεταξύ των μελών που εξελέγησαν ήταν οι κ.κ Χρυσοβελώνης και Σ. Τριανταφυλλίδης. ο.π σελ 230.

³⁸⁸ ο.π σελ 232

³⁸⁹ Σύμφωνα με το πρόγραμμα του Λαϊκού κόμματος στόχος του είναι η οργάνωση των εργαζομένων : εργατών των πόλεων ή των αγρών, μικροπαραγωγών, μικρεμπόρων, βιοτεχνών, υπαλλήλων, ανθρώπων των γραμμάτων και της τέχνης. Λαϊκό Κόμμα, Πρόγραμμα, 1910, σελ 3-7.

Η λειτουργία του Κέντρου χάρη στη δραστηριότητα που είχε επιδείξει μέχρι τώρα σε πολιτικό, ιδεολογικό και συνδικαλιστικό επίπεδο είχε καταφέρει να κερδίσει την αντίδραση των πολιτικών, των κρατικών αρχών, της εκκλησίας, των εργοδοτών αλλά και της ευρύτερης συντηρητικής κοινωνίας, της πόλης³⁹⁰. Οι εσωτερικές ιδεολογικές διαφωνίες, που ήδη εντοπίσαμε στο Ε.Κ.Β μεταξύ των αναρχοσυνδικαλιστών και των μεταρρυθμιστών σοσιαλιστών είναι βαθιές και λειαινούν το έδαφος για την εκδήλωση της αντίδρασης. Τον Απρίλιο του 1910 οι Ν. Κατσιλέρος και Γ. Κόσσυβας ζήτησαν εγγράφως να αποσαφηνιστεί το αληθινό πρόγραμμα και ο προορισμός του Ε.Κ.Β, δηλαδή να πάρει αυτό σοσιαλιστικό χαρακτήρα, παράλληλα με την τροποποίηση του καταστατικού του, που το όριζε σαν «υπερσωματειακή Ένωση» με κύριο χαρακτηριστικό τον αλληλοβοηθητικό του χαρακτήρα. Η πρόταση δεν έγινε δεκτή, ο Κ. Ζάχος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και το Κέντρο ανέστειλε τη λειτουργία του για τρεις μήνες. Η προσπάθεια των εχθρών του κέντρου να παρουσιάσουν τα ηγετικά στελέχη του Κέντρου σαν αναρχικούς και άθεους ήταν πολύ καλά συντονισμένη, και εκμεταλλευόμενη το προφίλ που παρουσίαζαν οι αναρχοσυνδικαλιστές είχε τελικά αποτέλεσμα και οδήγησε στο οριστικό του κλείσιμο το 1911³⁹¹.

Στην πραγματικότητα η λειτουργία του κέντρου δεν αποτελούσε απειλή για την καθεστηκία τάξη των πραγμάτων στο Βόλο γιατί οι αναρχικοί αποτελούσαν μια μικρή ομάδα, η οποία ήταν δύσκολο αν όχι αδύνατο να διασπείρει τις ριζοσπαστικές ιδέες της στις πλατιές εργατικές μάζες της πόλης. Οι εργάτες ήταν αρνητικοί ακόμα και στην αποδοχή των σοσιαλιστικών ιδεών που ήταν σχετικά ήπιες συγκρινόμενες με τις ρηξικέλευθες αναρχικές. Η προσπάθεια του Γιαννιού το καλοκαίρι του 1911 να δημιουργήσει επαφές με τις σοσιαλιστικές ομάδες του Βόλου, της Λάρισας και της Κέρκυρας έπεσαν ουσιαστικά στο κενό γιατί μεταξύ των άλλων προβλημάτων που συνάντησε το κυριότερο ήταν σύμφωνα με το Γ. Λεονταρίτη ότι: «Ο Έλληνας εργάτης, δεν έδειξε σχεδόν καμιά δεκτικότητα στις σοσιαλιστικές ιδέες. Οι κυριότερες εργατικές οργανώσεις της Αθήνας και του Πειραιά ελέγχονταν ουσιαστικά από την κυβέρνηση και μπουκοτάριζαν συστηματικά κάθε κίνηση για σοσιαλιστική συμμετοχή. Την εποχή αυτή καμιά δύναμη δεν μπορούσε να συναγωνιστεί με τη Μεγάλη Ιδέα για την κατάκτηση της συνείδησης του εργάτη. Ακόμη και σε περιοχές όπως η Μακεδονία, όπου οι εργάτες ήταν εκτεθειμένοι στις σοσιαλιστικές οργανωτικές προσπάθειες νωρίτερα από ότι στην Παλαιά Ελλάδα, οι Έλληνες εργάτες παρέμειναν στην πλειονότητά τους αδιάφοροι στη σοσιαλιστική προπαγάνδα»³⁹²

³⁹⁰ Ο επίσκοπος Δημητριάδος θα καταφερθεί κατά του Ε.Κ.Β λέγοντας ότι: «μαλλιαρισμός, σοσιαλισμός, αναρχισμός, αθεϊσμός, μασονία είναι εν και το αυτό». Ο Δήμαρχος Βόλου Κ. Γκλαβάνης θα πει: «...και εμείς θέλουμε τον σοσιαλισμό αλλά να είναι υπάκουοι οι εργάτες». Μ. Δημητρίου, σελ 253.

³⁹¹ ο.π σελ 267

³⁹² «Σε μια έκθεσή της προς το Διεθνές Σοσιαλιστικό Γραφείο το καλοκαίρι του 1910, την παραμονή δηλαδή της Συνδιάσκεψης της Διεθνούς στην Κοπεγχάγη, η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία της Θεσσαλονίκης ή Φεντερασιόν, ανέφερε τα ακόλουθα: Οι Έλληνες εργάτες ελάχιστα ενδιαφέρονται για τα σωματεία τους. Ο ορθόδοξος κλήρος ασκεί μεγάλη επιρροή στις μάζες των ελλήνων εργατών. Όμως κατά τους δύο τελευταίους μήνες παρατηρεί κανείς μια νέα αφύπνιση ανάμεσα στην ελίτ των ελλήνων και των τούρκων συντρόφων και πολλοί από αυτούς έχουν κιόλας πολύ αδελφικές σχέσεις μαζί μας. Επομένως μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι μια νέα κίνηση αλληλεγγύης θα προέλθει από ανάμεσά τους, η οποία θα τους επιτρέπει να απαλλαγούν από τους προφήτες εκείνους της σύγχυσης που

Αφορμή για το κλείσιμο του Ε.Κ.Β δόθηκε όταν ξέσπασαν τα Αθεϊκά στην πόλη με επίκεντρο το Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου, που κατηγορήθηκε για εφαρμογή ανήθικων, άθρησκων, μαλλιαρών και εντέλει αντεθνικών μεθόδων διδασκαλίας. Κύριοι κατηγορούμενοι ήταν ο Δ. Σαράτσης και ο Διευθυντής του σχολείου Αλ. Δελμούζος. Στις κατηγορίες αυτές συμπεριλήφθηκαν και οι εργάτες οι οποίοι ασκούσαν προπαγάνδα στους συναδέλφους τους και προσέββαλαν δημόσια το θεό και την πατρίδα. Η υπόθεση εξελίχθηκε σε δίκη στην οποία εκτός από τους Σαράτση, Δελμούζο παραπέμφθηκαν σαν κατηγορούμενοι ο νομικός σύμβουλος του ΕΚΒ, Κ. Ζάχος και μερικοί εργάτες που ήταν ηγετικά στελέχη, όπως οι Γ. Κόσσυβας, Κ. Χειρογιώργος, Ν. Κατσιλέρος, Σ. Ραφαήλ, Χ. Χαρίτος, Κ. Σούλιος κ.α. Στο τέλος όλοι αθώωθηκαν αλλά το σχολείο και το ΕΚΒ δεν ξαναλειτούργησαν.

Οι κατηγορίες εναντίον των εργατών, η παραπομπή τους σε δίκη και το κλείσιμο του κέντρου αποτέλεσαν σταθμό γιατί απέδειξαν ότι το κλίμα συναίνεσης που με τόση επιμονή φρόντιζε να διατηρεί η κοινωνία της πόλης είχε ουσιαστικά διαταραχτεί. Αποτέλεσαν όμως και καμπή στην ιστορία του εργατικού κινήματος στο Βόλο, γιατί έδειξαν ότι η άρνηση της συνεργασίας μεταξύ του εργατικού κόσμου, είναι η αχίλλειος πτέρνα στο δυναμισμό του. Επίσης οι εργάτες κατανόησαν ότι τα συμφέροντα τους δεν πρόκειται να συμπορεύονται με αυτά των οικονομικά και θεσμικά ισχυρών ομάδων αλλά μοιραία, εφόσον οι πρώτοι συνεχίσουν την αγωνιστική τους διεκδίκηση, αυτά θα δρουν ανταγωνιστικά. Βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι παρά τα πολυποίκιλα εμπόδια που αντιμετώπιζε ο σοσιαλισμός και το εργατικό κίνημα, κατάφεραν να κάνουν κάποια πρόοδο στην Ελλάδα και μέσα από συγκρούσεις όπως αυτή που προέκυψε με αφορμή το Παρθεναγωγείο Βόλου, συνειδητοποιήσαν περισσότερο τη θέση τους και την δυναμική που μπορούσαν να αποκτήσουν μέσα στην ελληνική κοινωνία αλλά και των αντιπάλων που έπρεπε να αντιμετωπίσουν.

Ο Γ. Λεονταρίτης γράφει σχετικά: « Ως την παραμονή της έκρηξης των βαλκανικών πολέμων το ελληνικό σοσιαλιστικό και εργατικό κίνημα είχε σημειώσει κάποια πρόοδο , αν και όχι ιδιαίτερα αξιόλογη. Ωστόσο εκείνο που δεν είχε ακόμα βελτιωθεί αρκετά ήταν η υπόσταση των κινημάτων αυτών ως πολιτικών φορέων, λόγω των συνεχών διενέξεων και της απουσίας καθαρά προσδιορισμένων στόχων.[...] Οι σοσιαλιστές αντίθετα με τις παραδοσιακές πολιτικές ομάδες που εκινούνταν μέσα στα όρια που ήταν παραδεκτά από την άρχουσα τάξη, έπρεπε από την αρχή να αγωνιστούν για την ταυτότητα και καθιέρωση τους αν όχι για την ίδια τους την επιβίωση μέσα σ'ένα εχθρικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο της κλειστής παραδοσιακής κουλτούρας της χώρας, οι νέες ιδέες, ακόμα και οι πιο ήπια μεταρρυθμιστικές, φαίνονταν σαν αληθινά επαναστατικές. Επιπλέον, η αρνητική εικόνα που δημιουργούσε η οξεία αυτή αντίθεση γινόταν ακόμη έντονη με τη σκόπιμη διαστρέβλωση της από τους παραδοσιακούς φορείς που διαμόρφωναν τους κοινωνικούς θεσμούς, δηλαδή την παιδεία ,την Εκκλησία, τον Τύπο και την γραφειοκρατία, θεσμούς οι οποίοι είχαν συσταθεί «κατ' εικόνα και ομοίωση» της άρχουσας τάξης»³⁹³.

Τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων και ενώ τα βαλκανικά κράτη προχωρούσαν στην υπογραφή συμμαχιών μεταξύ τους για καθορίσουν το πλαίσιο

καθοδηγούνται από τη Μεγάλη Ιδέα και που έχουν άγνοια των υλικών αναγκών του προλεταριάτου
Γ. Λεονταρίτης , σελ 29-30.

³⁹³ ο.π σελ 30-31

δράσης τους απέναντι στην Οθ. Αυτοκρατορία, οι σοσιαλιστικές οργανώσεις βρίσκονται μάλλον σε αμηχανία αφού δεν μπορούν να συμφωνήσουν για το ποια στάση θα κρατήσουν σχετικά με το «Ανατολικό ζήτημα». Τα εθνικά θέματα αναδεικνύονται για ακόμα μια φορά ισχυρότερα από τα ταξικά τουλάχιστον για τους έλληνες σοσιαλιστές και τον εργατικό κόσμο αλλά και οι υπόλοιποι βαλκάνιοι σοσιαλιστές αδυνατούν να συμφωνήσουν μεταξύ τους στην υιοθέτηση μιας κοινής γραμμής. Όπως αναφέρει ο Γ. Λεονταρίτης «Όταν ξέσπασε ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος τον Οκτώβρη του 1912, η Διεθνής δεν είχε αρκετές δυνατότητες δράσης για τον περιορισμό της σύρραξης. Στα μέσα Οκτώβρη του 1912 ο Rakovski έγραφε στον Huysmans: «Προς το παρόν οι δραστηριότητες των σοσιαλιστών Σερβίας, Βουλγαρίας Ελλάδας και Τουρκίας έχουν τελειώσει παραλύσει. Οι οργανώσεις έχουν αποδυναμωθεί. Ολόκληρος ο πληθυσμός που μπορεί να στρατευθεί βρίσκεται στο μέτωπο.». Αλλά οι σοσιαλιστές στα βαλκάνια εκτός των ελλήνων είχαν ήδη αρχίσει την αντιπολεμική τους εκστρατεία, καλώντας τις εργατικές τάξεις να αντιταχθούν στον πόλεμο και να υποστηρίξουν το σχηματισμό μιας βαλκανικής ομοσπονδιακής δημοκρατίας [...]. Σε αντίθεση με τις αντιπολεμικές δραστηριότητες της πλειονότητας των σοσιαλιστικών οργανώσεων στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, οι έλληνες σοσιαλιστές υπέκυψαν εύκολα στο κύμα σωβινισμού που σάρωνε από άκρη σε άκρη τη χώρα μετά τις αναπάντεχα ραγδαίες επιτυχίες των βαλκανικών συμμάχων»³⁹⁴.

Πριν από τους βαλκανικούς πολέμους οι Έλληνες σοσιαλιστές αποδέχονταν τις αρχές της Δεύτερης Διεθνούς, τάσσονταν υπέρ της ειρήνης και της συνεργασίας στα διεθνή θέματα και γενικά, συμμερίζονταν τους στόχους των γειτονικών σοσιαλιστικών κομμάτων των Βαλκανίων αλλά η έναρξη των πολέμων σηματοδοτεί ουσιαστικά μια στροφή στη στάση τους. Εκτός από την αδυναμία συνεννόησης που παρατηρούνταν μεταξύ των εκφραστών των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ευρώπη και της Διεθνούς να χαράξει ένα ενιαίο πλαίσιο αντιπολεμικής συσπείρωσης στα Βαλκάνια, η πολιτική επικράτηση του Βενιζέλου στην Ελλάδα που υποστηρίζονταν από τις εργατικές μάζες λόγω των φιλεργατικών μέτρων που είχε ψηφίσει, αποτέλεσε ένα ακόμα αρνητικό παράγοντα για την επικράτηση των σοσιαλιστικών ιδεών εκείνη την περίοδο. Το ίδιο και οι πολεμικές επιτυχίες και η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων σαν αποτέλεσμα της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου³⁹⁵.

Το 1912 ιδρύεται στο Βόλο ένα δευτεροβάθμιο όργανο, «η Πανεργατική Ένωση Συλλόγων και Σωματείων» αλλά η δράση του σταματά λίγο μετά την ίδρυσή του. Το 1914 επανιδρύεται αλλά κάτω από το βάρος των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων ατονεί ξανά η δράση του, ή μπορεί να μετεξελισσει σε αυτό που συναντούμε τον επόμενο χρόνο σαν «Πανεργατική Ένωση Βόλου». Την ίδια χρονιά εμφανίζεται το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Βόλου», στα πλαίσια μιας πανελληνίας προσπάθειας για σοσιαλιστική παρουσία³⁹⁶. Όμως ούτε αυτό μπόρεσε

³⁹⁴ ο.π σελ 39

³⁹⁵ Κατά την περίοδο αυτή έγινε ορατό ότι η ελληνική σοσιαλδημοκρατία δύσκολα θα μπορούσε να επιζήσει από μια σύγκρουση με τα παλιά όνειρα επανάκτησης του εθνικού μεγαλείου της Ελλάδας. Οι Έλληνες σοσιαλιστές όπως και οι Βαλκάνιοι γείτονές τους θα αντιμετώπιζαν γρήγορα το δύσκολο έργο συμβιβασμού του ζητήματος της εθνικής απελευθέρωσης και των ιμπεριαλιστικών βλέψεων της κυβέρνησής τους με το διεθνιστικό σοσιαλιστικό ιδεώδες. Η στάση που υιοθέτησε η πλειονότητα των Ελλήνων σοσιαλιστών κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και μετά προμήνουσε τη σοσιαλ-πατριωτική στάση που θα τηρούσαν μετά το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου ο.π σελ 41.

³⁹⁶ Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο Βόλου*, σελ 102.

να αναπτύξει αξιόλογη δράση με εξαίρεση το τμήμα επιστράτων που ίδρυσαν οι σοσιαλιστές το 1916, το οποίο δεν είχε σχέση με τους συλλόγους επιστράτων, αλλά ίσως δημιουργήθηκε ακριβώς για να δείξει τη διαφοροποίηση των σοσιαλιστών από αυτούς. Είναι γεγονός ότι η εμπόλεμη κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι βαλκανικές χώρες στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και κατόπιν ακολούθησαν και οι περισσότερες ευρωπαϊκές που συμμετείχαν στη σύρραξη του Μεγάλου Πολέμου είχε σαν αποτέλεσμα να κλονισθεί το σοσιαλιστικό κίνημα ως προς τη διεθνιστική του διάσταση και το αντιπολεμικό του πνεύμα κυρίως. Το σοσιαλιστικά κόμματα έπρεπε να διαλέξουν μεταξύ της εθνικής ή της ταξικής τους ταυτότητας και επικράτησε τελικά η πρώτη δημιουργώντας ρήγματα τόσο στο εσωτερικό των κομμάτων όσο και της Διεθνούς³⁹⁷. Όμως στην Ελλάδα σύμφωνα με το Γ. Λεονταρίτη « η ίδια αυτή κρίση που συνέτριψε την ενότητα των κυριοτέρων ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων, καθώς και της Διεθνούς, ενήργησε στην περίπτωση της Ελλάδας ως καταλύτης για την ενίσχυση, ριζοσπαστικοποίηση και τελικά ενοποίηση του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος»³⁹⁸.

Στη διάρκεια της επιστράτευσης στην οποία περιήλθε η Ελλάδα ουσιαστικά από το 1912 μέχρι το 1922 με μικρές διακοπές, ο εργατικός κόσμος δέχθηκε το μεγαλύτερο πλήγμα σχετικά με τους όρους της καθημερινής του διαβίωσης λόγω της ανεργίας, των χαμηλών ημερομισθίων, της έλλειψης τροφίμων και της επιστράτευσης των μελών του. Παρά τις όποιες δυσκολίες όμως η εργατική τάξη υποστήριξε τις επιλογές του Βενιζέλου σχετικά με την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, στο μεγαλύτερο διάστημα της διακυβέρνησής του. Ο ίδιος ο Βενιζέλος επιθυμώντας τη συναίνεση στο εσωτερικό της χώρας προώθησε φιλεργατικές ρυθμίσεις, οι οποίες σε επικοινωνιακό τουλάχιστον επίπεδο, συνέβαλαν στην αύξηση της δημοτικότητάς του και στην υποστήριξή του από τις εργατικές τάξεις. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής του εντάσσεται και η προσπάθειά του να στηρίξει τις ομάδες των ελλήνων σοσιαλιστών προκειμένου να επιτύχει την ενοποίησή τους³⁹⁹.

Το 1917 επικεφαλής του Εργατικού κινήματος είναι η Πανεργατική Ένωση Βόλου που εκφράζει τη δυσαρέσκεια των εργαζομένων σχετικά με την υπερτίμηση των τροφίμων, διοργανώνει πορείες διαμαρτυρίας και καταφέρνει να σταματήσει εν μέρει αυτή η τακτική⁴⁰⁰. Από τις αρχές του 1918 πυκνώνει η δράση των εργατών

³⁹⁷ Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα σοσιαλιστικά κόμματα των εμπόλεμων χωρών δέχτηκαν, ως αναπόφευκτη ανάγκη την αρχή της εθνικής άμυνας και υποστήριξαν, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, τις κυβερνήσεις των χωρών τους. Το γεγονός αυτό ουσιαστικά αποδυνάμωσε την Δεύτερη Διεθνή και μετέβαλε τα διεθνιστικά ιδεώδη, που καθοδηγούσαν ως τότε τη δράση όλων των σοσιαλιστικών κομμάτων, σε απλή ηχώ του παρελθόντος. Η πολιτική αυτής της πλειοψηφίας των σοσιαλιστών είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αντιπολιτευτικής κίνησης στους κόλπους των διαφόρων σοσιαλιστικών κομμάτων της οποίας η αριστερή πτέρυγα, που ήταν πιστή στις λενινιστικές αρχές και εμπνεόταν από τη Μπολσεβικική επανάσταση, κατόρθωσε τελικά να προκαλέσει ρήγμα μέσα στην ίδια τη Διεθνή. Γ. Λεονταρίτης, σελ 11.

³⁹⁸ ο.π σελ 12.

³⁹⁹ Ο Βενιζέλος είχε την ελπίδα ότι υποβοηθώντας στην ενοποίηση των Ελλήνων σοσιαλιστών θα εξασφάλιζε την υποστήριξη της εξωτερικής πολιτικής του και θα επηρέαζε ευμενώς, μέσω των ελληνικών σοσιαλιστικών οργανώσεων, τα δυτικά σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα τα οποία αναμένονταν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις μελλοντικές διαπραγματεύσεις ειρήνης. ο.π σελ 12

⁴⁰⁰ Από το 1915 μέχρι το 1921, σχεδόν κάθε χρόνο, γύρω στο Γενάρη – Φλεβάρη διοργανώνονται συλλαλητήρια για την τιμή του ψωμιού με συνεχείς διαμαρτυρίες αλλά και με εντυπωσιακές

προκειμένου να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και να οργανώσουν το κίνημα σε πανελλήνιο επίπεδο. Τομή για το Πανελλήνιο Εργατικό Κίνημα αλλά και για τα κατά τόπους κινήματα, αποτελεί η απόφαση για συγκρότηση τριτοβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου το 1918, που προέκυψε σαν αναγκαιότητα μετά τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους αυτή την περίοδο τα εργατικά σωματεία της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, του Βόλου, κ.α.⁴⁰¹. Η συμμετοχή τους στο Α΄ Πανελλήνιο Εργατικό Συνέδριο στην Αθήνα και στον Πειραιά (21 και 28-10-1918) αντίστοιχα είχε σαν αποτέλεσμα να παρουσιαστούν ποικίλλες ιδεολογικές θέσεις, πολιτικές τοποθετήσεις, και εργασιακών αξιών εκ μέρους των εργατών⁴⁰². Κατάληξη αυτών των διεργασιών υπήρξε η συγκρότηση της ΓΣΕΕ του πρώτου τριτοβάθμιου οργάνου του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, το οποίο είχε κάνει αποδεκτές κάποιες γενικές ιδεολογικές αρχές, είχε συμφωνήσει στην πολιτική πολυμορφία των αντιπροσώπων και καθιέρωσε την Πρωτομαγιά σαν επίσημη γιορτή των εργατών.

Την ίδια εποχή και κατ' αντιστοιχία με τη δράση των εργατικών σωματείων, οι σοσιαλιστικές ομάδες που υπάρχουν στη χώρα συγκαλούν τα μέλη τους στο Α΄ Σοσιαλιστικό Συνέδριο που οργανώνεται στον Πειραιά (4/10-11-1918) και κατέληξε στην ίδρυση ενός κόμματος του ΣΕΚΕ ,στο οποίο θα υπάγονται οι κατά τόπους ενώσεις και το οποίο αποτέλεσε τελικά το πρώτο κόμμα της εργατικής τάξης. Η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ θα συμβάλλουν στην εντονότερη παρουσία του εργατικού κόσμου και θα αναθερμάνουν την δράση των τοπικών εργατικών και σοσιαλιστικών σωματείων, γιατί προφανώς τους παρέχουν την ασφάλεια ενός μαζικού προστατευτικού πέπλου.

Όμως παρατηρείται και το εξής φαινόμενο από τα πρώτα σχεδόν στάδια της δράσης τους: ενώ ουσιαστικά τα όργανα αυτά έχουν την εξουσιοδότηση να παίρνουν τις τελικές αποφάσεις για τις εργατικές κινητοποιήσεις και το συντονισμό τους, υπάρχουν περιπτώσεις που οι τοπικές εργατικές ενώσεις προχωρούν από μόνες τους σε κινητοποιήσεις δημιουργώντας ρήγματα στο ενιαίο κίνημα. Αυτό πολλές φορές οφείλεται στην επικράτηση ηγετικών στοιχείων που οι ιδεολογικές τους θέσεις διαφοροποιούνται από αυτές των τριτοβάθμιων οργάνων τους –κάποιες φορές μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που οδηγούν στη διάσπασή του. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η περίπτωση των Φεβρουριανών στο Βόλο.⁴⁰³ Τα Φεβρουριανά του Βόλου,

πρωτοβουλίες όπως την ίδρυση του δικού της φούρνου, που πουλούσε καλοζυγισμένο ψωμί, φτηνότερα από τους άλλους φούρνους ώστε να έχει σημαντικό κύρος και επιρροή στην εργατοσύνη του Βόλου. Χ. Χαρίτος, 1918: Βολιώτες στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, περιοδικό *En Bóλω*, τεύχος 30, 2008, σελ. 39.

⁴⁰¹ Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμος Α΄, σελ. 100.

⁴⁰² Με πρωτοβουλία των εργατικών ενώσεων Θεσσαλονίκης, Αθήνας, Πειραιά και Βόλου, συνήλθε κατ' αρχήν στην Αθήνα και στη συνέχεια στο Δημοτικό Θέατρο του Πειραιά το πρώτο Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο που κατέληξε στην ίδρυση της ΓΣΕΕ. Στον απόηχο των πολιτικών γεγονότων της εποχής στο ιδρυτικό συνέδριο εμφανίστηκαν και συναγωνίστηκαν για την επικράτηση των πολιτικών απόψεων, διάφορες ιδεολογικές τάσεις μεταξύ των πρωταγωνιστών, οι οποίοι τελικά δέχτηκαν τις αρχές της πάλης των τάξεων και της δράσης της συνομοσπονδίας πέραν πάσης αστικής επιρροής και όρισαν μεταξύ άλλων σαν επίσημο εορτασμό της Εργατικής τάξης την Πρωτομαγιά. Χ. Χαρίτος, 1918: Βολιώτες στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, περιοδικό *En Bóλω* τεύχος 30, 2008, σελ. 35-36.

⁴⁰³ ο.π., σελ. 42.

για τα οποία θα γίνει εκτενής αναφορά παρακάτω, αφορούν τη διαδήλωση της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1921 και τα επακόλουθα της αποτελούν μία από τις πλέον σημαντικές στιγμές του εργατικού κινήματος στην προπολεμική Ελλάδα.

Τον Νοέμβριο του 1918 γίνεται το Πανεργατικό Συνέδριο στην Αθήνα στο οποίο ορίζεται ο αριθμός της διοίκησης της Εργατικής Συνομοσπονδίας και αποφασίζεται να αντιπροσωπεύεται αυτή στις διεθνείς επαγγελματικές διασκέψεις, στα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια και σ' όλα τα συνέδρια που προσκαλείται, όταν αυτά έχουν αντιαστικούς σκοπούς. Τέλος η επιτροπή με αφορμή την αντιπροσώπευσή της στο εξωτερικό υποβάλλει την εξής πρόταση: «όπως η εργατική Ελλάς παρουσιασθή διεκδικούσα την ένωση της Ελλάδος μετά της Θράκης, της υπολοίπου Μακεδονίας, της Β. Ηπείρου, της Μ. Ασίας, της Κύπρου, και των Δωδεκανήσων». Η παραπάνω πρόταση έγινε αποδεκτή και ψηφίστηκε, με ζοηρό ενθουσιασμό, είτε γιατί αυτά ήταν τα πιστεύω των παραβρισκόμενων, είτε γιατί χειρίζονταν τον ασπασμό στην εθνική ιδεολογία σαν μέσο κάλυψης απέναντι στο εχθρικό περιβάλλον στο οποίο αναπτυσσόταν το εργατικό κίνημα⁴⁰⁴.

Η κατάσταση επιδεινώνεται λόγω του πολέμου για όλο τον ελληνικό πληθυσμό αλλά κυρίως για τις ασθενέστερες τάξεις, πολλοί εργάτες επιστρέφοντας σαν έφεδροι από τον πόλεμο ανακαλύπτουν ότι δεν μπορούν να εργαστούν πλέον στις παλιές τους εργασίες με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε δεινή οικονομική θέση αυτοί και οι οικογένειές τους. Το πρόβλημα αυτό επισημαίνεται από τη Γενική Συνομοσπονδία των εργατών και τον τύπο και γίνεται σχετική συζήτηση στη βουλή⁴⁰⁵. Όμως αυτό που φαίνεται να απασχολεί την κυβέρνηση περισσότερο από τη διευκόλυνση των εργατικών τάξεων είναι οι κίνδυνοι που εγκυμονεί το εργατικό κίνημα – λόγω της παρουσίας αμφισβητιών σοσιαλιστικής προέλευσης, των λεγόμενων «επιτηδείων» - για την ομοψυχία και αφοσίωση του εργατικού κόσμου στο εθνικό ιδεώδες και την κοινωνική ειρήνη⁴⁰⁶. Η μέθοδος καταστολής εφαρμόζεται

⁴⁰⁴ Δημοσίευμα στο Εμπρός αναφέρει ότι η διοίκηση της Εργατικής Συνομοσπονδίας θα αποτελείται από 25 αντιπροσώπους, οι οποίοι θα αποτελούν το Παγκρατικό Εργατικό Συμβούλιον, του οποίου όργανο θα είναι 11μελής εκτελεστική επιτροπή με ένα γραμματέα. Εφ. *Εμπρός* 6-11-1918

⁴⁰⁵ Δημοσίευμα του Εμπρός υποστηρίζει τα παράπονα των εφέδρων σιγαροποιών, «οι οποίοι επανερχόμενοι ενταύθα επ' αδεία συναντούν απροσδοκίτους και αξιοθρηνήτους δυσχερείας εκ μέρους τινών εκ των καπνεργοστασιαρχών εις την εκ νέου άσκησιν της παλαιάς των εργασίας κατά τη διάρκειαν της αδείας των, όταν έπρεπε να τύχουν της θερμότερας υποστήριξης και προστασίας. Ουχί ολίγοι εκ τούτων είνε και οικογενειάρχαι και παραμένοντες καταναγκαστικώς άνευ εργασίας υφίστανται πάσαν στέρησιν και οι ίδιοι και αι οικογένειά των. Τα υπουργεία των Στρατιωτικών και Εθνικής Οικονομίας, εις ά αναφέρθησαν οι έφεδροι σιγαροποιοί, ελπίζομεν ότι θα ασκήσουν όλην αυτών την επιβολήν όπως εξασφαλισθή άνευ αναβολής ο άρτος των αξίων πάσης συμπαθείας εργατών, οίτινες επανέρχονται εκ του μετώπου, 'οπου επετέλεσαν το προς την πατρίδα καθήκον». ο.π. 1-12-1918.

⁴⁰⁶ Η Γενική Συνομοσπονδία εργατών της Ελλάδας που εκπροσωπεί 60 χιλιάδες οργανωμένους εργάτες στέλνει αναφορά στη βουλή με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κλάδος και ζητά να βελτιωθεί η θέση τους. Ο κ. Σιδέρης, βουλευτής, παρακαλεί την κυβέρνηση να δώσει προσοχή στην αναφορά λαμβάνοντας υπόψιν ότι όλοι αυτοί οι εργάτες είναι στρατευμένοι ακόμα, εκπληρώνοντας το υπέρτατο καθήκον προς την πατρίδα και εκτός αυτού εκπροσωπούν τις κυριότερες πλουτοπαραγωγικές δυνάμεις της χώρας. Ο κ. Γκαβιάς απαντά λέγοντας ότι στην παρούσα φάση που διανύει η χώρα τα αιτήματα των εργατών πρέπει να επικεντρωθούν στο διακανονισμό του ανώτατου ορίου των ωρών εργασίας και του ελαχίστου του ημερομισθίου. Ενώ ο κ. Χατζηγεωργίου υποστηρίζει το θέμα της εξασφάλισης εργασίας των αποστρατευμένων εργατών στο οποίο συμφωνεί και ο κ. Παπαζαχαρίου ζητώντας όμως οι εργάτες να αποδιώξουν από τα σωματεία τους «επιτηδείους» οι οποίοι είναι πρόξενοι πολλών κακών. ο.π. 5-12-1918.

στο βαθμό που είναι δυνατόν για να αποτρέψει τους εργάτες από τυχόν παραδρομές και για να ενισχύσει τη θέση του κράτους απέναντι στο εργατικό κίνημα. Οι σελίδες των εφημερίδων σκιαγραφούν την αντεργατική και αντισοσιαλιστική τακτική μέσα από τα δημοσιεύματά τους.

Το Δεκέμβριο του 1918 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών με υπόμνημά του διαμαρτύρεται στον κ. Ρέπουλη για την επέμβαση της Αστυνομίας, η οποία ήθελε να επιθεωρήσει τα πρακτικά των συνεδριάσεων του⁴⁰⁷. Λίγες μέρες αργότερα απαγορεύεται από την Αστυνομία, εργατική συγκέντρωση που είχε οργανώσει το συνδικάτο «Πρόοδος» για να γιορτάσει ειρηνικά τη γιορτή των «Ολυμπίων». Το συνδικάτο έστειλε ανακοίνωση στην εφημερίδα *Εμπρός* στην οποία διαμαρτύρεται για την αδικαιολόγητη σύλληψη και κακοποίηση του Διευθυντή των γραφείων του, διαβεβαιώνει την κυβέρνηση ότι ποτέ δεν παρέκκλινε του επαγγελματικού του σκοπού, που είναι η μόρφωση των μελών του και η εξυπηρέτηση των οικονομικών του συμφερόντων και τέλος καταγγέλλει τα ψέματα που διαδίδει μερίδα του τύπου και ιδιαίτερα ο *Ελεύθερος Τύπος*, ότι παρήγγειλε κονκάρδες και διακοσμητικά για τα λάβαρα. Η απάντηση της Αστυνομίας ήταν ότι τα περί κακοποιήσεως του Διευθυντού είναι ψέματα, ότι η παρουσία της Αστυνομίας στις συνεδριάσεις των εργατών δεν αποσκοπεί στην επιτήρηση τους αλλά στην επιτήρηση ορισμένων ατόμων «τα οποία ανήκουν εις ξένας προπαγάνδας, εχθρικός διακειμένους προς το Κράτος και τα οποία άτομα αναγνωρίζουν αυτοί οι εργάται ότι είναι επικίνδυνα δια τούτο δε και τα επιβλέπουσιν». Τέλος εξηγεί ότι «η συνέλευσις στα Ολύμπια απηγορεύθη, διότι η Αστυνομία κρατεί εις χείρας της τεκμήρια, τα οποία αποδεικνύουν ότι δυνατόν να διασαλευτεί η δημοσία τάξις»⁴⁰⁸.

Στη συνέχεια καλούνται προς απολογία από τον εισηγητή του Στρατοδικείου Αθηνών σαν κατηγορούμενοι για την πρόκληση εσχάτης προδοσίας οι εξής πρόεδροι διαφόρων εργατικών οργανώσεων και μέλη του Σοσιαλιστικού κέντρου: Σπέρας, Δελεζάνος, Μπεναρόγιας, Δημητράτος, Χατζημιχάλης και Γιαννίδης, πρώην αρχισυντάκτης του Ριζοσπάστη. Η ακριβής κατηγορία ήταν «επί προκλήσει προς διέγερσιν στάσεως, προς μεταβολήν του καθεστώτος δια βίαιων μέσων και επί προκλήσεως εις διέγερσιν εμφυλίου πολέμου»⁴⁰⁹. Όπως δημοσιεύθηκε, οι κατηγορούμενοι στην απολογία τους υποστήριξαν την πίστη τους στις σοσιαλιστικές αρχές που είναι κοινές παγκοσμίως και δήλωσαν ότι η διάδοση τους δεν αποσκοπεί στην πρόκληση επανάστασης αλλά στη διαπαιδαγώγηση και οργάνωση των λαϊκών μαζών για να βελτιώσουν τη θέση τους⁴¹⁰.

Η εφημερίδα *Εμπρός* δημοσιεύει στα τέλη του 1918 το ψήφισμα του Πρώτου Πανελληνίου Εργατικού Συνδέσμου που προέρχεται από εργάτες του εξωτερικού. Σύμφωνα με την είδηση, οι παραπάνω εξέδωσαν ένα ψήφισμα για να υποστηρίξουν τις εθνικές διεκδικήσεις του Ελληνισμού όπως αυτές διαφαίνονταν στη λήξη του Μεγάλου Πολέμου και μάλιστα τονίζουν ότι δεν πρόκειται να συμβιβαστούν με κάτι λιγότερο. Επίσης επισημαίνουν ότι για να καταφέρει ο ελληνικός λαός να πετύχει το σκοπό του πρέπει να προχωρήσει στην εκκαθάριση και παραπομπή στην Δικαιοσύνη

⁴⁰⁷ ο.π. 16-12-1918

⁴⁰⁸ ο.π. 19-12-1918

⁴⁰⁹ ο.π. 21-12-1918

⁴¹⁰ ο.π. 22-12-1918

όλων αυτών που με τις ενέργειές τους υπονόμευσαν τον εθνικό αγώνα των Ελλήνων για την πραγμάτωση των εθνικών επιδιώξεων. Εδώ θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος ότι γίνεται καταγγελτική αναφορά στην Κωνσταντινική πολιτική που πρόβαλλε εμπόδια στην εφαρμογή της εξωτερικής πολιτικής που σχεδίαζε ο Βενιζέλος και στον Διχασμό που αποτέλεσε συνέπεια αυτής της στάσης. Τέλος καλούν τις ελληνικές λαϊκές τάξεις να εκλέξουν λαϊκές επιτροπές οι οποίες θα αναλάβουν την επικοινωνία μαζί τους ώστε από κοινού να πετύχουν την σωτηρία του Ελληνισμού⁴¹¹.

Το παραπάνω ψήφισμα αποτελεί ξεκάθαρη υποστήριξη της βενιζελικής πολιτικής τουλάχιστον όσον αφορά τους στόχους που έχει θέσει στην εξωτερική πολιτική και αποτελεί συνέχεια της υποστήριξης του εργατικού κόσμου που απολαμβάνει ο Βενιζέλος. Παράλληλα υπογραμμίζεται ο ασπασμός της εθνικής πολιτικής που ακολουθεί το κόμμα των Φιλελευθέρων και από τον παροικιακό ελληνισμό, που φαίνεται να στηρίζει την εθνική υπόθεση με ιδιαίτερη θέρμη. Ο αλυτρωτισμός αποτέλεσε μια ιδεολογία που βαθμιαία ενστερνίστηκαν όλοι όσοι επιθυμούσαν να θεωρούν τον εαυτό τους Έλληνα και δεν υφίσταται γεωγραφικούς ή ταξικούς περιορισμούς. Λίγοι είναι αυτοί που από την αρχή κατάφεραν να αποστασιοποιηθούν και ίσως ακόμα λιγότεροι να αντιδράσουν, στην πλημμύρα προσδοκιών και ενθουσιασμού που έχει κατακλύσει ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας.

Το ψήφισμα αυτό έρχεται να υποστηρίξει την πολιτική Βενιζέλου σε μια περίοδο που η επιθυμητή συναίνεση της ελληνικής κοινωνίας έχει υποστεί ισχυρά πλήγματα λόγω του Διχασμού αλλά και της επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης

⁴¹¹ Σύμφωνα με αυτό « Οι εν τη Μ. Βρετανία Έλληνες εργάται, υπάλληλοι και βιοπαλαισταί, αντιπροσωπεύοντες πάντα τα μέρη του ελευθέρου και αλυτρώτου ελληνισμού συνελθόντες εν Λονδίνω σήμερον Κυριακήν 24 Νοεμβρίου του 1918 και συσκεφθέντες περί της τύχης των αλυτρώτων αδελφών ημών αποφασίζομεν 1^{ov}: Έχοντας υπ' όψιν ότι αι σύμμαχοι Δυνάμεις δεν προέβησαν εις σαφείς δηλώσεις περί ελευθερίας και ενώσεως του αλυτρώτου Ελληνισμού μετά του Βασιλείου της Ελλάδος, δηλούμεν εντόνως προς πάντας τους ελευθέρους και πεπολιτισμένους Λαούς ότι μέγα αδίκημα θα εγένετο εις τον Ελληνισμόν, εάν παρά τις πολλές και μεγάλας θυσίας τας οποίας κατά τον υπέρ της ελευθερίας παγκόσμιον αγώνα υπέστη, κατεδικάζετο υπό των κραταιών νικητών και Συμμάχων να μείνη εν μεν τη Θράκη και Μ.Ασία υπό την τυρρανίαν των Βουλγάρων και Τούρκων εν δε τη Β. Ηπειρώ, τη λοιπή Μακεδονίαν, Κύπρο και Δωδεκανήσω υπό ξένην κατοχήν. 2^{ov} Διακηρύττομεν επί τη βάσει της αρχής του να διαθέτη έκαστος Λαός τας εαυτού τύχας κατά βούλησιν : α)Οτι δικαιοῦμεθα τελείαν την εν ευρώπη και Ασία εθνικήν ένωσιν και πολιτικήν ελευθερίαν της Ελληνικής Φυλής, β)Οτι ο ελληνικός Λαός δεν θα εδέχετο ουδεμίαν διεθνή ειρήνη ή άλλην συνθήκην ή συμφωνίαν οιανδήποτε, η οποία θα αντεστρατεύετο εις τα δικαιώματα του Ελληνισμού και γ)Οτι αν ο δίκαιος των Πανελλήνων πόθος ούτος δεν πραγματοποιηθεί τώρα δεν θέλομεν παύσει εργαζόμενοι μέχρι επιτεύξεως αυτού. 3^{ov} εν τω ιερῷ τούτω ημών αγώνα επικαλούμεθα, εν ονόματι της ανθρωπίνης αλληλεγγύης, την βοήθειαν παντός ελευθέρου και πεπολιτισμένου Λαού. Δια' την επιτυχή έκβασιν του αγώνος ημών πρώτος και απαραίτητος όρος είναι η εσωτερική του Ελληνισμού εξάγνισις δια τούτο: 1^{ov} Ζητούμεν αμέσως την τελείαν απαλλαγήν του Ελληνικού Λαού από όλα τα φαύλα εκμεταλλευτικά στοιχεία, 2^{ov} Απαιτούμεν όπως πάντα τα φαύλα στοιχεία, τα κατά τον πόλεμος οργιάσαντα και εκμεταλλευθέντα τον ελληνικόν έν Λάον, αχθῶσιν ενώπιον της Δικαιοσύνης, 3^{ov} Καλούμεν, εν τέλει, τας απανταχού Ελληνικάς Λαϊκάς τάξεις, όπως αμέσως συνελθῶσι κατά τόπους και εκλέξωσι καταλήλους Λαϊκάς Επιτροπάς, σύμφωνα με τας αρχάς του Ψηφίσματος τούτου, και ούτω επικοινωνήσωσιν απ' ευθείας μετά της ημετέρας Κεντρικής Επιτροπής, προς πλήρη συνεννόησιν και σύμπραξιν υπέρ της σωτηρίας του κινδυνεύοντος Ελληνισμού. Η Κεντρική Επιτροπή : Σ. Δαμόγλου εκ Μ.Ασίας, Π.Παταπόδης, εξ ελευθέρας Ελλάδος, Θ. Παπαευαγγέλου, εξ Αν. Μακεδονίας, Λ. Καζαντζής, εκ Δ.Μακεδονίας, α. Κομιλιάδης, εκ Καυκάσου, Δ. Βογιατζής, εκ Δωδεκανήσου, Φ.Αργυρίδης, εκ Κύπρου. ο.π. 25-12-1918

της χώρας⁴¹². Η δημοτικότητα του Βενιζέλου δεν βρισκόταν πια στα επίπεδα του 1914-15 δεδομένου ότι η Ελλάδα βρισκόταν βυθισμένη σε μια βαθιά κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ψυχολογική κρίση που θα την επιδείνωνε η επικείμενη εμπλοκή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Βενιζέλος είχε ξεκινήσει ένα διπλωματικό αγώνα δρόμου στο εξωτερικό προκειμένου να επιβεβαιώσει την υποστήριξη των πολεμικών στόχων της Ελλάδας από τη Βρετανία, αλλά ταυτόχρονα να πείσει και τους άλλους εταίρους της Αντάτ να υποστηρίξουν τις ελληνικές διεκδικήσεις αφενός και να την βοηθήσουν οικονομικά ώστε να καταφέρει να αναλάβει τις στρατιωτικές υποχρεώσεις που υποσχόταν στους ευρωπαίους συμμάχους της⁴¹³. Στα πλαίσια αυτών των δραστηριοτήτων μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται και η προσέγγιση του βρετανικού εργατικού κινήματος και των δυτικών σοσιαλιστών γενικότερα από το Βενιζέλο και το εν λόγω ψήφισμα πιθανόν να συνδέεται άμεσα με αυτούς τους χειρισμούς.

Επίσης μιλώντας για το 1918 είναι απαραίτητο για διαφορετικούς λόγους όμως, να αναφερθούμε στην παρουσία ενός γυναικείου εργατικού σωματείου το 1918, το «Σωματείο υφαντουργών και νηματεργατριών Βόλου»⁴¹⁴, η ίδρυση του οποίου σημαίνει πως η γυναικεία εργασία στην πόλη ήταν διευρυμένη και καθιερωμένη ειδικά στον κλάδο των εργατριών. Η πορεία αυτού του σωματείου ήταν βραχύβια και συνοδεύτηκε από την απόλυση της προϊσταμένης του και άλλων εργατριών. Το σωματείο αυτό θα οδηγηθεί στη διάλυση όχι μόνο λόγω της στάσης

⁴¹² Μετά την επάνοδο του στην εξουσία, ο Βενιζέλος αντιμετώπισε σοβαρά οικονομικά και πολιτικά προβλήματα τα οποία δυσχέραιναν τη σταθεροποίηση τη σταθεροποίηση της κυβέρνησης του και την εφαρμογή του πολιτικού του προγράμματος. Το πιο οξύ από τα προβλήματα αυτά ήταν μια οικονομική δυσπραγία λόγω της έλλειψης και του υψηλού κόστους των τροφίμων, ως και άλλων βασικών ειδών, η οποία επιδεινώθηκε με μια κακή συγκομιδή της Θεσσαλίας που ήταν κατά 25% χαμηλότερη από ότι αναμενόταν. Ορισμένες περιοχές της χώρας βρέθηκαν έτσι στα πρόθυρα του λιμού. Η κατάσταση αυτή είχε προκληθεί κυρίως εξαιτίας του αποκλεισμού που είχαν επιβάλει οι Σύμμαχοι στο τέλος του 1916 ως μέσο πίεσης κατά του Κωνσταντίνου. Αλλά και μετά τη λήξη του αποκλεισμού με την επάνοδο του Βενιζέλου οι επιπτώσεις του εξακολούθησαν να επηρεάζουν δυσμενώς την οικονομική κατάσταση της χώρας, κυρίως κατά το ήμισυ του 1917, χωρίς να έχουν ληφθεί αποτελεσματικά μέτρα για την ανακούφιση του λαού που υπέφερε.. ΓΛεονταρίτης, σελ. 148-149

⁴¹³ Οι θέσεις των ευρωπαίων και αμερικανών συμμάχων σχετικά με τους στόχους του πολέμου που έγιναν γνωστές στις αρχές του 1918 (Λοϋντ Τζώρτζ, Ινκουαίρι, !4 σημεία του Ουίλσον) δημιούργησαν την εντύπωση πως η πολιτική Βενιζέλου δεν θα έβρισκε την αναμενόμενη ανταπόκριση εκ μέρους των Συμμάχων, εντύπωση που θα μπορούσε να αποδειχτεί καταστροφική για τα σχέδια του Βενιζέλου τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Να τι έγραφε ο Έλληνας πρεσβευτής στο Λονδίνο Γεννάδιος στον Πολίτη στις 10/01/1918 : « Η σιωπή { σχετικά με } την Ελλάδα και η {απουσία} ακόμα και της παραμικρής αναφοράς στο ελληνικό έθνος κατά την ιστορική ομιλία του πρωθυπουργού (Λόντ Τζώρτζ), ενώ η ομιλία του ασχολείται λεπτομερώς όχι μόνο με τη Ρουμανία, τη Σερβία και το Μαυροβούνιο, αλλά επίσης με τους Εβραίους, τους Αρμένιους, τους Σύρους και τους Άραβες, δεν μπορεί παρά να προκαλέσει οδυνηρή εντύπωση..... στους εδώ συμπατριώτες μας και να δημιουργήσει φόβους σε ορισμένους από τους Άγγλους φίλους μας, οι οποίοι είναι της γνώμης ότι πρέπει να κάνουμε φιλικές παραστάσεις προς τη βρετανική κυβέρνηση. Διαβάζοντας την ομιλία έχω σχηματίσει και εγώ μια ανάλογη εντύπωση. Αυτή επιβεβαιώνεται ήδη από την απόλυτη σιωπή που τήρησε απέναντι μας στην ομιλία του ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών –σιωπή που εν μπορεί παρά να δημιουργήσει δυσμενή εντύπωση στην κοινή γνώμη σχετικά με τα συμφέροντα της χώρας μας. ο.π σελ 147.

⁴¹⁴ Στην εξέλιξη του εργατικού συνδικαλισμού, οι γυναίκες οργανώνονται σταδιακά, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τη γενικότερη πορεία του κινήματος με εξάρσεις γύρω στα 1918, 1921 και 1936. Ωστόσο υπάρχουν και εντυπωσιακές κινήσεις αμιγώς γυναικείου συνδικαλισμού ειδικά στην κλωστοϋφαντουργία. Κατσούρας Στ, Στιγμές γυναικείου συνδικαλισμού στο Βόλο, περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιουλίου –Σεπτεμβρίου, τεύχος 30, σελ 41.

των εργοδοτών αλλά και της στάσης της «Πανεργατικής Ένωσης Βόλου» επειδή κάποιοι συνδικαλιστές του αντιτίθονταν στην λειτουργία του επειδή πιθανόν δεν ήθελαν οι γυναίκες εργαζόμενες να χειραφετηθούν .

Στην πορεία της έρευνας προκύπτουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι κινητοποιήσεις των εργατών πυκνώνουν τα επόμενα χρόνια και ξεκινώντας από την Αθήνα εξαπλώνονται στις μικρότερες πόλεις. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι επιδεινώνονται οι συνθήκες διαβίωσης γενικότερα λόγω της Μ. Ασιατικής εκστρατείας, οι θέσεις εργασίας περιορίζονται λόγω του πολέμου αλλά και των διατάξεων για την εισαγωγή μηχανημάτων στα εργοστάσια, το πρόβλημα του επισιτισμού λόγω της έλλειψης και του κόστους των τροφίμων διογκώνεται και φυσικά οι εργατικές τάξεις πλήττονται περισσότερο από κάθε άλλον. Στην Αθήνα και τον Πειραιά ξεκινούν στις αρχές του 1921 μεγάλες απεργίες από τους Τροχιοδρομείς και τους εργάτες Αεριοφώτος, τους ναυτικούς⁴¹⁵ που εργάζονται στη θαλάσσια συγκοινωνία ενώ απειλείται Γενική απεργία⁴¹⁶ των εργαζομένων στην Αθήνα. Στη συνέχεια παρατηρούμε την οργάνωση διαδηλώσεων⁴¹⁷ σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, γεγονός που κάποιες φορές εκμεταλλεύονται οι δυνάμεις καταστολής για να επέμβουν και να αποσυντονίσουν τις κινητοποιήσεις των εργατών ή να δημιουργήσουν κλίμα εκφοβισμού.

Ο εργατικός κόσμος είχε εκθέσει τον εαυτό του περισσότερο από όσο του επέτρεπαν οι αρχές της χώρας και οι αντοχές των άλλων κοινωνικών ομάδων και είχε συνειδητοποιήσει ότι τα όρια που του έθεταν ήταν στενά. Προσωρινά, μετά το 1921 όταν η στρατιωτική θέση της Ελλάδας στο Μέτωπο και η εξωτερική της πολιτική έχουν φτάσει σε αδιέξοδο, η αγωνιστικότητα των εργατών υποχώρησε εξαιτίας και άλλων εξωγενών παραγόντων και πολλά από τα κορυφαία στελέχη εγκατέλειψαν κάθε δράση ,αλλά η ομάδα τους είχε κάνει ήδη ένα σημαντικό βήμα προς τον αυτοπροσδιορισμό τους σαν κοινωνική ομάδα με δυναμική.

Στο διάστημα της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι πολιτικές διεργασίες οι στρατιωτικές κινητοποιήσεις στα πλαίσια του εθνικού διχασμού η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η κατοπινή της εμπλοκή στη Μ. Ασία είχαν σαν αποτέλεσμα διακυμάνσεις στη δράσης του εργατικού κινήματος. Τα εργατικά σωματεία που συγκροτήθηκαν την δεκαετία (1912-22) έχουν σαν κύρια χαρακτηριστικά την διακοπτόμενη λειτουργία τους, την δραστηριοποίησή τους γύρω από θέματα που αφορούν την καθημερινότητα του εργατικού κόσμου όπως είναι η προστασία της εργασίας, και η αισχροκέρδεια που παρατηρείται στα τρόφιμα και ιδιαίτερα στο ψωμί και την άμβλυση των συγκρούσεων με το επίσημο κράτος.

Η τελευταία επισήμανση μπορεί κατά τη γνώμη μου να εξηγηθεί ως εξής: οι εργάτες δεν διαφοροποιούν την θέση τους από το κράτος σε σχέση με τα εθνικά

⁴¹⁵ Εφ. *Εμπρός* 20-2-1921

⁴¹⁶ ο.π. 27-1-1921

⁴¹⁷ Στην Θεσσαλονίκη στο τέλος Ιανουαρίου διοργανώνεται εργατικό συλλαλητήριο κατά της ακρίβειας του βίου, και ζητείται η μείωση των τιμών πρώτης ανάγκης, να απαγορευτεί η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών, να επαναληφθούν οι σχέσεις με τη Ρωσία και να ληφθούν μέτρα υπέρ των άνεργων εργατών. ο.π. 1-2-1921

Λίγες μέρες αργότερα οργανώνεται στο Βόλο εργατικό συλλαλητήριο κατά της ακρίβειας του βίου. Μίλησε ο Μπεναρόγιας και η διαδήλωση κατευθύνθηκε στο «Ακταίον», όπου ακολούθησαν λιθοβολισμοί, σπάσιμο τζαμιών και το συλλαλητήριο διαλύθηκε με την επέμβαση της Αστυνομίας. ο.π. 16-2-1921.

θέματα αλλά αντίθετα αναγνωρίζουν την προτεραιότητά τους και συστρατεύονται στον αγώνα για την εθνική ολοκλήρωση. Είναι φυσικό λοιπόν να μην θέλουν να δημιουργήσουν επιπλέον προβλήματα με κινητοποιήσεις τώρα που η πατρίδα έχει την ανάγκη όλων για την αναγέννησή της. Ακόμα και αν είχαν αντίθετη άποψη από την κρατούσα εθνική ιδεολογία δεν θα τολμούσαν στο κλίμα της εποχής να την εκστομίσουν, γιατί κάτι τέτοιο θα τους καθιστούσε αυτόματα προδότες του έθνους με όλα τα παρελκόμενα. Όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη τα σοσιαλιστικά και εργατικά κόμματα απομακρύνονται από τις αρχές του διεθνισμού και του ειρηνισμού με το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου, υποκύπτοντας στις επιταγές της εθνικής ιδεολογίας και του πατριωτισμού. Το μήνυμα περί παγκόσμιας εργατικής αδελφοσύνης τελικά αποδεικνύεται ασθενέστερο του η πατρίδα πάνω από όλα.

Εξαίρεση στα παραπάνω φαίνεται να αποτελεί η ομάδα των αναρχοσυνδικαλιστών η οποία κράτησε αντιπολεμική στάση στη διάστημα 1909 - 1912. Στα 1909, όταν υπήρχε διάχυτος ο φόβος ότι ο επιτελάρχης του πολέμου του 1897 Σεφκέτ Πασάς θα εισβάλλει στη Θεσσαλία, οι εργάτες δεν συγκινήθηκαν από τις εκκλήσεις των παλιών οπλαρχηγών να γίνουν εθελοντικά σώματα πολεμιστών. Οι αναρχοσυνδικαλιστές από τότε και σ' όλους τους Βαλκανικούς πολέμους, με εξαίρεση τον τραυματία Κ. Χειρωγιώργο, δεν πίστευαν στον πατριωτικό χαρακτήρα του πολέμου για την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Η στάση τους αυτή φαίνεται να επηρέασε και τον Κ. Ζάχο που ήταν απαισιόδοξος και δεν το έκρυβε, για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος από τον ελληνικό στρατό. Μάλιστα, για παρόμοιες απόψεις όπως και για το ότι λέγεται ότι ειρωνεύτηκε κάποια πατριωτικά τραγούδια κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο Κ. Ζάχος προφυλακίστηκε. Η σύλληψή του προκάλεσε διαμαρτυρίες όχι μόνο από τους Σοσιαλιστές των Αθηνών, αλλά και από σοσιαλιστικές οργανώσεις στο εξωτερικό, όπως αυτή των Παρισίων⁴¹⁸. Οι Γ. Κόσσυβας, Κ. Σούλιος και Κλ. Νικολαΐδης είχαν συστηματικά στο στόχαστρο την αντίληψη «περί πατρίδας», την οποία προσπαθούσαν να απομυθοποιήσουν άλλοτε με ιστορικά επιχειρήματα και άλλοτε με κοινωνικοπολιτικά. Ειδικότερα η ταξική τους εναντίωση για τους εθνικοαπελευθερωτικούς πολέμους βασιζόταν στην αντίληψη ότι «πηγαίνουμε να πολεμήσουμε, για να φυλάμε τα κτήματα των πλουσίων»⁴¹⁹. Επίσης αντιπολεμικά μηνύματα έρχονται και από μερικούς σοσιαλιστές συνδικαλιζόμενους κατά τη διάρκεια της Μ. Ασιατικής Εκστρατείας αλλά είναι σχετικά περιορισμένα και συγκαλυμμένα εξαιτίας του γενικευμένου εθνικού ενθουσιασμού που προβάλλεται και του κλίματος εκφοβισμού που επιθυμεί να επιβάλλει η κυβέρνηση στους αντιφρονούντες.

Το εργατικό κίνημα στην περίοδο αυτή έχει και πολιτική παρουσία με την έννοια ότι δεν διαφοροποιεί τη στάση του σε σχέση με την εθνική πολιτική αλλά αποτελεί οπαδό των πολιτικών στρατοπέδων που σχηματίζονται στην περίοδο του Διχασμού και με τη σειρά επικροτεί αυτό που κάθε φορά επικρατεί στο Βόλο. Η στάση του αυτή μπορεί να μην είναι εκούσια αλλά να υπαγορεύεται από το καθεστώς λογοκρισίας, το κλίμα τρομοκρατίας και απαγορεύσεων και την άμεση εξάρτηση των εργατών από τους εργοδότες που γίνεται εντονότερη εκείνη την περίοδο λόγω των αναταράξεων που δέχεται η οικονομία. Επομένως η επιλογή της συναίνεσης ή της μη πρόκλησης αντιδράσεων μπορεί και να αποτελεί μονόδρομο κατά τη γνώμη του εργατικού κόσμου για να μπορέσουν να επιβιώσουν οι ίδιοι και να κρατήσουν το κίνημά τους ζωντανό.

⁴¹⁸ Μ. Δημητρίου, σελ 266.

⁴¹⁹ ο.π σελ 266.

Κινητοποιήσεις - Εκδηλώσεις διαμαρτυρίας - Απεργίες

Η οργάνωση και η συμμετοχή των εργατών σε διαδηλώσεις, συλλαλητήρια και απεργιακές κινητοποιήσεις, ήταν ουσιαστικά το μόνο μέσο που διέθεταν για να ακουστεί η φωνή τους και να προβάλλουν τα αιτήματά τους. Από πολύ νωρίς η ομάδα αυτή βιώνοντας απάνθρωπες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης είχε αντιληφθεί ότι η συλλογικότητα είναι η μόνη επιλογή που διέθεταν για να στηρίξουν ο ένας τον άλλον και για και προστατευθούν από το εχθρικό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν. Σε κάποιες περιπτώσεις οι κινητοποιήσεις τους οφείλονταν στην απαίτηση του αυτονόητου δηλαδή της πληρωμής της εργασίας τους. Το γεγονός ότι ήταν γενικά αμόρφωτοι, χωρίς θεωρητική κατάρτιση γύρω από τα εργατικά θέματα, τους έκανε ακόμα πιο ανίσχυρους απέναντι στην εκμετάλλευση που υφίσταντο. Όμως τους έκανε εξίσου ευκολόπιστους και προφανώς χειραγωγήσιμους από όσους επιθυμούσαν να τους χρησιμοποιήσουν σαν μέσο πίεσης.

Με το πέρασμα του χρόνου βέβαια και μέσα από την εμπειρία που βαθμιαία αποκτούσαν οι εργάτες μάθαιναν ποιον έπρεπε να εμπιστεύονται και ποιόν όχι. Η γνώση τους αυτή ενισχύθηκε από την συμμετοχή τους σε εργατικά σωματεία και την συσπείρωσή τους γύρω από θέματα που αφορούσαν τους όρους εργασίας τους, την μόρφωσή τους, την αλληλοβοήθεια, την αλληλοϋποστήριξη και την βελτίωση της ζωής τους. Χάρη στις κινητοποιήσεις αυτές το εργατικό κίνημα στο Βόλο διέγραψε μια ανοδική πορεία και οδήγησε τον εργατικό κόσμο στην συνειδητοποίηση της ταξικής του ταυτότητας.

Οι πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις αναφέρονται ήδη στην δεκαετία του 1880 και αφορούν στους εργάτες του σιδηροδρόμου οι οποίοι έχουν οικονομικές διαφορές με τη διοίκηση της εταιρείας και αναγκάζονται να απεργήσουν για να εισπράξουν τις αποζημιώσεις τους. Η υποκίνηση τους εικάζεται ότι οφείλεται στους Ιταλούς αναρχικούς και σοσιαλιστές εργάτες των σιδηροδρόμων, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω. Την επόμενη δεκαετία θα γίνουν κινητοποιήσεις των καπνεργατών εναντίον του νομοσχεδίου της κυβέρνησης για το μονοπώλιο του καπνού το 1892 και απεργία αργότερα λόγω των άθλιων συνθηκών εργασίας και του κλίματος στρατοπέδου που είχε επιβληθεί στα καπνεργοστάσια από τους καπνεργάτες⁴²⁰. Η διαμαρτυρία αυτή αν και έτυχε ευνοϊκής αποδοχής από τους Βολιώτες δεν κατάφερε να λύσει το πρόβλημα.

Το κλίμα εντάθηκε την επόμενη δεκαετία λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που έπληξε την πόλη και όταν οι καπνεργάτες οργανώθηκαν σε σωματείο και ο χώρος τους εμπλουτίστηκε από τη δράση αναρχικών και σοσιαλιστών εργατών και καθοδηγητών⁴²¹. Η λειτουργία του Ε. Κ. Β και η έκδοση της εφημερίδας *ο Εργάτης* συνέβαλλαν καθοριστικά στην επιλογή ριζοσπαστικότερων και πιο επίμονων μέσων

⁴²⁰ Το νομοσχέδιο είχε φέρει στη Βουλή η κυβέρνηση Δεληγιάννη και ο Τρικούπης το πολέμησε. Τοπικά το πολέμησαν οι καπνοπώλες, οι καπνέμποροι και οι εργάτες του καπνού. Ν. Κολιού, σελ 44.

⁴²¹ Παράλληλα οι εργατικές τάξεις με υπόμνημά τους διαμαρτύρονται το 1906 για την οικονομική καχεξία στην οποία περιήλθε ο τόπος και ζητούν μέτρα από την κυβέρνηση για την προστασία της απασχόλησης και οργανώνουν συλλαλητήριο σε συνεργασία με τους εμπόρους και τους επαγγελματίες για να ενισχύσουν το αίτημά τους. ο.π σελ 38-40.

διεκδίκησης από τους εργάτες. Μάλιστα το 1910 συνέβαλλαν στην ίδρυση Εργατικών κέντρων στη Λάρισα και τον Αλμυρό.

Το 1909 το 1910 και το 1911 οργανώνονται συλλαλητήρια, πορείες, διαδηλώσεις που αφορούν κυρίως στην ικανοποίηση των αιτημάτων των καπνεργατών, στην συμπαράσταση του αγροτικού αγώνα και στη διαμαρτυρία για την ένοπλη επέμβαση του κράτους στο Κιλελέρ. Με αφορμή τα παραπάνω ξεσπούν οι μεγάλες απεργίες που χαρακτηρίζονται για την χρήση βίας, εισάγοντας μια νέα πραγματικότητα για την κοινωνία του Βόλου και την αναγκάζουν να προβληματιστεί σχετικά με το ρόλο του κράτους ως κατασταλτικού μηχανισμού. Στα τέλη του Φεβρουαρίου και στις αρχές Μαρτίου του 1909 κλιμακώνεται η μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1909 εξαιτίας των εξαντλητικών ωραρίων – δωδεκάωρη καθημερινή εργασία - και των χαμηλών ημερομισθίων. Η αδυναμία των εμπλεκόμενων μερών να καταλήξουν σε συμφωνία κατέστησε το κλίμα στην πόλη εκρηκτικό και οδήγησε σε αιματηρά γεγονότα καθώς οι απεργοί συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Στα γεγονότα αυτά ενεπλάκησαν τόσο ο δήμαρχος της πόλης, και ο Νομάρχης όσο και οι πρόεδροι των συντεχνιών και ο σύλλογος της Φιλοπτώχου Αδελφότητας με σκοπό να επέλθει κάποιος συμβιβασμός. Τελικά τα αιτήματα των καπνεργατών έγιναν αποδεκτά από τους καπνεμπόρους και τους καπνοβιομηχάνους⁴²². Τα γεγονότα εκείνης της μέρας περιγράφονται αναλυτικά σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* με τον τίτλο «Ταραχαί εν Βόλω»⁴²³.

⁴²² ο.π., σελ 134-141

Μετά μια εβδομάδα η απεργία πήρε δυναμική τροπή, με εξωτερικές καταστροφές σε εργοστάσια και αποθήκες, αποδοκιμασίες απεργοσπαστών, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν συγκρούσεις με δυνάμεις του Στρατού και της Χωροφυλακής. Από τις σφαίρες τραυματίστηκαν τρεις καπνεργάτες, ένας από τους οποίους, ο Β. Δήμας έχασε τελικά το πόδι του, παρά τις ιατρικές προσπάθειες του Δ. Σαράτση. Οι συλλήψεις και κρατήσεις, που ακολούθησαν τα αιματηρά επεισόδια, όξυναν την κατάσταση και μεγάλωσαν τον απεργιακό αναβρασμό. Οι καπνεργάτες κλείστηκαν στην εκκλησία της Αναλήψεως, «όπου αγανακτισμένοι για τους τραυματισμούς ορκίζονται μπροστά στις εικόνες, ότι θα επιμείνουν μέχρι τέλους διεκδικώντας τα δίκαια και το αίμα των συντρόφων τους». εφ. *Ταχυδρόμος* Βόλου 22-1-1952

Σύμφωνα με τον Μ. Δημητρίου η απεργιακή κινητοποίηση των καπνεργατών στις 23ης Φεβρουαρίου ήταν κορυφαία.

Βασισμένοι στην ταξική τους παρόρμηση, οι κατά τα άλλα θεοσεβούμενοι καπνεργάτες όρισαν σαν πρόεδρο της απεργιακής τους επιτροπής τον Γ. Αλεξανδράκη και έκαναν επίκεντρο της κινητοποίησής τους την εκκλησία της Αναλήψεως. Ο Γ. Αλεξανδράκης ήταν επικεφαλής της επιτροπής των καπνεργατών και εκπρόσωπός τους στις κοινές συσκέψεις με τους προέδρους διαφόρων συντεχνιών και σωματείων του Βόλου για την πορεία της απεργίας, παρά τη δυσφορία κάποιων απ' αυτούς για την παρουσία του. Χάρη στην επιμονή των καπνεργατών ο Γ. Αλεξανδράκης παραμένει εκπρόσωπός τους και συμμετέχει στις συσκέψεις που γίνονται ανάμεσα στους απεργούς, τους καπνεμπόρους και τις τοπικές αρχές. Τα αιτήματα των απεργών γίνονται εν τέλει δεκτά και από τις 4 Μαρτίου ξαναρχίζουν τη δουλειά. Ο Γ. Αλεξανδράκης το βράδυ της ίδιας μέρας συλλαμβάνεται και κρατείται στην αστυνομία σαν ηθικός αυτουργός για τα έκτροπα και μετά από κράτησή του στις φυλακές Τρικάλων αποφυλακίζεται στις 27 Μαρτίου μέχρι να γίνει η δίκη του. Μ. Δημητρίου, σελ 260.

⁴²³ Με τηλεγράφημα από το Βόλο προς την εφημερίδα *Σκριπ* της Αθήνας περιγράφονται οι ταραχές στο Βόλο που οφείλονται στην άρνηση των εμπόρων να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των καπνεργατών. Το δημοσίευμα έχει τον τίτλο «Ταραχαί εν Βόλω» και ακολουθούν οι υπότιτλοι : «Οι χωροφυλακές Επυροβόλησαν τους καπνεργάτας» «Πόσοι οι τραυματισθέντες- Όλοι αι συντεχνεΐαι υπέρ των καπνεργατών- Αι αρχαί απέλυσαν τους συλληφθέντας». Το δημοσίευμα έχει ως εξής: «Παραδόξως σήμερον εγνώσθη, ότι οι έμποροι απέρριψαν τα αιτήματα των καπνεργατών, των εργαζομένων εις τας αποθήκας δια την προετοιμασίαν των φύλλων του καπνού, αν και είχαν δώσει λόγον τιμής, ότι είναι σύμφωνοι. Την πρωΐαν οι καπνεργάται, κατόπιν τούτου, συγκεντρώθησαν περι τους χιλίους, εις το εργατικόν κέντρον, αναμένοντες την οριστικὴν ἀπόφασιν των εμπόρων, διότι αμφέβαλλον εις την είδησιν. Την εννάτην πρωΐνήν ώραν οι εργάτες εξεχύθησαν εις τας οδούς,

σφυρίζοντας και αλαλάζοντας, και μετέβησαν εις τας καπναποθήκας, όπου παρέλαβον τους ολίγους συναδέλφους των εργαζομένους. Κατόπιν δια πετρών επετέθησαν κατά των αποθηκών θραύσαντες τα παράθυρα και τας θύρας αυτών. Μάτην η αστυνομία προσεπάθησε να προλάβη την καταστροφήν. Οι καπνεργαται ασύντακτοι διέσχισαν τας οδούς και μετέβησαν εις την συνοικίαν των Παλαιών όπου επετέθησαν κατά της καπναποθήκης Αδάμ. ΠΥΡΟΒΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΠΟΛΕΜΟΣ. Οι χωροφύλακες, οι αστυνόμοι και άλλαι αρχαί διέταξαν αυτούς να διαλυθούν. Οι καπνεργάται όμως επέμενον. τότε οι χωροφύλακες πυροβολούν εις τον αέρα επακολούθησε συμπλοκή και άγριος πυροβολισμός. Τα περίξ καταστήματα έκλεισαν αμέσως. ΤΡΑΥΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ. Οι χωροφύλακες έκαμαν χρήσιν των περιστρόφων των και ετραυμάτισαν τους καπνεργάτας Β. Δήμου, Μιλτ. Παχύν ελαφρώς εις τον πόδα δια περιστρόφου. Επίσης ετραυματίσθη εις την κεφαλήν και διατρέχει μέγαν κίνδυνον έτερος καπνεργάτης. ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΕΠΙ ΤΟΠΟΥ. Τέλος οι καπνεργάται διαλύονται προς στιγμήν και συγκεντρώνονται κατόπιν προ του δημοτικού θεάτρου όπου τους ακολούθησαν οι αρχαί. Οι καπνεργάτες εξημμένοι πάντοτε καταλήγουν εις τον ναόν της Αναλήψεως, όπου καταφθάνει ο νομάρχης, ο δικηγόρος Κ. Τριανταφυλλίδης, ο εισαγγελεύς, ο ανακριτής και ο διευθυντής της Αστυνομίας. Ομιλεί προς αυτούς ο Κ. Τριανταφυλλίδης επικαλούμενος τον δίκαιον αγώνα αυτών και τους παρακαλεί να διαλυθούν. Οι καπνεργάται αντιτείνουν ζητούντες την αποφυλάκισιν των ολίγων συλληφθέντων συναδέλφων των. Ομιλεί κατόπιν ο νομάρχης και τέλος περί την μεσημβρίαν διαλύονται, αποφασίσαντες να συνέλθουν το απόγευμα. Η πόλις διατελεί ανάστατος. ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ. Παρόμοιον τηλεγράφημα ελήφθη χθες και εις το Υπουργείον των Εσωτερικών, αμέσως δε ο υπουργός κ. Λεβίδης διέταξε τηλεγραφικώς απάσας τας αστυνομίας Θεσσαλίας ν' αποστείλουν ενίσχυσιν εις την αστυνομίαν Βόλου. Συγχρόνως δε τηλεγραφικώς διετάχθη το εν Λαρίσην έδρευόν σύνταγμα ν' αποστείλιν εις Βόλον ένα λόχον στρατού προς ενίσχυσιν της αστυνομίας και παγίωσιν της διασαλευθείσας τάξεως. ΝΕΩΤΕΡΟΝ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ. Νεώτερον τηλεγράφημα σταλέν προς την κυβέρνησιν ανηγγείλειν ότι συμπλοκή επήλθεν μεταξύ των καπνεργατών διαδηλωτών και των εργαζομένων εις μίαν των αποθηκών συναδέλφων των, διότι ούτοι δεν ηθέλησαν κληθέντες να μετάσχουν του συλλαλητηρίου.. ΕΠΗΛΘΕ ΤΑΞΙΣ. Την νύκτα ελήφθη εις την Βουλήν νεώτερον τηλεγράφημα δι' ου ηγγέλετο εις την κυβέρνησιν ότι τη επεμβέσει των Αρχών και τη υποχωρήσει των εμπόρων οι καπνεργάται διελύθησαν και πλήρης τάξις και ησυχία επήλθεν εις την πόλιν. Εν τούτοις η Κυβέρνησις δια παν ενδεχόμενον διέταξεν όπως οι ενισχύσεις δοθώσιν εις την Αστυνομίαν Βόλου. ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ. Ο άδικος πυροβολισμός των στρατιωτών και ο τραυματισμός αόπλων πολιτών άνευ ανάγκης, ηρέθισε τας συντεχνίας και τας εργατικάς τάξεις. Πάμπολλοι μη καπνεργάται ηνώθησαν μετά των καπνεργατών και αποτελέσαντες μετά την συμπλοκήν πολυπληθή διαδήλωσιν, μετέβησαν εις τον ναόν της Αναλήψεως όπως συσκεφθώσι περί της τηρητέας στάσεως. Εξ αυτού διεδόθη ότι οι καπνεργάται και οι διαδηλωταί μετέβησαν όπως οπλισθώσι και ανταπεξέλθωσι κατά της στρατιωτικής δυνάμεως, όπου ομόλησεν επανελεμμένος ο σοσιαλιστής Αλεξανδράκης.. Ο Νομάρχης, ο Εισαγγελεύς, ο ανακριτής και ο διευθυντής της Αστυνομίας παραλαβόντες τον δικηγόρον κ. Τριανταφυλλίδην μετέβησαν εφ' αμάξης εις τον ναόν της Αναλήψεως δια να διαλύωσι την επικίνδυνον συνάθροισιν.. ΥΠΟΣΧΕΣΕΙΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΕΙΣ. Εκεί παρεκάλεσαν αυτούς να διαλυθώσιν, υποσχεθέντες ότι θα τιμωρηθώσιν οι πυροβολήσαντες κατά των εργατών και θα λυθή η απεργία δι' ικανοποιήσεως γενομένων δεκτών των αιτημάτων των. Οι διαδηλωταί πεισθέντες διελύθησαν ησύχως. ΑΠΟΛΥΣΙΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΗΦΘΕΝΤΩΝ. Μετά μεσημβρίαν συνεκεντρώθησαν εκ νέου οι καπνεργάται εις τον ναόν της Αναλήψεως. Εκεί εξέλεξαν νέαν επιτροπήν και κατόπιν αποτελέσαντες πολυπληθή διαδήλωσιν διέσχισαν τας οδούς ησύχως. Αι αρχαί εν των μεταξύ απέλυσαν τους συλληφθέντας εργάτας, οι δε τραυματία μετηνέχθησαν εις το Νοσοκομείον. ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ. Ο Νομάρχης παρεκάλεσεν τον πρόεδρον του Εμπορικού Συλλόγου κ. Κοσμαδόπουλον όπως συναντήσιν τους κρυπτομένους εκ φόβου καπνεμπόρους και πείσιν αυτούς να δεχθώσι τους όρους των εργατών, ενώ ο κ. Τριανταφυλλίδης ανέλαβεν να καταπέσιν τους εργάτας να δεχθώσιν αυτούς. Οι έμποροι εδέχθησαν τους όρους του Εμπορικού Συλλόγου. Η διαδήλωσις έφθασεν εις την Νομαρχίαν άνευ επεισοδίου. Οι καπνεργάται ευρίσκουσι παρά τας προσπαθείας των μεσολαβησάντων, τας παραχωρήσεις ανεπαρκείς κατόπιν των συμβάντων. Εν τούτοις ελπίζεται ότι θα δεχθώσιν οι εργάται. Η ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΕΧΝΙΩΝ. Αι συντεχνίαί συνεδριάζουσι δια να προστατεύδουσι τον αγώνα των εργατών. Η κοινή γνώμη είναι υπέρ των εργατών. Αι συντεχνίαί αποφάσισιν όπως απαιτήσωσι παρά της κυβερνήσεως να διατάξη αυστηράς ανακρίσεις δια τους πυροβολισμούς κατά των πολιτών. ΠΛΗΡΗΣ ΗΣΥΧΙΑ. Την νύκτα επεκράτει πλήρης τάξις και ησυχία. παρατηρήθη κατενασμός των πνευμάτων. ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ. Αυριον γίνεται γενική συνέλευσις των καπνεργατών αν πρέπει να αποδεχθώσι τους όρους του Εμπορικού Συλλόγου. Λέγεται ότι το πυρ κατά των πολιτών διέταξεν ο Εισαγγελεύς. Ο διευθυντής της Αστυνομίας διαψεύδει όμως τούτο. Κατά κοινήν ομολογία ο νομάρχης κατέβαλε μεγάλας προσπάθειας δια την κατάπαυσιν των ταραχών και επίλυσιν του αναφυέντος προβλήματος χειρισθείς τούτο μετά

Στα μέσα Φεβρουαρίου του 1910 οι καπνεργάτες κατέβηκαν σε απεργία που διήρκεσε τρεις εβδομάδες και στην οποία είχαν ενεργή ανάμειξη και οι αναρχοσυνδικαλιστές και τελείωσε με νίκη των απεργών. Στο διάστημα αυτό το Ε.Κ. Βόλου συμπαραστεκόταν με συλλαλητήρια προς τους αγρότες. Και μετά τα αιματηρά γεγονότα του Κιλελέρ διοργανώθηκαν από το Ε. Κ. Βόλου συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για τη δολοφονία των αγροτών από την ελληνική αστυνομία⁴²⁴. Δεκατρείς μήνες αργότερα, αρχές Μαρτίου του 1911, μια νέα απεργία των καπνεργατών κράτησε περίπου είκοσι μέρες, χωρίς να ικανοποιηθούν οι περισσότερες από τις διεκδικήσεις τους⁴²⁵. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αν και φαίνεται να ακολουθεί φιλεργατική πολιτική, ειδικά συγκρινόμενη με τις προηγούμενες κυβερνήσεις, προχωρά προς την κατεύθυνση αυτή με αργά βήματα, εκμεταλλεύεται επικοινωνιακά τα όποια φιλεργατικά μέτρα και δεν διστάζει να στραφεί κατά των εργατών όταν θεωρεί ότι αυτοί ξεπερνούν τα όρια⁴²⁶. Η ικανοποίηση πολλών από τα αιτήματα των εργατών μέσα από αυτή τη διαδικασία τους αποκαλύπτει το αυτονόητο, ότι τίποτα δεν χαρίζεται, μόνο κατακτιέται. Υπήρχαν βέβαια φορές που οι εργάτες αναγκάζονταν να καταφύγουν σε απεργία απλώς και μόνο για να διεκδικήσουν την πληρωμή τους⁴²⁷.

Τη δεκαετία του 1910 σηματοδοτούν ιστορικά οι εθνικοαπελευθερωτικοί Βαλκανικοί πόλεμοι, ο εθνικός διχασμός και η Μικρασιατική εκστρατεία. Στη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού το εργατικό κίνημα συντάσσεται με την επικρατούσα κάθε φορά άποψη όπως συνέβαινε σε γενικές γραμμές και με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Σύμφωνα με πληροφορίες που προέρχονται από δημοσιεύματα της εποχής, η Πανεργατική Ένωση Βόλου με τηλεγράφημα της στο Βασιλιά στις 20-4-1917 διαμαρτύρεται κατά δημοσιευμάτων γαλλικής εφημερίδας και δηλώνει την πίστη της στο πρόσωπό του και στην πολιτική της ουδετερότητας που αυτός ακολουθεί⁴²⁸. Λίγους μήνες αργότερα όταν τα γαλλικά συμμαχικά στρατεύματα κατέλαβαν την Θεσσαλία, η Πανεργατική Ένωση συμμετείχε στην υποδοχή του Γάλλου Στρατιωτικού Διοικητή Σαράϊγ και ο επικεφαλής της Ένωσης τον προσφώνησε εκ μέρους του δεινοπαθούντος λαού. Σύμφωνα με την εφ. *Θεσσαλία* «παρουσιάστησαν οι πρόεδροι των σωματείων και συλλόγων και των κοινοτήτων. Εξ ονόματος

περισκέψεως. Αι αρχαί ευχαρίστησαν τον κ.Τριανταφυλλίδη δια τας ενέργειάς του όπως κατευνάση τα πνεύματα των εργατών. Εφ. *Σκριπ* 3-3-1909

⁴²⁴ Ν. Κολιού, σελ 173-184.

⁴²⁵ Το 1911 ξέσπασε στο Βόλο μεγάλη απεργία των καπνεργατών. Η απεργία αυτή άρχισε στις 31 Ιανουαρίου και κράτησε δεκαοκτώ ολόκληρες μέρες, ώσπου έγιναν τελικά δεκτά τα αιτήματα της μαχητικής τάξης για το ημερήσιο ωράριο εργασίας. ο.π σελ 203

⁴²⁶ Η κυβέρνηση Βενιζέλου στα πλαίσια της εργατικής πολιτικής της δεν διστάζει να εφαρμόσει πολιτική πυγμή απέναντι στους απεργούς, που βρέθηκαν απογυμνωμένοι από τους φυσικούς ηγέτες και συμμάχους τους, καθώς είχε ξεσπάσει το σκάνδαλο των «Αθεϊκών» που συμπαρέσυρε και το Ε.Κ.Β στη διάλυσή και τους επικεφαλής εργάτες και διανοομένους του, σε διώξεις και δοκιμασίες που κράτησαν τρία χρόνια. Μ. Δημητρίου, σελ 260 -261.

⁴²⁷ Η απεργία των εργαζομένων στα λιμενικά έργα το 1908 οφείλεται στο γεγονός ότι ο εργολάβος των έργων έφυγε στην Αθήνα αφήνοντας τους απλήρωτους. Ν. Κολιού, σελ 101.

⁴²⁸ Εφ. *Σκριπ*, 20-4-1917, Η Θεσσαλία προς τον Βασιλέα. Απάντησις προς τον παρισινόν «Χρόνον».

αυτών προσεφώνησεν τον στρατηγόν ο προϊστάμενος της τοπικής Ενώσεως κ. Χ. Χαρίτος , εκ μέρους του δεινοπαθούντος και πεινώντος ελληνικού λαού....Ο στρατηγός απήντησε ευχαριστών....»⁴²⁹

Σημειώνεται ότι η « Πανεργατική Ένωσις » ήταν το σημαντικότερο συνδικαλιστικό σωματείο της εποχής, του οποίου πρόεδρος ήταν ο καπνεργάτης Χ. Χαρίτος . Το σωματείο αυτό μετά από γενική συνέλευση έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον πρωθυπουργό Ε. Βενιζέλο, μόλις αναγγέλθηκε ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης στην Αθήνα στις 15-6-17⁴³⁰

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η αγωνιστική δράση των εργατών έχει περάσει στο μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου σε δευτερεύουσα μοίρα λόγω των εθνικών θεμάτων, καθώς τα τελευταία είχαν επιφέρει ένα κλίμα συναίνεσης ανάμεσα στο σώμα των εργατών και στην υπόλοιπη κοινωνία- το μεγαλύτερο μέρος της οποίας αντιμετώπιζε δυσκολίες στην καθημερινότητά του λόγω της επιστράτευσης, των χαμηλών μισθών και ημερομισθίων, της έλλειψης τροφίμων και του κλίματος ανασφάλειας που επικρατούσε λόγω των πολιτικών εναλλαγών στη διακυβέρνηση της χώρας-. Εξαιρέση αποτελούσε η συμμετοχή των εργατών και η συμπόρευσή τους με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες – εξαιρουμένων των ευπόρων- στα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την έλλειψη, την τιμή των τροφίμων και ειδικά του ψωμιού, που έθιγε κυρίως τα λαϊκά στρώματα αλλά και τα φαινόμενα αισχροκερδείας που συχνά παρατηρούνταν και έπλητταν κυρίως τους οικονομικά αδύναμους πολίτες. Οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης όμως εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και της συνεπαγόμενης ανόδου των τιμών δημιουργεί τελικά το έναυσμα για την κινητοποίηση των εργατών της Θεσσαλίας οι οποίοι προσπαθούν να προσεγγίσουν και τις αγροτικές οργανώσεις για να έχουν ενιαίο μέτωπο στις διεκδικήσεις τους.

Το κίνημα του Βενιζέλου και ο Εθνικός Διχασμός που ακολούθησε είχαν σαν συνέπεια μεταξύ των άλλων τον ναυτικό αποκλεισμό της Κωνσταντινικής Ελλάδας στην οποία συμπεριλαμβανόταν και η Θεσσαλία. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν η σιτοδεία των περιοχών αυτών καθώς τα πλοία που μετέφεραν τρόφιμα και κάθε άλλου είδους προϊόντα δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν τα λιμάνια της. Οι περιοχές της Θεσσαλίας αντιμετώπισαν όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα το φάσμα της πείνας , τα τρόφιμα δίνονταν με το δελτίο και τα φαινόμενα απόκρυψης νοθείας ή κλοπής, κυρίως σιτηρών και αλεύρων, ήταν συχνά, παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονταν από τις αρχές και την Επιτροπή Τροφίμων για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων⁴³¹. Η περιοχή έπασχε και από την έλλειψη κάρβουνου γιατί

⁴²⁹ Εφ. *Θεσσαλία* , 8-6-1917.

⁴³⁰ ο.π. 16-06-1917

⁴³¹ Δημοσίευμα με τίτλο Η Νοθεία στην εφημερίδα « Ταχυδρόμος» του Βόλου σύμφωνα με το οποίο : «Γεγονός η νοθεία και την φοράν αυτήν. Υπολείπεται μόνον να εξακριβωθή που έλαβε χώραν και ποίοι είναι οι κακοήθεις εκμεταλλευταί της λαϊκής δυστυχίας και των εθνικών δοκιμασιών. Και θα ανακαλυφθούν οι εκμεταλλευταί, όπως ανακαλύφθησαν και προ ημερών με την άλλην νοθείαν. Και μετά τούτον απομένει μία τιμωρία, τιμωρία ταχεία και αμείλικτος. Ο πρόεδρος της επιτροπής τροφίμων κ. Μαρινάκης μας παρεκάλεσε να συστήσωμεν εις το κοινόν, ότι οσάκις τις αντιλαμβάνεται κρούσμα αισχροκερδείας ήτοι παραβάσεις διατιμήσεων, νοθεύσεις ή αποκρύψεις τροφίμων, να σπεύσει να ειδοποιή αυτόν προσωπικώς, ίνα άνευ άλλης μεσολαβήσεως του καταγγέλλοντος, γίνεται η δέουσα των αρχών ενέργεια προς άμεσον τιμωρίαν των αισχροκερδούντων» Εφ. *Ταχυδρόμος* 30-01-1917

Άλλο δημοσίευμα με τον τίτλο « Κλοπή Σίτου και Αλεύρου» μας πληροφορεί ότι: « Ως ανηγγέλη εις την εντάυθα Εισαγγελίαν ομάδες σκηνητών την παρελθούσαν νύκτα αφήρεσαν εκ του εν Αγίοις Θεοδώροις της Σούρπης υδρομύλου του Κ. Στουρνάρα 600 οκάδας σίτου και αλεύρου». Εφ. «

έτσι δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν μεταξύ άλλων, οι αλευρόμυλοι και τα μέσα συγκοινωνίας, ενώ η αδυναμία προμήθειας αλατιού δημιουργούσε προβλήματα σε τυροκόμους, κτηνοτρόφους και σε εργαστήρια που ειδικεύονταν στον τομέα των τροφίμων⁴³². Την περίοδο αυτή βλέπουν τη δημοσιότητα πολλά άρθρα στον τοπικό κυρίως τύπο που εκφράζουν την αγωνία των πολιτών σχετικά με τις ελλείψεις τροφίμων, και τις υψηλές τιμές σ'αυτά που υπάρχουν, αλλά και άρθρα που εκφράζουν την αγανάκτηση του κόσμου για εκείνους που εκμεταλλεύονται τις δύσκολες για τη χώρα συγκυρίες και προσπαθούν ν'αποκομίσουν κέρδη σε βάρος του. Τόσο στο Βόλο όσο και στα χωριά της επαρχίας η κατάσταση περιγράφεται ως απελπιστική ενώ ανάλογες είναι οι ανάγκες και στις άλλες περιοχές της Θεσσαλίας, όπως στην Λάρισα και στην Καρδίτσα⁴³³. Από τα μέσα Μαρτίου όμως η κατάσταση

Ταχυδρόμος» 23-02-1917 και « Καθ' α τηλεγραφεί σταθμάρχης Μυρσειού άγνωστοι χθες νύκτα ια ρήξεως εισήλθον οικίαν Αικατερίνης Οικονομίδου, εν τω χωρίω Μούρεσι και αφήρεσαν 60 οκάδας αραβοσίτου και 30 οκ. Κρομμύων» Εφ. *Ταχυδρόμος* 05-03-1917.

Δημοσιεύονται επίσης προσκλήσεις της επιτροπής τροφίμων όπως η παρακάτω: « Καλούνται πάντες οι εν Βόλω παραγωγοί, έμποροι και οπωσδήποτε κάτοχοι τροφίμων, ήτοι σίτου κριθής, βρώμης, οσπρίων, εν γένει, αραβισίτου, ζαχαρώδους, καφέ, γεωμήλων και ορούζης όπως εντός τριών ημερών από της δημοσιεύσεως της παρούσης δηλώσωσιν εγγράφως εν' όπιον της ενάυθα επιτροπής τροφίμων τα παρ' αυτοίς αποθέματα των ανωτέρω ειδών. Οι παραβάται θέλουσιν υποστή τας συνεπειας του νόμου». Εφ. *Ταχυδρόμος* 27-02-1917.

⁴³² Η Πανεργατική Ένωση Βόλου έστειλε υπόμνημα στο Βασιλιά επισημαίνοντας τα εξής: «Το καταναγκαστικόν κλείσιμον των εργοστασίων της πόλεός μας, Μεγαλειώτατε, ενίσχυσεν την αναπηδήσασαν αισχροκέρδειαν, αλλά προ παντός εστέρησε του άρτου αυτών εκατοντάδας εργατικών οικογενειών, αίτινες απέζων εκ της λειτουργίας των αλευροβιομηχανικών εργοστασίων. Αλλ' εστερήθησαν επίσης του άρτου αυτών και άλλαι εργατικά και επαγγελματικά συντεχνίαί αίτινες απέζων εξ' αυτών και εκ της αλευροποιήσεως του σίτου, ως π.χ οι καταγωγείς, ζυγισταί και λοιποί εργάται, επλήγησαν δε καιριώτατα αι συντεχνίαί των αμαξηλατών και καταγωγέων και εν γένει οι κάτοχοι κτηνών, εκ της παντελούς ελλείψεως των πιτύρων, δι' ων και μόνον θα ετρέφοντο τα κτήνη αυτών, εφ' όσον άλλαι τροφαί ως λ.χ η κριθή ή ελλείπουσι εντελώς ή είναι τελείως απροσπέλαστοι, διότι η τιμή αυτών ευρίσκεται εις τοιαύτα ύψη ώστε να καθιστά ασύμφορον την διατήρησιν των κτηνών». ο.π. 02-03-1917.

Σε άλλο δημοσίευμα με τίτλο « Τα ανθρακωρυχεία Θεσσαλίας» επισημαίνεται η προσπάθεια εξεύρεσης λιγνίτη για να κινηθούν οι σιδηρόδρομοι: « Εκ των γενομένων δοκιμών τα εν τη Θεσσαλία ορυχεία λιγνίτου δεν απέδωκαν τοιούτον, δυνάμενον να χρησιμοποιηθεί εις τους σιδηροδρόμους μας. υπολείπεται να εξετασθή στρώμα λιγνίτου, το οποίον ανεκαλύφθη υπάρχον εις την περιφέρειαν Αλμυρού. Ήδη υπό του σιδηροδρόμου Θεσσαλίας χρησιμοποιούνται κοινά καυσόξυλα, τα οποία όμως όταν ωριμάσουν τα σιτηρά είναι αρκετά επικίνδυνα, διότι εκπέμπουν σπιθίρας δυναμένους να προκαλέσουν πυρκαϊάς» Εφ. « Ταχυδρόμος» 15-03-1917 και σε άλλο με τίτλο « Η λειτουργία του Τραμ»: Η διακοπέισα λειτουργία του τραμ εντός της πόλεός μας πρόκειται να επαναρχίση, χρησιμοποιουμένων ως καυσίμου ύλης ξύλων» ο.π. 2-03-1917.

Μεγάλη φαίνεται να είναι και η ανάγκη για την προμήθεια αλατιού, όπως προκύπτει από σχετικό δημοσίευμα με τον τίτλο « Άλας, άλας, άλας» στο οποίο αναφέρονται τα παρακάτω: « Η έλλειψις άλατος ήρχισε πλέον να στεναχωρή πολύ τον κόσμον και ίδια τους τυροκόμους και κτηνοτρόφους. Απευθυνόμεθα προς την Επιτροπήν των τροφίμων και συνιστώμεν: Να χαλάση τον κόσμον δια να οικονομήση άλας. Αφού υπάρχει εις τας παρά τας Αθήνας αλυκάς και οι διάφοροι εκμεταλλευταί της δυστυχίας του Λαού λαμβάνουν άδειας μεταφοράς άλατος, πως δεν στέλλεται τοιούτον και εις το μονοπάλιον; ο.π. 7-03-1917.

⁴³³ Σύμφωνα με τα παρακάτω δημοσιεύματα στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος» του Βόλου η κατάσταση λόγω της έλλειψης τροφίμων είναι απελπιστική: 1. « Εις τα χωρία του Πηλίου η κατάσταση εις ευρίσκεται εις σημείον απελπιστικόν, καθ' όσον σπανίζει εις ταύτα ο άρτος, η δε αισχροκέρδεια οργιάζει. Η επιτροπή τονίζομεν και πάλιν, οφείλει ευθύς ως φθάσουν τα πρώτα βαγόνια του αναμενόμενου αραβοσίτου, να αποστείλει αμέσως τοιούτον εις τας κοινότητας του Πηλίου» ο.π. 30-01-1917.

Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύεται και η είδηση που αφορά στην προσφορά του Βολιώτη αλευροβιομήχανου Λούλη προς τους συμπολίτες του: « Ο κ. Λούλης θέλων να εξυπηρετήση την

βελτιώνεται σχετικά με τον ανεφοδιασμό των τροφίμων στις αποκλεισμένες περιοχές, ενώ κληροφορούν φήμες ότι η Αντάτ θα κάνει απόβαση σε πόλεις της Κωνσταντινικής Ελλάδας ⁴³⁴. Η απόβαση των συμμάχων στις αρχές Ιουνίου του 1917 στη Θεσσαλία θα δημιουργήσει συνθήκες ομαλού επισιτισμού της περιοχής όπως προκύπτει από τα σχετικά δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο ⁴³⁵

Από τις αρχές του 1918 διάφορα σωματεία της Πανεργατικής Ένωσης διεκδικούσαν κατά διαστήματα αύξηση των αποδοχών για να ανταπεξέλθουν οι

επαρχίαν μας εις την δεινήν αυτήν περίστασιν ετέθη ο ίδιος εις την διάθεσιν της επιτροπής, προσφέρων κατά την ομολογίαν αυτής πολυτίμους όντως υπηρεσίας εις το ζήτημα της τροφοδοσίας. Ο κ. Λούλης δια του ιδιαιτέρου του προσωπικού, ανέλαβεν εντελώς αφιλοκερδώς την μεταφοράν και άλεσιν του αραβοσίτου, όστις προορίζεται δια την επαρχίαν μας» ο.π. 30-01-1917.

Σε ανταπόκριση που δημοσιεύεται από την πόλη της Καρδίτσας με τίτλο : «Οι ορεινοί πεινούν» περιγράφεται η κατάσταση στα ορεινά της επαρχίας ως εξής: « Πολλοί χωρικοί εκ διαφόρων ορεινών χωριών της πόλεως μας κατελθόντες χθες εις την πόλιν μας προς αγοράν αραβοσίτου μας εγνώρισαν ότι η κατάσταση εις ήν περιήλθον εκ της ελλείψεως τροφίμων και ίδια του ψωμιού είναι αξιοθρήνητος. Μη δυνθέντες όμως να προμηθευθώσιν εντεύθεν αραβόσιτον μετέβησαν εις την επί των τροφίμων επιτροπήν και παρεκάλεσαν, όπως λάβη τα κατάλληλα μέτρα προς αντιμετώπισιν της απελπιστικής καταστάσεως εξ ής κινδυνεύουσι να αποθάνωσι της πείνης. ο.π. 23-02-1917

Σε άλλη ανταπόκριση από την Λάρισα με τίτλο « Άλευρα δια την Λάρισσαν» υπάρχει η πληροφόρηση ότι «Κατά πληροφορίας εξ Αθηνών αποστέλλονται δια την επαρχίαν της Λάρισας άλευρα εκ του νέου σιτοφορτίου. Επίσης αποστέλλεται αρκετή ποσότης άλατος. Αύριον θα δοθή εις την πόλιν άρτος ανάμικτος μετά φασολίων 50% και μεθαύριον 25%. Από της Τετάρτης θα δίδεται καθαρός άρτος εκ σίτου» ο.π. 14-04-1917

Η έλλειψη τροφίμων προκαλεί ανυπέβλητες δυσκολίες και στη ζωή των κατοίκων της επαρχίας Βόλου όπως αποδεικνύεται από τα παρακάτω δημοσιεύματα: « Εις την Μακρυνίτσαν και Δράκειαν κατά πληροφορίας του κ. Αστυνόμου, τοιαύτη είναι η έλελιψις του άρτου ώστε υπάρχει φόβος εξεγέρσεως» ο.π. 28-01-1917

« Η πείνα εις τα χωρία του Πηλίου έφθασε μέχρι τοιούτου σημείου ώστε πολλοί των κατοίκων τρέφονται με ρίζας αγριάδας, τας οποίας αλευροποιούν και χρησιμοποιούν ούτω δια την παρασκευήν άρτου» ο.π 28-02-1917

Σε ανταπόκριση από το χωριό Αγ. Λαυρέντιο του Πηλίου γίνεται γνωστό ότι και εκεί υπάρχει «γενική έλελιψη άρτου»: « Η ζωή των κατοίκων μας κατέστη αβίωτος. Παρατηρείται γενική έλελιψις άρτου. Τα υπάρχοντα ολίγα τρόφιμα όχι μόνον ολίγον κατ' ολίγον εξαντλούνται αλλά και πωλούνται όσον η ψυχή του καθενός βαστά. Παρά της επιτροπής των τροφίμων Βόλου μας απεστάλη η αναλογούσα ζάχαρις και όρυζα, ως και πάλιν μικρόν ποσόν αραβοσιτάλευρο, ποσόν ανεπαρκέστατον δια την διατροφήν των κατοίκων» ο.π. 28-02-1917.

Ενώ στην πόλη του Βόλου « Η δοθείσα εις τα πρατήρια ποσότης δεν επήρκεσε να λάβουν πάντες οι κάτοχοι δελτίων. Σημειωτέον ότι εκ της διανομής ε'χον εξαιρεθή οι εύποροι πολίται.» ο.π. 28-02-1917.

⁴³⁴ Η παρακάτω είδηση αντλείται από δημοσίευση της εφ. *Ταχυδρόμος* : «Κυκλοφορεί φήμη ότι η Αντάτ κάμνουσα χρήσιν του διακιώματός της, του παρασχεθέντος δια της αποδοχής του τελεσιγράφου, θα ενεργήση αποβάσεις εις Βόλον, Στυλίδα, Ισθμόν και Ιτέαν». Εφ. « Ταχυδρόμος» 20-02-1917

Σε μεταγενέστερα δημοσιεύματα παρέχονται πληροφορίες για την βελτίωση του επισιτισμού στην επαρχία του Βόλου: « Δια τον Βόλον, το Πήλιον και Σποράδας νήσους, θα διατεθούν επί του παρόντος 50.000 οκάδες σίτου. Αν έλθη και έτερον σιτοφορτίον θα διατεθούν έτεραι 300.000 οκάδες». Εφ. « Ταχυδρόμος» 11-03-1917 και σε άλλο με τίτλο« Σίτος δια τον Βόλον» αναφέρεται ότι: « Κατά τηλεγράφημα εξ' Αθηνών προς την Πανεργατικήν Ένωσιν, θα σταλούν δια τας ανάγκας της επαρχίας μας 165 χιλιάδες οκάδες σίτου ή αλεύρου εκ του νέου σιτοφορτίου « Κάτε» ο.π. 10-04-1917.

⁴³⁵ « Ο επισιτισμός: του λοιπού η δια την πόλιν μας ημερησία ποσότης σίτου θα παραδίδεται υπό της Γαλλικής επιμελητείας απ' ευθείας προς την επιτροπήν των τροφίμων , από την οποίαν οι διάφοροι αλευροβιομήχανοι θα παραλαμβάνωσι τούτον προς αλευροποίησιν» και « Διανομή Άλεύρου: Σήμερον θα γίνει διανομή αλεύρου εις την πόλιν εν αναλογία 150 δραμίων κατ' άτομον, δια δύο ημέρας.επίσης εις τας κοινότητας θα διανεμηθή άλευρον ανά 600 δράμια» και « Διανομή Άλατος: Κατ' ανακοίνωσιν της επιτροπής των τροφίμων, σήμεραν θα διανεμηθή εις την πόλιν άλας ανά 50 δράμια κατ' άτομο» ο.π. 05-08-1917

εργάτες και οι υπάλληλοι στον πληθωρισμό. Παρά το στρατιωτικό νόμο κήρυσαν απεργίες, τη μία μετά την άλλη και οι γενικότερες περιστάσεις, η ανακοπή δηλαδή του ανεφοδιασμού⁴³⁶ της Θεσσαλίας με τρόφιμα και η καταστρατήγηση βασικών διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας⁴³⁷ λόγω πολέμου, υποδαύλισαν την αγωνιστική διάθεση. Η Πανεργατική διαμαρτυρήθηκε στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη – που ήταν και συμπατριώτης τους- για τον ανεπαρκή ανεφοδιασμό με τρόφιμα στις αρχές του Ιανουαρίου του 1918⁴³⁸. Τότε κατέβηκαν σε απεργία οι καπνεργάτες του Βόλου, όπως και της Λάρισας, και ζήτησαν να αυξηθούν οι αποδοχές τους και να περιοριστούν οι εργάσιμες ώρες τους σε οκτώ για το καλοκαίρι από εννιά και μισή που ίσχυε κανονικά. Οι καπνέμποροι αντιστάθηκαν σθεναρά γιατί αν και χάρη του πολέμου είχαν αυξήσει τα κέρδη τους, τώρα άρχιζαν να αντιμετωπίζουν δυσχέρειες επειδή υπήρχαν προβλήματα στις μεταφορές και επειδή μειώνονταν οι πωλήσεις στη διεθνή αγορά. Τελικά συμβιβάστηκαν στις 16-2-1918 όταν η Πανεργατική απείλησε με μερική απεργία στις υπηρεσίες και επιχειρήσεις μεταφορών, το ωράριο όμως μειώθηκε στις οκτώ και μισή ώρες δεκατέσσερις μήνες αργότερα ,τον Απρίλιο του 1919⁴³⁹.

Το Φθινόπωρο του 1919 οι καπνεργάτες στο Βόλο κήρυξαν πάλι απεργία, ενώ είχαν προηγηθεί οι ηλεκτροτεχνίτες του Βόλου τον Ιανουάριο του 1919 και ακολούθησαν και άλλα σωματεία της Πανεργατικής, διεκδικώντας αύξηση των μισθών, την εφαρμογή προστατευτικών μέτρων, όπως την αργία της Κυριακής, και επαναπρόσληψη εργατών που είχαν απολυθεί επειδή κατηγορούνταν ότι προκάλεσαν δολιοφθορές στον εξοπλισμό⁴⁴⁰. Το αίτημα για την επιβολή της Κυριακής σαν αργία δεν εφαρμόστηκε γιατί υπήρχε σαν όρος να συμφωνήσει σ' αυτό και το δημοτικό συμβούλιο που δεν συναίνεσε⁴⁴¹. Οι απεργίες στο Βόλο προκάλεσαν την αντίδραση της κυβέρνησης Βενιζέλου η οποία ανησυχούσε να μην εξαπλωθεί το απεργιακό κίνημα σε μια περίοδο ιδιαίτερα κρίσιμη για την διευθέτηση των εθνικών ζητημάτων καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη η διπλωματική διαπραγμάτευση της Μ. Ιδέας. Ο αντιπρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου κ. Ρέπουλης κάλεσε τις επιτροπές του Εργατικού κέντρου Αθηνών, της Εργατικής Συνομοσπονδίας και των Ηλεκτροτεχνιτών προκειμένου να τους αποτρέψει από τη διοργάνωση πανεργατικής απεργίας για την υποστήριξη των απεργιακών κινητοποιήσεων του Βόλου.

⁴³⁶ Τα περισσότερα ατιμήλατα μεταγωγικά σκάφη είχαν παραδοθεί στην Αντάτ και τα υπόλοιπα τα επέταξε το κράτος για τις ανάγκες του στρατού. Ο Βενιζέλος επέτρεψε μεν την ελεύθερη μεταφορά ή και εισαγωγή τροφίμων στη Θεσσαλία αλλά λόγω ελλείψεως μεταφορικών μέσων η παραχώρηση αυτή έμεινε στο χαρτί. Εφ. *Θεσσαλία* 10-1-1918

⁴³⁷ Το 1918 ψηφίστηκε νόμος για την άσκηση του δικαιώματος της απεργίας που οι ρυθμίσεις του προκάλεσαν πολλές αντιρρήσεις και διαμαρτυρίες των συνδικάτων . T G. Hering , *Επικίνδυνοι Σοσιαλισταί, Εθνικόφρονα Εργατικά Στοιχεία και ο Αφελής Αγρότης*. Ο Νομάρχης της Λάρισας και το Συνδικαλιστικό Κίνημα του 1909, στο *Συμπόσιο για τον Ελ. Βενιζέλο*, Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986. Οργάνωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη 1988, εκδόσεις ΕΛΙΑ, σελ 188-189

⁴³⁸ Εφ. *Θεσσαλία* 8-1-1918

⁴³⁹ Οι καπνεργάτες του Βόλου ήταν οργανωμένοι σε δύο σωματεία: στον Παγκαπνεργατικό Σύλλογο και στην Αλληλεγγύη. Τα δύο σωματεία κήρυξαν μαζί απεργία ο.π. 2-2-1918 και 14-2-1918.

⁴⁴⁰ Δ. Λιβιεράτου, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, Αθήνα 1976, εκδ. Καρανάση, τομ. Α' σελ.77-78

⁴⁴¹ Εφ. *Ριζοσπάστης* 12-10-1919, 4-11-1919, 15-1-1919, 22-1-1919.

Επικαλούμενος την κρισιμότητα των περιστάσεων τους ζήτησε να συμμεριστούν τις προσπάθειες που καταβάλλει η κυβέρνηση στο εσωτερικό και στο εξωτερικό για την ικανοποίηση των εθνικών ζητημάτων και να μην παρεμποδίσουν το έργο της που είναι μεγαλόπνοο⁴⁴².

⁴⁴² « Αυστηραί δηλώσεις του κ. Ρέπουλη προς τους Εργάτας: Ενώπιον του αντιπροέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου κ. Ρέπουλη εις το Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας παρισταμένων και των υπουργών κ.κ. Σπυρίδη, Παπαναστασίου, και Βουρλούμη παρουσιάσθησαν χθες π.μ. Επιτροπαί του Εργατικού Κέντρου Αθηνών, της Εργατικής Συνομοσπονδίας και των Ηλεκτροτεχνιτών, προς τας οποίας ο κ. Ρέπουλης έκαμεν αυστηρότατες συστάσεις εν σχέσει προς τας παρ' αυτών διεξαγομένας συνεννοήσεις περί πανεργατικής απεργίας αποβλεπούσης εις την ηθικὴν υποστήριξιν της εργατικής απεργίας εν Βόλω. Ο κ. Ρέπουλης είπεν αυτοίς, ότι η Κυβέρνησις εφαρμόσασα πρόγραμμα εργατικής πολιτικής πάντοτε υποστήριξε τους εργάτας και τα δίκαια συμφέροντα αυτών, μετ' ιδιαίτερας δ' ευμενείας απέβλεψεν εις τα εκάστοτε αναφύομενα ζητήματά των και ικανοποιητικὴν υπέρ αυτών την λύσιν επεδίωξεν. Όργανα αντιδραστικῶν στοιχείων: αντιθέτως όμως – εξηκολούθησεν ο κ. Ρέπουλης- η Κυβέρνησις, η οποία έκαμε δύο μεγάλους ευτυχείς πολέμους και μίαν επανάστασιν δια την ανατροπὴν Βασιλέως εναντιουμένου εις την εκπλήρωσιν των ιδεωδῶν του Έθνους και επέτυχεν την εξωτερικὴν και εσωτερικὴν αναγέννησιν της χώρας, βεβαίως μία τοιαύτη Κυβέρνησις δεν θα αφήσει εν τόσον μέγα έργον, το οποίον επετέλεσε να καταστραφῆ εις στιγμὴν μάλιστα καθ' ἣν ο κ. Πρωθυπουργός εργάζεται υπέρ της επιτυχίας των διακίων πόθων του Έθνους, από μίαν δράκα ανθρώπων, οι οποίοι γίνονται όργανα αντιδραστικῶν στοιχείων, άτινα μόνην φροντίδα και επιθυμίαν έχοντα να ματαιώσουν το μέγα εθνικόν έργον της Κυβερνήσεως σπεύρουν ζιζάνια μεταξύ των εργατῶν και εκμεταλλέονται την εργατικὴν ιδέαν. Η Κυβέρνησις, τοις ετόνισεν, είνε εν πλήρη γνώσει των τελευταίων τούτων ενεργειῶν, είνε δε και εν προκειμένω τούτο προφανές εξ αυτής ταύτης της φύσεως, την οποίαν παρουσιάζει η εν Αθήναις κίνησις. Διότι δεν πρόκειται περί σοβαροῦ τινός και μεγάλου εργατικῶν ζητήματος διακιολογούντος την συγκίνησιν και το ενδιαφέρον των εν Αθήναις εργατῶν. Η απεργία Εργατικῶν τινῶν Σωματείων εν Βόλω εξ' αφορμῆς προκυψάσης μικράς τινός διαφορᾶς μεταξύ των εκεί εργατῶν και των καταστηματαρχῶν τη επεμβάσει της Κυβερνήσεως θα διακανονίζετο, ως πάντοτε συνέβη εις παρομοίας περιστάσεις, κατά τον καλύτερον τρόπον χωρὶς να παραστή ανάγκη ν' αναστατωθῆ η εργατικὴ τάξις της πρωτευούσης και να προβῆ εἰς αποφάσεις αἰτινες δύνανται να έχουν δυσάρεστα αποτελέσματα εις την κίνησιν της χώρας. Κατά των ταραξιῶν και υποκινήτων: Μετά τας ανωτέρω συστάσεις ο κ. Ρέπουλης έδωσεν εις τας επιτροπάς να εννοήσουν ότι η Κυβέρνησις δεν θα επιτρέψῃ την παραμικράν διατάραξιν της κινήσεως και ησυχίας του τόπου αλλά θα επιβάλῃ αμέσως το κράτος του νόμου και θα πατάξῃ αμειλίκτως τους ταραξίεας και τους υποκινήτας των. Αι Επιτροπαί απήντησαν, ότι αναγνωρίζουν το υπέρ των εργατῶν ενδιαφέρον της Κυβερνήσεως και αποδέχονται τας αντιλήψεις αυτής. Η εξακολουθήσασα κατόπιν επί δύο ώρας συζήτησις επί των ζητημάτων των αφορώντων την απεργίαν του Βόλου, η επιδειχθεῖσα μετριοπάθεια των Επιτροπῶν και αι παρασχεθεῖσαι εκ μέρους των διαβεβαιώσεις έπεισαν την Κυβέρνησιν, ότι τα εργατικὰ ζητήματα θα διευθετηθῶσιν αισίως. Συνεννόησις με τον Βόλον: Το εσπέρας οι κ.κ. υπουργοί της Εθνικής Οικονομίας και της Συγκοινωνίας μετέβησαν εις το Τηλεγραφείον όπου επί δύο ώρας συνεννοούντο μετά του μεταβόντος εις Βόλον τμηματάρχου της Εργασίας κ. Σβόλου. Καθ' ἣν δε ανακοίνωσαν κατόπιν οι κ.κ. υπουργοί, η απεργία του Βόλου ελπίζεται να τερματισθῆ εντός της ημέρας, των καταστηματαρχῶν και βιομηχάνων συγκατατεθέντων να αποδεχθῶσι τα αιτήματα των εργατῶν. Η μόνη δυσχέρεια, ἣτις παρουσιάζεται είνε ο διακανονισμός του ζητήματος των ηλεκτροτεχνιτῶν, καθ' ὅσον τινές των απεργῶν κατά των διάρκειαν της απεργίας έθραυσαν τα μηχανήματα του Εργοστασίου. Η Κυβέρνησις διέταξεν όπως ενεργηθῶσιν ανακρίσεις προς ανακάλυψιν των υπαιτιῶν οἵτινες θα καταδιωχθῶσι ποινικῶς. Επίσης δε συνέστησεν εις την Ηλεκτρικὴν Εταιρείαν, ότι δεν έχει δικαίωμα ν' απολύῃ τους εργάτας προ πάσης συνεννοήσεως μετά του Υπουργείου των Στρατιωτικῶν, διότι οὔτοι είνε επιτεταγμένοι εις την στρατιωτικὴν υπηρεσίαν. Όσον αφορά τους δύο συλληφθέντας απεργούς ηλεκτροτεχνίτας, ων την απόλυσιν ηξίωσαν οι απεργοί, εδηλώθη αυτοίς, ότι δεν συνελήφθησαν δι' αστυνομικούς λόγους αλλά δια παράπτωμα προβλεπόμενον υπό της Στρατιωτικῆς Ποινικῆς Δικαιοσύνης, εις το έργον της οποίας δεν δύναται να επέμβῃ η Κυβέρνησις. προ τον Πρόεδρον του Πολιτικῶν Συλλόγου « Εθνική Ἄμυνα» κ. Ν. Αντωνόπουλον απεστάλη ψηφισμα του εν Βόλω τμηματῶν του και της Πανεπαγγελματικῆς Ενώσεως το οποίον αποδοκιμάζει μετά αποτροπιᾶσεως την ιδέαν του Σοσιαλμπολσεβικισμού, και στιγματίζον τους οπαδούς των ολεθρίων τούτων ιδεῶν, συνιστά εις τομ εργατικόν και επαγγελματικόν κόσμον όπως αποδοκιμάσῃ τούτον και αποδιώξῃ εκ των οργανώσεών του, έχων πεποίθησιν εις την παρούσαν Κυβέρνησιν, ἣτις αρκετὰ δείγματα έδειξε της προς τους εργάτας στοργῆς της και ἤδη μεριμνά περί λύσεως του εργατικῶν ζητήματος κατά το παγκόσμιον εργατικόν σύστημα. Η Εργ. Συνομοσπονδία

Η κατάσταση στο Βόλο επιδεινώθηκε το Φεβρουάριο του 1921 λόγω και της κλιμάκωσης των εμπόλεμων, των πολιτικών συνθηκών, και των προβλημάτων επισιτισμού που αντιμετώπιζε η χώρα και ταλάνιζε τις εργατικές τάξεις κυρίως. Το 1921 άρχισε με μια απότομη αύξηση της ακρίβειας που έκανε να ατονήσουν όλα τα άλλα ζητήματα που απασχολούσαν τους εργάτες. Η παράλληλη εμφάνιση φαινομένων αισχροκέρδειας στο Βόλο μεγάλωσε την αγανάκτηση όχι μόνο των εργατών αλλά και όλων των λαϊκών μαζών της πόλης και των περιχώρων. Με διαταγή της κυβέρνησης η τιμή του ψωμιού ανέβηκε από 1.30(ίσως 1.50 , δυσανάγνωστο) σε 1.75 αλλά η Πανεργατική αντέδρασε και η τιμή τελικά παρέμεινε στα πρώτα της επίπεδα. Όμως ακολούθησε νέο σκάνδαλο καθώς η κυβέρνηση υποχρέωσε την επιτροπή τροφίμων Βόλου να παραδώσει στην κατανάλωση 450 χιλιάδες οκάδες σίτου, το οποίο η ίδια επιτροπή είχε κρίνει «ως ακατάλληλο προς βρώσιν» επειδή ήταν σάπιο, το ψωμί μάλιστα από το σάπιο σιτάρι θα καταναλωνόταν όχι μόνο στο Βόλο αλλά σ'όλη την περιφέρεια Πηλίου και Αλμυρού. Στη συνέχεια νέο σκάνδαλο προέκυψε όταν παρά την απαγόρευση εξαγωγής σταριού από το Βόλο ο υπουργός Καλογερόπουλος έδωσε ειδική άδεια εξαγωγής σε συμπατριώτες του εμπόρους και έτσι « μπροστά στα μάτια του κόσμου που έτρωγε σάπιο ψωμί , εξήχθησαν δύο παρτίδες από καλό θεσσαλικό σιτάρι, η μία 150.000 και η άλλη 300.000 οκάδες. Αν και η Πανεργατική απέστειλε στην κυβέρνηση διαμαρτυρία για τα όσα συνέβαιναν τονίζοντας την αγανάκτηση των λαϊκών μαζών στις 11-1-1921 δεν πήρε καμία απάντηση παρά μόνο έγινε θιασώτης ενός νέου σκανδάλου λίγο αργότερα. Ήταν το σκάνδαλο της εκφόρτωσης του σιτοφορτίου από το ατμόπλοιο Νί... Νοβγοράδ (Δυσανάγνωστο). Για να ικανοποιηθούν τρεις συναιτεριζόμενοι μαουνιέρηδες η εκφόρτωση του σιταριού επιβαρύνθηκε με το παράλογο ποσόν των 150.000 δρχ ενώ κατά την εκφόρτωση αρκετό σιτάρι έπεσε στη θάλασσα γιατί τα σακιά ήταν παλιά και τρύπια. Πάλι η Πανεργατική κατήγγειλε δημόσια το σκάνδαλο αλλά δεν πήρε απάντηση, με αποτέλεσμα η αγανάκτηση του κόσμου να κορυφώνεται, οπότε η Ένωση αποφάσισε να υποβάλλει μήνυση στην επιτροπή Τροφίμων και τότε υπήρξε κάποια ανησυχία από τις τοπικές αρχές αλλά και πάλι κανένα αποτέλεσμα οπότε κάτω από την πίεση της λαϊκής απαίτησης η Πανεργατική Ένωση Βόλου προχώρησε στη σύγκληση συλλαλητηρίου στις 15-2-1921⁴⁴³.

Η κινητοποίηση ήταν πρωτοφανής σε συμμετοχή κόσμου που προέρχονταν από κάθε τάξη και στις ομιλίες που έγιναν θίχτηκε το θέμα του ψωμιού που αποτελούσε πλέον πολιτικό σκάνδαλο, άλλα θέματα εργατικού ενδιαφέροντος αλλά και το θέμα του πολέμου, τα δεινά που πηγάζουν απ' αυτόν και την επιστράτευση⁴⁴⁴. Ίσως για πρώτη φορά, βάση των δημοσιευμένων και μη πηγών που έχουν ερευνηθεί, καταγγέλληκε τόσο ξεκάθαρα στην πόλη του Βόλου και σε τόσο μεγάλο ακροατήριο

απεφάσισε όπως αποστείλει σήμερα εις Βόλον 3 αντιπροσώπους προς παρακολούθησιν της απεργίας. Εφ. *Εμπρός*, 25-1-1919 σελ 2.

⁴⁴³Εφ. *Ριζοσπάστης*, 23-02-1922

⁴⁴⁴ Η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας έδινε το άλλοθι σε αρκετούς μεσάζοντες να επωφεληθούν και να αυξήσουν τις τιμές των προϊόντων. Στα σκάνδαλα αυτά εμπλέκονταν οι εργολάβοι και οι αρχές του τόπου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η τιμή του ψωμιού ανέβηκε λόγω των επιπλέον σκανδαλωδών εξόδων εκφόρτωσης ενός μεγάλου φορτίου αλεύρων στο λιμάνι του Βόλου. Η σύνδεση του σκανδάλου με την τιμή του ψωμιού προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση που σε συνδυασμό με τα άλλα δεινά του πολέμου έκανε την κατάσταση εκρηκτική. Ο Αποστολίδης, γραμματέας της Π.Ε.Β και στέλεχος του ΣΕΚΕ χαρακτήρισε πολιτικό το σκάνδαλο των αλεύρων στην ομιλία του. Κατσούρας Στ. Τα Φεβρουαριανά του 1921, περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιούλιος –Σεπτέμβριος, τεύχος 30, σελ 42-45.

ότι η όλη υπόθεση των εθνικών θεμάτων κατέληξε να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. Οι αγορεύσεις των ρητόρων ενθουσίασαν τον παρευρισκόμενο κόσμο που ένοιωθε την απειλή της πείνας και της επιστράτευσης να κρέμεται πάνω από το κεφάλι του.

Ακολούθησε πορεία που όμως κατέληξε σε επεισόδια, τα οποία καταδίκασαν οι ίδιοι οι ρήτορες του συλλαλητηρίου και πριν αυτό διαλυθεί καυτηρίασαν τις παρεκτροπές, ένας μάλιστα φέρεται να είπε⁴⁴⁵: «αυτά είναι μαθήματα που σας έδωσε η αστική τάξη με τα Νοεμβριανά και τα Ιουλιανά της» και προκάλεσε την επέμβαση της αστυνομίας, έγιναν συλλήψεις όχι μόνο των συμμετεχόντων στη διαδήλωση αλλά και εργατών που ήταν συνδικαλιστές ή μέλη σωματείου. Το *Εμπρός* δημοσιεύει τηλεγράφημα στις 17-2-1921 από το Βόλο που ενημερώνει τις αρχές στην Αθήνα ότι «συνελήφθη στο Βόλο ο Μπεναρόγιας και άλλα 15 άτομα που θεωρούνταν υπεύθυνα για τις ταραχές στην πόλη. Κατά των συλληφθέντων εκδόθηκαν εντάλματα προφυλακίσεως και κρατούνται στο κατάστημα της υπομοιραρχίας Βόλου. Ο εισαγγελέας των Εφετών Λαρίσης είναι υπεύθυνος για τις ανακρίσεις που συνεχίζονται και οι συλληφθέντες θα παραπεμφθούν σε δίκη. Η υπόθεση αποδεικνύεται δύσκολο να διερευνηθεί και να καταλήξει στο επιθυμητό αποτέλεσμα που προφανώς είναι η καταδίκη τους!» Στις 5-3-1921 το *Εμπρός* δημοσιεύει ιδιαίτερο τηλεγράφημα από το Βόλο σχετικά με την υπόθεση. Γίνεται έτσι γνωστό ότι μέχρι τότε ούτε προσδιορίστηκε δίκη, ούτε εκδόθηκε το σχετικό βούλευμα γιατί συνεχίζονται οι ανακρίσεις και οι απολογίες των κατηγορουμένων. Από εβδομήντα και πάνω συνολικά συλληφθέντες οι περισσότεροι αφέθηκαν ελεύθεροι. Προφυλακίστηκαν είκοσι περίπου, μεταξύ των οποίων ο Μπεναρόγιας και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της «Πανεργατικής» και της επιτροπής του συλλαλητηρίου. Καταβάλλονται προσπάθειες να τελειώσουν οι ανακρίσεις και να προσδιοριστεί η δίκη εντός του διμήνου.

Η τάξη αποκαταστάθηκε στο Βόλο χάρη στην επέμβαση των αρχών και ο απολογισμός των ζημιών είναι υλικές καταστροφές σε οκτώ καταστήματα. Η κινητοποίηση αυτή αν και ξεκίνησε με κύριο αίτημα την αποκατάσταση της τιμής του ψωμιού, κατέληξε στην καταγγελία του πολέμου που ήταν αίτιος για την πείνα την ανεργία αλλά κυρίως για τους ανθρώπους που καθημερινά έχαναν τη ζωή τους χύνοντας το αίμα τους για μια χίμαιρα, της Μ. Ελλάδας. Η καταγγελία αυτή ήταν από μόνη της συνταρακτική για να κινητοποιήσει τις διωκτικές αρχές εναντίον των διοργανωτών του συλλαλητηρίου, και οι λιθοβολισμοί που ακολούθησαν έδωσαν απλώς την αφορμή στις αρχές για να επιτελέσουν το έργο τους. Η βραδυπορία της ανακριτικής διαδικασίας επιβεβαιώνει κατά ένα τρόπο τον παραπάνω ισχυρισμό καθώς οι πράξεις των ταραξιών δεν επέτρεπαν την παραπομπή τους σε δίκη, η οποία όμως έπρεπε να γίνει όχι για τα όσα έκαναν αλλά για τα όσα είπαν.

Τελικά η Δικαιοσύνη θα αποφασίσει ένα χρόνο αργότερα στις 22-2-1922 τη διάλυση⁴⁴⁶ της «Πανεργατικής Ένωσης Βόλου» ύστερα από αίτηση του εισαγγελέως Σιαπιδου επικαλούμενη τους παρακάτω λόγους: «Επειδή η Ελλάς διεξάγει πόλεμον υπέρ απελευθερώσεως των υποδούλων αδελφιών κ.λ.π και η αντεργατική δια δημοσιευθείσης κατά τον παρελθόντα Δεκέμβριον διαμαρτυρίας ηθέλησε να μειώσει το κύρος της κυβερνήσεως κλ. Δια ταύτα διατάσσει την διάλυσιν αυτής. Κατά της αποφάσεως θα ασκηθεί έφεσις». Η εφημερίδα του Βόλου *Θεσσαλία* δημοσιεύει τη σχετική είδηση ως εξής « Το Πρωτοδικείο Βόλου αποδέχεται την πρόταση του

⁴⁴⁵ Εφ. *Ριζοσπάστης* 20-2-1922

⁴⁴⁶ Η είδηση γίνεται γνωστή από ιδιαίτερο τηλεγράφημα που δημοσιεύεται ο.π. 23-2-1922

Εισαγγελέα Βόλου για διάλυση της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου, λόγω της συμμετοχής της στα Φεβρουριανά και την προσχώρησή της στη Γ' Διεθνή⁴⁴⁷» Η Πανεργατική διαλύθηκε και δεν γίνεται στο μέλλον άλλη αναφορά σ' αυτή στην εξεταζόμενη περίοδο με εξαίρεση ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* με τίτλο « Η Πανεργατική του Βόλου – Ο αγών κατά της αισχροκέρδειας» στο οποίο γίνεται ουσιαστικά ένας απολογισμός του ρόλου της στο εργατικό κίνημα και στη συμβολή του στη διαμόρφωση της ταυτότητας το νέου ελληνικού κράτους⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Εφ. *Θεσσαλία* 22-2-1922.

⁴⁴⁸ «Ποιος ήταν ο ρόλος της Πανεργατικής του Βόλου σαν εργατικής οργανώσεως κατά το ιστορικό συλλαλητήριο του περυσινού Φεβρουαρίου; Εις αυτό το ερώτημα απαντήσουμε με το παρόν μας άρθρον και επί τη βάσει των δεδομένων που είναι στα χέρια μας. Διότι νομίζομεν ότι το καλλίτερο μέσο διαπαιδαγωγήσεως της εργατικής τάξεως δια τον απελευθερωτικόν της αγώνα είναι να εξετάσουμε την πείρα του παρελθόντος και να εξάγουμεν εις τα μέχρι τούδε γεγονότα του αγώνος των τάξεων τα αναγκαία διδάγματά του που θα φωτίσουν τον αγώνα και τον δρόμο του μέλλοντος. Μόνον έτσι οι θυσίες τας οποίας επιβάλλει στην εργατική τάξη η κυβερνητική αντίδρασις δεν θα μείνουν στο παθητικό μας. Αλλά πριν να εξετάσουμε ποια υπήρξε η δράσις της Πανεργατικής Βόλου, ας δούμε σύντομα ποια είναι η αρμοδιότητα πάσης πανεργατικής, παντός εργατικού κέντρου. Όπως είναι γνωστό η εργατική τάξις οργανωμένη επαγγελματικώς παράγει δύο ειδών οργανώσεις που διαφέρουν μεταξύ τους όχι μόνο κατά τη σύσταση αλλά και κατά το ρόλο. Αυτές είναι η επαγγελματική ομοσπονδία η ένωση δηλ. όλων των εργατών της χώρας του αυτού οικονομικού κλάδου (όλοι οι σιδηροδρομικοί, όλοι οι καπνεργάται, όλοι οι εργάται θαλάσσης, συγκοινωνίας κλπ) και το εργατικό κέντρο ή η πανεργατική δηλ. η ένωσις όλων των τοπικών σωματείων μιας πόλεως. Την πρώτην την γεννά η ανάγκη την οποίαν αισθάνονται οι εργάται ενός βιομηχανικού κλάδου ν' ανταπεξέλθουν ηνωμένοι κατά της κοινής εκμεταλλεύσεως των εργοδοτών αυτού του κλάδου. Μέσα εις την επαγγελματικήν ομοσπονδία οι εργάται κυρίως αισθάνονται την ιδιότητά των ως παραγωγών και υπό την ιδιότηταν αυτήν ζητούν να βελτιώσουν την θέσιν τους δια τούτο η ύψωσις του ημερομισθίου, η ελάττωσις των ωρών εργασίας είναι τα κύρια αιτήματά που ενώνουν εις έναν κοινόν αγώνα όλους τους εργάτας της χώρας που ανήκουν στον ίδιον βιομηχανικόν κλάδον. Ενώ έως σήμερα στη χώρα μας τα αιτήματα αυτά δεν ήνωσαν εις ένα κοινόν αγώνα όλα τα τοπικά σωματεία μιάς πόλεως. Είναι άλλες οι κοινές ανάγκες των εργατών που ωθούν τα τοπικά σωματεία εις την μεταξύ των ενώσεων. Εξασφάλις κοινού οικήματος δια την λειτουργίαν των τοπικών σωματείων, βελτιώσις των όρων διαβίωσης των εργατών της πόλεως, μέριμναν δια την εξυγίανσιν, καθαριότητα, φωτισμό, ύδρευσιν των εργατικών συνοικιών, αγών κατά της υψώσεως των ενοικίων, ενέργειες δια την εξασφάλισιν του επαρκούς επισιτισμού της πόλεως, ζητήματα υγιεινής εργοστασίων, αγών κατά της ακρίβειας, ίδρυσις και ενίσχυσις συνεταιρισμών καταναλώσεως, ιατρική περίθαλψις των εργατών της πόλεως. Το εργατικόν κέντρον περιλαμβάνον τους εργάτας όλων των επαγγελμάτων είναι φυσικόν να ενδιαφέρεται δια ζητήματα όχι αφορώντα τους εργάτας ενός βιομηχανικού κλάδου αλλά όλους τους εργάτας της πόλεως ανεξαρτήτως επαγγέλματος. Εάν μερικά εργατικά κέντρα διαλύθησαν (Πειραιάς) ή υφίστανται μόνον κατά τύπους ως κλίκες ολίγων προσώπων χωρίς να συγκεντρώνουν γύρω τους ζωηρώς την εργατικήν τάξιν της πόλεως είνε διότι δεν ανταποκρίθησαν εις τον σκοπόν τους, δεν κατόρθωσαν να ικανοποιήσουν τας γενικάς ανάγκας των εργατών της πόλεως των. Ύστερα από τα γενικά αυτά ημπορούμεν να παρουσιάσωμεν την δράσιν της Πανεργατικής Βόλου και να την κρίνομεν. Δηλαδή την δράσιν της την σχετικήν με το συλλαλητήριον διότι περί αυτής πρόκειται σήμερον. Είναι γνωστόν ότι το 1921 άρχισε με μίαν απότομον ύψωσιν της ακρίβειας της ζωής. Το ζήτημα τούτο ταχέως υποσκέλισε και έκανε να ατονήσουν όλα τα άλλα ζητήματα που ενδιέφεραν τους εργάτας. Πολύ γλήγορα μπροστά σε ολόκληρη την εργατική τάξη, ετέθη το πρόβλημα πως θα αντιμετωπισθή η κατάστασις. Αι Επαγγελματικά Ομοσπονδίαί κατήλθον εντός ολίγου εις ένα αγώνα αυξήσεως του ημερομισθίου. Τον Ιανουάριον και Φεβρουάριον εκήρυξαν απεργίας οι τρεις μεγάλοι ομοσπονδίαί συγκοινωνίας δια να μην αναφέρωμεν τα μικρά σωματεία. Από παντού ηκούονται διαμαρτυριαί κατά της ακρίβειας. Τα εργατικά κέντρα ήρχισαν να κινούνται. Το Κέντρον Θεσσαλονίκης διοργάνωσεν μέγα συλλαλητήριον εις τον Λευκόν Πύργον. Μέσα εις την ατμόσφαιραν ταύτην της αγωνίας και ανησυχίας συνέβησαν μερικά γεγονότα αισχροκερδείας εν Βόλο τα οποία διήγειραν την γενικήν αγανάκτησιν όχι μόνον των εργατών αλλά και όλων των λαϊκών μαζών και της πόλεως και των περιχώρων.[...]. Η Πανεργατική δρώσα εντός των ορίων της ως τοπική ένωσις των εργατών Βόλου και εντός της αποστολής της προστάτρια των γενικών οικονομικών εργατικών συμφερόντων της πόλεως της συνεκάλεσε το συλλαλητήριον την 16^{ην} Φεβρουαρίου αφού εξήντησε παν άλλο μέσον όπως ελκύση την προσοχήν της Κυβερνήσεως. [...] η έντονος δράσις της Πανεργατικής Βόλου κατά των επισιτιστικών σκανδάλων, κατά της

Το συλλαλητήριο του Βόλου απασχόλησε ιδιαίτερα τον Αθηναϊκό τύπο κρίνοντας από τα δημοσιεύματα στην εφημερίδα *Εμπρός* όχι τόσο για την έκταση των ταραχών και το μέγεθος των καταστροφών όσο για την ουσία του που ήταν η καταγγελία του πολέμου. Ακόμα και αν η Ηνωμένη Αντιπολίτευση κέρδισε τις εκλογές του 1920 υποσχόμενη τον τερματισμό του πολέμου δύσκολα θα δεχόταν κάποιος την καταγγελία του από τους σοσιαλιστές και ακόμα περισσότερο από άθεους κομμουνιστές. Διακρίνεται πλέον ένας υφέρπων φόβος απέναντι στην ιδεολογία του κομμουνισμού που αρχίζει δειλά να παρουσιάζεται. Σε κάποια άρθρα που δημοσιεύτηκαν γίνεται προσπάθεια να στηλιτευθεί η ολιγωρία του κράτους απέναντι σε τέτοια φαινόμενα αναρχίας και η αφέλεια με την οποία αντιμετώπιζε υπονομευτικά και ανατρεπτικά φαινόμενα⁴⁴⁹.

Επίσης με το θέμα ασχολήθηκε και η βουλή στην συνεδρίαση⁴⁵⁰ της 19^{ης} Φεβρουαρίου του 1921 γιατί είχε πάρει σοβαρή έκταση και γιατί ο Πολιτικός Σύλλογος Βόλου είχε στείλει σχετική αναφορά⁴⁵¹ και έχει ενδιαφέρον να δούμε την άποψη κάποιων πολιτικών: «Ο κ. Ιωαννίδης αναφερόμενος στα γεγονότα προτείνει η κυβέρνηση να δείξει την πυγμή της στον ταραχοποιό Μπεναρόγια και ότι οι επικεφαλής των εργατικών τάξεων του Βόλου αφέθηκαν να γίνουν όργανο ανθρώπων που καμία σχέση δεν έχουν με τις εργατικές τάξεις.. Ο κ. Τσαλδάρης ενημερώνει ότι η τάξη αποκαταστάθηκε και η δικαιοσύνη θα κάνει το έργο της. Ο κ. Μαργαρίτης χαρακτηρίζει τους σοσιαλιστές πλανόδιους που περιτρέχουν την Ελλάδα και δημιουργούν ταραχές ζητά δε η κυβέρνηση να ελέγξει το ταμείο της και να επιβάλει στιβαράν χείρα». Επίσης κατά την γνώμη του οι ταραχές στο Βόλο δεν οφείλονται

αισχροκέρδειας, κατά της ακρίβειας της ζωής, θα μείνουν παραδειγματική εις την ιστορίαν των εργατικών κέντρων της χώρας μας. Εφ. *Ριζοσπάστης* 23-2-1922.

⁴⁴⁹ Διαβάζουμε στο *Εμπρός* με πλαγιότιτλο «Αι σκηναί του Βόλου τα παρακάτω: «Δεν δυνάμεθα να συγχαρώμεν τας Αρχάς Βόλου δια το κατόρθωμα, του οποίου επέτρεψαν να γίνει ήρωος ο διαβόητος Μπεναρόγιας. Και αν πράγματι το συλλαλητήριον ήτο βέβαιον ότι δεν υπεκινείτο εξ' άλλων ελατηρίων και προς άλλους σκοπούς, αλλ' ενεπνεέτο ειλικρινώς υπό την ιδέαν και μόνην αυτήν μιας διαμαρτυρίας κατά της ακρίβειας του βίου, το συλλαλητήριον δεν έπρεπε να επιτραπή την προχθεςινήν ημέραν εθνικής κρίσεως και εθνικής αγωνίας. Αλλά και μόνον το γεγονός ότι ο Μπεναρόγιας ευρίσκετο στο Βόλο προπαγανδίζων υπέρ του κομμουνισμού και διερεθίζων εργατικάς ομάδας εις ταραχάς έπρεπε να προκαλέση εγκαίρως την προσοχήν των Αρχών Βόλου..... Εις την ανικανότητα και την αμβλυωπία των Αρχών οφείλονται όλα εκείνα αι έκτροπα σκηναί αίτινες έδωσαν δια μίαν ώραν εις τον Βόλον την εικόνα πόλεως αναρχούμενης και εις την διάκρισιν του Μπεναρόγια. Και το αποκορύφωμα της κωμωδίας είναι ότι ο αναρχικός αυτός Βούλγαρος ηδυνήθη να διαφύγει την σύλληψιν. Αι αρχαί του Βόλου εξακολουθούν να κοιμώνται. Ο κ. υπουργός των Εσωτερικών και ο κ. Υπουργός της Δικαιοσύνης ας προτείνουν την παρασημοφορίαν των.» Εφ. *Εμπρός* 17-2-1921

και άλλο άρθρο σε ηπιότερο τόνο «πόσον είχομεν δίκαιον αποδίδοντες εις την αδράνειαν και την αδιαφορίαν των Αρχών τον εκτροχιασμόν, τον οποίον έλαβε το συλλαλητήριον του Βόλου απέδειξε και η διαμαρτυρία των πολιτών Βόλου ήτις υπεβλήθη χθες εις την Συνέλευσιν και δι' ης καταγγέλονται αι Αρχαί της πόλεως δια τα γενόμενα έκτροπα και ζητείται η απομάκρυνσίς των και η αυστηρά τιμωρία των». Εφ. *Εμπρός* 19-2-1921

⁴⁵⁰ Δημοσιεύεται η συνεδρίαση της βουλής. ο.π. 20-2-1921.

⁴⁵¹ Με τηλεγράφημά του προς τη βουλή ο «Πολιτικός Σύλλογος Βόλου» ανακοινώνει ότι μετά το ταραχώδες συλλαλητήριο του Βόλου οργανώθηκε και άλλο στην πόλη – προφανώς από τον ίδιο – στο οποίο ο λαός αποδέχτηκε ψήφισμα με το οποίο καταγγέλλει μεταξύ των άλλων τους αντισεισγαγγελεις Βόλου κ.κ. Κομνηνόν και Βενιέρην, τον μοίραρχον κ. Μιχαλόπουλον, τον Φρούραρχον κ. Αθανασιάδη και τον ανθυπολοχαγόν κ. Παπαδόπουλον σαν συνεργάτες των ταραχοποιών επειδή με την αδράνειά τους ενθάρρυναν τα αναρχικά στοιχεία και ζητά την αυστηρή και άμεση τιμωρία τους. ο.π. 19-2-1921

στην ακρίβεια γιατί όλοι γνωρίζουν ότι η αύξηση των τιμών είναι αποτέλεσμα του Παγκοσμίου Πολέμου και των υλιστικών αντιλήψεων (sic) που επικρατούν. Τα αίτια οφείλονται στους επιτήδειους κερδοσκόπους και στους πλανόδιους «πολιτειολόγους» που εκμεταλλεύονται την απλοϊκότητα και τα αγαθά αισθήματα των εργατικών τάξεων. Αυτό που προκύπτει σαν συμπέρασμα είναι ότι οι πολιτικοί που ασχολήθηκαν με το θέμα αδυνατούν να δουν την ουσία του προβλήματος που είναι η ανέχεια και η εξαθλίωση του κόσμου και της εργατικής τάξης ειδικότερα. Για κάποιους μάλιστα η κρίση είναι φυσιολογική και δικαιολογείται σαν απόρροια του Μεγάλου Πολέμου. Θεωρούν ότι ο κόσμος πρέπει να την αποδεχτεί και να την υπομείνει γιατί οι εθνικοί στόχοι που έβαλε η χώρα είναι υπεράνω κάθε θυσίας και η υποστήριξή τους από την κοινωνία θα βοηθήσει στην πραγματοποίησή τους.

Μετά τη σύλληψη των «υπαιτίων» για τις ταραχές στο Βόλο οργανώνεται εργατικό και αγροτικό συλλαλητήριο στην Καρδίτσα στο οποίο οι συμμετέχοντες ζήτησαν με ψήφισμα την υποτίμηση των ειδών πρώτης ανάγκης, την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, την απαγόρευση της εξαγωγής ακατέργαστων καπνών και την αποφυλάκιση των πρωταίων των γεγονότων στο Βόλο. Το ψήφισμα το διαβίβασαν στην κυβέρνηση⁴⁵². Στις 31-3-1921 η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* απευθύνει έκκληση στους εργάτες και τους αγρότες αλλά και στον λαό που υφίσταται την εκμετάλλευση και την τυραννία του καθεστώτος να βοηθήσουν στον έρανο που διενεργεί το κόμμα και η Συνομοσπονδία υπέρ των καταδιωκόμενων Βόλου, Λάρισας, Καβάλας αλλά και άλλων περιοχών, των προφυλακισμένων και των βασανιζόμενων συντρόφων. Χρειάζονται την βοήθεια όλων γιατί αγωνίζονται και φυλακίζονται για τα αιτήματα της εργατικής και αγροτικής τάξης, για το ιδανικό του σοσιαλισμού, κατά της νέας τυραννίας της χώρας, κατά της εκμετάλλευσης, κατά της αισχροκερδείας, κατά του πολέμου. Τα παραπάνω δημοσιεύματα υπογραμμίζουν το αίσθημα αλληλεγγύης που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών της αγροτικής και εργατικής τάξης. Η συνειδητοποίηση ότι βρίσκονται ουσιαστικά στο περιθώριο της πολιτείας τους συσπειρώνει απέναντι στο εχθρικό και απάνθρωπο κράτος και τους βοηθά να αναπτύξουν σχέσεις συναδελφικότητας και αλληλοβοήθειας.

Το παραπάνω συλλαλητήριο αποτέλεσε επίσης απάντηση στο συλλαλητήριο της προηγούμενης μέρας (14-2-1921) που διοργανώθηκε από τον Κεντρικό Λαϊκό Πολιτικό Σύλλογο Βόλου⁴⁵³ για να εκφραστεί η αντίθεση του Βολιώτικου λαού στην πρόταση των Δυνάμεων για αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών⁴⁵⁴. Το

⁴⁵² ο.π. 19-2-1921

⁴⁵³ Παρατίθεται η αναφορά του συλλόγου προς τη βουλή σχετικά με τα όσα αποφασίστηκαν στο συλλαλητήριο : «Ο Κεντρικός Λαϊκός Σύλλογος Βόλου εκπροσωπών την γνώμην όλων των πολιτών της επαρχίας διαμαρτύρεται κατά των κακόβουλων διαδόσεων ότι ο ελληνικός λαός απέκαμεν εκ της παρατάσεως των επιχειρήσεων και παρακαλεί την Κυβέρνησιν και την Συνέλευσιν όπως γνωρίση εις την εν Λονδίνω αντιπροσωπεΐαν των Συμμάχων ότι ο Λαός σύσσωμος και αδιαίρετος είναι αποφασισμένος να επιβάλη πάση θυσία τον σεβασμόν των εθνικών μας δικαίων των αναγνωρισθέντων δια της υπογραφείσης συνθήκης των Σεβρών». ο.π. 17-2-1921.

⁴⁵⁴ Την προηγούμενη μέρα έγινε στο Βόλο συλλαλητήριο εναντίον της αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών στο οποίο οι παριστάμενοι διαδήλωσαν ότι ο ελληνικός λαός ήταν έτοιμος προς πάση θυσίαν. Εναντίον των δηλώσεων αυτών καταφέρθηκε την επόμενη μέρα ο ομιλητής Σταυράκης καπνεργάτης από τον Πειραιά, στέλεχος του ΣΕΚΕ και της ΠΕΒ που μίλησε για τα δεινά του πολέμου, την επιστράτευση και τόνισε ότι αρκετές θυσίες και αίμα έχυσε ο λαός για τα συμφέροντα των μεγάλων. Κατσούρας Στ. Τα Φεβρουαριανά του 1921, περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιούλιος –Σεπτέμβριος, τεύχος 30, σελ 45.

συλλαλητήριο όπως πληροφορούμαστε από ιδιαίτερο τηλεγράφημα που δημοσίευσε το *Εμπρός* ήταν «παμμέγεθες και παλλαϊκό εις το οποίον προσήλθον χιλιάδες λαού ανεξαρτήτως κομματικής αποχρώσεως. Εις τους διαδηλωτάς ωμίλησεν ο δικηγόρος κ. Αιγιαλίδης, τονίσας ότι η Ελλάς είναι πρόθυμος να υποστεί νέας θυσίας, ουδέποτε όμως θα εγκαταλείψει εδάφη κτηθέντα δι' Ἑλληνικού αίματος». Στο συλλαλητήριο αυτό δημιουργήθηκε επιτροπή από Βενιζελικούς και Αντιβενιζελικούς που επέδωσαν ψήφισμα στους προξένους των Συμμάχων. Στο ψήφισμα τονίζεται επίσης «η εμπιστοσύνη προς την Κυβέρνηση από την οποία ζητούν να συνεχίσει τον πόλεμο»⁴⁵⁵.

Ο κόσμος εξοργιζόταν με τις ανατιμήσεις των τροφίμων που δεν οφείλονταν μόνο στην εμπόλεμη κατάσταση και τον περιορισμό της καλλιέργειας αλλά και στην αισχροκέρδεια των εμπόρων, των εργολάβων και των αλευροβιομηχάνων. Εξοργιζόταν, με τις καταχρήσεις των ημετέρων αλλά και την αναλγησία της επίσημης κυβέρνησης απέναντι στα προβλήματά του. Εξίσου με την ασυδοσία τον έκανε να αγανακτεί και η αδράνεια του κράτους, που αποδεικνυόταν απρόθυμο ή ανίκανο να ελέγξει την κατάσταση. Η στάση όσων αποκόμιζαν κέρδη με αυτό τον τρόπο όχι μόνο συνιστούσε ποινικό αδίκημα αλλά τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν αντεθνική γιατί στερούσε το ψωμί από τις οικογένειες των στρατευμένων που πολεμούσαν για την εθνική ολοκλήρωση και την τιμή της πατρίδας. Το κράτος και η κοινωνία υπήρξε μάλλον επιεικής απέναντί τους και δεν τους έκρινε με αυστηρότητα για την υποκρισία τους ούτε τους τιμώρησε για τα αδικήματά τους κατά γενικό κανόνα.

Η αγωνιστική δράση των εργατών έβρισκε βέβαια υποστηρικτές, κυρίως ανθρώπους που η πνευματική τους μόρφωση τους επέτρεπε να κατανοούν τις επιταγές της κοινωνικής δικαιοσύνης ή λαϊκούς ανθρώπους που συμμερίζονταν την δύσκολη ζωή που ζούσαν αλλά η πλειονότητα της κοινωνίας έβλεπε με καχυποψία και εχθρότητα τη δραστηριοποίησή τους. Ο κύριος λόγος ήταν ο φόβος όλων να μην διαταραχθεί η φαινομενική τάξη και ησυχία που επικρατούσε. Το κράτος αντί να κατανοήσει ότι έπρεπε να πάρει μέτρα για να προστατέψει τους εργάτες απέναντι στους εργοδότες και να βελτιώσει τους εργασιακούς τους όρους, στρεφόταν εναντίον τους γιατί τολμούσαν να διαμαρτυρηθούν.

Οι εργοδότες από την πλευρά τους προάσπιζαν τα συμφέροντά τους και η παραχώρηση οποιουδήποτε δικαιώματος στους εργαζομένους θεωρούσαν ότι ισοδυναμούσε με μείωση του κέρδους τους. Οι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς δυσαρεστούνταν με τη σειρά τους γιατί λόγω της συντηρητικής προσέγγισης που είχαν προς όλα τα ζητήματα, οι εργάτες φάνταζαν στα μάτια τους σαν ανατροπείς της ισχύουσας τάξης και εχθροί της πατρίδας ενώπιον της οποίας έδειχναν ασέβεια με τις πράξεις τους. Και τέλος πέρα από τη δυσαρέσκεια υπήρχε και ο φόβος για το τι θα γινόταν αν οι εργάτες έπαυαν να υποτάσσονται στη θέλησή τους.

Οι συλλήψεις αθώων κατά τα Φεβρουριανά, επειδή θεωρήθηκαν κομμουνιστές, η ετοιμότητα των αυτοπροσδιοριζομένων πατριωτών να λυντσάρουν τους συλληφθέντες προδότες του έθνους, η προθυμία των κρατικών λειτουργών να παραποιήσουν τα στοιχεία για να πετύχουν την καταδίκη των φυλακισθέντων στα γεγονότα επιβεβαιώνουν την έστω και άτυπη εκτροπή της χώρας από το δημοκρατικό πολίτευμα, την καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των συνταγματικών ελευθεριών από εκείνους που θεωρούν το εαυτό τους φρουρούς του έθνους και προαναγγέλλουν τις διώξεις που θα υποστεί το εργατικό κίνημα στις επόμενες δεκαετίες.

⁴⁵⁵ Εφ. *Εμπρός* 15-2-1921

Η εθνικά σωστή συμπεριφορά υπαγόρευε τη φίμωση όσων διαφωνούσαν με την επίσημη εθνική πολιτική, το στιγματισμό τους σαν προδότες, τη δίωξη και την καταστολή τους. Αποτέλεσε δε το τέλειο άλλοθι για την επιβολή παράνομων διαδικασιών, καταχρηστικών μεθόδων και εκμετάλλευσης της δυσμενούς συγκυρίας προς όφελος των οικονομικά και πολιτικά ισχυρών. Απέναντι σε τέτοιες συμπεριφορές το εργατικό κίνημα προσπαθεί να αμυνθεί με τα λιγοστά μέσα που διαθέτει, διαψεύδοντας⁴⁵⁶ τις κατηγορίες που εκστομίζονται εναντίον του και καταγγέλλοντας τη συκοφαντική συμπεριφορά των κατηγορών του. Η θέση του γενικά είναι δύσκολη γιατί πλέον πέρα από την εργασιακή έρχεται και σε ιδεολογική αντιπαράθεση με τους εργοδότες του που αποτελούν τους φορείς της επίσημης ιδεολογίας του κράτους και γιατί οι εργάτες θα χαρακτηριστούν σαν άτομα ελαστικής εθνικής συνείδησης και θα υποστούν διώξεις.

Τέλος στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνει μια συνοπτική αναφορά στην αντιπαράθεση κράτους και συνδικάτων, μέσα από την περίπτωση της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου, σε μια περίοδο που η κυβέρνηση φαίνεται να καταβάλλει σημαντικές προσπάθειες για τον έλεγχο τους, και η οποία γνωρίζει αξιοσημείωτη κλιμάκωση την περίοδο 1919-1922 και οδηγεί τελικά στη διάλυση της Πανεργατικής. Προς το τέλος του 1918 και μετά την ίδρυση του ΣΕΚΕ εντάθηκαν οι εσωτερικές διεργασίες στις συνδικαλιστικές Ενώσεις της Θεσσαλίας που αφορούσαν τον πολιτικό προσανατολισμό των σωματείων, τη σχέση τους με το ΣΕΚΕ και την τακτική τους απέναντι στους εργοδότες και το κράτος. Η σκιά της διάσπασης της ΓΣΕΕ βάραινε ακόμα στην ιδεολογική και πολιτική σύσταση των σωματείων.

Οι τάσεις που επικρατούσαν στους κόλπους της Πανεργατικής, εκφράζονταν από δύο πτέρυγες και εκπροσωπούσαν τους υποστηρικτές της Βενιζελικής πολιτικής-ή τους μη σοσιαλιστές γενικότερα - από τη μία και τους σοσιαλιστές κάθε απόχρωσης του σοσιαλιστικού κινήματος από την άλλη. Οι δύο πλευρές πέρα από τα καθαρά συνδικαλιστικά θέματα στα οποία έπρεπε να έρθουν σε συνεννόηση, έπρεπε να συμφωνήσουν στο πως θα αντιδράσουν απέναντι σε θέματα κρατικής καταστολής προς τα στελέχη τους και περιορισμού των συνδικαλιστικών τους ελευθεριών. Αυτό αποδείχτηκε δύσκολο γιατί οι προσκείμενοι στη βενιζελική πολιτική συνδικαλιστές, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία της διοικητικής επιτροπής της Ένωσης, δεν ήθελαν να αντιδράσουν στα φαινόμενα κρατικής αυθαιρεσίας προς τους εργάτες με αποτέλεσμα η πλειοψηφία των σωματείων να καθαιρέσει τα μέλη του κεντρικού οργάνου της Ένωσης στις 21-1-1919. Στη θέση τους εξέλεξε σοσιαλιστές με την εντολή να αναδιοργανώσουν την Ένωση σε τρεις μήνες, αλλά η ενέργεια αυτή δημιούργησε διασπαστικές τάσεις στα σωματεία των εργαζομένων και τα σωματεία μεταφορών εγκατέλειψαν την Πανεργατική⁴⁵⁷. Λίγες μέρες αργότερα τα

⁴⁵⁶ Στη Θεσσαλία βρίσκουμε το παρακάτω δημοσίευμα που είναι κάπως ασαφές: Η Πανεργατική Ένωση Βόλου αναγκάζεται να διαψεύσει τις πληροφορίες που περιήλθαν σε γνώση της αστυνομίας «ότι δήθεν την τρέχουσα Τρίτη θα γίνει συλλαλητήριο για την αποφυλάκιση κρατουμένων εργατών» και καλεί τους εργάτες να αποφύγουν την μέρα εκείνη κάθε είδους συγκέντρωση ακόμα και ιδιωτική. Τέλος καταγγέλλει ότι οι συκοφαντίες αυτές προέρχονται από όργανα του κυβερνώντος κόμματος που καταβάλλει κάθε προσπάθεια προκειμένου να καταδιώξει τους αγωνιστές της εργατικής τάξης και να αποκρύψει την αλήθεια της πραγματικής τους θέσης από το λαό. Στην ίδια σελίδα παρατίθεται ανάλογο περιεχομένου ανακοίνωση που την εξέδωσε το γραφείο τοπικής επιτροπής του Σοσιαλιστικού Εργατικού τμήματος. Εφ. *Θεσσαλία* 12-2-1922.

⁴⁵⁷ Την προσωρινή διοίκηση αποτελούσαν οι : Π. Κατράμης, Ν. Κατσιρέλλος, Γ. Αθηναίος, Κ. Κατσιφός, Δ. Κουκανιάς. Το αξίωμα του προέδρου καταργήθηκε και ο Π. Κατράμης είχε τον τίτλο του γραμματέα. Εφ. *Ριζοσπάστης* 5-1-1919.

αποχωρήσαντα σωματεία ζήτησαν την επαναφορά της παλιάς διοίκησης και τον τερματισμό της απεργίας που είχε ξεκινήσει σε πολλά σωματεία της Πανεργατικής, αλλά το αίτημα δεν ευοδώθηκε.

Ιδιαίτερα σημαντικά για την εργασία αυτή είναι τα στοιχεία που εντοπίστηκαν στο άρθρο του G. Hering με τίτλο «Επικίνδυνοι Σοσιαλισταί», «Εθνικόφρονα Εργατικά Στοιχεία» και ο «Αφελής Αγρότης». «Ο Νομάρχης της Λάρισας και το Συνδικαλιστικό Κίνημα του 1919», στο οποίο ο συγγραφέας ρίχνει φως στη δράση του Νομάρχη Λάρισας Καλεύρα σχετικά με την διερεύνηση από τον τελευταίο των ιδεολογικών και πολιτικών απόψεων των συνδικαλιστών και των εργατών που είναι μέλη της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου. Έτσι πληροφορούμαστε ότι «οι απεργίες και η έντονα μαχητική διάθεση των εργαζομένων οφειλόταν στην επιρροή σοσιαλιστικών στελεχών καθώς οι ριζοσπαστικότεροι συνδικαλιστές κατάφεραν να εκλεγούν στα συμβούλια των περισσότερων σωματείων της Ένωσης. Στις αναφορές του προς την κυβέρνηση αντιπαρατάσσει στους «επικίνδυνους σοσιαλιστές» τους «εθνικόφρονες εργάτες». Μιλώντας για το Βόλο λέει ότι «όλοι σχεδόν οι σιγαροποιοί εργάται, οι καπνεργάται και εργάται άλλων σωματείων είναι επικίνδυνοι σοσιαλισταί, όσο για τα σωματεία που δεν έχουν σοσιαλιστικές διοικήσεις και εκεί ο Νομάρχης δεν μπορεί να εγγυηθεί για το φρόνημα των μελών τους και συνεχίζει «Τα μετριοπαθή σωματεία που δεν συμμετείχαν πια στην Πανεργατική, μετά την εκλογή της ριζοσπαστικής διοίκησης, δεν εκπροσωπούν ούτε το ένα δέκατο των μελών της Ένωσης». Επομένως οι «εθνικόφρονες δεν αποτελούν παρά μια ισχνή μειοψηφία»⁴⁵⁸.

Αυτό που έχει εδώ σημασία να επισημάνουμε σχετικά με τις διαπιστώσεις και την ανησυχία του Νομάρχη είναι ότι με τον όρο σοσιαλιστικά στοιχεία δεν εννοεί μόνο τους σοσιαλιστές αλλά και όσους πρόσκεινται στην αντιβενιζελική παράταξη ενώ με τον όρο εθνικόφρονες εννοεί όσους είναι πιστοί στο εθνικό κόμμα που κυβερνά, δηλαδή στη δεδομένη περίπτωση, το Βενιζελικό. Η θέση αυτή του Νομάρχη Λάρισας είναι κατά τη γνώμη μου αρκούτως διαφωτιστική σχετικά με τις προθέσεις του και της κυβέρνησης κατ'επέκταση, να ελέγξει και να χειραγωγήσει το εργατικό κίνημα ώστε να το εντάξει τελικά στο πλαίσιο της πολιτικής σκοπιμότητας που προωθεί η κυβέρνηση Βενιζέλου και είναι η υποταγή στο μεγαλοϊδεατισμό.

⁴⁵⁸ G. Hering , σελ.191-195

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ, ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Πολιτικοί και κόμματα

Μετά την προσάρτηση, η Θεσσαλία εισέρχεται σε ένα νέο πολιτικό σύστημα, αυτό του ελληνικού κράτους και γρήγορα φροντίζει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις που θα επιτρέψουν την πολιτική της εκπροσώπηση στο εθνικό κοινοβούλιο⁴⁵⁹. Ακολουθώντας το παράδειγμα των υπολοίπων περιοχών προβαίνει στη συγκρότηση πολιτικών κομμάτων κατά τα ειωθότα της εποχής. Δηλαδή τα κόμματα δεν είχαν μόνο εθνικό αλλά και τοπικό χαρακτήρα, δεν βασιζόνταν σε ιδεολογικές αρχές, δεν είχαν παγιωμένο πολιτικό πρόγραμμα, και οι υποψήφιοι του κάθε κόμματος δεν ήταν δεσμευμένοι σ' αυτό μετά την εκλογή τους⁴⁶⁰.

Η έλλειψη σαφών ορίων και πολιτικού προσδιορισμού των κομμάτων δημιουργούσε μεγάλη κινητικότητα των πολιτικών εκπροσώπων πριν την εκλογή τους αλλά και κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Σε γενικές γραμμές τα τοπικά κόμματα, παρά τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν σε σχέση με τους κυρίαρχους πολιτικούς σχηματισμούς της εθνικής ζωής, συμπορεύονται τελικά με κάποιον από αυτούς και εναρμονίζουν τον τοπικό, πολιτικό προσανατολισμό με τον εθνικό.

Με δεδομένες τις παραπάνω συνθήκες καλούνται οι κάτοικοι του Βόλου να συγκροτήσουν πολιτικούς συνδυασμούς για την εκπροσώπησή τους στη Βουλή. Τα κόμματα που δημιουργήθηκαν ήταν προσωποπαγή και στηρίχθηκαν στις προσωπικές σχέσεις και την επιρροή που ασκούσε ο επικεφαλής τους στο τοπικό και εθνικό πολιτικό περιβάλλον. Οι υποψήφιοι του κάθε κόμματος φρόντιζαν να αυξάνουν την επιρροή τους στην εκλογική βάση, κυρίως μέσα από την εξύφανση πελατειακών σχέσεων, αλλά δεν αποκλειόταν και η εξαγορά ψήφων. Η εθνική πρόσκληση βρήκε έτοιμους κάποιους επιχειρηματίες, επιστήμονες και γαιοκτήμονες που ίδρυσαν κόμματα, τέθηκαν επικεφαλής πολιτικών κινήσεων ή προσπάθησαν ως ανεξάρτητοι να συμμετέχουν στην πολιτική.

Την εποχή εκείνη γεννήθηκαν στο Βόλο τα δύο μεγάλα τοπικά κόμματα, το Καρταλικό και του Κοκωσλή που μετονομάστηκε σε Τοπαλικό, σύμφωνα με τα ονόματα των επικεφαλής πολιτικών, δηλαδή του Ι. Καρτάλη, του Ν. Κοκωσλή και του Κ. Τοπάλη, τα οποία κυριάρχησαν στην πολιτική ζωή του Βόλου στην περίοδο που μελετάμε. Στην πορεία όμως δημιουργήθηκαν και νέα ακολουθώντας τις εξελίξεις και την πολιτική ανασυγκρότηση της χώρας. Στην αρχή της σταδιοδρομίας τους το Καρταλικό κόμμα συντάχθηκε με τον Τρικούπη και το Τοπαλικό με τον Δεληγιάννη, όμως στη συνέχεια υπήρξαν διαφοροποιήσεις και εναλλαγές στις προτιμήσεις των πολιτευτών που οφείλονταν στις πολιτικές ζυμώσεις, αλλά πολλές φορές και στην συγκυρία. Εκτός όμως από τα παραπάνω που εκπροσωπούσαν την προ-αστική άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων και των επιχειρηματιών,

⁴⁵⁹ Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας τον Νοέμβριο του 1881, διαλύθηκε η Βουλή και διενεργήθηκαν οι πρώτες βουλευτικές εκλογές. Γ. Σούρλας, *Οι πολιτικοί της Μαγνησίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007, σελ 180

⁴⁶⁰ Ο Τρικούπης σε μια περιοδεία του στη Θεσσαλία μετά την εκλογική του νίκη το 1882, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του στους βουλευτές της Θεσσαλίας που αν και είχαν εκλεγεί με τον συνδυασμό του Κουμουνδούρου, στην Αθήνα άλλαξαν γνώμη και στήριξαν τον σχηματισμό κυβέρνησης τον Τρικούπη. Εφ. *Αιών* 16/28 -5-1882.

δημιουργήθηκαν το κόμμα του Γ. Φιλάρετου, η πολιτική κίνηση του δικηγόρου Σ. Τριανταφυλλίδη, ο οποίος το 1906 ίδρυσε το κόμμα των Φιλελευθέρων και ο πολιτικός συνδυασμός του Ιερ. Κασσαβέτη. Αν και δεν πέτυχαν όλοι οι παραπάνω πολιτικοί συνδυασμοί, οι περισσότεροι από τους επικεφαλής εξελέγησαν βουλευτές και διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των πολιτικών και της λειτουργίας των δύο κομμάτων είναι η εναλλαγή τους από τα αξιώματα στο εθνικό κοινοβούλιο σε αξιώματα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Διαφαίνεται επομένως μια συνάφεια στην άσκηση εθνικής και τοπικής πολιτικής με γνώμονα τις προσωπικές φιλοδοξίες και συμφέροντα. Μάλιστα δεν είναι λίγες οι φορές που ένας βουλευτής έφερνε στη Βουλή θέματα τοπικού ενδιαφέροντος και μετέτρεπε, αν διέθετε το απαιτούμενο κύρος, τη συνεδρίαση της βουλής σε συνεδρίαση δημοτικού συμβουλίου⁴⁶¹. Η πρακτική αυτή προφανώς δεν αποτελούσε αποκλειστικότητα των Βολιωτών βουλευτών αλλά ήταν κοινή σε όλους τους πολιτικούς εκπροσώπους της κάθε περιφέρειας. Οι οξείες αντιπαραθέσεις των τοπικών βουλευτών, στη διάρκεια των συζητήσεων με θέματα τοπικού ενδιαφέροντος προκαλούσαν το ενδιαφέρον και των Αθηναϊκών εφημερίδων⁴⁶² που προσπαθούν να εξηγήσουν αυτή τους τη συμπεριφορά, αποδίδοντας την όχι στον υπερβάλλον ενδιαφέρον τους για τον τόπο αλλά στην εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων.

Οι πρώτοι πολιτικοί του Βόλου έθεσαν τις βάσεις και τις προδιαγραφές για την εξέλιξη της πολιτικής ζωής της πόλης. Στην πορεία πολλοί από αυτούς θα κατηγορηθούν από τα αντίπαλα στρατόπεδα για εξασφάλιση των ιδιωτικών τους συμφερόντων, για ρουσφετολογία για παράνομες μεθοδεύσεις, για παραμέληση των καθηκόντων τους σχετικά με την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος κ.α.

Αυτό όμως που δεν φαίνεται να αμφισβητεί κανείς είναι ότι οι περισσότεροι διακρίθηκαν για τη συμμετοχή τους στους εθνικούς αγώνες που έδωσε η χώρα για να πετύχει την ανεξαρτησία της αλλά και για την αποκατάσταση της εθνικής της ολοκλήρωσης στη συνέχεια. Με τη στάση τους στήριξαν την επίσημη πολιτική της χώρας για εθνική αναγέννηση, αποκομίζοντας και οι ίδιοι κύρος και αναγνωρισιμότητα⁴⁶³.

⁴⁶¹ Στη Βουλή συζητήθηκε το ζήτημα της αύξησης του δημοτικού ή φόρου ωνίων Βόλου και σχετικά με αυτό η εφ. *Θεσσαλία* σχολίασε ότι η συνεδρίαση της βουλής ήταν ιστορική γιατί μεταξύ άλλων η Βουλή υποκατέστησε το δήμο Παγασών και μερικοί τοπικοί βουλευτές τους δημοτικούς συμβούλους του Δήμου. Η αντιπαραθεση των βουλευτών υπαγορεύονταν βέβαια από το πολιτικό στρατόπεδο στο οποίο ανήκαν. Εφ. *Θεσσαλία* 4-2-1908.

⁴⁶² Η εφ. *Ακρόπολις* σχολίαζε δεικτικά τη συζήτηση για την αύξηση του δημοτικού φόρου στο δήμο Παγασών: «χθές εγένετο Παγασητικός πόλεμος δια τον Δήμαρχον Παγασών μεταξύ των βουλευτών του Βόλου. Εάν δε έκρινε κανείς τη θέρμη με την οποία οι βουλευτές υποστήριζαν ή κατηγορούν, ηδύνατο να συμπεράνει ότι πολύ μέλι έχει ο δήμος αυτός και πολλά δακτυλάκια βουτιώνται ή θα επιθυμούσαν να βουτηχτούν». Συνεχίζει δε παρακάτω σχολιάζοντας την πρόταση του Τοπάλη ότι τα έλη πρέπει να αποξηρανθούν « διότι εκείορμεί ...ο αγγλικός στόλος». Ο σχολιαστής αναρωτιέται αν οι Αγγλοσάξωνες εξέλεξαν τον Τοπάλη βουλευτή ή οι σωρηδόν αποθνήσκοντες από τους ελώδεις πυρετούς της Θεσσαλίας» Γ. Κοντομήτρος *Η πόλι της γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, σελ 44.

⁴⁶³ Η εκλογή του Ιωάννη Καρτάλη στη θέση του Δημάρχου στις εκλογές του 1907 χαιρείστηκε από την εφ *Θεσσαλία*, η οποία μάλιστα στο πρωτοχρονιάτικο φύλλο της για το 1908 προσδοκά ότι το νέο Έτος θα είναι ευτυχέστατον για το δήμο των Παγασών χάρη στην πάνδημη εκλογή του Ι. Καρτάλη, ο οποίος είχε αναλώσει τον βίο του στην υπηρεσία της πατρίδας, ελεύθερης και δούλης. Εφ *Θεσσαλία* 31-12-1908.

Προς επιβεβαίωση των παραπάνω έρχεται η απόδοση τιμών κατά την κηδεία του Ιωάννη Καρτάλη το ίδιο έτος από μέρους και της Κρητικής πολιτείας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο εκλιπών είχε λάβει

Ακόμα και όταν η εμπλοκή τους στα εθνικά θέματα οδήγησε τη χώρα σε πολιτικές και στρατιωτικές περιπέτειες και στην εθνική ταπείνωση όπως συνέβη με τον ατυχή πόλεμο του 1897 ή την κατάληξη της Μικρασιατικής εκστρατείας, η δράση τους αυτή δεν αξιολογήθηκε αρνητικά αλλά στη συνείδηση του κόσμου αποκτούσαν την υπόσταση του πατριώτη. Σε πολλές περιπτώσεις ο υπερβάλλον εθνικός ζήλος των πολιτευομένων αποτελούσε άλλοθι για δραστηριότητες τους καταχρηστικές ή παράνομες γιατί τους καθιστούσε πολίτες υπεράνω υποψίας. Αρκετές φορές όμως το πολιτικό κατεστημένο καταγγέλθηκε για τη στάση του αυτή από τους ριζοσπαστικότερους εκπροσώπους του εργατικού κινήματος, από διανοουμένους ή και από κάποιους πραγματικά ιδεολόγους πολιτικούς, αλλά και τον τύπο της εποχής, που στηλίτευαν την αντιλαϊκή στάση των πολιτικών, τη συμπόρευσή τους με την πλουτοκρατία και την προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης που επιχειρούσαν, προβάλλοντας κάθε φορά τα εθνικά ιδεώδη και καλώντας τον κόσμο να υποκλιθεί στις επιταγές τους.

Εκτός από τις περιπτώσεις που έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω στη συνέχεια θα συναντήσουμε και άλλα σημεία αμφισβήτησης του πολιτικού κατεστημένου από τους παράγοντες που αναφέραμε αλλά και από το σώμα των στρατιωτικών που συχνά δεν λειτουργεί ως όργανο εφαρμογής της εθνικής πολιτικής, αντίθετα αναμιγνύεται στην πολιτική με συχνά ολέθρια για τη χώρα αποτελέσματα. Με πρόσχημα ότι το υφιστάμενο πολιτικό σύστημα δεν είναι ικανό να διαχειριστεί επαξίως τα εθνικά ζητήματα με αποτέλεσμα το κύρος της χώρας να μειώνεται, να χάνονται οι ευκαιρίες για ανάληψη πρωτοβουλιών που θα οδηγούσαν στην πραγματοποίηση της αλυτρωτικής πολιτικής και την κατ' επέκταση υποβάθμιση της δικής τους κοινωνικής και επαγγελματικής υπόστασης, να επεμβαίνουν και να γίνονται ρυθμιστές της πολιτικής εξουσίας.

Στην περίοδο που εξετάζει η παρούσα έρευνα η πορεία του στρατού που διοικητικά ανήκε στον κρατικό μηχανισμό, λειτούργησε παράλληλα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις που θα αναφερθούν παρακάτω, ενάντια στην πολιτική ηγεσία του κράτους. Σε γενικές γραμμές ο στρατός αποτελούσε το σημαντικότερο ίσως μέσο επιβολής της εθνικής πολιτικής, και εκτός από συμβολικό, είχε και ουσιαστικό ρόλο

μέρος στη Κρητική επανάσταση του 1866, όπως και στην επανάσταση της Θεσσαλίας το 1878 και στη μάχη του Βελεστίνου στον πόλεμο του 1897. Η σωρός του τυλίχθηκε με την ελληνική σημαία και αυτή της Κρητικής πολιτείας. ο.π. 22 και 23-6-1908.

Ο Ν. Κοκωσλής που ίδρυσε και αυτός τοπικό κόμμα αντίπαλο του Καρταλικού, στήριξε με όλες τις δυνάμεις του την επανάσταση του 1878 και πολέμησε στον πόλεμο του 1897. Γ. Σούρλας, σελ 186.

Ο Γ Φιλάρετος που ίδρυσε δικό του ανεξάρτητο κόμμα συμμετείχε στην επανάσταση της Θεσσαλίας και στον πόλεμο του 1897. ο.π., σελ 202-210

Ο Ιερώνυμος Κασσαβέτης που ζούσε στην Αίγυπτο, επέστρεψε στη Ζαγορά όταν κηρύχθηκε η επανάσταση το 1878 και συμμετείχε ενεργά στον αγώνα τον οποίο στήριζε και οικονομικά. Διετέλεσε βουλευτής Βόλου το 1881-1885. ο.π., σελ 211-212

Ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, μαθητής ακόμα, έφυγε από το σχολείο του μαζί με δέκα συμμαθητές του για να βοηθήσουν στον απελευθερωτικό αγώνα της Θεσσαλίας. Το 1910εξελέγη βουλευτής. Γ. Σούρλας, ο.π., σελ 215-216

Ο Ν. Αξελός, αξιωματικός του πεζικού πρωτοστάτησε στις μάχες της επανάστασης του 1878 επικεφαλής σώματος επαναστατών. Εξελέγη βουλευτής το 1885,1892 και το 1910. ο.π σελ 219.

Ο Περικλής Αποστολίδης πήρε το 1878 ενεργό μέρος στην επανάσταση της Θεσσαλίας. Το 1910 εκλέχθηκε βουλευτής. ο.π., σελ 222.

Ο Αλ Ιωαννίδης πήρε μέρος σαν εθελοντής στην επανάσταση της Κρήτης το 1896 και το 1920 εκλέχθηκε βουλευτής. ο.π., σελ 228.

Ο Ζήσης Κιτηλής διετέλεσε μέλος της προσωρινής κυβέρνησης του Πηλίου κατά την επανάσταση του 1878. μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας ασχολήθηκε με την πολιτική και εκλέχθηκε βουλευτής το 1885. ο.π., σελ 233.

καθώς ήταν στην ουσία ο κατεξοχήν φορέας επιβολής της πολιτικής βούλησης του κράτους. Για το λόγο αυτό στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, παράλληλα με τους πολιτικούς, θα εξεταστεί και ο ρόλος του στρατού ως υποστηρικτή ή πολέμιο στην διαδικασία συγκρότησης εθνικού κράτους.

Οι στρατιωτικές δυνάμεις κατάληψης των νέων επαρχιών.

Η προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1881 από την Άρτα και η διαδικασία κατάληψης ανατέθηκε από την ελληνική κυβέρνηση σε στρατιωτικές δυνάμεις που αποτελούνταν σε πρώτη φάση από τρία τάγματα πεζικού, τρία τάγματα ακροβολιστών (ευζώνων), ένα τάγμα μηχανικού και ένα πυροβολικού, καθώς και δύο ίλες ιππικού, έξι ενωμοτίες πεζών χωροφυλάκων και μία εφίππων. Οι παραπάνω στρατιωτικές δυνάμεις ήταν σημαντικές και αυτό δικαιολογούνταν από την επιθυμία της κυβέρνησης αυτές να αποτελέσουν την εμπροσθοφυλακή για τα στρατιωτικά σώματα που θα καταλάμβαναν και τα υπόλοιπα τμήματα της προσάρτησης⁴⁶⁴.

Η κατάληψη του Βόλου από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις υπήρξε η τελευταία στη διαδικασία προσάρτησης των νέων περιοχών και έγινε το βράδυ της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1881. Στις ελληνικές στρατιωτικές αρχές παραδόθηκαν όλα τα δημόσια, δημοτικά και κοινοτικά κτίρια που στέγαζαν τις διοικητικές υπηρεσίες των Οθωμανών⁴⁶⁵. Η κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό χαρακτήριζε βαθιά στη μνήμη των κατοίκων της και ενίσχυσε το συμβολικό χαρακτήρα των ενόπλων δυνάμεων σαν φορέα εφαρμογής της εθνικής πολιτικής της κυβέρνησης. Το γεγονός αποτυπώθηκε με έντονους τίτλους στον τοπικό, αθηναϊκό αλλά και κωνσταντινοπολίτικο Τύπο που έδωσαν με λεπτομέρειες την θριαμβευτική ατμόσφαιρα, την συγκίνηση και τα αισθήματα αγαλλίασης και εθνικής υπερηφάνειας που πλημμύριζαν τους κατοίκους του Βόλου αλλά και το πανελλήνιο. Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι ανταποκρίσεις ανώνυμου ανταποκριτού που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης και περιγράφουν με γλαφυρό τρόπο γεγονότα από την απελευθέρωση της πόλης⁴⁶⁶. Ο ίδιος περιγράφει

⁴⁶⁴ Αγγ. Σφήκα – Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ 24.

⁴⁶⁵ ο.π., σελ 27.

⁴⁶⁶ « Ανέτειλε τέλος ιλαρά η 2/14 Νοεμβρίου και ήδη αι οδοί έβριθον ανθρώπων, η πόλις άπασα ην σημαιοστόλιστος, μουσικαί διηυλάκιζον την πόλιν, ζητωκραυγαί και τουφεκοβολισμοί συνεφύροντο, όμιλοι πανταχού εσηματίζοντο προσαγορεύοντες ενθουσιωδώς που μεν την έλευσιν των αγωνιστών της Μακρυνίτσης του Σαρακηνού, και του μοναστηρίου της Σουρβιάς, που δε τας εκ των διαφόρων χωρίων του Πηλίου κατερχομένας προς υποδοχήν επιτροπάς, ων εκάστης ηγείτο ευπρεπής κυανόλευκος σημαία φέρουσα τα ΄Ψήτω το έθνος, ζήτω η ένωσις. Αίφνης παρά την προκυμαίαν ακούεται ήχος λαμπράς μουσικής της υπό τον γνωστόν εν Κωνσταντινουπόλει Ράντσάνην και άπαντες συνωστίζονται προς το μέρος εκείνο. Η μουσική συνάδευε την επιτροπήν των εν Κων/πόλει Θετταλομαγνητών, ήτις μετέβαινεν εις το ατμόπλοιον της ελληνικής εταιρίας ίνα παραλάβη την βαρύτιμον σημαίαν , ην εκόμισεν ίνα προσενέγκη εξ ονόματος εκείων τω Βασιλεί των Ελλήνων Γεωργίου τω Α΄. Η σημαία αυτή ήν αληθές αριστοτέχνημα εκτός των υλικής αυτής αξίας ανερχομένης εις τετρακισχίλια περίπου φράγκα φιλοτίμω καταβληθέντα υπό των εν Κ/πόλει Θετταλομαγνητών, ην αφ ενός μεν επί κυανού αφ΄ ετέρου δε επί λευκού ολοσηρικού. Και επί μεν του κυανού λευκός επεφαίνετο σταυρός εκατέρωθεν δε τούτου χρυσοίς ήσαν κεντημένα γράμμασι τα επόμενα: Ζήτω το Έθνος, Ζήτω η Ένωσις. Τω Βασιλεί των Ελλήνων Γεωργίου τω Α΄. Οι εν Κ/πόλει παρεπιδημούντες Θετταλοί και Μάγνητες. Έτι δε του λευκού λαμπρός και αριστοτεχνικός ην εξυφασμένη η Αργώ στεφανηφόρον φέρουσα τον της Ιωλκού ήρωα και ηγεμόνα του αργοναυτικού πλού Ιάσονα και παρ΄ αυτώ τους συνοδεύσαντας αυτόν ήρωας. Εξήρητο δε η πολύτιμος αυτή σημαία εξ ίστου όλου εξ αργύρου, εφ΄ ού ίστατο αργυρούν αγαλμάτιον, παριστάνον την Θεσσαλίαν λύουσαν

τας αλύσσεις κάτωθι δε τούτου ήσαν γεγλυμένοι αι λέξεις: Η ελευθερούμενη Θεσσαλία, 2 Νοεμβρίου 1881.

Η επιτροπή φέρουσα την σημαίαν και συνοδευομένη υπό της μουσικής έστη προ του δημαρχείου της πόλεως αναμένουσα τας δημοτικές αρχάς, ίνα μετά τούτων μεταβή προς υποδοχήν του στρατού. Πλησίον αυτής ίσταντο και αι επιτροπαί και οι σημαίαι των διαφόρων χωριών του Πηλίου, η των Ιουδαίων κυανή μετά των λευκών σειρών και εν τω άκρω του ιστού φέρουσα αντί σταυρού χρυσούν πέλεκυν το βασιλικόν έμβλημα του λαού του Ισραήλ. Τούτων γενομένων εισήρχετο εις την πόλιν η πρωτοπορεία του στρατού, συγκειμένη εκ μιας διλοχίας ηχανικού και αποσπάσματος εφίππου χωροφυλακής, ιαχή δε μέχρι ουρανού εξικνουμένη ηκούσθη ανά πάσαν την πόλιν του λαού ζητωκραυγάζοντος και επευφημούντος τον προ της πλατείας του στρατώνος προελαύνοντα ελληνικόν στρατόν. Γνωσθέντος ήδη ότι ο λοιπός Ελληνικός στρατός ηγουμένου του στρατηγού Σκαρλάτου Σούτσου μετά του επιτελείου αυτού εγγύς εστιν, εισελεύεται δ' εις την πόλιν περί την 10 ½ ώραν της πρωίας, ο δήμαρχος, αι δημοτικά αρχαί και οι πρόκριτοι της πόλεως μετέβησαν εις την μητρόπολιν, όθεν εξήρτητο η προ του δημαρχείου παρασκευασθείσα μεγάλη, πλουσιωτάτη, μεταξούφαντος και χρυσοκέντητος σημαία και όπου συνηγμένοι ήδη ήσον πλειάς ιερών υπέρ τους 50, λευκήν μετά κυανών σταυρών φερόντων στολήν, σειράν εξαπτερύγων και η της μητροπόλεως κυανόλευκος σημαία αριστοτεχνικώς εικονισμένη εν μέσω φέρουσα τον άγιον Γεώργιον. Η συνοδεία άπασα εξεκίνησεν εκ της μητροπόλεως περί την 9 ½ ώραν της πρωίας και ηγειτο μεν η της μητροπόλεως σημαία, είποντο δε αυτή τα εξαπτέρυγα, είτα ο των ιερών στίχος ανά δύο, και μετ' αυτούς ο αρχιερεύς Δημητριάδος Γρηγόριος χρυσοτευχές ευαγγέλιον ανά χείρας φέρων και έχων ένθεν μεν τον πρωτοσύγγελον αυτού, ένθεν δε τον αγιοταφίτην αρχιμανδριτην Γρηγόριον.

Κατόπιν ήρχετο η του δημαρχείου σημαία, υπό στιβαρού βασταζομένη φουστανελλοφόρου και μετά ταυτήν αι δημοτικά αρχαί, τα μέλη της προς υποδοχήν επιτροπής και οι πρόκριτοι της πόλεως. Ότε η συνοδεία αφίκετο προ του δημαρχείου όπου είναι συνηγμένοι πλήθος λαού ουρανομήκης ηκούσθη κραυγή « Ζήτω το Έθνος», αι των χωριών σημαίαι προσκλίνασαι προηγήθησαν, η δε των εν Κ/πόλει Θετταλομαγνήτων επηκολούθησε τη συνοδεία ήτις την παρά το φρούριον τραπέισα οδόν, εξήλθε της πόλεως παιανίζούσης της μουσικής και αφίκετο προ της αυίδος ημισειαν ώραν σχεδόν από της αναχωρήσεως αυτής εκ της μητροπόλεως. Η απίς καίτοι βραχύτατος ην ο προς ανέγερσιν και διακόσμησιν αυτής χρόνος, ην ήδη ετοιμή και προς μεν το μέρος της πόλεως έφερον εν μέσω την επιγραφήν. « Θαρσειν χρι ταχ' αύριον έσετ' άμεινον» εκατέρωθεν δε τα ονόματα διαφόρων ελληνικών επαρχιών και κατοτέρω επί των παραστάδων το επόμενον επίγραμμα :

Αδελφοί, την ομίχλην αιώνων

Ελευθέρα σκορπίζει η πνοή,

Και τον βίον οδύνης και πόνων, σώζει σήμερον νέα ζωή.

Αδελφοί, ηνωμένοι χωρώμεν

Λαμπροστόλιστοι πάντες εμπρός,

Ιλαροί τον γλυκύν να δεχθώμεν

ασπασμόν της Ελλάδος μητρός.

Προς δε το μέσο της εξοχής υπήρχε εν μέσω η επιγραφή «Μη λησμονήσωμεν τους υπολοίπους αδελφούς». Και κατωτέρω επί των παραστάδων το επόμενον ηρωελεγείον επίγραμμα:

« Χαιρετ' ελευθερίας το δε ανίσχοντες φάος ημίν Ελλάδος οπλίται λόγχη υφ' ημετέρης ταύτην μυρίου εκ στόματος περιήγηθε' απάσης σύγγον ησ' ομαλήν ένθεα Θεσσαλίας. Συν δ' ιαχεί περί χαιρών Πίνδος, Πήλιον, Όσσα, και στεφάνους υμίν Πηνηϊός ανθοφορών, Ολυμπος τε βρέμει καν δεσμοίς χείρα λύτειραν Πρόφρων ελείν δεξή εσούμενος».

Παρά την αυίδα, δεξιά αυτής έστη η των εν Κων/πόλει Θετταλομαγνήτων και παρ' αυτήν η των εν Θεσσαλία παρεπιδημούντων Ηπειρωτών και Μακεδόνων.. Είτα ετάχθη εκατέρωθεν ο των ιερών στίχος ου εν μέσω ην ο αρχιερεύς μετά του δημάρχου και των δημοτικών αρχών. Προ των ιερών ήσαν οι των ελληνικών σχολείων μαθηταί και αι του παρθεναγωγείου μαθήτριάι λευχειμωσούσαι και κυανήν φέρουσαι ταινίαν εφ' ης χρυσοίς επεγέγραπτε γράμμασι: « Ζήτω το έθνος». Απωτέρω μετά τα εξαπτέρυγα και την της εκκλησίας σημαίαν ήσαν τεταγμένοι οι της ισραηλιτικής κοινότητας πρόκριτοι μετά των μαθητών των σχολείων και προ αυτών αι των χωριών του Πηλίου σημαίαι, οι ιερείς αυτών κυανόλευκον στολήν ενδεδυμένοι και τα των εκκλησιών αυτών εξαπτέρυγα.. Έτι περαιτέρω ήν η επιτροπή των μουσουλμανοαθηγγάνων σημαίαν και αύτη φέρουσαν κυανόλευκον και έχουσα μεθ' εαυτής τα πάτρια όργανα νταβούλιον και ζουρνάν.

Περί ώραν 10 ½ ηκούσθη η φωνή : « Ο στρατός έρχεται». Το τέως συνταρασσόμενον πλήθος έστη ακίνητον, νεκρική ωχρότης εις πάντων περιεχύθη τα πρόσωπα, σιγή επεκράτησεν άκρα, ην διέκοπτον μόνο λυγμοί συγκινήσεως των γερόντων ίδια και των χωρικών. Μετά επεφάνη ο στρατηγός Σούτσος μετά του επιτελείου αυτού. Κατά την τεταγμένην σειρά προσεφώνησε δε αυτώ και ο πρόεδρος της

και την κίνηση των πλοίων στο λιμάνι του Βόλου, τις παραμονές της απελευθέρωσης της πόλης. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, στο λιμάνι υπήρχαν τουρκικά πλοία που κατέπλευσαν από τη Θεσσαλονίκη για να μεταφέρουν στο Βόλο τους οθωμανούς επιτρόπους που θα παρίσταντο στην παράδοση της πόλης και για να παραλάβουν τις οθωμανικές αρχές και τα αρχεία τους. Επίσης ελληνικά πλοία μετέφεραν τους έλληνες επιτρόπους καθώς και επιτρόπους της Ρωσίας και της Αγγλίας της Γαλλίας της Αυστρίας της Γερμανίας και της Ιταλίας. Επίσης δίνονται πληροφορίες για την προετοιμασία της πόλης προκειμένου να υποδεχτεί τον ελληνικό στρατό⁴⁶⁷. Η

Ισραηλιτικής κοινότητας κ. Γουλιέλμος Φόρτη, ειπών προς τους άλλους ότι το ισραηλιτικόν έθνος ευδαίμον λογίζεται αποτελούν μέρος της μεγάλης ελληνικής κοινότητας, δι' ης το πάλοι μεν εις τα έθνη μετεδόθησαν αι δύο βάσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο ελληνισμός και ο ιουδαϊσμός, εις δε το μέλλον δια των αυτών βάσεων ο πολιτισμός διαδοθήσεται και κατά την ανατολήν. Ο στρατηγός ανταπήντησεν ειπών ότι το ελληνικόν έθνος αδελφούς πάντοτε εν παθήμασι τους ιουδαίους έσχεν και εις το μέγα έργον της εθνικής κραταιώσεως και της διαδόσεως του πολιτισμού». Εφ. *Νεολόγος*, Κωνσταντινούπολη, 4-11-1881.

⁴⁶⁷ «Καθ' ην ώραν εισήλθομεν εις το λιμένα, ώρμουν και ορμώσι μέχρι σήμερα το οθωμανικόν θωρηκτόν Ασάρι Σεβκέτ, η θαλαμηγός Ισμαήλ κομήσασα εκ Θεσσαλονίκης τους οθωμανούς επί τη παραδόσει επιτρόπους Χαδαγέτ πασσάν και Βελή Ριζά πασσάν και τον διερμηγέα αυτών Παπαζιάν εφέντην, το οθωμανικόν οπλιταγωγόν Μετζητιέ, καταπλεύσαν ενταύθα την τετάρτην προς παραλαβήν των αρχών και αρχείων, και το ελληνικόν οπλιταγωγόν Μπουμπουλίνα, καταπλεύσαν ενταύθα την πέμπτην και κομίσαν τους έλληνας επιτρόπους Κοκκίδην και Κωνσταντινίδην, τον ρώσσο συνταγματάρχην, τον και πρόεδρον της επιτροπής κατά την παράδοσιν του έκτου τμήματος Φιλιππόφ, και τον ρώσσον λοχαγόν Πόπκιν, τον άγγλον επίτροπον Σβαν και τον γάλλον δε Μαρτρί. Οι λοιποί επίτροποι, ήτοι ο γάλλος Μισσέλ, ο αυστριακός Μανέγγας, ο ιταλός Παλαδίνης και ο γερμανός, ου μοι διαφεύγει το όνομα, ήλθον συν ημίν εκ Κωνσταντινουπόλεως δια του ατμοπλοίου Αμερικής. Σήμεραν δε από πρωΐας κατέπλευσε και το οθωμανικόν οπλιταγωγόν Ρέθυμνος. Δια του ατμοπλοίου Μπουμπουλίνας ήλθον ενταύθα και ο νομάρχης Αττικής και Βοιωτίας κ. Μανέτας και ο δήμαρχος Αθηνών κ. Δ. Σούτσος, υιός, του στρατηγού Σκαρλάτου Σούτσου, όστις λαβών σημειώσεις περί των καταλυμάτων, άπερ ωρίσθησαν δια τον στρατόν και τους αξιωματικούς, απήλθε χθες πρωί παρά τω πατρί αυτου εις Γκερλί. Εξελθόντες εις Βόλον εύρομεν μέγιστην κίνησιν, παντός του λαού ασχολουμένου εις παρασκευάς προς υποδοχήν του ελληνικού στρατού. Επιτροπή καταρτισθεισα υπό τινών ημερών και συγκειμένη εκ των κ.κ Καρτάλη, δημάρχου και Ν. Γεωργιάδου, Δ. Σπυρίδου, Ι. Ζάχου, Δ Τσολάκη και Θεοφ. Πετρόχειλου, συνέλεξαν ήδη υπέρ τας 20.000 φράγκων, εφρόντισε περί της τροφοδοσίας του στρατού και προετοίμασε τα καταλύματα των τε στρατιωτών και των αξιωματικών. Και οι μεν αξιωματικοί διενεμήθησαν εις τας επισημοτέρας της πόλεως οικίας, δια δε τους στρατιώτας ωρίσθησαν ο στρατών, το διοικητήριον, το ελληνικόν και το αλληλοδιδασκικόν σχολείον, διάφορα αποθήκαι και τινα δωμάτια εν τοις ξενοδοχείοις. Αλλά και η ισραηλιτική κοινότης Βόλου, μη θέλουσα να καθυστερήση εις την υποδοχήν, απέστειλε τω δημάρχω την επομένην επιστολήν.

Κύριε δήμαρχε,

Επειδή ηκούσαμεν ότι είναι ενδεχόμενον τα δια τον στρατόν καταλύματα να μην επαρκέσωσι, θεωρούμεν καθήκον ημών να σας γνωστοποιήσωμεν ότι η κοινότης ημών θέτει εις την διάθεσιν της δημαρχίας το ενταύθα σχολείον αυτής επί οκτώ ημέρας όπως χρησιμοποιήση το ισόγειον και το άνω πάτωμα αυτής προς κατάλυσιν του στρατού. Οι έφοροι Guglielmo Forli Βώλος 31 Οκτωβρίου. Σημιαί, αγίδας, πυραμίδας, ταινίας εισί η ενασχόλησις πάντων των κατοίκων καιτοι ένεκα των συστάσεων της ευρωπαϊκής επιτροπής και των αυστηρών απαγορεύσεων του Χηδαγέτ πασσά και του στρατιωτικού διοικητού Νετζίπ πασσά προσπαθούσι πάντες να κατεστειλωσι τα υπερκευλιζοντα την καρδιαν αυτών αισθήματα. Αλλά νομίζω ότι δεν απατώμαι λέγων ότι η εν τω Βόλω υποδοχή του ελληνικού στρατού έσται υπερβολική και υπερβήσεται κατά την μεγαλοπρέπειαν πάσαν εν ταις άλλαις θεσσαλικαίς πόλεις.

Λαμπροτάτη αρασκευάζεται να στηθεί αγίς παρά την είσοδον της πόλεως πλησίον δε ταύτης έσονται δύο πυραμίδες φέρουσαι τας προτομάς Ρήγα Φερραίου και τΓρηγορίου Ε'. Πλην δε των κατοίκων και οι ενταύθα Μακεδόνες και Ηπειρώται παρασκευάζουσιν αγίδας και σημιας και προσφωνήσεις, ων το σημανόμενον ευκόλως βεβαίως μαντεύετε. Λέγεται ότι ο Χηδαγέτ πασσάς εξήτησεν ολιγοήμερην παράτασιν της προς παράδοσιν προθεσμίας, αλλά οι ευρωπαίοι επίτροποι, συνελθόντες εις συμβούλιον χθες το εσπέρας εν τη Μπουμπουλίνα δεν ενέκρινεν να αποδεχθώσι την αίτησιν ταύτην

υποδοχή, που προετοιμαζόταν από τις αρχές της πόλης ήταν μεγαλοπρεπής, και κατά ομολογία του ανώνυμου ανταποκριτή, αναμενόταν να είναι η λαμπρότερη σε σχέση με την υποδοχή που προετοίμασαν στον ελληνικό στρατό οι άλλες θεσσαλικές πόλεις. Ο Βόλος τις ημέρες εκείνες συγκέντρωσε ξένες και εγχώριες προσωπικότητες και πλήθος κόσμου από τις γύρω περιοχές καθώς και αλύτρωτους αδελφούς που συνέρρευσαν για να γίνουν μάρτυρες ενός ιστορικού και πολυπόθητου γεγονότος. Η ιουδαϊκή κοινότητα της πόλης υπήρξε παρούσα στις προετοιμασίες και συνέβαλε στην δημιουργία συγκινητικής ατμόσφαιρας καθώς τα νεαρά παιδιά που παραβρέθηκαν στην υποδοχή του στρατού τον καλωσόρισαν με τραγούδια. Τραγούδια ακούστηκαν και από μαθητές των ελληνικών σχολείων της πόλης, ενώ όλες οι αρχές, εκκλησία, δήμος και επιτροπές αλυτρώτων απηύθυναν προσφωνήσεις προς τον επικεφαλής στρατηγό Σ. Σούτσο⁴⁶⁸. Η δημοτική αρχή της πόλης απέστειλε

και η είσοδος των ελληνικών στρατευμάτων ωρίσθη δια την Δευτέραν κατά την 10 ώραν της πρωΐας. Αύριον Κυριακήν παραδίδοται το διαμέρισμα Βελεστίνου, εφ' ό τινές των ευρωπαϊκών επιτρόπων μετέβησαν σήμερον εκεί. Την επίτιμον των επιτρόπων φρουρά απαρτίζει ουλαμός ελληνικού ιππικού, ελθών χθες την 5 εσπερινήν ώραν εις Βόλον. Λέγεται αλλά αγνώω κατά πόσον είναι αληθές, ότι οι επίτροποι εξήτησαν το πρώτον φρουράν παρά του Χηδαγέτ πασσά, επί δε τη απαντήσει αυτού, ότι δεν έχει πρόχειρον τοιαύτην φρουράν και ότι δύνανται να ζητήσωσι παρά της ελληνικής κυβερνήσεως απετάθησαν εις τον στρατηγόν Σούτσον, όστις απέστειλεν αυτοίς τον περί ου είπον ουλαμόν. Ο στρατός της καταλήψεως σύγκειται εκ δύο ταγμάτων πεζικού του υπό τον Μαυρομιχάλην ια' και υπό τον Πλαπούταν η', μιας διλοχίας μηχανικού, δύο ιλών ιππικού και δύο πεδινών πυροβολαρχών. Φαλαγγάρχης του στρατού τούτου έσται ο κ. Καραϊσκάκης. εισελε' υσεται δεεις την πόλιν συν τω στρατώ και ο αρχηγός του στρατού της κατοχής αντιστράτηγος Σκαρλάτος Σούτσος μετά του επιτελείου και της φρουράς αυτού. Τα στρατεύματα ταύτα απήλθον ήδη από της 28 εκ Λαρίσσης και σκηνούσιν εν Γκερλί, εις απόστασιν τριών περίπου ωρών από Βελεστίνου και έξι εκ Βόλου. Βασιλικός επίτροπος δεν θέλει διορισθή εν των τμήματι τούτω, όπερ διατελέσει εξαρτώμενον εκ του βασιλικού επιτρόπου Λαρίσσης κ. Ν. Χατζόπουλου αναμενομένου αύριον ενταύθα όπως εγκαταστήση έπαρχον τον τέως έλληνα πρόξενον κ. Ι. Τσιώτην. {.....} Εκ των χωρίων του Πηλίου, εκ των λοιπών μερών της Θεσσαλίας, αλλά και εκ Θεσσαλονίκης και εκ των ενδοτέρω μερών της Μακεδονίας πλήθος άπειρον λαού συνέρχονται καθ' εκάστην ενταύθα όπως ιδώσιν, ως λέγουσι, το καινόν τούτο Πάσχα. Εν τω διοικητηρίω και τω τελωνείω μεγάλη επικρατεί κίνησις και οι πάντες παρασκευάζονται προς αναχώρησιν. Προ της αναχωρήσεως αι στρατιωτικά αρχαί καλόν έκριναν να συλλάβωσι και να φυλακίσωσι πτωχούς τινάς εργατάς, εργαζομένους κατ' εντολήν εις την παρασκευήν των αψίδων. Πιστεύεται ότι θα απολυθώσι την εσπέραν ταύτην». ο.π. 5/17-11-1881

⁴⁶⁸ «Εν τω μεταξύ οι των Ιουδαίων παίδες έψαλον το επόμενον άσμα, όπερ διενέμετο έντυπον κατά χιλιάδας αντιτύπων: Μας ήλθεν η ελευθερία, μας ήλθεν η ισότης στα πρόσωπά μας η χαρά λάμπει και η φαιδρότης. Μαζή και η κοινότης χείρουσα ανακράζει από τα βάθη της καρδιάς τους πόθους της εκφράζει. Το έθνος και ο βασιλιάς να ζήση των Ελλήνων. Θεία συνάρσει εις αεί το κράτος εκείνων.... Καθώς το μάνα τα' ουρανού εις τους αρχαίους χρόνους έβρεχε και εσίτιζε τους τότε μας προγόνους να βρέχει εις το ελληνικόν έθνος η ευτυχία, να διαρκή αιώνιος πλούτος και ευημερία.

Τέλος, ο στρατηγός μετά του επιτελείου αυτού αφίκοντο προ της αψίδος όπου ίστατο ο αρχιερεύς το ευαγγέλιον ανά χείρας έχων και περί αυτόν ο δήμαρχος και αι δημοτικά αρχαί Βόλου και η επιτροπή των εν Κων/πόλει Θετταλομαγνήτων. Τον στρατηγόν έρραινόν κατά την διάβασιν αυτού δι' ανθέων τα του παρθENAΓΩΓΕΙΟΥ κοράσια, προς ά εκείνος ιλαρώς προσεμειδία. Αφιππεύσας προσήλθε τω αρχιερεί και ησπάσθη το ιερόν ευαγγέλιον και την χείρα αυτού, ούτος δε τον στρατηγόν αντασπασθείς, ωχρός ωσει νεκρός εκ συγκινήσεως και υποτρεμούση και διακεκομμένη τη φωνή απήγγειλε την επομένην προσφώνησιν: ευλογημένος ο ερχόμενος εν ονόματι Κυρίου. Εις σε, στρατηγέ, και εις τον εθνικόν ημών στρατόν, οίτινες έρχεσθε εν ονόματι Κυρίου την πολιτικήν ελευθερίαν τω έθνει και την πνευματικήν ελευθερίαν τη ορθοδοξία αποδιδόντες ο ορθόδοξος εγώ ο ποιμενάρχης του λαού τούτου το ως εν παρέστητεπροσφωνών ανακράζω εκ μέσης καρδιάς. Ζήτω η ορθοδοξία, ζήτω το έθνος! Κύριος ο Θεός διαφυλάττει ως κόρην οφθαλμού τον βασιλέα ημών Γεώργιον τον Α' συν τη σεπτή αυτού οικογενεία.

Είτα προσελθών ο δήμαρχος κ. Γ. Καρτάλης απήγγειλε βροντώδει τη φωνή τα εικότα. Μετά τον δήμαρχον προσελθών ως αντιπρόσωπος των εν Κων/πόλει Θετταλομαγνήτων ο κ. Γεώργιος Αγγελίδης παρέδωκε τω στρατηγώ την υπ' αυτών δωρομένην σημαίαν επειτών τάδε: Στρατηγέ,

συγχαρητήρια τηλεγραφήματα στον βασιλιά Γεώργιο Α', στον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου κ. Αλ. Κουμουνδούρο και στον πρωθυπουργό της Βρετανίας κ. Γλαδστον στα οποία, μεταξύ άλλων, εξέφραζαν και την ευγνωμοσύνη

εντολή των εν Κων/πόλει Θετταλών παρίσταται κατά την ανέσπερον ταύτην ημέραν της εθνικής αναστάσεως της πατρίδος ημών ενόπιον της Σης γεναιότητός, προσαγορευών σοι τε και τω εθνικώ ημών στρατώ το ως εν παρέστητε και την ιεράν ταύτην σημαίαν δια σου ταις κραταιοίς χερσί του βασιλέως ημών παραδόσεων τρατηγέ, η σημαία α'υτη την Αργώ και τον Σταυρόν, τον ελλητισμόν και τον χριστιανισμόν επ' αυτής φέρουσα μόνον ουχί αναβοά δια των δύο τούτων του έθνους ημών συμβάλλων την ευχήν των Θετταλών όπως ο κραταιός του ορθοδόξου ελλητισμού άναξ Γεώργιος ο Α' τη βοηθεία του τιμίου Σταυρού επαναγάγη και πάλιν το χρυσούν δέρας της ευκλείας και δυνάμεως εις την φίλην ημών πατρίδα Ελλάδα. Δέξαι, στρατηγέ ουν τη σημαία ταύτη και τον όρκον της προς τον άνακτα ημών πίστεως και υποταγής. Ζήτω το έθνος, ζήτω ο βασιλεύς, ζήτω ο στρατός, ζήτω ο στρατηγός.

Προσηκόντως πάσι τούτοις ανταπήντησεν ο στρατηγός Σούτσος εκφράσα την αγάπων και το φίλτρον της μητρος Ελλάδος προς τέκνα άπερ μετά μακρούς αιώνας υποδέχεται εις τους κόλπους αυτής και παραλαβών τη σημαίαν των εν Κων/πόλει Θετταλομαγνήτων. Αλλά τους λόγους αυτού διέκοψαν βροντοδέσταται του πλήθους ζητωκραυγαί. Το εθνικόν αίσθημα, όπερ εν τη πρώτη συγκινήσει συμπιεζόμενον εν τη καρδιά συνέπνιγε την φωνήν εξεχείτο ήδη και απερίγραπτος τις ηκούετο ήχος, κράμα παραδόξο κραυγών χαράς και ενθουσιασμού, πνιγηρών φωνών εκ συγκινήσεως, ολολυγμών, ιαχών και ευχολών, γελώτων και κλαυθ'μών. Ο στρατηγός ήπευσε και ο στρατός συγκείμενος εκ των ια' και ιη' ταγμάτων του πεζικού ενός τάγματος του μηχανικού, δύο ιλών ιππικού και δύο πυροβολαρχιών υπό φαλαγγάρχην τον συνταγματάρχην Καραϊσκάκη, εχώρει ήδη εις την πόλιν άνάμεσον του κορυβαντιώντος εξ ενθουσιασμού πλήθους. Προ της πλατείας του στρατώνος άνέμενε τον στρατηγόν η επιτροπή των εν Θεσσαλία Ηπειρωτών και Μακεδόνων, οίτινες έστησαν εκεί λαμπράν πυραμίδα εμφαντικώτατα και πολυσήμαντα φέρουσαν εμβλήματα και επιγράμματα. Η επιτροπή προσεφώνησεν τω στρατηγώ. {...}. Παρά την πυραμίδα των Ηπειρωτών και Μακεδόνων ο δήμος έστησε δύο άλλας πυραμίδας, των την μεν υπεστέφεν η προτομή του πατριάρχου Γρηγορίου Ε', υφ' ην εγγέγραπτο το επίγραμμα όπερ και εν τω εν Αθήναις αδριάντι αυτού, την δε του Ρήγα Φερραίου, υφ' ην άνέγνων το επόμενον αληθώς λαμπρόν επίγραμμα ποιηθέν, ως έμαθον, παρά του κ. Δ. Βερναρδάκη: Πνεύμα τρισόλβιον των μεγαθύμου Ρήγα του πρωτομάρτυρος του κλεούς των Φερρών Σπόρος ο ευγενής της ιεράς σου Μούσης πάλιν εβλάστησεν ελευθερίας καρπόν. Η πατρίς σου η τερπή Θεσσαλία τον Ασιάτην τον φαύλον ζυγόν τον συντρίβει και ευλογεί και έθνους τραγωδεί και λάμπει η ευνομία η μάλλα ποθητή.

Προελάσαντος του στρατού, ο αρχιερεύς μετά του κλήρου και των δημοτικών αρχών, επανήλθον εις την πόλιν εν τη αυτή παρατάξει και προπορευόμενης της μουσικής και αφίκοντο προ του δημαρχείου, όπου ευλογήσαντες του αρχιερέως και υπέρ του έθνους, του βασιλέως και του στρατού ευχομένου εστήθη η κυανόλευκος σημαία εν μέσω των ζητωκραυγών του πλήθους απείρου όντος. Τουντεύθεν άπασα η πόλις διετέλει εν εορτή και πανηγύρει, πανταχού δε όμιλοι εσχηματίζοντο, μουσικαί παιάνιζαν και βροοντόδεις αντήχουν ζητωκραυγαί. Περί ώραν 2μ.μ η νεολαία της πόλεως συνοδευομένη υπό μουσικής εποιήσατο πατριωτικάς διαδηλώσεις προ των προξενείων των εξ μεγάλων δυνάμεων ζητωκραυγήσασα υπέρ των ηγεμόνων και των υπουργών αυτών, οίτινες συνετέλεσαν εις την της Θεσσαλίας μετά της Ελλάδος ένωσιν, προ της οικίας του δημάρχου, εν ή καταλύει ο στρατηγός Σούτσος, προ της μητροπόλεως εν η καταλύει ο βασιλικός επίτροπος κ. Χατζόπουλος και προ του γραφείου της Ισραηλιτικής κοινότητος.

Οι πρόξενοι πάντες υπεδέξαντο ευμενέστατα την υπό της νεολαίας εκλεγείσαν επιτροπήν, ίνα προσφωνήση αυτούς και εις τις προσφωνήσεις ταύτας ανταπήντησαν διαπιστούντες τας συμπαθείας και την μέριμναν, ην αι κυβερνήσεις αυτών ου διαλείπουσιν έχουσαι υπέρ του ελλητικού έθνους, ίδια δε ενθουσιωδώς και μετά δακρύων υπέρ του έθνους εξητωκράνυγασαν οι της Γαλλίας και Ιταλίας πρόξενοι. Ο στρατηγός Σούτσος επήνεσε την φιλοπατρίαν των κατοίκων του Βόλου, φιλοπατρίαν, είπεν τοσούτω μάλλον αξίαν όσω συνοδεύεται υπό νου. Ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος μετά βαθείας ψυχικής συγκινήσεως ήυξάτο υπέρ της ευημερίας και κραταιώσεως του έθνους. Ο βασιλικός επίτροπος εξήγρη την σπουδαίαν θέσιν, ήν κέκληται να καταλάβη, εν τω ελληνικώ βασιλείω η υλικός και ηθικός ευημερούσα και προηγμένη επαρχία του Πηλίου όρους. Ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής κοινότητος διαβεβαίωσεν, ότι οι Ιουδαίοι περιπτύσσονται αδελφικώς το ελληνικόν έθνος και ως μέλη αυτού μοχθήσουσι προς εκτέλεσιν του μεγάλου αυτού προορισμού. Το εσπέρας η πόλις λαμπρώς εφωταγωγήθη, εκαιόντο δε δι' όλης της νυκτός βεγγαλικά φώτα και πυροτεχνήματα παρασκευασθέντα υπό της προς υποδοχήν επιτροπής». ο.π. 6 -11-1881.

τους για την απελευθέρωση της πόλης⁴⁶⁹. Την ίδια μέρα εκδηλώθηκαν κάποια επεισόδια σε βάρος του οθωμανικού οικισμού στο κάστρο, από λίγους κατοίκους της περιοχής που δεν κατάφεραν να συγκρατήσουν την οργή τους. Τα επεισόδια ήταν μικρής έκτασης και γρήγορα η κατάσταση τακτοποιήθηκε από τη δημοτική αρχή που φρόντισε να συλληφθούν οι ένοχοι και να διαβεβαιώσει τους οθωμανούς πολίτες για την ασφάλειά τους. Σύμφωνα με δημοσίευμα σε εφημερίδα του Πειραιά οι οθωμανοί συνέταξαν τηλεγράφημα διαμαρτυρίας προς τον Βασιλιά αλλά η κυβέρνηση προσπάθησε να τους μεταπείσει ώστε να μην πέσει στην αντίληψή του το γεγονός⁴⁷⁰.

⁴⁶⁹ «Άμα τη εισόδω του ελληνικού στρατού αι δημοτικά αρχαί επανελθούσαι εν τω Δημαρχείω συνέταξαν και απέστειλαν τηλεγραφήματα εις τον βασιλέα Γεώργιον, εις τον πρόεδρον του υπουργικού συμβουλίου κ. Κουμουνδουρον και εις τον πρωθυπουργόν της Μ. Βρεττανίας κ. Γλάδτων. Και το μεν προς τον βασιλέα Γεώργιον έχει ούτω: Η πόλις του Βόλου υποδεχόμενη σήμερον και προσαγορεύσασα τον εθνικόν στρατόν, όστις μετά αιώνων σκληρόν χωρισμόν αποτίθησιν αυτήν εις τους κόλπους πολυφιλήτου μητρός, Σοι τω αξίω ηγεμόνι του έθνους και μάλιστα πάντων υπέρ της αποκαταστάσεως αυτού μοχθ' γσαντι την ευγνωμοσύνην την αγάπην, την πίστιν και την αφοσίωσιν αυτής, υποβάλλει και εύχεται Σοι τε, τη ανάσει και τοις σεπτοίς υμίν τέκνοις, ευημερίαν και μακροβιότητα, ίνα την εθνικήν αποκατάστασιν συντελούντες βασιλεύσητε εν ταις καρδίαις του έθνους. Ο δήμαρχος Γ. Καρτάλης. Οι δημοτικοί σύμβουλοι: Θ. Χρυσοχοϊδης Δίκας Κωστή Ζαφείρης Χ. Βασιλείου, Περικλής Χ. Αποστολίδης, Ιζζέτ εφέντης, Σαδίν Αγάς, Εμίν Αγάς. Την δε προς τον πρωθυπουργόν κ. Κουμουνδούρον ώδε: Εξοχώτατε, Δια της σήμερον τελεσεθείσης καταλήψεως της ημετέρας πόλεως υπό του εθνικού μας στρατού, όν αυτή εν ακράτω ενθουσιασμό υπεδέξατο συμπληρουμένης απελευθερώσεως Θεσσαλίας, σπεύδομεν εκφράσαι εν ονόματι ημών και συνδημοτών μας, υμίν τε και σεβαστή κυβερνήσει εγκαρδιά μας συγχαρητήρια ευχόμενοι ίνα ουκ εις μακρόν πανηγυρίσωμεν μείζω εθνικήν εορτήν. Ο δήμαρχος. Οι σύμβουλοι. Το δε προς τον πρωθυπουργόν της Μ. Βρεττανίας κ. Γλάδτων ως εξής: Τω εξοχωτάτω πρωθυπουργώ της Μ. Βρεττανίας κ. Γλάδτων. Το δημοτικόν συμβούλιον του Βόλου εκφράζον τα ομόψυχα αισθήματα των συνδημοτών αυτού και σύμπαντος του ελληνικού έθνους πρώτιστον αυτού καθήκον ηγείται κατά την αξιοσημνημόνευτον ταύτην ημέραν της απελευθερώσεως της προομηρικής αυτού πατρίδος καταθέιναι εις τους πόδας του θρόνου της γαληνοτάτης ανάσσης τα θερμά και ταπεινά αυτού σαβάσματα και εκφράσαι τας εγκαρδίους αυτού ευχαριστίας τοις μεγαθύμοις αυτής υπουργοίς και ίδια τω γεραρώ αυτών ηγέτη εφ' οίς εμόχθησαν και μοχθούσιν υπέρ της ελευθερίας και εθνικής αποκαταστάσεως πρεσβυγενών εθνών και ίδια του ελληνικού, όπερ ουδέποτε επιλήσεται ότι τοις φιλελευθέροις ιθύντορσιν, οίτινες το όνομα του Αγγλικού έθνους συνώνυμον της ελευθερίας των εθνών κατέστησαν, οφείλουσι μάλιστα και η Επτάνησος και η Θεσσαλία την μετά της μητρός αυτών ένωσιν και εις αυτού εναποτιθέασι την ελπίδα του μέλλοντος αυτού. Εντολή του δημοτικού συμβουλίου, ο δήμαρχος Γ. Α. Καρτάλης. Αλλά και οι εν Θεσσαλία παρεπιδημούντες Ηπειρώται και Μακεδόνες απέστειλαν τω βασιλεί Γεωργίω και τω κ. Γλάδτωνι κατάλληλα τηλεγραφήματα.» ο.π. 4-11-1881.

⁴⁷⁰ « Λυπηρόν τι επεισόδιον, συνέβη κατά την ημέρα της εισόδου του ελληνικού στρατού και μικρόν μετ' αυτήν. Δύο τινές, εκδικούμενοι, λέγεται, αρχαίας ακίας και ύβρεις, εισέδησαν εις το φρούριον και διαρρήξαντες τας θύρας του εν αυτώ οθωμανικού τεμένους εισήλθον εις αυτό και έσχισαν ιερά τινά μουσουλμανικά βιβλία. Το φρούριον, περί ου ο λόγος, κατωκείτο μέχρι τούδε αποκλειστικώς υπό μουσουλμανικών οικογενειών εις ογδοήκοντα συμπίσσομένων, είναι δε αρχαίον βυζαντινόν κτίσμα και περιέκλειε και τινάς εκκλησίας εις άλλην μεταποιηθείσας χρήσιν. Άμα τω ακούσματι της ενόχου ταύτης πράξεως ο έπαρχος Βόλου κ. Ι.Τζιώτης και οι δημοτικά αρχαί προσδραμόντες εις το φρούριον διαβεβαίωσαντο τους δυσαρεστημένους ότι οι ένοχοι θέλουσι καταζητηθή και τιμωρηθή αυστηρώς, θα ληφθώσι δε πάντα τα μέτρα όπως μη επαναληφθώσιν εις το μέλλον τοιαύται ανόσιαι και εγκληματικά πράξεις. Και αληθώς ετάχθησαν αμέσως παρά πάσας τας πύλας του φρουρίου σκοποί οίτινες μόνον μετά αυστηράν εξέτασιν επιτρέπουσι την εισόδον εις τους βουλομένους εισελθείν εις το φρούριον. Τα μέτρα ταύτα της ελληνικής διοικήσεως ικανοποίησαν τους μουσουλμάνους οίτινες ανέστειλαν το συνταχθέν παρ' αυτών προς τον βασιλέα Γεώργιον τηλεγράφημα δι' ου κατήγγειλον την πράξιν ταύτην και εξήτουν την τελέσφορον αυτού προστασίαν ίνα μη αναγκασθώσι πανοικεί να μεταναστεύσωσι.» ο.π. 5/17-11-1881. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Σφαίρα* του Πειραιά γράφονται τα παρακάτω σχετικά με τα επεισόδια κατά των οθωμανών στο Βόλο: « Μετά την εισόδον του ελληνικού στρατού εν Βόλω τινές των εκ

Επίσης παρατηρήθηκαν κάποια φαινόμενα αισχροκέρδειας από εμπόρους της περιοχής που προσπάθησαν να ωφεληθούν από το εισαγωγικό τέλος ενόψει της απελευθέρωσης της περιοχής και της προσάρτησής της στο ελληνικό κράτος⁴⁷¹. Η παρουσία και παραμονή του ελληνικού στρατού στην πόλη, στο πρώτο διάστημα που ακολούθησε την προσάρτηση, είχε εκτός των άλλων στόχο να εγγυηθεί την ομαλή λειτουργία της νέας διοίκησης, την τήρηση των νόμων και των κανόνων που προέβλεπε η συμφωνία της προσάρτησης.

Λίγες μέρες μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στο Βόλο οργανώθηκε η δεύτερη επίσκεψη του βασιλιά με την αποστολή του στην περιοχή της Μαγνησίας. Η βασιλική περιοδεία κάλυψε πολλές περιοχές της Θεσσαλίας με αποκορύφωμα την πόλη του Βόλου στην οποία της επιφυλάχθηκε μεγαλειώδης υποδοχή από τους κατοίκους και τις αρχές της πόλης. Σύμφωνα με την ιστορικό Αγγ. Σφήκα – Θεοδοσίου «Το ταξίδι στη Μαγνησία συμπληρώθηκε με με θαλάσσιο κατά μήκος των χωριών του Πηλίου και με επισκέψεις στο Βελεστίνο και στον Αλμυρό. Τελικά στις 17 Νοεμβρίου η βασιλική αποστολή αναχώρησε για την Αθήνα⁴⁷²». Ο σκοπός της βασιλικής επίσκεψης στη Μαγνησία ήταν πολιτικός και είχε συμβολικό χαρακτήρα καθώς το πρόσωπό του συμβόλιζε την ενότητα του κράτους. Με την παρουσία του στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές υπογραμμίζοταν η εκεί ελληνική κυριαρχία ενώ παράλληλα ξεκινούσε η διαδικασία ένταξής του στον ελληνικό

Μακρυνίτης κατοίκων εισελθόντες εις το εντός του φρουρίου της πόλεως τουρκικού τεμένους προσηνέχθησαν ουχί ευσχήμως. Το τοιούτον απεδοκιμάσθη υπ' όλων των κατοίκων της πόλεως, ο δε αρχηγός διώρισε φρουράν απαγορεύουσαν την εν τω φρουρίω είσοδον πολιτών ίνα μη συμβώσι άλλαι ασχήμια εκ μέρους των χριστιανών κατά των εν φρουρίω οικούντων οθωμανών. Την πράξιν ταύτην των εκ Μακρυνίτης ανήνεγκον οι εν Βόλω οθωμανοί τηλεγραφικώς προς την Α. Μ τον βασιλέα. Πλην ως μανθάνομεν η ενταύθα κυβέρνησις φαίνεται ότι παρεκώλυσε το τηλεγράφημα ίνα φθάση μέχρι του βασιλέως και διέταξε τον εν Βόλω διατριβόντα βασιλικόν επίτροπον όπως ενεργήση και πείση τους Οθωμανούς ίνα αποσύρωσι το καταγγέλον την πράξιν τηλεγράφημα και μη αναφέρωσιν ουδέν προς τον βασιλέα κατά την εις Βόλον μετάβασίν του. Ουδόλωσ θα επιστεύομεν ότι η κυβέρνησις ενήργησε τόσον επιτολαιώς εάν δεν ήμεθα βέβαιοι ότι εδόθησαν τοιαύται διαταγαί προς τον κ. Χατζόπουλον και εάν δεν επειθόμεθα ότι μεγάλαι προσπάθειαι καταβάλλονται εν Βόλω όπως πείσωσι τους Οθωμανούς ίνα αποσύρωσι την καταγγελίαν. Φαίνεται όμως ότι από τινός η ελληνική κυβέρνησις ακολούθη την τακτικήν των πασάδων εις τας μετά του βασιλέως σχέσεις της και δε νομίζει καλόν ίνα γινώσκηται η αλήθεια και υπ' αυτού του ανωτάτου άρχοντος διότι το τοιούτον ίσως απάδει προς τα κομματικά συμφέροντά της. Το γεγονός είναι τόσο απλούν και τόσο φυσικόν ώστε δεν επετρέπετο τη κυβερνήσει ίνα μη αποκαλύψει τω βασιλείτω τηλεγραφήματα. Οι χωρικοί της Μακρυνίτης έπαθον τα πάνδεινα κατά το 1878, επόμενον δε ήτο ότι οι ακριτότεροι αυτών θα προέβαινον εις αντεκδικήσεις κατά των Οθωμανών, ων το τέμενος και οικείαι ώφειλον να φρουρηθώσιν υπό του καταλαβόντος την πόλιν αποσπάσματος και εννοηθή υπό των κατοίκων ότι μετά την προσάρτησιν των επαρχιών άπαντες θα είναι εν ασφαλεία και ότι δεν α επιτραπή ταις ταραξίαις ίνα προσβάλλωσι τους κατοίκους. Ελπίζομεν ότι η κυβέρνησις συνειδυια το σφάλμα της θέλει ανακοινώσσει τω βασιλεί το τηλεγράφημα των Οθωμανών Βόλου και διατάξει τας επιτοπίους αρχάς όπως προβώσιν εις ανακρίσεις και τιμωρήσωσι τους δράστας της ιεροσυλίας ταύτης παραδειματικώς». Εφ. *Σφαίρα* 10-11-1881

⁴⁷¹ «Ήτο γνωστόν εις το κοινόν ότι έμποροι τινέςωφελούμενοι εκ των περιστάσεων είχαν συσσωρεύσει πληθύν εμπορευμάτων εν Βόλω αξίας πολλών εκατομμυρίων, ίνα ωφεληθώσι το εισαγωγικό τέλος. Η απληστία των ανθρώπων τούτων προκάλεσε το από 2 Νοεμβρίου Β. Διάταγμα περί τελωνισμού ωρισμένων ειδών, ως ζαχαρώς, καφέ, πετρελαίου, ρουμιού, παντός είδους ποτών και πάντων των υφασμάτων, μεταφερομένων εκ του Βόλου και το Πήλιον χωριών εις τη λοιπήν Θεσσαλίαν και το άλλο Βασίλειον. Δια του διατάγματος τούτου ετιμωρήθη η απληστία τινών ανθρώπων επιδιωκόντων το υλικόν αυτών συμφέρον και εν ταις κρισιμοτέραις περιστάσεσιν. Ούτω δε όλα τα ειρημένα είδη θέλουσι φορολογηθή κατά το ελληνικόν δασμολόγιον μετά την αφάιρεσιν των κατά το Τουρκικόν πληρωθέντων 8%» Εφ. *Εθνικόν Πνεύμα*, Αθήναι 5-11-1881.

⁴⁷² Αγγ. Σφήκα - Θεοδοσίου, σελ 29

διοικητικό μηχανισμό. Επίσης το πρόσωπο του βασιλιά αποτελούσε εγγύηση για την τήρηση της ισονομίας και ασφάλειας μεταξύ των πολιτών που χαρακτηρίζονταν από διαφορετικό δόγμα και εθνότητα.

Από την προσάρτηση μέχρι τον πόλεμο του 1897

Σε μια εποχή που ο ορθολογισμός δεν γινόταν αντιληπτός ως αρετή, ακόμα και όταν αφορούσε την διακυβέρνηση του κράτους, οι πολιτικοί ξόδευαν την ενέργειά τους όχι για να εκσυγχρονίσουν τη χώρα και να επιβάλλουν τις αρχές της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης αλλά για να προωθήσουν με δημοκοπία και ανορθολογισμό τα ιδιωτικά τους συμφέροντα, αλλά και το αθεράπευτα ρομαντικό όραμα της εθνικής παλιγγενεσίας. Πολλές φορές μάλιστα γίνονταν θύματα αυτής της πολιτικής όταν η δράση τους δεν θεωρούνταν αρκούντως εθνική και καλούνταν να καταβάλλουν περισσότερες προσπάθειες ή αλλιώς να αποχωρήσουν από την πολιτική σκηνή⁴⁷³. Στις περιπτώσεις αυτές οι πολιτικοί, ερχόμενοι αντιμέτωποι με τους κοινωνικούς φορείς που γαλουχήθηκαν με τα προστάγματα της εθνικής ιδεολογίας, προσπαθούσαν να διαλύσουν τις αμφιβολίες για τις εθνικά ορθές προθέσεις τους και διαβεβαίωναν για την πίστη και την αγάπη τους προς την πατρίδα.

Η προσκόλλησή τους στα εθνικά ιδεώδη και η προβολή τους στην κοινωνία είχε σαν αποτέλεσμα τον αποπροσανατολισμό της κοινής γνώμης από τα πραγματικά προβλήματα που μάστιζαν την καθημερινότητα και την επικράτηση ενός φαύλου κύκλου όπου η επίσημη εθνικιστική προπαγάνδα ενίσχυε το εθνικό φρόνημα των πολιτών και αυτοί με τη σειρά τους απαιτούσαν εντονότερη εθνική δράση από τους πολιτικούς. Αυτό ήταν φυσικό εν μέρει αφού η υλοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων προβαλλόταν συστηματικά και αδιάλειπτα ως η πανάκεια για τα δεινά που μάστιζαν τη χώρα και αποτελούσαν εμπόδια στο δρόμο της προς τον εκσυγχρονισμό. Έτσι χάθηκαν πολλές ευκαιρίες να θέσει το κράτος τις βάσεις για μια σύγχρονη διοικητική και οικονομική συγκρότηση που θα οδηγούσε πραγματικά στην αναγέννησή του και αναλώθηκε στην εφαρμογή του αλυτρωτικού του προγράμματος.

Σε δημοσιεύματα της εφημερίδας *Θεσσαλία* βλέπουμε ήδη από το 1882 να προκύπτει δυσαρέσκεια από διάφορους φορείς εξαιτίας της αδυναμίας του κράτους να εφαρμόσει κανόνες ισότητας και ευνομίας απέναντι στους πολίτες του αλλά και για την άσκηση της εσωτερικής και εξωτερικής του πολιτικής⁴⁷⁴. Είναι

⁴⁷³ Σε φύλλο της εφημερίδας *Θεσσαλία* δημοσιεύεται αντιπολιτευτικό άρθρο που κατηγορεί την κυβέρνηση ότι αδιαφορεί για την επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων και αφήνει τη λύση των εξωτερικών και εθνικών ζητημάτων σε εκτός της Ελλάδος φορείς. Γι αυτό η κυβέρνηση αυτή πρέπει να απομακρυνθεί από την εξουσία για να αποκατασταθεί η εθνική τιμή και να εκκαθαρίσει η χώρα την κόπρη του Αυγεία. Και στην περιοχή του Βόλου υπάρχουν δείγματα παρακμής και υπεύθυνοι φέρονται οι διορισμένοι σαν διοικητές που διοικούν όχι με γνώμονα το νόμο αλλά την αυθαιρεσία την εκδίκηση και την τρομοκρατία. Με μέσα παράνομα προσπαθούν να εξοντώσουν πολιτικά τους αντιπάλους της κυβέρνησης, ανθρώπους που διακρίθηκαν για τα πατριωτικά τους αισθήματα. Γιαυτό και η εφημερίδα ζητά από τους βουλευτές της περιοχής να δηλώσουν την πολιτική τους στάση και να αφήσουν την επιφυλακτικότητα που τους διακρίνει απέναντι στη συμπεριφορά της κυβέρνησης, γιατί διαφορετικά κινδυνεύουν να θεωρηθούν υποστηρικτές της συμπεριφοράς αυτής. Εφ. *Θεσσαλία* 30-1-1882.

⁴⁷⁴ Η εφ. *Θεσσαλία* τοποθετείται στο θέμα με κύριο άρθρο στο οποίο επισημαίνει τους λόγους για τους οποίους έχασε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου την εξουσία στις πρόσφατες εκλογές. «Το έθνος δεν αποδοκίμασε την παρούσα κυβέρνηση γιατί φθόνισε την δόξα της αλλά κυρίως για τις πράξεις της για την εσωτερική και εξωτερική της πολιτική, αφού είδε ότι στο εσωτερικό ο φατριασμός, η κακοδιοίκηση, η παραλυσία και η σπατάλη του δημοσίου χρήματος καθιερώθηκαν σαν δόγμα του κυβερνώντος κόμματος, ενώ στο εξωτερικό τα μεγάλα συμφέροντα του ελληνισμού απεμπολήθησαν

χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος που προκαλούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το κράτος ότι ο αρθρογράφος Δ. Γίδας εκφράζει στον Σακελλαρίδη, εκδότη της εφημερίδας *Θεσσαλία*, την δυσαρέσκεια των εν Αιγύπτω Θετταλομαγνητών για τις πρακτικές της κυβέρνησης στην περιοχή της Μαγνησίας, καθώς αποδεικνύεται ότι δεν έχει σκοπό να διοικήσει σύμφωνα με τις επιταγές του πολιτεύματος αλλά σύμφωνα με τα όσα υπαγορεύει ο φατριασμός. Ο λόγος γίνεται επειδή αποκλείστηκαν από την εκλογική διαδικασία χωριά που κατά την επανάσταση του 1878 έδωσαν δείγματα απaráμιλλου πατριωτισμού.⁴⁷⁵

Πολιτικοί του Βόλου που διακρίθηκαν για το ήθος τους στην εθνική και την τοπική πολιτική σκηνή όπως ο Ν. Γεωργιάδης ακόμα και όταν διαμαρτύρονται για την κακοδιοίκηση της περιοχής τους, καταλήγουν να συνδέουν τα υπαρκτά προβλήματα που συναντούν με την εθνική αναγέννηση της χώρας. Χαρακτηριστική είναι η αγόρευση του Ν. Γεωργιάδη στην Βουλή, η οποία αποτελεί απάντηση στις κατηγορίες που εξαπολύθηκαν εναντίον των Θεσσαλών πολιτικών, ότι είναι αγνώμονες – προφανώς γιατί η Θεσσαλία απελευθερώθηκε και προσαρτήθηκε στην Ελλάδα με αποτέλεσμα οι ίδιοι να γίνουν βουλευτές- και δεν συμφωνούν με την κυβέρνηση. Λέει λοιπόν ο Γεωργιάδης ότι «οι Θεσσαλοί ζητούν δικαιοσύνη, ευνομία και τάξη, ποθούντες το μεγαλείο του ελληνισμού και την απολύτρωση των στεναζόντων ακόμα από τη δουλεία αδελφών. Οφείλουμε συνεχίσει να αφιερωθούμε στο σκοπό αυτό, να ποτιστούμε στο νάμα του πατριωτισμού και της αυταπάρνησης και να αναγράψουμε στη σημαία μας κάτω το ατομικό συμφέρον και τα πάντα υπέρ πατρίδος»⁴⁷⁶.

Παίρνοντας αυτό σαν αφορμή προκύπτει το ερώτημα αν υποβόσκει αντιπαλότητα μεταξύ των πολιτικών της Παλιάς Ελλάδας και αυτών που προέρχονται από τις περιοχές που προσαρτήθηκαν πρόσφατα στο ελληνικό κράτος. Μια θετική απάντηση θα μπορούσε να βασιστεί στην υπόθεση ότι οι παλαιοελλαδίτες πολιτικοί έχοντας ενδεχομένως την πεποίθηση ότι είναι ικανότεροι και εμπειρότεροι στο σχεδιασμό και λήψη αποφάσεων από τους νέους, είχαν την απαίτησή, να μην τους αμφισβητούν οι νέοι και να στηρίζουν τις αποφάσεις τους. Αυτή η προσέγγιση πιθανώς οφειλόταν σε ένα αίσθημα ανωτερότητας που εκφραζόταν απέναντι στους νέους, λόγω της εντύπωσης που είχαν σχηματίσει ότι οι βουλευτές των νέων περιοχών πρέπει να αισθάνονται υποχρεωμένοι στον ελληνικό πολιτικό κόσμο που πέτυχε την απελευθέρωσή τους. Οι Θεσσαλοί βουλευτές από την πλευρά τους εισέρχονταν στο ελληνικό κοινοβούλιο διαθέτοντας πολλοί από αυτούς έναν γνήσιο ρομαντισμό και μια προσδοκία να συμβάλλουν με όλες τους τις δυνάμεις στην ανασυγκρότηση του έθνους, αλλά σύντομα αντιλαμβάνονταν ότι πολλές από τις αιτίες της κακοδαιμονίας της χώρας εδράζονταν μέσα στο κοινοβούλιο, γεγονός που τους έκανε επιφυλακτικούς ή σκεπτικούς σχετικά με το ρόλο που πρέπει να παίξουν.

Η παρουσία πολιτικών, που εκφέρουν έστω και περιστασιακά μια ορθολογική αντίληψη για τα τεκταινόμενα, είναι μικρή αλλά η παρουσία της διαφορετικής προσέγγισης δημιουργεί την ελπίδα μιας θετικής εξέλιξης στην ελληνική πολιτική

και θυσιάστηκαν στο συμφέρον της φιλοδοξίας και της φιλαρχίας των κυβερνώντων με αποτέλεσμα να καθούν περιοχές όπως η Ήπειρος και η Ελασσόνα. ο.π. 27-1-1882.

⁴⁷⁵ ο.π. 23-1-1882

⁴⁷⁶ Δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Θεσσαλία* η αγόρευση του Ν.Γεωργιάδη στη Βουλή. Ο Γεωργιάδης εκ μέρους των Θεσσαλών βουλευτών απαντά στις αιτιάσεις των βουλευτών της Παλιάς Ελλάδας περί αγνωμοσύνης τους κυρίως επειδή δεν συμφωνούν με την κυβέρνηση. ο.π. 27-2-1882.

πραγματικότητα. Βέβαια όπως θα φανεί παρακάτω η στάση τους αυτή συνήθως είναι ευμετάβολη και δεν χαρακτηρίζεται από λογική συνέπεια. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η στάση του βουλευτή Φιλάρετου όταν στην ελληνική βουλή προέκυψε θέμα σχετικά με την νομιμότητα της εκλογής βουλευτών από τις νέες επαρχίες και της αποπομπής τους από τη Βουλή, ο οποίος δήλωσε ότι θα ψηφίσει υπέρ της ακύρωσης της εκλογής του βουλευτή, όχι γιατί θέλει να καταψηφίσει τους Κρήτες αλλά γιατί προφανώς έγιναν κυβερνητικές παρανομίες και η εκλογή τους δεν είναι σύννομος. Κατηγορεί μάλιστα τον πρωθυπουργό που αφηγείται στη Βουλή τα κατορθώματα των Κρητών, προσπαθώντας να κινήσει τα συναισθήματα των βουλευτών και να μην αντιμετωπίσει το θέμα με την λογική⁴⁷⁷.

Από τα τέλη του 1896 πολλοί βουλευτές, ανάμεσά τους και ο Φιλάρετος κάνει συχνές παρεμβάσεις στις συνεδριάσεις της βουλής για να αναδείξει θέματα που άπτονται του εθνικού ενδιαφέροντος. Ειδικά όταν πρόκειται για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής που διαπραγματεύονται τα εθνικά θέματα και τα οποία είτε συνοδεύονται από παραλείψεις και παραβιάσεις του νόμου είτε δεν προωθούνται εξαιτίας των νόμων και των διεθνών συνθηκών τότε οι αντιπολιτευόμενοι, κυρίως, πολιτικοί γίνονται καταπέλτες, ξεχνούν την κοσμική νομιμότητα και ακολουθούν της επιταγές της προσωπικής και εθνικής τους ηθικής, όπως μας δείχνει άρθρο του βουλευτή Γ. Φιλάρετου που δημοσιεύεται στην εφ. *Θεσσαλία*⁴⁷⁸. «Ο Φιλάρετος υποβάλλει πρόταση στη Βουλή στην οποία αποδοκιμάζει τη στάση της προηγούμενης κυβέρνησης γιατί επικύρωσε την ελληνοτουρκική σύμβαση της 31^{ης} Μαρτίου του 1881 η οποία δεν ικανοποιεί τους εθνικούς πόθους και τις ανάγκες ρύθμισης των συνόρων. Κατηγορεί την τότε κυβέρνηση ότι την υπέγραψε αυθαίρετα παρά την ρητή εντολή που είχε λάβει από την εθνική αντιπροσωπεία, χωρίς να συγκαλέσει τη Βουλή για να υποβάλλει την σύμβαση και την νομοθετική αφομοίωση των νέων επαρχιών, κατά παράβαση του Συντάγματος, και προέβη σε διάλυση της βουλής παραγνωρίζοντας τα δικαιώματα του λαού. Επίσης ότι συμβούλευσε το Στέμμα να εκδώσει αντισυνταγματικά διατάγματα. Ως εκ τούτου αποδοκιμάζει την πολιτική της και διαμαρτύρεται για την αντεθνική λύση του μεθοριακού ζητήματος».

Στις συνεδριάσεις της βουλής, ο βουλευτής Φιλάρετος πολλές φορές αναφέρεται στα εθνικά ζητήματα καθώς προκύπτουν διάφορες αφορμές και ελέγχει την κυβέρνηση για το ρόλο που παίζει στην εξυπηρέτησή τους. Για παράδειγμα αναφερόμενος στις προσπάθειες της Ρουμανίας στην Κωνσταντινούπολη για την ίδρυση Εξαρχίας, στην διαγωγή της Πύλης και στα απαραβίαστα προνόμια του Πατριαρχείου «προσημαίνει εθνικήν καταστροφήν εκ των κινδύνων τούτων και της αδρανείας της Κυβερνησεώς μας». Και συνεχίζει «Μετά 30^η λέγει εγκατάλειψιν της εθνικής ιδέας ή μάλλον καταπολέμησιν αυτής κατωρθώθη να διατηρηθή ακμαίο το εθνικόν φρόνημα αλλά τα προσκόμματα είναι πολλά και ουδεμία ελήφθη πρόνοια όπως προλάβωμεν τα τεκταινώμενα. Αν δεν υπήρχον και οι εν Μακεδονία αρματωλοί όπως ενόπλως διαμαρτυρηθώσι περί των δικαιωμάτων του ελληνισμού, αγνώω αν ηδύνατο να φείνη πλέον λόγος περί Ελλάδος πολλώ δε μάλλον εν Μακεδονία. Αι ευάριθμοι εκατοντάδες των γενναίων μαχητών προς τους οποίους ο ελληνισμός

⁴⁷⁷ Στη συζήτηση σχετικά με το θέμα της μη σύννομης εκλογής του βουλευτή από την Κρήτη Αδάμαντα ο Φιλάρετος είπε σχετικά με την προσπάθεια του πρωθυπουργού να συγκινήσει εθνικά τα μέλη του κοινοβουλίου, « Δεν συγκινούμεθα πλέον δια λέξεων αισθηματικών, σκοπίμως ριπτομένων υπό τους θόλους του κοινοβουλίου. Δεν αρκεί σήμερα να ρίψει κανείς εις το άκρον του ακκίστρου την επαγωγόν φράσιν Μεγάλη Ιδέα, διότι ο ακροατής πριν συγκινηθεί εξετάζει πριν τις ο λέγων και διατί» ο.π. 24-2-1882.

⁴⁷⁸ ο.π. 4-3-1881

οφείλει μεγάλην και αϊδιον ευγνωμοσύνην, ηδυνήθησαν να αφυπνίσουν τον ενθουσιασμόν και ν'αναγκάσουν την διπλωματίαν να ενθυμηθή ότι μεταξύ των διεκδικούντων την Μακεδονίαν είνε η Ελλάς. Οποίαν εκτίμησιν έλαβον οι αρματωλοί και οι Μακεδόνες υπο του ελληνικού λαού περιττόν να είπω προς υμάς, αλλά και οποίας σημασίας έτυχον υπό της επισήμου Ελλάδος και οποίας αντιδράσεις και αυτό περιττό να προσθέσω»⁴⁷⁹.

Ο ίδιος έφερε προς εξέταση στη βουλή κατά την συνεδρίαση της 3 -12-1896 το θέμα του κληροδοτήματος Βασσάνη γιατί πίστευε ότι η κυβέρνηση παραβίασε τη διαθήκη του κληροδότη - που άφησε το ποσό των 500.000χιλ φράγκων για να αναγερθεί Ναυτική σχολή στον Πειραιά και όσα χρήματα περισσέψουν να κατατεθούν στην Τράπεζα και να χρησιμοποιηθούν για να στέλλονται ναυτικοί δόκιμοι στην Ευρώπη – και ζητά από την κυβέρνηση να εξηγήσει γιατί δεν πραγματοποιήθηκε ακόμη η θέληση του κληροδότη. Η απάντηση ήταν ότι τα χρήματα είναι διαθέσιμα και ανά πάσα στιγμή μπορούν να διατεθούν αλλά έπειτα από την επιμονή του βουλευτή προκύπτει πως ένα ποσό από αυτά χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει επιτακτικές ανάγκες το 1895. Ο Φιλάρετος επιμένει στη δευτερολογία του όσα χρήματα έμειναν -περίπου 245.000 χλ φράγκα- να κατατεθούν στην τράπεζα για το σκοπό που ορίστηκε. Η κακή διαχείριση του κληροδοτήματος από την κυβέρνηση δείχνει ότι αυτή παρουσιάζει μια διάσταση ανάμεσα στα λόγια και τα έργα της. Ενώ δηλαδή προβάλλει με κάθε μέσο και σε κάθε ευκαιρία μια ανέξοδη πατριδορρητορεία, στην πράξη αποφεύγει να επενδύσει σ' αυτή ακόμα και όταν τα χρήματα προέρχονται από δωρεές.

Ανάλογο θέμα φαίνεται να θέτει σε συνεδρίαση της βουλής την 19-8-1897 ο ίδιος βουλευτής σχετικά με τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν από εισφορές υπέρ των προσφύγων από το 1892 μέχρι και τα μέσα του 1897 και δόθηκαν στο βασιλιά να τα διαχειριστεί. Στο ερώτημα απάντησε ο κ. Ράλλης, πρωθυπουργός, λέγοντας ότι τα χρήματα που προέκυψαν από τους εράνους υπέρ των θεσσαλών προσφύγων, δόθηκαν από την κυβέρνηση στο βασιλιά. Συνολικά επρόκειτο για 3.500 λίρες από τις οποίες οι 150.000 δρχ διατέθηκαν υπέρ του ταμείου των χηρών και των ορφανών, και τα υπόλοιπα υπέρ των προσφύγων αλλά ο πρωθυπουργός δεν μπορεί να γνωρίζει τι έγιναν τα χρήματα που δόθηκαν στο βασιλιά από τους εράνους⁴⁸⁰. Ο Φιλάρετος εδώ φαίνεται να αμφισβητεί την διαχείριση των χρημάτων από το βασιλιά καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την διάθεσή τους και ίσως υπαινίσσεται ότι αυτά έγιναν αντικείμενο κατάχρησης. Υποστηρίζεται στην άποψή του αυτή από τον βουλευτή Κριεμάδη ο οποίος ζητά από τον υπουργό των Εσωτερικών να καταθέσει πίνακες με τα ποσά που εισπράχθηκαν από εράνους υπέρ των Θεσσαλών προσφύγων γιατί υποπτεύεται ότι έγιναν καταχρήσεις. Στην ίδια συνεδρίαση ο Σιβιτανίδης μιλά και αυτός για την περίθαλψη των προσφύγων υποστηρίζοντας πως πρέπει να ληφθούν σοβαρότερα μέτρα και κάνει ειδική αναφορά σ' εκείνους που περιπλανώνται στα θεσσαλικά βουνά και αγωνίζονται ακόμα υπέρ βωμών και εστιών χωρίς να έχουν καμία βοήθεια από την κυβέρνηση.

Οι παραπάνω τοποθετήσεις των βουλευτών δείχνουν ότι το κράτος αφού αποδείχτηκε ανίκανο να αποτρέψει τον πόλεμο του 1897, το αντίθετο μάλιστα, τώρα αποδεικνύεται εξίσου ανίκανο να διαχειριστεί και την ήττα μαζί με τις συνέπειες που επέφερε αυτή για τους ντόπιους πληθυσμούς. Τα χρήματα των εισφορών που θα μπορούσαν να ανακουφίσουν τους εξαθλιωμένους και κατατρεγμένους πρόσφυγες

⁴⁷⁹ Εφ *Εμπρός* 11-12-1896.

⁴⁸⁰ ο.π. 20-8-1896

διασπαθίζονται και ο κρατικός μηχανισμός δεν είναι σε θέση να εξηγήσει τι απέγιναν οι κάθε είδους εισφορές.

Στο εσωτερικό οι πολίτες νοιώθουν την εγκατάλειψη του κράτους και των πολιτικών τους, όπως μαρτυρεί μια επιστολή διαμαρτυρίας των κατοίκων του χωριού Πλάτανος της Μαγνησίας προς την εθνική Βουλή, και υπογραμμίζουν πως η στάση των πολιτικών απέναντί τους ουσιαστικά ματαιώνει τους εθνικούς τους αγώνες⁴⁸¹. Σε άρθρο επίσης που δημοσιεύεται στην εφ. Θεσσαλία προτρέπονται οι βουλευτές της επαρχίας Βόλου να μεριμνήσουν στη βουλή για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της ιδιαίτερης τους πατρίδας που βρίσκεται σε οικτρή κατάσταση⁴⁸². Η συχνότητα των άρθρων αυτών στον τοπικό τύπο, τη συγκεκριμένη περίοδο υπογραμμίζει την ανεπάρκεια του κράτους να αντιμετωπίσει καίρια και χρονίζοντα προβλήματα της περιοχής, άποψη που φαίνεται να συμμερίζεται και το συγκεκριμένο δημοσιογραφικό όργανο.

Αν μάλιστα συγκρίνουμε την τωρινή αρθρογραφία με εκείνη του προηγούμενου έτους, βλέπουμε ότι η δυσαρέσκεια που προκύπτει στην κοινή γνώμη από την ολιγορτία του κράτους στην επίλυση των προβλημάτων της περιοχής διογκώνεται και σταδιακά αποσύρεται η εμπιστοσύνη προς τους βουλευτές της επαρχίας Βόλου στους οποίους είχαν εναποτεθεί πολλές ελπίδες για την πρόοδο του τόπου. Λαμβάνοντας υπόψη και την αρθρογραφία του Δ.Σαράτση στην εφ. *Πατρίς* του Βόλου οκτώ χρόνια αργότερα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν έχουν βελτιωθεί τα πράγματα σε σχέση με το παρελθόν και ότι οι βουλευτικοί εκπρόσωποι της περιοχής έχουν αφομοιωθεί σε μεγάλο βαθμό από το πολιτικό κατεστημένο που κυριαρχεί στη χώρα⁴⁸³. Τη θέση της ελπίδας και της προσδοκίας παίρνει η απογοήτευση και η καχυποψία. Η ελληνική κυβέρνηση προσεγγίζει την επίλυση των μεγάλων προβλημάτων της Θεσσαλίας με γραφειοκρατική διάθεση και έλλειψη αποφασιστικότητας, που προφανώς προκαλείται από την έλλειψη διαθέσιμων οικονομικών πόρων για την αντιμετώπισή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των υδραυλικών έργων τα οποία φαίνεται να θέτουν ως άμεση προτεραιότητα, σε κάθε ευκαιρία οι τοπικοί βουλευτές, αλλά η κυβέρνηση αναλώνεται στη συγκρότηση επιτροπών για την εξέτασή τους με αποτέλεσμα 18 χρόνια μετά την προσάρτηση να μην έχει προχωρήσει πέρα από το στάδιο των μελετών⁴⁸⁴.

⁴⁸¹ Οι κάτοικοι του Πλατάνου που πρωτοστάτησαν στους αγώνες για την ελευθερία το 1821 ως το 1878 κάνουν τώρα έκκληση στους βουλευτές της Ελλάδας και της Θεσσαλίας να συμεριισθούν τις θυσίες τους και τις καταστροφές που έχουν υποστεί και να μην τους εγκαταλείψουν. Εφ. *Θεσσαλία* 26-5-1882

⁴⁸² ο.π. 20-10-1882.

⁴⁸³ Ο Δ. Σαράτσης το 1891 δημοσιεύει κείμενα στην εφ *Πατρίς* του Βόλου που αφορούν στα προβλήματα του κόσμου. Ο κομματισμός, οι ψεύτικες υποσχέσεις των βουλευτών, η κακή διακυβέρνηση της χώρας, η διάθεση των αγροτικών προϊόντων είναι μερικά τα θέματα αυτά. *Αρχείο Δ. Σαράτση, Παιδεία και Κοινωνία, Αλληλογραφία – Μαρτυρίες – Δημοσιεύματα*, Εποπτεία Α. Δημαράς, τ Α', Πολιτικά – Κοινωνικά, επιμ. Γιαν. Παπακόστας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σελ.14

⁴⁸⁴ Σε άρθρο του *Σκριπ* με τίτλο « Τα Υδραυλικά Έργα της Θεσσαλίας» δημοσιεύονται τα εξής: «Το υπουργείον των Εσωτερικών απέστειλε χθες προς την μεγάλην επιτροπήν, την συσταθείσαν όπως μεριμνήση περί της μελέτης και της κατασκευής υδραυλικών έργων εν θεσσαλία, όλας τας γενόμενας μέχρι τούδε μελέτας επί του ζητήματος τούτου. Τας μελέτας τούτας εξήτησεν η Επιτροπή, όπως τα εξετάση και ίδη κατά πόσον είναι επαρκείς δια τας ανάγκας της Θεσσαλικής χώρας και κατά πόσον δέονται συμπληρώσεως. Μετά τούτο η Επιτροπή θα προβή εις τον καταρτισμόν πλήρους και μακράς

Οι κάτοικοι του Βόλου πίστευαν ότι η απελευθέρωση από τους Τούρκους και η διοικητική τους ένταξη στην Ελλάδα θα έλυνε αυτόματα όλα τα προβλήματα αλλά σύντομα διαπίστωσαν ότι ελάχιστα πράγματα είχαν αλλάξει. Επιτακτικά θέματα όπως οι συγκοινωνίες, η διοικητική διαίρεση, η εκπαίδευση, το ταχυδρομείο παρέμεναν ακόμα ως ανάγκες και τίποτα δεν γινόταν για την επίλυσή τους. Εκφράζονται επίσης κατηγορίες κατά των Θεσσαλών βουλευτών ότι αφομοιώθηκαν από τον παλαιοκομματισμό και αδιαφορούν για τα προβλήματα του τόπου τους⁴⁸⁵. Η αδυναμία των ντόπιων βουλευτών και του κράτους να αντιμετωπίσουν τα καθημερινά προβλήματα του κόσμου γίνονται αιτία για τη δημοσίευση άρθρων στα τοπικά έντυπα που καταδεικνύουν την πηγή των προβλημάτων τους. Αξιοσημείωτη αποδεικνύεται η ολιγωρία του κράτους σε φαινόμενα φυσικών καταστροφών όπως οι σεισμοί στη Θεσσαλία το 1905 και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Αγιάς. Λόγω της σεισμικής δραστηριότητας κατέπεσαν κτίσματα σε πολλά χωριά της περιοχής ενώ σημειώθηκαν ρήγματα σε σπίτια του Βόλου και της Λάρισας με αποτέλεσμα οι κάτοικοι των σεισμόπληκτων χωριών να διαμένουν σε σκηνές για ένα μήνα περίπου, κινδυνεύοντας να πεθάνουν από το κρύο αφού η θερμοκρασία την νύχτα έφτανε στους 10-15 βαθμούς κάτω από το μηδέν και οι άνθρωποι ζούσαν κυριολεκτικά μέσα στο χιόνι, χωρίς ξυλεία και τρόφιμα. Το θέμα αναδεικνύεται και στον αθηναϊκό τύπο αφού όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται σε δημοσίευμα « Δυστυχώς η Κυβέρνησις μένει ανάλγητος προ της αξιοδακρύτου καταστάσεως φιλονόμων πολιτών οίτινες καταβάλλουν αγωγύστως και ανελλιπώς τους φόρους των άνευ αξιώσεων παραλόγων και χωρίς να επιβαρύνωσι τον προϋπολογισμόν του Κράτους με δαπάνας δημοσίας ασφαλείας και διοικήσεως»⁴⁸⁶

Την επόμενη δεκαετία κάποιοι θα προσπαθήσουν να δημιουργήσουν νέους πολιτικούς συνδυασμούς για να αντιμετωπίσουν την αναποτελεσματικότητα των ήδη υπάρχοντων και για να διώξουν το ρουσφέτι και τον φατριασμό των πολιτικών, όμως οι πελατειακές σχέσεις, παγιωμένες στη συνείδηση πολιτικών και πολιτών δεν μπορούν εύκολα να ξεριζωθούν⁴⁸⁷. Διατηρούνται αναλλοίωτες από την εποχή της τουρκοκρατίας, εξοστρακίζουν την αξιοκρατία και συμβάλλουν στην διαίωνιση της κακοδαιμονίας του κράτους.

Ακόμα και στην περίπτωση του εθνικού θέματος, που έχει ανακηρυχθεί σε μείζον ζήτημα της ελληνικής πολιτικής παρατηρούμε ότι η θεωρία πολύ απέχει από την πράξη. Αυτό σημαίνει ότι το ενδιαφέρον των πολιτικών για την αποκατάσταση των αλύτρωτων Ελλήνων σε θεωρητικό επίπεδο είναι αντιστρόφως ανάλογο του

μελέτης μετά του σχετικού προϋπολογισμού δια τα υδραυλικά και λοιπά έργα, ων η πραγμάτωσις παρίσταται αναγκαία και άμεσος δια την γεωργικήν πρόοδον και οικονομικήν ανάρρωσιν της Θεσσαλίας. Ίνα δε πραγματοποιώθι τα έργα ταύτα η κυβέρνησις σκέπτεται να επιβάλη ελαφράν τινά φορολογίαν, αι ετήσιοι εισπράξεις της οποίας θα χρησιμεύσουν ως τόκοι και χρεωλύσιον του εξευρηθησομένου καφαλαίου δανείου το οποίον θα δαπανηθή δια την κατασκευήν των σπουδαίων τούτων έργων» Εφ. Σκριπ 28-10-1900

⁴⁸⁵ Στο κύριο άρθρο της η *Θεσσαλία* εκφράζει την απογοήτευση της για τους Θεσσαλούς βουλευτές που εστάλησαν στη βουλή για να αναζωογονήσουν τα πολιτικά ήθη και αντί γιαυτό ενεπλάκησαν στον άγριο πολιτικό ανταγωνισμό και αφομοιώθηκαν από τον παλαιοκομματισμό. Η πολιτική κερδοσκοπία έγινε σημαία τους αν και η εντολή που τους δόθηκε από τον κόσμο ήταν πολύ συγκεκριμένη και αφορούσε στην άοκνη φροντίδα τους για την προκοπή του τόπου. Εφ. *Θεσσαλία* 26-10-1883

⁴⁸⁶ Εφ. Σκριπ 2-2-1905

⁴⁸⁷ Εφ. *Ο Βόλος* 4-12-1892. Νέον κόμμα εν Βόλω, σελ 1.

ενδιαφέροντος που δείχνουν για την επίλυση των προβλημάτων τους σε πρακτικό επίπεδο. Έτσι, ενώ ξεσηκώθηκε στην Ελλάδα θύελλα αντιδράσεων για τους διωγμούς του ελληνισμού στην Ανατολική Ρωμυλία, το ενδιαφέρον αυτό και η αγανάκτηση για τη βαραβαρότητα των Βουλγάρων εκτονώθηκε σε συλλαλητήρια και πηχυαίους τίτλους στις εφημερίδες αλλά μειώθηκε σημαντικά όταν οι πρόσφυγες από την Βουλγαρία κατέφυγαν στην πατρίδα τους και έπρεπε να εγκατασταθούν πλέον στην Ελλάδα⁴⁸⁸.

Ανατρέχοντας στον τοπικό αλλά και τον Αθηναϊκό τύπο της περιόδου από το 1881 σχεδόν μέχρι και το 1922 αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση είναι η συχνότητα των δημοσιευμάτων σχετικά με τα εθνικά θέματα. Είτε πρόκειται για την αποστολή πολεμικών πλοίων στην Αλεξάνδρεια⁴⁸⁹, για να εγγυηθούν την ασφάλεια των εκεί Ελλήνων, είτε για την κατάσταση στη Μακεδονία και την Κρήτη, που περιγράφονται σαν καζάνια που βράζουν λόγω των διώξεων, που υφίστανται εκεί οι ελληνικοί πληθυσμοί, είτε αργότερα για τα δεινά που υποφέρει ο ελληνισμός της Μ. Ασίας το νόημα είναι ένα : η μητέρα Ελλάδα πρέπει να προστατέψει τα αλύτρωτα παιδιά της με κάθε κόστος και θυσία και οι πολιτικοί πρέπει να είναι πρωτεργάτες στο θέμα αυτό.

Τα δημοσιεύματα αυτά συνάδουν με την αλυτρωτική πολιτική που επέλεξε να ακολουθήσει η Ελλάδα αναγύροντάς την σε άμεση προτεραιότητα της εθνικής της πολιτικής φροντίζοντας να συστρατεύσει όλη την κοινωνία σ' αυτό το σκοπό. Η φωνή των εφημερίδων συνηγόρησε και υποστήριξε την παραπάνω προσπάθεια,, λειτουργώντας ως εκφραστή της κοινής γνώμης. Ο λόγος που άρθρωναν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποτελούσε έναν επίσημα διατυπωμένο πολιτικό λόγο που κάνοντας έκκληση στα πατριωτικά αισθήματα των ανθρώπων, περιγράφοντας με ζοφερά χρώματα τα όσα υπέφερε το υπόδουλο γένος, απαιτούσε να λυθούν τα αλυτρωτικά θέματα για να μπορέσει η χώρα να προχωρήσει, να ανακάμψει και να επιτελέσει την εθνική της αναγέννηση.

Η θέση αυτή κατέληξε να αποτελέσει και πρόταση της ελληνικής πολιτικής διακυβέρνησης και την κυρίαρχη επιλογή της έναντι της μειοψηφούσης που πρότεινε να προχωρήσει το κράτος στις αναγκαίες διαρθρωτικές αλλαγές που θα το οδηγούσαν στον αστικό εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη. Ακόμα και όταν από το 1910 και μετά η δεύτερη επιλογή προκρίθηκε, η πρώτη δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ. Η αναποτελεσματικότητα, η κακοδιοίκηση, η έλλειψη κοινωνικής ευαισθησίας, η πλημμελής εφαρμογή των νόμων ακόμα και η χρεοκοπία μπορούσαν να ξεχαστούν ή να συγχωρεθούν σε ένα κράτος, αν αυτό κατάφερνε να επιτελέσει το εθνικό του καθήκον.

⁴⁸⁸ Στην εφ. *Θεσσαλία* δημοσιεύεται γράμμα προς τον συντάκτη της εφημερίδας. Το στέλνει μια ομάδα Μακεδόνων που εκδιωγμένοι από τον τόπο καταγωγής τους το Λέχοβο ύστερα από κατηγορίες των Βουλγάρων, κατέφυγαν στην περιοχή του Αλμυρού αναζητώντας μια νέα πατρίδα. Όμως εκεί κάποιοι τους κατηγορήσαν σαν δολοφόνους Βουλγάρους με αποτέλεσμα να συλληφθούν. Μάλιστα δυσκολεύτηκαν πολύ να πείσουν τον μοίραρχο να τους αποφυλακίσει. Με την επιστολή τους αυτή εκφράζουν τη δυσαρέσκειά και την απογοήτευσή τους για την υποδοχή που τους επιφυλάχτηκε στην πόλη του Αλμυρού και τονίζουν χαρακτηριστικά ότι η συμπεριφορά αυτή ήταν χειρότερη εκείνη των Βουλγάρων. Εφ. *Θεσσαλία* 13-4-1906

⁴⁸⁹ Η κυβέρνηση Τρικούπη έστειλε το Μάιο του 1882 τα δύο μεγαλύτερα πολεμικά σκάφη το «Γεώργιος» και το «Ελλάς», στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας για να συμμετάσχουν με την αγγλογαλλική μοίρα στην επιχείρηση, προστατεύοντας με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα με τις διακυρήξεις της, την ακμάζουσα ελληνική παροικία. Ο Άγγλος διοικητής όμως δεν δέχθηκε την ελληνική προσφορά. Λ. Λούβη, Η αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας, η ευκαιρία της Αιγύπτου, στο Κ.Αρώνη-Τσίγλη, Λ. Τρίχα, *Ο Χ.Τρικούπης και η εποχή του, Πολιτικές απόψεις και κοινωνικές συνθήκες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ 122.

Οι Έλληνες βουλευτές αποτελούσαν κομμάτι αυτής της πολιτικής ιδεολογίας και πρακτικής. Όσοι δεν την υποκινούσαν, την ενστερνίζονταν και την συντηρούσαν άκριτα τις περισσότερες φορές. Ίσως η άντληση οπαδών μέσα από τη συστράτευση για ένα μεγάλο ιδανικό να αποτελούσε κίνητρο για τους, όπως επίσης και το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές ο τρόπος ήταν ανέξοδος, είναι όμως δύσκολο ακόμα και για τον ερευνητή του παρόντος να καταλήξει ότι η στάση του πολιτικού κόσμου οφειλόταν απλά και μόνο στην υστεροβουλία τους και τον καιροσκοπισμό. Η εθνική ιδεολογία βρισκόταν διάχυτη στην ατμόσφαιρα, απέρρευε από παντού και αναγκαστικά, όποιος ανέπνεε την προσλάμβανε. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 αποτελεί περίτρανη απόδειξη για τα παραπάνω.

Στον απόηχο της αναγγελίας της πτώχευσης του ελληνικού κράτους από την κυβέρνηση Τρικούπη, η απαίτηση από παραστρατιωτικούς, παραπολιτικούς και παραπανεπιστημιακούς κύκλους να δοθεί λύση στα εθνικά θέματα της Μακεδονίας και της Κρήτης γινόταν εντονότερη. Επειδή μάλιστα δεν θεωρούσαν τη χώρα ικανή να αναλάβει μόνη της το ζήτημα, συνέστησαν μια μυστική εταιρία την Εθνική Εταιρεία που συντόνιζε τις προσπάθειες για την προπαρασκευή της χώρας ώστε να επιτελέσει το εθνικό της έργο. Την εταιρεία στελέχωσαν στρατιωτικοί, πολιτικοί, πανεπιστημιακοί καθηγητές, διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, φοιτητές και πλήθος κόσμου, που κινούμενοι με απόλυτη μυστικότητα ενεργούσαν για την αποθέωση της Ελλάδας. Τα μέλη συναγωνίζονταν σε πατριωτισμό και παραλογισμό αφού πίστευαν ότι ένα κράτος σε πτώχευση μπορούσε να διεξάγει νικηφόρο πόλεμο με την Οθ. Αυτοκρατορία.

Οι βουλευτές του Βόλου δεν έμειναν αμέτοχοι, ορισμένοι δε έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας. Όπως ήδη αναφέραμε οι Γ. Φιλάρετος, Κ. Τοπάλης, Γ. Μπαλτατζής κ. α. υπήρξαν μέλη της εταιρείας, και πολλοί από τους βουλευτές πήραν μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις που έγιναν στο Βελεστίνο. Το αποτέλεσμα ήταν η συντριπτική ήττα της Ελλάδας, που βύθισε σε ταπείνωση τον ελληνισμό και αναδίπλωσε τα φτερά του, δυστυχώς όχι για πολύ, αφού την επόμενη δεκαετία θα επανέλθει πιο αποφασισμένος. Το ενδιαφέρον είναι ότι μετά την συνοριακή αποκατάσταση της Ελλάδας με την επέμβαση των Δυνάμεων και την επαναφορά της χώρας σε κατάσταση ειρήνης, ελάχιστες προσπάθειες έγιναν για να αναζητηθούν οι όποιες ευθύνες για το ζήτημα προς κάθε κατεύθυνση.

Υπήρχε μια διάχυτη επιθυμία να σβηστεί από τη μνήμη ο ατυχής πόλεμος του 1897, να θεωρηθεί ως μη γενόμενος και αποφευγόταν η συζήτηση γύρω από αυτό. Ίσως γιατί ο ενθουσιασμός για την επιτυχή έκβαση του γεγονότος είχε κυριολεκτικά συνεπάρει την ελληνική κοινωνία δημιουργώντας μια ονειρική ατμόσφαιρα και η προσγείωση ήταν απότομη πέραν κάθε προσδοκίας. Σύμφωνα με ιδιαίτερο τηλεγράφημα της εφ. *Εμπρός* στις αρχές του 1897 «η πόλη του Βόλου πανηγυρίζει την έλευση του πρίγκιπα Νικολάου και είναι έμπληη πολεμικού ενθουσιασμού. Στη διάρκεια της νύχτας ακούγονταν πυροβολισμοί κατά χιλιάδες και την επομένη όταν ο πρίγκιπας επιστατούσε την αποβίβαση τηλεβόλων και ίππων στο λιμάνι, κατά την αποβίβασή του χαιρετίστηκε από 20.000 πολίτες που ζητωκραύγαζαν και πυροβολούσαν με μανία. Η άμαξα δε που τον οδήγησε στην πόλη ήταν κυκλωμένη από Ηπειρώτες και Μακεδόνες ενώ την συνόδευαν χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Από τους εξώστες δε, έρριναν τον Πρίγκιπα με άνθη και ήταν άκρατος ο ενθουσιασμός και το πολεμικό μένος»⁴⁹⁰. Ο Τοπάλης μιλώντας στη Βουλή μετά τη λήξη του πολέμου για την ατμόσφαιρα που είχε επικρατήσει πριν και στη διάρκεια

⁴⁹⁰ Εφ *Εμπρός* 9-2-1897

της ελληνοτουρκικής σύρραξης είπε ότι «οι μόνοι Έλληνες που διαμαρτυρήθηκαν για τον πόλεμο και μάλιστα εμπράκτως ήταν οι λιποτάκτες», εννοώντας πως οι υπόλοιποι ήταν υποστηρικτές του.

Οι ελάχιστες προσπάθειες να αποδοθούν οι ευθύνες πέραν της Εθνικής Εταιρείας, υπονομεύτηκαν και η γνώμη του επίσημου κράτους ήταν να ξεχαστεί το ζήτημα. Η Εθνική Εταιρεία διαλύθηκε αλλά τα στελέχη της συνέχισαν να υπηρετούν την δημόσια ζωή της χώρας και μάλιστα από θέσεις ευθύνης, χωρίς να κληθούν να δώσουν λόγο για τη δράση τους- με εξαίρεση λίγους πολιτικούς που κατηγορήθηκαν για το ρόλο τους στον πόλεμο του 1897 και ένωσαν την ανάγκη να απαντήσουν, κινούμενοι από λόγους προσωπικής ευθιξίας όπως για παράδειγμα ο βουλευτής Βόλου Τοπάλης⁴⁹¹. Με την παράδοση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα εμφανίζονται στον ημερήσιο τύπο δημοσιεύματα που σκοπό έχουν να καταδείξουν όσους συνεργάστηκαν με τις τουρκικές αρχές καταδίδοντας τους ως μέλη της Εθνικής Εταιρείας και να ζητήσουν την τιμωρία τους⁴⁹².

Η ανακατάληψη της Θεσσαλίας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η κατάληψη της Θεσσαλίας από τις τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις δεκαέξι μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωσή της, αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα τραγικό γεγονός για τον ελληνισμό και ιδιαίτερα για την ίδια την περιοχή που βίωσε τις συνέπειες της τουρκικής κατοχής. Η έρευνα αυτή δεν θα ασχοληθεί με τα στρατιωτικά γεγονότα του πολέμου, καθώς αυτά έχουν καλυφθεί με λεπτομέρεια από την υπάρχουσα βιβλιογραφία αλλά θα περιγράψει σ' αυτή την ενότητα, τον ρόλο των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων κατά την παράδοση της περιοχής, βασισμένη στις πληροφορίες που προκύπτουν από τα δημοσιεύματα στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο.

Με δεδομένη την ταπείνωση που υπέστη ο ελληνικός στρατός στην πολεμική αναμέτρηση του 1897 επιχειρείται στη διάρκεια της παράδοσής της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος να ξεθωριάσουν οι ζοφερές μνήμες της ήττας και να τονωθεί το ηθικό του στρατού αλλά και των πολιτών. Προτού ξεκινήσει η επιχείρηση εκκένωσης της περιοχής πραγματοποιούνται στρατιωτικοί προβιβασμοί που θεωρούνται αναγκαίοι για τη στελέχωση των στρατιωτικών δυνάμεων ώστε να διεξαχθεί με επιτυχία⁴⁹³. Το ζήτημα των προβιβασμών όμως προσέκρουε στις αντιρρήσεις

⁴⁹¹ Ο Τοπάλης κατηγορήθηκε για τη στάση και την δράση του πριν την έναρξη και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Σε απάντηση των κατηγοριών που δέχτηκε έγραψε και εξέδωσε τη «Λογοδοσία» του.. Κ. Τοπάλης, *Παραλείπόμενα εκ του πολέμου του 1897 ή Λογοδοσία Βουλευτού της ΙΔ περιόδου της Βουλής*, τυπογραφείο Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1901, σελ. 27.

⁴⁹² Σε άρθρο της εφημερίδας *Σκριπ* με τίτλο «Οι καταδότες των χριστιανών» δημοσιεύονται τα παρακάτω: «Ως γνωστόν πέρυσι κατά την εποχήν της τουρκικής κατοχής της Θεσσαλίας συνελήφθησαν υπό των τουρκικών αρχών και εξωρίσθησαν εις Δαρδανέλλια καταδοθέντες ως μέλη της Εθνικής εταιρείας οι κ.κ Καραστεργίου, Αστεριάδης και Ταπαλίδης. Ούτοι ήδη επέδωκαν εις τον οικειόν εισαγγελέα μήνυσιν, δι ής κατηγορούσιν ως ενόχους των δεινοπαθημάτων των και μυστικούς καταδότες τους Μπέγα, Αλχανίτην, Αλή εφέντην, Σταυρίδη, Ιμβραΐμ εφέντην, σαπουνητή, Μαϊκόν εφένδη και Αναστ. Τσικτήραν». Εφ. *Σκριπ*, 27-09-1898

⁴⁹³ Το *Σκριπ* δημοσιεύει στο σχετικό άρθρο με τίτλο: Οι στρατιωτικοί προβιβασμοί – Οι έφοροι Βόλου και Λαρίσης τα παρακάτω: «Τα διατάγματα των στρατιωτικών προβιβασμών, περί των οποίων εγράφομεν χθες, υπεγράφησαν παρά του Βασιλέως, του υπουργού των Στρατιωτικών κ. Σμολένσκη παραστήσαντος αυτό την ανάγκην την οποίαν έχει η υπηρεσία λοχαγών ιδία προκειμένου να συμπληρωθούν τα στελέχη δια την προσεχή κατάληψιν της Θεσσαλίας. Οι προβιβασμοί προερχόμενοι εξ επιβαλλομένης ανάγκης ουδόλως επηρεάζουν τους γενικούς προβιβασμούς, ουδέ παρεμβάλλονται μεταξύ αυτών αξιωματικοί, καθ' ων υπάρχουν εκκρεμείς κατηγορία. Εκτός των αξιωματικών του

αρκετών στρατιωτικών και ανεδείκνυε μια προβληματική κατάσταση που επικρατούσε στα ενδότερα της στρατιωτικής δομής, συνδεόταν άμεσα με τις τοποθετήσεις και τον προβιβασμό των αξιωματικών και μέχρι τότε δεν είχε αντιμετωπιστεί⁴⁹⁴. Στα περισσότερα δημοσιεύματα που καλύπτουν το γεγονός της επιστροφής της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, γίνεται λόγος για εκκένωση της Θεσσαλίας από τουρκικές δυνάμεις κατοχής και κατάληψή της από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ίσως αυτό το σκοπό εξυπηρετεί η αναδημοσίευση από το *Σκριπ* ενός άρθρου της εφ. *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης που παρουσιάζει τις απόψεις του αυστριακού λοχαγού Σάλις σχετικά με τις μάχες του Βελεστίνου και στο οποίο τονίζεται η γενναιότητα που επέδειξαν στο πεδίο της μάχης αμφοτέρωι Έλληνες και Τούρκοι⁴⁹⁵.

Στις 6/18 Σεπτεμβρίου του 1897 υπογράφηκαν οι προπαρασκευαστικοί όροι της ειρήνης μεταξύ των εμπόλεμων, στους οποίους εμπεριέχονταν δώδεκα άρθρα. Στο 6^ο άρθρο γινόταν λόγος για εκκένωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους σε διάστημα ενός μηνός αφότου οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις θα ανακοίνωναν ότι εκπληρώθηκαν οι προβλεπομενοι όροι και είχε ορισθεί χρονικά ο κανονισμός με δάνειο, της πολεμικής αποζημίωσης που είχε επιδικασθεί να πληρώσει η Ελλάδα στην Τουρκία.⁴⁹⁶ Βάση αυτού του όρου ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την εκκένωση

πεζικού προβιβάζονται και δύο λοχαγοί του υλικού πυροβολικού εις ταγματάρχας, οίτινες θα διορισθούν έφοροι των αποθηκών υλικού πολέμου Βόλου και Λαρίσης, προσέτι και τρεις υπολοχαγοί του αυτού όπλου εις λοχαγούς. Αι ενέργειαι τας οποίας κατέβαλον οι εναντιούμενοι εις τους προβιβασμούς τουτους όπως μη δημοσιευθούν, φαίνεται ότι εναυάγησαν». ο.π. 4-3-1898

⁴⁹⁴ «Η πρώτη αναταραχή προκλήθηκε από καθαρά επαγγελματικούς λόγους και ήταν σχετική με τις προαγωγές των αξιωματικών. Μέχρι το 1896 οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων, έχοντας δικαίωμα επιλογής, κατατάσσονταν όλοι στο πυροβολικό και στο μηχανικό, ενώ τα στελέχη του πεζικού προέρχονταν από τις τάξεις των υπαξιωματικών. Με αυτό τον τρόπο οι οργανικές θέσεις του πυροβολικού και μηχανικού είχαν κορεσθεί και γιαυτό υπήρχαν και οι λεγόμενες γενικές θέσεις, που τις καταλάμβαναν αποκλειστικά οι αξιωματικοί των δυο κλάδων. Αφότου όμως καταργήθηκε η επιλογή και οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων πήγαιναν υποχρεωτικά στο πεζικό, άρχισαν να δυσφορούν και να ζητούν εξίσωση με τους συναδέλφους τους των τεχνικών όπλων που εκτός από ταχύτερη εξέλιξη είχαν και ορισμένα μισθολογικά πλεονεκτήματα». Ι. Πικρός, Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, στο *I. E.E.*, τόμος ΙΔ', σελ 169.

⁴⁹⁵ Παρατίθεται το άρθρο με τίτλο : Αι μάχαι του Βελεστίνου, Πως κρίνει αυτάς ο Αυστριακός λοχαγός Σάλις. « Η «Ν. Ημέρα» της Τεργέστης δημοσιεύει μακράς κρίσεις του πολέμου γραφείσας υπό του αυστριακού λοχαγού Σάλις, προλέγει δε τούτων τα εξής: Μετά τας επιπολαίους ως επί το πολύ αφηγήσεις των ανταποκριτών, άρχεται νυν η επιστημονική έρευνα προς το εμβριθέστερον δε τούτον έργον συνδέεται και η πραγματεία, η δημοσιευθείσα υπό του κόμητος Σάλις – Σεβις, λοχαγού του αυστριακού επιτελείου, εν τω « Οργάνω των επιστημονικών στρατιωτικών συλλόγων», αναδημοσιευθείσα δε και κατ' ιδίαν εν βιβλιαρίω εξ 87 σελίδων. Ο προδήλως εμβριθής και πολυμαθής αξιωματικός γόνος οίκου επιφανούς, τας πληροφορίας φαίνεται αρουσθείς εκ των αυθεντικών πηγών του επιτελείου, την μελέτην του δε διαφωτίζουνσιν οι επισυνημμένοι δέκα πίνακες. Ο αυστριακός λοχαγός συνοψίζει ως εξής τας κρίσεις του περί των εν Βελεστίνω μαχών: Τα τουρκικά στρατεύματα, εν μέσω δυσχερεστάτων περιστάσεων, επολέμησαν σχεδόν ανεξαιρέτως περί το Βελεστίνω γενναιότατα. Αλλ' άσμενοι αναγνωρίζομεν ότι και οι έλληνες υπό άξιον και δραστήριον ηγέτην, τον συνταγματάρχην Σμολένσκην, επετέλεσαν το καθήκον των, τούτο δε είνε τόσω μάλλον αξιέπαινον, όσο εδέησε να υπερνικηθώσιν αι δεινάι ηθικαί συνέπειαι της καταστροφής του Τυρνάβου και πολλά να οργανωθώσιν εκ νέου. Εν τέλει ο αυστριακός αξιωματικός, κρίνων τα πορίσματα του πολέμου, εκφράζει την ελπίδα ότι ο σμολένσκη, γενόμενος υπουργός, θ' απαλλάξη τον στρατόν της φθοροποιού επιδράσεως του κομματισμού και θ' ανυψώση το φρόνημα του. Εάν τούτο κατορθωθή, αι βαρείαι υλικάι θυσίαι, ας επέβαλε τη Ελλάδα η ειρήνη, δεν εγένοντο επί ματαίω» Εφ. *Σκριπ* 04-03-1898.

⁴⁹⁶ Ι. Πικρός, Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, στο *I. E.E.*, τόμος ΙΔ', σελ 158.

της Θεσσαλίας στα τέλη του Απριλίου του 1898 στις οποίες συμμετείχαν στρατιωτικοί και πολιτικοί εκπρόσωποι από ελληνικής πλευράς, αντιπρόσωποι των Δυνάμεων ως εγγυητές της τήρησης των συμφωνιών και τούρκοι εκπρόσωποι. Η ελληνική κυβέρνηση ενόψει της κατάληψης της Θεσσαλίας απέστειλε στρατιωτικές δυνάμεις καθώς και διοικητικούς, οικονομικούς και δικαστικούς υπαλλήλους προκειμένου να στελεχώσουν τις δημόσιες υπηρεσίες που είχαν διακόψει τη λειτουργία τους στη διάρκεια της τουρκικής κατοχής. Σύμφωνα με το σχέδιο της εκκενώσεως αυτή θα γινόταν σε τρεις ζώνες ενώ η πολεμική αποζημίωση θα πληρωνόταν σε τέσσερις δόσεις⁴⁹⁷.

Η στρατιωτική παρουσία υπήρξε καθοριστική τόσο για τη χάραξη των συνόρων όσο και για τη διασφάλιση της εφαρμογής των όρων της συνθήκης κατά την αποχώρηση των τουρκικών δυνάμεων από το θεσσαλικό έδαφος. Ως εγγυητής της εθνικής κυριαρχίας της ελληνικής πολιτείας, ο στρατός συμβολίζει, ακόμα και μετά την ταπεινωτική ήττα του 1897, τη δύναμη που θα στηρίζει την προσπάθεια του κράτους να επουλώσει τα τραύματά του και να ορθώσει ξανά το ανάστημά του. Η επιστροφή της ελληνικής κυριαρχίας στο θεσσαλικό έδαφος που ξεκίνησε το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου του 1898, θα προβληθεί από τον ημερήσιο τύπο με δημοσιεύματα που τιτλοφορούνται ως η « κατάληψις της Θεσσαλίας». Γίνεται αναλυτική περιγραφή των κινήσεων των στρατιωτικών δυνάμεων κατά την επιχείρηση εκκένωσης της περιοχής από τους Τούρκους και καταγράφονται η

⁴⁹⁷ Άρθρο της εφ. *Σκριπ* με τίτλο : Η Εκκένωσις της Θεσσαλίας περιγράφει τη διαδικασία ωσεξής « Αναχώρησις των αντιπροσώπων της οροθεσίας. Χθες την εσπέραν ανεχώρησαν οι κ.κ Ζαφειρόπουλος, αντισυνταγματάρχης του πυροβολικού και Ορφανίδης λοχαγός του μηχανικού μεταβαίνοντες εις Βόλον. Σήμερον δε την πρωίαν δια του αυστριακού ατμοπλοίου αναχωρούν επίσης δια Βόλον και τα έτερα δύο μέλη της επιτροπής της οροθεσίας οι κ.κ Κωνσταντινίδης αντισυνταγματάρχης και Χατζηανέστης λοχαγός και ο διορισθείς γραμματεὺς της επιτροπής κ. Σκιαδαρέσης, ακόλουθος του υπουργείου των Εσωτερικών. Μετά των ημετέρων αντιπροσώπων ανεχώρουν οι ξένοι επίτροποι των Μ. Δυνάμεων, οίτινες από κοινού θα διακανονίσουν την υπολειπομένην νέαν μεθόριον γραμμὴν. Οι επίτροποι της εκκενώσεως. Σήμερον δε αναχωρούν δια Βόλον και αντιπρόσωποί μας δια την εκκένωσιν της Θεσσαλίας οι κ.κ Προβελέγγιος και Φοντάνας. Οι αντιπρόσωποι οὗτοι πολύ πιθανόν να μην αναχωρήσουν δια του αυστριακού ατμοπλοίου, αλλά δια της «Μυκάλης», ήτις περί την εσπέραν αποπλέει εκ Πειραιώς φέρουσα τον στρατηγόν κ. Βάσσον εις Στυλίδαν. Εν τοιαύτη περιπτώσει θέλουσιν επιβιβασθῆ επί της « Μυκάλης» και οι ξένοι αντιπρόσωποι των δυνάμεων καθώς και οι ημέτεροι κ.κ Κωνσταντινίδης και Χατζηανέστης, Αναχώρησις του κ. Βάσσου. Το υποθργείον των Ναυτικών διέταξε χθές όπως το οπλιταγωγόν «Μυκάλη» λκαταπλεύση σήμερον την πρωίαν εκ Ναυστάθμου εις Πειραιά και τεθῆ υπό τας διαταγὰς του υποστρατήγου Βάσσου, αρχηγού της καταλήψεως της Θεσσαλίας. Η « Μυκάλη» φέρουσα τον κ. Βάσσον, πιθανώς δε και τους επιτρόπους δια την εκκένωσιν και την οροθεσίαν, θα αποπλεύση την εσπέραν ταύτην κατευθυνόμενῃ πρώτον εις Στυλίδα και κατόπιν εις Βόλον. Διαταγή δια την εκκένωσιν. Η Κυβέρνησις έδωκε διαταγὰς, όπως τα πολεμικά «Μυκάλη» και «Πάραλος» σταθεύοντα το εν εν Αγία Μαρίνη, το δε εν Ωρεοίς, τεθούν υπό τας αμέσους διαταγὰς του αρχηγού της καταλήψεως και χρησιμοποιηθούν δια την μεταφοράν στρατού προς κατάληψιν του Πηλίου και δια περιπολίας ανά τας Σποράδας μέχρι το Τσάγεζι δια την καταδίωξιν των λαθρεμπόρων. Επίσης εδόθησαν δ»ιαταγαί δια την πορείαν του στρατού και δια την καλήν συντήρησιν αυτού. Αναχώρησις των υπαλλήλων. Η Κυβέρνησις διέταξεν όπως εντός της σήμερον αναχωρήσουν δια Θεσσαλίαν όλοι οι υπάλληλοι Θεσσαλίας, διοικητικοί, οικονομικοί, και δικαστικοί. Ούτω ανεχώρησε χθες εις Βόλον ο αυτόθι τελώνης κ. Στελούδης μετά του γραμματέως και του α' ελεγκτού. Επίσης διετάχθησαν άπαντα τα τμήματα των υπουργείων όπως προβούν εις την συμπλήρωσιν των κενών θέσεων δημοσίων υπαλλήλων εν Θεσσαλία. Αι ζώναι της εκκενώσεως. Κατά το σχέδιον της εκκενώσεως, το συνταχθέν υπό των εν Κων/πόλει πρεσβευτών η Θεσσαλία θα εκκενωθῆ εις τρεις ζώνας. Η πολεμική όμως αποζημίωσις θα πληρωθῆ προς την Τουρκίαν εις τέσσερας δόσεις. Εκ τούτων αι δύο θα πληρωθούν κατά το διάστημα της εκκενώσεως, αι δε έτεραι δύο μετά την οριστικήν αποχώρησιν του Τουρκικού στρατού εκ Θεσσαλίας». Εφ. *Σκριπ* 27-4-1898.

πρόοδος και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ελληνική πλευρά κατά την εφαρμογή των όρων της συνθήκης⁴⁹⁸. Σε σχετικά δημοσιεύματα αναφέρονται επίσης η

⁴⁹⁸ « Η Κατάληψις της Θεσσαλίας, η εκκίνησις του στρατού , Δια την κατάληψιν της πρώτης ζώνης, Η διάταξις των Σωμάτων, Που θα καταυλισθή ο στρατός: Λαμία 6 Μαΐου. Σήμερον την 9^{ην} ώραν π.μ επεσκέφθη τους αντιπροσώπους ο αρχηγός κ. βάσσος. Την 10^{ην} αι αντιπρόσωποι της εκκενώσεως ανεχώρησαν οι μεν ξένοι εφ' ίππων, οι δε ημέτεροι εφ' αμαξών δια της πεδιάδος του Δαουκλή συνοδευόμενοι υπό έφιππου αποσπάσματος. Μετά την διέλευσιν των αντιπροσώπων εκ των προφυλακών απεσύρθησαν και οι τελευταίοι Τούρκοι διπλοσκοποί. Σήμερον την πρωίαν εξέδωκεν ο αρχηγός διαταγήν περί της εκκινήσεως των σωμάτων της καταλήψεως έχουσαν ως εξής: το αρχικόν σημείον ορίζεται το λοιμοκαθαρτήριον κείμενον πλησίον της Ταράτσας. Την εμπροσθοφυλακήν θα αποτελέσωσι τρεις ίλαι του 2^{ου} ιππικού συντάγματος, την κεφαλήν εις λόχος μηχανικού υπό τον υπολοχαγόν Δελαπόρταν, το δε κύριο σώμα αποτελεί το 2^{ον} πεζικόν σύνταγμα υπό τον κ. Κουμουνοδούρον και την εμπροσθοφυλακήν εις λόχος του 2^{ου} πεζικού συντάγματος. Τον στρατόν τούτον θέλουσιν ακολουθήσει κατόπιν τα θεραπευτήρια. Η διέλευσις της εμπροσθοφυλακής δια του αρχικού σημείου θα γίνη στην μίαν μετά μεσημβρίαν. Ο στρατός θα μεταβή εις Δαουκλή, όπου θα διανυκτερεύση. Εκείθεν την επιούσαν θα προχωρήση δια Νεζερού (Δομοκού) εις κάτω Δρανίσταν, όπου θέλει αναμένει διαταγάς. Η προέλασις εις τσαμάσιον δεν θέλει γίνει, καθ' όσον τούτο πιθανότατα αφιεται εν τη δευτέρα ζώνη. Η επιτροπή των αντιπροσώπων της εκκενώσεως θα προχωρήση μέχρι τον Παλαμά, όπου θα συνταχθή το πρωτόκολλον της παραδόσεως της πρώτης ζώνης. Εκείθεν η επιτροπή θα προχωρήση εις Δομοκόν και εν ή περιπτώσει καθ' οδόν δεν συναντήση τουρκικόν στρατόν προς συνοδία της, οι ακολουθούντες αυτήν ιππείς Έλληνες θα συνοδεύσωσιν αυτήν μέχρι των προθύρων του Δομοκού.

Κατάληψις της πρώτης ζώνης : επίσημον άγγελμα. Επισήμως ανηγγέλθη χθες την εσπέραν προς την Κυβέρνησιν, ότι χθες μετά μεσημβρίαν εγένετο ηπαράδοσις της πρώτης ζώνης υπό της Διεθνούς Επιτροπής, την οποίαν ζώνην αμέσως κατέλαβεν ο ημέτερος στρατός. Ούτως η μεν πρωτοπορεία κατεσκήνωσεν εις την πεδιάδα του Δαουκλή, το δε κύριον σώμα επί της Δερβέν – Φούρκας Συγχρόνως με την προέλασιν του κέντρου του στρατού μας δια της Δερβέν – Φούρκας, προήλασαν και τα άκρα, καταλαβόντα τους δήμους της επαρχίας Αλμυρού αφ' ενός, και τα παρά την όρθρυν χωρία μέχρι της Βουλγάρας αφ' ετέρου. Η Δευτέρα ζώνη: Από χθες μετά μεσημβρίαν ήρχισεν η επίσημος εκκένωσις της δευτέρας ζώνης, της περιλαμβανούσης ολόκληρον τον νομό Τρικ'άλων. Οι Τούρκοι όμως από τεσσάρων ημερών έχουν εκκενώσει σχεδόν εντελώς και την ζώνην ταύτην και μόνον ελάχιστα φρουραί τοπικός παραμένουν. Η Καλαμπάκα μάλιστα έχει εκκενωθή εντελώς από τουδε, καταλαμβάνεται δε το προσεχές Σάββατον υπό του ημετέρου στρατού. Προς τούτο απέρχονται σήμερον εκ δομοκού εις Φάρσαλα και εκείθεν κατ' ευθείαν εις Καλαμπάκαν οι αντιπροσωποί της εκκενώσεως». ο.π. 7-5-1898

Σε μεταγενέστερα δημοσιεύματα της ίδιας εφημερίδας συνεχίζεται η περιγραφή της εκκενώσεως της Θεσσαλίας από τον τουρκικό στρατό ανά ζώνες . Θα παραθέσουμε δημοσιεύματα σχετικά με την κατάληψη του Πηλίου και του Βόλου : « Η κατάληψις της Θεσσαλίας. Πως κατελήφθη το Πήλιον. Υπογραφή του Πρωτοκόλλου – που έγινε η απόβασις – υποδοχή των κατοίκων. Τηλεγράφημα απεσταλμένου μας: Βόλος 20 Μαΐου. Χθες την πρωίαν απήλθον εντεύθεν εις Βυζίτσαν εκ των επιτρόπων οι Μόργκεν της Γερμανίας, Μεχμέτ αλή της Τουρκίας και Σωτίλης της Ελλάδος, οίτινες περί την 10^{ην} ώραν υπέγραψαν αυτόθι το πρωτόκολλον της καταλήψεως του Πηλίου. Η « Μυκάλη» φέρουσα το 7^{ον} τάγμα των Ευζώνων απεβίβασε πρώτον στρατόν εις τον όρμον « Καλά Νερά» του Πηλίου, κατόπιν εις Τρίκερι, Τσαγκαράδες, Χορευτό της Αγυιάς και Τσάγεζι. Περί την εσπέραν συνετελέσθη σύμπασα η κατάληψις του πρώτου τμήματος της τέταρτης ζώνης. Πανταχού οι κάτοικοι υπεδέχθησαν μετά ζητωκραυγών και ενθουσιασμού τον στρατόν. Ιδίως εις την Ζαγοράν η δεξίωσις ήτο συγκινητικωτάτη».

«Η τέταρτη ζώνη. Το τελωνείον Βόλου- πότε παραδίδεται –τα εργαλεία του μηχανικού. Φάρσαλα 20 Μαΐου . Σήμερον ανεμένετο εις Βόλον εξ Αγυιάς, όπως μεταβή και παραστή εις την κατάληψιν η επιτροπή της εκκενώσεως προς παραλαβήν του τελωνείου Βόλου δι ήν οι Τούρκοι είναι έτοιμοι. Η εκκένωσις της τετάρτης ζώνης εξακολουθεί δραστηρίως. Εν Λαρίση μόνον μικρά φρουρά απέμεινεν, ανεχώρησεν δε εκείθεν και ο διοικητής αυτής Χαμδή πασσάς. Το Βελεστίνον επίσης εξεκενώθη. Στρατός παραμένει ήδη εις ΟΟρμάν Μαγούλα και εις Αϊβαλί περί τας 15 χιλιάδας. Εγένοντο σήμερον αναζητήσεις εργαλείων μηχανικού κεχωσμένων εις θέσιν « Λαιμός». Ευρέθη η τάφος ανοικτή άνευ όμως των εργαλείων. Οι Τούρκοι φαίνεται ανεύρον και παρέλαβον αυτά. Η κατάληψις των λοιπών τμημάτων της τετάρτης ζώνης άρξεται την 22αν . τμήμα στρατού θέλει καταλάβει ταμέχρι του Παγκράτη χωρία. Η κατάληψις της Λαρίσης. Η Λάρισα καταλαμβάνεται αύριον ωρισμένως . προς τούτο σήμερον η 2^α ταξιαρχία αναχωρεί εκ Φαρσάλων πεζή βαδίζουσα δια της δημοσίας οδού εις προς τον τεκέν και εκείθεν προς Νεμπεγλήρ, όπου και θα καταυλισθή. Εκ

ανησυχία του ντόπιου τουρκικού πληθυσμού κατά την αποχώρηση των στρατιωτικών τους δυνάμεων καθώς και ο σκεπτικισμός τους για το αν πρέπει να παραμείνουν στην Ελλάδα ή να μεταναστεύσουν σε οθωμανικό έδαφος⁴⁹⁹. Η ανησυχία του τουρκικού πληθυσμού εστιάζεται στο γεγονός ότι μπορεί να υποστούν αντίποινα από τους Έλληνες συντοπίτες τους όταν επιστρέψει η ελληνική κυριαρχία στην περιοχή. Η όξυνση των πνευμάτων είχε κλιμακωθεί με την έναρξη του πολέμου και αυξήθηκε στη διάρκεια της τουρκικής κατοχής φέρνοντας στην επιφάνεια μίσση και πάθη του παρελθόντος. Ήταν επόμενο λοιπόν οι οθωμανικοί πληθυσμοί να κυριευθούν από το αίσθημα της ανασφάλειας.

Από το 1897 στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο

Το κράτος και οι βουλευτές της περιοχής – ο Γ. Φιλάρετος αποτελεί εξαίρεση, όπως έχουμε ήδη επισημάνει παραπάνω- παρά τη δηλωμένη τους προσήλωση στους εθνικούς αγώνες δεν έδειξαν ανάλογη ευαισθησία για το θέμα των άστεγων πληθυσμών που διωγμένοι από τις στρατιωτικές συγκρούσεις στο θεσσαλικό μέτωπο, περιφέρονταν ένα χρόνο μετά, από χωριό σε χωριό ή πολλοί κατέφυγαν στην Αθήνα αναζητώντας προστασία. Η συντήρηση πολλών από αυτούς εγκαταλείφθηκε στα χέρια της φιλανθρωπικής πρωτοβουλίας, ειδικά στην πρωτεύουσα όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Το έργο των φιλανθρώπων κρίνεται σημαντικό από τον Τύπο που προβάλλει συχνά ενέργειες των ιδιωτών προς ανακούφιση της δυστυχίας των προσφύγων, όπως θα δούμε στα παρακάτω δημοσιεύματα⁵⁰⁰: Ανακοινώνεται από τις στήλες του *Εμπρός* ότι « η προς εγκατάσταση των προσφύγων επιτροπή των κυριών» θα περάσει από διάφορες περιοχές της Αθήνας για να δώσει τις εκκλήσεις της και να ζητήσει την συνδρομή των συμπολιτών ώστε να μπορέσουν οι θεσσαλοί πρόσφυγες να επιστρέψουν και να εγκατασταθούν στα σπίτια τους.. Σύμφωνα με άλλη είδηση :

Νεμπεγλέρ λίαν πρωί την επομένη θα βαδίσει κατ' ευθείαν προς την Λάρισαν. Εις το τμήμα της Λαρίσης παραλαμβάνεται ο ζάρκος, η γιάννουλη, το Κουτσόχερο, η Γούνιτσα μέχρι Δένδρων. Οι επίτροποι εις Λάρισαν. Σήμερα τον πρωί μεταβαίνουν εις Λάρισαν οι επίτροποι της εκκενώσεως, όπως παραλάβουν την πόλιν, παραστούν δε την επομένη και εις την κατάληψιν αυτής» . ο.π. 21-5-1898.

⁴⁹⁹ Η εφ. *Σκριπ* δημοσίευσε τηλεγράφημα του απεσταλμένου της στο Βόλο με τίτλο : Οι εντόπιοι Τούρκοι παρουσιάσθησαν εις τον Ετεμ – τι τον ρώτησαν « Οι εντόπιοι Τούρκοι του Βόλου, παρουσιασθέντες σήμερον εις τον Ετέμ πασάν ηρώτησαν αυτόν αν πρέπει να μείνωσιν ή να αποχωρήσωσιν. Ο στρατάρχης απήντησεν ότι οφείλουσι να εξετάσωσι την συνείδησίν των και να μείνωσιν αν δεν έβλαψαν τους χριστιανούς, ν' αναχωρήσωσι δε αν επροξένησαν κακόν εις αυτούς. Οι συνελθόντες κατόπιν της απαντήσεως ταύτης απεφάσισαν όπως αποστείλωσιν εις Τουρκίαν τας οικογένειάς των, αυτοί δε να παραμείνωσιν. Σωρηδόν αναχωρούσι δια Θεσσαλονίκην αι οικογένειαι των Εβραίων εκ του εσωτερικού της Θεσσαλίας αποκομίζουσαι πλούσια λάφυρα εκ της λεηλασίας. Ο στρατός, όστις θα διέλθη εκ Βόλου ανέρχεται εις 180 τάγματα. Αφίκοντο ήδη τεσσαράκοντα τάγματα εκ των οποίων ανεχώρησαν τα τριάκοντα. Η δύναμις εκάστου εξ αυτών δεν είναι ανωτέρα των πεντακοσίων ανδρών. Τα ατμόπλοια της Εταιρείας « Μαχουσέ» αποβίβάσαντα τον στρατόν εις Θεσσαλονίκην επανέπλευσαν ενταύθα. Η εκκένωσις ενεργείται ήδη πολύ ταχέως, καθ' όσον τα ατμόπλοια μεταφέρουσι τον Μακεδονικόν στρατόν όλον εις Θεσσαλονίκην, θα βραδύνη όμως κατόπιν, όποτε θα μεταφερθή ο λοιπός στρατός εις τα παράλια της Μαύρης θάλασσης. Σήμερον ανεχώρησαν δι' ατμοπλοίων « Μαχουσέ» δύο τάγματα στρατού. Αφίκετο χθες δι' αυστριακού ατμοπλοίου ο αντικαταστάτης του Γάλλου προξένου κ. Ρουζού, κ. Φουρνιέ.» . ο.π. 7-5-1897.

⁵⁰⁰ Εφ *Εμπρός* 20 και 21-10-1897.

«ο πρεσβευτής της Αγγλίας σερ Έγκερτων, η λαίδη Έγκερτων και ο κ. Άτκιν, ο γνωστός φιλέλληνας γραμματέας του κοιμιάτου στο οποίο προεδρεύει ο δούκας του Ουέστμινστερ, απέπλευσαν με το αγγλικό πλοίο «Γιβραλτάρ» για τους Ωραιούς και τη Νέα. Μιζέλα για να μοιράσουν στους πρόσφυγες 6.000 κουβέρτες που έφερε ο κ. Άτκιν από την Αγγλία. Από αυτές τις 1.000 στέλνει ο κ. Ράλλης και τις 5.000 το Κοιμιάτο. Εκτός από αυτά έφερε και άλλα ενδύματα, όπως φανέλες τα οποία είχε μαζέψει ο πρόξενος της Ελλάδας στο Λίβερπουλ και ο εφημέριος της ελληνικής εκκλησίας στο Λονδίνο».

Όσον αφορά στις εκκλήσεις τους προς το κράτος για την αποκατάστασή τους, εισέπρατταν από την κυβέρνηση υποσχέσεις και συστάσεις να κάνουν υπομονή. Στις 13-10-1897 γίνεται διαδήλωση Θεσσαλών προσφύγων στην Αθήνα με αίτημα να επιταχυνθεί η επιστροφή τους στη Θεσσαλία και πορεία προς το γραφείο του πρωθυπουργού Ζαΐμη ο οποίος αρνείται να τους δεχτεί αλλά αυτοί εισέρχονται με τη βία. Ακολουθεί στις 28-1-1898 συλλαλητήριο των Θεσσαλών προσφύγων στην πλατεία Αρχ. Μουσείου στην Αθήνα όπου εκφώνησε λόγο λαρισαίος δικηγόρος. Εγκρίθηκε ψήφισμα με το οποίο παρακαλούσαν το Βασιλιά να μεσολαβήσει στις Μ. Δυνάμεις για να δοθεί τέρμα στα δεινά τους και το οποίο επιδόθηκε στα Ανάκτορα.. Από δημοσίευμα της εφημερίδας το *Σκριπ* γνωρίζουμε ότι οι πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στην Αθήνα λάμβαναν κατά την παλιννόστησή τους και ένα οικονομικό βοήθημα από την επιτροπή των Κυριών⁵⁰¹. Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας παρέχονται επίσης πληροφορίες σχετικά με τη μεταφορά, τα βοηθήματα και την εγκατάσταση των θεσσαλών προσφύγων στους τόπους κατοικίας τους⁵⁰². Στη συνεδρίαση της Βουλής της 19-8-1897 που τέθηκε το θέμα ο πρωθυπουργός απάντησε «ό,τι ήτο δυνατόν να πράξει υπέρ αυτών η Κυβέρνησις το έπραξεν. Αλλά μην λησμονείτε, λέγει ότι πρόκειται περί πληθυσμού 147.000 ανθρώπων, οίτινες έχουσιν πολλές ανάγκας. Προς πλήρωσιν όμως των αναγκών όλων αυτών παρακαλεί κ. πρωθυπουργός πάντας τους θεσσαλούς βουλευτάς να συντρέξουν την Κυβέρνησιν εις τα έργα της αυτό»⁵⁰³.

⁵⁰¹ Άρθρο της εφημερίδας με τίτλο : Οι Πρόσφυγες Θεσσαλοί – Η παλιννόστησις – Πως θα γίνη – Τα βοηθήματα, αναφέρει ότι: « Έκαστος εκ των παλιννοστούντων προσφύγων Θεσσαλός απερχόμενος εις την ιδιαίτεράν αυτού πατρίδα θα λαμβάνη ως βοήθημα πλην του εισιτηρίου 3 δραχμάς από την επιτροπήν των Κυριών και μίαν δεκαημερίαν από την Αστυνομίαν. Την προσεχή εβδομάδα οπότε θα γίνη η κατάληψις των Τρικάλων, Καρδίτσας και Αγυιάς θα διατεθώσιν υπό της Κυβερνήσεως δύο ατμόπλοια προς μεταφοράν των εκ των μερών εκείνων καταγόμενων προσφύγων». Εφ. *Σκριπ* 07/05/1898

⁵⁰² Σύμφωνα με το δημοσίευμα του *Σκριπ* : « Σήμερα π.μ προσεκλήθησαν όπως προσελθώσιν εις το υπουργείον των Εσωτερικών οι αντιπρόσωποι των ατμοπλοϊκών εταιρειών και δηλώσωσιν εγγράφως αντί ποίου τιμήματος δέχονται να μεταφέρωσι δια των ατμοπλοίων τους, τους πρόσφυγας Θεσσαλούς. Κατόπιν θα γείνη υπολογισμός και αν μεν η δια των εμπορικών ατμοπλοίων μεταφορά των προσφύγων είναι μάλλον συμφέρουσα εις το δημόσιον, θα προτιμηθώσι ταύτα, άλλως η μεταφορά θα γίνει δια δύο πολεμικών πλοίων. Το βοήθημα των Θεσσαλών: Το υπουργείο των Εσωτερικών απεφάσισε κατόπιν των υποβληθέντων εις αυτό παραπόνων να παρέχη εις τους πρόσφυγας θεσσαλούς λεπτά 40 καθ' εκάστην εφ' όσον διαμένουσιν ενταύθα, λεπτά 25 αφ' ης ημέρας επιβιβασθώσι του ατμοπλοίου, όπερ θα μεταφέρη αυτούς εις τας πατρίδας τους. Παραπήγματα εν Θεσσαλία: Η Κυβέρνησις απεφάσισεν όπως εις τας θεσσαλικάς πόλεις, των οποίων αι οικίαι έχουσι καταστραφει, ιδρυθώσι παραπήγματα προς στεγασμόν των παλιννοστούντων κατοίκων. Την κατασκευήν των παραπηγμάτων θ' αναλάβη το υπουργείον των Στρατιωτικών, όπερ διέταξε τον αρχηγόν κ. Βάσσον να διαθέση προς τον σκοπόν τούτον τους άνδρας του μηχανικού». ο.π. 21-05-1898.

⁵⁰³ Κ. Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 1992, σελ 125-126.

Την περίοδο αυτή εντοπίζουμε πλήθος δημοσιευμάτων στον αθηναϊκό τύπο που αναφέρονται στην δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι εκτοπισμένοι πληθυσμοί της Θεσσαλίας και τα οποία μπορούμε να ερμηνεύσουμε σαν μια διαρκή υπενθύμιση προς την κυβέρνηση να αντιμετωπίσει το ζήτημα ώστε να αμβλυνθεί το αίσθημα ταπείνωσης που διακατέχει την κοινωνία και να περιοριστεί η κλιμακούμενη ένταση. Το *Εμπρός* σε δημοσίευσμά του δίνει στοιχεία για τον μέχρι τότε επαναπατρισμό των προσφύγων μαζί με τα ζώα που είχαν μαζί τους. «Οι μέχρι της σήμερον παλινοστήσαντες θεσσαλοί πρόσφυγες δια της διόδου της Δερβέν – Φούρκας ανέρχονται εις τρισχιλίους, τριακοντακισχίλια δε αιγοπρόβατα και εκατοντακισχίλια κτήνη ήτοι βόες, ίπποι και άλλα φορτηγά. Εκτός τούτων την αυτήν εβδομάδα εισήλθον δι της αυτής οδού 500 ψυχαι, 4.000 αιγοπρόβατα και 500 κτήνη. Συνεπεία δε των παραστάσεων των θεσσαλών προσφύγων το υπουργείον των Στρατιωτικών εξέδωκε διαταγήν προς το εν Φθιώτιδι Αρχηγείον του στρατού όπως αποδοθώσιν όλα τα εκ Θεσσαλίας ληφθέντα κτήνη δυνάμει του περί εισφοράς νόμου εις τους κυρίους αυτών. Δια την ανάγκην δε της συντηρήσεως των κατοίκων των αποκεκλεισμένων θεσσαλικών Δήμων το αυτό υπουργείον διέταξε τας εν τοις ελευθερίοις Δήμοις στρατιωτικάς αρχάς όπως επιτρέπωσι την εις τους δήμους τούτους εκ των θεσσαλικών πόλεων ελευθέραν μεταφοράν τροφίμων εμποδίζωσι δε την εκ των Δήμων τούτων εις ομόρους επαρχίας εισαγωγήν τοιούτων ειδών». Επίσης αναφέρεται στις δυσκολίες ανεφοδιασμού σε τρόφιμα που αντιμετωπίζουν οι αποκλεισμένοι θεσσαλικοί δήμοι και δίνει οδηγίες για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα⁵⁰⁴.

Το γεγονός αυτό προκαλεί την αγανάκτηση του Δ. Σαράτση που στέλνει σχετικό άρθρο στην εφ. *Θεσσαλία*. Γράφει ο Σαράτσης μεταξύ άλλων στο άρθρο του με τίτλο «οι άστεγοι της Θεσσαλίας» στην ομώνυμη εφημερίδα: «Η κυβέρνηση υπολείπεται και σε φιλανθρωπία αλλά και σε πατριωτισμό απέναντι σ' αυτούς τους ανθρώπους, οι οποίοι υποφέρουν σήμερα απλά και μόνο γιατί απάνω τους ξέσπασαν οι πατριωτικοί ατμοί των νεότερων Αθηναίων. Η δε κυβέρνηση αντιμετωπίζει τη Θεσσαλία σαν μια αποικία που χρησιμεύει μόνο για την είσπραξη φόρων και τον πλουτισμό μερικών απομάχων της δημόσιας υπηρεσίας»⁵⁰⁵. Την αναλγησία και αδιαφορία που επιδεικνύει το κράτος στις δύσκολες στιγμές που αντιμετωπίζουν οι υπήκοοί του σε καθαρά θέματα επιβίωσης, την συναντάμε για αρκετό διάστημα μετά τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου.

Η κατάσταση στη Θεσσαλία είχε σαν αποτέλεσμα την απαξίωση των πολιτικών φορέων και θεσμών με συνέπεια τις ζυμώσεις και τις ανακατατάξεις στο χώρο της πολιτικής, ώστε να δημιουργηθούν καινούργιοι πολιτικοί σχηματισμοί, να δραστηριοποιηθούν νέα πρόσωπα στην πολιτική ζωή και να «τιμωρηθούν», όσοι συνέδεσαν την παρουσία τους με λάθος επιλογές. Κάποιοι από τους Θεσσαλούς βουλευτές κινούμενοι από την αίσθηση του καθήκοντος ή στην προσπάθεια να αμβλύνουν το αρνητικό κλίμα που έχει δημιουργηθεί προς τους πολιτικούς θεσμούς, κάνουν ενέργειες στη Βουλή προκειμένου να ληφθούν μέτρα για την οικονομική ανακούφιση των Θεσσαλών και να αντιμετωπιστούν με κατανόηση από το κράτος οι

⁵⁰⁴ Εφ. *Εμπρός* 20-10-1897

⁵⁰⁵ Με τη φράση «απόμαχοι της ζωής» δεν είναι ξεκάθαρο τι εννοεί Εφ. *Θεσσαλία* 13-6-1898.

οικονομικές τους υποχρεώσεις προς αυτό⁵⁰⁶. Ήδη υπάρχει σε εκκρεμότητα η εκτέλεση του νόμου που είχε ψηφιστεί στη βουλή από τα τέλη του 1897 σχετικά με τη διάθεση 8 εκατομμυρίων στους δεινοπαθούντες Θεσσαλούς υπό μορφή δανείου και ένα χρόνο αργότερα δεν είχε ξεκινήσει ακόμη η διάθεσή τους. Για να αντιμετωπιστεί το συγκεκριμένο πρόβλημα συγκλήθηκε πανθεσσαλικό συνέδριο στη Λάρισα με συμμετοχή αρκετών Θεσσαλών βουλευτών, με σκοπό την αποζημίωση των Θεσσαλών που επλήγησαν από τον πόλεμο. Στο συνέδριο τονίστηκε η ανάγκη να αποτελέσει κοινή πολιτική των Θεσσαλών βουλευτών η υποστήριξη κυβερνήσεων που θα μεριμνήσουν για το θέμα των θεσσαλικών αποζημιώσεων, ενώ έγινε και η πρόταση να ζητήσουν από το βασιλιά να ασχοληθεί με το θέμα, αφού ο ίδιος φαίνεται να μην το έχει θέσει ως προτεραιότητά του⁵⁰⁷. Η διανομή των χρημάτων έγινε τελικά στα τέλη Οκτωβρίου του 1898, αφού ξεπεράστηκαν τα εμπόδια που δημιουργούσε η γραφειοκρατία. Το θέμα προβλήθηκε από τον αθηναϊκό τύπο στα δημοσιεύματα του οποίου παρουσιάζονται οι σχετικές ενέργειες από την πλευρά του κράτους, συλλαλητήρια διαμαρτυρίας από την πλευρά των πολιτών για την κρατική ολιγωρία και η τελική διευθέτηση του θέματος⁵⁰⁸.

⁵⁰⁶ Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Σκριπ*, « Δεκαπέντε εκ των θεσσαλών βουλευτών συνελθόντες χθες συσκέφθησαν περί των θεσσαλικών ζητημάτων. Εσηματίσθη δε επιτροπή ως εκ των κ.κ Γιαννακίτσα, Καρτάλη, Γεωργιάδου και Ρακόπουλου, ήτις θα παρουσιασθή εις τον κ. Πρωθυπουργόν και θα ζητήση την αναστολήν της πληρωμής των αμέσων φόρων επί τινάς μήνας. Εφ. *Σκριπ* 28-01-1898.

⁵⁰⁷ Τηλεγράφημα από τη Λάρισα προς την εφ. *Σκριπ*: « Το Πανθεσσαλικόν Συνέδριον - Ήρχισε χθες - Αι αγορεύσεις και αι αποφάσεις. Έκκλησις προς τον Βασιλέα- οι θεσσαλοί βουλευταί. Λάρισα, 25 Σεπτεμβρίου. Το συνέδριον συνήλθε σήμερον την 4^{ην} μ.μ προσελθόντων περισσότερων των 60 αντιπροσώπων. Μετά την εκλογήν ως προέδρου του κ. Ζαρμάνη, αντιπροσώπου της Λαρίσης, ο κ. Ροδόπουλος κατέθηκε την εντολήν του προκαταρκτικού Συνεδρίου. Είτα ήρχισεν η συζήτησις επί του σκοπού του Συνεδρίου. Ωμίλησαν οι κ.κ Μανδαλόπουλος αντιπρόσωπος Λαρίσης, Τοπάλης και Τσοπωτός Βόλου, Ροδόπουλος Λαρίσης, αλεξανδρής Καρδίτσης και άλλοι περί ηθικής και νομικής ευθύνης προς αποζημίωσιν των Θεσσαλών. Ο κ Τριανταφυλλίδης αντιπρόσωπος Αλμυρού περιώρισε την υποχρέωσιν της αποζημιώσεως εις τους παθόντας. Τη προτάσει του κ. Τσοπωτού απεφασίσθη όπως μονιμοποιηθή το « Πανθεσσαλικόν συνέδριον», προς δε να παρακληθή ο Βασιλεύς, όπως αναλάβη υπό την προστασίαν του το ζήτημα της αποζημιώσεως. Επίσης απεφάσισε να επιβληθή τοις θεσσαλοίς βουλευταίς, όπως σύμπαντες υποστηρίξωσι πάσαν κυβέρνησιν, ήτις θα μεριμνήση περί της αποζημιώσεως. Επιτροπή εκ των κ.κ Μανδαλοπούλου, Τσοπωτού, Τοπάλη και Ροδόπουλου θέλει μεριμνήσει περί συντάξεως σχετικών αναφορών και λοιπής εργασίας κατά τα αποφασισθέντα θα υποβληθή δε η εργασία αυτή προς υπογραφήν». ο.π. 26-09-2015

⁵⁰⁸ Παρατίθενται τα σχετικά δημοσιεύματα:

α) . «Τα 8 εκατομμύρια – Μέτρα προς ταχεία διανομήν- Έκθεσις του κ. Κόρπα εις το υπουργικόν συμβούλιον – Η διανομήν θα γίνεται καθ' όσον εκδικάζονται οι κατάλογοι . Ο πέρυσιν υπό της Βουλής ψηφισθείς νόμος περί της διαθέσεως των 8 εκατομμυρίων περιέχει τοιαύτας διατυπώσεις, ώστε εάν ετηρούντο ούτα η διανομή των βοηθημάτων δεν θα ήρχιζεν ούτε τον Νοέμβριον. Ο κ. Κόρπας βλέπων τούτο και έχων αφ' ετέρου υπ' όψει ότι τα χρήματα αναγκαιούν τώρα εις τους άπόρους Θεσσαλούς οίτινες επείγονται να καλλιεργήσωσι τα κτήματά των, υπέβαλε μακράν έκθεσιν προς το υπουργικόν συμβούλιον, δι ής ανέπτυσε τας βραδύτητας, αίτινες θα προκύψουν εκ της τηρήσεως των διατυπώσεων και επρότεινε μέτρα, δι ων θέλει επιτευχθή η ταχεία διανομή. Ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και τα λοιπά μέλη αυτού απεδέχθησαν την έκθεσιν ως ορθήν και ανέθηκαν εις τον κ. Κόρπαν να θέση εις εφαρμογήν το μέτρον όπερ προέτεινε προς ταχεία διανομήν. Το μέτρον τούτο είναι να μη γίνη η διανομή μετά την εκδίκασιν όλων των καταλόγων. Αλλά καθ' όσον εκδικάζονται οι κατάλογοι να γίνεται και η διανομή. Ιδίως δε η διανομή ν' αρχίση από τα περισσότερα παθόντα μέρη. Το υπουργείον των Εσωτερικών ετηλεγράφησε προς τους Νομάρχας ν' αποστείλουν εις αυτό τους εκδικασθέντας καταλόγους. Άμα ούτοι αφιχθώσι, το υπουργείον θα τους επικυρώση, θα εκδώση δε τα σχετικά εντάλματα και θα παραδώση τα αναγκαιούντα χρήματα εις την εθνικήν τράπεζαν, ήτις θα τα αποστείλη εις τα εν Θεσσαλία υποκαταστήματά της όπως διενεργηθή η διανομή. Εγένετο ήδη η κατάλληλος συνεννόησις μεταξύ του υπουργείου και της Τραπέζης λοπως

Στις εκλογές, που κηρύσσονται το 1898, αυτό που κυριαρχεί στη Θεσσαλία είναι η εξαφάνιση του Δηλιγιαννικού κόμματος, καθώς δεν υπάρχουν διαθέσιμοι πολιτικοί να το εκπροσωπήσουν. Ο Τοπάλης που συμμετείχε στην προηγούμενη κυβέρνηση Δηλιγιάννη στις εκλογές αυτές θα καταρτίσει δικό του συνδυασμό τηρώντας αποστάσεις ασφαλείας από το Δηλιγιαννικό κόμμα⁵⁰⁹. Αλλά και αυτή η αλλαγή στρατηγικής δεν θα αποδειχτεί σωτήρια στο μέλλον καθώς στις εκλογές του 1905 το κόμμα του θα υποστεί μεγάλη ήττα, ενώ το αντίπαλο καρταλικό κόμμα θα εκλέξει και τους έξι βουλευτές της επαρχίας σημειώνοντας ολοκληρωτική νίκη. Στις εκλογές του 1906 ο Τοπάλης κατήλθε σαν ανεξάρτητος υποψήφιος και βγήκε πρώτος σε σταυρούς στην επαρχία Βόλου γεγονός που τον οδήγησε στη σκέψη της επανίδρυσης του κόμματός του συνεργαζόμενος με τους ραλλικούς βουλευτές. Όμως ήδη οι κομματάρχες του είχαν αναζητήσει πολιτικό καταφύγιο στο καρταλικό κόμμα όταν τους εγκατέλειψε ο Τοπάλης, με αποτέλεσμα, στερούμενος τον κομματικό μηχανισμό, να μην μπορέσει να δημιουργήσει ένα συμπαγές κόμμα αν και κατέβαλλε μεγάλη προσπάθεια ιδρύοντας μάλιστα και δική του εφημερίδα για να υποστηρίξει το όλο εγχείρημα⁵¹⁰.

καταρτισθώσιν έντυπα συμβόλαια . Τούτο διότι τα 8 εκατομμύρια δεν διανέμονται ανεπιστρεπτί αλλά δανείζονται εις τους Θεσσαλούς, οίτινες υποχρεούνται εν ευθέτω χρόνω ν' αποτίσωσι την οφειλήν των. Περί της οφειλής ταύτης υπογράφεται δανειστικόν συμβόλαιον μεταξύ της Εθνικής Τράπεζης και του δανειζομένου. Τα συμβόλαια ταύτα χάριν ευκολίας και εξοικονομήσεως χρόνου θα είναι έντυπα θα συμπληρούνται δε κατά την ώρα της παραλαβής των χρημάτων παρά των δανειζομένων δια του ονόματος αυτών. Η Τράπεζα προς ταχείαν και ακριβή διανομήν θα αποστείλη εις Θεσσαλίαν πολυαριθμούς αυτής υπαλλήλους. Κατόπιν των άνω μέτρων, ελπίζεται ότι εντός της προσεχούς εβδομάδος θ' αρχίση η διανομή των βοηθημάτων εις τους κατοίκους των επαρχιών Δομοκού, Φαρσάλων, Τυρνάβου, Καρδίτσης, του Βελεστίνου και της Κουτσούφλιανης. ο.π. 19-09-1898

β) Από τηλεγράφημα προς την εφημερίδα Σκριπ. : «Συλλαλητήριον εν Λαρίση δια την διάθεσιν των 8 εκατομμυρίων. – Το ψήφισμα προς την Κυβέρνησιν- Το Δικαιοστάσιον. Συλλαλητήριον εκ δεκακισχιλίων πολιτών συνεκροτήθη σήμερον την εσπέραν και συνέταξε το εξής ψήφισμα: « Ο λαός της πόλεως και της επαρχίας Λαρίσης συνελθών σήμερον εν τη πλατεία των δικαστηρίων ψηφίζει τα εξής: Ίνα παρακληθή η εκδικάζουσα τους καταλόγους του δανείου επιτροπή, όπως εντός πέντε τουλάχιστον ημερών περατώση αυτούς του χειμώνας αρξαμένου και του λαού πενομένου. Να μη ελαττώση τους υπό των δημοτικών συμβουλίων συνταχθέντες καταλόγους ούτε κατά δραχμήν, διότι αρκετήν φειδύ έδειξε το δημοτικό συμβούλιον Λαρίσης. Να λάβη υπ' όψιν της τας ενστάσεις. Να επισπεύση την αποστολήν των καταλόγων εις το σεβαστόν υπουργείον. Να παρακληθή αύθις η Σεβαστή Κυβέρνησις να παρατείνη το διακιοστάσιον επί εξάμηνον, όσον αφορά την προσωπικήν κράτησιν και την κατάσχεσιν των αροτριώντωνκτηνών». Υψώσατε και υμείς φωνήν υπέρ του πενόμενου δυστυχούς θεσσαλικού λαού, όστις επλήρωσε τας αμαρτίας ολοκλήρου του Έθνους.» ο.π. 19-10-1898.

Γ) « Τα βοηθήματα των Θεσσαλών – Υπογραφή των Διαταγμάτων: Τα χρηματικά εντάλματα δια την διανομήν των 8 εκατομμυρίων βοηθημάτων εις τους κατοίκους των παθόντων μερών της Θεσσαλίας υπεγράφησαν χθες υπό του κ. Κόρπα . Τα χρήματα δεν κατετέθησαν εις την ελληνικών Τράπεζαν ήτις τηλεγραφικώς διέταξε τα υποκαταστήματά της ν' αρχίσωσι την πληρωμήν. Η εταιρία σιδηροδρόμων Θεσσαλίας εδέχθη να μεταφέρητα χρήματα άνευ κομίστρων, ενώ κατ' αρχάς είχε ζητήσει το ποσόν των 17.000 δραχμών». ο.π. 19-10-1898.

⁵⁰⁹ Εν τη επαρχία Βόλου λέγεται ότι κατηρτίσθη ο εις των συνδυασμών, ο του κ. Τοπάλη, αποτελούμενος από τους κ.κ Τοπάλην, Αρ. Γιαννακόπουλον, Παρρησιάδη, Μαρ. Αποστολίδην, Σχινάν και Σαραφόπουλον. Ο κ. Γεωργιάδης φαίνεται ότι θα συνεργασθή μετά των Καρταλικών, όπως καταρτίσει αντίπαλον συνδυασμόν. Ως ανεξάρτητος θα εκτεθη ο κ. Φιλάρετος. Εφ. Σκριπ 22-11-1898 Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας διαβάζουμε ότι « Εις τον συνδυασμό του κ. Τοπάλη θέλει συμμετάσχει ο κ. Γεωργιάδης, εις δε του κ. Καρτάλη ο κ. Κασσαβέτης». ο.π. 12-12-1898

⁵¹⁰ ο.π. 12-10-1907

Το Καρταλικό κόμμα παρουσιάζει μια δυστοκία στην ανεύρεση υποψηφίων και γενικά υπάρχει μια δυσκολία και αμηχανία στην κατάρτιση των πολιτικών συνδυασμών⁵¹¹. Η Θεσσαλία υπήρξε η περιοχή που δέχτηκε τις βαρύτερες συνέπειες της ήττας του 1897 σε επίπεδο ηθικό και υλικό. Ήταν φυσικό λοιπόν η φήμη του Δηλιγιαννικού κόμματος να καταβαραθρωθεί εκεί⁵¹². Γενικά η ήττα του 1897 αποτέλεσε βαρύ πλήγμα για το κύρος των πολιτικών και των κομμάτων γενικότερα, χωρίς όμως να πλήξει καίρια το κύρος των τοπικών πολιτευτών που στήριζαν την πολιτική τους ύπαρξη σ' ένα πλέγμα προσωπικών γνωριμιών και πελατών.

Αξίζει ίσως να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι οι πρώην δηλιγιαννικοί πολιτικοί με την απομάκρυνση τους κα μόνο από το αμαρτωλό κόμμα κατά κάποιο τρόπο εξαγνίζονται και συνεχίζουν σχετικά άμεμπτοι την πολιτική τους πορεία, γιατί πιθανόν στη συνείδηση της κοινωνίας να βαραίνει περισσότερο η αποτυχία του κόμματος από ότι οι λανθασμένες επιλογές και χειρισμοί των ατόμων. Στους πρωτεργάτες και συμμετέχοντες της Εθνικής Εταιρείας ποτέ δεν αποδόθηκαν αρκούντως οι ευθύνες για την καταστροφή στην οποία έσυραν την χώρα. Τιμώρησαν όμως εκλογικά το Δελιγιάννη και το κόμμα του για τα αποτελέσματα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, προφανώς επειδή δεν κατάφερε να υλοποιήσει τις προσδοκίες της Εθνικής Εταιρείας.

Οι βουλευτές της Θεσσαλίας αρκετές φορές παρουσιάζονται ως ομάδα στην οποία συμμετέχουν όλοι ή ένα μέρος αυτών είτε για να υποστηρίξουν τον

⁵¹¹ Στην στήλη της «εκλογικής κίνησης» με τίτλο οι « Συνδυασμοί του Βόλου» αναφέρονται τα παρακάτω: « Καθ' α μας γράφουν εκ Βόλου, ο Τοπαλικός συνδυασμός κατηρήσθη σχεδόν εκ των εξής: Κ. Τοπάλης, Ιω. Γιαννακόπουλος, Ν. Αζελός, αντισυνταγματάρχης και πρώην βουλευτής, Παρησιάδης, δικηγόρος,, Ν. Γεωργιάδης, ιατρός και έτερος τις προσληφθησόμενος προσεχώς. Ο δε Καρταλικός είναι ακατάρτιστος. Μόνοι βέβαιοι είναι οι κ.κ Α. Καρτάλης, Κασσαβέτης και Γίδας. Μεγάλην δυστοκίαν παρατηρείται εις τούτον.

Ορφανός καπλας θε εκθέσουν οι κ.κ Λαναράς, Γ. Φιλάρετος, Ν.Αγγελόπουλος, δικηγόρος εξ Αθηνών, Παπαγεωργόπουλος, σταρτιωτικός φαρμακοποιός και 4-5 άσημοι και αφανείς μέχρι τούδε. Όσον αφορά δε τους κ.κ Σαραφόπουλον και Τριανταφυλλίδη ουδέν είναι γνωστό και αλληθές. ο.π. 28-12-1898.

⁵¹² Η εφημερίδα *Σκριπ* δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Το ξέφτισμα του Κορδονιού – Ο υποδουλωτής της Θεσσαλίας- Ούτε υποψήφιος εν Βόλω» το οποίο αναφέρεται στον καταρτισμό των διαφόρων συνδυασμών εν όψει των επικείμενων εκλογών. Στο άρθρο αυτό λοιπόν γράφονται τα εξής: « Εν Θεσσαλία, όπου κατά τας τελευταίας εκλογάς ο κ. Δηλιγιάννης περιοδεύσας απεκλήθη ελευθερωτής αυτής και νέος Ρήγας Φερραίος, ήδη μετά τον πόλεμον, ουδέ το όνομα αυτού θέλουν να ακούσουν. Τούτων ένεκα βουλευτάς φίλους του εν τη νέα Βουλή ελαχίστους θα φέρη. Εν αυτό τω Βόλω, όπου κατά παρελθούσας εκλογας οι διάφοροι πολιτευόμενοι της επαρχίας ταύτης διαγωνίζονται περί του ποίος είναι ακραιφνέστερος Δηλιγιαννικός, ήδη οεδέ ένα υποψήφιον έχει. Ο Τοπάλης και το μέγα αυτού κόμμα απεσκεφτήσαν ως γνωστόν προ πολλού των δηλιγιαννικών τάξεων. Το έτερον κόμμα του Καρτάλη το παλαιόν τρικουπικόν εξακολουθεί πρεσβεύον τας αυτάς αρχάς. Περί τους αρχηγούς δε των δύο τούτων κομμάτων θα καταρτισθούν οι συνδυασμοί, οίτινες, φυσικώ τω λόγω ουδένα δηλιγιαννικόν θα περιλαμβάνουν. Οι έτεροι πολιτευόμενοι Βόλου κ.κ Γεωργιάδης και Γ. Φιλάρετος, ως γνωστόν δεν είναι κορδονικοί. Επίσης και το κόμμα του κ. Κοκοσλή έχει συγχωνευθεί με το τοπαλικόν. Εν τη επαρχία Αλμυρού κατά του τέως δηλιγιαννικού βουλευτού κ. Οικονομίδου αντιτίθενται νέοι υποψήφιοι απολαύοντες αγάπης και εμπιστοσύνης εκ μέρους των κατοίκων. τοιούτοι δε είαι ο κ. Φίλιος και ο εν Βόλω δικηγόρος κ.Σ. Τριανταφυλλίδης, οίτινες δεν είναι δηλιγιαννικοί. Ωστε και εν τη επαρχία ταύτη ένα μονάκριβον υποψήφιον έχει ο κ. Δηλιγιάννης. Το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται σ' όλη τη Θεσσαλία καθώς « Ούτω και εν τη Θεσσαλία, ο κ. Δηλιγιάννης απεδείχθη ότι ουδέ υποψηφίους έχει να υποδείξη εις τας πλείστας των επαρχιών και ότι οι περισσότεροι των υποψηφίων είναι τρικουπικοί και ανεξάρτητοι. Εις τους πολιτικούς κύκλους θεωρείται θαύμα ότι ο κ. Δηλιγιάννης φέρει εκ Θεσσαλίας πέντε φίλους του βουλευτάς. ο.π. 27-12-1898.

κυβερνητικό σχηματισμό, είτε για να αποσύρουν την υποστήριξή τους σ' αυτόν, όταν δεν ικανοποιούνται κάποια αιτήματά τους, έστω και αν η πράξη τους αυτή θα δημιουργήσει κυβερνητική κρίση⁵¹³. Συγκεκριμένα από τις αρχές του 1900 βλέπουν τη δημοσιότητα άρθρα που προβάλλουν το συνασπισμό Θεσσαλών βουλευτών προκειμένου να πιάσουν και να προωθήσουν την υποψηφιότητα του Βολιώτη Καρτάλη ως προέδρου της ελληνικής βουλής. Υποστηρίζουν ότι το αίτημα αυτό « είναι δικαιοτάτο και ότι ο κ. Πρωθυπουργός θα αποδεχθή αυτό, καθόσον δια της υποδείξεως και της εκλογής του κ. Καρτάλη ικανοποιείται όχι μόνον το Πήλιον, αλλά και η Θεσσαλία, ήτις τόσο παρηγκωνίσθη⁵¹⁴». Οι φιλοδοξίες του κ. Καρτάλη αποτελούν και πάλι είδηση στον ημερήσιο Αθηναϊκό τύπο όταν ο Καρτάλης εμμένει στην αξίωσή του να λάβει κάποιο αξίωμα στην κυβέρνηση : « ο κ. Καρτάλης είπε εις τον κ. Πρωθυπουργόν, ότι ακούει πολλά ονόματα υποψηφίων υπουργών της Παιδείας, αλλά φρονεί, ότι απέναντι τούτων αυτός δύναται να έχη μείζονας αξιώσεις, αφ' ενός μεν λόγω μορφώσεως και μελετών, αφ' ετέρου δε λόγω κομματικής ισχύος. Εδήλωσε δε συγχρόνως, ότι μετ' αυτού συνεργάζονται έτεροι πέντε βουλευταί εκ Θεσσαλίας.. επί των ανακοινώσεων τούτων ο κ. Πρωθυπουργός συνεζήτησε δια μακρών. Αλλά ο κ. Καρτάλης εδήλωσεν εν τέλει, ότι δεν τον έπεισε περί του αβασίμου των αξιώσεων του και ότι εις το μέλλον αυτός μετά των φίλων του είναι απηλλαγμένος πάσης προς την κυβέρνησιν υποχρεώσεως και παντός κομματικού δεσμού»⁵¹⁵.

Η κομματική δύναμη του κ. Καρτάλη του δίνει προβάδισμα έναντι αρκετών συμπατριωτών του, οι οποίοι συνασπίζονται γύρω του υποστηρίζοντας τις πολιτικές του φιλοδοξίες ευελπιστώντας ότι κάποια ωφέλεια θα προκύψει και για τους ίδιους. Η υπεροχή του Καρτάλη αναγνωρίζεται και από τον τύπο που φιλοξενεί τις απόψεις του σχετικά με την κατάσταση της Θεσσαλίας και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η περιοχή στις αρχές του εικοστού αιώνα. Σε συνέντευξη που έδωσε στην εφημερίδα *το Σκριπ* ο Καρτάλης μιλάει εφ' όλης της ύλης για την Θεσσαλία τονίζοντας ότι τα σημεία κλειδιά για την αναμόρφωση της περιοχής ήταν : τα Υδραυλικά έργα (Αποξήρανση- Άρδρευση), ο διακανονισμός της ιδιοκτησίας, η ίδρυση Γεωργικής σχολής και γεωργικού σταθμού, η συγκοινωνιακή σύνδεση, η διοργάνωση γεωργικών εκθέσεων, η ενίσχυση της γεωργικής πίστεως, και η ίδρυση υπουργείου Γεωργίας⁵¹⁶. Η κατάσταση στη Θεσσαλία, με αιχμή του δόρατος το ιδιοκτησιακό, απασχολούσε συχνά τις συνεδριάσεις της βουλής και υπήρξαν περιπτώσεις που κατηγορούνται οι θεσσαλοί βουλευτές « ότι είναι αίτιοι των δεινοπαθημάτων των ατυχών Θεσσαλών ως εκ της αμελείας, ην δεικνύουν προς εξυπηρέτησιν των συμφερόντων της Θεσσαλίας»⁵¹⁷.

Εν όψει των εκλογών του 1902 δημιουργούνται καινούργιοι πολιτικοί συνδυασμοί, με μεταπηδήσεις πολιτικών, το δηλιγιαννικό κόμμα φαίνεται να ξεπερνά τις δυσκολίες και αναγεννημένο παρουσιάζει νέα δυναμική συσπειρώνοντας γύρω του αρκετούς υποψήφιους βουλευτές. Οι νέοι συσχετισμοί παρατηρούνται και στο Βόλο με χαρακτηριστική τη μεταπήδηση του Α. Καρτάλη και του Ι. Καρτάλη στο

⁵¹³ ο.π. 06-02-1900

⁵¹⁴ ο.π. 05-01-1900

⁵¹⁵ ο.π. 21-05-1900

⁵¹⁶ ο.π. 14-10-1900

⁵¹⁷ ο.π. 08-05-1903

δηλιγιαννικό συνδυασμό. Αναλυτικά οι Κασσαβέτης, Κανταρτζής, Σαραφόπουλος, Γκλαβάνης, Λαναράς συντάσσονται με το θεοτοκικό κόμμα, οι Α. Καρτάλης, Ι. Καρτάλης, Α. Φιλιππίδης, Πάντος, Κιαδήμος, Ζησάκης και Τριανταφυλλίδης με το δηλιγιαννικό, οι Τοπάλης, Κουτσόπουλος, Γιαννόπουλος, Σταματιάδης, Καρακίτης, Κ. Φιλιππίδης με το Ζαιμικό, και εκτός συνδυασμών «αχρωμάτιστοι» οι Παπαγεωργόπουλος, Γαρίφης, Τουφεξής, Β. Καρτάλης, Χαλκιάς και ο Φιλάρετος ως ανεξάρτητος⁵¹⁸. Η υποστήριξη που παρέχουν οι πολιτικές προσωπικότητες της Θεσσαλίας στα εθνικά κόμματα εκπορεύεται κυρίως από προσωπικές φιλοδοξίες και προσδοκίες για πολιτική ανέλιξη που αυτά προσφέρουν ή υπόσχονται καθώς και από τις σχέσεις αλληλοϋποστήριξης που καλλιεργούνται μεταξύ των προσώπων, παρά από ιδεολογικές τοποθετήσεις, όπως προκύπτει από τα παραπάνω.

Επίσης οι καλές σχέσεις μεταξύ των βουλευτών ακόμα και όταν ανήκουν στο ίδιο κόμμα δεν είναι δεδομένες ούτε και οι συνεργασίες που εξυφαίνουν, αλλά υπαγορεύονται από προσωπικές φιλοδοξίες και επιδιώξεις, καθώς οι συμμαχίες ή οι ρήξεις που επεξεργάζονται ανάλογα με την περίπτωση μπορεί να αποτελέσουν το εφαλτήριο για την προσωπική τους ανέλιξη στην πολιτική ζωή. Οι αντιπαλότητες που εμφανίζονται ανάμεσα σε τοπικούς βουλευτές, όταν μάλιστα αυτοί ανήκουν στο ίδιο κόμμα, αποτελούν θέμα έντονων συζητήσεων και ανησυχιών στις τοπικές κοινωνίες γιατί μοιραία θα φέρουν τους πολίτες στη δύσκολη θέση της επιλογής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των βουλευτών Καρτάλη και Μπαλτατζή, των οποίων η ρήξη στις σχέσεις τους πήρε διαστάσεις και προβλήθηκε στον τοπικό και αθηναϊκό τύπο, πυροδοτώντας τις εξελίξεις στα πολιτικά πράγματα της περιοχής⁵¹⁹.

Η άφιξη στο Βόλο των διωκόμενων ελληνικών πληθυσμών από την Αν. Ρωμυλία το 1906, θα δημιουργήσει νέα δεδομένα για την περιοχή της Θεσσαλίας σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, υπαγορευμένα από την ανάγκη εγκατάστασης και ένταξης των προσφύγων. Η φροντίδα που θα επιδείξει το κράτος για την αποκατάστασή τους θα είναι αντιστρόφως ανάλογη των πύρινων λόγων που εκστόμιζαν οι πολιτικοί και της αγωνίας που εξέφραζαν με την ευκαιρία κάθε συγκέντρωσης διαμαρτυρίας για την τύχη των υπό διωγμό αδελφών. Στη συνεδρίαση της βουλής της 15-11-1907 που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Σκριπ*, την επομένη, γίνεται συζήτηση σχετικά με την απαλλοτρίωση κτημάτων, για την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή του Αλμυρού και τις σχετικές δυσκολίες που ενέκυψαν

⁵¹⁸ ο.π. 09-11-1902.

⁵¹⁹ Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* σχετικά με την πολιτική κατάσταση στο Βόλο και με τίτλο Η ρήξις Καρτάλη – Μπαλτατζή, αναφέρονται τα παρακάτω: «Εν μόνον γεγονός είνε αληθές η παρ' ημών και μόνον αναγραφείσα ρήξις των δύο κυβερνητικών βουλευτών της επαρχίας μας, κ.κ Καρτάλη και Μπαλτατζή. Οκ. Μπαλτατζής ανεπέτασε πλέον την σημαίαν της ανεξαρτησίας. Απεφάσισε τουτέστι να πολιτευθή εν τω νομώ Μαγνησίας αυτοκέφαλος και δι' ίδιον λογαριασμόν. Και δια τούτο προσεπάθη να προσλάβη φίλους τους κομματάρχας του κ. Καρτάλη ή τους δημάρχους αυτού. Εν και μόνο απασχολεί την πόλιν μας ζήτημα, που θα μεταβή ο κ. Καρτάλης εν περιπτώσει καθ' ή ο κ. Θεοτόκης αναγνωρίσει ως αντιπρόσωπόν του εν τω νομώ Μαγνησίας τον κ. Μπαλτατζήν. Περί του ζητήματος τούτου υπάρχουσι πολλά εκδώσεις, ας επειδή δεν προέρχονται εξ' ασφαλούς πηγής, αποφεύγομεν να αναγράψωμεν. Ετερον γεγονός σημαντικόν και εμποιήσαν εντύπωσιν εις την πόλιν είναι η αποσκίρτησις του πρώην δημάρχου Παγασών κ. Γεωργιάδου εκ του Καρταλικού κόμματος στον κ. Μπαλτατζήν. Και ναί μεν ήτο γνωστή η υποβόσκουσα μεταξύ Καρτάλη και Γεωργιάδου έρις ένεκα της κακής διαχειρίσεως του δήμου Παγασών της προερχομένης εκ των ανακαλυφθεισών καταφώρων καταχρήσεων αίτινες εμείψαν εις βαθμόν μέγαν το κύρος και το γόητρον το οποίον έχαιρε το καρταλικο κόμμα εν τω νομώ Μαγνησίας, δεν ενεμένετο όμως η εγκατάλειψις αυτή του κ. Γεωργιάδου, όστις καθ' ά λέγεται εκ της οκταετούς δημαρχίας και της υποστηρίξεως του κ.κ Καρτάλη είχε λόγους να ευχαριστή αυτόν. Και δια τούτο επροξένησεν εντύπωσιν η αποσκίρτησις, ήτις έθεσεν εις κίνησιν τους καρταλικούς κύκλους αφυπνίσασα αυτούς εκ του ληθάργου.» ο.π. 12-10-1907.

γύρω από το θέμα. Όπως αποκαλύπτεται στη συζήτηση, η αντιπαλότητα, που υποβόσκει μεταξύ των τοπικών βουλευτών Καρτάλη και Μπαλτατζή, αποτελεί έναν από τους σημαντικούς λόγους της καθυστέρησης, όπως επίσης και το ύψος της αποζημίωσης για τα κτήματα που πρόκειται να απαλλοτριωθούν. Οι παραπάνω βουλευτές βρίσκουν, μέσω της διαδικασίας αποκατάστασης, των προσφύγων μια χρυσή ευκαιρία να αποδεσμευτούν από ιδιοκτησία που έχει αποδειχτεί μη παραγωγική⁵²⁰.

Η επιπολαιότητα της ελληνικής πολιτείας αναδεικνύεται και σ' αυτή την περίπτωση, καθώς η όλη προσπάθεια χαρακτηρίζεται από υπερβολικά αργούς ρυθμούς πραγματοποίησης του σχεδίου αποκατάστασης των προσφύγων, ώστε καταλήγουμε να πιστέψουμε ότι δεν υπάρχει πραγματικό ενδιαφέρον για την διαβίωση τους, παρά μόνο στο βαθμό που η τακτοποίησή τους θα προσθέσει ένα πλεονέκτημα στους πολιτικούς που ασχολούνται με το θέμα. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* με τίτλο « Οι συνεντεύξεις του κ. Σιμόπουλου» στο οποίο καυτηριάζει την συμπεριφορά του υπουργού Οικονομικών κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλία για την θεμελίωση των συνοικισμών των προσφύγων, καθώς ο υπουργός την χρησιμοποιεί σαν ευκαιρία για να αυτοπροβληθεί μέσω του ημερήσιου Τύπου⁵²¹.

⁵²⁰ Η εφημερίδα *Σκριπ* δημοσιεύει αποσπάσματα της συνεδρίασης της βουλής σχετικά με τη συζήτηση που έγινε για την αγορά των κτημάτων Μπαλτατζή και Καρτάλη για την αποκατάσταση των προσφύγων. Σύμφωνα με το δημοσίευμα : « Ο κ. κασσαβέτης επερωτά τον κ. υπουργόν των Οικονομικών επί της αγοράς υπό της Κυβερνήσεως των κτημάτων Μπαλτατζή και Καρτάλη χάριν των προσφύγων και ζητεί την προσαγωγή όλων των σχετικών εγγράφων. Επικαλείται δε και την μαρτυρίαν των κ.κ Καραπάνου και Δραγούμη, ως μελών της επιτροπής προς εγκατάστασιν των προσφύγων δια τα διακοινωθέντα εν αυτή περί των κτημάτων αυτών. _ Δραγούμης: "όταν παρουσιάσθηκαν αι δυσχέρειαι δια την αγοράν του κτήματος Τοπάλη ο κ. Μπαλτατζής εδήλωσεν ότι ήτο έτοιμος να δώη το κτήμα του εις ην τιμήν το ηγόρασεν , εάν και ο κ. Καρτάλης έδιδεν το ειδικόν του ομοίως. Σημειωτέον δε ότι ο κ. Καρτάλης ηγήθη να δώση το κτήμα του εις ην τιμήν το ηγόρασε προς τον κ. Μπαλτατζήν ζητήσαντα προηγουμένως να αγοράση αυτό εις την τιμήν αυτήν. Οκ. Καρτάλης συνεφώνησε να το δώση δια τους πρόσφυγας όπως και ο κ Μπαλτατζής. Προς τούτοις οι εν Δαουκλή πρόσφυγες μας είπον ότι εδέχοντο να εγκατασταθούν εις το εν των κτημάτων τούτων με την πρόθεσιν να κατοικούν εν Αλμυρώ και βαθμηδόννα αποξηραίνουν οι ίδιοι τα έλη, τα οποία υπάρχουν ομολογουμένως εις τα κτήματα αυτά, όντα όμως καταλληλότατα δια τους πρόσφυγας καθ' όλα τα άλλα. – Κασσαβέτης: Ημείς φέρομεν το ζήτημα μόνον και μόνον δια να φωτισθή το κοινόν εντεύθεν εάν η δοθείσα υπό της Κυβερνήσεως τιμή είνε συμφέρουσα και εάν τα κτήματα είνε κατάλληλα. Διότι δύναται ίσως και ν' αποδειχθή ότι το κτήμα του κ. Καρτάλη λ.χ ηγοράσθη αρχικώς μόνον αντί 35.000 ενώ η Κυβέρνησις προσθέτει νυν προς αγοράν του άλλας 200. 000 περίπου. Και ότι μόνον και μόλις αντί 4.000 δύναται να μισθωθή. Δια τούτο εξήτησα την κατάθεσιν όλων των σχετικών προς την υπόθεσιν αυτήνεγγράφων. – Σιμόπουλος: Η πρώτη αγορά των κτημάτων αυτών έγινεν προ της ενώσεως. Εκ τούτω δύναται τις ευκόλως να εννοήση κατά πόσον μετεβλήθη η αξίαν αυτών. Ότε δε προ τινός εφημερίς τις ενέγραψεν ότι η Κυβέρνησις το ηγόρασε τώρα συναλλαγής ένεκεν, οι ιδιοκτήται αυτών εδήλωσαν ότι παραιτούνται της πωλήσεως. Δεν ηδύνατο να γίνη όμως δεκτή τοιαύτη πρότασις διότι η αγορά των κτημάτων αυτών εκρίνετο αναγκαιοτάτη. Τα κτήματα αυτά των οποίων τα έλη οι πρόσφυγες ανέλαβον να αποξηράνουν μόνοι τους είναι δια τους αμερολήπτως κρίνιντας ευφορότατα και καταλληλότατα προς τον σκοπόν της αγοράς των. –Μπαλτατζής Θα παρακαλέσω τον κ. υπουργόν να προσαγάγη τα συμβόλαια αγοροπωλησίας όλων των αγορασθέντων υπό της Κυβερνήσεως δια τους πρόσφυγας κτημάτων, καθώς και τα συμβόλαια αγοροπωλησίας των τελευταίων ιδιοκτητών με τους προτελευταίους τοιούτους» ο.π. 16-11-1907

⁵²¹ « Γνωρίζετε με πόσας ιδιότητας μετέβη ο κ. υπουργός των Οικονομικών εις Θεσσαλίαν κατά το τελευταίον πολύκροτον ταξιδιόν του; Πρώτον ως υπουργός βέβαια των Οικονομικών! Δεύτερον ως αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως εις τας θεμελιώσεις των συνοικισμών των προσφύγων. Τρίτον ως αντιπρόσωπος του Συνεδρίου της ... Χάγης ίνα φέρη την ειρήνην και την συνδιαλλαγήν μεταξύ των δύο εν Βόλω συγκρουομένων φίλων της Κυβερνήσεως κ.κ Καρτάλη και Μπαλτατζή! Τέταρτον ως

Το όλο εγχείρημα αποδεικνύεται ιδιαίτερα δυσχερές, καθώς η αποκατάσταση των προσφύγων συνδέεται με την αποκατάσταση των κολίγων, και χρονοβόρο. Κατά την περίοδο της αναμονής τους οι πρόσφυγες, εκτός από την έλλειψη στέγης, έχουν να αντιμετωπίσουν και διάφορες ασθένειες⁵²² που παρουσιάζονται στους καταυλισμούς τους λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης. Όμως προσέχουν ιδιαίτερα ώστε να μην εμπλακούν σε ενέργειες ή παράπονα προς την κυβέρνηση τα οποία μπορεί να καθυστερήσουν ή να εμποδίσουν το έργο της αποκατάστασης τους, όπως προκύπτει από αναφορά,⁵²³ που στέλνουν προς τον υπουργό Οικονομικών κ. Σιμόπουλο, στην οποία τον διαβεβαιώνουν ότι κανένα παράπονο δεν έχουν από το έργο της κυβέρνησης.

Αν και το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ακολουθεί εξαιρετικά αργούς ρυθμούς – δεκατρείς μήνες μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα ζουν σε προσωρινές εγκαταστάσεις και θα χρειαστούν έναν χρόνο ακόμα μέχρι να ολοκληρωθεί η πόλη της Ν. Αγχιάλου- εντούτοις προβάλλεται τα μέγιστα από τον ημερήσιο τύπο του Βόλου και της Αθήνας⁵²⁴. Το γεγονός της θεμελίωσης της Ν. Αγχιάλου αποτελεί αιτία για πολλά δημοσιεύματα που αφιερώνουν χώρο για να περιγράψουν την τελετή και τους επίσημους παρευρισκόμενους και να δημοσιεύσουν τους λόγους που εκφώνησαν οι παριστάμενοι πολιτικοί γενικά. Η παρουσία του διαδόχου στην τελετή κρίνεται απαραίτητη για να υπογραμμίσει την εθνική διάσταση του γεγονότος, και αυτός θα είναι ο θεμελιωτής του καθεδρικού ναού της νέας πόλης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει άρθρο με τίτλο «Η εγκατάσταση των Προσφύγων» στο οποίο τονίζεται μεταξύ άλλων το εξής «Πρέπει δε να θεωρηθεί πράγματι ευτύχημα ότι μετά τόσας αναβολάς, τόσας παρατάσεις και τόσας άλλας φυσικάς δυσχερείας κατώρθωσεν η Κυβέρνησις να φέρη εις πέρας έργον υψίστης εθνικής σημασίας απαντώσα δια των πραγμάτων εις όλα τα μωρολογήματα του βουλγαρικού Τύπου, εις όλας τας αγυρτείας και όλας τας συκοφαντίας, αίτινες επί μήνας τώρα εκτοξεύονται κατά της Ελλάδος⁵²⁵». Αν και αποτελούσε ζήτημα εθνικής τιμής, η αποκατάσταση των προσφύγων δεν μπόρεσε να αποφύγει την πεπατημένη οδό της κωλυσιεργίας που με τόση συνέπεια ακολουθούσε το ελληνικό κράτος.

Η ήττα του 1897 αν και ταρακούνησε τον πολιτικό κόσμο, που με την αβλεψία ή με τις λανθασμένες εκτιμήσεις του συνέβαλε σ' αυτή δεν αποτέλεσε αιτία για μια πολιτική κάθαρση και αποκατάσταση της λογικής σκέψης στην Ελλάδα. Οι εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου που με τη δράση τους ή τις παραλείψεις τους

ειδικός απεσταλμένος και πρόεδρος υπουργός ... των αθηναϊκών εφημερίδων, εις τας οποίας απέστειλεν ως τέλειος ρεπόρτερ όλας τας λεπτομέρειας των γενομένων εορτών, ιδιαίτερος δε τους υπ' αυτού εκφωνηθέντας λόγους! Εννοείται ότι η τελευταία ιδιότης εξημίωσεν ουκ ολίγον το Δημόσιον Ταμείον, διότι αι εφημερίδες τοιούτον έχουσαι μοναδικόν επίσημον ρεπόρτερ αφειδώς τηλεγραφούντα, χωρίς πεντάραν εννοείται να πληρώνη, δεν είχαν ανάγκη να εξοδευθούν δι' ιδιαίτερα τηλεγραφήματα! Αλλά ο κ. Σιμόπουλος επανελθών εκ Θεσσαλίας απεκόμισε και εντυπώσεις... ως υπουργός. Τας οποίας ενόμισεν ότι έπρεπε να μεταδώση εις τον Αθηναϊκόν τύπον δια ταυτοσήμου σχεδόν συνεντεύξεως, δημοσιευθείσης ως δι' όμοβροντίας εις όλας τας εφημερίδας!» ο.π. 09-10-1907

⁵²² Κατά πληροφορίας εκ Βόλου η περί της περιθάλψεως των προσφύγων επιτροπή συνελθούσα και συζητήσασα το ζήτημα των εις τους πρόσφυγας ενσκηψασών επιδημιών, προέβη εις τον διορισμόν δύο ιατρών. Εφ Εμπρός 11-7-1907

⁵²³ ο.π. 11-7-1907

⁵²⁴ ο.π. 27-9-1907, 1-10-1907, 6-10-1907

⁵²⁵ ο.π. 26-9-1907.

προκάλεσαν την ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897, δεν δέχτηκαν σοβαρά πλήγματα στην πολιτική τους καριέρα, πολύ περισσότερο δε στο φιλότιμο και την αυτοεκτίμησή τους. Αντίθετα οι πληθυσμοί που βρέθηκαν στο πεδίο δράσης της σύρραξης, πέρα από τις φυσικές απώλειες, υπέστησαν τα δεινά του εκπατρισμού, της πείνας και της εγκατάλειψης, μια πραγματικότητα μπροστά στην οποία κώφευαν, από κοινού, κράτος και εθνοπατέρες.

Αξίζει να αναφερθεί ενδεικτικά η περίπτωση του βουλευτή Μαγνησίας Μπαλτατζή ο οποίος ήταν αντιπρόσωπος της Εθνικής Εταιρείας και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον πόλεμο του 1897 αποκτώντας έτσι τη φήμη του κατάλληλου για το χειρισμό εθνικών θεμάτων⁵²⁶. Έθεσε υποψηφιότητα για βουλευτής στον Αλμυρό για πρώτη φορά το 1905 και σύμφωνα με δημοσίευμα « Η επιτυχία αυτού είναι εξηραλισμένη καθότι θα υποστηριχθή και υπό πολλών δυσηρεστημένων Δηλιγιαννικών κομματαρχών»⁵²⁷. Στο δημαρχείο του Αλμυρού ο Μπαλτατζής, σε επίσημο πρόγευμα που δόθηκε παρουσία του διαδόχου με αφορμή την θεμελίωση της Ν. Αγχιάλου για την εκεί εγκατάσταση των προσφύγων από τη Βουλγαρία, τόνισε μεταξύ άλλων ότι « Εδώ εις την μικράν αυτήν γωνίαν, την πλαισιωμένην υπό των λόφων του ηρωϊκού Πλατάνου, της πατρίδος του εμπνευσμένου Θεσσαλού Τυρταίου και των βουνών της ενδόξης Μακρυνίτης, οι πρόσφυγες απολάουοντες των αγαθών της ελευθερίας και της ευνομίας, θα λησμονήσωσι τους εμπρησμούς και τας δηώσεις, τους φόνους και τους διωγμούς. Αλλά δεν θα λησμονήσωσιν, ότι είνε μέρος Συνόλου εθνικού, αγωνιζομένου τον εύελπιν αγώνα της πραγματώσεως των παθών του και της συμπληρώσεως της ιστορικής αποστολής του. Η δε ηχώ των θεσσαλικών πεδιων κατερχομένη από των κλιτύων του Ολύμπου θα φέρη μέχρις αυτών τας οίμωγας και άλλων μαρτύρων της Ελληνικής Ιδέας πληττομένων υπό του αυτού εγχειριδίου»⁵²⁸. Αν και ο κ. Μπαλτατζής ανέλαβε προσωπικά τον έλεγχο των εκτελούμενων έργων η πρόοδος των εργασιών αποδείχτηκε κατώτερη των πύρινων λόγων και προπόσεων του βουλευτή.

Η εφημερίδα *Θεσσαλία* δημοσιεύει άρθρα σχετικά με την δεινότητά του στο χειρισμό του εθνικού ζητήματος και την ικανότητά του να διαφωτίζει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για τα θέματα αυτά. Για παράδειγμα «Ο κ. Γ. Μπαλτατζής μέχρι τώρα παρέχει ευχάριστες εκπλήξεις στην εθνική εργασία ρίχνοντας το φως σε ζητήματα που απασχολούν το έθνος μέσα από τις στήλες των ευρωπαϊκών εφημερίδων. Η *Γενική* εφημερίδα του Μονάχου και ο παρισινός *Γαλάτης* φιλοξένησαν τη γνώμη του πολιτικού σχετικά με την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί στη Βουλγαρία. Ο εν λόγω πολιτικός έχει κάνει μακρές και επιμελημένες έρευνες στα Μακεδονικά πράγματα⁵²⁹.» Σε επόμενο φύλλο της δημοσιεύεται συνέντευξη του Γ. Μπαλτατζή σχετικά με το Μακεδονικό ζήτημα.

⁵²⁶ Λόγω της συγγένειας του Μπαλτατζή με τον Ν. Μαυροκορδάτο, που ήταν πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, ο πρώτος ήταν άτυπος και εξ απορρήτων σύμβουλος του πεθερού του. Με την ιδιότητα αυτή έγινε γνώστης των εθνικών θεμάτων και «κατά τις διαπραγματεύσεις για την ελληνοτουρκική ειρήνευση μετά τον πόλεμο του 1897 έπαιξε καθοριστικό ρόλο», όπως επεσήμανε ο αρχηγός της ελληνικής διπλωματικής αποστολής Δ. Στεφάνου. Έκτοτε όλες οι κυβερνήσεις ζητούσαν τη γνώμη του για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Γ. Κοντομήτρος, σελ 148.

⁵²⁷ Εφ. *Σκριπ* 19-01-1905

⁵²⁸ ο.π. 02-10-1907.

⁵²⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 30-9-1906. και 10-10-1906.

Η πολιτική εξέλιξη του Μπαλτατζή επιβεβαίωσε την πολιτική και παραπολιτική του δράση και το 1908 έγινε υπουργός εξωτερικών στην κυβέρνηση Θεοτόκη, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της τουρκικής πλευράς που θεώρησε πρόκληση την συγκεκριμένη υπουργοποίηση⁵³⁰. Η στάση της Τουρκίας απέναντί του αποτέλεσε εύσημο για τη μέχρι τότε ενασχόλησή του με τα εθνικά θέματα και ενίσχυσε την πολιτική του δραστηριότητα στον τομέα αυτό. Ο Μπαλτατζής ήταν αυτός που ουσιαστικά έδρευε τις δάφνες για την εγκατάσταση των προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία, γιατί το έργο ολοκληρώθηκε, όταν ήταν υπουργός στην Κυβέρνηση Θεοτόκη, και καθώς εκλεγόταν βουλευτής στην περιοχή του Αλμυρού φρόντισε για την αποπεράτωσή του. Σε αφιέρωμά της η εφημερίδα το *Σκριπ*, στους νέους Υπουργούς παραθέτει και το βιογραφικό του κ. Γ. Μπαλτατζή στο οποίο γράφει μεταξύ των άλλων « Ο κ. Μπαλτατζής ήταν ο ενδεδειγμένος δια το χαρτοφυλάκιον του Υπουργείου των Εξωτερικών ευθύς από της πρώτης στιγμής, καθ' ήν ερρίφθη εις το μέσον η ιδέα της μεταρρυθμίσεως, καθ' όσον είνε γνωστή η μεγάλη αυτού πείρα περί τα διπλωματικά και οι γνώσεις του δια τα εξωτερικά πράγματα. Όλων των μεγάλων εξωτερικών ζητημάτων είναι βαθύς γνώστης και δείγμα της τοιαύτης ικανότητός του έδωκε λίαν ενωρίς, ότι μετά τον ατυχή του 1897 πόλεμον μετέβη εις Κωνσταντινούπολιν ως μέλος της επιτροπής δια την συνομολόγησιν της ειρήνης.»⁵³¹

Το 1908 αποτελεί μια ιδιαίτερη χρονιά για τα πολιτικά θέματα της χώρας, οι ζυμώσεις, οι προβληματισμοί, τα άλυτα ζητήματα, που διαιωνίζονται, μαρτυρούν μια πολιτεία σε αναβρασμό και αναζήτηση λύσεων που, όπως φαίνεται, αδυνατούν να δώσουν οι καθ' ύλην αρμόδιοι, δηλαδή οι πολιτικοί. Αρχίζει να διαφαίνεται μια απαξίωση των πολιτών προς τα κόμματα και την κυβέρνηση και μια διάθεση για αναζήτηση λύσεων έξω από τα παραδοσιακά πολιτικά στεγανά, όπως μαρτυρά και η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου που κινητοποιεί νέες κοινωνικές ομάδες. Η ατμόσφαιρα που επικρατεί σε κοινωνικό –οικονομικό και πολιτικό επίπεδο αλλά και οι προκλήσεις, που εμφανίζονται, επηρεάζουν και επαναπροσδιορίζουν τις σχέσεις και τις προθέσεις των πολιτικών προσώπων που κατά κανόνα μάχονται για την πολιτική τους επιβίωση και ανέλιξη.

Μέσα στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται στο πολιτικό σκηνικό της χώρας, οι τοπικές αντιπαλότητες ενισχύονται στην προσπάθεια του κάθε πολιτικού να εξασφαλίσει πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων του. Πρώτα εκδηλώνεται η διαφοροποίηση του κ. Κ. Γκλαβάνη, που ήταν ισχυρός πολιτικός παράγοντας, από το Τοπαλικό κόμμα και παρασύρει σε αποσκίρτηση τον δήμαρχο Ιωλκού κ. Μαργαρίτη, τον δήμαρχο Αιαντίου κ. Μπαούζο και τον ισχυρότατο κομματάρχη του δήμου Φερρών κ. Δ. Κουντούρη. Από το Καρταλικό κόμμα αποχώρησαν ο πρώην δήμαρχος Παγασών κ. Γεωργιάδης και ο ισχυρός κομματάρχης Δ. Ρίζος που διευθύνει την εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου ενώ διαφαίνονται και οι αποσχιστικές τάσεις του κ. Μπαλτατζή⁵³². Από δημοσίευμα του *Σκριπ* γίνεται γνωστό ότι η διαμάχη Καρτάλη - Μπαλτατζή μεταφέρεται σε τοπικό επίπεδο στην πόλη του Βόλου με παρεμβάσεις του

⁵³⁰ Η τουρκική πλευρά θεώρησε πρόκληση την ανάθεση του υπουργείου εξωτερικών στον Μπαλτατζή γιατί όταν διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, ήταν αντιπρόσωπος της Εθνικής Εταιρείας, και επηρέασε τον πεθερό του, ώστε εκείνος να μην αποτρέψει τον πόλεμο του 1897 και τέλος γιατί βρέθηκαν ενοχοποιητικές επιστολές για τη δράση του στην αλληλογραφία του Σοφούλη Γ. Κοντομήτρος, σελ 148.

⁵³¹ Εφημερίδα *Σκριπ* 22-6-1908

⁵³² ο.π. 02-02-1908

Μπαλτατζή στις τοποθετήσεις δικαστικών λειτουργιών⁵³³. Έχει προηγηθεί βέβαια στις αρχές του 1908 η διαφωνία των παραπάνω σχετικά με την παραμονή ή την απομάκρυνση του Νομάρχη Παγανέλη από το νομό. Ο Καρτάλης και ο Γάτσος ζητούσαν την μετάθεσή του ενώ ο Μπαλτατζής επέμενε ότι κάτι τέτοιο δεν έπρεπε και δεν επρόκειτο να συμβεί. Οι λόγοι της αντιπαράθεσης αυτής δεν στάθηκε δυνατόν να διερευνηθούν στην παρούσα εργασία αλλά είναι φανερό ότι η περίπτωση του Νομάρχη Παγανέλη αποτέλεσε αφορμή για να αναμετρηθεί η ισχύς των προαναφερθέντων πολιτικών και οι επιρροές τους στην κυβέρνηση⁵³⁴. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι τον ανταποκριτή ελάχιστα φαίνεται να απασχολεί το γιατί η συμπεριφορά του Νομάρχη έχει προκαλέσει την επιθυμία δυο βουλευτών να μετατεθεί από τον Νομό και για ποιους λόγους υποστηρίζεται από ένα τρίτο. Η αντιπαλότητα των παραπάνω κλιμακώνεται σταδιακά και με άλλες αφορμές, παίρνει δημοσιότητα και γίνεται γνωστή ευρέως μέσα από τις ανταποκρίσεις από το Βόλο που δημοσιεύει η εφημερίδα το *Σκριπ*, ενώ παρασέρνει και άλλους τοπικούς, πολιτικούς παράγοντες προκαλώντας τριγμούς και αποσταθεροποιητικές τάσεις στα πολιτικά κόμματα της περιοχής⁵³⁵.

⁵³³ Σύμφωνα με το δημοσίευμα «Ο κ. Μπαλτατζής προς πείσμα του κ. Καρτάλη ανεκάλεσε την μετάθεσιν του πρωτοδίκου κ. Μελετόπουλου και εματαίωσε την ζητηθείσαν μετάθεσιν του εισαγγελέως κ. Γεωργοπουλου. Ενταύθα οι φίλοι και οι αντιπρόσωποι του κ. Μπαλτατζή αναφανδόν εκφράζονται κατά του κ. Καρτάλη, διατεινόμενοι ότι παρά τω κ. Θεοτόκη επεκράτησεν ο κ. Μπαλτατζής. Διαδίδεται ότι ένεκα τούτου επίκειται αποσκίρτησις των κ. Καρτάλη και Γάτσου εκ του θεοτοκικού κόμματος» ο.π. 01-06-1908

⁵³⁴ Το *Σκριπ* δημοσιεύει ανταπόκριση από το Βόλο στην οποία περιγράφεται η αντιπαλότητα των Καρτάλη – Μπαλτατζή. Αναλυτικότερα: «Η μετάθεσις του Νομάρχου ή από πολλών μηνών απειλούμενη δύναται πλέον να θεωρηθεί βεβαία. Ο κ. Καρτάλης θεωρεί το ζήτημα σοβαρόν δια το κόμμα του και υπάρχει πιθανότης να εισακουσθή από την Κυβέρνησιν. Πληροφορούμεθα όμως ότι ο κ. Μπαλτατζής επιμένει να μη μετατεθή ο Νομάρχης και τοιουτοτρόπως πάλιν αρχίζει ο εμφύλιος πόλεμος των δυο κυβερνητικών βουλευτών. Δια την μετάθεσιν του Νομάρχου επιμένει ο βουλευτής κ. Γάτσος καθώς και ο τοποτηρητής του κόμματος κ. Κ. Καρτάλης. Κατά τους φίλους του κ. Καρτάλη ο Νομάρχης θα μετατεθή διότι κατήντησε δια το κόμμα πέτρα σκανδάλου. Οι Μπαλτατζιδικοί όμως αποκρούουν διαρρηδην τα διαδιδόμενα και υποστηρίζουν ότι ουδέποτε ο κ. Παγανέλης θα μετατεθή εφ' όσον έχει ένθερμον υποστηρικτήν του τον κ. Μπαλτατζήν ισχύοντα μεγάλως παρά τη Κυβερνήσει. Εξ αντιθέτου όμως ο κ. Καρτάλης επιμένει εις την παραίτησιν. Ίδωμεν ποίος εκ των δύο θα κατισχύση». ο.π. 12-01-1908

⁵³⁵ Σε επόμενο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας (ανταπόκριση από το Βόλο) με τίτλο «Τα πολιτικά του νομού Μαγνησίας – Το Τοπαλικόν κόμμα και οι Ραλλικοί- Ο κ. Γκλαβάνης» αναφέρονται τα παρακάτω: «...ο πολιτικός ορίζων του νομού Μαγνησίας παρουσιάζει μελανά και σοβαρά νέφη και δεν είνε απίθανον μήπως ταύτα διαλυθώσιν εις βάρος των δύο κομμάτων του Νομού, επειδή πνέυμα ανεξαρτησίας και εκλεκτικότητας πνέει από άκρον εις άκρον του Νομού.. Εις την πόλιν μάλιστα του Βόλου σχεδόν όλοι εσυχάθησαν τα κόμματα τα οποία τόσα κακά επροξένησαν εις την πόλιν. Ενθυμούνται την περιάλλητον κατάχρησιν των θεμελίων του ναού του Αγίου, τα πραξικοπήματα της Λιμενικής επιτροπής και την ασύγγνωστον αδιαφορίαν του κόμματος κατά την ανέγερσιν του Δημοτικού Θεάτρου, όπερ αν και δεν παρήλθον δέκα έτη επί της ανοικοδομήσεως του παρουσιάζει πρωτοφανή αθλιότητα και χάλια. Εν γένει εις την επαρχίαν μας από τινός επικρατεί πνέυμα ανεξαρτησίας, και ευχόμεθα όπως τούτο διατηρηθή και κατά τις προσεχείς εκλογάς. Το Τοπαλικόν κόμμα : Χθες έγγραφα προς τούτοις ότι το Καρταλικόν κόμμα ευρίσκεται εις σοβαράς περιπλοκάς και διατρέχει κίνδυνον διαλύσεως ένεκα της διαθρυλούμενης αποσκίρτησεως του κ. Μπαλτατζή, όστις θα συμπαρασύρει μεθ' εαυτού και τους κ.κ Γεωργιάδην και Ρίζον. Το αυτό σχεδόν συμβαίνει και εις το Τοπαλικόν κόμμα με την διαφοράν όμως ότι είναι μικρότερος ο κίνδυνος αυτού. Το Τοπαλικόν κόμμα ανεξαρτήτως της μετά των ραλλικών διενέξεως έχει εις την παρούσαν περίστασιν μεγαλύτεραν συνεκτικότητα και συνοχήν από το Καρταλικόν. Εάν οι Ραλλικοί υποστηρίξουν αυτό είνε αναντίρρητον ότι το Καρταλικόν κόμμα θα υποστή κάριον τραύμα κατά τας προσεχείς εκλογάς. Το ζήτημα όμως είνε εάν θα επέλθη συνεννόησις μεταξύ των Ραλλικών και του κ. Τοπάλη, διότι μεταξύ των υπάρχει μέγα χάσμα, εκ του ότι ο κ. Τοπάλης είνε Μαυρομιχαλικός, μεταξύ δε Ράλλη και

Η διάσταση των βουλευτών Μπαλατζή και Καρτάλη στην Μαγνησία που ανήκουν στο θεοτοκικό κόμμα αμφοτέρω και ανταγωνίζονται για το ποιος θα λάβει την πρωτοκαθεδρία του κόμματος στην περιοχή, αποτελεί ένα παράδειγμα για τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Σύμφωνα με δημοσίευμα η ρήξη των δύο οφειλόταν στο ενδεχόμενο υπουργοποίησης του κ. Μπαλατζή και μάλιστα στη θέση του υπουργού των Εξωτερικών, γεγονός που θα ενίσχυε την πολιτική του θέση στην περιοχή, τόσο ώστε να του εξασφαλίσει την αρχηγία του Θεοτοκικού κόμματος στο νομό Μαγνησίας, γεγονός που θα του παρείχε όχι μόνο την αμέριστη υποστήριξη της Κυβέρνησης αλλά και διαχείριση όλων των ρουσφετιών της περιοχής. Επομένως η δυναμική που δημιουργείται για τον ανελλισόμενο κ. Μπαλατζή στο πολιτικό στερέωμα της χώρας είναι εξαιρετικά ευοίωνη και δύσκολο να θυσιαστεί στο βωμό μιας παλιότερης «πολιτικής φιλίας». Στις αρχές Ιουνίου το *Σκριπ* δημοσιεύει σε ανταπόκριση από τον Βόλο ότι «Εξ ενός επήλθε τελεία ρήξις των σχέσεων Καρτάλη και Μπαλατζή, διότι ο μιν Μπαλατζής ύψωσε νέαν σημαίαν και έγγραφεν εις τους φίλους του, ότι αυτός και μόνος αναγνωρίζεται ως φίλος της Κυβερνήσεως Θεοτόκη και αυτού μόνον εκτελούνται οι σημειώσεις»⁵³⁶ Μεταξύ των δύο δημιουργείται πόλωση και οι φίλοι – σύμμαχοι συσπειρώνονται εκατέρωθεν προκειμένου να αποκομίσουν το μέγιστο δυνατό κέρδος ή να υποστούν τις μικρότερες απώλειες εν όψει των επερχόμενων εκλογών.⁵³⁷

Μαυρομιχάλη υπάρχει εμφύλιος έρις και πολιτικός σπαραγμός πρωτοφανής εις τα χρονικά των αντιπολιτεύσεων της Ελλάδας . διότι αμφοτέρω οι Αρχηγοί των δύο αντιπολιτεύσεων επιτίθενται περισσότερο εναντίον αλλήλων, παρά εναντίον της Κυβερνήσεως και παράδειγμα φέρομεν το χθεσινόν εν τη Βουλή μεταξύ των δύο αρχηγών ανήκουστον βρισίδι!. Εν τοιαύτη δε περιπτώσει χωρίζομένων των Ραλλικών και ενεργούντων δι' ίδιον λογαριασμόν, οι Καρταλικοί νικούν, αν και πνέει δι' αυτούς ολέθριος άνεμος προτροπάδην φυγής και επαισχύντου της ήττης. Οι μεμνημένοι εις τα πολιτικά βεβαιούσιν ότι παρά τον ανταγωνισμόν των δύο αρχηγών, οι Ραλλικοί και ο κ. Τοπάλης θα συνεργασθούν. Εξ' άλλου μέγιστος σκόπελος δια το Τοπαλικόν κόμμα είνε ο κ. Γκλαβάνης όστις απεσπάσθη οριστικώς πλέον από αυτό ενεργών δι' ίδιον λογαριασμόν. Εάν δε ο κ. Γκλαβάνης κατωρθώση να συμπύξη τρίτον κόμμα εν συνεργασία μετά του κ. Μπαλατζή, τότε αμφοτέρα τα κόμματα διατρέχουσι κίνδυνον, διότι κατά τας διαδόσεις , αίτινες οσημέραι επιτείνονται, εις το νέον κόμμα συμπεριλαμβάνονται ο δήμαρχος Ιωλκού κ. Μαργαρίτης, ο δήμαρχος Αιαντίων κ. Μπαούζος και ο πρώην καρταλικός κομματάρχης κ. Σπυρίδης, όστις βεβαιούται ότι έγινε Ραλλικός. Εάν δε ο κ. Γκλαβάνης δεν κατορθώση να κάμη ιδικόν του κόμμα , θα γίνει καρταλικός και τοιοιτοτρόπως ενισχύεται το Καρταλικόν κόμμα, όπερ εν τοιαύτη περιπτώσει υπερισχύει». ο.π. 12-2-1908.

Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας γίνεται γνωστό ότι : «Εις την εν Βόλω εφημερίδα ο «Κήρυξ» θεωρουμένην άχρι τούδε Τοπαλικήν εδημοσιεύθη συνέντευξις μετά του κ. Ράλλη, δηλούντος ότι ο Ραλλικός συνδυασμός εν τη επαρχία μας θα καταρτισθή αμιγής και ότι θα συμπεριληφθή και ο κ. Γκλαβάνης, ενώ θα αποκλεισθή ο κ. Τοπάλης. Η συνέντευξις αύτη καταδεικνύει την απομόνωσιν του Τοπαλικού κόμματος, 'όπερ προσεπάθει να επανιδρύση ο κ. Τοπάλης δια συμπράξεως μετά του Ραλλικού κόμματος. Οι κ.κ Γκλαβάνης, Νικολαΐδης, Μαργαρίτης και άλλοι Ραλλικοί ίδρυσαν νέαν καθημερινήν εφημερίδα Ραλλικήν, όπως επιδιωχθή χωρισμός του ραλλικού κόμματος και των φίλων του κ. Τοπάλη. Το Καρταλικόν κόμμα διεσπάσθη δια του χωρισμού του κ. Μπαλατζή, ον ακολουθούσι κομματάρχαι πολλοί». ο.π. 01-06-1908

⁵³⁶ ο.π. 0-06-1908

⁵³⁷ Σύμφωνα με την ανταπόκριση του δημοσιεύει το *Σκριπ* ο κ. Καρτάλης απέτυχε στην προσπάθειά του να υπονομεύσει τον κ. Μπαλατζή στην υπουργοποίησή του , συμπεριφορά η οποία λειτούργησε προσθετικά στην διάσταση των δύο βουλευτών. Τώρα όμως στο Βόλο γεννάται το ερώτημα ποιος από τους δύο θα αναλάβει την αρχηγία του Θεοτοκικού κόμματος στο νομό Μαγνησίας, αν και οι δύο πλευρές ισχυρίζονται ότι αυτούς επέλεξε ο πρωθυπουργός για να τους αναθέσει την αρχηγία. Οι οπαδοί μάλιστα του κ. Μπαλατζή λένε ότι θα συνεργαστούν με τον πρώην δήμαρχο Βόλου Ν. Γεωργιάδη και με τοπικούς κομματάρχες που στρατολόγησε ο αντιπρόσωπος του κ. Μπαλατζή στο

Ο πολιτικός ανταγωνισμός μεταφέρεται και στο επίπεδο των δημοτικών εκλογών καθώς πυροδοτεί νέες πολιτικές ζυμώσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των υποψηφίων δημάρχων που θα υποστηρίξει το καθένα, ενώ παρέχει άφθονη τροφή στον τοπικό και εθνικό τύπο που παρακολουθεί τις εξελίξεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μεταδίδει κάθε σχετική είδηση στους αναγνώστες. Παράλληλα δημιουργούνται νέες εφημερίδες είτε για να υποστηρίξουν τα νέα πολιτικά πρόσωπα, είτε για να εκφράσουν νέες πολιτικές τάσεις που εμφανίζονται αυτή την περίοδο στην πόλη. Η απόφαση του Γκλαβάνη να εκδώσει καθημερινή εφημερίδα στο Βόλο, τον *Πρόμαχο* με διευθυντή το δημοσιογράφο Κ. Χαλκιά επιβεβαιώνει και την

Βόλο, κ.Δ. Ρίζος, «όστις κατ'αυτούς θα γίνη ο νεκροθάφτης του Καρταλικού κόμματος». Επισημαίνεται από τον αρθρογράφο η εξασθένηση των παλαιών κομμάτων και η αποδυνάμωση των αρχηγών τους που πλέον θεωρούνταν πολιτικές μονάδες και όχι αρχηγοί κομμάτων καθώς οι πολιτικοί τους σχηματισμοί δυσκολεύονταν να αναδείξουν πέντε έξι βουλευτές. Στη συνέχεια το άρθρο ενημερώνει ότι εκτός από την απώλεια του κ. Μπαλτατζή το καρταλικό κόμμα υπέστη και την απόσχιση του ισχυρού του κομματάρχη κ. Σ. Σπυρίδη, ενώ το τοπικό κόμμα έχασε τον κ. Γκλαβάνη, ο οποίος προτίθεται να ιδρύσει δικό του κόμμα. Υπογραμμίζεται όμως ότι η θέση των πολιτικών που απομακρύνονται από το κόμμα είναι επισφαλής και γιαυτό θα πρέπει να αναζητήσουν νέες πολιτικές συμμαχίες. προτείνεται λοιπόν στον κ. Μπαλτατζή να συνεργαστεί με τον κ. Τοπάλη ή τον κ. Γκλαβάνη, ενώ αναμένεται και το καρταλικό κόμμα να αναζητήσει συμμάχους. ο.π. 11-05-1908.

Λίγες μέρες αργότερα η ίδια εφημερίδα σε άρθρο που αποτελεί ανταπόκριση από το Βόλο ενημερώνει το αναγνωστικό κοινό ότι «η διάσταση των δυο κυβερνητικών βουλευτών έχει σαν αιτία «την απειλούμενη υπουργική μεταρρύθμισιν και την πρόσληψιν του κ. Μπαλτατζή ως υπουργού των Εξωτερικών». Η διάσταση των δυο θα σημάνει την έναρξη ενός αγώνα δρόμου των αντιπάλων μερών για τη συσπείρωση των πολιτικών τους φίλων και την αναζήτηση συνεργασιών ενόψει των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών. Στο δημοσίευμα αυτό κατονομάζονται οι φίλοι –συμμαχοί του κ. Μπαλτατζή ως εξής: «Και μέχρι μεν της στιγμής ταύτης ο κ. Μπαλτατζής έχει κεκτημένους φίλους τους κ. Γεωργιάδη, πρώην δήμαρχον Παγασών, Ν. Ζαρλίν, δικηγόρον και Δ. Ρίζον, όστις είναι ο πολιτικός αντιπρόσωπος αυτού εν Βόλω, τέως ων φίλος του Καρταλικού κόμματος καταβάλλον προσπαθείας προς προσηλυτισμόν διαφόρων ισχυρών κομματάρχων. Ούτω λέγεται και διαδίδεται μετ' επιτάσεως ότι αποσκήρτησε των Καρταλικών τάξεων και εδήλωσεν φιλίαν εις τον κ. Μπαλτατζή ο πανίσχυρος δήμαρχος Νηλείας κ. Παπαποστόλου. Επίσης λέγεται ότι ανήκει εις τας τάξεις των φίλων του κ. Μπαλτατζή και ο τέως δήμαρχος Σηπειάδος κ. Μαχούχας έχων λόγους δυσαρρεσκείας κατά του καρταλικού κόμματος, ότι δεν τον υποστήριξε κατά τας δημοτικάς εκλογάς και δια τούτο απέτυχε. Επίσης λέγεται ότι τον κ. Μπαλτατζή θα υποστηρίξει διατηρών πάντοτε τας μετά του τοπαικού κόμματος σχέσεις του και ο πανίσχυρος κομματάρχης του Τοπάλη κ. Αργύριος Φιλιππίδης. Η υποστήριξις όμως αυτή κατά τας διαδόσεις είναι προσωπική και προέρχεται εκ λόγων εκτιμήσεως προς τον κ. Μπαλτατζή». ο.π. 19-05-1908

Σε ανταπόκριση από το Βόλο που δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα την επόμενη μέρα γίνεται γνωστό ότι αυτό που απασχολεί τους βολιώτες είναι η υπουργοποίηση ή μη του κ. Μπαλτατζή και οι ενδεχόμενες συνεργασίες του. «Υπάρχει γνώμη, ή κάλλιον ειπείν, επικρατεί πεποίθησις ότι η θέσις του κ. Μπαλτατζή πολύ θα ενισχυθή εκ του υπουργικού χαρτοφυλακίου, και ότι γενόμενος υπουργός θα καταστή περιζήτητος προς συνεργασίαν, διότι κατά την κρατούσαν γνώμην, ευθύς ως ορκισθή αμέσως θα αναλάβη την αρχηγίαν του Θεοτοκικού κόμματος εν τω νομώ Μαγνησίας, λαμβάνων αμέριστον την υποστήριξιν της Κυβερνήσεως και απαξιάπαντα τα ρουσφέτια αποξενουμένου τελείως του Καρταλικού κόμματος και των βουλευτών κ.κ. Αντ. Καρτάλη και Ν. Γάτσου.» στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται οι Τοπικοί προσπαθούν να επιτύχουν μια προσοδοφόρα συνεργασία με τον Μπαλτατζή ώστε να εξασφαλιστεί η οικονομική αλλά και η πολιτική τους επιβίωση. Βέβαια υπάρχουν πολλοί σκόπελοι που πρέπει να ξεπεραστούν προκειμένου να ευοδωθεί μια τέτοια συμφωνία όπως για παράδειγμα: Ποιοι θα ανακηρυχτεί αρχηγός του μεικτού κόμματος, αν θα παρουσιαστούν ισάριθμοι υποψήφιοι από από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, αν ο Θεοτόκης θα δεχτεί μια τέτοια συνεργασία τη στιγμή που ζητά από τον κ. Μπαλτατζή να σχηματίσει στη Μαγνησία αμιγή θεοτοκικό συνδυασμό, θα μπορέσει ο κ. Ρίζος που διευθύνει την βολιώτικη εφημερίδα θεσσαλία να υποστηρίξει ένα τέτοιο συνδυασμό τη στιγμή που επί δέκα χρόνια καταφερόταν κατά του κ. Τοπάλη; ο.π. 20-05-1908.

σοβαρότητα της πρόθεσης του να ασχοληθεί με την πολιτική ζωή του τόπου⁵³⁸. Η απόφαση του Μπαλατζή να συνεργαστεί με τον Γκλαβάνη που είχε προσχωρήσει στο Ραλλικό κόμμα, σε επίπεδο Δήμου, του δίνει το πλεονέκτημα της υποστήριξής του από δύο πλέον τοπικές εφημερίδες: τη *Θεσσαλία*, που διευθύνεται από τον πρώην Καρταλικό και νυν υποστηρικτή του Μπαλατζή, κ. Ρίζο και τον *Πρόμαχο* που εκδόθηκε από τον κ. Γκλαβάνη. Σε τακτική ανταπόκριση από το Βόλο που δημοσιεύτηκε στο *Σκριπ*, αφού επισημαίνεται η σύγχυση που επικρατεί στα πολιτικά πράγματα της πόλης μετά το θάνατο του Δημάρχου Ι. Καρτάλη και τις επικείμενες εκλογές για την ανάδειξη νέου Δημάρχου, γίνεται αναφορά στην πιθανότητα να γίνει υπόδειξη υποψηφίου εκτός κομμάτων, από ομάδα επίλεκτων πολιτών «όστις να διοικήσει τον δήμον αφατριάστως και αμερολήπτως και άνευ κομματικών υπολογισμών [..] Αληθώς η εργασία αυτή είνε σπουδαία και επιδοκιμάζεται παρ' όλων των ανεξάρτητων πολιτών»⁵³⁹. Η αναφορά αυτή αποκτά αξία λόγω της σπανιότητάς της, αφού πρόκειται για πρόταση έξω από τα ειωθότα της εποχής.

Επίσης εκδίδονται στο Βόλο τρεις σοσιαλιστικές εφημερίδες, ο *Εργάτης*, ο *Σημαιοφόρος* και η σατυρική *Σατανάς*, οι οποίες επιτίθενται κατά των κομμάτων, και γίνονται ανάρπαστες⁵⁴⁰. Οι νέες αυτές κυκλοφορίες εφημερίδων με νέο πολιτικό προσανατολισμό φανερώνουν την κόπωση που έχουν δημιουργήσει τα παραδοσιακά κόμματα στο πολιτικό κοινό, τη διάψευση των προσδοκιών του και το ενδιαφέρον για καινούργιες ιδέες. Γενικά τόσο η έκδοση εφημερίδων όσο και η κινητικότητα που παρατηρείται μεταξύ των υποστηρικτών των διαφόρων τοπικών και εθνικών κομμάτων, οι νέες συμμαχίες που δημιουργούνται και οι νέοι, σε περιεχόμενο, πολιτικοί σχηματισμοί που αναδύονται δεν μπορούν να ερμηνευτούν μόνο σαν αποδείξεις προσωπικών φιλοδοξιών και αναμετρήσεων. Αποτελούν σημάδια βαθύτερων διεργασιών, που συντελούνται υποδόρια στην ελληνική κοινωνική πολιτική και οικονομική ζωή, διαπιστώσεων των μεταβολών, που πρέπει να πραγματοποιηθούν, και των λαθών που πρέπει να διορθωθούν για να εξελιχθεί η χώρα. Η ματαίωση πολλών προσδοκιών, η αμφισβήτηση καθιερωμένων συμβόλων και φορέων και της έκφρασης τους και η συνειδητοποίηση, από μεγάλο μέρος της κοινωνίας της ανάγκης για μια νέα αρχή, άλλαξε πολλά από τα δεδομένα στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα.

Στη δεκαετία του 1900 η Ελλάδα προσπάθησε να επουλώσει τις πληγές της από τον πόλεμο του 1897 και την πτώχευση. Η επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στη χώρα θα αποτελέσει ακόμα ένα λόγο όχι μόνο εθνικής ταπείνωσης αλλά και οικονομικής υποτέλειας γιατί έδινε στην δημοσιονομική επέμβαση χαρακτήρα ιδιαίτερα περιοριστικό των κυριαρχικών δικαιωμάτων της χώρας. Επρόκειτο όχι απλά για οικονομικό έλεγχο αλλά για διπλωματικό, ο οποίος στην ορολογία της εποχής

⁵³⁸ «Ο Γκλαβάνης, πρώην ισχυρός κομματάρχης του τοπάλι εσήκωσεν σημαία ανταρσίας και ιδίου πολιτικού κόμματος. Ισχυρίζεται δε ότι ο αρχηγός της αντιπολιτεύσεως κ. Ράλλης ανεγνώρισεν ή θ' αναγνώρισεν αυτόν αρχηγόν του κόμματος». ο.π. 26-4-1908.

Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα αναφέρεται ότι: «Οι περί τον κ. Γκλαβάνη διαδίδουν ότι ούτος έχει ανελάβει την αρχηγίαν του Ραλλικού κόμματος εν τω Νομώ Μαγνησίας και ότι αυτόν αναγνωρίζει ως αντιπρόσωπόν του ο κ. Ράλλης εν τω Νομώ Μαγνησίας και ότι η εκδιδόμενη εφημερίς θα υποστηρίξει και θα ερμηνεύει τας αρχάς του Ραλλικού κόμματος». ο.π. 26-05-1908

⁵³⁹ ο.π. 05-07-1908

⁵⁴⁰ ο.π. 26-4-1908

προσδιοριζόταν ως απόλυτος έλεγχος⁵⁴¹. Ακόμα όμως και κάτω από τις δυσμενέστερες συνθήκες, το εθνικό ζήτημα δεν θα εγκαταλειφθεί και, υποκινούμενο από τη μυστική δράση στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων και πολλών εθελοντών θα εξελιχθεί στα μέτωπα της Μακεδονίας και της Κρήτης αλλά δεν θα τύχει, της επίσημης τουλάχιστον, υποστήριξης του ελληνικού κράτους.

Τα δημοσιεύματα για τα ζητήματα αυτά κατακλύζουν τον τύπο που υποστηρίζει το αίτημα για στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας ώστε να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις. Καταγράφεται έντονα, στην αλλαγή του αιώνα, η γενική αμφιβολία για την αποδοτικότητα όλων των κομμάτων, και του κράτους εν γένει, και όχι μόνο σε σχέση με την εξωτερική πολιτική. Σύμφωνα με τον ιστορικό G. Hering «Περίπλοκα γραφειοκρατικά εμπόδια, ξεπερασμένες γραφειοκρατικές ρυθμίσεις, ο λήθαργος της δημόσιας διοίκησης, προβλήματα η λύση των οποίων αναβαλλόταν διαρκώς και έλλειψη πρωτοβουλιών ήταν τα κύρια θέματα που ταλάνιζαν τη λειτουργία του κράτους. Τα στελέχη των κομμάτων είχαν διαγνώσει τα πιεστικά ζητήματα και κατέφευγαν στη δημοκοπία για να κατευνάσουν την ανυπομονησία της κοινής γνώμης⁵⁴²»

Τεχνηέντως επικράτησε η εντύπωση ότι δεν έφταιγαν οι ξεπερασμένες δομές και τα αντικειμενικά δεδομένα, αλλά η ανικανότητα των πολιτικών που δημιουργούσε προβλήματα στην λειτουργία και την πρόοδο του κράτους. Την άποψη αυτή δεν κατάφεραν να υποβαθμίσουν ούτε τα πολιτικά κόμματα γιατί δεν μπορούσαν να πείσουν για την αναγκαιότητα μακροπρόθεσμων προγραμμάτων με αποτέλεσμα να επιβεβαιώνεται η εντύπωση περί ανικανότητας και να απαξιώνεται το πολιτικό σύστημα. Απάντηση και λύση στα παραπάνω προβλήματα θα μπορούσε να δώσει η δημιουργία ενός νεωτερικού κόμματος, το οποίο θα παρουσίαζε ένα εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα διοικητικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων μαζί με την διαβεβαίωση της πραγματοποίησής του. Η αποτυχία του πολιτικού κόσμου να πείσει για μια τέτοια προοπτική, οδήγησε τελικά στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και στην επανάσταση στο Γουδί.

Η παραπάνω παραδοχή γίνεται όλο και πιο έντονη στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα και ο πολιτικός κόσμος, στην προσπάθειά του να διασκεδάσει αυτή την εντύπωση, συχνά καταφεύγει στον αποπροσανατολισμό της κοινής γνώμης στρέφοντας την προσοχή της σε θέματα με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση, όπως τα εθνικά. Οι φωνές, που αντιστέκονται στην ανεξέλεγκτη πατριδορητορεία, είναι περιορισμένες και δεν προέρχονται από πολέμιους των εθνικών ζητημάτων –γιατί τέτοιοι δεν υπάρχουν ή αν υπάρχουν φροντίζουν να κρατούν πολύ χαμηλά τους τόνους της αντίθεσής τους - αλλά από εκείνους που διαφωνούν με τους συγκεκριμένους χειρισμούς και τις μεθοδεύσεις. Ζητείται μία συνέπεια στα λόγια και στις πράξεις του πολιτικού κόσμου, ένα έμπρακτο ενδιαφέρον που να μην βασίζεται απλά και μόνο σε ρητορείες αλλά να είναι συνδεδεμένο με έναν οργανωμένο και τεκμηριωμένο σχεδιασμό. Η χώρα έχει ανάγκη έναν οικονομικό και στρατιωτικό εκσυγχρονισμό ώστε να μπορέσει να προωθήσει τις εθνικές της επιδιώξεις

⁵⁴¹ Σύμφωνα με τον Ανδρεάδη η επιβολή «διπλωματικού ελέγχου» αποτελούσε τη χειρότερη μορφή υποτέλειας αφού έδινε το δικαίωμα σ' αυτούς που τον ασκούσαν να επεμβαίνουν διαρκώς στα οικονομικά της χώρας και οδηγούσε ουσιαστικά στην υποδούλωση της χώρας.

Αν Ανδρεάδης, *Έργα, Μελέται επί της Συγχρόνου Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, τ. Β, Νομική Σχολή Παν/μίου Αθηνών, Αθήναι, 1939, σελ 473-477

⁵⁴² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ.Β, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2004, σελ. 724.

Ο Δ. Σαράτσης αποτελεί μια λογική φωνή στην πόλη του Βόλου, ιδεολογικά τάσσεται στο χριστιανοσοσιαλιστικό κίνημα και διαπνέεται από φιλεργατικά αισθήματα, συνδέεται⁵⁴³ επίσης με τον κύκλο των «Κοινωνιολόγων» του Παπαναστασίου και για λίγο καιρό θα αποτελέσει στέλεχος της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, αλλά θα απομακρυνθεί από αυτούς όταν οι τελευταίοι συμπορευτούν με τον Βενιζέλο. Ο Δ. Σαράτσης και ο Κ. Ζάχος, που ήδη είχαν εκφράσει τις επιφυλάξεις τους, μαζί με το Εργατικό Κέντρο Βόλου, για τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και την επιλογή των Κοινωνιολόγων να υποστηρίξουν το Κίνημα στο Γουδί, δεν θα συνεργαστούν πολιτικά με τον Βενιζέλο και τους Κοινωνιολόγους. Αντίθετα θα εργαστούν για τη συγκρότηση ανεξάρτητου κομματικού σχηματισμού που υποστηρίζεται από το Ε.Κ.Β και το υπό σύσταση Ε.Κ. Λάρισας αλλά και από τους αγροτικούς συνδέσμους της περιοχής. Τον Απρίλιο του 1910 θα ιδρύσουν το «Αγροτογεωργικό Κόμμα» που θα πάρει μέρος στις εκλογές του Αυγούστου για την Αναθεωρητική Βουλή αλλά δεν θα καταφέρει να εκλέξει βουλευτή⁵⁴⁴. Η προσπάθειά τους αυτή δεν θα έχει συνέχεια αφού οι πρωτεργάτες της, από το 1911 θα βρεθούν στο επίκεντρο της περιπέτειας των Αθεϊκών, για τα οποία θα κατηγορηθούν από τις συντηρητικές δυνάμεις της πόλης και θα δικαστούν στη δίκη του Ναυπλίου, το 1914, όπου θα αποδειχτούν τελικά αθώοι.

Ο Σαράτσης, ο οποίος διαθέτει έντονη πολιτική παρουσία στο Βόλο, στηλιτεύει με άρθρο του στη *Θεσσαλία* τον Ιανουάριο του 1904, σε μια εποχή που μαίνεται ο Μακεδονικός Αγώνας, την τακτική της κυβέρνησης να ζητά από τον κόσμο οικονομικές θυσίες για την ευόδωση των εθνικών ελπίδων⁵⁴⁵. Αναρωτιέται πόσο ακόμα θα μπορούν οι πολιτικοί να εξαπατούν τον κόσμο με το πρόσχημα της εθνικής ολοκλήρωσης και καταλήγει ότι η πραγμάτωση της Μ. Ιδέας θα επιτευχθεί όταν η χώρα ρίξει το βάρος του ενδιαφέροντος της όχι στη συγκρότηση στρατευμάτων για τα οποία κόπτονται όλοι αλλά στην συγκρότηση πολιτείας ελεύθερων ανδρών όπου κανείς δεν θα αδικείται και θα φροντίζουν όλοι για το δημόσιο συμφέρον. Προέχουν λοιπόν οι τομείς της εκπαίδευσης της δικαιοσύνης και της διοίκησης. Επίσης πιστεύει πως το μακεδονικό ζήτημα θα επιλύονταν αν η κυβέρνηση ξόδευε τα χρήματά της για την εκπαίδευση των βουλγαροφώνων πληθυσμών της Μακεδονίας, οι οποίοι θα αποκτούσαν έτσι όχι μόνο φρόνημα αλλά και λόγο ελληνικό.

Αυτή η πρόταση που κατατίθεται εναλλακτικά της παραδοσιακής, δεν γνωρίζουμε αν θα είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα για τα ελληνικά ζητήματα αλλά είναι μια πρόταση που συμμερίζονται κάποιοι νεωτεριστικοί, πολιτικοί κύκλοι της εποχής εκφράζοντας τα αιτήματα μιας αστικής τάξης που διεκδικεί τη δυναμική παρουσία της στην ελληνική πολιτική σκηνή. Σε καμιά περίπτωση δεν απεμπολούν το

⁵⁴³ Μ. Δημητρίου, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα, Από τους Ουτοπιστές στους Μαρξιστές*, τ Α', εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985, σελ.264.

⁵⁴⁴ Από τους 84 υποψηφίους στην περιφέρεια Λάρισας – Μαγνησίας ο κ. Ζάχος καταλαμβάνει την έβδομη θέση, ενώ ο Σαράτσης έρχεται πρώτος επιλαχών με 14.000 ψήφους. Μ. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κ. Χατζόπουλος*, εκδ. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σελ.269.

⁵⁴⁵ Γράφει ο Σαράτσης σε άρθρο του στη *Θεσσαλία* στις 25-1-1904: «ηκούσθη και πάλιν η οξεία των κυβερνήσεων κραυγή καλούσαν τον λαόν εις θυσίαν. Εζητήθησαν και πάλιν αι γενναίαι εισφοραί, τας οποίας κατ'έτος ρίπτωμεν εις το απύλωτον στόμα του Μινωταύρου, ο οποίος καλείται νεοελληνικός προϋπολογισμός. Την φοράν αυτήν αφήκαν να διαφαινθήται μακρόθεν η αντανύγεια των χρυσών ελπίδων και οι θεαταί όλοι –το νοήμον κοινό και η γενναία φρουρά –εχειροκρότησαν. Δ.Σαράτσης, σελ. 29.

ενδιαφέρον τους για τα εθνικά θέματα, όμως υποστηρίζουν ότι επιθυμούν να τα λύσουν με τακτικές λιγότερο συγκρουσιακές.

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας οι ιδέες αυτές γνωρίζουν αξιόλογη πρόοδο και την ευρύτερη αποδοχή της ελληνικής κοινωνίας που αντιλαμβάνεται ότι ο παλαιοκομματισμός και η παραδοσιακή αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων βρίσκονται σε αδιέξοδο⁵⁴⁶. Τυπικός εκπρόσωπος των πολιτικών αυτών ιδεών σε τοπικό επίπεδο είναι ο Γ. Φιλάρετος, ο οποίος με άρθρο του τάσσεται «κατά του ψευδοπολιτισμού, της ξενομανίας, της ξενολατρίας, του μαλλιαρισμού, της κοινωνικής αναρχίας, της αθεΐας. Υπέρ των πατριών και εθνικών παραδόσεων, της θρησκείας και της αθανάτου γλώσσης μας. Υπέρ της μορφώσεως του λαού δια της αληθούς εκπαιδεύσεως και δια της οικογενειακής ανατροφής. Και συνεχίζει σε άλλο άρθρο της 15/28/-3-1908 «γνωρίζουμε ότι επί δύο περίπου γενεάς επιμελής κατεβλήθη προσπάθεια προς ενταφιασμόν της Μ. Ιδέας, προς πολλαπλασιασμόν των υλιστών και προς μείωσιν του αριθμού των μεγαλοϊδεατών ή ιδεολόγων». Αν και τα εθνικά θέματα ποτέ δεν ενταφιάστηκαν στην περίοδο που εξετάζεται, ο Φιλάρετος προφανώς ήταν δυσαρεστημένος με τη διαχείρισή τους από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, και η δυσαρέσκειά του εκφράζεται στο παραπάνω άρθρο.

Τόσο ο Σαράτσης όσο και ο Φιλάρετος, χωρίς να ταυτίζονται ιδεολογικά, στρέφουν τα βέλη τους κατά του παλαιοκομματισμού και της παραδοσιακής αντιμετώπισης των εθνικών θεμάτων, για τα οποία τρέφουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και οι δύο, αμφισβητούν τη λειτουργία και την αποτελεσματικότητα του ισχύοντος πολιτικού συστήματος και προτείνουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση σαν μέσο για την επίτευξη της αναγέννησης της πατρίδας. Ξεκινούν έτσι οι διεργασίες για την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού μέσα από διάφορες ομάδες, με τη συνδρομή κυρίως επιστημόνων, διανοουμένων και πολιτικών που έχουν σαν βάση τους την Αθήνα αλλά δραστηριοποιούνται παράλληλα σ' όλο τον ελλαδικό χώρο, που θα καταφέρουν να εκφράσουν την έντονη δυσαρέσκειά τους σχετικά με τα θέματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Στον απόηχο του κινήματος και στην προσπάθεια να δρομολογήσουν τις πολιτικές εξελίξεις, σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφ. *Εμπρός*, «τα μέλη της Κοινωνιολογικής εταιρείας κ. κ Τριανταφυλλόπουλος, και Πετμεζιάς, έφτασαν στο Βόλο και μίλησαν τον εξώστη του Εργατικού κέντρου σε πολυπληθές ακροατήριο⁵⁴⁷»

Η ασάφεια της περιόδου αυτής δίνει την ευκαιρία να αναζωογονηθεί το πολιτικό προσκήνιο καθώς υπάρχουν υποψηφιότητες νέων πολιτικών που δεν έχουν αναμειχθεί επίσημα στην πολιτική ζωή της χώρας αλλά μέχρι τώρα διέθεταν έντονη πολιτική ιδεολογική και κοινωνική δράση. Εκτός από την περίπτωση Δ. Σαράτση – Κ. Ζάχου, θα δούμε παρακάτω την Ομάδα των Κοινωνιολόγων και τον Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδας με επικεφαλής τον Δρακούλη, που θα πάρουν μέρος στην εκλογική αναμέτρηση το καλοκαίρι του 1910.

Στην περίοδο αυτή, οι Κοινωνιολόγοι που πρωτοεμφανίστηκαν σαν κίνηση το 1908 και υποστηρίζουν ως ομάδα το κίνημα του «μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού» έχουν έντονη πολιτική παρουσία και δράση. Ο Αλ. Παπαναστασίου υποστηρίζει ότι ο σοσιαλισμός θα έρθει νομοτελειακά ως αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης. Η θέση του αυτή θα προσδιορίσει και τις πολιτικές του ενέργειες όταν στο μέλλον υπηρετήσει το ελληνικό κοινοβούλιο. Τα περισσότερα μέλη της ομάδας των Κοινωνιολόγων είναι επιστήμονες, διανοούμενοι, πανεπιστημιακοί, με φιλεργατικά

⁵⁴⁶ Γ. Σούρλας, *Οι πολιτικοί της Μαγνησίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007, σελ. 208.

⁵⁴⁷ Εφ. *Εμπρός* 21-9-1909

και φιλαγροτικά αισθήματα, γιαυτό οργανώνουν συγκεντρώσεις και ομιλίες σε βιομηχανικά εργατικά κέντρα αλλά και σε αγροτικούς χώρους για να διαδώσουν τις ιδέες τους και να συμβάλουν στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των παραπάνω.

Όταν εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδί, οι Κοινωνιολόγοι συμπαρατάχθηκαν με τις απόψεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου και μάλιστα μεσολάβησαν στο Εργατικό Κέντρο Βόλου για να αρθεί η αμφισβήτηση των εργατών προς τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Στη συνέχεια προχωρούν στην ίδρυση του Λαϊκού κόμματος τον Οκτώβριο του 1910, με σκοπό την οργάνωση των εργαζομένων και συμμετέχουν στις εκλογές του ίδιου χρόνου εξασφαλίζοντας επτά βουλευτικές έδρες στους βενιζελικούς συνδυασμούς⁵⁴⁸. Κατόπιν με τον Βενιζέλο, αξιόλογη αλλά βραχύβια δράση αναπτύσσει ο Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδας (ΣΤΕΤ) με επικεφαλής τον Π. Δρακούλη. Η επάνοδος του στο πολιτικό προσκήνιο συμπίπτει με την επανάσταση στο Γουδί το 1909 και συμβάλλει στις ιδεολογικοπολιτικές ζυμώσεις της περιόδου. Αντιλαμβανόμενος τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται σε μια τόσο αμφιταλαντευόμενη κατάσταση, επιθυμεί να παίξει με την παρουσία του σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων⁵⁴⁹. Οι κοινωνικοί και πολιτικοί στόχοι του ΣΤΕΤ περιέχονται στο καταστατικό του που ψηφίζεται στις 27 Μαΐου 1910 και μεταξύ άλλων προβλέπει την επιψήφιση νομοθετημάτων, που εξασφαλίζουν την άνεση, ευημερία, και ανάπτυξη των παραγωγικών τάξεων στην Ελλάδα ενώ αποβλέπουν στην κατάλυση της πλουτοκρατίας και την επικράτηση του ανθρωπισμού.

Ο Δρακούλης διατρέχει την Ελλάδα προκειμένου να εξασφαλίσει υποστηρικτές στην κίνησή του και στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιείται και η επίσκεψη του στο Βόλο⁵⁵⁰, τον Μάρτιο του 1910, κατά την οποία μίλησε στο Ε.Κ.Β και του επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή. Έχοντας εξασφαλίσει κάποια υποστηρικτική βάση για την οργάνωσή του ο Δρακούλης κατεβαίνει υποψήφιος στις εκλογές του 1910 και εκλέγεται με τον συνδυασμό των Φιλελευθέρων και θα δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου.

Η δυσарέσκεια των κοινωνικών ομάδων, που προκύπτει κυρίως από την παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία, ενισχύεται παράλληλα από την ανασφάλεια που νιώθουν μέσα σε ένα περιβάλλον ανακατατάξεων των δομών που επιβάλλει ο αστικός εκσυγχρονισμός. Η ενδυνάμωση της αστικής τάξης θα επισύρει μια σειρά αλλαγών που θα επηρεάσουν την κοινωνία στο σύνολό της αλλά οι επιμέρους κοινωνικές ομάδες –ιδιαιτέρα τα μεσαία και μικρά αστικά στρώματα, οι εργάτες και οι αγρότες- που πλήττονται άμεσα, θεωρούν υπεύθυνη για την υποβάθμισή τους τη μέχρι τώρα πολιτική που ασκείται από το επίσημο κράτος. Εκφραστής αυτής της γενικευμένης δυσарέσκειας θα είναι για ακόμα μια φορά ο στρατός, που δρώντας εξωκοινοβουλευτικά, θα επιδιώξει να λειτουργήσει ως ρυθμιστής της σαθρής πολιτικής κατάστασης με την οργάνωση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και το κίνημα στο Γουδί.

⁵⁴⁸ Μ. Γκιόλιας, σελ 232-233-234.

⁵⁴⁹ Ο Δρακούλης δημοσιεύει στο περιοδικό του Συνδέσμου *Έρευνα*, άρθρο με τίτλο: Η μόνη οδός σύμφωνα με το οποίο φιλοδοξεί να γίνει ηγέτης της « Διανοητικής και Ηθικής επανάστασεως», που φαίνεται να προεξοφλεί η «σχύς των πραγμάτων». Περιοδικό *Έρευνα* τ. 12 (1909) σελ 177-178.

⁵⁵⁰ Στον Βόλο τον Δρακούλη υποδέχονται οι εργαζόμενοι με πρωτοφανή σε όγκο και μεγαλοπρέπεια παρέλαση. Εφ *Εργάτης* 13-2-1910.

Στο Βόλο τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου αποκτούν πολιτικό έρεισμα και προκαλούν τη συσπείρωση ευρέων κοινωνικών ομάδων για την υποστήριξή τους μέσα από τη δράση διαφόρων επαγγελματικών, πολιτικών και συλλόγων «αναψυχής». Για παράδειγμα ο «Κυνηγετικός Σύλλογος» πραγματοποίησε εκδρομή και σκοπευτικούς αγώνες στην περιοχή "Καντήραγα» της Μαγνησίας στα τέλη Αυγούστου του 1909, η οποία όμως εξελίχτηκε με τη βοήθεια του κ. Τριανταφυλλίδη, πολιτευτή και βουλευτή της περιοχής και πρόεδρο της ελληνοδίκου επιτροπής στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε εκδήλωση υπέρ των αξιωματικών. Στο τέλος οι εκδρομείς απέστειλαν και συγχαρητήριο τηλεγράφημα προς τον στρατιωτικό σύνδεσμο⁵⁵¹. Η δράση του συλλόγου κλιμακώθηκε το επόμενο διάστημα και στόχευσε στην συσπείρωση των διαφόρων σωματείων υπέρ της «Επανάστασης», υπό την καθοδήγηση του δικηγόρου και πολιτευτή κ. Τριανταφυλλίδη, ο οποίος διέβλεψε στην εξέλιξη των πραγμάτων μια μοναδική ευκαιρία να στραφεί, υποστηριζόμενος από πλατιά λαϊκά στρώματα, κατά της βουλευτοκρατίας και της συναλλαγής⁵⁵². Η πολεμική που άσκησε ο Σύλλογος και η ευρεία συσπείρωση που προκάλεσε κατά των παραδοσιακών κομμάτων και του πολιτικού κατεστημένου της εποχής, λογικά ενόχλησε τους παραδοσιακούς φορείς εξουσίας που είδαν τη δύναμή τους να

⁵⁵¹ Το *Σκριπ* δημοσιεύει ιδιαίτερο τηλεγράφημα από το Βόλο σε άρθρο του με τίτλο: Εκδηλώσεις υπέρ του Κινήματος υπό των Βολιωτών, στο οποίο περιγράφονται τα εξής: «Σήμερα ο «Κυνηγετικός Σύλλογος» εξέδραμεν ατμοπλοϊκώς εις θέσιν «Καντήραγα». Εις την εκδρομήν συμμετείχε πλήθος επιλέκτων πολιτών. Πλήθος χωρικών αγχιαλιτών υπεδέχθη τους εκδρομείς . εγίνοντο σκοπευτικοί αγώνες μεθ' ούς η εκδρομή μετεβλήθη εις αυθόρμητον εκδήλωσιν υπέρ των αξιωματικών. Ο πρόεδρος της ελληνοδίκου επιτροπής πολιτευτής κ. Τριανταφυλλίδης παραδίδων τα έπαθλα εις τους νικητάς συνέστησεν όπως ο λαός ταχθή παρά το πλευρόν του Στρατιωτικού Συνδέσμου δηλών ότι είνε έτοιμος να καταπνίξη πάσαν αντίδρασιν. Εν τέλει διευχήθη όπως ο Κυνηγετικός σύλλογος ευρύνη τας εργασίας του, καθόσον δεν απέχει πολύ η ημέρα καθ'ήν ο Στρατιωτικός σύνδεσμός θα καλέσει τον Ελληνικόν λαόν όπως διεκδικήση τα εθνικά του δίκαια. Ζωηρά επευφημία και ζητωκραυγαί υπέρ των αξιωματικών εκάλυψαν το τέλος του λόγου του κ. Τριανταφυλλίδου. Την μεσημβριάν παρετέθη γεύμα εις τα μέλη. Πλείστα προτάσεις εγένοντο υπέρ των αξιωματικών. Αποχωρούντων των εκδρομέων οι χωρικοί εξητωκραύγασαν υπέρ των αξιωματικών. Οι εκδρομείς συνέταξαν θερμόν συγχαρητήριον τηλεγράφημα προς τον στρατιωτικόν Σύνδεσμον δηλούντες ότι ο λαός συντρέχει το σωτήριο έργον του. Οι εκδρομείς επανελθόντες ενταύθα διέσχισαν τας οδούς ζητωκραυγάζοντες υπέρ του Στρατιωτικού Συνδέσμου κατέληξαν δε εις το τηλεγραφείον, όπου επέδωκαν το τηλεγράφημα, όπερ εθεωρήθη ως ζωηρά αποδοκιμασία κατά των καταβαλλομένων κομματικών ενεργειών προς φίμωσιν του στρατιωτικού κινήματος». Εφ. *Σκριπ* 24-08-1909

⁵⁵² Σε τηλεγράφημα που δημοσιεύεται από το *Σκριπ* για το Βόλο διαβάζουμε τα παρακάτω: « Εις επανειλημμένας συνεδριάσεις συνέρχεται τας ημέρας ταύτας η τεσσαρακονταμελής επιτροπή του Πολιτικού Συνδέσμου λαμβάνουσα διάφορα μέτρα προς κατήχησιν του Λαού δια την επανάστασιν κατά της βουλευτοκρατίας και της συναλλαγής. Σκοπός της συντελούμενης εργασίας είνε όπως όλα τα σωματεία κατ' ιδίαν εν γενική συνελύσει κηρυχθώσιν υπέρ του αγώνος του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ούτω μέχρι σήμερον κηρύχθησαν υπέρ της επαναστάσεως, ο Κυνηγετικός Σύλλογος αποτελούμενος εκ 200 μελών, ο σύλλογος των ξενοδόχων αποτελούμενος εκ 200 μελών, οι σύλλογοι των εμποροραπτοεργατών , εμποροϋπαλλήλων, σιδηρεργατών και υποδηματοποιών. Ο τελευταίος αποτελείται εκ 400 εργατών. Αύριον και μεθαύριον συνέρχονται τα υπολειπόμενα σωματεία. Η τεσσαρακονταμελής επιτροπή του Πολιτικού Συλλόγου συνεδρίασα σήμερα υπό την προεδρία του κ. Τριανταφυλλίδου απεφάσισε να απευθύνη προς τον λαόν έκκλησιν περιγράφουσαν τα κακά της βουλευτοκρατίας και της ταπεινώσεως της Επικρατείας ένεκα της κακοδαιμονίας του Λαού. Κατόπιν αποφάσισε να διοργανώση τη συνεργασία των σωματείων της πόλεως πάνδημον συλλαλητήριο εν Βόλω, να παρακινήση δε την συγκρότησιν τούτων εις τας λοιπάς Θεσσαλικάς πόλεις ταυτοχρόνως πάσα αντίδρασις κατά της επαναστάσεως εξέλιπε. Πανταχού θριαμβεύει η επανάστασις. Αι αντιδραστικά εφημερίδες της Θεσσαλίας πεισθίσεια περί της δημοσίας γνώμης κηρύχθησαν υπέρ του στρατιωτικού κινήματος. Εις την αναμενόμενον βουλευτήν κ. Καραϊσκάκην ετοιμάζεται ενθουσιώδης υποδοχή υπό του λαού. Ο «Κυνηγετικός Σύλλογος» θα τον υποδεχθή ενόπλιως». ο.π. 06-09-1909.

απειλείται και οι οποίοι αναζήτησαν τρόπους ανασύνταξης των δυνάμεών τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βουλευτή Βόλου Αντωνίου Καρτάλη ο οποίος κατηγορείται ότι προσπαθεί να εμποδίσει τη διενέργεια συλλαλητηρίου στην πόλη υπέρ της εθνικής ανόρθωσης⁵⁵³.

Όμως λίγους μήνες αργότερα η εμφάνιση του Βενιζέλου στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας και οι πολιτικές διεργασίες που τη συνοδεύουν θα επηρεάσουν τη συνοχή, τον προσανατολισμό και το μέλλον του Πολιτικού Συλλόγου στο Βόλο. Οι επικεφαλής αποκτούν τη δυνατότητα να εξαργυρώσουν πολιτικά τη δύναμη του συλλόγου, προκαλούνται αντιπαλότητες, έριδες και διασπαστικές τάσεις στο εσωτερικό του με αποτέλεσμα βαθμιαία η παρουσία του να ατονήσει. Ο πρόεδρος του Συλλόγου, Λάζαρος Ιωαννίδης, με τη βοήθεια των Δ. Χρονίδη και Σ. Κυρνάσιου βρίσκονταν σε επικοινωνία με τα κόμματα της περιοχής και συνεργάστηκαν με τοπικά έντυπα προκειμένου να παραχωρήσουν στα κόμματα την πολιτική του δύναμη. Σύμφωνα με το δημοσίευμα μάλιστα παρέδωσαν με δική τους απόφαση τα αρχεία και τα έγγραφα του συλλόγου στα κόμματα.⁵⁵⁴ Οι παραπάνω ενέργειες, που γίνονται εν αγνοία των υπολοίπων μελών του Συλλόγου, εξυπηρέτησαν τις προσωπικές φιλοδοξίες του προέδρου και των συνεργατών του και εντάσσονται στη διαμόρφωση του νέου πολιτικού σκηνικού στο οποίο οδήγησε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Η αυθόρμητη έκφραση της λαϊκής βούλησης όπως διαμορφώθηκε και μέσα από τη λειτουργία του Πολιτικού Συλλόγου εξυπηρέτησε μια βραχύβια συγκυρία και στη συνέχεια υποχώρησε μπροστά στο κατεστημένο των κομμάτων που προσπαθούν να παρουσιάσουν μια ανανεωμένη εικόνα μετά την είσοδο στην ελληνική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου

Το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, τις αρχές του οποίου υποστήριξε και ο Πολιτικός Σύλλογος Βόλου, εξέφρασε τη διογκούμενη δυσαρέσκεια της κοινωνίας απέναντι σε ένα αποσαθρωμένο καθεστώς, με κύριο χαρακτηριστικό του γνώρισμα την αναποτελεσματικότητα. Συγκέντρωσε γύρω του μεγάλο μέρος της κοινωνίας εκτός από την άρχουσα προαστική τάξη και τους ανώτερους αξιωματικούς η οποία προσπάθησε στην αρχή να αντιδράσει εμποδίζοντας την έκφραση της κοινωνικής δυσφορίας, και όταν είδε ότι αυτό είχε τα αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα, ακολούθησε την πολιτική της προσέλευσης της λαϊκής βάσης μέσα από την υιοθέτηση ενός πιο φιλελεύθερου μοντέλου. Το κίνημα στο Γουδί αποτέλεσε τομή στην ελληνική πολιτική ιστορία γιατί κατάφερε να συσπειρώσει ετερόκλητα μέρη της κοινωνίας και προκάλεσε την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα, καθώς άνοιξε τον δρόμο στην ανάληψη της εξουσίας από τις αστικές δυνάμεις.

Από το 1910 στον Εθνικό Διχασμό.

⁵⁵³ Ο βουλευτής Βόλου Αντώνιος Καρτάλης με τηλεγράφημά του διαμαρτύρεται στην εφημερίδα *Εμπρός* που δημοσίευσε την είδηση ότι αυτός και το κόμμα του προσπαθεί να αποτρέψει την διενέργεια συλλαλητηρίου, χαρακτηρίζει την είδηση ψευδή και κακοηθέστατη. Εφ. *Εμπρός* 14-9-1909

⁵⁵⁴ Η ανταπόκριση από το Βόλο που δημοσιεύει το *Σκριπ* περιγράφει την κατάσταση στον Πολιτικό Σύνδεσμο με γκρίζα χρώματα. Μεταβλήθηκε σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας σε πεδίο αλληλοσπαραγμού και «προσωπικών αντεγκλίσεων». «Ο πρόεδρος του Πολιτικού Συνδέσμου κ. Λάζαρος Ιωαννίδης μετά των μελών κ.κ Δ. Χρονίδη και ωτ. Κορνάσιου ηθέλησαν να παραδώσουν τον σύλλογον εις τα πολιτικά κόμματα. Κατά της τοιαύτης ενεργείας εξηγήθησαν, ως ήτο επόμενοι οι δημιουργήσαντες τον Σύνδεσμον. Και έπρεπε να εξεγερθούν, διότι άλλως εθάπτετο ο Σύλλογος υπό τας διαλυτικές προθέσεις των καραδοκούντων κομμάτων» Εφ. *Σκριπ* 07-02-1910.

Η διαφαινόμενη αλλαγή της πολιτικής σκηνής στις αρχές της νέας δεκαετίας, θα επιταχυνθεί δεχόμενη ισχυρή ώθηση μεταξύ των άλλων από τις απροσδόκητες εξελίξεις στο αγροτικό ζήτημα. Η εξέγερση των κολίγων στο Κιλελέρ και η ένοπλη καταστολή τους από τον ελληνικό στρατό θα αναδείξει το αγροτικό ζήτημα σε φλέγον θέμα της επικαιρότητας και θα επηρεάσει καθοριστικά τις εξελίξεις στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Η είδηση των αγροτικών ταραχών στη Θεσσαλία προκάλεσε θυελλώδη συνεδρίαση στη βουλή, σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής καθώς τα γεγονότα αιφνιδίασαν τον πολιτικό κόσμο, όχι μόνο από την άποψη ότι κανείς δεν περίμενε κινητοποιήσεις από την πλευρά των αγροτών αλλά και από την αντίδραση της ελληνικής πολιτείας και την χρήση ένοπλης βίας εναντίων των διαδηλωτών. Οι θεσσαλοί βουλευτές καταδίκασαν σ' εκείνη τη συνεδρίαση τη χρήση βίας από την πλευρά του κράτους εναντίον αόπλων διαδηλωτών, καθώς επίσης και την προσπάθεια του κράτους να εμποδίσει τη διοργάνωση διαδηλώσεων, διαμαρτυρήθηκαν απέναντι στις κατηγορίες του Δραγούμη ότι τα γεγονότα στη Θεσσαλία ήταν προϊόν υποκινήσεως πολιτικών παραγόντων και τέλος ζήτησαν να επανέλθει άμεσα στη Βουλή το αγροτικό ζήτημα και να δρομολογηθεί η επίλυσή του⁵⁵⁵. Υπήρχε ήδη συγκροτημένη επιτροπή αποτελούμενη από 100 μέλη η οποία μαζί με τους Θεσσαλούς βουλευτές συνεδρίαζε για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Στις 19-02-1910 το *Σκριπ* δημοσιεύει πληροφορίες σχετικά με τη σύσκεψη της επιτροπής, από τις οποίες προκύπτει ότι πέρα από συζητήσεις γενικού χαρακτήρα δεν έχει δρομολογηθεί με συγκεκριμένα μέτρα η επίλυση του ζητήματος. Η απαλλοτρίωση θεωρείται αδύνατη από πολλά μέλη της επιτροπής και πολιτικούς γιατί θεωρούν ότι κάτι τέτοιο θα προκαλέσει την άμεση αντίδραση των Οθωμανών που ζούν στην Ελλάδα, όπως και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵⁵⁶. Η αδυναμία της επιτροπής να βρει λύση για το υφιστάμενο ζήτημα σε συνδυασμό με το γενικότερο αναβρασμό που επικρατεί στο θεσσαλικό κάμπο και ως αντανάκλαση της γενικεύμενης πολιτικής και κοινωνικής αναστάτωσης που ήδη περιγράψαμε παραπάνω, ενισχύει την πεποίθηση ότι το κράτος αδιαφορεί για το μέλλον των κολίγων και υποδαυλίζει ένα κίνημα διαμαρτυρίας που θα κορυφωθεί με τις δολοφονίες των θεσσαλών χωρικών.

Συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για τη δολοφονική επίθεση κατά των κολίγων έγιναν σε πολλές θεσσαλικές πόλεις, (στα Φάρσαλα και στο Βόλο μετά τη

⁵⁵⁵ ο.π. 08-03-1910

⁵⁵⁶ Στη συνεδρίαση της Θεσσαλικής επιτροπής που έγινε στην αίθουσα του μεσαίου πατώματος του ξενοδοχείου «Απόλλων» Ο κ. Αιγιαλείδης, βουλευτής Σκύρου, τόνισε ότι η μερική απαλλοτρίωση είναι αδύνατη γιατί έτσι δεν λύνεται το πρόβλημα σ' όλη τη Θεσσαλία, αλλά και η γενική απαλλοτρίωση είναι αδύνατη γιατί αντίκειται στη συνθήκη της παραχώρησης της Θεσσαλίας στην Ελλάδα. , ο κ. Καραϊσκάκης προτείνει να ζητήσουν από την κυβέρνηση την ψήφιση νόμου που θα σώσει τους πληθυσμούς της Θεσσαλίας, ο κ. Αλεξανδρής προτείνει να ζητηθεί από την κυβέρνηση δάνειο 25 εκατομμυρίων για να αγοραστούν πρώτα τα Ζάππεια κτήματα και αργότερα και τα υπόλοιπα τσιφλίκια, ο κ. Χασιώτης πρότεινε να συσταθούν δύο τράπεζες, η Κτηματική και η Γεωργική, για να αγοραστούν από τους τσιφλικάδες τα κτήματα και να δοθεί χρηματική βοήθεια στους γεωργούς για να τα καλλιεργήσουν, ο κ. Μπαλτατζής είπε ότι όλα αυτά είναι σκέψεις για το μέλλον και δεν αφορούν στο παρόν, ο κ. Σπυρόπουλος εκφράζει την απορία πως γίνεται να ονομάζονται οι Έλληνες ελεύθεροι τη στιγμή που δεν μπορούν να διαχειριστούν το θέμα των τσιφλικιών και δεσμεύονται από διεθνείς συνθήκες, ο κ. Χατζηγιάννης συμφωνεί ότι η απαλλοτρίωση είναι αδύνατη αλλά πρέπει να δημιουργηθεί Τράπεζα ή να συναφθεί δάνειο για να δοθεί οριστική λύση στο αγροτικό, τέλος ο κ. Σλήμαν προτρέπει τον πρόεδρο της επιτροπής να καλέσει τον κ. πρωθυπουργό σε μια συνεδρίαση της επιτροπής για να βοηθήσει στην οριστική λύση του ζητήματος. Τα μέλη της δεσμεύονται να συνεχίσει η επιτροπή τις συνεδριάσεις της μέχρι να λυθεί το ζήτημα. ο.π. 19-02-1910

διοργάνωση τους εκδόθηκαν ψηφίσματα που στάλθηκαν στην Κυβέρνηση και στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο), τα οποία μεταξύ των άλλων, ζητούσαν την άμεση αναγκαστική απαλλοτριώση των κτημάτων. Στη συνεδρίαση της Βουλής που αναφέρθηκε παραπάνω μεταφέρονται πληροφορίες ότι υπάρχουν φήμες και φόβοι ότι απειλούνται οι αποθήκες των Οθωμανών με εμπρησμό σε μερικά θεσσαλικά χωριά, καθώς επίσης και ότι ο χωρικοί προμηθεύονταν φυσίγγια για να υποδεχτούν τον βουλευτή Καρδίτσας κ. Καραϊσκάκη και συγκρότούσαν συλλαλητήρια μέχρι τη νύχτα, πυροβολώντας και φωνάζοντας «ζήτω η επανάσταση»⁵⁵⁷. Όπως μπορεί κάποιος να υποθέσει από τα παραπάνω οι ανησυχίες της κυβέρνησης ήταν εύλογες όπως και οι φόβοι για διασάλευση της έννομης τάξης και κατ'επέκταση της εύθραστης πολιτικής σταθερότητας. Οι χωρικοί όμως δεν διέθεταν ούτε πολιτική ούτε επαναστατική εμπειρία και η κατάσταση αποσυμφωρήθηκε τουλάχιστον στο επίπεδο μιας σύρραξης.

Η επέμβαση του στρατού κατά των αγροτών είχε επιπτώσεις στα πολιτικά πράγματα της Θεσσαλίας και λειτούργησε καταλυτικά για την ανατροπή του πολιτικού κατεστημένου στην περιοχή καθώς ο αγροτικός κόσμος παρουσιάζει σημάδια αφύπνισης και συνειδητοποίησης της θέσης του αλλά και της δύναμής του στην ελληνική κοινωνία. Διαφαίνεται η αποφασιστικότητά του να στρέψει την πλάτη στους παραδοσιακούς πολιτικούς και να στραφεί προς νέους, που πιστεύει ότι θα υπερασπιστούν τα αγροτικά αιτήματα και δεν ανήκουν στην τάξη των ιδιοκτητών. Σε άρθρο της η εφημερίδα το Σκριπ με τίτλο «Τελεία αναστάτωση εις τα πολιτικά της Θεσσαλίας» γράφει μεταξύ άλλων τα παρακάτω: «Εν τω Νομώ Λαρίσσης εις ην πρέπει να συμπεριληφθή και η επαρχία Καρδίτσης ετέθησαν αι βάσεις μεγάλου γεωργικού συλλόγου, όστις να υποδείξη τους αναγκαίους δια την Εθνοσυνέλευσιν υποψηφίους έχοντας ως αναπεπταμένην σημαίαν την επίλυσιν του αγροτικού ζητήματος επί τη βάσει της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως και της προικοδοτήσεως των Θεσσαλών αγροτών. Εις τον σύλλογον τούτον προσεχώρησαν και όλαι αι Συντεχνείαι της Θεσσαλίας ίνα υποδείξουν υποψηφίους έχοντας τας αυτάς δια την προστασίαν της εργασίας ιδέας. Ο σύλλογος ούτος όστις οργανούται ήδη εν Λαρίσση έθεσεν ως βάσιν του προγράμματος του τον τέλειον αποκλεισμόν των μέχρι τούδε υποψηφίων. Παραλλήλως προς τας ενεργείας ταύτας βαινεί η αφύπνις και η συνένωσις όλων των κτηνοτροφικών οικογενειών της Θεσσαλίας, αίτινες απετέλεσαν μέγαν σύλλογον, εις ον μέχρι τούδε προσήλθον υπερδισχίλιοι σκηνίται ποιμένες και αγωγιάται. Την οργάνωσιν του συλλόγου τούτου ενεργεί ο πολιτευτής του Βόλου κ.Σ. Τριανταφυλλίδης όστις περιέχεται τας Θεσσαλικάς πόλεις και εγγράφει αυτάς προσερχομένας αυθορμήτως και μετά ενθουσιασμού. Ο Σύλλογος ούτος ετάχθη ευθύς εξ αρχής υπέρ της επίλυσεως του αγροτικού ζητήματος, όπερ αρρήκτως συνδέεται με την πρόοδον της Θεσσαλικής κτηνοτροφίας. Θα επιδιώξη κυρίως εις το να διαφωτίση την Κυβέρνησιν ότι η θεσσαλική κτηνοτροφία παρεμελήθη, ότι διατρέχει κίνδυνον καταστροφής, αν δεν ληφθώσι ριζικά μέτρα προς απόκτησιν κυρίως κτηνοτροφικής πίστεως, ήτις σήμερα κατατρώχει τους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς. Εις τον σύλλογον τούτον προσήλθον όλοι οι κτηνοτρόφοι Αλμυρού, Βελεστίου, Φαρσάλων, Δομοκού, Καρδίτσης και Τρικκάλων. Νυν συντάσσεται το καταστατικόν του, κατά τον Αύγουστον δε θα συγκληθή εν Σοφάδες πανθεσσαλικόν κτηνοτροφικόν συνέδριον, όπερ θα συζητήση την βελτίωσιν και την υποστήριξιν της κτηνοτροφίας. Εν γένει εν Θεσσαλία η προσεχής Εθνοσυνέλευσις θα παρουσιάση πρωτοφανή πράγματα. Οι βουλευταί της ληξάσης Συνόδου παρατηρούντες την κατακραυγήν των αγροτών εναντίων των σκέπτονται όπως μη εκθέσουν

⁵⁵⁷ ο.π. 08-03-1910

υποψηφιότητα κατά την Εθνοσυνέλευσιν. Οι αρχηγοί μάλιστα των θεσσαλικών κομμάτων κ.κ Ζωγράφος, Αβέρωφ, και Καρτάλης εδήλωσαν ήδη τας σκέψεις τους εις τους φίλους των. Το αυτό θα κάμουν και οι άλλοι θεσσαλοί βουλευταί, οίτινες αφ' ενός μεν δεν έχουσιν την δύναμιν των ανωτέρω ενώ αφ' ετέρου στερούνται και χρημάτων όπως εκθέσουσι ορφανάς κάλπας. Κυρίως εις τας σκέψεις ταύτας άγονται εκ του ότι υπολογίζουν ότι η Εθνοσυνέλευσις θα διαρκέση επί πολύ ολίγον χρόνον και κατά συνέπειαν θα κάμουν διπλά εκλογικά έξοδα, εάν πολιτευθώσι και εις την Εθνοσυνέλευσιν»⁵⁵⁸. Σχολιάζοντας το παραπάνω δημοσίευμα οφείλουμε να επισημάνουμε ότι διαμορφώνεται πλέον μια νέα πολιτική αντίληψη μεταξύ του αγροτικού και κτηνοτροφικού κόσμου – του πλέον αμελητέου ως τότε- με τον οποίο συντάσσεται και ο επαγγελματικός κόσμος για να διεκδικήσουν όλοι μαζί την απομάκρυνση ενός αναποτελεσματικού πολιτικού κατεστημένου και την εισαγωγή νέων υποψηφίων ως φορέων μιας νέας πολιτικής συνείδησης και συμπεριφοράς. Προφανώς δεν είναι τυχαία αυτή η συσπείρωση λίγους μήνες μετά το κίνημα στο Γουδί στο οποίο εναποτέθηκαν οι ελπίδες πολλών επαγγελματικών ομάδων για « Ανόρθωση» αλλά δεν ευοδώθηκαν άμεσα. Η αγροτική κινητοποίηση δεν μπορεί να εξεταστεί αποσπασματικά αλλά μέσα από το πρίσμα της γενικευμένης πολιτικής και κοινωνικής αναστάτωσης που είχε προηγηθεί και αποτελεί μέρος ή συνέχειά της. Η πρόταση για δημιουργία Γεωργικού κόμματος φαίνεται να παίρνει σάρκα και οστά εκείνη την περίοδο υποστηριζόμενη από τον ενθουσιασμό του γεωργικού κόσμου⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ ο.π. 12-04-1910

⁵⁵⁹ Σε άρθρο του Σκριπ με τίτλο «Πολιτική επανάστασις εν Θεσσαλία – Τα παλαια κόμματα χρωκοπούν – Αγροτικόν πνεύμα – Φιλελευθεραί αρχαί», επισημαίνεται ότι σ' όλη τη Θεσσαλία επικρατεί επαναστατικό πνεύμα που οφείλεται στο αγροτικό ζήτημα. Ακόμα και περιοχές όπως ο Βόλος, το Πήλιο και ο Αλμυρός που δεν εμπλέκονται στο αγροτικό άμεσα επικρατούν τα συνθήματα «Έξω οι παλιοί», « Κάτω τα προσωπικά κόμματα». Οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, Σαρακατσαναίοι και Βλαχοποιμένες, που ως τώρα έμεναν απαθείς συνασπίζονται με την ίδρυση Συνδέσμου και τάσσονται στο πλευρό των γεωργών ζητώντας αποκατάσταση και συνοικισμό. Η Θεσσαλία ζητά δικαιοσύνη και Ανόρθωση. Η κατάσταση αυτή εντείνει την ανησυχία των προσωπικών κομμάτων και αρχίζουν να συγκρούονται με τους νέους υποψηφίους. Η αρχή έγινε με τον κ. Τριανταφυλλίδη για τον οποίο γράφτηκε στις Αθηναϊκές εφημερίδες ότι θα είναι υποψήφιος στο συνδυασμό των παλαιών κομμάτων, ο ίδιος το διέψευσε στις Θεσσαλικές εφημερίδες λέγοντας ότι πάντοτε αγωνίζεται εναντίον των προσωπικών κομμάτων και ότι η Εθνοσυνέλευση πρέπει να είναι Συντακτική. Κατόπιν έδωσε συνέντευξη ο κ. Τοπάλης ο οποίος υποστήριξε τα προσωπικά κόμματα και ότι οι « εκτός αυτών δεν υπάρχουν άλλοι άνδρες εν τω τόπω» Οι δηλώσεις του Τοπάλη κατακρίθηκαν από τις εφημερίδες Βόλου και Λάρισας ενώ ο Πολιτικός ανορθωτικός Σύλλογος που συνήλθε σε έκτακτη συνεδρίαση απάντησε στις δηλώσεις Τοπάλη αναιρώντας τα επιχειρήματά του και αποδεικνύοντας ότι τα κόμματα έφεραν τη δυστυχία, την εξάντληση και την κακοδιοίκηση στον τόπο.. Επίσης καταφέρεται κατά των παλαιών βουλευτών που προσπάθησαν να καταπνίξουν την επανάσταση και την αναγέννηση και καλεί το Λαό να πατάξει τη βουλευτοκρατία και τα προσωπικά κόμματα. Για το λόγο αυτό ιδρύθηκε στη Λάρισα Πολιτικός Σύλλογος που αποτελείται από δικηγόρους, γιατρούς, εμπόρους και άλλους διακεκριμένους πολίτες. Στο Βόλο επίσης υπάρχει πυρήνας αντικομματικού συνδυασμού, που υποστηρίζεται από το ισχυρό κόμμα των Φιλελευθέρων το οποίο διευθύνει ο κ. Τριανταφυλλίδης, παράλληλα γίνονται συνεννοήσεις με νέους άνδρες από το Βόλο και τον Αλμυρό, οι οποίοι είναι αμόλντοι κομματικά για να κατέβουν ως υποψήφιοι αυτού του συνδυασμού. Στο Βόλο επίσης υπάρχει κόμμα αρχών με Πανθεσσαλικό πρόγραμμα στο οποίο ανήκαν οι αείμνηστοι Μ. Αντύπας και Σπ. Μουσούρης, το οποίο έχει μεταξύ των άλλων, στόχο να επιλύσει το αγροτικό ζήτημα με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και το διακανονισμό των σχέσεων καλλιέργειας. Αναμένεται οι αρχές αυτές να εξαπλωθούν σ' όλη τη Θεσσαλία και το πανδικηγορικό συνέδριο που θα διεξαχθεί τον Ιούνιο στη Λάρισα θα θέσει και τις βάσεις του Πανθεσσαλικού Γεωργικού Κόμματος. Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις ο κ. Καρτάλης φαίνεται ότι σκέφτεται να αποσυρθεί από την πολιτική και αν αυτό συμβεί θα τον ακολουθήσει και ο κ. Τοπάλης. Σ' αυτή την περίπτωση οι υπόλοιποι παλαιοκομματικοί υποψήφιοι ενδέχεται να κατέβουν στις εκλογές σαν μεμονωμένοι, δηλ. χωρίς συνδυασμό. ο.π. 26-05-1910

Παράλληλα ο Βενιζέλος θα καλλιεργήσει την ελπίδα της ανατροπής του παλαιοκομματισμού και της έκφρασης μιας μοντέρνας και αποτελεσματικής πολιτικής, με την είσοδό του στην πολιτική ζωή της χώρας.

Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν ζυμώσεις στα δύο παραδοσιακά κόμματα του Βόλου που αποφάσισαν να αφήσουν κατά μέρος τις διαφορές και τις αντιπαραθέσεις τους και να συνεργαστούν για να διεκδικήσουν το μερίδιό τους στην εξουσία⁵⁶⁰. Συντάχθηκαν με την αντιβενιζελική παράταξη αλλά η συνεργασία δεν απέδωσε καρπούς, αφού το κόμμα του Βενιζέλου κατάφερε συντριπτική νίκη. Η συνεργασία τους αυτή έγινε προφανώς κατ'αναλογία της συμμαχίας των «παλαιών κομμάτων» που συνασπίστηκαν σε εκλογική συμμαχία και υπέβαλαν ψηφοδέλτια των «Ηνωμένων Κομμάτων», ώστε να διατηρήσουν ένα ικανοποιητικό ποσοστό της εκλογικής τους δύναμης⁵⁶¹. Μετά τις εκλογές του Αυγούστου του 1910 που έδωσαν την διακυβέρνηση της χώρας στον Ελ. Βενιζέλο, η μερίδα των βουλευτών της Θεσσαλίας που λειτουργούν ως ανεξάρτητοι υπόσχονται στον λαό να μεριμνήσουν για τα προβλήματά του και να ικανοποιήσουν την απαίτηση των πολιτών να καταργηθούν τα προσωπικά κόμματα που μέχρι τώρα δυνάστευαν την πολιτική ζωή του τόπου⁵⁶². Στις εκλογές του Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου ο παλαιοκομματισμός

⁵⁶⁰ Οι κ.κ Τοπάλης, Καρακίτης, Μπαλατατζής και Γάτσος έφτασαν από το Βόλο στη Λάρισα για να αποφασίσουν για την κατάρτιση του Ενωτικού Συνδυασμού στον οποίο μετείχαν τελικά από την πολη του Βόλου οι παρακάτω: Τοπάλης, Καρτάλης, Μπαλατατζής, Γάτσος, Αργυρόπουλος, Σπυρίδης, Καρακίτης, Γιαννακόπουλος, Πάντος. ο.π. 25-07-1910.

⁵⁶¹ G. Hering , σελ 777

⁵⁶² Αι εκλογαί της 8^{ης} Αυγούστου 1910 ανέδειξαν εν Θεσσαλία 47 συντακτικούς. «Οι συντακτικοί βουλευταί του ημετέρου νομού, συγκεντρωθέντες εν Λαρίση, και κατά τηλεγραφικήν εξ Αθηνών υπόδειξιν του Μιλτ. Δάλλα, απηυθύνομεν, προς τον λαόν του ν. Λαρίσης την ακόλουθον δήλωσιν: Εκλογείς φιλελεύθεροι! Υπακούσαντες εις την διαταγήν σας, ην δια των πολιτικών συλλόγων διετυπώσατε εν τω απο 29^{ης} Ιουλίου 1910 προγράμματί σας, προς κατάλυσιν των προσωπικών κομμάτων, άτινα ετυρράνησαν τον τόπον και ώθησαν το έθνος εις το χείλος του βαράθρου, εδέχθημεν να γίνουμε οι σημαιοφόροι των αρχών σας». «Ο λαός εβροντοφώνησε την 8^η -8-1910, καταδικάσας δια της ετυμηγορίας του το παρελθόν. Δια αριθμών ευγλώττων απέδειξεν ότι τελείως κατενόησεν ότι εκ της ψήφου αυτού εξηρτάτο να θέσει ασφαλή θεμέλια εθνικής αναβιώσεως. Η τελευταία εκλογική επανάστασις είναι η συνέχεια και το συμπλήρωμα της αρξάμενης απο τον Αύγουστο του 1909. Αφ' ότου εξεδηλώθη η λαϊκή θέλησις, βαθέως συναισθανόμεθα ότι βαρυτάτας αναλαμβάνομεν ευθύνας. Θέλομεν δε πάση δυνάμει προσπαθήση να μην λησμονήσομεν τας υποχρεώσεις ημών, προς εκτέλεσιν του λαϊκού προγράμματος. Κυρυσσομένης της εθνοσυνελεύσεως συντακτικής, μη θιγομένης δε της μορφής του πολιτεύματος και του θεσμού της βασιλείας, θέλομεν συντελέσει εις την οργάνωσιν της πολιτείας επι τη βάσει φιλελευθέρων αρχών. Δια των θεμελιωδών και οργανικών νόμων υποβοηθούντες την ίδρυσιν κομμάτων αρχών, οφείλομεν, διατηρούντες την αυτοτέλειαν ημών απο παντός προσωπικού εν τη βουλή κόμματος και απο κοινού συνεργαζόμενοι, να μην λησμονήσομεν την θεραπείαν των θεσσαλικών αναγκών. Τούτων βεβαίως προέχει το αγροτικόν και το κτηνοτροφικόν ζήτημα. Η αποκατάστασις των ακτημόνων καλλιεργητών εις ιδιοκτητίας και η ίδρυσις κτηνοτροφικών συνοικισμών, μετά του προσήκοντος σεβασμού εις τα της ιδιοκτησίας δικαιώματα είναι τα μέσα, δί'ων θα επέλθει οριστικός η αρμονία, μεταξύ της μικράς και της μεγάλης ιδιοκτησίας και θέλει εξυπηρετηθεί η δημοσία τάξις. Αναμφισβήτητος δια του τρόπου τούτου η Θεσσαλία θα καταστεί επίζηλον κέντρον προόδου και ευημερίας». «Συγχαίροντες τον λαόν επί τη προφανεί νίκη αυτού, παρακαλούμεν αυτόν όπως επαγρυπνεί και ενισχύσει το ημέτερον έργον. Εν καιρώ δε θέλομεν δώση λόγον των υφ'ημών πεπραγμένων». Εν Λαρίση, τη 11-8-1910.

Ι. Χρυσοβελώνης, Γ.Φιλάρετος, Α.Σλήμαν, Δ.Οικονόμου, Μ.Μπουφίδης, Σ.Τριανταφυλλίδης, Σ. Μαρκίδης, Ν.Ζαρχής, Δ.Ζαχαριάδης, Δ.Χατζηγιάννης, Λ.Αναγνώστου, Ν.Αξελός, Μ. Δεληγιάννης,

αντιδρά και δεν συμμετέχει αλλά και εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων σημειώνονται ήδη κάποια αμηχανία και ορισμένες διαφωνίες. Η εφημερίδα *Σκριπ* μας πληροφορεί ότι « Εις τον Νομόν Λαρίσσης, ο εν τω Νομώ Λαρίσσης συνδυασμός δεν κατηρτίσθη εισέτι, καθόσον οι τώως κ.κ Λαρισσινοί βουλευταί τοιαύτα δικαιώματα δεν έλαβον από τους εντολείς των. Προς τούτο ο εν λόγω συνδυασμός θέλει καταρτισθή εν Λαρίσση και Βόλω εν συνεννοήσει μετά των εκεί Συλλόγων και Συντεχνιών και πιθανώς κατά την εν Θεσσαλία μετάβασιν του κ. Πρωθυπουργού. Εκείνο όμως όπερ δύναται να θεωρηθη από τούδε βέβαιον είνε ότι εκ του συνδυασμού τούτου θέλουσιν αποκλεισθή οι κ.κ Φιλάρετος και Τριανταφυλλίδης και πιθανότατα δε και ο κ. Χατζηγιάννης, οίτινες ευρίσκονται εν διαφωνία μετά των λοιπών»⁵⁶³.

Στις εκλογές του 1912 θριάμβευσε και πάλι το κόμμα των Φιλελευθέρων με επικεφαλής τον Βενιζέλο αλλά ήδη άρχισε να διαφαίνεται η φθορά της αξιοπιστίας του⁵⁶⁴ εξαιτίας της αθέτησης υποσχέσεων και της διάψευσης προσδοκιών από την κυβέρνηση Βενιζέλου.. Όμως δεν πρέπει να παραβλεφθεί και το γεγονός ότι το αντίπαλο πολιτικά στρατόπεδο άρχισε να ανασυντάσσει τις δυνάμεις του προχωρώντας σε συμφωνίες και συνεργασίες που λίγο καιρό πριν θα φαινότουσαν αδύνατες, αλλά τώρα αφενός είναι εφικτές, αφετέρου θα του επιτρέψουν να χειραγωγήσει πλατιές εργατικές και αγροτικές μάζες. Στα πλαίσια αυτής της συνεργασίας εντάσσεται η σύμπραξη Καρτάλη – Τριανταφυλλίδη και η συστράτευση των Μπαλτατζή, Δάλλα, Λιμπρίτη, Δημητριάδη και Αβέρωφ μαζί τους. Όλοι οι παραπάνω παρουσιάστηκαν από την αθηναϊκή εφημερίδα *Σκριπ* με αδιαμφισβήτητη σοβαρότητα « ως η βάση του θεσσαλικού αγροτικού συνδυασμού», ο οποίος στο πρόγραμμα του περιλάμβανε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος και

Ι.Βασιλάκης, Κ.Κοντογεωργίου, Π.Παπαδόπουλος, Γ. Αθανασιάδης, Π.Κουτσόπουλος, Δ.Μανωλόπουλος, Γ.Φίλωνος, Ε. Γκόλτσος.

Γ. Φιλάρετος, *Εκλογή πολιτεύματος*, εκ του τυπογραφείου Καμινάρη – Κυριακού, εν Αθήναις 1923, σελ 21-22.

⁵⁶³ Εφημ. *Σκριπ* 18-10-1910

⁵⁶⁴ Από δημοσίευμα του Ιανουαρίου του 1912 στο *Σκριπ* πληροφορούμαστε ότι «προετοιμάζεται ο Βενιζελικός Συνδυασμός, που θα αποτελείται στο Βόλο από τους κ.κ Μπουφίδη, Χρυσοβελώνη, Χρυσοχοΐδη, Κασσαβέτη, και Αποστολίδη ενώ από τη Λάρισα οι κ.κ Αβέρωφ, Σλήμαν, Σχονάς, αγγελίδης, Χατζηγιάννης. Τις υπόλοιπες θέσεις στο συνδυασμό θα τις συμπληρώσουν υποψήφιοι που έχουν είτε μεγάλη δημοφιλία είτε βρίσκονται κόντá στον κ. Βενιζέλο. Στην αντίπαλη πλευρά θα βρίσκεται ο κ. Καρτάλης, θεοτοκικός, και ο κ. Τριανταφυλλίδης που θα δημιουργήσει δικό του συνδυασμό με την υποστήριξη του αγροτικού κόσμου». ο.π. 13-01-1912 .

Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα (ανταπόκριση από τη Λάρισα) της ίδιας εφημερίδας αναφέρεται ότι : «Οι αγωνισταί της αγροτικής ιδέας κατόπιν του ατυχούς καταρτισμού του Βενιζελικού συνδυασμού εν τω Καζίνω υπό του κ. Βενιζέλου απεφάσισαν οριστικώς να καταρτίσωσι Θεσσαλικόν αγροτικόν συνδυασμόν με πρόγραμμα την επίλυσιν του αγροτικού ζητήματος και την αποκατάστησιν των αγροτών. Κατόπιν της ληφθείσης ταύτης οριστικής αποφάσεως εβολιδοσκόπησαν πολλά πρόσωπα και κατέληξαν εις το να προτείνωσι σύμπραξιν Καρτάλης – Τριανταφυλλίδου και αμέσως έθεσαν εις ενέργειαν την απόφασιν ταύτην ήτις εστέφη υπό επιτυχίας. Αφού λοιπόν παρεκάμφθη ο σκόπελος ούρτος αμέσως προυτάθησαν και οι εξής Μπαλτατζής, δάλλας, Λιμπρίτης, Δημητριάδης και αβέρωφ, οίτινες και εγένοντο κατ' αρχήν δεκτοί [...]. Οι Βενιζελικοί μαθόντες τας καταβαλλομένας ταύτας κυριολεκτικώς διότι κατηνόησαν ότι, αν ούτω καταρτισθή ο θεσσαλικός συνδυασμός τους αναμένει τελεία καταστροφή». ο.π. 09-02-1912.

την αποκατάσταση των αγροτών⁵⁶⁵. Τα αιτήματα του αγροτικού κόσμου θα χρησιμοποιηθούν σαν όπλα της χειραγώγησής του στα χέρια των πολιτικών προσώπων όλων των παρατάξεων και των αντιλήψεων και η υπόσχεση της ικανοποίησής τους θα αποτελέσει για μεγάλο διάστημα το μέσο της πολιτικής επιβίωσης αυτών.

Χαρακτηριστικό για το πώς λειτουργούσαν τα πολιτικά ήθη της εποχής αλλά και για τις πραγματικές προτεραιότητες των κομμάτων είναι το παράδειγμα των επαναληπτικών εκλογών που διεξήχθησαν στη Λάρισα, κατά τις οποίες όπως τονίζεται σε δημοσίευμα του *Σκρίπ* «η Κυβέρνηση μέχρι τελευταίας στιγμής περίπου «διεκήρυτεν ότι δεν θα αναμειχθή, ότι δεν θα χρίση υποψήφιον, ότι δεν θα προκαλέσει εν ημέραι πολέμου πολιτικές συζητήσεις. Δια τούτο και ο αντικυβερνητικός υποψήφιος κ. Σ. Τριανταφυλλίδης επιμελώς απέφυγε να ελέγξη ή να επικρίνη την πολιτείαν της Κυβερνήσεως. Την Παρασκευή όμως πριν τις εκλογές (που γίνονται την Κυριακή) έχρισε ως κυβερνητικόν υποψήφιον τον κ. Αναστασιάδην, δέκα δε κυβερνητικοί βουλευταί και είκοσι δήμαρχοι του νομού Λαρίσσης διετάχθησαν να γνωρίσουν εις τους εκλογείς του νομού ότι εάν επιτύχη ο κ. Τριανταφυλλίδης θα έχομεν κυβερνητική μεταβολήν, και θα γίνει πόλεμος κατά της Βουλγαρίας, τον οποίον δεν θέλει ο κ. Βενιζέλος και τον επιδιώκει η αντιπολίτευσις. Συγχρόνως εστάλησαν εις Βόλον επιθεωρηταί της εργασίας, οίτινες επιδεικτικώς περιήρχοντο τα εργοστάσια και εδείκνυαν εκ μέρους της Κυβερνήσεως μέριμναν περί της υγείας των εργατών. (- Εστάλημεν, έλεγον, όπως υποχρεώσωμεν τους εργοστασιάρχας να οικοδομήσωσιν υγιεινά εργοστάσια! –Ζήτω λοιπόν ο Βενιζέλος, ανεφώνουν οι εργάται.). Άλλη αποστολή, επί κεφαλής έχουσα τον κυβερνητικόν βουλευτήν Δ. Χατζηγιάνην, περιήρχετο τους αγροτικούς δήμους Λαρίσσης, υποσχόμενη εκ μέρους της Κυβερνήσεως, λύσιν του αγροτικού ζητήματος συμφώνως με τα ψηφίσματα του Γεωργικού Συνεδρίου, εάν κατεψηφίζον τον Σ.Τριανταφυλλίδη και απειλούσα εγκατάλειψιν του ζητήματος εάν κατεψηφίζετο ο Κυβερνητικός.

Οι αγρόται ευρεθέντες προ τοιούτου διλλήματος απεφάσισαν να αποσχώσι της ψηφοφορίας, και ούτω εις τους αγροτικούς δήμους ούτε το πέμπτον των ψηφοφόρων δεν εψήφισεν. Αι αυταί απειλαί εγένοντο και εις τους συνοικισμούς των προσφύγων, οίτινες ηναγκάσθησαν να ψηφίσωσι την Κυβέρνησιν. Εξ άλλου εκινητοποιήθη αλόκληρος η Δημαρχία Παγασσών, και τα φιλανθρωπικά ακόμη ιδρύματα προς ψηφοθηρίαν. Έκαμε κατάπληξιν ότι εις τον Βόλον οδηγήθησαν εις τα εκλογικά τμήματα 60 γύφτοι Μουσουλμάνοι δια δημοτικών κλητήρων όπως ψηφίσουσι την Κυβέρνησιν. Τελικά παρά τις μεγάλες προσπάθειες «ο κ. Βενιζέλος δεν κατώρθωσε να παρουσιάση πλειοψηφίαν εν Πηλίο και Αλμυρώ, όπου πρότερον είχε παντοδυναμίαν. Επίσης υπόσχονται την εθνική αναγέννηση της χώρας. Παρά πάντα ταύτα ο κ. Βενιζέλος δεν κατώρθωσε να παρουσιάση πλειοψηφίαν εν Πηλίο και Αλμυρώ, όπου πρότερον είχε παντοδυναμίαν. Διότι εις την επαρχίαν Αλμυρού αν και εψήφισαν εκεί 500 πρόσφυγες, επήλθεν ισοψηφία. Θα υπερτέρει μάλιστα η αντιπολίτευσις, εάν δεν απέιχε της ψηφοφορίας το κόμμα του κ. Μπαλτατζή. Εις το Πήλιον επίσης μολονότι της ψηφοφορίας απέσχον οι φίλοι του κ. Καρτάλη, και πάλιν τα αποτελέσματα παρουσίασαν σχεδόν ισοψηφίαν, και μόνο εις την πόλιν του Βόλου υπερτέρησεν ο κυβερνητικός κατά 400 ψήφους. Εις την επαρχίαν Αγυιάς υπερτέρησεν ο κ. Τριανταφυλλίδης καταπληκτικώς. Εάν οι αγρόται προσήρχοντο εις

⁵⁶⁵ ο.π. 09-02-1910.

την ψηφοφορία, ο κυβερνητικός θα έχανε Όυτω εψήφισαν 8.200, εξ ων ο κυβερνητικός έλαβε ψηφους 6240, ο δε κ. Τριανταφυλλίδης 4340»⁵⁶⁶.

Τα εθνικά θέματα παραμένουν στην επικαιρότητα στη δεκαετία του 1910 - 1920 και μάλιστα αναβαθμίζονται με τους πολεμικούς θριάμβους των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913. Η υποσχθεΐσα ανασυγκρότηση δεν στόχευε μόνο στον εκσυγχρονισμό του κράτους για να βελτιωθεί η καθημερινή ζωή των πολιτών, αλλά αποτελούσε και προϋπόθεση για την εκπλήρωση των εθνικών ελπίδων. Ο αστισμός αποτελούσε ένα από τα παράγωγα της ελληνικής κοινωνίας και σαν τέτοιο δεν θα μπορούσε εύκολα να αποποιηθεί τον μεγαλοϊδεατισμό της. Η αστική τάξη πατούσε γερά στα πόδια της πλέον και αποτελούσε μεγάλη πρόκληση για την ίδια, να δρέψει τις δάφνες των εθνικών θριάμβων που σύσσωμη μέχρι τότε οραματιζόταν η ελληνική κοινωνία.

Πέρα όμως από τη συναισθηματική ανάγνωση υπάρχει και μια άλλη πιο πρακτική. Η αφοσίωση της πολιτικής διακυβέρνησης στο εθνικό ιδεώδες δημιουργούσε τη βάση της κοινωνικής συσπείρωσης όπως συνέβαινε μέχρι τώρα. Πάνω από πολιτικές αντιπαραθέσεις, ταξικές διεκδικήσεις, κοινωνικές αλλαγές υπήρχε η πατρίδα, στο όνομα της οποίας τα παιδιά της θα συστρατεύονταν για να αποκαταστήσουν τη χαμένη της τιμή και δόξα. Η εφαρμογή της εθνικής πολιτικής αποτέλεσε ένα είδος ιδεολογίας που ερχόταν σαν πέπλο να καλύψει το ελληνικό πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό μόρφωμα, αποκρύβοντας όλες τις ατέλειές του. Η εικόνα αυτή θα αλλοιωθεί το 1915 όταν ο Εθνικός Διχασμός δημιουργεί εκτός από το πολιτικό και κοινωνικό ρήγμα καθώς διαιρεί την κοινωνία συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών τάξεων σε μεγάλο βαθμό, ιδίως της αστικής.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-13 και η επιτυχημένη έκβασή τους, έφεραν την επιβεβαίωση της εμμονής της πλειοψηφίας των Ελλήνων στην εθνική υπόθεση και την αναπέρωση της αλυτρωτικής πολιτικής. Τα αμέτρητα και συντονισμένα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας, που οργανώνονται σ' όλη την Ελλάδα και στο Βόλο από πατριωτικούς συλλόγους και διάφορα σωματεία όπως θα δούμε σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο, η δράση των εθελοντών ανταρτών στη Μακεδονία, και οι επαναστάσεις στην Κρήτη απέδωσαν καρπούς⁵⁶⁷. Το *Σκριπ* δημοσιεύει ιδιαίτερο τηλεγράφημα από το Βόλο όπου « Εισ την αίθουσαν του δημοτικού σχολείου συνήλθον την πρωϊαν άπαντες οι Ηπειρώται και υπόδουλοι. Προς αυτούς ωμίλησεν ο δικηγόρος κ. Ν. Γάτσος αναπτύξας τους κινδύνους ους διατρέχει η Ήπειρος εκ των Αλβανών συνέστησε δε να γίνη συλλαλητήριον παρ' ολοκλήρου του λαού της πόλεως ίνα διαμαρτυρηθή προς τας Δυνάμεις και την Κυβέρνησιν. Η πρότασις έγινε δεκτή δια χειροκροτημάτων. Συνετάγη ψήφισμα όπως αποσταλή εις την Ηπειρωτικήν Αδελφότητα Αθηνών περί συμμετοχής εις την διαμαρτυρίαν , επίσης εξελέγη

⁵⁶⁶ ο.π. 23-6-1913.

⁵⁶⁷ Στις 26 Αυγούστου 1912 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις- ανάμεσά τους και ο Βόλος- με τη συμμετοχή όλων των σωματείων της Ελλάδας και των αλύτρωτων περιοχών. Σ' αυτό ο λαός διαδήλωσε υπέρ των εθνικών δικαίων και κατά της τουρκοκρατίας σε βάρος των Ελλήνων της Οθ. Αυτοκρατορίας. Κ. Μπαρούτας, σελ 157.

Η οργάνωση του «Πατριωτικού Συλλαλητηρίου» στην Αθήνα υπέρ της υπερασπίσεως του κινδυνεύοντος Ελληνισμού εν Ηπειρώ και Μακεδονία υπό των Αλβανών, διαφημίζεται μέσα από τις στήλες των εφημερίδων και καλούνται από Εταιρείες , Συλλόγους και Σωματεία τα μέλη τους να συμμετάσχουν. Η Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Η Κρητική αδελφότης, ο Σύλλογος Ροδίων, Η Εθνική Άμυνα, ο Παμμακεδονικός Σύλλογος, ο Σύνδεσμος των συντεχνειών Αθηνών – Πειραιώς κ.α Εφ *Σκριπ* 24 και 25 -8-1912

Επιτροπή, ίνα εργασθη προς διοργάνωσιν συλλαλητηρίου, όπερ ωρισθή την Τετάρτην⁵⁶⁸».

Η κήρυξη της επιστράτευσης προκαλεί μεγάλο ενθουσιασμό στον ελληνικό λαό και οι διάφορες κοινωνικές ομάδες δηλώνουν την υποστήριξή τους στην κυβερνητική απόφαση και παραμερίζουν τα πολιτικά πάθη μπροστά στην έναρξη του εθνικού αγώνα⁵⁶⁹. Στο Βόλο στις 18 Σεπτεμβρίου « κατ'απαίτησιν των δικηγόρων διελύθη η συνεδρίασις του δικαστηρίου επηκολούθησε δε συνεδρίασις του δικηγορικού συλλόγου υπό την προεδρείαν του κ. Σ. Τριανταφυλλίδου. «Εν μέσω χειροκροτημάτων και ζητωκραυγών ο προεδρεύων κ. Τριανταφυλλίδης προσεφώνησε τους επιστρατευμένους συναδέλφους απερχομένους όπως υποστήριξωσι δια των όπλων τα καταπατούμενα δίκαια της φυλής [.....] Συνεβούλευσεν τυφλήν πάντων πειθαρχίαν εις τους νόμους και τας προσταγάς της Κυβερνήσεως διευθυνούσης υπευθύνως τον ιερόν υπέρ των όλων αγώνα και ηρμήνευσε την χαράν του Πανελληνίου ότι ανέτειλεν εναγωνίως η προσδοκώμενη ημέρα της ανακτήσεως της εθνικής μας τιμής και της πραγματοποιήσεως των εθνικών δικαίων. Προτάσει του δικηγόρου κ. Δημητριάδου αποφασίζεται να συνοδεύση ο σύλλογος εν σώματι εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν τους απερχομένους επιστράτους. Το φρόνημα του λαού της Θεσσαλίας είναι ακμαίον και ο ενθουσιασμός ομόφωνος. Η προσφώνησις του κ. Τριανταφυλλίδου επεκροτήθη αποδεικνύουσα ότι εις στιγμάς εθνικής κρίσεως ουδεμία διαίρεσις παρά τω θεσσαλικώ λαώ υπάρχει⁵⁷⁰».

Το Μακεδονικό και το Κρητικό ζήτημα αποτελούσαν πλέον παρελθόν χάρη στην εφαρμογή της διορατικής εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου που εκμεταλλεύτηκε την ευρωπαϊκή και βαλκανική πολιτική και στρατιωτική συγκυρία για να ευοδώσει τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας με απόλυτη επιτυχία. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι θα αποτελέσουν για τους Έλληνες την ευκαιρία για να ξεπεράσουν την ταπείνωση που προκάλεσε η ήττα του 1897 και για να αποδείξουν στον εαυτό τους και στη διεθνή κοινότητα την ικανότητα να διεκδικούν εμπράκτως και με επιτυχία τα εθνικά τους δίκαια.

Το εγχείρημα αυτό έτυχε της γενικής υποστήριξης του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας και μεγάλος αριθμός βουλευτών συνέβαλε έμπρακτα παίρνοντας μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Μεγάλος αριθμός και από τους βουλευτές του Βόλου έπραξε το ίδιο, με πνεύμα αυτοθυσίας και αξιώθηκε την ευγνωμοσύνη και το θαυμασμό των συμπατριωτών του⁵⁷¹. Κάποιοι Βολιώτες βουλευτές μάλιστα υπήρξαν στενοί συνεργάτες και υποστηρικτές της πολιτικής Βενιζέλου, όπως οι Κ. Σπυρίδης και Αλ Κασσαβέτης. Σύμφωνα δε με την μαρτυρία του Γ. Κορδάτου που δημοσιεύει και ο Γ. Σούρλας, ο Βενιζέλος προσεπικύρωσε τη συμμαχία της Ελλάδας με τα χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων στο αρχοντικό των Κασσαβέτηδων⁵⁷². Αν και δεν

⁵⁶⁸ ο.π. 20-8-1912

⁵⁶⁹ Μεγάλο συλλαλητήριο οργανώθηκε στην Σπάρτη υπέρ της επιστρατεύσεως. « Ο Σπαρτιατικός λαός εν εξάλλω ενθουσιασμό εχαιρέτισε την κήρυξιν της επιστρατεύσεως. Συνελθών εις πολυπληθή συγκέντρωσιν εκήρυξεν ομοφώνως ότι βαίνει μετά θάρρους και προθυμίας εκεί όπου η τιμή της πατρίδος τον καλεί. ο.π. 19-9-1912.

⁵⁷⁰ ο.π. 19-9-1912

⁵⁷¹ Από τους βουλευτές Βόλου στους βαλκανικούς πολέμους πήραν μέρος εθελοντικά οι Ζαρλής Ν, Ζησόπουλος Κ, Μαργαρίτης Ν, Πάντος Ρ, Πάντος Ι, και Τσαξίρης Γ. Γ Σούρλας, σελ 226-244.

⁵⁷² Στις 11-4-1912 ο Αλ. Κασσαβέτης φιλοξένησε τον Ελ. Βενιζέλο στη Ζαγορά ,όπου ο τελευταίος προσεπικύρωσε τη συμμαχία της Ελλάδας με τα άλλα Βαλκανικά κράτη. ο.π σελ 213.

έχουν προκύψει από την έρευνα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη, υπάρχουν ωστόσο δημοσιεύματα⁵⁷³ του αθηναϊκού τύπου που δείχνουν ότι ο Βενιζέλος επισκέφτηκε τον Βόλο στις 4 Απριλίου του 1912 και έμεινε για μερικές μέρες στη Ζαγορά του Πηλίου φιλοξενούμενος από τον Αλ. Κασσαβέτη που ήταν και δήμαρχος εκεί, μέχρι τις 11 Απριλίου, συνοδευόμενος από τον δημοσιογράφο των *Τάιμς* του Λονδίνου, κ. Μπάουτσερ, προκειμένου να ξεκουραστεί⁵⁷⁴. Στις 6 Απριλίου έγινε λαμπαδηφορία (δεν διευκρινίζεται αν ήταν στο Βόλο ή στη Ζαγορά) κατά την παρέλαση της οποίας ο λαός «φρενητιωδώς εξητωκράυγασε τον κ. Πρωθυπουργόν⁵⁷⁵».

Όταν κατακάθισαν οι πανηγυρισμοί για τη νέα εθνεγερσία, η ταχύτητα των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων στην Ευρώπη δημιούργησε αυτόματα νέα δεδομένα. Η έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου και η συγκρότηση δύο αντιπάλων στρατοπέδων σε ευρωπαϊκό επίπεδο έγινε η αφορμή για να αναδυθούν στην ελληνική σκηνή οι δύο συγκρουόμενες τάσεις σχετικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική⁵⁷⁶. Η διάσταση απόψεων μεταξύ του Βενιζέλου και του Βασιλιά και η έντονη αντιπαράθεση που εξελίχθηκε μεταξύ τους, για το ποιος έχει την ευθύνη της εξωτερικής πολιτικής, αποτέλεσαν και τον πυρήνα του εθνικού Διχασμού που οδήγησε στην επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η επιμονή του Βενιζέλου σε μια παρακινδυνευμένη εξωτερική πολιτική, η ανυποχώρητη θέση του Βασιλιά όσον αφορά στις επιλογές του για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας και ο εθνικός Διχασμός στον οποίο οδήγησαν έφεραν τον πολιτικό κόσμο σε αμηχανία αρχικά και στη διαίρεσή του στη συνέχεια. Το φαινόμενο του Διχασμού εξελίχτηκε και στην πόλη του Βόλου κατ' αναλογία με την υπόλοιπη Ελλάδα τηρώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της διαίρεσης του πληθυσμού, της γιγάντωσης του αντιβενιζελισμού, της τέλεσης του αναθέματος, της λειτουργίας του συλλόγου επιστράτων και άλλων κοινών στοιχείων, όπως αναφέρονται αναλυτικότερα στην επόμενη σχετική ενότητα.

Ο Εθνικός Διχασμός και η εξέλιξή του στην πόλη του Βόλου

Στην πόλη του Βόλου όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, η διάσταση Βενιζέλου – Βασιλιά μεταφέρθηκε στην πολιτική και κοινωνική βάση, που σήμαινε ότι οι πολίτες

⁵⁷³ Εφ. *Εμπρός* 5-4-1912 και εφ. *Σκρίπ* 7-4-1912.

⁵⁷⁴ Ο κ. Μπάουτσερ απέστειλε εκ Πορταριάς εκτενές τηλεγράφημα στους «Καιρούς» του Λονδίνου περιγράφοντας τις καλλονές του Πηλίου. Τηλεγραφεί επίσης ότι «Ο ενθουσιασμός του λαού δια τον κ. Βενιζέλον αποτελεί εγγύησιν ότι ο λαός εμμένει μετά εμπιστοσύνης προς τον Κυβερνήτην και την ιδέα της Ανορθώσεως Εφ. *Εμπρός* 5-4-1912.

⁵⁷⁵ ο.π. 7-4-1912

⁵⁷⁶ «Ο Βενιζέλος μετά την πρώτη του παραίτηση το 1915 είχε αποφασίσει να αποσυρθεί από την πολιτική, αφού μάλιστα είχε αμφισβητηθεί λόγω της πρότασής του να εξεταστεί η σκοπιμότητα εδαφικών παραχωρήσεων στη Βουλγαρία, εφόσον θα προσφέρονταν ανταλλάγματα στη Μ.Ασία και είχε κριθεί ως εθνικά ανξιώπιστος. Τελικά όμως όπως αποδεικνύει η εξέλιξη των γεγονότων παρέμεινε πολιτικά ενεργός για δύο δεκαετίες ακόμα». G. Hering, σελ.943.

χωρίστηκαν σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα ενώ ότι διάσταση εισχώρησε και μέσα στις κοινωνικές τάξεις. Η πόλη βρισκόταν στη δικαιοδοσία της φιλοβασιλικής κυβέρνησης, και εφαρμόζονταν εκεί τελετές αναθέματος ακολουθώντας το παράδειγμα της Αθήνας και άλλων πόλεων. Σε άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός* με τον τίτλο: «Ο Βόλος αναθεματίζει τον Βενιζέλον, περιγράφεται η τελετή του αναθέματος». «Στην πλατεία Ρ. Φεραίου έγινε επιβλητική τελετή αναθέματος του Βενιζέλου με την παρουσία 20.000 πολιτών και γυναικόπαιδων. Παραβρέθηκαν επίσης οι στρατιωτικές αρχές, βουλευτές και δημόσιοι υπάλληλοι. Ο μητροπολίτης Δημητριάδος απήγγειλε το ανάθεμα ενώ το πλήθος κραύγαζε κατάρες και ανάθεμα στον προδότη. Δεκάδες κάρα τροφοδοτούσαν το λαό με πέτρες για τον λιθοβολισμό. Όταν καιγόταν το ομοίωμα του προδότη, η μουσική του Ορφανοτροφείου έπαιζε πένθιμο εμβατήριο. Κατόπιν παίχτηκε ο Εθνικός Ύμνος και ο λαός ζητωκραυγάζοντας υπέρ του βασιλιά, του στρατού και των επιστράτων ξεκίνησε για το τηλεγραφείο για να αποστείλει ψήφισμα στο Σύνδεσμο επιστράτων στην Αθήνα⁵⁷⁷».

Επίσης διοργανώνονταν συλλαλητήρια που σκοπό είχαν να δηλώσουν την πίστη του κόσμου προς το Βασιλιά. Διαβάζουμε σε άρθρο που δημοσιεύεται στο *Εμπρός* «ότι πλήθος κόσμου από την πόλη και τις επαρχίες της Μαγνησίας αφού συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας άρχισαν να ζητωκραυγάζουν υπέρ του Βασιλιά. Στη συνέχεια με λάβαρα, σημαίες και εικόνες του Βασιλιά και με τον ήχο των σαλπίγγων διέσχισαν την κεντρική οδό και κατέληξαν στην προκουμαία της πόλης. Μετά ο δικηγόρος Ζυγαλάκης και οι βουλευτές Αιγιαλίδης και Πάντος μίλησαν στο πλήθος που ζητωκραύγασε και αναθεμάτιζε ανάλογα. Έπειτα μετέβησαν όλοι στο μητροπολιτικό ναό και στην πλατεία του τελέστηκε δοξολογία υπέρ του Βασιλέως και των δοκιμασιών που υφίσταται μαζί με τον Λαό του. Μετά τη δοξολογία μίλησε ο βουλευτής Ν. Γάτσος ενώ ο λαός με δάκρυα στα μάτια πετάει τα καπέλα στον αέρα. Ο Ν. Γάτσος εξιστόρησε το εθνικό ζήτημα και περιέγραψε το μαρτύριο που υφίσταται η Ελλάδα και ο βασιλιάς και προκάλεσε θύελλα λαϊκής αγανάκτησης έναντι των υπαιτιών της εθνικής συμφοράς που βίωνε η χώρα⁵⁷⁸».

Ακόμα εφαρμόζονταν οι πρακτικές διώξεων των πολιτών που ήταν φιλικά προσκείμενοι στο Βενιζέλο, και που συνήθως αναφέρονται σαν συνωμότες στον τύπο της εποχής και τα κατορθώματα εναντίον τους παρουσιάζονται με υπερηφάνεια. Σε δημοσίευμα του *Εμπρός* με τίτλο: «Οι Συνωμότες εις τας Επαρχίας» διαβάζουμε τα παρακάτω για την πόλη του Βόλου: «Το έργο της Δικαιοσύνης κατά των προδοτών εξακολουθεί. Χάρη στη δραστηριότητα του αντεισαγγελέως των Εφετών κ. Γερακάρη και του Εφέτου κ. Παπαδόπουλου, που κατήλθαν στο Βόλο και ξεκίνησαν τις ανακρίσεις, συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στη Λάρισα κατηγορούμενοι για εσχάτη προδοσία οι Χρυσοβελώνης Ι, Χρυσοχοϊδης, Χατζηαργύρης και Νικολέτος. Ανακαλύφθηκε πρωτόκολλο του συλλόγου των Φιλελευθέρων, σύμφωνα με το οποίο διορίστηκε εκτελεστική επιτροπή των στασιαστικών αποφάσεων⁵⁷⁹». Σαν απάντηση στις τακτικές αυτές η διωκόμενη πλευρά όταν έχει τη δυνατότητα προβαίνει σε αντίποινα και ο φαύλος κύκλος μεγαλώνει⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ Εφ *Εμπρός* 15-12-1916

⁵⁷⁸ ο.π. 20-9-1916.

⁵⁷⁹ ο.π. 15-12-1916

⁵⁸⁰ Δημοσιεύεται η είδηση της δολοφονίας του επίστρατου Ν. Καραγιαννίδη από τον εικοσάχρονο Π. Τσαλαπάτη, μέσα στο ζυθοπωλείο Κουκουλάγγου. Η πράξη αυτή προκάλεσε μεγάλη έξαψη των

Όλα όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα αποδεικνύουν πέρα από την αφοσίωση του λαού και των κυβερνητικών πολιτικών προς το βασιλιά και την πατρίδα, ότι η απόφαση για τέτοιες ενέργειες ήταν κεντρική, ακολουθούσε συγκεκριμένο τελετουργικό όπως στην περίπτωση του Αναθέματος και αφορούσε το πανελλήνιο. Η κατάσταση επιδεινώθηκε με τη δημιουργία του συλλόγου επιστράτων. Οι τελευταίοι υποστήριζαν τον παλαιοκομματισμό, δήλωναν αφοσίωση στο στέμμα, προέβαιναν σε διώξεις⁵⁸¹ των βενιζελικών συμπατριωτών τους, απέτρεπαν κάθε προσπάθεια πολιτικής έκφρασης ή διαμαρτυρίας των Φιλελευθέρων. Σε άρθρο με τίτλο : οι Επίστρατοι διασκορπίζοντας βενιζελικά συλλαλητήρια αναφέρεται μεταξύ άλλων πόλεων και η περίπτωση του Βόλου. «Ο εκεί νεοσυσταθείς σύλλογος των Φιλελευθέρων είχε οργανώσει την τέλεση συλλαλητηρίου αλλά η είδησή του προκάλεσε την αγανάκτηση του λαού της πόλης και του Πηλίου καθώς και των συλλόγων Επιστράτων που αποφάσισαν να το ματαιώσουν. Το αποτέλεσμα ήταν οι πρώτοι να παραιτηθούν από την ιδέα αυτή⁵⁸²»..

Με αφορμή το ίδιο γεγονός διαβάζουμε σε άλλη εφημερίδα: «μπροστά στην καθολική και πρωτοφανή εξέγερση του λαού και του συνδέσμου Επιστράτων Βόλου και των χωριών του Πηλίου το αναγγελθέν με πανηγυρικό τρόπο συλλαλητήριο των Φιλελευθέρων στο Βόλο, ματαιώθηκε. Η τηλεγραφική εκδήλωση του λαού του Βόλου προς το Βασιλιά καλύπτεται από 2.000 υπογραφές περίπου⁵⁸³». Η δράση των επιστράτων ήταν παραστρατιωτική και αν και οι σύλλογοί τους δήλωναν την πίστη και την αφοσίωσή τους στο βασιλιά και στην πατρίδα, η ύπαρξή τους και μόνο αποτελούσε ακύρωση για την έννοια του κράτους.

Διοργάνωναν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας, κατά της εχθρικής στάσης των Συμμαχικών δυνάμεων προς την Ελλάδα, ιδίως μετά τη συνεργασία της κυβέρνησης Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη με τις δυνάμεις της Αντάτ . Στις 18-9-1916 «οι Επίστρατοι και ο λαός του Βόλου γνωρίζοντας τους μεγάλους κινδύνους που αντιμετωπίζει η χώρα εξαιτίας της αντεθνικής πολιτικής, συγκεντρώθηκαν σε πάνδημο συλλαλητήριο για να διαμαρτυρηθούν προς τον πολιτισμένο κόσμο για τις πρωτοφανείς πιέσεις που δέχεται η χώρα από τις ενέργειες των μεγάλων και ισχυρών κρατών. Οι Επίστρατοι καταριούνται όσους προσπαθούν να επιβάλλουν τυραννικό πολίτευμα, όσους αποσκοπούν στην αποσύνθεση του ελληνικού κράτους και της Πατρίδας, όσους υποσκάπτουν τα θεμέλια της εθνικής δυναστείας και της ενότητας. Δηλώνουν δε την πίστη και την αφοσίωσή τους στο πρόσωπο του Βασιλιά»⁵⁸⁴.

Σε συλλαλητήριο που οργανώθηκε στις 20-11-1916 στο Βόλο από τους Επίστρατους και το λαό ψηφίστηκαν τα παρακάτω: «α. ο λαός εκφράζει την πίστη και αφοσίωσή του στο Βασιλιά, β. αποστέλλει τους εγκάρδιους χαιρετισμούς του στους πολεμιστές της μάχης των Αθηνών και χύνει δάκρυα εθνικής υπερηφάνειας για τους

πνευμάτων εναντίον των βενιζελικών. Ολόκληρη η κοινωνία του Βόλου παρακολούθησε την κηδεία του θύματος. Εφ. Σκριπ 12-10-1916.

⁵⁸¹ Από δημοσίευμα με τίτλο: Συλλήψεις εις Πάτρας και Βόλον, μαθαίνουμε ότι: Συνελήφθησαν στο Βόλο ο πρόεδρος, ο αντιπρόεδρος και κάποιοι από τους διοικητικούς συμβούλους του συλλόγου των Φιλελευθέρων κατηγορούμενοι για εσχάτη προδοσία. ο.π. 14-12-1916.

⁵⁸² Εφ Εμπρός 22-8-1916

⁵⁸³ Εφ. Σκριπ 22-8-1916

⁵⁸⁴ ο.π. 19-9-1916

εκεί πεσόντες, γ. Ζητά από την ελληνική Κυβέρνηση να μείνει ακλόνητη στην άρνησή της για αφοπλισμό, δ. Καταριέται για μυριοστή φορά τον προδότη Βενιζέλο και τους συνεργάτες του, ε. Εκφράζει την αγανάκτησή του για τους αρνησιπάτριδες, που με τη στάση τους προκάλεσαν τόσα δεινά στην πατρίδα, στ. Ζητά να συγκληθεί την επόμενη το δημοτικό συμβούλιο για να απαλλάξει την πόλη του Βόλου από το στίγμα του ονόματος Βενιζέλου που φέρει οδός της και να τη μετονομάσει σε 18^η Νοεμβρίου, την δε οδό Π. Κουντουριώτου σε οδό Επιστράτων»⁵⁸⁵.

Ακολουθώντας τις πρακτικές των επιστράτων της Αθήνας διενεργούσαν έρανους, και είχαν αναλάβει τη φύλαξη της πόλης από κάθε επίβουλο εχθρό. Στο *Σκριπ* δημοσιεύεται ότι « Με πρωτοβουλία του συνδέσμου των επιστράτων οργανώνεται μεγάλος έρανος. Μέσα σε μια μέρα συγκεντρώθηκαν 50.000δρχ, οι οποίες θα διανεμηθούν στις οικογένειες που πάσχουν από τον αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό προηγήθηκε σύσκεψη στην οποία παραβρέθηκαν και οι αρχές της πόλης. Ο Νομάρχης Λάρισας συνεχάρει τηλεγραφικά την επιτροπή για την πρωτοβουλία της και τους πολίτες για τη γενναιοδωρία τους. Η φρούρηση του Βόλου και του Πηλίου με περιπολίες του συνδέσμου Επιστράτων έχει άμεση επιτυχία, καθώς αποκαταστάθηκε η τάξη και δεν γίνονται ούτε μικροκλοπές. Από την αναχώρηση του στρατού και μετά η πόλη φρουρείται από περιπολίες 80 επιστράτων⁵⁸⁶». Σε θέματα πρακτικά όπως η αντιμετώπιση της έλλειψης ψωμιού οι πολιτικοί και των δύο στρατοπέδων ήταν αναποτελεσματικοί και με αφορμή τον αποκλεισμό της χώρας από τους συμμάχους ήρθαν στην επιφάνεια χρόνια προβλήματα όπως αυτό του εκσυγχρονισμού της αγροτικής καλλιέργειας.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία είναι βέβαιη η ενεργή ανάμιξη του Ι. Μεταξά στην οργάνωση και δράση των Επιστράτων από κάποιο απροσδιόριστο χρονικό σημείο, δεν υπάρχει όμως η παραμικρή ένδειξη ότι η ανάμιξη αυτή ανατρέχει στην ίδια τη σύσταση του ΠΣΕ, ότι δηλαδή ο Μεταξάς βρισκόταν πίσω από τους άσημους ιδρυτές⁵⁸⁷. Επιβεβαίωση των παραπάνω, αποτελεί μια αναφορά του ίδιου του Μεταξά σε επιστολή προς την γυναίκα του με ημερομηνία 2-12-1920 στην οποία γράφει « Και θα είναι αιωνία δόξα μου η οργάνωσις των (Επιστράτων). Δόξα, την οποίαν δεν ειμπορούν να μου κλέψουν, αφού μου την αναγνωρίζει η απόφασις που με καταδίκασεν εις θάνατον⁵⁸⁸». Στις λιγιστές αυτές γραμμές ο Μεταξάς φαίνεται να παραδέχεται την ανάμιξή του στην οργάνωση των Επιστράτων αλλά ούτε και εδώ αναλαμβάνει την πρωτοβουλία της σύστασής τους.

Ο Δ. Σαράτσης με άρθρο του στην Εφ *Ακρόπολη* σαρκάζει την αποτυχία του κράτους στη διανομή τροφίμων αλλά και το γεγονός ότι οι πολιτικοί κάνουν για άλλη μια φορά επίκληση στον πατριωτισμό των Ελλήνων για να αντιμετωπίσουν το αίσθημα της πείνας. Το άρθρο έχει τίτλο : «Ας επιστρέψουμε στη γη.» Μεταξύ άλλων αναφέρεται στο ότι «...η κυβέρνηση αφού ασχολήθηκε δύομισι μήνες περίπου για την εξεύρεση 150 εκατομμυρίων οκάδων σιταριού που χρειαζόταν, τελικά κατέληξε ότι πρέπει να καλλιεργηθεί πατάτα για να σωθεί το Πανελλήνιο. Έκτοτε δεν υπάρχει έντυπο που να μην αναφέρεται στις αρετές της, και όλοι έγιναν πατατολόγοι πριν γίνουν πατατοφάγοι. Εγκύκλιοι υπουργείων, διδάσκαλοι, ιεροκήρυκες εξυμνούν την

⁵⁸⁵ ο.π 22-11-1916

⁵⁸⁶ ο.π. 21-12-1916

⁵⁸⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σελ 39.

⁵⁸⁸ ο.π σελ 35-36

πατάτα. Διατυμπανίστηκε μάλιστα και σαν εθνοσωτήριο το γεγονός ότι οι φοιτητές φυτεύσαν πατάτες σε δέκα μέτρα του πανεπιστημιακού κήπου⁵⁸⁹»

Μπροστά στις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπιζει η περιοχή λόγω του αποκλεισμού της χώρας και των πολιτικών διώξεων, κάποιοι πολίτες αποφασίζουν να καταφύγουν σε συμμαχική χώρα ελπίζοντας σε κάτι καλύτερο. Άρθρο με τίτλο: «Πρόσφυγες αναχωρούντες εις Γαλλίαν», μας πληροφορεί ότι «περίπου διακόσια άτομα αναχώρησαν για την Γαλλία από την πόλη του Βόλου με Γαλλικά ατμόπλοια. Μόλις επιβιβάστηκαν άρχισαν να ζητωκραυγάζουν υπέρ της Γαλλίας. Στην προκυμαία του λιμανιού βρίσκονταν στρατιώτες που μόλις είχαν αποβιβασθεί και μόλις αντιλήφθηκαν περί τίνος πρόκειται αποδοκίμασαν τους αρνησιπάτριδες με τα επιφωνήματα αέρα, καπνό. Οι πρόσφυγες αυτοί πηγαίνουν να εργαστούν στα γαλλικά χαρακώματα με ημερομίσθιο 12 φράγκα και οι περισσότεροι είναι κάτω των σαράντα χρονών. Εκφράζεται ο φόβος ότι οι Γάλλοι θα τους στρατολογήσουν μόλις αποβιβαστούν σε γαλλικό έδαφος⁵⁹⁰». Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι εύλογα εκφράζεται αυτός ο φόβος ώστε να αποτρέψει παρόμοια ενέργεια από άλλους που θα θελήσουν να τους μιμηθούν.

Στη διάρκεια του διχασμού βρίσκουμε αρκετά δημοσιεύματα⁵⁹¹ σχετικά με την επικείμενη κατάληψη του Βόλου από τους στασιαστές που σκοπό είχαν προφανώς να δημιουργήσουν κλίμα σύγχυσης, ανασφάλειας, ίσως και να προετοιμάσουν το βολιώτικο λαό για μια επικείμενη κατάληψη της πόλης. Διάφοροι σύλλογοι του Βόλου όπως αυτοί των Δικηγόρων, και των Εργατών προέβησαν σε συλλαλητήρια⁵⁹² και διαμαρτυρίες για την φημολογούμενη απόφαση της Θεσσαλίας να προσχωρήσει στο κίνημα όπως διέδιδε η παρισινή εφημερίδα *Χρόνος*. Ο δικηγορικός σύλλογος και η Πανεργατική Ένωση Βόλου με ψηφίσματά τους μετά το συλλαλητήριο, που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Σκριπ* «διαψεύδουν τα δημοσιεύματα της παρισινής εφημερίδας *Χρόνος* και δηλώνουν την πίστη τους στο βασιλιά θεωρώντας την πολιτική της ουδετερότητας που ακολουθεί σαν τη μόνη που εξυπηρετεί προς το παρόν το εθνικό συμφέρον»

Παράλληλα με την έκφραση της αφοσίωσής τους στο Βασιλιά και την πατρίδα εξέφραζαν την αγανάκτησή τους για τον αποκλεισμό που επέβαλλαν οι σύμμαχοι στη χώρα και με ψήφισμα τους οι δικηγόροι δήλωναν τον αποτροπιασμό τους για τους επαναστάτες⁵⁹³. Παράλληλα δημιουργούνταν ερωτηματικά για το κατά

⁵⁸⁹ Εφ *Ακρόπολις* 8,9-2-1917 από το Δ. Σαράτσης, σελ 46

⁵⁹⁰ Εφ. *Σκριπ* 19-7-1916.

⁵⁹¹ Δημοσιεύεται η παρακάτω είδηση: Από Ανατακική πηγή έγινε γνωστό ότι συμμαχικά πολεμικά αποβίβασαν αγήματα στο Βόλο και στη Χαλκίδα. Δεν υπάρχουν πληροφορίες από την Κυβέρνηση. ο.π. 20-8-1916

Με τίτλο οι στασιαστές απειλούν κατάληψιν του Βόλου, δημοσιεύεται η πληροφορία που προέρχεται από επαναστάτες ότι επίκειται η κατάληψις του Βόλου. ο.π. 12-2-1917.

⁵⁹² ο.π. 20-4-1917

⁵⁹³ Σε Συνέλευση του Δικηγορικού Συλλόγου στην οποία παραβρέθηκαν πάνω απο πενήντα μέλη, μίλησαν οι κ.κ Νικολαΐδης, Αιγιαλειδης, Χίμος, και Κωνσταντινίδης. Καταδίκασαν το επαναστατικό κίνημα του Προδότη της Θεσσαλονίκης και συντάχθηκε ψήφισμα προς το Βασιλιά, σύμφωνα με το οποίο: Διακηρύσσει σταθερά την απόφασή του να διαφυλάξει με κάθε τρόπο τα δικαιώματα και την ανεξαρτησία του κράτους, δηλώνει την πίστη και την αφοσίωσή του στο Βασιλιά, που τον θεωρεί ενσαρκωτή των ιδανικών του Έθνους και της Φυλής, και την κυβέρνηση, εκφράζει το θαυμασμό και την εμπιστοσύνη του στους αγωνισθέντες και πεσόντες στο εθνικό έργο της 18^{ης} και 19^{ης} Νοεμβρίου

πόσο η στάση της επαναστατικής κυβέρνησης ήταν προς το εθνικό συμφέρον και προέκρινε τη στάση του Βασιλιά που βρισκόταν όμηρος των συμμάχων.

Ο πολιτικός ανορθολογισμός έφτανε στο αποκορύφωμά του, και η εθνική πολιτική γινόταν διελκυστίδα μεταξύ των δύο εξουσιών. Ο Βενιζέλος, αν και χαρακτηρίστηκε προδότης από τους πολιτικούς του αντιπάλους και τον κυβερνητικό τύπο, μπόρεσε να χειριστεί με μεγαλύτερη ευστροφία τις συγκυρίες και νίκησε. Ορισμένοι βουλευτές, που δεν ανήκαν μέχρι τότε στο κόμμα των Φιλελευθέρων, έσπευσαν να στηρίξουν την επαναστατική κυβέρνηση Βενιζέλου. Μεταξύ αυτών ήταν και ο βουλευτής Βόλου Γ. Φιλάρετος⁵⁹⁴, ο οποίος πίστευε ότι ο Βενιζέλος θα χειριζόταν το αλυτρωτικό όνειρο και θα δημιουργούσε την Μεγάλη Ελλάδα, με την υποστήριξη των πολιτικών του φίλων και, όπως έλπιζε να συμβεί, όλων των Ελλήνων που για ακόμα μια φορά θα παραμέριζαν τις διαφορές τους για να υποστηρίξουν την εθνική προσπάθεια. Όμως ο Διχασμός αν και τυπικά ακυρώθηκε με την επάνοδο του Βενιζέλου και τη συνένωση της χώρας, δεν έπαψε να υπάρχει πολύ πέραν του 1922 καθώς είχε υπεισέλθει και εντυπωθεί στα κύτταρα της ελληνικής κοινωνίας και καθώς συνεχώς αναμοχλεύονταν τα πάθη που είχε γεννήσει.

Η περίοδος 1917-1922

Η πολιτική επικράτηση του Βενιζέλου το 1917 υποστηρίχθηκε, όπως γνωρίζουμε από τις συμμαχικές Δυνάμεις της Αντάτ και οδήγησε στην πολιτική ένωση της Ελλάδας, στην απομάκρυνση του Βασιλιά και στον εξορισμό των κυριότερων συνεργατών του. Για να μπορέσει να γίνει αποδεκτή η επιστροφή του Βενιζέλου στο Κωνσταντινικό κράτος ήταν απαραίτητη η συμμαχική παρουσία στο ρόλο του επιτηρητή και του εγγυητή της τάξης γιατί το παρελθόν ήταν ακόμα νωπό στη μνήμη της κοινωνίας, οι άνθρωποι που συμμετείχαν σε κάθε λογής διώξεις και έκτροπα είτε σαν θύτες, είτε σαν θύματα, ήταν και αυτοί παρόντες και έπρεπε να πεισθούν να αποδεχτούν την έννομη τάξη.

Στη Θεσσαλία, σύμφωνα με τον ιστορικό Γ. Λεονταρίτη οι ελληνικές αρχές είχαν λάβει οδηγίες να μην ανακόψουν τη συμμαχική προέλαση προς το Νότο και εκτός από μια αψιμαχία στην περιοχή της Λάρισας, με μικρές απώλειες και από τις δύο πλευρές, η κατάληψη της Θεσσαλίας ολοκληρώθηκε με ειρηνικό τρόπο⁵⁹⁵. Για να αποφευχθούν αναταραχές ο Σαρράϊγ, ο γάλλος διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων, είχε διαταγές να μην επιτρέψει προς το παρόν στις βενιζελικές στρατιωτικές δυνάμεις να εισέλθουν στη Θεσσαλία. Μολοντούτο σημειώθηκαν φιλοβενιζελικές εκδηλώσεις στη Λάρισα, τον Βόλο, την Ελασσόνα και αλλού. Όπως ήταν φυσικό οι νέες τοπικές αρχές προήλθαν από τις τάξεις των βενιζελικών.

και ευελπιστεί οι δικαστικές αρχές θα πραγματοποιήσουν το έργο τους που είναι η επιβολή του Νόμου και της Τάξης. ο.π. 12-12-1916

⁵⁹⁴ Το 1916 ο Γ. Φιλάρετος προσχώρησε στο κίνημα του Βενιζέλου και ανέλαβε για ένα διάστημα διευθυντής του πολιτικού γραφείου της προσωρινής Κυβέρνησης αλλά σύντομα ήρθε σε ρήξη με τον Βενιζέλο λόγω των αντιθέσεων του με τη Βασιλεία. Γ. Σούρλας, σελ 207.

⁵⁹⁵ Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σελ 59.

Η Μαγνησία περιήλθε στα χέρια των Γάλλων συμμάχων το Μάιο του 1917 και η πόλη σε μία νύχτα μεταμορφώθηκε σε φιλοβενιζελική⁵⁹⁶. Η εφ. *Θεσσαλία* (δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το αν ήταν Κωνσταντινική στη διάρκεια του Διχασμού καθώς για τα χρόνια αυτά η εφημερίδα δεν είναι διαθέσιμη για έρευνα) εμφανίζεται ως βενιζελική και υποδέχτηκε του Γάλλους με τίτλο στο κύριο άρθρο της «Χριστός Ανέστη⁵⁹⁷». Μια μεγάλη μερίδα του κόσμου συμμαριζόταν αυτή την άποψη και από την αντίπαλη μερίδα δεν υπήρξαν αντιδράσεις. Τα παρακάτω ερωτηματικά έχουν αξία να απαντηθούν από τον σύγχρονο ερευνητή, αλλά είναι αμφίβολο αν προβληματίσαν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνία του Βόλου το 1917: έπρεπε οι Βολιώτες να χαρούν που οι Γάλλοι κατέλαβαν την πόλη τους, έπρεπε να τους θεωρήσουν απελευθερωτές τους και αν ναι, από ποιους τους ελευθέρωναν; Το ότι η Ελλάδα βρισκόταν υπό καθεστώδες κατοχής μήπως έπρεπε να τους ανησυχήσει; Ο ενθουσιασμός που αναδύεται από τα φύλλα της έγκριτης *Θεσσαλίας* φαίνεται κάπως παράταιρος σε μια κοινωνία που μέχρι χθες διαδήλωνε την πίστη και την αφοσίωσή της στο βασιλιά και στην πολιτική που ακολουθούσε. Είχε έρθει η ώρα όμως των καταδιωγμένων να πανηγυρίσουν.

Όλα αυτά τα ερωτήματα και οι προβληματισμοί ξεπεράστηκαν πολύ γρήγορα και φρόντισαν γιαυτό και οι τοπικοί πολιτευτές των Φιλελευθέρων όπως οι Σ. Σπυρίδης, Ι. Χρυσοχοϊδης, Ν. Ζαρλής, Γ. Φιλάρετος κ.α, που διαβεβαίωναν τον κόσμο πως τώρα είναι εντάξει τα πράγματα και πως θα δοθεί η δυνατότητα στην Ελλάδα με την υποστήριξη της Αντάτ να επιτελέσει το εθνικό της καθήκον απέναντι στους αλύτρωτους αδελφούς. Η παράδοση της πόλης στους Γάλλους συνοδεύτηκε από την απομάκρυνση των πολιτικών της φιλοβασιλικής μερίδας και την αντίστοιχη εκκαθάριση της διοίκησης⁵⁹⁸. Τηλεγράφημα από τον Βόλο προς την εφημερίδα *Εμπρός* μας πληροφορεί ότι «μετά την κατάληψη της πόλης από τους Συμμάχους συνελήφθησαν και στάλθηκαν στη Θεσσαλονίκη ο διευθυντής των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, ο διευθυντής της έλξεως, ο γραμματέας της Διεύθυνσης και ο εισαγγελέας Λάρισας Ιατρόπουλος⁵⁹⁹».

Η αναγκαστική αποχώρηση του Βασιλιά από την Ελλάδα και η εξορία των ηγετών της φιλοβασιλικής παράταξης επισφράγισε τη νίκη του Βενιζέλου, το κράτος έγινε ενιαίο και η χώρα οδηγήθηκε σε πόλεμο υπό τη σκέπη της Αντάτ σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο του Βενιζέλου. Στο Βόλο υπήρχε αναβρασμός: οι Φιλελεύθεροι πολιτικοί, όριζαν διοικητικές επιτροπές, που καταργούσαν την ως τότε ισχύουσα δημοτική αρχή, οργάνωναν πανηγυρικά συλλαλητήρια -που κατέληγαν σε συγκεντρώσεις και ομιλίες - για να διαδηλώσει ο κόσμος «ελεύθερα» πλέον το φρόνημά του και επιδίδονταν σε ψηφίσματα που επιβεβαίωναν τόσο την πρόθεση του κόσμου όσο και αυτό καθαυτό το γεγονός του συλλαλητηρίου. Ο Σπ. Σπυρίδης

⁵⁹⁶ Την 31^η Μαΐου η «Συμμαχική Στρατιά Ανατολής» των Γάλλων κατέλαβε την πόλη του Βόλου και εκδίδεται διαταγή του στρατιωτικού διοικητή Βόλου, ταγματάρχη Λανβιν που επέβαλλε την διαταγή και καθόριζε θέματα σπλοφορίας, διατροφής και επικοινωνιών». Εφ *Θεσσαλία* 1-6-1917

⁵⁹⁷ ο.π. 3-6-1917.

⁵⁹⁸ Δημοσιεύεται η είδηση ότι στην Θεσσαλία οι κινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων εκτελούνται χωρίς δυσκολίες. Όλοι οι δήμοι της περιφέρειας Λάρισας –Βόλου προσχώρησαν στη βενιζελική κυβέρνηση και εγκαθιστούν νέες πολιτικές αρχές. Εφ *Σκριπ* 7-6-1917.

⁵⁹⁹ Εφ *Εμπρός* 10-6-1917

που ήταν βασικός ομιλητής στη συγκέντρωση της 3-6-1917 στο Βόλο εξάρει τη συμβολή των «Προστάτιδων Δυνάμεων» στην απομάκρυνση του τυραννικού πολιτεύματος που έγινε αιτία πολλών δεινών για τους Έλληνες, χαιρετίζει την επιστροφή της ελευθερίας στην πατρίδα και υμνεί τον Ελ. Βενιζέλο «ως μια μεγάλη ιστορική φυσιογνωμία συνιφασμένη με την Εθνική Συνείδηση»⁶⁰⁰.

Η προσπάθεια των βουλευτών να δημιουργήσουν κλίμα πανηγυρικό και ενθουσιώδες υπαγορεύονταν από την ανάγκη, σε επικοινωνιακό τουλάχιστον επίπεδο, αφενός να φανεί ότι ο κόσμος ήταν διατεθειμένος να συστειρωθεί ξανά και αφετέρου να επισκιαστεί η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων και η εξουσία που επρόκειτο να ασκήσουν⁶⁰¹. Αυτή η παρελκυστική πολιτική φαίνεται να έχει αποτελέσματα γιατί κατά την επίσκεψη στο Βόλο του Γάλλου στρατιωτικού διοικητή Σαρράιγ οι κάτοικοι του επεφύλαξαν ενθουσιώδη υποδοχή.⁶⁰² Στην επέτειο της εθνικής γιορτής των Γάλλων μάλιστα οι τοπικές ηγεσίες οργάνωσαν τον λαμπρό εορτασμό της.⁶⁰³ Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να παρουσιαστεί η πόλη σε κατάσταση συναίνεσης και ευφορίας.

Οι συνεχείς διώξεις και οι αντιπαλότητες που ταλάνισαν την κοινωνία για δύο χρόνια σε συνδυασμό με τα άλλα δεινά που υπέφερε, είχαν ξεπεράσει τα όρια της αντοχής του κόσμου, που ήθελε να ηρεμήσει και να επανέλθει στην κανονικότητα. Όμως η εθνική πολιτική τους επεφύλασε νέες εκπλήξεις. Κάποιοι πολιτικοί, όπως και ο βουλευτής Βόλου Φιλάρετος, είχαν διαφορετική γνώμη και πίστευαν πως αν δεν αποδοθεί δικαιοσύνη για τις διώξεις που είχε εξαπολύσει η φιλοβασιλική κυβέρνηση την περίοδο του Διχασμού, δεν θα επερχόταν η κάθαρση και η ζητούμενη κοινωνική ειρήνη αλλά δεν εισακούστηκαν από την πολιτική ιεραρχία που ήθελε να αποφύγει πρακτικές αντιποίνων γενικευμένης κλίμακας⁶⁰⁴. Όμως η εξέλιξη των γεγονότων δεν την δικαίωσαν γιατί λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1918, εκδηλώθηκε

⁶⁰⁰ Τα μέλη της Διοικητικής δηλ της επαναστατικής δημοτικής αρχής του Βόλου ήταν οι: Μ. Χατζηγεωργίου, Σ. Σπυρίδης, Ι. Χρυσοβελώνης, Ι. Χρυσοχοΐδης, Δ. Μοσκοβός, Γ. Κούτσικος, και Ε. Μαυραντώνης.

Χ. Χαρίτος, *Σελίδες του εθνικού διχασμού. Η τοπική επιτροπή της Αργαλαστής*, Δημοσιεύματα του εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αρ.2, Βόλος 1994, σελ 12.

⁶⁰¹ Η ανώτατη τοπική εξουσία ανήκε στους Γάλλους. Στρατιωτικός διοικητής ανέλαβε την 5^η Ιουνίου ο ταγματάρχης Λανβίν, ο οποίος όρισε με έγγραφό του, που δημοσιεύτηκε την επόμενη από τον Σ. Σπυρίδη, πρόεδρο της επιτροπής που αντικατέστησε έτσι τον δημαρχεύοντα μέχρι τότε Πολυχρόνη Σαράτση.

Χ. Χαρίτος, σελ 13.

⁶⁰² Εφ. *Θεσσαλία* 8-6—1917.

⁶⁰³ Χ. Χαρίτος, σελ 13

⁶⁰⁴ Κατά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα ο Φιλάρετος στις 1/14-7-1917 του υποδεικνύει ότι αν δεν τιμωρούνταν όσοι πρωτοστάτησαν στην εθνική καταστροφή κατά το διάστημα 1915-1917 και αν δεν δινόταν αμέσως μετά γενική αμνηστία και υπόσχεση ότι εκεί και στο εξής θα τιμωρούνται όλοι οι παραβάτες, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να εκτελέσει τις συμμαχικές της υποχρεώσεις ούτε ήταν δυνατόν να αμβλυνθεί το χάσμα μεταξύ των δύο στρατοπέδων.

Αντί για τα παραπάνω τιμωρήθηκαν στα στρατοδικεία μόνο λιποτάκτες στρατιώτες Γ. Φιλάρετος, σελ 35.

στασιαστικό κίνημα απο τη Φρουρά της Λαμίας για να γίνει αντιληπτό ξεκάθαρα πλέον ότι οι υποστηρικτές του Κωνσταντινισμού και της αντιπολίτευσης όχι μόνο δεν αποδέχονταν την επάνοδο του Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων στην εξουσία αλλά ήταν αποφασισμένοι να αντιδράσουν σ' αυτή με κάθε μέσο⁶⁰⁵.

Τα γεγονότα της Λαμίας όπως ήταν φυσικό δεν άφησαν αδιάφορη την κυβέρνηση η οποία συνειδητοποίησε έμπρακτα ότι ο Διχασμός δεν ήταν ένα τελειωμένο γεγονός αλλά ακόμα υπόβοσκε ο κίνδυνος απο την υπόγεια δράση, κάποιων πολιτικών και στρατιωτικών κυρίως κύκλων και έπρεπε να αντιμετωπιστεί όχι μόνο γιατί υποδαύλιζε την κοινωνική και πολιτική ειρήνη αλλά γιατί όπως ανακοίνωσε ο κ. Πρωθυπουργός «Το στασιακόν κίνημα της Λαμίας απέδειξεν ότι ευρισκόμεθα ενώπιον παρεσκευασμένης αντιδράσεως κατά της επιτυχίας της επιστρατεύσεως.....Υπάρχει δυστυχώς, μέρος του παλαιού πολιτικού κόσμου της Ελλάδος, το οποίον, και αφού η Ελλάς ολόκληρος απο τόσων μηνών ευρίσκεται εις πόλεμον προς την Βουλγαρίαν, έχει τόσον ημβλυμένον το ηθικόν και εθνικόν αίσθημα, ώστε να εύχεται εκ του πολέμου τούτου νικήτρια να εξέλθη η Βουλγαρία και ηττημένη η Ελλάς. Και ο πόθος ούτος ο ανόσιος ρυθμίζει πάσαν σκέψιν και πάντα λόγον και πάσαν ενέργειαν αυτού⁶⁰⁶». Η κοινωνική και πολιτική συνοχή της Ελλάδας ήταν προαπαιτούμενο αν η χώρα ήθελε να προωθήσει τις εθνικές της επιδιώξεις και τον αλυτρωτικό της αγώνα και έπρεπε να αντιμετωπίσει κάθε είδους αντίδραση απ' όπου και αν προερχόταν. Κάτω απο αυτό το πρίσμα έγιναν συλλήψεις των υπευθύνων και των ηθικών αυτουργών του κινήματος, ακολούθησαν οι εκτοπισμοί τους ενώ, όσοι θεωρήθηκαν πρωταίτιοι, οδηγήθηκαν σε δίκη και τελικά οι υπολοχαγοί Κ. Φασουλόπουλος, Χ. Σταΐκος, ο υπίλαρχος Δ. Σμυρναίος, ο ανθυπασπιστής της χωροφυλακής Γ.Κούνδουρος και ο στρατιώτης ευζώνων Ν. Μαντζίνος καταδικάστηκαν σε θάνατο απο το στρατοδικείο Θήβας⁶⁰⁷.

Στην προσπάθειά της αυτή η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, υποστηρίχτηκε από τον Τύπο που με δημοσιεύματα καταδίκασε το γεγονός και τόνισε ότι «Καθ' ας ημέρας η Ελλάς εμπόλεμος ήδη από μηνών ετοιμάζεται να κινητοποιήση τας στρατιωτικάς δυνάμεις δια να εισέλθη επιβληκότερα εις τον εθνικόν αγώνα παρά το

⁶⁰⁵ Κ. Γαλλής, *Τα Λαμιακά του 1918. Ένα αντιπειθαρχικό κίνημα της φρουράς της Λαμίας και οι συνέπειές του*, σελ 207-208. Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, 4-5-6 Νοεμβρίου 2005, Λαμία 2007.

Το κίνημα της Λαμίας όμως δεν τελείωσε εκεί γιατί κάποιοι από τους στασιαστές δεν επέστρεψαν στους στρατώνες αλλά αφού διασκορπίστηκαν προς την Λοκρίδα, μια ομάδα περίπου 50 ατόμων κατάφερε να διαφύγει την σύλληψη και συγκεντρώθηκε στη Θήβα. Εκεί σύμφωνα με δημοσίευμα «συνννοηθέντες μετά επιστράτων, εκ των αποτελούντων τους ιστορικούς συλλόγους εχόντων επί κεφαλής δικηγόρον τινά και συσσωματωθέντες εις 140 περίπου εν όλω, κατέλαβον χθές (26-1-1918) τον σιδηροδρομικόν σταθμόν και σταματήσαντες την ερχομένην εκ Λαρίσσης αμαξοστοιχίαν, εξέβαλον εξ αυτής πάντας τους επιβάντες δ' αυτοί εξηνάγκασαν τον μηχανικόν να τους φέρη εις Σχηματάρι, όπου και εξήλθον, κρατήσαντες και την αμαξοστοιχίαν.....». Εφημερίδα *Εμπρός* 27-1-1918.

Η κυβέρνηση έστειλε στρατιωτική δύναμη για να τους συλλάβει αλλά οι στασιαστές διασκορπίστηκαν για να αποφύγουν τη σύλληψη. Οι προσπάθειες του στρατού συνεχίστηκαν μέχρι να συλληφθούν οι στασιαστές και να αποκατασταθεί η τάξη. Σαν αποτέλεσμα αυτής της εχθρικής προς το πολίτευμα ενέργειας η κυβέρνηση αναζήτησε τους πρωτεργάτες των επεισοδίων σε πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες της αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα τις επόμενες μέρες να συλλάβει και να εκτοπίσει αρκετούς πολιτικούς, πανεπιστημιακούς και στρατιωτικούς. ο.π. 24-1-1918 και 30-1-1918.

⁶⁰⁶ ο.π. 23-1-1918.

⁶⁰⁷ ο.π. 31-1-1918.

πλευρόν των συμμάχων, το κίνημα μέρους της φρουράς Λαμίας, το οποίον ανηγέθη δια του χθεσινού ανακοινωθέντος της Κυβερνήσεως, δεν ήτο δυνατόν ή να γεννηση εις πάσαν πατριωτικήν καρδίαν όχι μόνον το αίσθημα της δικαιότερας αγανακτήσεως αλλά και της μάλλον επωδύνου εκπλήξεως..... Η γενική δε αποδοκιμασία μεθ' ης ηκούσθη υπό της κοινής γνώμης το απονενομημένον κίνημα των οπλιτών της Λαμίας αποτελεί την καταδίκην αυτού. Η Ελλάς έχει υπεύθυνον κυβέρνησιν ήτις, μόνη δυναμένη να γνωρίζει την κατάστασιν, εχάραξεν ήδη σταθερώς εκείνην την πολιτικήν ήν κρίνει επιβεβλημένην προς περιφρούρησιν των εθνικών συμφερόντων.....Κατά τας δεινάς ταύτας ώρας των εθνικών κινδύνων εις παλμός ας πάλλη εις όλων τας ψυχάς. Ο παλμός της πειθαρχίας, της εσωτερικής ομονοίας και της εθνικής ενότητος και μία απόφασις ας εμπνέη πάντας τους Έλληνας, η απόφασις του προς την πατρίδα υπερτάτου καθήκοντος⁶⁰⁸».

Οι συστάσεις του Τύπου για πειθαρχία και εθνική ομοψυχία βρήκαν σύμφωνο μεγάλο αριθμό πολιτών, αν κρίνουμε από τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας προς το κίνημα της Λαμίας, που οργανώθηκαν στην Αθήνα και σε πολλές άλλες πόλεις της χώρας και είχαν μαζική συμμετοχή, τις επόμενες μέρες. Να πως περιγράφει σε δημοσίευμα της η εφημερίδα *Εμπρός* το συλλαλητήριο στην Αθήνα στις 28-1-1918: «Από της 3^{ης} μ.μ. πυκναί ομάδες πάσης τάξεως πολιτών εκ διαφόρων σημείων της πόλεως κατηθύνοντο εις την πλατείαν της Ομονοίας όπου είχαν ορισθή ο τόπος της συγκέντρωσης του συλλαλητηρίου. Εν τω μεταξύ ο Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος κατάφορτος μετέφερεν τους Πειραιείς διαδηλωτάς. Μετ' ολίγον καταφθάνουν και τα διάφορα σωματεία και οι Σύλλογοι μετά σημαιών έχοντες επί κεφαλής τους προέδρους των. Αλληλοδιαδόχως προσέρχονται οι φοιτηταί και οι συνοικιακοί σύλλογοι των Φιλελευθέρων» στο συλλαλητήριο αυτό συντάχθηκε ψήφισμα στο οποίο : α. Αποκηρύσσει πάντας τους αποτολμήσαντας το ύπατον των κατά την πατρίδα ανουσιουργημάτων, β. Αξιοί παρά της κυβερνήσεως την άνευ αναβολής αμείλικτον και ανάλογον προς το αποτολμηθέν έγκλημα τιμωρίαν των υπαιτίων, προς δε την άμεσον εφαρμογήν πάντων των επιβαλλομένων μέτρων προς τελείαν περιστολήν οιασδήποτε εν τω μέλλοντι αντιδράσεως κατά του υπέρ πατρίδος αγώνος, γ. Εκφράζει την πλήρη και απεριόριστον αυτού αφοσίωσιν προς την χαραχθείσαν και εφαρμοζομένην εθνικήν πολιτικήν της Κυβερνήσεως προς υπεράσπισιν του εθνικού συμφέροντος, ανύψωσιν της Ελληνικής τιμής και αποκατάστασιν του έθνους συμφώνως προς τας μεγάλας αυτού παραδόσεις, δ. Διαδηλοί ότι είνε έτοιμος εις πάσαν θυσίαν προς επιτυχίαν του παρά το πλευρόν γενναίων και ευεργετών Συμμάχων αναληφθέντος μεγάλου αγώνος τόσον υπέρ των ελληνικών δικαίων, όσον και υπέρ της ελευθερίας των λαών και του πολιτισμού, ε. Ανατίθησι εις επιτροπήν την επίδοσιν του παρόντος ψηφίσματος εις τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως»⁶⁰⁹.

Τις επόμενες μέρες μετά τα γεγονότα στη Λαμία φτάνουν στο πολιτικό γραφείο του Πρωθυπουργού τηλεγραφήματα από τις Αρχές που πληροφορούν τον πρωθυπουργό για τα διάφορα συλλαλητήρια που οργανώθηκαν αυθόρμητα σε διάφορες πόλεις και συντάχθηκαν ψηφίσματα στα οποία « ο λαός κηρυσσόμενος ομοθύμως υπέρ του εθνικού αγώνος αποδοκιμάζει το στασιαστικό κίνημα και ζητεί την παραδειγματικήν τιμωρίαν των στασιαστών⁶¹⁰». Στη Λάρισα μάλιστα στη

⁶⁰⁸ ο.π. 22-1-1918.

⁶⁰⁹ Εφ. Εμπρός 29-1-1918.

⁶¹⁰ ο.π. 30-1-1918

διάρκεια του συλλαλητηρίου, που οργανώθηκε εκεί, μίλησε στον κόσμο ο βουλευτής κ. Δ. Χατζηγιάννης και ο αντιπολιτευόμενος κ. Ζησιάδης. Ο τελευταίος δήλωσε ότι «ως άλλος Αριστείδης προσέρχεται και δίδει την χείρα προς τον Θεμιστοκλέα – λαόν της Θεσσαλίας χάριν των κρίσιμων περιστάσεων της Πατρίδος. Και προσέθηκεν ότι πάντες πρέπει να ταχθώμεν υπό τας σημαίας προς σωτηρίαν της Πατρίδος». Ο εθνικός αγώνας τάσσεται τώρα υπεράνω κομματικών και κάθε άλλου είδους αντιπαραθέσεων και η ομόνοια του έθνους είναι το ζητούμενο ή πρέπει να είναι για όλη την κοινωνία.

Αφού ξεκίνησε η δίκη των στασιαστών της Λαμίας, αποστέλλονται, προς υποστήριξη του πρωθυπουργού, τηλεγραφήματα από διάφορα μέρη της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων από τον Βόλο, από την ομοσπονδία των Κοινοτήτων Πηλίου, και από τους προέδρους των κοινοτήτων Αγ. Λαυρεντίου, Αγιάς και Πορταριάς⁶¹¹.

Η επίσκεψη του βασιλιά Αλέξανδρου στη Λαμία προκειμένου να ενημερωθεί προσωπικά και επιτόπου για το θέμα, εντάσσεται προφανώς στα πλαίσια της εθνικής ομοψυχίας⁶¹². Είναι επιβεβλημένη επικοινωνιακά γιατί η υποστήριξή του προς τον πρωθυπουργό γεφυρώνει το χάσμα που πριν δύο χρόνια δίχασε τη χώρα. Ο βασιλιάς τίθεται υπεράνω κομμάτων και η παρουσία του είναι συνώνυμη με την ιδέα του Έθνους την οποία πρέπει να τονίζει σε κάθε περίπτωση. Ο βασιλιάς στη Λαμία ζήτησε από το συγκεντρωμένο πλήθος αφοσίωση προς το υφιστάμενο καθεστώς και την αναγνώριση της παρούσας κυβέρνησης γιατί όπως εξήγησε «Εγώ ο Βασιλεύς σας και αρχηγός του Στρατού έχω αναγνωρίσει το παρόν καθεστώς. Η Ελλάς, η Πατρίς σας, οφείλει να εκτελέσει το καθήκον της και να βοηθήση τας Προστάτιδας Δυνάμεις εν τω μεγάλω αγώνι των και να πολεμήση μετ' αυτών δια τον μέγα τελικόν σκοπόν». Η στάση του βασιλιά είναι συναινετική – δεν είναι γνωστό βέβαια αν ήταν δική του η απόφαση να μεταβεί στη Λαμία ή αν έγινε καθ' υπόδειξη – και προσανατολισμένη στη δημιουργία κλίματος συνεργασίας και αποδοχής της βενιζελικής πολιτικής.

Στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι το 1922 και την Μικρασιατική καταστροφή η στάση του πολιτικού κόσμου ήταν σταθερά προσανατολισμένη στα εθνικά θέματα. Οι διπλωματικές επιτυχίες της κυβέρνησης Βενιζέλου και η υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών προκάλεσε τον ενθουσιασμό στο συμπολιτευόμενο κόσμο, αλλά η αντιπολίτευση που έβλεπε τις επιτυχίες του Βενιζέλου να σκιάζουν το γόητρό της, προσπάθησε να τις υπονομεύσει με τη συνεργασία και του εξόριστου βασιλιά Κωνσταντίνου και τελικά κατάφερε να βρει το τρωτό σημείο της πολιτικής Βενιζέλου⁶¹³. Αυτό ήταν η αυξανόμενη δυσαρέσκεια των λαϊκών κυρίως στρωμάτων, που λόγω της παρατεταμένης εμπόλεμης κατάστασης της χώρας είχαν περιέλθει σε δεινή οικονομική και ψυχολογική θέση.

⁶¹¹ ο.π. 24-1-1918.

⁶¹² ο.π. 25-1-1918

⁶¹³ Επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον γιό του Αλέξανδρου την οποία του έφεραν οι κατάσκοποι υπολοχαγός Καλαμαράς και ανθυπολοχαγός Χατζόπουλος. Αναδημοσιεύει στο παρόν βιβλίο ο Φιλάρετος την εφ. *Πατρίδα των Αθηνών* (22-8-1923) «Επιστολή Λαίδης Λω ελήφθη. Είναι ανάγκη εθνικήν ο πρίγκηψ να ματαιώσει δια παντός μέσου την επιτυχίαν της διαταχθείσης ελληνικής επιστρατεύσεως και επ' ουδενί λόγω να επισκευθεί το μέτωπον ή άλλως πως συμβάλη εις την επιτυχία της. Εν ανάγκη να συννενοηθή μετά των Ράλλη, Δραγούμη, Σκουλούδη και λοιπών δια την ενέργειαν συλλαλητηρίων και στάσεων προς ματαίωσιν της επιστρατεύσεως. Ο Ψάλτης να μεριμνήσει δια την αποστολήν των οικονομίων του πρίγκηπος εις Ελβετίαν». Γ.Φιλάρετος, σελ 36.

Η ύφεση της απασχόλησης, η αδυναμία των νοικοκυριών να ανταπεξέλθουν οικονομικά λόγω της στράτευσης των ανδρικών μελών τους, η έλλειψη τροφίμων έκαναν τη ζωή τους δυσβάσταχτη. Οι εθνικές προσδοκίες δεν μπορούσαν να διασκεδάσουν πλέον τη δυστυχία που βίωνε μεγάλο μέρος της κοινωνίας, ούτε να αντικαταστήσουν το ψωμί που έλλειπε. Ο αρχικός ενθουσιασμός μεταβαλλόταν τώρα σε εχθρότητα και το αίτημα για αποστράτευση αποκτούσε δυνατή φωνή. Απέναντι σ' αυτή την κατάσταση το κόμμα των Φιλελευθέρων κώφευε ή προσπαθούσε να αποπροσανατολίσει τους πολίτες δημιουργώντας νέους εχθρούς για την κοινωνία, όπως για παράδειγμα τους κομμουνιστές.⁶¹⁴

Η ρητορεία των φιλελευθέρων πολιτικών, η αδυναμία τους να ενεργοποιήσουν στο έπακρο τους ιδεολογικούς μηχανισμούς προπαγάνδας και ενδεχομένως μια λανθάνουσα αλαζονεία που επικρατούσε στους κόλπους των βενιζελικών πολιτικών κύκλων κατά τη σύσταση των συνδυασμών τους, δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα όπως φάνηκε στις εκλογές του 1920, όταν ο Βενιζέλος, ο επιτυχεστερος διεκπεραιωτής των εθνικών θεμάτων, έχασε στην εκλογική αναμέτρηση, από την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» αλλά και από την αδυναμία του κόμματός του να διαχειριστεί τα εσωτερικά του θέματα. Αναζητώντας τα αίτια της ήττας των «Φιλελευθέρων» καταλήγουμε αναμφισβήτητα στην επιθυμία των ψηφοφόρων να απεμπλακεί η χώρα από τον πόλεμο, να απομακρυνθούν από την εξουσία οι «Φιλελεύθεροι που ακολουθούσαν δικτατορικές μεθόδους διακυβέρνησης, να αποκατασταθεί το πνεύμα ασφάλειας και ισορροπίας στην κοινωνία που είχε διαταραχθεί από τις θυελλώδεις πολιτικές, στρατιωτικές και οικονομικές ανατροπές των τελευταίων ετών.

Ο Γ. Φιλάρετος γράφει για τον εαυτό του, ότι παρά την επιθυμία του κόσμου να είναι υποψήφιος στις εκλογές του 1920 αυτοί που συνέτασσαν τους συνδυασμούς τελικά δεν τον περιέλαβαν. Ακόμα και αν η μαρτυρία αυτή υπαγορεύεται από προσωπική πικρία είναι διαφωτιστική για το πως λειτουργούσαν τα πολιτικά πράγματα της εποχής.⁶¹⁵

Η «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» κέρδισε την εμπιστοσύνη των εκλογέων, έχοντας σαν κυρίαρχο σύνθημα την αποστράτευση και τον τερματισμό του πολέμου, αν και ο Γούναρης είχε αποφύγει να δεσμευτεί για την εξωτερική πολιτική, στις κεντρικές προεκλογικές συγκεντρώσεις. Όμως οι υποψήφιοι βουλευτές και οι τοπικοί κομματάρχες μοίραζαν υποσχέσεις για τον τερματισμό του πολέμου, αλλά όπως αποδείχτηκε πολύ γρήγορα αυτό δεν αποτέλεσε παρά ένα πολιτικό τρικ. Ποτέ μέχρι τώρα η χώρα δεν είχε πλησιάσει τόσο κοντά στην πραγμάτωση των εθνικών της

⁶¹⁴ Ο Βενιζέλος στη διάρκεια ομιλίας του στο Βόλο στις 26-10-1920 είπε ότι βάλλεται από τους οπαδούς της δικτατορίας του προλεταριάτου, και το πλήθος κραύγασε: Κάτω οι Μπολσεβίκοι, κάτω η αντίδρασις. Κ. Μπαρούτας, σελ 180.

⁶¹⁵ Στις εκλογές του 1920 ο Φιλάρετος κλήθηκε να συμμετέχει σ' αυτές από πολλές κοινότητες του νομού Λαρίσης. Όμως αυτοί που κατάρτισαν τον συνδυασμό δεν τον θεώρησαν κατάλληλο και τον απέκλεισαν. Ο ίδιος όμως περιόδευσε παντού ζητώντας τον κόσμο να υποστηρίξει τους 14 φιλελεύθερους υποψηφίους ώστε να αποσοβηθεί ο εθνικός κίνδυνος που ελλοχευόταν με την νίκη των αντιβενιζελικών.. (Ο Βενιζέλος όταν ήλθε στο Βόλο στη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας για να μιλήσει ενημερώθηκε από τον υπαρχηγό του συνδυασμού του - ο οποίος σύμφωνα με τον Φιλάρετο δεν ήταν υπουργός και μέχρι το 1910 ανήκε σε αντιβενιζελική παράταξη- ότι σ' αυτή την εκλογική περιφέρεια υπήρχαν εκτός τους επίσημους υποψηφίους των Φιλελευθέρων και υποψήφιοι οι οποίοι δεν είχαν λάβει το χρίσμα από τον συνδυασμό και τους αποκύρηξε. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Φιλάρετος ο οποίος το 1892 είχε σώσει τον εν λόγω τοπάρχη και νυν υπαρχηγό του συνδυασμού, και το κόμμα του απο τα νύχια των πολιτικών του αντιπάλων. Γ.Φιλάρετος, σελ 39.

στόχων και η αντιπολίτευση, παραγνωρίζοντας ίσως τις αντικειμενικές δυσκολίες δεν μπορούσε να στρέψει την πλάτη της σ' αυτή την ιστορική πρόκληση.

Οι εθνικές επιταγές που αποτέλεσαν οδηγό στη χάραξη της πολιτικής του νέου ελληνικού κράτους σχεδόν από τη σύσταση του, είχε έρθει η ώρα να εξαργυρωθούν. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι και των δύο μεγάλων παρατάξεων, της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και των Φιλελευθέρων, ομονοούσαν σ' αυτό, και δεν ήταν διατεθειμένοι να υπαναχωρήσουν στην απόφαση αυτή. Στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας το κυβερνών κόμμα καταβάλλει υπεράνθρωπες προσπάθειες για την εδραίωση των ελληνικών θέσεων στη Μ.Ασία, κάτω από το άγρυπνο μάτι της αντιπολίτευσης η οποία επιτίθεται σε κάθε ενέργεια που θεωρεί ότι υπονομεύει την κατάκτηση των στόχων της. Ο Μεγαλοϊδεατισμός ήταν βαθιά ριζωμένος σαν ιδεολογική αντίληψη στη συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων και παρά τις αντίξοες συνθήκες έπρεπε για άλλη μια φορά να πείσουν τον κόσμο και να κάμψουν τις αντιρρήσεις.

Η στάση της κυβέρνησης έμεινε σταθερά προσανατολισμένη στην επιτυχία της Μικρασιατικής εκστρατείας μέχρι τέλους, ανίκανη να δει την επερχόμενη καταστροφή και να αντιδράσει. Στη σύσκεψη του Λαϊκού κόμματος ο κ. Γούναρης είτε μεταξύ άλλων σύμφωνα με δημοσίευμα της *Θεσσαλίας*⁶¹⁶: «Οι εθνικοί αγώνες δεν γίνονται πάντα βάση της προοπτικής κάποιων ωφελημάτων που θα προκύψουν. Γίνονται διότι πρέπει να γίνονται. Το δίκαιον του αγώνος μας στη Μ. Ασία αποδεικνύει το γεγονός ότι 222.000 ελληνόπαιδες βρίσκονται ήδη εκεί και τόσες χιλιάδες μητέρες δέχονται αγόγγυστα τις θυσίες των παιδιών τους. Επιβαρύνουμε το λαό μας με 150.000.000 ετησίως. Γιαυτό δεν μπορώ να κατηγορήσω τον Βενιζέλο γιατί ανέλαβε την εκστρατεία της Μ. Ασίας. Η αντιπολίτευση με τη σειρά της δεν μπορούσε να αρνηθεί το μέγιστο της επίτευγμα και δεσμεύτηκε να υποστηρίξει έμπρακτα τον εθνικό αγώνα. Και κράτησε την υπόσχεση της μέχρι τέλους, δηλαδή μέχρι την κατάρρευση του μετώπου.

Από την εποχή των βαλκανικών πολέμων αρχίζουν να περιορίζονται τα δημοσιεύματα των εφημερίδων που αφορούν στις ενέργειες και τη στάση των ντόπιων κυρίως πολιτικών σε σχέση με την επικαιρότητα. Στη συνέχεια, κατά την εποχή του Διχασμού και στο εξής, μειώνονται ακόμα περισσότερα τα ευρήματα σχετικά με τη στάση των πολιτικών και τα σχετικά δημοσιεύματα ενώ για την περίοδο της Μικρασιατικής εκστρατείας τα στοιχεία γίνονται εξαιρετικά φειδωλά ως και ανύπαρκτα. Σε άρθρο του *Εμπρός* γίνεται αναφορά στο κοινωφελές έργο του υπουργού Περιθάλψεως κ. Αν. Καρτάλη, ο οποίος πήρε μέτρα για την περίθαλψη και μόρφωση των ορφανών πολέμου και των άπορων μαθητών ιδρύοντας Ορφανοτροφεία αρένων και θηλαίων σε πολλές ελληνικές πόλεις⁶¹⁷. Η απόφαση αυτή προφανώς πηγάζει από την αύξηση των ορφανών και των άπορων παιδιών λόγω των εμπόλεμων συνθηκών, ένα πρόβλημα που ήταν αναγκαίο να αντιμετωπιστεί για να δοθεί κάποια ελπίδα για την ανατροφή τους. Η λειτουργία τους σχεδιάζονταν για τον Σεπτέμβριο του 1922 όμως η εξέλιξη των γεγονότων δεν γνωρίζω αν επέτρεψε την υλοποίηση του σχεδίου.

Ο βουλευτής της περιοχής που είχε την πλέον διακεκριμένη πολιτική καριέρα και την πιο έντονη ανάμειξη στα εθνικά θέματα της περιόδου ήταν ο Γ. Μπαλτατζής, ο οποίος από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών στις κυβερνήσεις του 1921-22 εργάστηκε για να φέρει την εθνική υπόθεση σε αίσιο πέρας, να αποτρέψει δηλαδή την

⁶¹⁶ Εφ. *Θεσσαλία* 17-3-1922.

⁶¹⁷ Εφ *Εμπρός* 22-2-1922.

μικρασιατική καταστροφή, χωρίς τελικά να τα καταφέρει. Αν και στη διάρκεια της πολιτικής του καριέρας διακρίθηκε για την προσπάθεια που κατέβαλε να πραγματοποιήσει η χώρα το όραμα της Μ. Ιδέας η μοίρα του επεφύλαξε άσχημο τέλος, αφού αυτός έπρεπε να περιμαζέψει τα συντρίμια της. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης τυχοδιωκτικής, ανεύθυνης και παράλογης πολιτικής στάσης για την οποία έπρεπε κάποτε να κριθεί. Ο ίδιος λογοδότησε για τις ενέργειές του και κρίθηκε ένοχος με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας στη δίκη των Έξι και κατόπιν εκτελέστηκε.

Ο ρόλος που έπαιξε ο πολιτικός κόσμος στην αναγόρευση των εθνικών ζητημάτων, σε θέματα άμεσης προτεραιότητας υπήρξε καθοριστικός σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Η τόσο συχνή επίκλησή τους έδινε διέξοδο στους πολιτικούς, όταν αυτοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν δύσκολα εσωτερικά προβλήματα όπως η οικονομία, η οργάνωση της παραγωγής, η αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών κ.α. Επίσης αποτελούσε μέρος της κομματικής και της πολιτικής τους αντιπαράθεσης⁶¹⁸ και όποιος διαχειριζόταν καλύτερα την πατριδορητορεία είχε μεγαλύτερη πιθανότητα να επικρατήσει πολιτικά.

Η υπεράσπιση της εθνικής πολιτικής και η προώθησή της, έδινε στους πολιτικούς ένα ρόλο εξιδανικευμένο αναδεικνύοντάς τους συχνά σε κοινωνικά πρότυπα που η κοινωνία αντιμετώπιζε ως αυθεντίες και έσπευδε να τους μιμηθεί. Η πατριδορητορεία που πήγαζε από τα πολιτικά στόματα ανύψωνε το ηθικό των απλών πολιτών και τους προετοίμαζε για το ύψιστο χρέος τους προς την πατρίδα. Η επιμέλεια που έδειχναν στην οργάνωση των επετειακών τελετών και την εκεί παράστασή τους, οι θυελλώδεις λόγοι τους στη βουλή αλλά και σε κάθε πρόσφορη περίπτωση⁶¹⁹ με αφορμή σχεδόν πάντα τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και την ικανοποίηση του εθνικού χρέους, η υποστήριξη και η προβολή του φιλανθρωπικού έργου της βασίλισσας⁶²⁰ προς ενίσχυση των οικογενειών των εργατών και των

⁶¹⁸ Οι περιοδείες των πολιτικών είχαν σκοπό να πείσουν τον κόσμο για τη δεινότητα τους να διαχειριστούν τα προβλήματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Από δημοσίευμα στο Σκριπ μαθαίνουμε ότι οι υποψήφιοι του κυβερνητικού συνδυασμού Νικολαΐδης και Γάτσος πήγαν στην πόλη του Αλμυρού, όπου τους επιφυλάχτηκε θερμή υποδοχή. Ο Γάτσος μίλησε στο πλήθος με θέμα την λεπτομερή και εμπειριστατωμένη έκθεση του εθνικού ζητήματος σε σχέση με τα βαλκανικά κράτη. Εφ. Σκριπ 26-11-1915.

⁶¹⁹ Οι πολιτικοί βρίσκονταν σχεδόν παρόντες σε κάθε δημόσια συνάθροιση, αφού εκεί τους δινόταν μια καλή ευκαιρία να απευθυνθούν σε ένα κοινό πρόθυμο να τους ακούσει. Τα συλλαλητήρια παρείχαν πρόσφορο έδαφος στην άσκηση της ρητορικής τους ικανότητας και τα εθνικά θέματα αποτελούσαν πρώτης τάξεως κίνητρο για την οργάνωσή τους. Για παράδειγμα σε συλλαλητήριο που διοργανώθηκε στις 8-5-1905 στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, για την ένωση της Κρήτης, μίλησαν οι Κανελλίδης και Φιλάρετος και ακούστηκαν συνθήματα όπως : Ζήτω η ένωση, Ζήτω ο Κρητικός λαός, Ζήτω ο ελληνικός λαός, Ζήτω η Κρήτη, Ζήτω η εθνική ενότητα, Ζήτωσαν οι φιλελεύθεροι Έλληνες. Κ. Μπαρούτας, η Κραυγή των Ελλήνων, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 1992, σελ 141. Μετά την εισβολή των Βουλγάρων και των Γερμανών στην Καβάλα οργανώθηκαν στον Βόλο, όπως και στις άλλες ελληνικές πόλεις συλλαλητήρια εναντίον της εισβολής και υπέρ του Βενιζέλου. Κ. Μπαρούτας, σελ 164

⁶²⁰ Στο Δημαρχείο Βόλου συγκεντρώθηκαν στις 3-2-1917 περισσότερες από διακόσιες κυρίες στις οποίες μίλησε ο βουλευτής κ. Ν. Γάτσος εξάροντας την πατριωτική φιλανθρωπική δράση της βασίλισσας και υποδεικνύοντάς τους την ανάγκη σύστασης οικονομικών συσσιτίων για τους εργατές. Η συνέλευση αποδέχθηκε την σύσταση και διατήρηση δύο συσσιτίων. Εφ. Εμπρός 4-2-1917

στρατιωτών, τα άρθρα τους στις εφημερίδες, η ανάμειξή τους στην οργάνωση εθνοσωτήριων επεμβάσεων για χάρη της πατρίδας, ενάντια στους νόμους που προσδιόριζαν τη λειτουργία του κράτους, τους καθιστούσαν στην κοινή αντίληψη θεματοφύλακες των ιερών του έθνους. Αρκετές φορές- όταν για λόγους αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης ή λόγω λανθασμένων εκτιμήσεων προπαγάνδιζαν την εθνική ολοκλήρωση και τον μεγαλοϊδεατισμό - έπεφταν οι ίδιοι θύματα αυτής της στάσης τους καθώς ο λαός εμπορούμενος από τα εθνικά ιδανικά που οι ίδιοι πολιτικοί μαζί με άλλους φορείς του είχαν εμφυσήσει, γινόταν ασυγκράτητος και ζητούσε την πραγμάτωση της Μ. Ιδέας του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΑΡΧΗΣ

Ο δήμος Βόλου, ως θεσμικό όργανο της διοίκησης και λειτουργίας της πόλης, συναντάται ήδη από τα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή και πρώτος δήμαρχος της πόλης ανακηρύχτηκε ο Γ. Καρτάλης, που διατήρησε το αξίωμα και στην πρώτη δεκαετία που διένυσε ο Βόλος σαν ελεύθερη ελληνική πόλη. Με το πέρασμα της πόλης από την οθωμανική στην ελληνική επικράτεια και ενώ μεσολάβησε μια μεταβατική περίοδος δύο περίπου χρόνων από την προσάρτηση, εφαρμόστηκαν τα διατάγματα της διοίκησης που προέβλεπαν τη σύσταση δήμου και τη διενέργεια δημοτικών εκλογών⁶²¹.

Ο νέος δήμος ξεκίνησε με ανάληψη αρμοδιοτήτων που αφορούσαν κυρίως στην εξασφάλιση πόρων για την λειτουργία της πόλης, αλλά δόθηκε μεγάλη προσοχή στην επιλογή ονομασίας του νεοσύστατου δήμου και του διακριτικού εμβλήματός του⁶²². Ακολουθώντας την τάση της εποχής η ονομασία αναζητήθηκε στο αρχαίο παρελθόν της περιοχής γιατί έτσι στην συνείδηση των αρχών και της κοινωνίας γινόταν η σύνδεση με την ιστορική κληρονομιά των αρχαίων προγόνων και ο ιστορικός χρόνος αποκτούσε συνέχεια. Η παραπομπή στο παρελθόν, μέσα από ονόματα και σύμβολα, προσδιόριζε και το παρόν του τόπου, που έπρεπε να είναι ανάλογο των σπουδαίων προγόνων μας και γεννούσε υψηλές προσδοκίες για το μέλλον.

Έχουμε ήδη αναφέρει πως η διεξαγωγή εθνικών εκλογών το 1882 είχε συντελέσει στην συγκρότηση δύο πολιτικών σχηματισμών σε τοπικό επίπεδο που

⁶²¹Ο δήμος Βόλου συστάθηκε με το Β.Δ της 31^{ης}-3-1883 (ΦΕΚ 126) και μέχρι το 1954 ονομαζόταν δήμος Παγασών. Η πρώτη αιρετή δημοτική αρχή της πόλης ανέλαβε τα καθήκοντά της τον Ιούνιο του 1883. κατά τη μεταβατική περίοδο που μεσολάβησε από την ένταξη του Βόλου στο ελληνικό κράτος (2-11-1881) έως και τις πρώτες δημοτικές εκλογές στη διοίκηση του Δήμου παρέμεινε το δημοτικό συμβούλιο που διοικούσε την πόλη από το 1878 (Νόμος ΠΜ'/1882) με δήμαρχο τον Γ. Καρτάλη ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος αιρετός δήμαρχος μετά τη σύσταση του Δήμου. Σύμφωνα με το νόμο ΠΜ/1882 «περί συστάσεως δήμων στις άρτι προσαρτηθείσες χώραις», η σύσταση των νέων δήμων θα ακολουθούσε τις διατάξεις του νόμου «περί συστάσεως δήμων» της 27^{ης}-12-1833. Ο δήμος Παγασών κατατάχθηκε αρχικά, ανάλογα με τον πληθυσμό του, στους δήμους β' τάξεως (όσοι είχαν πάνω από 2.000 κατοίκους). Η δημοτική αρχή αποτελούνταν από τον Δήμαρχο που ήταν εκτελεστική αρχή και το δημοτικό συμβούλιο που ήταν 12μελές και είχε συμβουλευτικό ρόλο, η δημοτική αρχή εκλέγονταν κάθε τέσσερα χρόνια με άμεση και καθολική ψηφοφορία. Το 1891 ο Δήμος Παγασών εντάχθηκε στους δήμους α' τάξεως (όσοι είχαν πληθυσμό περισσότερο από 10.000 κατοίκους) και το δημοτικό συμβούλιο έγινε 18μελές. Με το νόμο ΔΝΖ(4057)/1912 «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων» ο δήμος Παγασών κατατάχθηκε στους δήμους β' Τάξεως (όσοι είχαν περισσότερους από 30.000 κατοίκους). Το δημοτικό συμβούλιο ήταν κυρίαρχο όργανο του Δήμου και αποτελούνταν από 24 μέλη. Με μυστική ψηφοφορία εξέλεγε μεταξύ των μελών του τον Πρόεδρο, τον Αντιπρόεδρο, τον Γραμματέα και 5μελή Δημομαρχιακή Επιτροπή.. Εφ *Ελευθερία* Λάρισας 14-11- 2010.

⁶²²Το όνομα του δήμου ήταν Παγασές, και προερχόταν από την ονομασία της αρχαίας πόλης των Παγασών, που άκμασε στην κλασική περίοδο και απείχε 15 χλμ από τον σημερινό Βόλο. Το έμβλημα της πόλης επιλέχτηκε ύστερα από υπόδειξη του γενικού εφόρου αρχαιοτήτων και ήταν « στέφανος κισσού και εντός Νίκην στέφουσαν πρόωρον». Το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε την πρόταση του αρχαιολόγου στη συνεδρίαση της 6-10-1882 η οποία στη συνέχεια επικυρώθηκε με Β.Δ της 7^{ης} Ιουλίου 1883. ΦΕΚ 274.

πρωταγωνίστησαν στην άσκηση τοπικής και εθνικής πολιτικής. Την εποχή εκείνη η δημοτική πολιτική βρισκόταν σε στενή σχέση με την εθνική πολιτική και υπήρχε μάλιστα μια εναλλαγή ρόλων των πολιτικών από τα κοινοβουλευτικά αξιώματα στα δημοτικά και τανάπαλιν. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μια συμπόρευση της δημοτικής και της εθνικής πολιτικής μέσα από κανάλια αλληλεπίδρασης, αφού τελικά οι ίδιοι άνθρωποι συμμετέχουν, ως επί το πλείστον, και στο ίδιο κοινό αναφέρονται. Σε αναλογία με τα όσα συμβαίνουν σε εθνικό επίπεδο, η πολιτική αντιπαράθεση είναι οξυμμένη, ειδικά σε προεκλογικές περιόδους και κατά τη διεξαγωγή δημοτικών εκλογών, τα μέσα των υποψηφίων για να πείσουν τους ψηφοφόρους τους δεν είναι πάντα τα ενδεδειγμένα, ούτε η προβλεπόμενη εκλογική διαδικασία θεωρείται πάντα δεδομένη και αποδεκτή⁶²³.

Η επιλογή της άσκησης πολιτικής προσανατολισμένης στα εθνικά θέματα ή εκπορευόμενη από αυτά, διαφαίνεται και στην πολιτική της δημοτικής αρχής που λειτουργεί ως υποστηρικτής της επίσημης εθνικής πολιτικής. Θα παρατηρήσουμε, παρακολουθώντας τα πρακτικά των συνεδριάσεων του δήμου Παγασών, ότι, ενώ σε θέματα που άπτονται πρακτικού ενδιαφέροντος σημειώνονται αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ των εκπροσώπων των αντίθετων παρατάξεων όταν πρόκειται για θέματα εθνικού ενδιαφέροντος αντιμετωπίζονται με συναινετικό τρόπο.

Επιπλέον είναι δεδομένη η συμμετοχή της δημοτικής αρχής στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της περιόδου, η οποία για τα μεν πρώτα και ειδικά σε περιόδους κρίσεις όπως ο Εθνικός Διχασμός, συντάσσεται πάντα με την επικρατούσα

⁶²³ Το Σκριπ δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο « Στη Θεσσαλίαν – Τεχνάσματα εκλογικά περιεργότατα- Ή τον παράν ή τον Λαναράν. Και τα μαύρα εις το ναϊ- Καταμέτρησις ψήφων με τη φούχτα. Βόλος 21 Σεπτεμβρίου- (Ιδιαιτέρα αλληλογραφία Σκριπ) – Δεν είνε άσκοπον να γραφώσι μερικά εκλογικά μεθεόρτια αφού τόσα εγγράφησαν προεόρτια. Άλλως τε τώρα έκαστος ελευθέως λέγει τα μεθεόρτια και αποκαλύπτονται όλαι αι ασχημιαί κατά την ενέργειαν των εκλογών.

Η εκλογή ιδίως του δήμου Παγασών- Βόλου έχει τι το έκτακτον και πολύ διδακτικόν. Ήτο γνωστόν, ήτο βέβαιον ότι εις τον αγώνα θα κατήρχοντο τα δύο μεγάλα κόμματα – το καρταλικόν βοηθούμενον υπο του Γεωργιαδικού με υποψήφιον τον Ι. Καρτάλην και το Τοπαλικόν με υποψήφιον τον ήδη δήμαρχον Αλ. Τοπάλην, αι εκλογικαί όμως προεργασίαι προσέκρουσαν εις χρηματικάς απαιτήσεις υπερόγκους και υπεδείκνυον ότι απητείτο θυσία χρηματική 150 χιλιάδων δραχμών εκατέρωθεν. Προ ταύτης δειλιάσαντες οι αντιμαχόμενοι ήλθον εις συνεννόησιν και αποσχόντες εξέθεσα δευτερεύοντα πρόσωπα, ο μεν τον ιατρόν Χ. Αργυρόν, οι δε καρταλικοί τον έμπορον Κουκιάδη, Αλλ' αμέσως τότε όλος εκείνος ο εκλογικός κόσμος', όστις επερίμενεν από την χρηματικήν χύσιν της εκλογής, ευθύς ως είδε διεφεύγουσας την λείαν έρρηξε κραυγήν, ετράπη αντιθέτως προς άλλον υποψήφιον και περί αυτόν συγκεντρωθείς, εφώναξεν ή παράν ή Λαναράν. Τοιούτο ήτο το εκλογικόν σύνθημα μέχρι της παραμονής σχεδόν των εκλογών ενταύθα, το οποίον ηλέκτριζε τα πλήθη, εξήγειρεν αυτά εις αγώνα αντιδράσεως κατά των πλουσίων, ως τελευταίον έλεγον. Αλλ' αγών τοιούτον έχων σύνθημα είνε αγών κατά των πλουσίων, ή αγών υπέρ αυτών, αγών υπέρ του χρήματος. Ήδη συζητούνται αι ενστάσεις, αι οποια κυριότεραν βάσιν έχουσιν ότι πολλοί κεκοιμημένοι από πολλού ηγέρθησαν των μνημείων και εγήφισαν, είνε όμως άγνωστον αν και ούτοι εγήφισαν δια τον Λαναράν ή δια τον παράν.

Εις τον δήμον Νηλείας, εις την κάλπην του επιτυχόντος υποψηφίου ευρέθη σπόγγος δι ων είχε φραχθή η οπή, τα δε σφαιρίδια αντί να πίπτωσιν εις το σακκίδιον επεσωρεύοντο επί της λεκάνης των όχι καιμετεπήδον εις το ναϊ. Ο σπόγγος ανεκαλύφθη κατά το άνοιγμα προς καταμέτρησιν, η δε εκλογή εκερδίσθη δια ψήφων 30.

Εις την Νταουτζαν, τμήμα του δήμου Αλμυρού όπου δεν είχαν σταλή δύο κάλπαι δημοτικών συμβούλων, εξητήθησαν επίτηδες δια πεζού και κομισθείσαι ετοποθετήθησαν μετά δύο ώρας από της ενάρξεως της ψηφοφοράς!. Η δε καταμέτρησις δι' έλλειψιν άβακος εγένετο δια χειρός εις την ποδιάν φουστανέλλας χωρικού.

Εις την Γούραν η εκλογή απέβη υπέρ του αντιθέτου της ισχυούσης πολιτικής μερίδος. Οι ενδιαφερόμενοι ήδη τρέχουσιν άνω κάτω αφιχθέντες προς ακύρωσιν. Μάλιστα λέγεται ότι και παράδες πολλοί εξητήθησαν και εδόθησαν προς τινά υποσχεθέντα να εργασθή και φροντίση δια τούτον και δι' άλλον τινά δήμον. Και ο αυτός ούτος είνε.....τι άλλο παρά βουλ.....

Εφ. Σκριπ 24-09-1895

κυβέρνηση. Βλέπουμε έτσι να ανεβοκατεβαίνουν οι φωτογραφίες του βασιλιά και των επικεφαλής της εκάστοτε επικρατούσας παράταξης στο δημαρχείο, να οργανώνονται γιορτές και υποδοχές για τους πολιτικούς νικητές να συμμετέχει η δημοτική αρχή σε πράξεις πολιτικής καταγγελίας, όπως ήταν το ανάθεμα του Βενιζέλου.

Όσον αφορά στα εθνικά και στρατιωτικά θέματα η δημοτική αρχή, λειτουργεί συνεπικουρικά του κράτους και προσφέρει κάθε δυνατή βοήθεια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, κατά τον οποίο ο Δήμος Παγασών σύναψε δάνειο για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες του πολέμου σε τοπικό επίπεδο. Πολλά μάλιστα από τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην πατρίδα από την πρώτη γραμμή, αν και για τη στάση του δημάρχου υπάρχουν αντιφατικές πληροφορίες. Σε κατοπινές πολεμικές εμπλοκές της χώρας, ο Δήμος συνέδραμε οικονομικά για την αγορά αεροπλάνων και πολεμικών πλοίων. Η περιθάλψη βέβαια των στρατιωτών, των τραυματιών και των προσφύγων περιλαμβάνεται στις ανειλημμένες υποχρεώσεις του.

Ο δήμος Παγασών από τη συγκρότησή του μέχρι και το 1922, θα υπηρετήσει πιστά τις επιταγές της μητέρας πατρίδας και θα αποδειχτεί ιδιαίτερα δραστήριος στην αναζήτηση και εφαρμογή μέτρων για την αφύπνιση του εθνικού φρονήματος της πόλης. Η οργάνωση των επετειακών πανηγυρισμών, η εκφώνηση πατριωτικών λόγων⁶²⁴, ο καλλωπισμός της πόλης με ανδριάντες και μνημεία αφιερωμένα σε εθνικούς ήρωες, η ανάρτηση εικόνων ηρώων στο χώρο των συνεδριάσεών του, η διοργάνωση εράνων για να συνδράμει τα σχολεία της Μακεδονίας, μνημόσυνων για να κρατηθεί η μνήμη των όσων χάθηκαν για την εθνική ιδέα, ζωντανή, η διοργάνωση συσσιτίων για τις οικογένειες των στρατιωτών που δεν είχαν τα μέσα να συντηρηθούν κ.α είναι μερικές από τις δράσεις που ανέπτυξε η δημοτική αρχή στη μακρόχρονη πορεία της και εν μέσω ενός κλίματος εθνικής αναγέννησης⁶²⁵.

Αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση δεν είναι μόνο η πληθώρα αυτών των εκδηλώσεων αλλά και η γενναιοδωρία της δημοτικής αρχής απέναντι στους σκοπούς αυτούς, σε σημείο μάλιστα, οι πιστώσεις που αναφέρονται σε τέτοιου είδους δαπάνες να αφορούν ένα σημαντικό μέρος των προϋπολογισμών του Δήμου. Στο βιβλίο ψηφισμάτων του Δήμου Βόλου θα αναζητήσουμε την καταγραφή των δραστηριοτήτων της δημοτικής αρχής που υπαγορεύεται από το εθνικό αίσθημα της εκπλήρωσης του καθήκοντος προς την πατρίδα. Χωρίς να αναφερθεί αναλυτικά το κάθε ψήφισμα, θα γίνει μια προσπάθεια να ομαδοποιηθούν κατά κάποιο τρόπο οι εθνικές δράσεις και να τονιστούν οι σημαντικότερες από αυτές.

Από τα πρώτα ψηφίσματα βλέπουμε ότι η δημοτική αρχή αποδίδει μεγάλη σημασία στους επετειακούς πανηγυρισμούς όπως στον εορτασμό της απελευθέρωσης της πόλης και της Ένωσής της με την Ελλάδα, στον εορτασμό της

⁶²⁴ Στο λόγο που εκφώνησε ο δήμαρχος Παγασών Γεωργιάδης με αφορμή την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου τόνισε τα παρακάτω: «δεν υπάρχει ανάγκη να γιορτάζουμε αυτή τη μέρα πομπωδώς και φαναρονικώς όταν δεν είμαστε κατάλληλοι για κάτι τέτοιο όταν δεν φροντίζουμε να κάνουμε στρατό και στόλο, έστω και αν πρόκειται να κάνουμε κάποιες μικρές θυσίες». Εφ. *Θεσσαλία* 26-3-1906.

⁶²⁵ Στο λόγο που εκφώνησε ο δήμαρχος Παγασών Γεωργιάδης με αφορμή την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου τόνισε τα παρακάτω: «δεν υπάρχει ανάγκη να γιορτάζουμε αυτή τη μέρα πομπωδώς και φαναρονικώς όταν δεν είμαστε κατάλληλοι για κάτι τέτοιο όταν δεν φροντίζουμε να κάνουμε στρατό και στόλο, έστω και αν πρόκειται να κάνουμε κάποιες μικρές θυσίες». Εφ. *Θεσσαλία* 26-3-1906.

25^{ης} Μαρτίου, αλλά και σε άλλες επετείους⁶²⁶ στο μέλλον όπως αυτή που τελέστηκε για το γιορτασμό της ενότητας της Ελλάδας το 1918⁶²⁷. Οι επέτειοι αυτοί θα γιορτάζονται πάντα με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια και συγκίνηση γιατί σαν γεγονότα σηματοδοτούν το νέο ξεκίνημα της πόλης, τον αγώνα της εθνικής παλιγγενεσίας του 1821, καθώς και τις νέες εθνικές δόξες που θα προκύψουν στην πορεία του Έθνους και προκαλούν συναισθήματα χαράς και εθνικής συγκίνησης σε όλους.

Η δημοτική αρχή ζητά την έγκριση εκτάκτων πιστώσεων για τη διοργάνωση τους, η πόλη σημαιοστολίζεται, φωταγωγείται, ψάλλονται δοξολογίες, εκφωνούνται πανηγυρικοί λόγοι και το φρόνημα παραμένει υψηλό⁶²⁸. Το αποτέλεσμα αξιολογείται από τους πολίτες, την γνώμη των οποίων συνοπτικά εκφράζει ο τοπικός τύπος και ανάλογα αποδίδονται τα εύσημα⁶²⁹ ή κατηγορείται η δημοτική αρχή για έλλειψη

⁶²⁶ Η εφημερίδα *Θεσσαλία* δημοσιεύει άρθρο με το οποίο περιγράφει την τελετή «υπέρ της περυσινής κατάληψης του Τυρνάβου». Μετά την δοξολογία στην οποία παραβρέθηκαν όλες οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, ο δήμαρχος έβγαλε λόγο στον οποίο προσκάλεσε τους συμπολίτες του να δοξάσουν τον Ύψιστο για την απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους και ευχήθηκε την γρήγορη απελευθέρωση και των αλύτρωτων αδελφών. Η ευχή αυτή προκάλεσε συγκίνηση στους παριστάμενους και ζητωκραυγές υπέρ του βασιλιά και του έθνους. Το βράδυ πλήθος πολιτών κρατώντας φανούς και με τη σημαία επικεφαλής πέρασαν από τα κεντρικότερα σημεία της πόλης ζητωκραυγάζοντας υπέρ του ικανού αρχηγού Γρίβα, του γηραιού συνταγματάρχη Τσίρου και του γενναίου Μαυροδήμου ως και υπέρ πάντων των συντελεσάντων στην διαφύλαξη της εθνικής τους τιμής. ο.π. 11-9-1882, φύλλο 369.

Βιβλίο Ψηφισμάτων του Δήμου Βόλου, ψήφισμα 151, 3-10-1918, για την έγκριση 400δρχ για τον εορτασμό της εισόδου του ελληνικού στόλου στην Κων/πολη.

⁶²⁷ ο.π. ψήφισμα 99,13-4-1918, για τη χορήγηση 3000δρχ για έξοδα λαμπαδηφορίας στην επέτειο της ενότητας του κράτους και της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο.

⁶²⁸ ο.π. ψήφισμα 53, 11 Οκτωβρίου 1882, ψήφισμα 137, 8-3-1883.

Ψήφισμα 32,21-3-1916 για την χορηγία 400δρχ ώστε να επιτευχθεί μεγαλοπρεπέστερος εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου με τη συμμετοχή του στρατού και του σώματος προσκόπων Βόλου.

⁶²⁹ Ενδεικτικά παραθέτουμε εδώ την περιγραφή του εορτασμού της πρώτης επετείου της 25^{ης} Μαρτίου από τον ελληνικό πλέον Βόλο, όπως μας τη δίνει η εφ. *Θεσσαλία*.:« Χθες επίσης εγένετο η εθνική τελετή της 25^{ης} Μαρτίου. Από πρωΐας το επίσημον της ημέρας ανήγγειλαν κανιοβολισμοί και η μουσική διατρέξασα τας οδούς παιανίζουσαν το εωθινό άσμα. Περί δε την 9^{ην}, ο ενταύθα στρατός και οι πολιτικά και δικαστικά αρχαί, ο δήμαρχος και τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου, οι πρόξενοι των ξένων κρατών πλην της Τουρκίας, οι πλοίαρχοι των πολεμικών και άπας ο λαός συνήλθεν εις την εκκλησίαν και παρέστησαν εις την δοξολογίαν, ήτις ψάλλει εν πάση τη μεγαλόπρεπεία και τη επισημότητι. Μετά δε την απόλυσιν ο μητροπολίτης, οι αξιωματικοί του στρατού, το διπλωματικόν σώμα και πολλοί των πολιτών επισκέφθησαν τον δήμαρχον κ. Γ. Καρτάλη εν τω δημαρχείω στολισμένω μεγαλοπρεπώς, και ηυχήθησαν τα δέοντα, επισκέφθησαν δε και τον Μητροπολίτη εις την Μητρόπολιν. Κατά την ημέρα ταύτη μεγάλην υπήρξεν η συγκίνησης, οι πάντες εδεξιούντο μετά δακρύων και αντήλλασαν ευχαριστήρια επί τη απελευθέρωσει των, ηύχοντο δε ίνα η αυτή τύχη ως τάχιστα επιφανή και εις τους υπόλοιπους υπό τον ζυγόν αδελφούς.

Έκτακτος υπήρξε και ο στολισμός της πόλεως, καθώς αι οικίαι άπασαι από πρωΐας ήσαν σημαιοστόλιστοι, την δε νύχτα εγένετο επιβάλλουσα φωταψία. Εφ. *Θεσσαλία*, 31-3-1882 τεύχος 320, σελ 3.

Ακολουθεί σε επόμενο τεύχος η περιγραφή της τελετής της εθνικής εορτής στην πατρίδα του Ρήγα Φεραίου, το Βελεστίνο από την ίδια εφημερίδα «Λίαν πρωτότυπος και συγκινητική υπήρξε η τελετή της εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου εν τη πατρίδι του Ρήγα Φεραίου. Μετά την θείαν λειτουργίαν, ήτις ετελέσθη εν τω Ναώ της κοιμήσεως της Θεοτόκου εψάλλει η δοξολογία, εν η παρήσαν ο αρχηγός της φρουράς Βελεστίνου, ο ανθυπολοχαγός, και όλη η φρουρά της πόλης, ο υπενωματάρχης μετά της χωροφυλακής, ο δάσκαλος μετά των μαθητών της σχολής και ολόκληρη η χριστιανική κοινότητα που αποτελούνταν απο τους ντόπιους και τους παροικούντες Ηπειρομακεδόνες. Μετά την δοξολογίαν ο διδάσκαλος εξεφώνησεν λείαν συγκινητικόν λόγον

εθνικής ευαισθησίας.⁶³⁰ Οι περιγραφές των εορτασμών αυτών κοσμούν τις στήλες και αθηναϊκών εφημερίδων κάποιες φορές – όταν πρόκειται για ιδιαίτερα μεγαλοπρεπείς και επιμελημένους εορτασμούς- και η τήρηση του τυπικού από τις δημοτικές αρχές δημιουργεί στο κοινό μια αίσθηση κανονικότητας και εθνικής ανάτασης. Στο μέλλον οι εορτασμοί αυτοί θα γίνουν μεγαλοπρεπέστεροι, ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου θα συνδεθεί με τα «Ελευθέρια»⁶³¹ και σκοπευτικούς αγώνες⁶³², τη συμμετοχή προσκόπων⁶³³, τη διεξαγωγή λαμπαδηδρομιών και άλλων συμβολικών τελετών.

Παρατηρείται μάλιστα ότι σε περιόδους εθνικής έξαρσης⁶³⁴ όπως συνέβαινε στις παραμονές και κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, αλλά και σε περιόδους πολιτικής αστάθειας, όπως στον εθνικό Διχασμό, καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια οι τελετές αυτές να γίνονται όσο το δυνατόν πιο πομπώδεις. Οι μεγαλοπρεπείς γιορτές που οργανώνονται, αποκτούν μεγαλύτερη λάμψη με την παρουσία αθλητών και αντιπροσωπειών από άλλες πόλεις ενώ κάποιες φορές λαμπρύνονται και από την παρουσία μελών της βασιλικής οικογένειας⁶³⁵.

περί του Ρήγα.Φεραίου και ο λαός ζητωκράυγασε υπέρ του έθνους, του Βασιλέως, του στρατού, και υπέρ των Μ. Δυνάμεων της Ευρώπης. κατόπιν όλοι μετέβησαν στο κτήμα και το φρέαρ του Ρήγα και εψάλλει κατανυκτικώτατη δέησις. Εφ. *Θεσσαλία* 14-4-1882 τεύχος 324, σελ 2.

⁶³⁰ Και εφέτος έγινε η γιορτή της 2ας Νοεμβρίου για την απελευθέρωση της πόλης αλλά φέτος η εκδήλωση δεν ήταν τόσο έντονη όσο την προηγούμενη χρονιά, και οι κάτοικοι λησμόνησαν τα πριν της απελευθέρωσης δεινοπαθήματά τους. Αυτή η μέρα όμως πρέπει να καθιερωθεί σαν η μεγαλύτερη γιορτή και να αποδίδονται οι τιμές που ταιριάζουν στα σύμβολα της πατρίδας. ο.π. φ. 480,2-11-1883, σελ 2.

⁶³¹ Τα «Ελευθέρια» τελούνται με αφορμή την επέτειο της απελευθέρωσης, στην αρχή η επέτειος γιορταζόταν τον Αύγουστο αλλά στη συνέχεια συνδέθηκε με τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου. Σε δημοσίευμα της εφ. Θεσσαλίας γράφονται τα εξής σχετικά με τα Ελευθέρια: «Τελέστηκαν και φέτος με κάθε λαμπρότητα, συγκίνηση και χαρά τα Ελευθέρια. Με αφορμή την επέτειο της απελευθέρωσης χαιρετίζει η εφημερίδα τα συμβάντα στη θεσσαλική μεθόριο και τα θεωρεί τη νέα κολυμπήθρα από την οποία θα εξέλθει νέο και ακμαίο το εθνικό αίσθημα το οποίο έχει παραμεληθεί από την ψηφοδεή πολιτική και τις εμφύλιες έριδες.» ο.π. φ.361,24-8-1882,σελ 1

⁶³² Στις 20-12-1910 η δημοτική αρχή με το ψήφισμα 150, αποφασίζει να τελεστούν στο Βόλο στις 25 -3-1911 παράλληλα με τον εορτασμό της Εθνικής επετείου, οι σκοπευτικοί αγώνες «τα Ελευθέρια» στο πεδίο του Άρεως και ορίζει ότι η συμμετοχή του Δήμου θα ανέλθει στο ποσό των 5.000 δρχ. Βιβλίο ψηφισμάτων, ψήφισμα 150, 20-12-1910.

⁶³³ ο.π. Ψήφισμα 41,6-5-1916 σύμφωνα με το οποίο εγκρίνεται χορηγία έκτακτης πίστωσης 100δρχ υπέρ Γυμναστικού Συλλόγου τμήματος Προσκόπων Βόλου για την δαπάνη παρασκευής και άσκησης των Προσκόπων και για την λαμπαδηφορία της 25^{ης} Μαρτίου.

⁶³⁴ ο.π. ψήφισμα 25, 5-3-1920 σύμφωνα με το οποίο, σε συνεδρίαση του Δ.Σ εν όψει της εθνικής εορτής ο κ. Δήμαρχος προτείνει ότι προκειμένου να εορταστούν μεγάλα εθνικά γεγονότα (προσάρτηση Θράκης και Σμύρνης) είναι ανάγκη να ληφθούν μέτρα για τον πανηγυρικότερον εορτασμόν. Εγκρίνεται το ποσό των 6.000 δρχ δια τον εορτασμόν

⁶³⁵ ο.π. Ψήφισμα 67, 11-6-1886 για την χορηγία εκτάκτου πιστώσεως 2.000 για την υποδοχή της Βασιλικής οικογένειας. Ψήφισμα 48, 6-10-1899 βάσει του οποίου εγκρίνεται πίστωση 9.000 δρχ για προετοιμασία της πόλης προς υποδοχή της Α. Μ του Βασιλέα ημών. Η απόφαση αυτή εγκρίνεται και από τη νομαρχία Λάρισας με την υπ' αριθμόν 4368 απόφαση της 7-5-1899. Ψήφισμα 36, 15-3-1911 σύμφωνα με το οποίο εγκρίνεται έκτακτη πίστωση 3.000 δρχ για έξοδα διακόσμησης της πόλης, υποδοχής των ξένων κ.α κατά τη γιορτή των «Ελευθερίων» και ψήφισμα 37,15-3-1911, σύμφωνα με το οποίο εγκρίνεται πίστωση 2.500 δρχ για γεύμα εις την Α.Β.Υ το διάδοχο καθώς και για δαπάνη διακόσμησης της πόλης δεξίωση των κεκλημένων, διαμονή των ξένων αθλητών και διεξαγωγή της γιορτής των «Ελευθερίων»

Χαρακτηριστικό είναι δημοσίευμα του *Σκριπ* που περιγράφει τον εορτασμό της Εθνικής Εορτής στο Βόλο το 1911, στην οποία παραβρέθηκαν και μέλη της βασιλικής οικογένειας προκαλώντας άκρατο ενθουσιασμό στον κόσμο. Η συμμετοχή των πολιτών ήταν μεγάλη, η οργάνωση της γιορτής μεγαλοπρεπής, έγινε λαμπαδηφορία ακολούθησε ο εορτασμός των «Ελευθερίων» και ικανοποιήθηκε το εθνικό αίσθημα των πολιτών⁶³⁶.

Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό ήταν φυσικό να ξεσηκώσει ολόκληρο το έθνος και ο δήμος Βόλου διαπνεόμενος από την ίδια εθνική συγκίνηση πήρε τις εξής αποφάσεις στη συνεδρίαση της 26-10-1912: α) Να στείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον αρχιστράτηγο Διάδοχο Κωνσταντίνο, τον Πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον βασιλιά Γεώργιο, β) Να μετονομάσει την οδό Δημητριάδος σε « Κωνσταντίνου του Νικητού» και την οδό Ορμινίου σε «Ελευθερίου Βενιζέλου».

Το τέλος των βαλκανικών πολέμων που αναπτέρωσε την εθνική υπερηφάνεια των ελλήνων και έφερε σημαντικά εδαφικά οφέλη στη χώρα γιορτάστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό και συγκίνηση σ'όλη την επικράτεια και ο Βόλος έδωσε το παρόν διοργανώνοντας μια γιορτή για την ειρήνη, στις 27-7-1913. Να πως περιγράφεται σε ανταπόκριση η τελετή από την αθηναϊκή εφημερίδα *Σκριπ* «μετ' ενθουσιασμού εδέχθη η πόλις μας την είδησιν της υπογραφής της ειρήνης. Η μουσική του Ορφανοτροφείου περιελθούσα τας οδούς της πόλεως εσκόρπιζε τον ενθουσιασμόν και τη χαράν εις πάντας με τα κρουόμενα πολεμικά εμβλήματα. Ο δήμαρχος κ. Γκλαβάνης εκάλεσε τον λαόν εις δοξολογίαν επί τη αισία ήξει του πολέμου και της αποκαταστάσεως της ειρήνης. Χοροστατούντος του Σεβασμιότατου κ. Γερμανού εγένετο η δοξολογίαν παρισταμένων όλων των αρχών της πόλεως (εκτός των βουλευτών οίτινες έλαμψαν δια της απουσίας των). Μετά το πέρας της δοξολογίας ο Σεβασμιώτατος εξεφώνησεν ωραιότατον λόγον το τέλος του οποίου εκάλυψαν ζητωκραυγαί υπέρ του βασιλέως και του Στρατού, της μουσικής παιανίζουσας τον Εθνικόν Ύμνον. Ο δήμαρχος κ. Γκλαβάνης απήυθνε προς την Α.Μ τον βασιλέα το κάτωθι τηλεγράφημα : Μετ'εθνικής υπερηφανείας υποβάλω ευλαβώς Υμετέρα Μεγαλειότητι εγκάρδια συγχαρητήρια Λαού πόλεως Βόλου και εμού δια μεγαλουργήματα δι ων εδοξάσατε ελαμπρύνετε και κατεστήσατε Μεγάλην την

⁶³⁶ Ιδιαίτερο τηλεγράφημα απο τον Βόλο προς την εφημερίδα *Σκριπ* αναφέρει τα παρακάτω: « Από πρωίας μεγάλη κίνησις εις την πόλιν. Την 9.30 π.μ παρετάχθη προ του Μητροπολιτικού Ναού στρατός και πεζοναύται. Την 10^{ην} ήρχισαν να καταφθάνουν οι επίσημοι, οι πρόξενοι Δυνάμεων, εκτός του της Τουρκίας, αι πολιτικά και στρατιωτικά αρχαί και πλήθος κόσμου ανερχόμενον εις δέκα χιλιάδας. Εις τον Ναόν παρέστησαν τα σωματεία μετά των σημαίων των, η τεσσαρακονταμελής διοικούσα επιτροπή του Ανορθωτικού Συνδέσμου, οι βουλευταί, οι κ.κ Στράτος και Αλεξανδρής, ο πολιτευτής κ. Σ.Τριανταφυλλίδης, αι αρχαί της πόλεως, ο μέραρχος κ. Κουμουνδούρος και ο αρχηγός των « Ψαρρών» (πλοίο) μετά του επιτελείου του. Την 10.30 αναγγέλλεται η άφιξις του Διαδόχου. Ο στρατός παρουσιάζει όπλα, η μουσική παιανίζει τον Βασιλικόν Ύμνον και ο λαός ζητωκραυγάζει. Ο επίσκοπος κ. Γερμανός ενδεδυμένος τα χρυσοϋφαντα άμφιά του ίσταται παρά την ωραιάν ύλην. Ο Διάδοχος ραινόμενοςμε άνθη υπό των κυριών εισέρχεται εις τον ναόν, αποκαλύπτεται και χαιρετά. Άρχεται η δοξολογία μεθ'ήν μουσικήν παιανίζει τον Εθνικόν και Βασιλικόν ύμνον. Ο Διάδοχος εξέρχεται. Εις την οικίαν δε του κ. Δημάρχου δέχεται τας αρχάς. Ο λαός και τα σχολεία μεταβαίνουν εις την Δημαρχίαν, όπου εγένετο επίσημος δεξίωσις και προσεφέρθησαν αναψυκτικά. Εις την Δημαρχίαν μετέβη και ο Διάδοχος. Ο Δήμαρχος κ. Γκλαβάνης εκφωνεί τον πανηγυρικόν, ομιλεί είτε ο δικηγόρος κ Ρ.Κωνσταντινίδης. την 10 και 50 γίνεται λαμπαδηφορία προηγουμένης της μουσικής και ο στρατός και τα σχολεία σταματούν κάτωθεν του εξώστου του Διαδόχου, ζητωκραυγάζουν και ψάλλουν τον εθνικόν ύμνον. Ο Διάδοχος διαρκώς χαιρετά. Κατόπιν διαλύεται , αλλά η κίνησις εξακολουθει ζωηρά . Εφ. *Σκριπ* 26-3-1911.

Ελλάδα. Πάσα τιμή και δόξα ανήκει Υμετέρα Μεγαλειότητι και ηρωικό ελληνικό Στρατώ και Στόλω όστις ανεδείχθη αντάξιος του Μεγάλου αυτού Βασιλέως και των μεγάλων εθνικών παραδόσεων. Λαός του Βόλου αναπέμπων ευχαριστίας τω Θεώ εύχεται όπως ο Ύψιστος προστατεύη και διαφυλάττη Υμετέραν Μεγαλειότητα μετά Σεπτής Βασιλικής Οικογενείας ίνα συμπληρώση αποκατάστασιν Εθνικών Δικαίων και ασφαλίση ευημερίαν Ελληνισμού ολοκλήρου⁶³⁷».

Επίσης βάσει δημοσιευμάτων μαθαίνουμε ότι ο Δήμαρχος Βόλου θεωρεί καθήκον του σε κάθε περίπτωση να πληροφορήσει τον Βασιλιά σχετικά με τις εορταστικές εκδηλώσεις που γίνονται στην πόλη για την επέτειο της απελευθέρωσης της από τους Τούρκους και ταυτόχρονα δηλώνει την πίστη και την αφοσίωση του δήμου Βόλου στη βασιλική οικογένεια⁶³⁸. Η αφοσίωση προς τη βασιλική οικογένεια επικυρώνεται ακόμα με την παραγγελία πορτρέτων των μελών της για να κοσμήσουν το δημαρχείο⁶³⁹, με την παράσταση⁶⁴⁰ του δημαρχεύοντος στις επίσημες τελετές που διοργανώνει η πρώτη, την έκφραση συγχαρητηρίων⁶⁴¹ σε κάθε χαρμόσυνη είδηση σχετικά με τη βασιλική οικογένεια, με την οργάνωση τελετών για την ονομαστική γιορτή του βασιλιά⁶⁴² και με τη συμμετοχή της πόλης στο πένθος⁶⁴³ που αφορά στους

⁶³⁷ ο.π. 4-8-1913.

⁶³⁸ Εφ. *Θεσσαλία* 6-11-1882.

⁶³⁹ Βιβλίο Ψήφισμάτων, ψήφισμα 38, 4-4-1911, σύμφωνα με το οποίο εγκρίνεται πίστωση 480 δρχ για την κατασκευή τεσσάρων εικόνων σε επίχρυσα πλαίσια του Βασιλιά, της Βασίλισσας, του Διαδόχου και της πριγκίπισσας Σοφίας για διακόσμηση της αίθουσας των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου. Ψήφισμα 36,8-3-1918, για τη χορήγηση 200δρχ για την αγορά δύο εικόνων με πλαίσιο της Α. Μ Αλεξάνδρου για να τις αναρτήσουν στα γραφεία του Δήμου.

⁶⁴⁰ ο.π ψήφισμα 113, 24-11-1886 χορηγία πιστώσεως 1000δρχ για τα έξοδα μετάβασης του δημάρχου Βόλου στην Αθήνα όπου θα γιορταστούν τα γενέθλια του Διαδόχου και ψήφισμα 60, 30-9-1889, για την έκτακτη πίστωση 1500δρχ για την μετάβαση του δημάρχου στην Αθήνα για να παραστεί στη γιορτή της ενηλικιώσεως του Διαδόχου.

⁶⁴¹ ο.π ψήφισμα 1,30-5-1898, το Δ. Συμβούλιο σε έκτακτη συνεδρίασή του στις 30-5-1898 αποφασίζει να εκφράσει τα θερμά του συγχαρητήρια για τη διάσωση της πολυτίμου ζωής της υμετέρας Μεγαλειότητος και της βασιλοπαιδος Μαρίας από την αποτρόπαια δολοφονική επίθεση. Συγχρόνως εκφράζει την ευγνωμοσύνη αυτού δια τας πατρικάς και αποτελεσματικές της υμετέρας Μεγαλειότητος προσπάθειας προς απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Ψήφισμα 401, 27-7-1902 για την έκφραση συγχαρητηρίων της πόλης του Βόλου, με αφορμή τη στέψη του Βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδου του Ζ και υπενθυμίζει τους δεσμούς ευγνωμοσύνης που συνδέουν όλη την Ελλάδα αλλά και την Θεσσαλία ειδικότερα με το μεγάλο Αγγλικό έθνος.

⁶⁴² Διαβάζουμε στα σχετικά άρθρα της *Θεσσαλίας*: «Χθες εορτάσθει η εορτή του ονόματος του Διαδόχου Κων/νου. Από πρωίας η μουσική και οι συνήθεις κανονιοβολισμοί ανήγγειλον το επίσημον της ημέρας εν δε των καθεδρικών ναώ ετελέσθει περί την ενάτην δοξολογίαν εις την παρευρέθησαν πάσαι αι αρχαί και το προξενικό σώμα. Την δοξολογίαν ετέλεσεν ο Μητροπολίτης ημών, το δε βράδυ εγένετο φωταψία». Εφ. *Θεσσαλία* 22-5-1882 φύλλο 335.

Σήμερα στην πόλη του Βόλου και στον καθεδρικό ναό της πόλης τελέστηκε τελετή προς τιμή του διαδόχου του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνου. Από το πρωί γίνονταν κανονιοβολισμοί, η μουσική παιάνιζε και ανήγγειλε το επίσημο της ημέρας. Στις εννιά εψάλλει η συνήθης ακολουθία χοροστατούντος του Μητροπολίτη και του λοιπού κλήρου. Παραβρίσκονταν οι αρχές και οι πρόξενοι των Μ. Δυνάμεων. ο.π. 21-5-1883 φ.438.

Η πόλη του Βόλου συμμετέχει με επίσημο πρόγραμμα που εξέδωσε η νομαρχία στον εορτασμό της ονομαστικής γιορτής του βασιλιά Γεωργίου. ο.π. 23-4-1906.

θανάτους των μελών της. Ακόμα και όταν πρόκειται για κηδείες ή γάμους εστεμμένων που ανήκουν στον ευρύτερο συγγενικό κύκλο της βασιλικής οικογένειας όπως για παράδειγμα η βασίλισσα Βικτώρια⁶⁴⁴ ή ο στεφθείς βασιλιάς Εδουάρδος⁶⁴⁵ της Αγγλίας, ο δήμος Βόλου οδηγείται σε μια έκφραση υπερβολής, και συμμετέχει έμπρακτα. Η δημοτική αρχή δεν φείδεται χρημάτων όταν πρόκειται να δηλώσει την πίστη και αφοσίωση της στον θρόνο, η δε βασιλική οικογένεια από την πλευρά της τονίζει την ιδιαίτερη ευχαρίστηση με την οποία επισκέπτεται κάθε φορά την Θεσσαλία λέγοντας: «Ευχαριστώ θερμώς κ. Δήμαρχε την δημοτική Αρχήν Παγασών δια την ένθερμον και λαμπράν δεξίωσιν ης έτυχον ενταύθα και ιδίως δια την ειλικρινή χαρά την οποίαν έλαβον αφορμήν να αντιληφθώ εις τα πρόσωπα όλων. Δύναμαι να βεβαιώσω ότι δεν θα παραλείπω περίστασιν να επισκέπτομαι την Θεσσαλίαν⁶⁴⁶». Μέσα από αυτές τις πρακτικές που γνωρίζουν το φως της δημοσιότητας και προσελκύουν τη συμμετοχή των πολιτών διασφαλίζεται η πίστη και η αφοσίωση της κοινωνίας προς τον βασιλικό θεσμό και το πρόσωπο του βασιλιά, που προβάλλεται σαν εγγυητής της ενότητας και της προόδου του έθνους.

Η δημοτική αρχή δίνει μεγάλη σημασία στην υποστήριξη του εθνικού αγώνα των αλύτρωτων Ελλήνων και γιαυτό το λόγο υποστηρίζει οικονομικά την ίδρυση και λειτουργία σχολείων στη Μακεδονία⁶⁴⁷ καθώς και άλλα εθνικά φιλανθρωπικά ιδρύματα που εργάζονται υπέρ των αλύτρωτων αδελφών, όπως είναι το Μακεδονικό Ασύλο⁶⁴⁸, το εθνικό φιλανθρωπικό κατάστημα της Θεσσαλονίκης⁶⁴⁹ και της

⁶⁴³ Βιβλίο Ψηφισμάτων, ψήφισμα 49,13-9-1891 για την έκφραση συλλυπητηρίων στη βασιλική οικογένεια για το θάνατο της βασιλόπαιδος μεγάλης Δουκίσσης Αλεξάνδρας. Επίσης η δημοτική αρχή θα τελήσει μνημόσυνο στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Νικολάου, υπέρ αναπαύσεως της ψυχής της. Ψήφισμα 27, 14-3-1913, στο οποίο διαβάζουμε τα παρακάτω: « Με την αναγγελία της δολοφονίας του Βασιλιά Γεωργίου του Α' επί των ημερών του οποίου απελευθερώθηκε η Θεσσαλία, το Δ.Σ αποφάσισε να κηρυχθεί τρίμηνο πένθος, η σημαία να κυματίζει μεσίστια, οι υπάλληλοι του Δήμου να φέρουν πένθος στον αριστερό βραχίονα και μαύρο λαϊμοδέτη, να κατατεθεί στεφάνι από φυσικά άνθη στη σωρό της Α. Μ αειμνήστου βασιλέως, να αντιπροσωπευθεί ο Δήμος στην κηδεία δια του προέδρου του Δ.Σ, να ονομαστεί μια παραλιακή πλατεία, πλατεία Γεωργίου Α' και να χορηγηθούν 1000δρχ για το στεφάνι. Ψήφισμα 25,5-3-1913 χορήγηση 100δρχ για τέλεση μνημοσύνου υπέρ της μνήμης του βασιλιά Γεωργίου Α", ψήφισμα 12, 22-4-1914 χορήγηση 70 δρχ για τέλεση μνημοσύνου υπέρ της μνήμης του βασιλιά Γεωργίου Α' ψήφισμα 83, 5-9-1914, χορήγηση 42 δρχ για τέλεση μνημοσύνου υπέρ της μνήμης του βασιλιά Γεωργίου του Α', ψήφισμα 35,28-3-1915,χορήγηση 110 δρχ για τέλεση μνημοσύνου υπέρ της μνήμης του Βασιλιά Γεωργίου Α.

⁶⁴⁴ ο.π. Ψήφισμα 180,12-1-1901, απόφαση για την τέλεση μνημοσύνου υπέρ της αποβιώσασας βασιλίσσης της Αγγλίας, Βικτωρίας

⁶⁴⁵ Διαβάζουμε σε δημοσίευμα του Σκριπ : «Τα παραλιακά καταστήματα της πόλεως του Βόλου εσημαιοστολίσθησαν επί τη στέψει του Εδουάρδου ως και τα πλοία τα ναυλοχούντα εν τω λιμένι. Εμπορικών αγγλικών ατμόπλοιον δια κανονιοβολισμών ανήγγειλε το χαρμόσυνον γεγονός. Την εσπέρα η πόλις εφωταγωγήθη θαυμασίως» Εφ. Σκριπ 28-7-1902.

⁶⁴⁶ Εφ. Σκριπ, 30-09-1900

⁶⁴⁷ Βιβλίο ψηφισμάτων, ψήφισμα 27, 12-3-1887χορηγία εκτάκτου πιστώσεως σαν βοήθημα για την συντήρηση και υποστήριξη ελληνικού σχολείου στην Τσοτυλιαν της Μακεδονίας, ψήφισμα 55,22-3-1887,χορηγία εκτάκτου πιστώσεως 100δρχ, υπέρ ελληνικού εκπαιδευτηρίου στη Μακεδονία.

⁶⁴⁸ ο.π. ψηφίσματα 217, 16-12-1908, 126,21-10-1909, 110,15-9-1910,130, 24-9-1911,5,16-1-1913, 28,29-5-1914 στα οποία προβλέπεται η χορήγηση χρημάτων υπέρ του Μακεδονικού Ασύλου.

⁶⁴⁹ ο.π. ψήφισμα 85, 20-9-1904, χορήγηση 150 δρχ υπέρ του εθνικού Φιλανθρωπικού καταστήματος εν Θεσσαλονίκη.

Κωνσταντινούπολης⁶⁵⁰, της εταιρείας Ελληνισμός, του ταμείου της εθνικής Αμύνης⁶⁵¹, του «Κοινού Θεσσαλών»⁶⁵² στην Αθήνα. Επίσης συνδράμει χρηματικά τους αλύτρωτους Έλληνες⁶⁵³ όταν αυτοί πλήττονται από την ανθελληνική συμπεριφορά του κράτους στο οποίο υπάγονται, και οργανώνει συλλαλητήρια διαμαρτυρίας ενάντια στη συμπεριφορά αυτή⁶⁵⁴.

Ένα άλλο σκέλος της δημοτικής πρωτοβουλίας για την υποστήριξη της εθνικής της δράσης αφορά στις συνδρομές της για την οργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων⁶⁵⁵ που αποτελούν πηγή έμπνευσης του ελληνισμού και τόνωσης του εθνικού αισθήματος καθώς συνδέουν τη σύγχρονη Ελλάδα με το κλέος των αρχαίων προγόνων και αποτελούν επαλήθευση της αναγεννητικής της προσπάθειας. Ακόμα με τις συνδρομές υπέρ του Εθνικού Στόλου και την αγορά Λαχείων της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁶⁵⁶ συνεισφέρει στη ναυτική επάνδρωση της χώρας αλλά και στην ανάδειξη

⁶⁵⁰ ο.π. ψήφισμα 168, 3-12-1884, Χορήγηση εκτάκτου πιστώσεως 500δρχ, ως συνδρομή υπέρ των εν Κων/πολει Εθνικών Φιλανθρωπικών καταστημάτων.

⁶⁵¹ ο.π. ψηφίσματα 18, 23-1-1904, 104,4-1-1905 και 217,16-12-1908 για επιχορήγηση της Εταιρείας Ελληνισμός με 250, 250 και 200δρχ αντίστοιχα και του ταμείου της Εθνικής Αμύνης με 500δρχ.

⁶⁵² ο.π. ψήφισμα 221, 29-12-1908, χορήγηση 300 δρχ για επίτευξη του σκοπού του.

⁶⁵³ ο.π. ψήφισμα 155, 6-10-1905 για τη συνδρομή 300δρχ στους Έλληνες της Ανδριανούπολης που υπέστησαν ζημιές από πυρκαγιά.

⁶⁵⁴ Διαβάζουμε στην *Θεσσαλία* « Πάνδημο συλλαλητήριο στην πόλη του Βόλου σχετικά με τις βουλγαρικές αγριότητες σε βάρος Ελλήνων κατοίκων και την πυρπόληση της Αγκιάλου. Ο δήμαρχος Γεωργιάδης εκφώνησε λόγο και κατόπιν συντάχθηκε ψήφισμα με το οποίο καταγγέλλονται οι εγκληματικές πράξεις των Βουλγάρων σε βάρος των ελληνικών πληθυσμών της Αν. Ρωμυλίας, το οποίο επιδόθηκε στους προξένους των Μ. Δυνάμεων στο Βόλο.

⁶⁵⁵ Βιβλίο ψηφισμάτων, ψήφισμα 39, 14-2-1895. Στη συνεδρία της 14^{ης} Φεβρουαρίου ο δήμαρχος πρότεινε στο δημοτικό συμβούλιο να αυξηθεί η συνδρομή της πόλης για τους επικείμενους Ολυμπιακούς αγώνες από 500 δρχ σε 1000 γιατί κάτι τέτοιο είναι προς το συμφέρον του Βόλου. Η πρόταση αυτή βρήκε σύμφωνο το δημοτικό συμβούλιο και τη Νομαρχία Λάρισας που εγκρίνει τους προϋπολογισμούς του Δήμου

Με το ψήφισμα 216, 25-5-1906 εγκρίνεται το ποσό των 200 δρχ για την πληρωμή των εξόδων μετάβασης της Φιλαρμονικής στην Αθήνα για τους « Ολυμπιακούς Αγώνες». Και με το ψήφισμα 247, 7-7-1906 το ποσό των 80δρχ για την πληρωμή των λεμβούχων που αποβίβασαν και επιβίβασαν την Φιλαρμονική των Βιτωλίων που διήλθε του Βόλου κατά τη μετάβασή της στην Αθήνα για τους «Ολυμπιακούς Αγώνες».

⁶⁵⁶ ο.π. ψήφισμα 63, 4-11-1888 για την έγκριση προϋπολογισμού του Δήμου για τη χρήση του έτους 1889. Εδώ ανάμεσα στα έξοδα αναφέρονται 300δρχ για την αγορά μετοχών και λαχείων της Αρχαιολογικής Εταιρείας και σαν έξοδα για αγαθοεργίες 500δρχ για συνδρομή υπέρ του Εθνικού Στόλου.

Ψήφισμα 58, 1-11-1890 για την έγκριση προϋπολογισμού του 1891, στον οποίο προβλέπονται 200δρχ για την αγορά λαχείων.

Ψήφισμα 14, 2-11-1891 για την έγκριση προϋπολογισμού του 1892 προβλέπονται 100δρχ για την αγορά λαχείων και 500δρχ για συνδρομή του δήμου υπέρ του Εθνικού Στόλου.

Ψήφισμα 130, 27-7-1900 για την έγκριση προϋπολογισμού του 1901 στον οποίο προτείνεται η χορήγηση 1500 δρχ υπέρ του Εθνικού Στόλου και με το ψήφισμα 288,10-12-1901, για την έγκριση προϋπολογισμού του 1901 στον οποίο προτείνεται η χορήγηση 1500 δρχ υπέρ του Εθνικού Στόλου.

Ψήφισμα 432, για την έγκριση προϋπολογισμού του 1903 στον οποίο προτείνεται η χορήγηση 1000 δρχ υπέρ του Εθνικού Στόλου και του Παναγίου Τάφου.

Ψήφισμα 104, 4-1-1905, για την έγκριση προϋπολογισμού του 1904 στον οποίο προτείνεται η χορήγηση 1560-2000 δρχ υπέρ του Εθνικού Στόλου και αγορά 200 λαχείων αυτού.

των αρχαιοτήτων, που πλουτίζουν το πολιτιστικό προφίλ και αποδεικνύουν με αδιάσειστα τεκμήρια την αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια της χώρας. Τέλος ο δήμος Βόλου επιχορηγεί την έκδοση πραγματειών που άπτονται αρχαιολογικού ή εθνικού ενδιαφέροντος για να μπορέσει το φιλομαθές κοινό να εντρυφήσει στα θέματα αυτά⁶⁵⁷. Η συγγραφή τέτοιων βιβλίων συμβάλλει στη διάδοση του ελληνικού εθνικού πνεύματος σε μεγάλες κοινωνικές ομάδες και συντελεί στην εθνική τους αφύπνιση. Επίσης χρηματοδοτεί περιστασιακά ανασκαφές στην περιοχή της Μαγνησίας.⁶⁵⁸

Η δημοτική αρχή έχει να επιδείξει πλούσια δράση όσον αφορά τη διεξαγωγή εράνων⁶⁵⁹, τη συμμετοχή της στην αποπληρωμή πατριωτικών δανείων⁶⁶⁰ αλλά και τις πιστώσεις που η ίδια εγκρίνει στον προϋπολογισμό του δήμου για τη χρηματοδότηση της κατασκευής ανδριάντων και μνημείων στην πόλη του Βόλου⁶⁶¹ αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁶⁶², που αποδίδουν φόρο τιμής στους πεσόντες στο βωμό των

⁶⁵⁷ ο.π. ψήφισμα 212,15-12-1908 για τη χορήγηση πίστωσης 1500 δρχ που θα χρησιμοποιηθούν για εκτύπωση καλλιτεχνικού και περιγραφικού καταλόγου περί των θεσσαλικών Αρχαιοτήτων, υπό τον τίτλο « Θεσσαλικά μνημεία» μετ' εικόνων και σχεδίων, κατά πρότυπον των καταλόγων του Βρετανικού Μουσείου. Η έκδοσή του θεωρείται υλικώς και ηθικώς ωφέλιμη για την πόλη. Ψήφισμα 59, 27-4-1909 για τη χορηγία εκτάκτου πιστώσεως 200δρχ σαν συνδρομή του δήμου υπέρ του Π. Γιαννόπουλου για την εκτύπωση του συγγράμματος του « Περί προελληνικής γραφής εν Θεσσαλία», με τον όρο ότι ο συγγραφέας θα χορηγήσει στο δήμο 20 αντίτυπα του συγγράμματος. Και του εκφράζει τα συγχαρητήρια για τις αρχαιοδιφικές προσπάθειες που συμβάλλουν στη διαφώτιση της πατρίου ιστορίας.

Ψήφισμα 3, 23-1-1912 που προβλέπει τη χορηγία 1200 δρχ για την εκτύπωση της ιστορίας της Θεσσαλίας επί Τουρκοκρατίας του Β. Κόνδη. Το έργο αυτό βραβεύτηκε από κρατική επιτροπή που αποτελούνταν από τους εξής καθηγητές του Εθνικού Πανεπιστημίου: Σπ. Λάμπρου, Καρολίδη και Διαπατσόπουλο που εξήραν το έργο. Έτσι και ο Δήμος Βόλου θεωρεί τιμή του μ' αυτή του την πράξη να συμβάλλει στην έκδοση του εθνοφελούς έργου.

⁶⁵⁸ ο.π. ψήφισμα 126, 21-10-1909 σύμφωνα με το οποίο στον προϋπολογισμό του Δήμου για το 1910 προβλέπεται μεταξύ άλλων και το ποσό των 2000δρχ προς την Αρχαιολογική υπηρεσία Θεσσαλίας για ανασκαφές.

⁶⁵⁹ ο.π. ψήφισμα 108, 16-7-1884, για την εκλογή επιτροπής συλλογής εράνων. Η επιτροπή αυτή είχε σαν στόχο της τη συλλογή χρημάτων για την κατασκευή μνημείου μπροστά στον στρατάνα υπέρ των εν Μακρυνίτση πεσόντων στην επανάσταση του 1878 και γενικά τη συγκέντρωση χρημάτων για την ανέγερση μνημείων και τέλεσης μνημοσύνων υπέρ των πεσόντων.

Η εφ. Θεσσαλία δημοσιεύει άρθρο για έρανο που διεξάγεται υπέρ των απόρων του Βόλου: Ο υπουργός οικονομικών Στάης ενέκρινε αναφορά του νομάρχη Λάρισας Βεροϊόπουλου για τη χορήγηση άδειας διενέργειας εράνου για τους απόρους του Βόλου. Εφ. *Θεσσαλία* 5-1-1922.

⁶⁶⁰ ο.π. ψήφισμα 20, 12-2-1886 για την αποδοχή συμμετοχής του Δήμου εις το Πατριωτικόν Δάνειον με 5.000δρχ.

⁶⁶¹ ο.π. ψήφισμα 112, 19-11-1913, σύμφωνα με το οποίο προκηρύσσεται διαγωνισμός εκπόνησης σχεδίου αναθηματικής στήλης «αναγραφής των ονομάτων των εις αμφοτέρους τους πολέμους πεσόντων και εκ της επαρχίας Μαγνησίας καταγομένων. Χορηγία πιστώσεως 1000δρχ προς αμοιβή του καλλιτέχνη που αναφέρεται ρητά ότι πρέπει να είναι Έλληνας». Η αξία της στήλης προϋπολογίζεται στις 15.000δρχ.

Ψήφισμα 94, 5-6-1918

⁶⁶² ο.π. ψήφισμα 154, 13-10-1884 για τη χορήγηση έκτακτης πίστωσης 200δρχ για την αποστολή συνδρομής για την ανέγερση μνημείου του στρατηγού Θ. Κολοκοτρώνη στην Αργολίδα.

Ψήφισμα 63, 4-11-1888 την έγκριση προϋπολογισμού του έτους 1889 στα έξοδα του οποίου μεταξύ άλλων προβλέπεται η ανέγερση μνημείου για την ανακομιδή των οστών όσων πέθαναν στην εξέγερση της Μακρυνίτσας το 1897 και διατείθονται 500δρχ.

εθνικών αγώνων και υπενθυμίζουν στους νεότερους το καθήκον τους απέναντι στους προγόνους και την πατρίδα. Βέβαια κάποιες φορές, όπως συμβαίνει με την ανέγερση του ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου στο Βελεστίνο, η διαδικασία φαίνεται να βαλτώνει και το έργο να μην εκτελείται, παρά τη ζωνή επιθυμία της δημοτικής Αρχής για λόγους που δεν αναφέρονται. Αφορμή για τέτοιες υποθέσεις αποτελούν τα ψηφίσματα του Δήμου Παγασών που παραθέτονται σε παραπομπή (Ψήφισμα 63, 4-11-1888, Ψήφισμα 509, 17-5-1903, ψήφισμα 510, 17-5-1903, Ψήφισμα 18, 23-1-1904, ψήφισμα 104, 4-1-11905) στα οποία, ενώ η δημοτική αρχή χορηγεί χρήματα και προτείνει την παράλληλη διεξαγωγή εράνων στο εσωτερικό και το εξωτερικό για την συγκέντρωση χρημάτων για τον παραπάνω σκοπό, καθυστερεί η εκτέλεσή του έργου⁶⁶³. Το 1907 το αθηναϊκό *Σκριπ* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Αναθηματική στήλη εις τον Ρήγαν Φερραίων» στο οποίο περιγράφεται το αίτημα του Δημάρχου Φερρών, κ. Ντόντου, προς το Νομάρχη Μαγνησίας να εισηγηθεί σ' όλους τους δημάρχους της Θεσσαλίας προκειμένου να εγγράψουν στους προϋπολογισμούς τους κονδύλι για την ανέγερση αναθηματικής στήλης αφιερωμένης στον Ρήγα Φερραίο, στο Βελεστίνο που αποτελεί την ιδιαίτερη πατρίδα του. Η ιδέα αυτή προτάθηκε το 1902 από τον τότε Νομάρχη Μαγνησίας κ.Μπαλτατζή, ο οποίος συνέστησε και επιτροπή για τη διεξαγωγή εράνων με πρόεδρο τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου, αλλά τελικά δεν υπήρξε αποτέλεσμα⁶⁶⁴. Φαίνεται καθαρά πλέον πως πρόκειται για μια προσπάθεια είκοσι περίπου ετών που όμως μέχρι το 1907 δεν κατάφερε να ολοκληρωθεί.

Στην ίδια λογική που ακολουθεί η δημοτική αρχή ως προς την απόδοση τιμών, εντάσσεται η ονοματοθεσία⁶⁶⁵ των δρόμων προς τιμήν της μνήμης των εθνικών

Ψήφισμα 3, 4-1-1888 για τη χορηγία εκτάκτης πίστωσης 100δρχ για την ανέγερση μνημείου στο χάνι της Γραβιάς.

⁶⁶³ ο.π. ψήφισμα 63, 4-11-1888 την έγκριση προϋπολογισμού του έτους 1889 στα έξοδα του οποίου μεταξύ άλλων προβλέπονται 500δρχ για την ανέγερση ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου στο Βελεστίνο.

Ψήφισμα 509,17-5-1903, κατόπιν προτάσεως του δημάρχου να αναγείρει η δημοτική αρχή ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου. Για το σκοπό αυτό προτείνει να διενεργηθεί έρανος στο εσωτερικό και το εξωτερικό για την συγκέντρωση χρημάτων.

Ψήφισμα 510, 17-5-1903, σύμφωνα με το οποίο ο Δήμος Παγασών χορηγεί 10.000δρχ υπέρ της ανέγερσης ανδριάντα του Ρ. Φεραίου.

Στην εφημερίδα Θεσσαλία διαβάζουμε για το θέμα του ανδριάντα: Με αφορμή την τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα Του Αθ. Διάκου στη Λαμία, ένας αναγνώστης αναφέρεται στην υπόθεση του ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου που έχει βαλτώσει και προτρέπει τους αναδόχους να τελειώσουν το έργο που ξεκίνησαν. Κατόπιν παραθέτει αρκετά επιχειρήματα προκειμένου να πείσει πόσο αναγκαίο είναι εθνικά και ηθικά το στήσιμο του ανδριάντα του Ρήγα. Εφ. Η Θεσσαλία 15-3-1903.

Ψήφισμα 18, 23-1-1904 σύμφωνα με το οποίο στον προϋπολογισμό του 1904 στον πίνακα των εξόδων, αγαθοεργιών και συνδρομών προβλέπονται 3000δρχ για την ανέγερση ανδριάντα του Ρ. Φεραίου.

Ψήφισμα 104,4-1-1905, για την έγκριση προϋπολογισμού του έτους 1905 όπου επίσης περιλαμβάνονται δαπάνες 3000δρχ για τον ανδριάντα του Ρήγα στο Βελεστίνο.

Ψήφισμα 92, 3-10-1913 σύμφωνα με το οποίο ο Δήμος Βόλου αποφάσισε να συνδράμει με 3000δρχ την προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων μέσω εράνων για την ανέγερση ανδριάντα της Α. Μ Κωνσταντίνου, ανάλογο προς την εθνική του δράση και τα κατορθώματά του στο Βαλκανικό πόλεμο. Η προσπάθεια αυτή έγινε γνωστή στο δήμο Βόλου από την υπ' αριθμόν 6238 διαταγή του Νομάρχη Λάρισας.

⁶⁶⁴Εφ. Σκριπ, 12-11-1907

⁶⁶⁵ Βιβλίο Ψηφισμάτων, ψήφισμα 71,9-6-1899 για την ονομασία οδού προς τιμή του πεσόντος μοναχού Δον Δαλέξιου που θυσιάστηκε στη διάρκεια του ατυχούς πολέμου. Η πόλη οφείλει να τον

ηρώων, ή προσώπων της βασιλικής οικογένειας που με τις ενέργειές τους συνέβαλλαν στο κοινωνικό καλό. Έτσι στο ψήφισμα 7, της 9-2-1917 του βιβλίου Ψηφισμάτων του δήμου Βόλου, εκφράζεται η ευγνωμοσύνη της δημοτικής αρχής προς την Α.Μ. την βασίλισσα Σοφία για την φιλανθρωπική δραστηριότητα που ανέπτυξε στην πόλη του Βόλου την περίοδο του αποκλεισμού της από τις δυνάμεις της Αντάτ στην διάρκεια του Εθνικού Διχασμού και αποφάσισε να δώσει το όνομά της σε κεντρική οδό της πόλης⁶⁶⁶. Βέβαια δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο αποκλεισμός ήταν συνέπεια της εξωτερικής πολιτικής που ακολούθησε ο σύζυγός της Κωνσταντίνος, με την οποία συμφωνούσε και η ίδια. Η εκδήλωση λατρείας προς τα πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας δεν αποτελεί αποκλειστική έκφραση της δημοτικής αρχής του Βόλου, όπως φαίνεται από την πρωτοβουλία του προέδρου της κοινότητας Αγίου Λαυρεντίου, κ. Αθ. Παπαθανασίου, να οργανώσει δέηση υπέρ του βασιλιά Κωνσταντίνου, στο ναό του Μεγαλομάρτυρα Αποστόλου του Νέου του Θαυματουργού, για να «αποκατασταθεί η υγεία» του⁶⁶⁷.

τιμήσει έτσι για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στο έθνος. Η απόφαση έγινε δεκτή από την Νομαρχία Λάρισας με την υπ' αριθμό 5809 απόφαση της 14-6-1899.

Ψήφισμα 94, 8-12-1904, για ονομασία οδού προς τιμή του μακεδονομάχου ήρωα Παύλου Μελά.

Ψήφισμα 111, 19-11-1913 για την ονομασία μιας οδού της πόλεως προς τιμή του πεσόντος στη Θεσσαλία συνταγματάρχη Παπακυριαζή.

Ψήφισμα 132, 10-9-1918 για την απόδοση τιμών στον ηρωικά πεσόντα Μανωλάκη συνταγματάρχη Θεσσαλό και ονομασία οδού προς τιμή του.

⁶⁶⁶ ο.π. Ψήφισμα 7, 9-2-1917 με το οποίο εκφράζονται ευχαριστίες προς την Α. Μ την βασίλισσα Σοφία που μερίμνησε για την ίδρυση και δεύτερου οικονομικού συσσιτίου στην πόλη ώστε να αμβλυνθεί ο αποκλεισμός των πασχουσών τάξεων. Εγκρίνεται δε η ονομασία μιας κεντρικής οδού με το όνομά της.

⁶⁶⁷ Η εφημερίδα Σκριπ δημοσιεύει ανταπόκριση από την κοινότητα Αγίου Λαυρεντίου Νηλείας με τίτλο «Δέησις υπέρ του Βασιλέως εν τω Ιερώ Ναώ του Μεγαλομάρτυρος Αποστόλου του Νέου του θαυματουργού» στην οποία αναγράφονται τα εξής: « Αποφάσει του προέδρου της Κοινότητός μας κ. Αθ. Παπαθανασίου ιατρού, σεμνή όντως και επιβάλλουσα ετελέσθη εν τω ενταύθα ιερώ ναώ του πολιούχου μας του Αγίου Μαγαλομάρτυρος Αποστόλου του Νέου του παγκοίνως όντος γνωστού ανά τη ν Θεσσαλίαν, Στερεάν Ελλάδαν και νήσους δια την τέλεσιν απείρων θαυμάτων επί των πιστών κατά των ανιάτων νόσων κατανυκτική δέησις υπέρ ταχείας αποκαταστάσεως της υγείας του δαφνοστεφούς και ενδοξου στρατηλάτου μας Βασιλέως Κωνσταντίνου του ΙΒ. Τόσον απερίγραπτα είνε τα καθημερινώς τελούμενα θαύματα υπό του πολιούχου μας αγίου, ώστε εσχάτως επί τη επιδεινώσει της ασθενείας του Σεπτού και λαοφίλους ημών Άνακτος διαταράχθη ολόκληρος η κοινή γνώμη της πόλεως Βόλου και Πηλίου και της Θεσσαλίας ώστε συγκατένευσεν όπως μεταφερθή η θαυματουργός Αγία Κάρα του πολιούχου μας θαυματουργού Αγίου Αποστόλου του Νέου και τεθή παρά το πλευρόν του σεπτού ημών Άνακτος. Την τέλεσιν της δεήσεως ανήγγειλαν κρουόμενοι συνεχώς οι κώδωνες απασών των εκκλησιών ως και του ωρολογίου της κωμοπόλεώς μας. Κεκλεισμένων απάντων των καταστημάτων ήρχισε να πληρούται ασφυκτικώς ο ναός προσελθουσών των αρχών της πόλεώς μας, των διδασκάλων μετά των μαθητών αμφοτέρων των φύλων, των επιστράτων εν σώματι, των ιερέων, ιεροψαλτών και απάντων των κατοίκων. Αρχομένης της δεήσεως οι ιεροψάλται έψαλον τα ωραία τροπάρια {.....} Οι δε ιερείς μετά συντετριμμένης κατανύξεως παριστάμενοι ενώπιον της ολοχρύσου θαυματουργού εικόνας και των λειψάνων του Αγίου ανέπεμπον δεήσεις υπέρ ταχείας αναρρώσεως του σεπτού ημών Άνακτος. Επακολουθησάσης της δεήσεως ο αιδεσιμώτατος οικονόμος Παύλος Μοστογιάννων κρατών ανά χείρας την θαυματουργόν Αγία Κάραν του Αγίου και γονυπετήσας μεθ' απάντων των παρισταμένων εις την δέησιν ανέπεμψε συγκινητικήν δέησιν καταλήξας ούτω: Ναι Κύριε την ιατρικήν σου δύναμιν ουρανόθεν εξαπόστειλον επί τον ευσεβέστατον και πολυφίλητον Βασιλέα ημών Κωνσταντίνον {...}. Μετά το πέρας της δεήσεως εψάλη το «Κύριε σώσον τον Βασιλέα» μεθ' ο ο διαπρεπής πρόεδρος της Κοινότητός μας ανεφώνησε « Ο Θεός και η χάρις του Θαυματουργού Αγίου Αποστόλου του Νέου σώζοι τον Βασιλέα. Ζήτω ο Βασιλεύς» μεθ' ο εν μυριστόμον εδόνησε το ναόν. Μετά την δέησιν απεστάλησαν εις τα ανάκτορα τηλεγραφήματα από τον πρόεδρο της Κοινότητος και του δασκάλους». Εφ. Σκριπ 29-05-1915

Η ανάρτηση εικόνων⁶⁶⁸ των εθνικών ηρώων ή φιλελλήνων στο χώρο του Δημαρχείου και η τέλεση μνημοσύνων⁶⁶⁹ για τους εθνικούς πεσόντες που οργανώνονται με ιδιαίτερη επιμέλεια, ως προς την τέλεση αλλά και τη συμμετοχή του κόσμου και αποκτούν μεγαλοπρέπεια με την παρουσία των αρχών, διευρύνουν την παραπάνω τακτική. Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε να τελούνται μνημόσυνα και για τους πεσόντες του Εθνικού Διχασμού με την φροντίδα της εκάστοτε δημοτικής αρχής. Έτσι στις 30-11-1916 επιχορηγείται το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων της Κωνσταντινικής Ελλάδας, στις 18-11-1916 με το ψήφισμα αρ 99, ενώ με το ψήφισμα αρ 20 της 21-12-1917 όταν επικρατεί πάλι ο Βενιζέλος η νέα δημοτική αρχή σχεδιάζει την τέλεση μνημοσύνου για τους πεσόντες της δικής της πλευράς⁶⁷⁰.

Η παράθεση ολόκληρου του δημοσιεύματος – ανταπόκριση του Σκριπ- οφείλεται στην πεποίθηση ότι βοηθά τον αναγνώστη να αποκτήσει μια άμεση αντίληψη της ατμόσφαιρας της εποχής που περιγράφεται:

⁶⁶⁸ ο.π. ψήφισμα 129,4-2-1883 για τη χορήγηση πίστωσης για αγορά εικόνας του αυστριακού Φιλέλληνα Γαμβέτα με σκοπό να κρεμαστεί στην αίθουσα του Δημαρχείου.

⁶⁶⁹ ο.π. ψήφισμα 54 23-9-1891 κατά το οποίο χορηγήθηκε έκτακτη πίστωση 1906 δρχ για την τέλεση μνημοσύνου υπέρ της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας.

Ψήφισμα 91, 21-9-1892 για την έγκριση πληρωμής εξόδων μνημοσύνου υπέρ της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας προς τους δικαιούχους.

Ψήφισμα 334, 6-5-1902, για την έγκριση πίστωσης 200δρχ κατόπιν αιτήματος του Πανθεσσαλικού Φοιτητικού Συνδέσμου για την τέλεση μνημοσύνου υπέρ του πεσόντος στην επανάσταση της Μακρυνίτσας του 1878, Αγγλου δημοσιογράφου Όγλ.

Ψήφισμα 485, 17-5-1903 για την πίστωση 200δρχ για κατάθεση στεφάνου στο μνημόσυνο υπέρ Ρήγα Φεραίου, εθνομάρτυρα της εθνικής Παλιγγενεσίας και υπέρ των πεσόντων στον πόλεμο του 1897.

Ψήφισμα 57, 25-6-1904 για τη χορήγηση 40 δρχ για κατάθεση στεφάνου στο μνημόσυνο για τον Ρήγα και τους πεσόντες του 1897 που έγινε στο Βελεστίνο.

Ψήφισμα 89,21-10-1904, κατόπιν της αναγγελίας του θανάτου του Π. Μελά στη Μακεδονία. Το Δημοτικό Συμβούλιο αποφασίζει: α. Να εκφραστούν τα συλλυπητήρια της πόλης στην χήρα του εκλιπόντος και στον Ίωνα Δραγούμη, β. Να ψαλλεί δημόσια μνημόσυνο υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του στο μητροπολιτικό ναό Αγ. Νικολάου, γ. Να κατατεθεί στέφανος εκ μέρους του Δήμου, δ. Να αναρτηθεί μεσίστια η σημαία για τρεις μέρες στο Δημαρχείο, ε. Να κληθεί ο λαός και τα σωματεία της πόλης να συμμετέχουν στο μνημόσυνο.

Ψήφισμα 257, 21-8-1906, για την έκφραση συλλυπητηρίων προς την οικογένεια του ηρωορέτη Κ. Γαρέφη που έπεσε στη Μακεδονία και κατάθεση στεφάνου στο μνημόσυνο.

Ψήφισμα 150, 27-9-1908, για την πίστωση 30δρχ για τα έξοδα μνημοσύνου υπέρ των πεσόντων εν Βελεστίνο του 1897, που τελούνταν εκεί κάθε χρόνο.

Ψήφισμα 38, 17-5-1913, για κατάθεση στεφάνου υπέρ των πεσόντων υπέρ πατρίδας Ψήφισμα 64, 20-7-1913 πίστωση 500δρχ για έξοδα κηδείας και κατάθεση στεφάνου για τους αποθανόντες τραυματίες πολέμου στο Βόλο.

Ψήφισμα 126, 15-11-1914 για την διάθεση 200δρχ για την τέλεση ετησίου μνημοσύνου υπέρ των υπέρ πατρίδας πεσόντων

Ψήφισμα 114, 25-6-1918, για την πίστωση 100δρχ για κατάθεση στεφανιών υπέρ των απεβιοσάντων τραυματιών του πολέμου.

Ψήφισμα 142, 6-11-1919 για την έγκριση του προϋπολογισμού χρήσης 1920 στον οποίο προβλέπονται 500δρχ για έξοδα τέλεσης μνημοσύνου υπέρ πεσόντων .

Επίσης κατά την τέλεση μνημοσύνου στη μνήμη του Π. Μελά ο κ. Δήμαρχος με έγγραφο του προς τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων, τους παρακάλεσε να οδηγήσουν τους μαθητές τους στον μητροπολιτικό ναό κατά την τέλεση του μνημοσύνου. Εφ. *Η Θεσσαλία* 22-10-1904.

Διαβάζουμε την ειδοποίηση για την τέλεση μνημοσύνου του υπέρ μνήμης του ήρωα Δ. Κάτσικα. εφ. *Θεσσαλία* 3-3-1922.

⁶⁷⁰ Ψήφισμα 99, 30-11-1916, για την πίστωση 150 δρχ για έξοδα μνημοσύνου υπέρ των πεσόντων στις 18-11-1916.

Ψήφισμα 117, 13-12-1916 για τον προϋπολογισμό χρήσης του έτους 1917, όπου μεταξύ άλλων προβλέπεται διάθεση 200 δρχ για τέλεση ετησίου μνημοσύνου υπέρ πεσόντων.

Μεγάλη δημοσιότητα παίρνει η τέλεση μνημοσύνου για τον Ρ. Φεραίο, κάθε χρόνο στο Βελεστίνο στη διάρκεια του οποίου τιμώνται και οι πεσόντες του 1897. Το μνημόσυνο εξελίσσεται σε πατριωτική τελετή στην οποία συμμετέχουν οι αρχές του τόπου, πλήθος κόσμου και η μαθητιώσα νεολαία, εκφωνούνται λόγοι από τοπικούς ρήτορες και το γεγονός δημοσιεύεται στον τοπικό και ενίοτε στον αθηναϊκό τύπο⁶⁷¹. Σε ανταπόκριση της εφημερίδας *Σκριπ* από το Βελεστίνο διαβάζουμε τα παρακάτω σχετικά με την τέλεση του μνημοσύνου: «...άπειρον πλήθος ευρίσκετο συνηγμένον εκεί αφιχθέν δια τακτικών και εκτάκτων αμαξοστοιχιών Λαρίσσης και Βόλου. Την 10^{ην} ακριβώς ώραν συγκεντρώνται πάντες εις τον ναόν του Αγ.Κωνσταντίνου. εν τω μέσω του ναού μεγαλοπρεπές κενοτάφιον είχε τοποθετηθή, περίξ δε αυτού μεγαλοπρεπή κηροπήγια κεκαλυμμένα δια μελανού πέπλου. Την επιμνημόσυνον ακολουθίαν μετά του υπ' αυτόν κλήρου ετέλεσε κατανυκτικότητα ο Σ. Μητροπολίτης Δημητριάδος, μεθ' ό προ'σέρχεται προ του παμμεγίστου Κενοταφίου λίαν συγκεκινημένος ο δήμαρχος Φερρών κ. Σ. Ντόντος και καταθέτει εκ μέρους του δήμου μεγαλοπρεπή στέφανον. Μετά τούτον καταθέτουσι στεφάνους κατά σειράν ο δήμος Παγασών, ο δήμος Λαρίσσης, η Μακεδονική και Ηπειρωτική αδελφότης Βόλου, η Ηπειρωτική Ένωσις Λαρίσσης, ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου, η Φιλόπτωχος αδελφότης Βόλου, οι αξιωματικοί της Φρουράς Βόλου και η μαθητιώσα νεολαία Βελεστίνου..... Κατόπιν εξέρχονται του ναού και συνωστιζονται παρά τους τάφους των πεσόντων ηρώων. Εκεί δε εν μέσω σιγής ανέρχεται το βήμα ο ρήτωρ κ. Κ. Αιγιαλίδης, διακεκριμένος δικηγόρος και αποτυχών υποψήφιος βουλευτής και απαγγέλει θαυμάσιον επιμνημόσυνον λόγον. Κατόπιν τούτου προσέρχεται ο κ. Αδ. Νικολαΐδης, δημοσιογράφος και απαγγέλει ποίημα ενθουσιάσαν και συγκινήσαν βαθύτατα το πολυπληθές ακροατήριον. Όταν κατήλθε του βήματος συγχαίρει και δακρύων ασπάζεται αυτόν ο Μητροπολίτης Βόλου, ο νομάρχης κ. Παγανέλης και πάντες οι περιεστώτες. Μετά τούτο πάντες εν σώματι προπορευομένης της Φιλαρμονικής Βόλου μετέβησαν παρά την Υπερείαν κρήνην όπου επίσημον και πλούσιον γεύμα παρετέθη εις ό παρεκάθησαν πάσαι αι αρχαί, οι πρόεδροι των διαφόρων σωματείων και οι της ημέρας ρήτορες. Προπόσεις ηγέρθησαν πάμπολαι μεταξύ των οποίων και μία του κ Αδ. Νικολαΐδου υπέρ του εν Μελούνα Ελασσόνο, φονευθέντος κατά τον πόλεμον αιμινήστου Τ. Κλείτσα, ήτις προκάλεσε τα δάκρυα, καθ όσον απευθύνετο προς τον παριστάμενον οκταετή υιό του φονευθέντος⁶⁷²»

Από το 1913 μέχρι και το 1915 ο δήμος Παγασών αποφασίζει να διαθέσει χρήματα για την τέλεση μνημοσύνου υπέρ του τελευταίου αυτοκράτορα του

Ψήφισμα 20, 21-12-1917 για τον προϋπολογισμό χρήσης του έτους 1918, όπου προβλέπεται και το ποσό των 500δρχ για έξοδα τέλεσης μνημοσύνου υπέρ πεσόντων.

⁶⁷¹ Παράλληλα με τα ψηφίσματα του Δήμου, διαβάζουμε στον τοπικό τύπο σχετικά με τα μνημόσυνα : «Τελείται αύριο το πανελλήνιο μνημόσυνο του Ρήγα στο Βελεστίνο και για τον λόγο αυτό γίνεται σύσταση στην αξιότιμη διεύθυνση των θεσσαλικών σιδηροδρόμων να μεριμνήσουν για την άνετη μεταφορά του κοινού γιατί όπως υπογραμμίζεται η υπόθεσις είναι εθνική». Εφ. *Θεσσαλία* 24-5-1903

Η εφημερίδα *Θεσσαλία* δημοσιεύει ανακοίνωση του δημάρχου Βελεστίνου για την τέλεση εκεί μνημοσύνου υπέρ του Ρήγα και των πεσόντων στον ατυχή πόλεμο του 1897. Καλεί δε τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, τα διάφορα σωματεία, το φιλάρετο και φιλόθρησκο κοινό να παραστούν και να τιμήσουν την ιερή αυτή μυσταγωγία. Η εταιρεία των σιδηροδρόμων Θεσσαλίας ανταποκρινόμενη στο γεγονός ελάττωσε την τιμή των ναύλων προς Βελεστίνο ώστε να διευκολυνθεί η συρροή του κόσμου στην τελετή. Ακολουθούν δυο –τρεις δημοσιεύσεις της πρόσκλησης στα επόμενα φύλλα. ο.π. 23-5-1906.

⁶⁷² Εφ *Σκριπ* 20-5-1905

Βυζαντίου Κ. Παλαιολόγου, γεγονός που μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι την περίοδο αυτή επιχειρείται συμβολικά μια σύνδεση του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον Κ. Παλαιολόγο⁶⁷³. Η αναφορά στον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου και η έμμεση αναγωγή των αρετών του στο βασιλιά Κωνσταντίνο υπογραμμίζει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού και το γεγονός ότι ο σημερινός βασιλιάς θα οδηγήσει το εθνικό ιδεώδες στην αναγέννησή του. Ο παραλληλισμός αυτός που αρχίζει να εκτυλίσσεται μετά τον θρίαμβο των βαλκανικών πολέμων, θα βοηθήσει τον Κωνσταντίνο να αποτελέσει ένα διαχρονικό σύμβολο στην εθνική αντίληψη της κοινωνίας, η οποία στην πλειοψηφία της θα υποστηρίζει τις θέσεις του στη μετέπειτα διαμάχη του με τον Βενιζέλο.

Οι αρχές της πόλης διαθέτουν τα χρήματα για τα έξοδα κηδείας των νεκρών ηρώων αλλά βοηθούν και στην συντήρηση των άπορων οικογενειών τους. Κάποιες φορές μάλιστα βοηθούν συμπολίτες τους στην επαγγελματική τους αποκατάσταση. Για παράδειγμα δίνουν το δικαίωμα σε ανθρώπους που πολέμησαν για την πατρίδα και τώρα είναι αναξιοπαθόντες να λειτουργήσουν περίπτερο για το βιοπορισμό τους⁶⁷⁴. Μέσα από αυτές τις συμβολικές διαδικασίες συντελείται, καθ' υπόδειξιν της επίσημης πολιτείας και της δημοτικής αρχής, η κατασκευή ηρώων και επιβάλλεται η απότιση φόρου τιμής στο όνομά τους.

Το ενδιαφέρον που δείχνει η πολιτεία και η φροντίδα για την υστεροφημία των ηρωικώς πεσόντων προκαλεί συγκίνηση στο εθνικό λαϊκό αίσθημα και πείθει τους πολίτες για ανάλογες πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας όταν η πατρίδα τους καλέσει. Οι θυσίες των Ελλήνων ηρώων μέσα από την δημόσια και με κάθε ευκαιρία προβολή τους, αποτελούν έτσι παράδειγμα προς μίμηση για κάθε Έλληνα πολίτη, αλλά αυτό που επιτυγχάνεται κυρίως είναι αποτροπή της αμφισβήτησης του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα και της ιερότητας των εθνικών θεμάτων. Αυτά δεν αποτελούν πλέον τομέα της εξωτερικής πολιτικής του κράτους αλλά αναβαθμίζονται σε προσωπική υπόθεση του κάθε Έλληνα που οφείλει να μεριμνεί και να εργάζεται για την ευόδωσή τους. Η αμφισβήτησή τους ή η αντίθεση προς αυτά ισούται με αντεθνική στάση και εθνική προδοσία.

Στις περιόδους που το ελληνικό κράτος βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση ή σε πολεμική προπαρασκευή η δημοτική αρχή καταβάλλει αξιόλογες προσπάθειες για την υποστήριξη της επίσημης πολιτικής στο τοπικό επίπεδο, με τη σύναψη δανείων, όπως συνέβη τις παραμονές του ελληνοτουρκικού πολέμου που ο δήμος Παγασών σύναψε δάνειο για να αντιμετωπίσει η πόλη έκτακτες δαπάνες- και τη διεξαγωγή εράνων, για την αντιμετώπιση των αναγκών που προκύπτουν⁶⁷⁵. Η βασιλική

⁶⁷³ Βιβλίο Ψηφισμάτων, Ψήφισμα 47 της 17-5-1913 για διάθεση χρημάτων για την τέλεση μνημοσύνου υπέρ Αυτοκράτορα Κων/νου Παλαιολόγου. Ψήφισμα 27^α, 28-5-1914, για τη διάθεση 200δρχ για μνημόσυνο υπέρ Κων/νου Παλαιολόγου. Ψήφισμα 69, 19-6-1915, πίστωση 50δρχ για μνημόσυνο Κων/νου Παλαιολόγου.

⁶⁷⁴ ο.π. ψήφισμα 12, 21-1-1920 στο οποίο περιλαμβάνεται αίτηση του τραυματία πολέμου Μπασδέκη, φωτογράφου, να τοποθετήσει περίπτερο στην πλατεία Ελευθερίας. Ψήφισμα 28, 9-1-1921, για εξεύρεση χώρου για τοποθέτηση περιπτέρου για τους τραυματίες πολέμου Δ. Γκίκα και Ι. Μιλιοφίτου.

⁶⁷⁵ ο.π. ψήφισμα 19, 19-3-1897 για τη συνομολόγηση δανείου από το Δήμο. Η σύναψη του δανείου αυτού έγινε για να – όπως είπε ο δήμαρχος Αργύρης σε έκτακτη συνεδρίαση του Δημ. Συμβουλίου στις 9-4-1897- αντιμετωπιστούν έκτακτες περιστάσεις « ας το έθνος ημών ώστε διέρχεται συνεπεία του αρξομένου πολεμικού αγώνος οφείλει και ο ημέτερος Δήμος να ανταποκρίνεται εις τας εκάστοτε αναφουρέντας εκτάκτους και πολυδάπανους ανάγκας αυτού». Για τους λόγους αυτούς το δημοτικό

οικογένεια πρόθυμα συμμετέχει στην διοργάνωση εράνων, μέσω του πρίγκιπα Νικόλαου, για τη συγκέντρωση χρημάτων γιατί πρόκειται, κατά κάποιον τρόπο για οικογενειακή υπόθεση, αφού τα χρήματα που θα συγκεντρωθούν από τις εισφορές των πατριωτών θα διατεθούν «υπέρ των γενναίων πεσόντων» για το θάνατο των οποίων όμως ευθύνεται ο αδερφός του Κωνσταντίνος που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο εξαιτίας της επιπολαιότητάς του στην ήττα του 1897⁶⁷⁶.

Άμεσες πρωτοβουλίες λαμβάνονται για την εξυπηρέτηση των αναγκών των εθελοντών⁶⁷⁷, την περίθαλψη τραυματιών⁶⁷⁸, προσφύγων⁶⁷⁹, των ορφανών⁶⁸⁰ των

συμβούλιο οφείλει να εγκρίνει τη σύναψη του δανείου (100.000 δρχ) με την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας. Το συμβούλιο ενέκρινε την πρόταση παμψηφεί και το ψήφισμα αυτό εγκρίθηκε και από την Νομαρχία Λάρισας με την υπ' αριθμό 2, 18-4-1897 απόφαση.

⁶⁷⁶ ψήφισμα 32, 17-8-1898, για τη χορήγηση εκτάκτου πιστώσεως 400δρχ σαν συνδρομή στον έρανο που διέταξε ο πρίγκιπας Νικόλαος, υπέρ των γενναίων. Την πίστωση αυτή ενέκρινε και η νομαρχία Λάρισας με την υπ' αριθμόν 3439 της 31-8-1898 απόφασή της.

Ψήφισμα 12-9-1921 για τη διάθεση 2000δρχ στον έρανο του Δήμου υπέρ των μαχομένων στον πόλεμο στρατιωτών και διαχείριση του ποσού από την επιτροπή κυριών.

⁶⁷⁷ ψήφισμα 15,19-3-1897 για τη χορήγηση έκτακτης πίστωσης 1000δρχ για να αντιμετωπιστούν τα έξοδα που προέκυψαν από την περιποίηση και συντήρηση των εθελοντών του 1897.

Ψήφισμα 506, 17-5-1903 για την πίστωση 100δρχ για πληρωμή 1500 οκάδων χαρτιού που πήρε ο δήμος και κατασκεύασε στρώματα για τους τραυματίες του 1897.

Ψήφισμα 78,30-9-1912, για τη διάθεση 500δρχ για την αντιμετώπιση των αναγκών της επιστράτευσης όπως ο στρατωνισμός των διερχόμενων στρατιωτών.

⁶⁷⁸ Ψήφισμα 76,23-9-1913 για τη χορήγηση 200δρχ στο σύνδεσμο Κυριών Βόλου για πληρωμή του ρεύματος που κατανάλωσαν τα στρατιωτικά νοσοκομεία.

Ψηφίσματα 80, 81,23-9-1913 για την συνδρομή 10.000 και 5.000δρχ αντίστοιχα προς το Αχιλλοπούλειο Δημοτικό Νοσοκομείο για έξοδα νοσηλείας ασθενών και τραυματιών πολέμου και έξοδα κηδειών.

Ψήφισμα 89,26-9-1913, για τη συνδρομή 3000δρχ προς τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα για την συντήρηση Πτωχοκομείου και Ορφανοτροφείου.

Ψήφισμα 123, 23-12-1913 για την αγορά οικοπέδου προς ανέγερση Οικονομικού Συσσιτίου.

Βιβλίο ψηφισμάτων, ψήφισμα 136, 18-12-1914 για τη διάθεση 250δρχ προς τον τραυματία πολέμου Δ. Γεωργαλά.

Ψήφισμα 85, 24-5-1918 για την διάθεση 500δρχ για έξοδα λόγω της αφίξεως στο νοσοκομείο Βόλου τραυματιών πολέμου.

Ψήφισμα 98, 5-6-1918 για την διάθεση 6.000δρχ για κατασκευή βόθρων στα Δημοτικά σχολεία που χρησιμεύουν σαν Νοσοκομεία τραυματιών.

Ψήφισμα 77, 17-7-1920 για τη διάθεση 300δρχ προς τον τραυματία πολέμου και ανάπηρο Βασδέκη για να πάει στα λουτρά προς θεραπεία της αρθρίτιδας.

Ψήφισμα 179,12-9-1922 για τη διάθεση 10.000δρχ για την περίθαλψη τραυματιών που νοσηλεύονται στα νοσοκομεία του Βόλου.

⁶⁷⁹ ψήφισμα 201,27-1-1906, για τη διάθεση 200 δρχ για ενοίκιο οικημάτων για την εγκατάσταση προσφύγων από τη Ρωσία (Καυκάσιοι Έλληνες).

Ψήφισμα 227,8-6-1906, για τη διάθεση 1800 για την περίθαλψη Μακεδόνων προσφύγων και για άλλες ανάγκες της Μακεδονικής Ένωσης.

Ψήφισμα 360, 6-7-1907 για την διάθεση 3.000 δρχ προς την επιτροπή των εξ Ανατολικής Ρωμυλίας προσφύγων.

Ψήφισμα 84, 11-3-1908, όπου προβλέπεται το ποσό των 400δρχ για συμπλήρωση δαπανών της επιτροπής περίθαλψης προσφύγων.

Ψήφισμα 164, 20-10-1908, για τη διάθεση 200δρχ προς αποζημίωση γιατρού για την περίθαλψη προσφύγων.

αλύτρωτων Ελλήνων που χάθηκαν στις μάχες για την επικράτηση του ελληνισμού, των οικογενειών και των ορφανών των πεσόντων⁶⁸¹, για την κάλυψη των εξόδων

Ψήφισμα 124, 16-10-1910 ,για την παραχώρηση οικοπέδου στους εκ Στενημάχω πρόσφυγες για την ανέγερση σπιτιών.

Ψήφισμα 87, 26-11-1912, διάθεση 2.000δρχ για την περίθαλψη των εν Βόλω καταφυγόντων προσφύγων εκ Ηπείρου.

Ψήφισμα 7, 25-1-1913, για τη διάθεση 2000δρχ για την περίθαλψη των εν Βόλω καταφυγόντων προσφύγων Ηπειρωτών.

Ψήφισμα 15, 22-5-1914, για τη διάθεση 52 δρχ για έξοδα τροφής που χορηγήθηκαν στους πρόσφυγες εκ Θράκης.

Ψήφισμα 38, 6-6-1914 για τη χορήγηση 150 δρχ προς βοήθεια της πρόσφυγος Αριστέας Ρέντζου για την περίθαλψη του ασθενούς παιδιού της και 1000 δρχ για την περίθαλψη των διερχομένων εκ Μ. Ασίας καθημερινώς και προσωρινώς διαμενόντων στην πόλη του Βόλου προσφύγων.

Ψήφισμα 61, 8-7-1914, χορήγηση 1000δρχ για την περίθαλψη διερχομένων προσφύγων.

Ψήφισμα 81, 5-9-1914 χορήγηση 1000δρχ για τροφή και άλλα έξοδα των διελθόντων προσφύγων.

Ψήφισμα 83, 25-9-1914 χορήγηση 1000δρχ για παροχή τροφής και τοποθέτηση τζαμιών στο στρατόνα που διαμένουν οι πρόσφυγες.

Ψήφισμα 113,5-11-1914 και 124, 14-11-1914 για χορήγηση 75 δρχ και 500δρχ αντίστοιχα για αντικατάσταση τζαμιών και περίθαλψη προσφύγων που διαμένουν εκεί.

Ψήφισμα 58, 2-9-1916, χορήγηση 3000δρχ για κατασκευή απομονωτηρίου για τους προσβαλλομένους από πανώλη πρόσφυγες εξ Ανατολικής Ρωμυλίας και για την περίθαλψή τους.

Ψήφισμα 75,19-9-1916 και 80, 19-10-1916 για τη διάθεση 1000 και 1000δρχ αντίστοιχα για την περίθαλψη προσφύγων.

Ψήφισμα 125,25-8-1918, χορήγηση 200δρχ για διατροφή των αφικομένων προσφύγων.

Ψήφισμα 43, 6-5-1919 και 55,30-6-1919 για τη χορήγηση 1500 και 1000δρχ αντίστοιχα για τη διατροφή και περίθαλψη προσφύγων που ήρθαν από τη Ρωσία.

Ψήφισμα 177,12-9-1922, για την πίστωση 5000δρχ στον Μητροπολίτη Λάρισας πρόεδρο της κρατικής επιτροπής αποκατάστασης προσφύγων στη Λάρισα.

Ψήφισμα τα 195, 196,202,205, 22-9-1922 στα οποία προβλέπεται η διάθεση α. 10.000δρχ για κατασκευή ξύλινων αποχωρητηρίων για τους πρόσφυγες, β. 5.400 για μισθούς οδοκαθαριστών για την καθαριότητα των προσφύγων, γ. 3.200δρχ και 10 κιβώτια γάλα για άπορους πρόσφυγες, 21.440 για πληρωμή ψωμιού για τους πρόσφυγες..

Ψηφίσματα 194,, 200,201, 22-9-1922 σύμφωνα με τα οποία διατίθενται τα παρακάτω ποσά για τη λειτουργία του υπό ίδρυση νοσοκομείου των προσφύγων: α. 4.800δρχ για πληρωμή γιατρών που προσλήφθηκαν στο υπό ίδρυση νοσοκομείο, β. 4.320 δρχ για πληρωμή και άλλων γιατρών που προσλήφθηκαν για τις ανάγκες των εκ Μ. Ασίας προσφύγων στο υπό ίδρυση νοσοκομείο, γ. 3000δρχ για τη μισθοδοσία των νοσοκόμων του υπό ίδρυση νοσοκομείου.

Ψήφισμα 215, 7-10-1922 διάθεση 10.000δρχ για κατασκευή 4 πλυντηρίων για τα ρούχα των προσφύγων.

⁶⁸⁰ Ο δήμος Παγασών όταν πληροφορήθηκε την ίδρυση Εθνικής Σχολής στην Αθήνα ,που σκοπό είχε να περισυλλέξει τα παιδιά των φονευθέντων υπέρ Μακεδονίας αδελφών, και να τα αναθρέψει ελληνοπρεπώς έσπευσε να συνδράμει την προσπάθεια αυτή οικονομικά. Έτσι στον εισαγόμενο προς ψήφιση προϋπολογισμό εγγράφει πίστωση 1000δρχ προς επιψήφιση. Εφ. *Θεσσαλία* 20-10-1906.

⁶⁸¹ Βιβλίο Ψηφισμάτων, ψήφισμα 328,23-1-1907, στο οποίο αποφασίζεται η διάθεση 2.600δρχ ως συνδρομή στις οικογένειες των πεσόντων στη Μακεδονία Κ. Γαρέφη και Αφών Πολυχρόνου.

Ψήφισμα 100, 30-11-1916 στο οποίο αποφασίζεται η διάθεση 5.000δρχ υπέρ των οικογενειών των πεσόντων στις 18-11-1916.

Ψήφισμα 126,21-10-1909, στον προϋπολογισμό του δήμου για το 1910 προβλέπονται μεταξύ των δαπανών και 600δρχ σαν βοήθημα για τα ορφανά του Απόστολου και Νίκου Πολυχρόνου που σκοτώθηκαν στην Μακεδονία.

Ψήφισμα 54,23-6-1914, στο οποίο προβλέπεται βοήθημα 250 δρχ για τον πενόμενο Γαρέφη, πατέρα του πεσόντος στη Μακεδονία Κ. Γαρέφη.

κηδείας τους⁶⁸², την οικονομική στήριξη⁶⁸³ για τις οικογένειες των στρατευμένων, την επιχορήγηση των ιδρυμάτων⁶⁸⁴ που ασχολούνται με την περίθαλψη των απόρων οικογενειών των επιστράτων, την περίθαλψη των στρατιωτών ή που αναλαμβάνουν την ανατροφή ορφανών του πολέμου κ.α. Αίσθηση προκαλούν οι αποφάσεις του δημοτικού συμβουλίου να συνδράμει οικονομικά στην αγορά αεροπλάνων⁶⁸⁵ και την ναυπήγηση ναυαρχίδας⁶⁸⁶ τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων και μετά τη λήξη τους.

Επίσης στα πλαίσια της εξυπηρέτησης των καλών σχέσεων της χώρας αλλά και της πόλης του Βόλου ειδικότερα με τις σύμμαχες χώρες οργανώνει λαμπρή υποδοχή των αξιωματικών του Γαλλικού και Αγγλικού στόλου που επισκέπτονται την πόλη κατά τον ελλοιμισμό τους στο λιμάνι του Βόλου⁶⁸⁷. Η ενθουσιώδης

⁶⁸² ο.π. ψήφισμα 49, 23-5-1916 για τη χορήγηση πίστωσης 100δρχ για έξοδα μετάβασης στο Λαχανά, της Αμαλίας χας Δημάδη, προς μεταφορά των οστών του πεσόντος εκεί υιού της κατά τον ελληνοβουλγαρικών πόλεμο, εφέδρου ανθυπολοχαγού Ιωάννη Αρ. Δημάδη. Ψήφισμα 55, 26-6-1913 για τη διάθεση 500δρχ για ταφή των απόρων.

⁶⁸³ ο.π. ψήφισμα 80, 30-9-1912 με το οποίο αποφασίζεται η διάθεση 20.000δρχ για περίθαλψη απόρων οικογενειών των επιστρατευθέντων.

Ψήφισμα 20, 18-2-1913 για τη διανομή 3.000δρχ στις άπορες οικογένειες της πόλης μέσω του Συνδέσμου Κυριών.

Ψήφισμα 122, 13-11-1914, και 70, 19-6-1915 για τη διανομή 600δρχ και 300δρχ στις άπορες οικογένειες των υπηρετούντων στο Ναυτικό εφέδρων

Ψήφισμα 101, 12-12-1915 σύμφωνα με το οποίο η δημοτική αρχή εισφέρει 15.000δρχ για τις οικογένειες των απόρων επιστράτων.

Ψήφισμα 15, 6-2-1916 στο οποίο αποφασίζεται η διάθεση 16.000δρχ στους απόρους από το ποσό που είχε κατατεθεί στην τράπεζα για την ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Αγ. Νικολάου, ώστε να αποφευχθεί η διασάλευση της δημόσιας τάξης.

Ψήφισμα 17, 9-2-1917 χορήγηση του ποσού των 1500δρχ για την αγορά αποστειρωμένου γάλακτος Νεστέ για να διανεμηθεί στους απόρους.

Ψηφίσματα 104 και 112, της 2 και 7 -1-1921 αντίστοιχα για τη διάθεση 30.000δρχ για τις οικογένειες των απόρων επιστράτων της πόλης.

⁶⁸⁴ ο.π. ψήφισμα 77, 25-9-1912 με το οποίο αποφασίζεται η χορηγία 5000δρχ από το Δήμο για τη σύσταση ταμείου «Κοινωνικής Πρόνοιας Περίθαλψης» απόρων οικογενειών των επιστράτων.

Ψηφίσματα 2, 14-1-1913, 21, 18-2-1913, 30, 1-5-1913, 34, 2-5-1913, 52, 6-6-1913, 53, 26—6-1913, 72, 19-8-1913, 87, 26-9-1913, 102, 24-10-1913, 109, 19-11-1913, 118, 23-12-1913, για τη χορήγηση διαφόρων ποσών στο Ταμείο Κοινωνικής Πρόνοιας για την περίθαλψη των απόρων οικογενειών των επιστράτων του δήμου Βόλου για το έτος 1913.

Ψήφισμα 5, 4-2-1915 και 22, 30-1-1918 για την συνδρομή 700 και 2000δρχ αντίστοιχα στο τμήμα Ερυθρού Σταυρού Βόλου

Ψήφισμα 26, 14-2-1919, για τη χορήγηση 1230 δρχ για πληρωμή της αξίας 10 κιβωτίων γάλακτος Νεστέ που χορηγήθηκε στο Δήμο από το παράρτημα του Πατριωτικού Ιδρύματος Περίθαλψης στο Βόλο, το οποίο μοιράστηκε στους απόρους της πόλης.

⁶⁸⁵ ο.π. ψήφισμα 33, 24-5-1912, για την αγορά 2 αεροπλάνων. Σύμφωνα με έγγραφο του νομάρχη Αττικοβοιωτίας παρακαλείται ο δήμος Παγασών να ψηφίσει έκτακτη πίστωση για αγορά αεροπλάνων που θα στοιχίσουν 22.000δρχ τις οποίες μπορεί να πληρώσει σε δύο δόσεις. Επίσης ζητά τη σύσταση επιτροπών για τη συλλογή χρημάτων από την περιοχή του Βόλου και του Πηλίου.

⁶⁸⁶ ο.π. ψήφισμα 56, 8-7-1914 με απόφαση του Δήμου να συνδράμει με το ποσό των 30.000 την κεντρική επιτροπή που κάνει έκκληση για συλλογή χρημάτων για την αγορά ναυαρχίδας «Βασιλεύς Κωνσταντίνος».

⁶⁸⁷ ο.π. ψήφισμα 113, 19-11-1913 και 4, 2-1-1914 σύμφωνα με το οποίο διατίθενται 2000δρχ και άλλες 9.349,55 για την υποδοχή του Γαλλικού στόλου. Στο δεύτερο ψήφισμα αναφέρεται ακόμα ότι κατά την υποδοχή του γαλλικού στόλου μοιράστηκαν από το Δήμο σημαίες με κοντάρια στα σπίτια

υποδοχή που οργανώθηκε με την επιμέλεια της δημοτικής αρχής υπαγορευόταν από την πάγια θέση της επίσημης πολιτείας, για διατήρηση καλών σχέσεων με τις ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες στην πορεία της ζωής του νεόκοπου ελληνικού κράτους συνέβαλλαν στην εφαρμογή της αλυτρωτικής του πολιτικής, στα πλαίσια εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους.

Μέσα από το βιβλίο ψηφισμάτων του Δήμου αλλά και τα φύλλα των εφημερίδων φαίνεται η μεγάλη αύξηση του αριθμού των τραυματιών που οφείλει να περιθάλπει η δημοτική αρχή, αλλά και των προσφύγων που από το 1883 και εξής, προσφεύγουν στον ελλαδικό χώρο μέσω τον μεγαλύτερων λιμανιών του, όπως του Βόλου διωγμένοι από την εθνική πολιτική των άλλων βαλκανικών κρατών. Σαν αποτέλεσμα των βίαιων εθνικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια, η Ελλάδα δέχθηκε αξιοσημείωτο αριθμό προσφύγων. Από τον Ιούλιο του 1906 μέχρι το Δεκέμβριο του 1907, 40.000 έλληνες που ζούσαν στη Βουλγαρία αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους. Από αυτούς 30.000 ήρθαν σαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία⁶⁸⁸. Ήδη από το 1883 σύμφωνα με δημοσίευμα της *Θεσσαλίας* «Έφτασε στο Βόλο πενταμελής επιτροπή από τη Βάρνα της Βουλγαρίας η οποία θα περιοδεύσει στο εσωτερικό της Θεσσαλίας προκειμένου να βρει κατάλληλη περιοχή για την εγκατάσταση μεταναστών από την περιοχή εκείνη, οι οποίοι υποφέρουν από τους Βουλγάρους. Το παρόν εγχείρημα πρέπει να τύχει ευνοϊκής υποδοχής καθώς οι άνθρωποι αυτοί έχουν κάνει μεγάλους αγώνες εναντίον του πανσλαβισμού⁶⁸⁹».

Το φαινόμενο αυτό γνωρίζει μεγαλύτερη έξαρση με το ξέσπασμα του Ά Παγκοσμίου Πολέμου, την πολιτική κρίση της Ελλάδας που οδήγησε στον εθνικό Διχασμό και την επέμβαση των Συμμάχων, και τέλος με την Μικρασιατική εκστρατεία, η οποία σφραγίστηκε με την έλευση του μεγαλύτερου προσφυγικού κύματος που είχε γνωρίσει μέχρι τότε η Ελλάδα και η πόλη του Βόλου αναλογικά. Στην πόλη του Βόλου υπάρχει συνεχής ροή προσφύγων στην εξεταζόμενη περίοδο λόγω κυρίως της γεωγραφικής θέσης της πόλης, του λιμανιού που διαθέτει και του χαρακτηρισμού της ως εμπορικού και εργατικού κέντρου αργότερα. Η γειτνίαση της περιοχής με τη Μακεδονία και τη Θράκη αλλά και η σχετική της γειτνίαση με την Βουλγαρία και άλλες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης όπως ο Καύκασος, στις οποίες ζούσαν Έλληνες έδινε διέξοδο σε ελληνικούς πληθυσμούς που διώκονταν να καταφύγουν εκεί. Τέτοια ήταν και η περίπτωση των Ελλήνων από την Ανατολική Ρωμυλία που εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία και των Ελλήνων του Καυκάσου στη Ρωσία, αναζητώντας νέους τόπους εγκατάστασης στην Ελλάδα. Τους βοήθησε το γεγονός ότι ο Βόλος ήταν λιμάνι και μετά την άφιξή τους διασκορπίστηκαν στην περιοχή της Θεσσαλίας γιατί εκεί τους δόθηκε η υπόσχεση από το κράτος ότι μπορούν να εγκατασταθούν οριστικά και να αποκτήσουν γη.

και στα καταστήματα της πόλης. Τώρα η δημοτική αρχή ζητά από όσους δεν τις επέστρεψαν, ή να τις επιστρέψουν ή να τις πληρώσουν.

Ψήφισμα 45, 23-6-1914 στο οποίο αναγράφεται το ποσό των 725 δρχ για την πραγματοποίηση εκδρομής που διοργάνωσε ο δήμος για τους αξ/κούς του Αγγλικού στόλου στα Λεχώνια.

Ψήφισμα 46,5-3-1918 στο οποίο εγκρίνεται η κατασκευή των σημαιών των Συμμάχων, δηλ : Αμερικής, Αγγλίας, Γαλλίας, Σερβίας και Ιταλίας.

⁶⁸⁸ Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia, The rural settlement of Refugees 1922-1930*, Claredon Press – Oxford 2006, σελ 36.

⁶⁸⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 28-5-1883, φύλλο 438

Το ίδιο συνέβη μερικά χρόνια αργότερα με τους πρόσφυγες από τη Μ.Ασία., που πολλοί από αυτούς φτάνουν στο Βόλο εξαιτίας του λιμανιού και εγκαθίστανται εκεί γιατί η πόλη είναι βιομηχανικό κέντρο στο οποίο μπορούν να αναζητήσουν απασχόληση. Επίσης υπάρχει και τότε η προσδοκία της διανομής των τσιφλικιών για να αποκτήσουν γη. Οι εθνικοί ανταγωνισμοί στα Βαλκάνια ανάγκαζαν αρκετές φορές ένα μέρος του πληθυσμού να εγκαταλείψει την πατρίδα, του έστω και προσωρινά, για να σωθεί. Έτσι βρίσκουμε στο Βόλο πρόσφυγες από την Μακεδονία και την Ήπειρο αλλά αυτοί στην πλειονότητά τους επιστρέφουν στις πατρίδες τους όταν η κατάσταση ηρεμεί. Σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων, τουλάχιστον μέχρι την μικρασιατική καταστροφή, δεν φαίνεται να υπάρχει κεντρικός σχεδιασμός για την τακτοποίησή τους παρά μόνο γενικές κατευθυντήριες γραμμές.

Στην περίπτωση των ελλήνων της Βουλγαρίας αυτοί καλούνται να περιοδεύσουν στην περιοχή της Θεσσαλίας και να επιλέξουν που θα εγκατασταθούν, πράγμα που σημαίνει ότι η κεντρική διοίκηση προτιμά να εγκατασταθούν στην Θεσσαλία, και όχι κάπου αλλού, κρίνοντας ότι εκεί θα είναι ευκολότερη η αποκατάστασή τους και θα φανούν χρήσιμοι σε μια περιοχή που δεν είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη, αλλά έχει ανάγκη από εργατικά χέρια. Για όλους αυτούς τους ανθρώπους, η δημοτική αρχή έπρεπε να προνοήσει και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την προσωρινή τους εγκατάσταση και εξυπηρέτηση. Για τους λόγους αυτούς δαπανώνται χρήματα για την ενοικίαση χώρου για την προσωρινή διαμονή τους, για τη συντήρηση και την περίθαλψή τους, τα οποία διαθέτει η δημοτική αρχή «θεωρώντας ιερό καθήκον την ανακούφιση των αλύτρωτων αδελφών».

Η μακρόχρονη εμπλοκή της χώρας σε πόλεμο είχε σαν αποτέλεσμα να μεγαλώσει η ανάγκη των ασθενέστερων στρωμάτων για οικονομική υποστήριξη από τη δημοτική αρχή και τα κοινωφελή ιδρύματα καθώς τα άρρενα μέλη που ήταν υπεύθυνα για την συντήρηση των οικογενειών τους επιστρατεύονταν και οι οικογένειες βρίσκονταν πλέον σε ένδεια. Η περίθαλψη και η συντήρηση των ευπαθών ομάδων ήταν ενταγμένη στο πλαίσιο της κοινωνικής και εθνικής πολιτικής που ασκούσε η δημοτική αρχή η οποία κατέβαλλε σημαντικά κονδύλια για την υποστήριξή της. Η περίοδος 1912 -1922 είναι δύσκολη για όλους τους Έλληνες, επιστρατευμένους ή όχι, και η δημοτική αρχή ψηφίζει συχνές έκτακτες επιχορηγήσεις για την περίθαλψη των απόρων οικογενειών των επιστράτων, τις ανάγκες που έχει να αντιμετωπίσει ο δήμος λόγω επιστράτευσης, την περίθαλψη των προσφύγων που καταφεύγουν στην πόλη προσωρινά κ.α Το 1912 ο δήμος Βόλου αποφασίζει στη συνεδρίαση της 5-7-1912 να πληρώσει στο δημόσιο 20.000 δρχ ετησίως για την ανέγερση στρατώνων στην πόλη του Βόλου, και κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του δημοτικού Συμβουλίου της 5-9-1912, παρουσιάζεται έγγραφο του Υπουργείου Στρατιωτικών, με το οποίο η Κυβέρνηση εκφράζει τις ευχαριστίες της προς τη Νομαρχία Λάρισας και το Δήμο Παγασών για τη δωρεά της ανέγερσης των στρατώνων⁶⁹⁰.

Κλείνοντας το κεφάλαιο κρίνεται απαραίτητο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις: Η δημοτική αρχή Βόλου από την υπαγωγή της στη λειτουργία της ελληνικής διοίκησης και τη θεσμική της συγκρότηση, ανεξάρτητα από την πολιτική παράταξη που ηγούνταν αυτής, υπήρξε σταθερός εκφραστής της επίσημης εθνικής ιδεολογίας του ελληνικού κράτους. Η εκσυγχρονιστική αντίληψη ενός εκκολαπτόμενου αστισμού που κυριάρχησε τελικά στο κοινωνικό και πολιτικό τοπίο

⁶⁹⁰ Βιβλίο Ψηφισμάτων, Ψήφισμα 52, 5-7-1912.

της πόλης, συνδέθηκε άμεσα με την εθνική ιδεολογία και από κοινού διαμόρφωσαν την ιδεολογική της φυσιογνωμία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την επιβεβαίωση αυτής της θέσης αποτελεί η απόφαση του Δημάρχου Παγασών Ν. Γεωργιάδη να γκρεμίσει ένα μεγάλο μέρος των τειχών της μεσαιωνικής πόλης, που εμπόδιζαν τη νέα χάραξη του σχεδίου της πόλης. Αυτή η απόφαση ερμηνεύεται από την επιθυμία της δημοτικής αρχής να θέσει τις βάσεις για τον πολεοδομικό εκσυγχρονισμό της αναπτυσσόμενης πόλης και παράλληλα να σβήσει τα ίχνη του τουρκικού παρελθόντος της.

Η ίδρυση σχολείων και εκκλησιών, η άσκηση διοίκησης στα όρια του Δήμου και οι αρμοδιότητες στρατολόγησης και συγκέντρωσης των στρατιωτικών που βρίσκονταν υπό την εποπτεία της δημοτικής αρχής, συνδέθηκαν επίσης άμεσα με την ιστορική πορεία του Δήμου, όπως θα δούμε αναλυτικά για κάποιους από τους τομείς αυτούς σε επόμενο κεφάλαιο⁶⁹¹. Επομένως μέσα από την επιτήρηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, της διοίκησης και του στρατού που θεωρούνταν σημαντικά για τη λειτουργία και την πρόοδο του κράτους και της πόλης συντελούνταν και η εθνική αφύπνιση των ελληνοπαίδων, των πολιτών και των στρατιωτών. Σημαντικό ρόλο προς τον τομέα αυτό έπαιξε ο θεσμός της εκκλησίας.

Η δημοτική αρχή Γεωργιάδη ειδικά έθεσε την εκπαίδευση του λαού ως επικεφαλίδα του προγράμματός της για λόγους εκσυγχρονιστικούς και εθνικούς⁶⁹². Η ανάμειξη της επόμενης δημοτικής αρχής σε οποιαδήποτε καινοτόμα και ρηξικέλευθη δράση που σημειώνονταν στην πόλη— όπως η οργάνωση του Εργατικού Κέντρου και του δημοτικού Παρθεναγωγείου—πήγαζε πέρα από την επιθυμία της να ελέγχει και να χειραγωγεί, όπου ήταν δυνατόν, κάθε φορέα και από τις ανάγκες της σταδιακής αστικοποίησής της⁶⁹³. Η δημοτική αρχή εξέφραζε σε πολλές περιπτώσεις τα αιτήματα

⁶⁹¹ Σύμφωνα με τον νόμο της 27-12-1833 ο Δήμαρχος ήταν «η πρώτη εκτελεστική του Δήμου Αρχή, ενεργούσα και διεκπεραιούσα όλες τα δημοτικές υποθέσεις..... Αυτός ενεργείτην διοίκησιν του δήμου κατά τους καθεστώτας νόμους..... Οφείλει να εκτελεί ακριβώς ‘ολας τας παρά του Δημοτικού Συμβουλίου εντός της αρμοδιότητάς του εκδιδομένας νομίμους αποφάσεις..... Οφείλει δε προπάντων να ελέγχει τα αφορώντα του ταμείου του δημοτικού εισπράκτορος» επίσης από τον παραπάνω νόμο συναγόταν σαφώς ότι ο Δήμαρχος ήταν διφυές όργανο: «δημοτικός άρχοντας και κυβερνητικός δημόσιος λειτουργός ο οποίος συμμετείχε στην εκτέλεση πράξεων που ανάγονταν στην κυβέρνηση του κράτους ταυτόχρονα. Οι αρμοδιότητες του Δημάρχου ως επικεφαλής της δημοτικής αρχής αφορούσαν το διορισμό των υπαλλήλων της δημοτικής υπηρεσίας (άρθρο 42), την πληρωμή των δαπανών την εκπροσώπηση του Δήμου ενώπιον των Δικαστηρίων, κ.α. Οι αρμοδιότητες του ως κυβερνητικού οργάνου αφορούσαν τη στρατολογία, τις στρατιωτικές εισφορές, την κατάρτιση του καταλόγου των ενόρκων, την είσπραξη των δημοσίων φόρων (άρθρο 40), την τοπική και αγρονομική αστυνομία (άρθρα 15, 18, 91)». Σε ότι αφορά την εποπτεία των Δήμων μπορούμε να παρατηρήσουμε γενικά ότι οι δήμοι τίθενται «υπό την επιτήρησιν της κυβερνήσεως και υπό την υπαλληλίαν των Νομαρχών και των Επαρχων». Αναστασία Κατσάνου, *Δημοτικός και κοινοτικός κώδικας*, εκδ. Σάκκουλα, 1996, σελ 9.

⁶⁹² Η δημοτική αρχή Γεωργιάδη κατάλαβε ότι η καθολική και τελειότερη ανάπτυξη του λαού αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εμπορίου, της βιομηχανίας και της γεωργίας. Επίσης με την εκπαίδευση η επερχόμενη γενιά θα αποκτούσε χριστιανικό φρόνημα και θα γίνονταν πολίτες ικανοί να θυσιάσουν το ατομικό στο συμφέρον της πόλης και της πατρίδας γενικότερα, πολίτες που θα είχαν πίστη στο Θεό και αγάπη στην πατρίδα. Ν. Γεωργιάδη, *Λογοδοσία Δημάρχου Παγασών της Διοικήσεως και Διαχειρήσεως από του 1900 μέχρι του 1903, εν Βόλω*, Τυπογραφείον της «Θεσσαλίας» σελ 33.

⁶⁹³ Βιβλίο ψηφισμάτων, ψηφισμα 137, 24-9-1908 και 156, 8-10-1908 σύμφωνα με τα οποία :α. ο δήμος χορηγεί 1800δρχ για την συντήρηση του Παρθεναγωγείου προς ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών και β. Εγκρίνεται η σύσταση και η λειτουργία του Ανώτερου Παρθεναγωγείου των θηλέων και εκλέγεται επί τούτω επιτροπή που αποτελείται απο τους δημοτικούς συμβούλους Σαράτση, Μουσουρή, Φιλίτση, Ιωαννίδη και Αγγ. Κοκκολή υπο την προεδρία του Δημάρχου.

των αστικών δυνάμεων της πόλης, αλλά η νεωτερική διάθεση της γινόταν διστακτική όταν βρισκόταν αντιμέτωπη με την αντίδραση του συντηρητικού σώματος της κοινωνίας.

Η θεσμική αλλά και η φυσική δραστηριοποίηση των μελών στους παραγωγικούς, οικονομικούς, και ιδεολογικοπολιτικούς τομείς ενίσχυε το κύρος της σαν φορέα χάραξης πολιτικής στα πλαίσια της πόλης και εξασφάλιζε την υποστήριξη της κοινωνίας. Η προστασία και η οικονομική υποστήριξη Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και εκπολιτιστικών συλλόγων προάγει το κοινωνικό έργο που έχει αναλάβει ο Δήμος Παγασών, προωθεί τη μόρφωση των πολιτών και συμβάλλει στην ομογενοποίηση της κοινωνίας και την άμβλυση των κοινωνικών αντιθέσεων. Η πολιτική αυτή διαταράσσεται, βέβαια σε περιόδους κρίσης όταν τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα βιώνουν την εξαθλίωση και την εκμετάλλευση από τις ισχυρότερες ομάδες ή όταν η επίσημη πολιτική τα αφήνει απροστάτευτα στην κερδοσκοπική διάθεση ισχυρών οικονομικών παραγόντων. Σε άρθρο με τίτλο Υπερτιμήσεις Σίτου και Αλεύρων στο Πήλιο διαβάζουμε ότι: «ο Νομάρχης Λάρισας κ. Πασχάλης ερχόμενος στο Βόλο προέβη σε νέο προσδιορισμό της αύξησης της τιμής του σιταριού και των αλεύρων, γεγονός που εξέγειρε τους Βολιώτες και τους Πηλιορείτες. Το ίδιο είχε κάνει ο Νομάρχης πριν τρεις μήνες και η τότε κυβέρνηση φάνηκε πρόθυμη να τον ακούσει αλλά οι έντονες διαμαρτυρίες των Συντεχνιών και των Σωματείων του Βόλου και η έκθεση του τότε αστυνόμου Βόλου κ. Καράμπελα που συνηγορούσε υπέρ της μη αύξησης, ματαιώσε την αύξηση, αλλά είχε σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση του αστυνόμου γιατί τόλμησε να αντιταχθεί στη δυσβάστακτη αύξηση του ψωμιού. Ο πρωθυπουργός κ. Γούναρης και ο υπουργός εσωτερικών κ. Τριανταφυλλάκος μόλις πληροφορήθηκαν την εξέγερση του λαού του Πηλίου και μετά από σύσταση φιλικά προσκείμενων προς την κυβέρνηση πολιτικών του ν. Λαρίσσης διέταξαν τις αρμόδιες υπηρεσίες να τους στείλουν προς μελέτη τα υπομνήματα των συντεχνιών Βόλου και τις εκθέσεις των εκεί αρχών για το ζήτημα. Πιθανόν να ματαιωθεί η αύξησης και ο Νομάρχης να μετατεθεί, ενώ ο κ. Καράμπελας θα επιστρέψει στο Βόλο⁶⁹⁴».

Στις περιπτώσεις αυτές η δημοτική αρχή συνήθως καλείται να παίξει το ρόλο διαιτητή, προσπαθεί κάποιες φορές να αμβλύνει την δυσχέρεια και την εξαθλίωση των στρωμάτων αυτών ή, στη χειρότερη περίπτωση, επιλέγει την οδό της ουδετερότητας⁶⁹⁵. Στον αντίποδα αυτής της πολιτικής σύμφωνα με δημοσίευμα ο δήμαρχος Γκλαβάνης κατηγορείται ότι επωφελούνταν από τη δυσμενή συγκυρία σχετικά με τη διάθεση σιτηρών και αλεύρων στην αγορά για να αυξήσει την προσωπική του περιουσία «Στο Βόλο ο φίλος της κυβέρνησης κ. Γκλαβάνης πέτυχε, όπως λένε άνθρωποι της πόλης την ανάκληση του αστυνόμου γιατί συμβούλευσε τους γαιοκτήμονες να σπείρουν ένα είδος τρίμηνου σιταριού, που σπέρνεται δηλ. τον Μάρτιο και θερίζεται τον Ιούνιο. Η μετακίνησή του αστυνόμου οφείλεται στο ότι (ακούστηκε!) κατέκρινε τη μη κατάργηση του πρόσθετου φόρου που επιβάλλονταν στα άλευρα, η οποία θα απέφερε στον κ. Κ. Γκλαβάνη πρόσθετα κέρδη σαν αλευροβιομήχανο». Κάποιοι άλλοι καταγγέλλουν τον Δήμαρχο γιατί σαν

⁶⁹⁴ Εφ. Σκριπ 18-3-1915

⁶⁹⁵ Βιβλίο Ψηφισμάτων, Ψηφίσματα 8, 9-2-1917 και 6, 18-11-1921 στα οποία αποφασίζονται αντίστοιχα: α. η εκτέλεση διαφόρων δημοτικών έργων για την ανακούφιση των πασχουσών εργατικών τάξεων με τη σύναψη δανείου, β. Συνδρομή 25.000δρχ για την ανακούφιση των πασχόντων από την ανεργία καπνεργατών. Επίσης την κατάρτιση επιτροπής για τη συλλογή εράνων και παράκληση προς την κυβέρνηση να πάρει τα απαραίτητα μέτρα προς το σκοπό αυτό

Βενιζελικός είχε καταφέρει να σταλεί ο γιος του, που υπηρετούσε σαν δεκανέας στην Κοζάνη, από την κυβέρνηση σαν μέλος επιτροπής στην Αμερική, με αδρό επίδομα τριάντα δρχ. την ημέρα και από εκεί έστειλε σιτηρά στον πατέρα του κ. Γκλαβάνη συμβάλλοντας τα μέγιστα στην ανάπτυξη της πατρικής περιουσίας⁶⁹⁶».

Ο Κ.Γκλαβάνης δεν φαίνεται να λογοδότησε για τις παραπάνω κατηγορίες, αντίθετα μάλιστα, υπήρξε ο μακροβιότερος δήμαρχος του Δήμου Παγασών αφού κράτησε το αξίωμά του από το 1908 μέχρι το 1924, δηλαδή ήταν δήμαρχος όταν ήταν πρωθυπουργός ο Βενιζέλος, στην περίοδο του Διχασμού και στην συνέχεια στις επόμενες πολιτικές αλλαγές⁶⁹⁷. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το 1911 δεν έγιναν εκλογές λόγω των επικείμενων αλλαγών στη δημοτική νομοθεσία και των Βαλκανικών πολέμων που ακολούθησαν. Η θητεία των τότε δημάρχων παρατάθηκε για τρία χρόνια ακόμα. Με την επάνοδο του Βενιζέλου και για την περίοδο 1917-1920, αν και στο Βόλο τυπικά δήμαρχος ήταν ο κ. Γκλαβάνης επανεκλεγμένος το 1914, ο δήμος διοικούνταν από μία «Εκτελεστική Επιτροπή» η οποία όμως είχε την συγκατάθεση του «λαού του Βόλου» (sic!). Μπορούμε εδώ να υποθέσουμε ότι ο Κ. Γκλαβάνης αν και πολιτικά χαρακτηριζόταν Βενιζελικός αρχικά, στη διάρκεια του Διχασμού άλλαξε μάλλον στρατόπεδο και γιαυτό το διάστημα 1917- 1920 δεν είχε την διοίκηση του δήμου, αν και δήμαρχος. Μια άλλη υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι ο συγκεκριμένος δήμαρχος διέθετε την αναγκαία προσαρμοστικότητα ώστε να συνεργάζεται με όλες τις κυβερνήσεις και να επωφελείται από τις σχέσεις του μ'αυτές προκειμένου να αποκομίζει και προσωπικά κέρδη. Ανάλογη προσαρμοστικότητα είχε επιδείξει και στην περίπτωση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου, στην ίδρυση του οποίου είχε συμφωνήσει ως επικεφαλής της δημοτικής αρχής, αλλά όταν ξέσπασαν τα Αθείκιά κάτω από την πίεση και του δημοτικού συμβουλίου αναγκάστηκε να ζητήσει την κατάργηση του σχολείου γιατί δεν ήθελε να συγκρουστεί με την εκκλησία και την συντηρητική κοινή γνώμη.

Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις συγκεκριμένες πρακτικές που άσκησε η Δημοτική Αρχή Βόλου για να προκαλέσει την συστράτευση των πολιτών στα εθνικά θέματα και την εθνική τους αφύπνιση, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Δήμος Βόλου ως θεσμικός φορέας υποστήριξε την πολιτική του κράτους στα εθνικά ζητήματα και την προήγαγε με την αμεσότητα της επικοινωνίας που διέθετε με τους πολίτες του⁶⁹⁸. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική στη διάδοση της εθνικής πολιτικής και ιδεολογίας και μέσα από συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, που περιγράψαμε παραπάνω πέτυχε τη διάχυση των εθνικών ιδεών σ' ολόκληρη την τοπική κοινωνία και την μετέτρεψε σε θιασώτη του αλυτρωτισμού της Μ. Ιδέας.

⁶⁹⁶ Εφ. Σκριπ 2-9-1916

⁶⁹⁷ Εφημερίδα *Ελευθερία* της Λάρισας 14-11-2010

⁶⁹⁸ Βιβλίο Ψηφισμάτων, Ψηφίσματα 74, 26-5-1918 για τη χορηγία έκτακτης πίστωσης 500δρχ προς το Νομάρχη Λάρισας για την όσο το δυνατόν ευρύτερη διάδοση δια παντός μέσου, των εν τη βουλή γενομένων δηλώσεων του υπουργού των εξωτερικών περί των απηνών διωγμών των Ελλήνων στη Βουλγαρία και ψήφισμα 170,10-12-1918 για τη χορηγία 600δρχ στο Νομάρχη Λάρισας για δαπάνες που έκανε σε διάφορες εθνικές ανάγκες.

Ψήφισμα 160, 21-3-1922, με το οποίο το Δημοτικό Συμβούλιο υποβάλει ψήφισμα διαμαρτυρίας προς την εθνοσυνέλευση και προς τους αντιπροσώπους των Μ. Δυνάμεων που οι κυβερνήσεις τους σφαγιάζουν τα δίκαια της ελληνικής φυλής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης ως θεσμού στην ελληνική πραγματικότητα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα θεωρείται άμεσα συνδεδεμένη με τη γένεση και τη σταθεροποίηση του νέου κράτους. Η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ενισχύει την σύνδεση του Έθνους με την Παιδεία⁶⁹⁹. Οι λέξεις « Έθνος», « Πατρίδα», « Ελευθερία», « Πεφωτισμένη Ευρώπη» είναι συνυφασμένες με τη λέξη « Εκπαίδευση» σχεδόν σε όλα τα κείμενα της δεκαετίας του 1820 που προωθούν την επέκταση και τη θεσμοποίηση της εκπαίδευσης

Το ελληνικό πρωτοβάθμιο σχολείο, συγκροτείται, ως κρατικός θεσμός, από τη στιγμή που συγκροτείται το σύγχρονο ελληνικό κράτος. Για την δημιουργία της δομής του και τον προσδιορισμό των στόχων του, δεν θα αποτιμηθούν οι ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, αλλά οι ειδικοί θα ανατρέξουν στα κράτη εκείνα της Δ. Ευρώπης προς τα οποία τρέφουν μεγαλύτερο σεβασμό, ή νοιώθουν κάποια οικειότητα, για να δανειστούν εκπαιδευτικά μοντέλα, αρχές και στόχους που θα μεταφυτεύσουν συστηματικά και με μεγάλη επιμονή στη ρευστή ελληνική πραγματικότητα.

Στην πορεία ωστόσο, θα προβληθεί η ανάγκη της ανανέωσης του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε να εξυπηρετήσει τη μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών δομών του κράτους. Έτσι στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα τέθηκαν οι βάσεις για την αστική, φιλελεύθερη μεταρρύθμιση που εφαρμόστηκε από την κυβέρνηση Τρικούπη. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο⁷⁰⁰ για παράδειγμα, αφού παρέμεινε στη ζωή για έξι περίπου δεκαετίες καταργήθηκε με το διάταγμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1880, και αντικαταστάθηκε από το συνδιδασκτικό σχολείο. Κατά τον Σβωρόνο⁷⁰¹, μεταξύ 1856 και 1909 τέθηκαν οι θεσμικές και πολιτικές βάσεις για την παγίωση μιας κρατικής δομής με όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός αστικού κράτους, χωρίς ωστόσο αυτό να αντιστοιχεί ακόμα στην επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων και τρόπου παραγωγής.

Μέσα σ' αυτό το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο, η εκπαίδευση του λαού, θεωρείται βασική προϋπόθεση για την αποκρυστάλλωση ενός κοινοβουλευτικού δημοκρατικού καθεστώτος και για τον αστικό εκσυγχρονισμό. Στο λόγο των φιλελεύθερων διανοούμενων της εποχής και στα γενικά νομοθετικά κείμενα, η εκπαίδευση του λαού κατέχει μια πολύ εξέχουσα θέση και περιβάλλεται με μια τεράστια πολιτική και κοινωνική σημασία: προϊόν του σχολείου όφειλε να είναι ο ελεύθερος, ηθικός και πολιτικά ενεργός άντρας πολίτης.. Παράλληλα η

⁶⁹⁹ Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, εκδ Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σελ 34, 45

⁷⁰⁰ Η κατηγορία που βάρυνε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο και οδήγησε στην αντικατάστασή του ήταν η αποτυχία του στο ρόλο της «ηθικής διαπαιδαγώγησης» τον οποίο είχε κληθεί να διαδραματίσει κατά πρώτο λόγο, όταν πρωτοθεσπίστηκε. ο.π σελ 227.

⁷⁰¹ Ν. Σβωρόνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, 1976, σελ 90

εκπαίδευση γινόταν και το μέσον διάχυσης της εθνικής ιδεολογίας σε ευρύτερα πληθυσμιακά στρώματα⁷⁰².

Το εκπαιδευτικό σύστημα που προέκυπτε μέσα από μια σειρά νόμων και διαταγμάτων δείχνει ότι, αν και δεν σημειώθηκε καμία πρωτοτυπία όσον αφορά την αναμόρφωση του πρωτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος, το κράτος αναλαμβάνει πλέον ξεκάθαρα το ρόλο του. Αυτό θα είναι από εδώ και εμπρός ο κύριος παραγωγός της εκπαιδευτικής πολιτικής και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα θα αποτελέσουν -σύμφωνα με την ορολογία του Althusser - «ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους». Κατά την περίοδο 1882-1895 με τα διατάγματα 1882, 1890, 1893, 1895... καθιερώθηκε το καθεστώς του «ενιαίου βιβλίου» για μάθημα σε κάθε κλάση για όλα τα πρωτοβάθμια σχολεία και οι τρόποι σύνταξης και επιλογής αυτών των βιβλίων⁷⁰³. Τα νομοσχέδια «Ευταξία» που εισηγείται το 1899 διατυπώνουν μια ολοκληρωμένη αστική αντίληψη για το σχολείο και τη σχέση του με την κοινωνία.

Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα δύο θα είναι οι βασικοί προβληματισμοί αναφορικά με την εκπαίδευση: α. το αίτημα του προσανατολισμού της προς τον τομέα των πρακτικών γνώσεων, και β. το ζήτημα της γλώσσας στην οποία θα γίνεται η εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό θα αποτελέσει και το εφελτήριο για την εκδήλωση των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ αρχαϊστών και δημοτικιστών και σύντομα η γλωσσική διαμάχη θα συναρτηθεί αμετάκλητα με κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες⁷⁰⁴.

Και οι δύο πλευρές τόνιζαν την εξυτηρέτηση του εθνικού συμφέροντος που επιτυγχάνεται με τη χρήση της μιας ή της άλλης γλώσσας. Οι δημοτικιστές όμως υποστήριζαν τη θέση τους για τη χρήση της δημοτικής με ένα επιχείρημα άμεσα συνδεδεμένο με τα εθνικά ζητήματα: τη διάδοση της γλώσσας στην περιοχή της Μακεδονίας, στην οποία η ελληνική δεν ήταν η μητρική γλώσσα μεγάλου μέρους του εκεί πληθυσμού. Μόνο η δημοτική, κατά την άποψή τους θα μπορούσε να μεταβάλει τους εκεί σλαβόφωνους πληθυσμούς σε ελληνόφωνους και να ανταγωνιστεί επί ίσοις όροις τον βουλγαρικό εθνικισμό που κέρδιζε έδαφος έναντι του ελληνικού με την χρήση μιας καθημερινής γλώσσας⁷⁰⁵. Μια πρώτη απόπειρα εφαρμογής του εκπαιδευτικού προγράμματος των δημοτικιστών στη μέση εκπαίδευση έγινε με τη μεταρρύθμιση Τσιριμώκου το 1913⁷⁰⁶. Τα επτά νομοσχέδια που κατέθεσε στη Βουλή στις 21-11-1913 κατέχουν εξέχουσα θέση στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και αποτελούν την κατεξοχήν προσπάθεια αστικής μεταρρύθμισης του 20^{ου} αιώνα και ταυτόχρονα το πιο διάσημο παράδειγμα της μεταρρύθμισης που δεν έγινε. Η πρώτη πραγματική μεταρρύθμιση, υπό την

⁷⁰² Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, 1977, σελ 17-19

⁷⁰³ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Αθήνα, 1942, σελ 97-105

⁷⁰⁴ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και Εξουσία*, Το χρονικό μιας καταστολής. Κείμενο 12, Ολκός, σελ 167.

⁷⁰⁵ Στρατής Μπουρνάζος, *Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ τ. Α2, εκδ Βιβλιόραμα, σελ.237

⁷⁰⁶ ο.π. σελ 246

έννοια ότι εφαρμόστηκε έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα, που αφορούσε στην εκπαίδευση ήταν αυτή του 1917.

Για πρώτη φορά τότε εισάγεται η δημοτική γλώσσα στη στοιχειώδη εκπαίδευση και μαζί της νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις και προσανατολισμός στην παιδεία. Μέσα από τα διατάγματα της μεταρρύθμισής που αφορούν θέματα διοικητικά και εκπαιδευτικά, γίνεται ορατός και ένας ακόμα στόχος που αφορά άμεσα την εκπαίδευση, ο ιδεολογικός. Οφείλει η εκπαίδευση να καλλιεργήσει στους Έλληνες μαθητές μια εθνική συνείδηση που να προσανατολίζεται στο παρόν της χώρας και να προσβλέπει με αισιοδοξία στο μέλλον της⁷⁰⁷. Οι εκλογές όμως του 1920 και η επιστροφή στην εξουσία του αντιβενιζελικού συνασπισμού θα ακυρώσουν τις παραπάνω μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Η νομοθετική μεταβολή που περιγράψαμε παραπάνω είχε σαν αποτέλεσμα να επέλθει μια ομοιομορφία στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως αυτή εφαρμοζόταν σ' όλη την ελληνική επικράτεια. Εκτός από το πρωτοβάθμιο σχολείο η ίδρυση και λειτουργία των γυμνασίων των οποίων ο αριθμός πολλαπλασιάζεται στη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα- σε συνδυασμό με το Πανεπιστήμιο που λειτουργεί από το 1837- θα ενισχύσουν την εκπαιδευτική διαδικασία ως θεσμό που προωθεί την κοινωνική κινητικότητα. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το Πανεπιστήμιο αργότερα αποτελούν την κύρια πηγή παραγωγής δημοσίων υπαλλήλων - το ποσοστό των οποίων είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια επανειλημμένα άλλων κοινωνικών στρωμάτων- φοιτητών και κατοπινών στελεχών της δημόσιας διοίκησης καθώς και επιφανών εκπροσώπων της δημόσιας ζωής⁷⁰⁸.

Ο κρατικός συγκεντρωτισμός και ο έλεγχος, που χαρακτήριζε την εκπαιδευτική διαδικασία, διευκόλυναν και το έργο της κρατικής διοίκησης γενικότερα καθώς επέβαλλαν κανονιστικές ρυθμίσεις στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και επιζητούσαν την πειθαρχία σ' αυτούς από ένα σχετικά μεγάλο τμήμα του πληθυσμού - των μαθητών, των γονιών, των εκπαιδευτικών και των υπόλοιπων δημοσίων ή δημοτικών υπαλλήλων που εμπλέκονταν σ' αυτό -.

Στις αρχές του νέου αιώνα επισημαίνεται η εθνική αποστολή του σχολείου η οποία αποκτά βαρύνουσα σημασία καθώς κρίνεται αναγκαία η εθνική διαπαιδαγώγηση των «ελληνοπαίδων» θεωρούμενη μέσα από το πρίσμα της ανάπτυξης των αντιμαχόμενων βαλκανικών εθνικισμών⁷⁰⁹. Επιπλέον εισάγεται και ένα νέο στοιχείο στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, αυτό της ανάπτυξης κανόνων υγιεινής στα σχολεία. Η παράμετρος αυτή συνδέεται βέβαια με τις άσχημες συνθήκες που παρουσιάζουν τα ελληνικά διδακτήρια και την κακή υγεία των μαθητών, αλλά παράλληλα εντάσσεται και στο πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών που κυριαρχεί στο χώρο της βαλκανικής.

⁷⁰⁷ Στο πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1917 καταγράφεται μια σαφής μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη δόξα των αρχαίων προγόνων στην καλλιέργεια των αξιών της νέας ελληνικής κοινωνίας και του νεοελληνικού πολιτισμού ο.π. σελ 264

⁷⁰⁸ *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Α' σελ 5.

⁷⁰⁹ Στην περίοδο αυτή αναβαθμίζεται το μάθημα της γυμναστικής και των αθλοπαιδιών γενικότερα που αποσκοπούν στην σωματική αναγέννηση του έθνους. Βασιλικό διάταγμα :περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής. Υπογραφή Ευταξία, εκδίδεται σε εκτέλεση του νόμου ΒΚΧΑ, *Εφημερίς της κυβέρνησεως* αρ225, τεύχος Α' 29-11-1899

Η καθυστέρηση της ελληνικής πολιτείας στον τομέα της σχολικής υγιεινής κρινόταν με αυστηρότητα που ενισχυόταν από την αναφορά στα παραδείγματα άλλων βαλκανικών κρατών, όπως αυτό της Βουλγαρίας, που είχαν να επιδείξουν μια σχετική πρόοδο τόσο στο θέμα των σχολικών κτιρίων όσο και σε εκείνο της σχολιατρικής υπηρεσίας. Οι προσπάθειες των αντιπάλων κρατών στον τομέα της σχολικής υγιεινής εκλαμβάνονται σαν προσπάθειες ανάπτυξης της φυλής και επομένως συμβάλλουν στην καλύτερη πολεμική προετοιμασία. Το βραβείο που απονεμήθηκε στη Βουλγαρία στη διεθνή έκθεση του Παρισιού το 1900 για τα εκθέματα των δημοτικών της σχολείων, συνδέεται με τις εθνικές περιπέτειες της Ελλάδος και σχολιάζεται ως εξής από τον Γ. Δροσίνη: «Θα έλθω βεβαίως και εις ημάς η συναίσθησις αλλά φοβούμαι μήπως έλθω πολύ αργά. Δυστυχώς το πάθημα του 1897 παρήλθεν άκαρπον, ο σίδηρος του πολέμου δεν έκαυσε αρκετά τη σάρκα μας»⁷¹⁰.

Συνολικά η εκπαιδευτική πολιτική, ως κύριο εργαλείο αναπαραγωγής της ιδεολογίας του ελληνικού αστικού κράτους, θα αποτελέσει το κύριο μέσο δόμησης της εθνικής ιδεολογίας σ' όλη τη χώρα. Η εφαρμογή ενός ενιαίου και υποχρεωτικού, - θεωρητικά, - πρωτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος θα συντελέσει στην ενοποίηση του ελλαδικού χώρου αλλά και στην κοινωνική και ταξική διαστρωμάτωση.

Το Πανεπιστήμιο

Το Πανεπιστήμιο, η κορυφή της εκπαιδευτικής δομής του κράτους, δήλωσε με την ίδρυσή του ήδη από το 1837 τη στενή του σχέση με το κράτος και αποτέλεσε ένα από τα κύρια όργανα ανάπτυξης και αναπαραγωγής της εθνικής ιδεολογίας. Οι πανεπιστημιακοί καθηγητές ζητούν το 1844 να αντιπροσωπεύονται στην ελληνική Βουλή⁷¹¹ και η ελληνική Βουλή ανταποκρίνεται θετικά στο αίτημα αυτό⁷¹². Το καθηγητικό σώμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, που ανήκε στην ανώτατη κρατική υπαλληλική ιεραρχία, κατείχε υψηλή κοινωνική θέση και φρόντιζε να προβάλλει τη διάκριση αυτή με κάθε τρόπο και σε κάθε περίπτωση που θεωρούσε ότι τα συμφέροντά του απειλούνταν⁷¹³. Ήταν φυσικό επομένως η ενίσχυση της επαγγελματικής θέσης και του γοήτρου που απολάμβαναν οι πανεπιστημιακοί να συνδέεται άρρηκτα με την ενίσχυση του ρόλου του Πανεπιστημίου. Ιδιαίτερα για τους καθηγητές της

⁷¹⁰ Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, Υγιεινής παραγγέλματα: Το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, σελ 1-4, στο 20^ο Διεθνές Συνέδριο, *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*
www.elemedu.upatras.gr/synedria/synedrio2/praktika/theodorou.htm

⁷¹¹ Αίτηση των Καθηγητών του Πανεπιστημίου, 1844, Α. Δημαράς (2003) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας 1821-1894*, τ. Α' εκδ. Εστία, Αθήνα (1989) σελ 104-107

⁷¹² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Εθνικής Συνέλευσης*, Συνεδίαση ΝΘ' 22-2-1844 εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1844, σελ 532-533.

⁷¹³ Για παράδειγμα όταν διακυβεύονταν συμφέροντα ή διεκδικήσεις του καθηγητικού σώματος όπως η οικονομική τους αναβάθμιση, η μονιμότητα, ή το όριο ηλικίας. Περσεφόνη Σιμενή, Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι μεταρρυθμίσεις για την ανώτατη εκπαίδευση 1904-1926. Ομιλία στο συνέδριο του Ιστορικού Αρχείου του πανεπιστημίου Αθηνών, Πανεπιστήμιο και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Ιστορικές προσεγγίσεις, Αθήνα 7-8 Ιανουαρίου 2007, σελ 4

Φιλοσοφικής Σχολής, μπορεί κανείς να πει ότι το κύρος τους επαυξάνει ο διορισμός τους σε μια Σχολή, η οποία, όπως αναφέρει το 1909 ο Σπ. Λάμπρος (1851-1919), «ου μόνον την γλώσσαν εμπεδούσα και υψόνουσα και εις την επιστήμην καθ'όλου προαλείφουσα, αλλά και χρησιμεύουσα ως κυριώτατος ενωτικός δεσμός των απανταχού γής Ελλήνων»⁷¹⁴.

Ο ρόλος που αποδίδεται στο Πανεπιστήμιο από την αρχή δεν περιορίζεται απλά και μόνο στην διάδοση της επιστημονικής γνώσης αλλά είναι ακόμα πιο ουσιαστικός καθώς αφορά στην διαμόρφωση της πεμπτουσίας του ελληνικού κράτους, δηλαδή στην δημιουργία της ελληνικής ταυτότητας του Έθνους⁷¹⁵. Τα εθνικά ζητήματα και οι εθνικές διεκδικήσεις παίρνουν μορφή και αποκτούν φωνή όχι μόνο στις συνεδριάσεις της Βουλής αλλά και στα πανεπιστημιακά έδρανα καθώς καθηγητές και φοιτητές συμβάλλουν στη μορφοποίηση και αναπαραγωγή του οράματος της Μ. Ιδέας και της αναγωγής του σε υπέρτατο εθνικό στόχο⁷¹⁶. Σύμφωνα με τον Κ. Δημαρά «όταν συζητάμε για την πολιτικοποίηση των φοιτητών, ξεχνάμε πολλές φορές ότι αυτή αποτελεί κρατικό αίτημα, ζητείται από την ίδια την πολιτεία, βαλμένο μέσα στο ίδιο το ιδρυτικό του Παν/μίου. Η πολιτική δηλαδή θεώρηση, δεν είναι απλώς επιτρεπτή στον ακαδημαϊκό πολίτη, αλλά είναι φανερό ότι επιβάλλεται σ' αυτόν, ως υποχρέωση και σιωπηρή σύμβαση η οποία τον δένει με την πολιτεία»⁷¹⁷

Επιπλέον η ιδεολογική συμπίεση του Πανεπιστημίου με το κράτος, εμπλουτισμένη με θρησκευτικές αποχρώσεις της επίσημης ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα στην κατασκευή, τη διάδοση και την υπεράσπιση της εθνικής ιδεολογίας⁷¹⁸. Η συμμετοχή των φοιτητών σε επεισόδια, όπως τα Ευαγγελικά το 1901 και τα Ορεστιακά το 1903, ενώ φαίνεται να υποκινείται από την θέση τους στο γλωσσικό ζήτημα, έχει βαθύτερα αίτια που είναι άμεσα συνδεδεμένα με τις εθνικές επιδιώξεις σε σχέση με τον σλαβικό κίνδυνο.

⁷¹⁴ Σπ. Π. Λάμπρος (1909), *Υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών προς την Βουλήν περί των νομοσχεδίων της μέσης εκπαιδύσεως*, Τυπογραφείον Εστία, Κ. Μάισερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα, σελ 12.

⁷¹⁵ Ο διττός σκοπός του Πανεπιστημίου, «ως κέντρου, εν ω καλλιεργείται μεν και προάγεται η επιστήμη, συντηρείται δε και ζωπυρούται αεί το πυρ του Εθνικού ιδεώδους», όπως τον παρουσιάζει το 1907 ο Νικόλαος Πολίτης (1852-1921) από το πλέον επίσημο βήμα, εκείνο του πρύτανη, θα προσδιορίσει και την επαγγελματική αλλά και την εθνική λειτουργία της Φιλοσοφικής σχολής που την εποχή εκείνη αποτελούσε την κορυφαία σχολή του Πανεπιστημίου. Π. Α. Σιμενή, σελ 7-10

⁷¹⁶ Η παρουσία του πανεπιστημίου και η ελληνική παιδεία κατ' επέκταση συνδέονται με την εθνική πολιτική και τις εθνικές επιδιώξεις των Ελλήνων για επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους. Πολύκαρπος Καραμούζης, *Πανεπιστήμιο και Ιδεολογία: Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας μέσα από τους επίσημους λόγους των καθηγητών του Παν/μίου Αθηνών (1900-1970)* σελ 1, Πρακτικά 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορία της Εκπαίδευσης, Πάτρα 6-8 Οκτωβρίου 2006.

⁷¹⁷ Κ. Δημαράς, *Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου*, στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορικές διαστάσεις και προοπτικές*, τ Α', Ι.Α.Ε.Ν, 1989, σελ 49.

⁷¹⁸ Κ. Δημαράς, *Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σελ 408.

Σε γενικές γραμμές οι επιλογές της πανεπιστημιακής κοινότητας έχουν συντηρητικό χαρακτήρα καθώς αυτή διατηρεί επίσης και αγαστές σχέσεις με την Εκκλησία που συχνά διαδραματίζει πολιτικό ρόλο στη ροή της ιστορίας του νέου ελληνικού κράτους⁷¹⁹. Έτσι το Πανεπιστήμιο λειτουργεί ως φορέας της κυρίαρχης εθνικής και θρησκευτικής ιδεολογίας της εποχής του. Οι πτυχιούχοι του ήταν, εξάλλου, αυτοί που έπαιζαν, κατά κύριο λόγο, δημόσιο ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας και διαμόρφωναν την ιδεολογική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι το Πανεπιστήμιο ήταν ο θεσμός που προσέδωσε στην Εθνική Ιδέα το απαραίτητο θεωρητικό της πλαίσιο, ώστε αυτή να εξαπλωθεί στο σύνολο της κοινωνίας και αυτό το ίδιο θα στήριζε και θα συνδιαμόρφωνε τις εθνικές επιλογές της πολιτικής εξουσίας σε κάθε περίπτωση⁷²⁰. Μέσα από το χώρο του Πανεπιστημίου το παραγόμενο ιδεολογικοπολιτικό μόρφωμα του μεγαλοϊδεατισμού, αναπαράγεται και διαχέεται χάρη στο ζήλο αφενός, που επιδεικνύουν καθηγητές και φοιτητές και στην υποστήριξη, αφετέρου που παρέχουν οι πολιτικές αρχές και η Εκκλησία⁷²¹.

Ο πανεπιστημιακός κόσμος επέδειξε έντονη δραστηριότητα σε σχέση με τις εθνικές διεκδικήσεις και τις πολιτικές εξελίξεις. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή του σε θέματα που εμπλέκεται το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο εμφανίζεται ως μείζον εθνικό θέμα. Αλλά και σε όλα τα κρίσιμα εθνικά και πολιτικά ζητήματα η πανεπιστημιακή κοινότητα δήλωνε ένα μαχητικό παρόν, υπακούοντας όχι στα κελεύσματα της λογικής αλλά στις επιταγές ενός άκρατου εθνικοπατριωτισμού⁷²². Οι φοιτητές διενεργούν εράνους υπέρ της Εθνικής Εταιρίας, εργάζονται για την ανασύσταση της Φάλαγγος του Πανεπιστημίου και πηγαίνουν εθελοντές στον πόλεμο του 1897, συμμετέχουν σε συλλαλητήρια για το Μακεδονικό και Κρητικό ζήτημα, για τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και πολέμησαν στους Βαλκανικούς Πολέμους⁷²³.

Μετά το κίνημα στο Γουδί τίθεται το ζήτημα των εκκαθαρίσεων στο χώρο του Πανεπιστημίου, όμως για την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων φαίνεται ότι δεν αποτελεί άμεση προτεραιότητα, οπότε δεν ασχολήθηκε με αυτό Αντίθετα η κυβέρνηση έθεσε το ζήτημα της αναδιοργάνωσής του για να εξαλειφθούν οι βασικοί παράγοντες της δυσλειτουργίας του και να προχωρήσει ο εκσυγχρονισμός του⁷²⁴. Το

⁷¹⁹ Η ανάμειξη της Εκκλησίας στα Ευαγγελικά ήταν δεδομένη και εκδηλώθηκε από την Ιερά Σύνοδο και το Πατριαρχείο ενάντια στην μετάφραση του Ευαγγελίου από τον Πάλη αρχικά, και στη συνέχεια στράφηκε ενάντια και στις άλλες μεταφράσεις του Ευαγγελίου που είχαν επιχειρήσει η βασίλισσα Όλγα και ο θρησκευτικός σύλλογος Ανάπλασις στη συνέχεια.

⁷²⁰ Μέσα από τους Λόγους των πανεπιστημιακών η εθνική ιδέα αποκτά συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο, ενώ ταυτόχρονα νομιμοποιείται και επικυρώνεται από έναν ανώτατο εθνικό θεσμό του κράτους «ουπέθυνο», τουλάχιστον έτσι αισθάνεται, για την πνευματική ανάπτυξη των «ευγενών ιδεωδών της ελληνικής φυλής». Π. Καραμούζης, σελ 2

⁷²¹ Και αληθώς, το αίσθημα της Πίστεως, το πνεύμα της Παιδείας και ο προς την Ελευθερίαν έρωσ εγένοντο αι κινητήριοι δυνάμεις των μεγάλων της εθνικής ημών παλιγγενεσίας ηρώων, δι' ό και προηγήθησαν αύται των ηρωϊκών αυτών κατορθωμάτων, ών ένδοξον συνέχαιαν επ' εσχάτων επετέλεσεν ο νεώτερος Ελληνισμός υπό την πεφωτισμένην και γενναίαν άμα ηγεσίαν της Υμετέρας Μεγαλειότητος». Ι.Μεσολωράς *Προσφώνησις, 25^η Μαρτίου 1915*, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, 1915, σελ 3-4

⁷²² Εφ. Εμπρός 2-12-1896

⁷²³ Εφ. Εμπρός 16-12-1896, 5-12-1896, 10-12-1909, 4-11-1916.

⁷²⁴ Π.Παπαστράτης, *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα 1890-1932*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 115-117. (υπό έκδοση)

θέμα των εκκαθαρίσεων επανήλθε με την επάνοδο του Βενιζέλου το 1917 και αφορούσε το σύνολο της δημόσιας διοίκησης. Το Πανεπιστήμιο δεν εξαιρέθηκε, αφού αποτελούσε χώρο, στον οποίο στη διάρκεια του Διχασμού, άνθισε ο αντιβενιζελισμός⁷²⁵. Η δράση των πανεπιστημιακών είχε συχνά πολιτικές προεκτάσεις και, κάποιες φορές, παρακρατικό χαρακτήρα. Είναι άξιο επισήμανσης ότι άτομα που ανήκαν στην υψηλότερη βαθμίδα της εκπαίδευσης δεν δίστασαν να περιφρονήσουν το σύστημα αξιών της συντεταγμένης πολιτείας και να παραβούν τον όρκο τους για υπακοή στο Σύνταγμα.

Η υψηλή θέση που κατάφερε να κατακτήσει το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και συνεπώς και το καθηγητικό σώμα που το εκπροσωπούσε στην ιεραρχία της ελληνικής κοινωνίας, του έδινε τη δυνατότητα να υποστηρίζει σε κάθε περίπτωση τα «κεκτημένα» του και να τα υπερασπίζεται όταν θεωρούσε ότι απειλούνταν από την κρατική παρέμβαση. Τέλος είχε το πλεονέκτημα να κινητοποιεί σημαντική μερίδα του πληθυσμού απέναντι στα σχέδια της κεντρικής διοίκησης με τα οποία διαφωνούσε και επομένως να λειτουργεί ως ομάδα πίεσης προς την πολιτική εξουσία προκειμένου να διαφυλάξει τα συμφέροντά του.

Εκπαίδευση και εθνική πολιτική στο Βόλο

Ο τομέας της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας της διοίκησης του νέου Ελληνικού Κράτους, ανήκε στη δικαιοδοσία των δήμων, οι οποίοι φρόντιζαν για την ίδρυση των σχολείων, τη στελέχωσή τους και

⁷²⁵ Έτσι τον Ιανουάριο του 1918 δημοσιεύονται⁷²⁵ στον Αθηναϊκό τύπο, οι απολύσεις 16 καθηγητών του Πανεπιστημίου σύμφωνα με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου. Διαβάζουμε λοιπόν ότι «Το Υπουργικόν Συμβούλιον, εισηγούμενου του κ. Υπουργού της Παιδείας, συνεζήτησεν επί του ζητήματος της εκκαθαρίσεως του Πανεπιστημίου, απεφάσισεν δε να απολυθώσιν οι εξής καθηγηταί: Μ. Γερούλανος, τακτικός της Χειρουργικής Παθολογίας, Κ. Μέρμηγκας έκτακτος της χειρουργικής κλινικής, Δ. Τριανταφυλλάκος έκτακτος της παθολογικής κλινικής, Β. Πρωτόπουλος τακτικός της Δερματολογίας και των μεταδοτικών νοσημάτων, Δ. Κατερινόπουλος τακτικός της χειρουργικής, Θ. Ζαΐμης τακτικός της χειρουργικής κλινικής, Κ. Πολυγένης τακτικός του Αστικού Δικαίου, Κ. Λούρος τακτικός της Μαιευτικής, Σ. Μηλιαράκης τακτικός της Βοτανικής, Γ. Αθανασιάδης τακτικός της Φυσικής, Ν. Γουναράκης τακτικός της Πολιτικής Δικονομίας, Α. Μομφεράτος τακτικός του Αστικού Δικαίου, Χ. Ανδρούτσος τακτικός της δογματικής Χριστιανικής, Ι. Μεσολωράς τακτικός της πρακτικής Θεολογίας και Συμβολικής, Ν. Εξαρχόπουλος τακτικός της Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής και Π. Καρολίδης τακτικός της Γενικής Ιστορίας» και συνεχίζει το δημοσίευμα «Το σχετικό Β. Διάταγμα υπογραφέν απεστάλη εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προς δημοσίευσιν εν εκτάκτω παραρτήματι. Καθ' ύπουργικήν δε ανακοίνωσιν, η Κυβέρνησις θα κρίνει ακολούθως εάν θα επακολουθήσουν απολύσεις και άλλων καθηγητών».

Τις επόμενες μέρες δημοσιεύεται⁷²⁵ στον τύπο ανακοινωθέν του Α' Σώματος Στρατού με τίτλο «Συλλήψεις και Απελάσεις» σύμφωνα με το οποίο ανακοινώνεται κατάλογος πολιτικών, πρώην στρατιωτικών, δικηγόρων, γιατρών, πρώην νομαρχών, προέδρων των επιστράτων, επιστράτων και άλλων που αποδεδειγμένα είχαν εμπλακεί σε ενέργειες κατά του καθεστώτος. Ο κατάλογος αυτός αφορούσε άτομα που είχαν εμπλακεί στο κίνημα της Λαμίας. Μεταξύ αυτών βρίσκονται και τα ονόματα τριών καθηγητών του Πανεπιστημίου, πρόκειται για τους : Α. Μομφεράτο, Κ. Πολυγένη και Κ. Λούρο.

Εφ. Εμπρος 24-01-1918 και 30-01-1918.

Συγκρίνοντας τα δυο δημοσιεύματα φαίνεται πως οι Μομφεράτος και Λούρος ήταν μεταξύ των καθηγητών που απολύθηκαν σύμφωνα με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου στα πλαίσια των εκκαθαρίσεων, ενώ λίγες μέρες αργότερα ακολουθεί η σύλληψη και απέλασή τους. Ο Κ. πολυγένης δεν συμπεριλήφθηκε στους απολυθέντες αλλά στις επόμενες μέρες συνελήφθη και απελάθηκε, πιθανόν γιατί διελευκάρη η συμμετοχή του στο κίνημα της Λαμίας.

αναλάμβαναν τα λειτουργικά τους έξοδα⁷²⁶. Η υποχρέωση τους αυτή δεν τους έδινε την ευχέρεια να χειριστούν το θέμα της εκπαίδευσης με ανεξάρτητο τρόπο, αλλά όλες οι σχετικές δραστηριότητες βρίσκονταν κάτω από την κρατική επιτήρηση. Έτσι, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και τη σύσταση του Δήμου Παγασών, οι αρμοδιότητες που αφορούσαν την βασική εκπαίδευση παραχωρήθηκαν σ' αυτόν.

Εκπαίδευση βέβαια προϋπήρχε στην πόλη αλλά η οργάνωσή της ήταν ελλειμματική σε διδακτήρια, δασκάλους και μέσα, γιαυτό και η προσέλευση των μαθητών ήταν περιορισμένη. Με την απελευθέρωση όμως η απαίτηση για αναδιοργάνωση της έγινε έντονη για λόγους πρακτικούς αλλά και ψυχολογικούς. Οι κάτοικοι της πόλης έμπλεοι ενθουσιασμού για το λαμπρό μέλλον που προδιαγράφεται για την πόλη τους τώρα που αποτινάχτηκε ο Οθωμανικός ζυγός δεν ανέχονταν τα παιδιά τους να στερούνται σωστής μόρφωσης. Ο τοπικός τύπος δημοσιεύει κάθε είδηση⁷²⁷ σχετικά με την οργάνωση των σχολείων της περιοχής γιατί υπάρχει άμεσο ενδιαφέρον, αρκετές φορές μάλιστα περιγράφει με μελανά γράμματα την κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης στην επαρχία του Βόλου⁷²⁸. Μερικές φορές μάλιστα επιχειρείται η σύγκριση της τωρινής κατάστασης σε σχέση με την προϋπάρχουσα επί τουρκοκρατίας⁷²⁹.

Εκτός αυτού, αποτελούσε πεποίθηση της άρχουσας τάξης αλλά και της αναδυόμενης αστικής ότι η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κράτους αλλά και τη διαμόρφωση υψηλού φρονήματος στα νεαρά ελληνόπουλα. Εξάλλου η διαμόρφωση εθνικής συνείδησης αποτελούσε έναν από τους στόχους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, σύμφωνα με το υπ. Παιδείας, και όπως αποδεικνύει η πολιτική που ακολουθεί το Δημοδιδασκαλείο Αθήνας⁷³⁰. Η δημοτική αρχή του Βόλου λοιπόν από τη γέννησή της βρέθηκε επιφορτισμένη με το βαρύ έργο της λειτουργίας της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην πόλη, το οποίο την επιβάρυνε οικονομικά καθώς έλλειπαν οι στοιχειώδεις υποδομές⁷³¹.

⁷²⁶ Οι βαθμίδες εκπαίδευσης της εποχής εκείνης ήταν τετράχρονο δημοτικό σχολείο, τριχρονο ελληνικό και τετρατάξιο Γυμνάσιο. *Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, β' έκδοση, 1^ο Λυκείου Βόλου, Θεσσαλονίκη 1990, σελ 160

⁷²⁷ Διαβάζουμε λοιπόν « Φτάνει στο Βόλο με το ατμόπλοιο της Πανελληνίου εταιρίας ο κ. Παπαγεωργίου γυμνασιάρχης του Βαρβακείου Λυκείου, όστις θέλει διοργανώσει τα σχολεία της κατωτέρας και μέσης παιδείσεως απάσης της επαρχίας. Εφ. *Θεσσαλία*, φ.376, 6-10-1882

⁷²⁸ ο.π. φ.470, 17-9-1883.

⁷²⁹ «Παρατηρούμε με θλίψη ότι σ' όλο το Πήλιο τα σχολεία της κατώτερης εκπαίδευσης βρίσκονται σε παρακμή, ενώ βρισκόταν σε άνθηση στην τουρκοκρατία όταν διοικούνταν από τις κοινότητες. ο.π. φ. 491, 15-2-1884.

⁷³⁰ Από το 1884 στο Δημοδιδασκαλείο Αθήνας έπνεε νέος άνεμος με τον διορισμό του Χαρίσιου Παπαμάρκου στη θέση του Διευθυντή. Ο τελευταίος φθάνοντας ίσως σε σημείο υπερβολής, πίστευε στον ηθικοπλαστικό και εθνοπλαστικό σκοπό της αγωγής επιδιώκοντας τον προσανατολισμό της μόρφωσης προς την εθνική παράδοση και την απομάκρυνσή της από τις ξένες επιρροές. Ανάτυπο από τον ΙΑ' τόμο του *Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*: Αννίτα Πρασά, το εκπαιδευτικό έργο του Τρύφωνος Κοντογεωργίου μέσα από το προσωπικό του αρχείο, Βόλος 1995, σελ 56.,

⁷³¹ Μετά την απελευθέρωση, και πριν ο Δήμος Παγασών αναλάβει τη φροντίδα συντήρησης των δημοτικών σχολείων. Στο Βόλο και στο Πήλιο (Μακρινίτσα, Πορταριά, Ζαγορά κ.α.) λειτουργούν πολλά ιδιωτικά εκπαιδευτήρια και -πράγμα προδρομικό- σχολεία θηλέων, ακόμη και νηπιαγωγεία. Εκτός από το μοναδικό Γυμνάσιο (αρρένων), το οποίο ιδρύθηκε αμέσως μετά την ενσωμάτωση και παρέμεινε το μοναδικό Γυμνάσιο στην πόλη μέχρι το 1921, -δύο μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση του Βόλου- λειτουργούν στην πόλη: α) το Πρότυπο (δημοτικό) σχολείο, με διευθυντή αρχικά τον Κ. Καβαλιεράτο και μετέπειτα τον Α. Κωστόπουλο· β) το Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, με διευθύντρια τη Ζ.

Η παράλληλη αύξηση του πληθυσμού μεγάλωνε τις εκπαιδευτικές ανάγκες στην πόλη και έκανε το έργο του Δήμου Παγασών δυσκολότερο, καθώς δεν διέθετε πάντα επαρκή οικονομικά μέσα για να τις αντιμετωπίσει. Η απόφαση για την επιβολή εκπαιδευτικών τελών με τη μορφή διδασκίων, από την κυβέρνηση Τρικούπη διευκόλυνε την κατάσταση, δημιουργήθηκαν σταδιακά νέα εκπαιδευτήρια και μεγάλωσε ο αριθμός των παιδιών που φοιτούσαν στα σχολεία. Για τα παιδιά των απόρων οικογενειών λήφθηκε ειδική πρόνοια από το κράτος, και τον Δήμο ώστε να μπορούν να φοιτούν και αυτά στα σχολεία που απαιτούσαν δίδακτρα.

Ανάπτυξη σε αριθμό μαθητών και διδασκασίων γνώρισε και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην πόλη καθώς οι οικογένειες που διέθεταν οικονομική άνεση επιθυμούσαν τη μόρφωση των παιδιών τους, για να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες που δημιουργούσε η αναδιάρθρωση της διοικητικής και οικονομικής λειτουργίας. Είχε αρχίσει πλέον να διαφαίνεται το γεγονός ότι, στις υπό διαμόρφωση συνθήκες η εξειδίκευση θεωρείται σημαντικό προσόν, καθώς η ανάπτυξη χρειαζόταν ανθρώπους ικανούς να διαβάζουν και να γράφουν, για να ανταπεξέλθουν στις εργασιακές τους υποχρεώσεις.

Πέρα από αυτούς τους καθαρά πρακτικούς στόχους η εξάπλωση της εκπαίδευσης και η συμμετοχή ενός διευρυνμένου πληθυσμού σ' αυτή εξυπηρετούσε και κάποιους στόχους που δεν αποκαλύπτονταν με την πρώτη ματιά. Η απόκτηση δεξιοτήτων μέσω της εκπαίδευσης ευνοούσε την επαγγελματική κινητικότητα κάνοντας τα όρια μεταξύ των κοινωνικών ομάδων πιο ρευστά, μεγάλωνε ο αριθμός του πληθυσμού που μπορούσε να ενημερωθεί μέσω των εντύπων άρα και να κατανοήσει όσα έφταναν σ' αυτόν δια της γραπτής οδού και φυσικά κατανοούσε αυτά που άκουγε να διατυπώνονται προφορικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους, γινόταν λοιπόν άμεσος δέκτης και αποδέκτης των κρατικών επιταγών και της επίσημης ιδεολογίας.

Μέσα από την λειτουργία της εκπαίδευσης, ακόμα και όταν αυτή αποτέλεσε πεδίο μάχης μεταξύ των δυνάμεων που εκπροσωπούσαν την πρόοδο και αυτών της συντήρησης, συντελούνταν η ομογενοποίηση του πληθυσμού. Η συμμετοχή στην εκπαίδευση άμβλυσε θεωρητικά τις αντιθέσεις, δίνοντας ευκαιρίες σε περισσότερους και συνέβαλε για μεγάλο διάστημα στην διατήρηση της ιδέας μιας αταξικής κοινωνίας που εξυπηρετούσε τους πολιτικούς στην Ελλάδα. Η ομοιογένεια της ελληνικής κοινωνίας αποτέλεσε την προϋπόθεση για την ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Ανταποκρινόμενος ο Δήμος Παγασών στα κελεύσματα των καιρών και επιδεικνύοντας νεωτερικό πνεύμα σχετικά με την εκπαίδευση, συνέβαλε στην ίδρυση και λειτουργία της Εμπορικής Σχολής, του Γυμναστικού Συλλόγου, Σκοπευτηρίου, του Σώματος Προσκόπων και Νυχτερινής Σχολής για τα άπορα παιδιά των εργατικών τάξεων. Η φροντίδα του επεκτάθηκε και στην μόρφωση των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση με την ίδρυση του Παρθεναγωγείου Βόλου πρώτα και της Ανώτερης Σχολής Θηλέων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Θεσσαλομαγνησίας στη συνέχεια.. Στις δράσεις της δημοτικής αρχής και στον απόηχο της τέλεσης των Ολυμπιακών

Κορωναίου· γ) το δημοτικό σχολείο, με διευθυντή το Φ. Μάνο· δ) το πρώτο νηπιαγωγείο της πόλης, με διευθύντρια την Ασπ. Νικολαΐδου, και ε) το Σχολαρχείο (αρρένων), με διευθυντή το Ν. Νικολαΐδη. Στα 1885 προστίθεται το "Αστυκόν παιδαγωγείον" του Ν. Νίκα, που περιλαμβάνει τέσσερις τάξεις συνδιδασκτικού και μία τάξη νηπιαγωγείου. Στα 1886 στο Παρθεναγωγείο Βόλου υπηρετούν πέντε δασκάλεις. Στο 1889 λειτουργεί ακόμη το Εκπαιδευτήριο του Ιω. Παπαχρήστου. Την ίδια χρονιά ο Δήμος Παγασών αποφασίζει την ανέγερση έξι δημοτικών σχολείων, αρρένων και θηλέων, με προϋπολογισμό 150.000 χ. Δραχμών. Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο Βόλου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς,, Αθήνα 1989, Τόμος Α' σελ 90

αγώνων, συμπεριλαμβάνεται και η οργάνωση σχολικών αγώνων σαν προέκταση της αθλητικής εκπαίδευσης, που συμβάλλουν στην άμιλλα αλλά και στην ανύψωση του φρονήματος των μαθητών.

Ο ρόλος της εκπαίδευσης ως φορέα της εθνικής ιδεολογίας και πολιτικής, θα εξεταστεί σε τρεις περιόδους, διάκριση που γίνεται με βάση διαρθρωτικές αλλαγές που γίνονται στον τομέα αυτό αλλά και την επικράτηση διαφορετικής πολιτικής βούλησης.

Α΄ περίοδος 1881-1899

Στην περίοδο αυτή το βάρος πέφτει στην διοργάνωση της δημοτικής βαθμίδας που αφορούσε και την πλειοψηφία του σχολικού πληθυσμού, όμως τα περιορισμένα οικονομικά του δήμου δεν επιτρέπουν θεαματικά άλματα προς την κατεύθυνση αυτή, γεγονός που επιτρέπει και την λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων στην πόλη για να συμπληρωθεί το κενό. Η δημοτική αρχή μάλιστα αναγκάζεται να επιβάλει δίδακτρα⁷³² για να ανταπεξέλθει οικονομικά, πρακτική που αργότερα εφαρμόστηκε και από το κράτος στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση⁷³³. Αρκετές φορές εκφράζεται η δυσαρέσκεια πολιτών εξαιτίας της πλημμελούς λειτουργίας των σχολείων λόγω της έλλειψης διδακτικού προσωπικού, που έχει σαν αποτέλεσμα οι μελλοντικοί πολίτες του έθνους, αντί να λαμβάνουν τη μόρφωση, να επιδεικνύουν ανάρμοστη συμπεριφορά⁷³⁴.

Τα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης της περιόδου αυτής είναι ότι τα σχολεία γενικά βρίσκονται σε άσχημη κατάσταση και η φοίτηση των παιδιών σ' αυτά δεν είναι γενικευμένη. Ειδικά, όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είναι περιορισμένος ο αριθμός των μαθητών που την παρακολουθούν, ο προσανατολισμός της είναι κλασικιστικός, καθώς υπερισχύουν τα φιλολογικά μαθήματα έναντι των φυσικομαθηματικών, ενώ εισάγονται και τα μαθήματα της γυμναστικής και των στρατιωτικών ασκήσεων. Το 1892-1893 οι μαθητές του Γυμνασίου υποχρεώθηκαν να φορούν στολή⁷³⁵ κατά το πρότυπο των στρατιωτικών σχολών, ενώ στο μάθημα της γυμναστικής εκπαιδεύονταν κυρίως σε στρατιωτικές ασκήσεις που στις δύο πρώτες τάξεις του γυμνασίου εκτελούνταν με τη βοήθεια κορυνών ή αλτήρων ενώ στις δύο τελευταίες τάξεις με όπλα του στρατού υπό την καθοδήγηση υπαξιωματικών. Η επιβολή στρατιωτικών προτύπων και μεθόδων στην εκπαίδευση των αγοριών μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος προσανατολισμός αποσκοπούσε στην εξοικείωση των μαθητών με το παραπάνω μοντέλο ώστε να είναι προετοιμασμένοι

⁷³² Βιβλίο ψηφισμάτων του δήμου Βόλου, ψήφισμα 43, 23-5-1884 που αναφέρεται στον κανονισμό πληρωμής διδασκτρών από τους μαθητές.

⁷³³ Η κυβέρνηση Τρικούπη επέβαλε εκπαιδευτικά τέλη στους μαθητές της μέσης εκπαίδευσης για πρώτη φορά κατά το σχολικό έτος 1892-93. Αυτά ανέρχονταν σε 65 χρυσές δραχμές που την εισέπραττε το δημόσιο με τη μορφή χαρτοσήμου. Τη φορολογία αυτή μείωσε αργότερα η κυβέρνηση Δεληγιάννη στις 25 χρυσές δρχ. Ποσό που παρέμεινε αμετάβλητο μέχρι το 1917, οπότε και αυξήθηκε εκ νέου. *Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 17-18

⁷³⁴ Εφ. *Ο Βόλος* 7-10-1892

⁷³⁵ Η στολή αυτή έμοιαζε με την στολή των αξιωματικών -πριν την καθιέρωση για τους δεύτερους του χακί υφάσματος- με τη διαφορά ότι τα παροράματα της μαθητικής στολής ήταν γαλάζια το μέτρο δεν ευδοκίμησε και καταργήθηκε το επόμενο έτος. Αργότερα η κυβέρνηση Ζαΐμη θα καθιερώσει σαν διακριτικό των γυμνασιοπαίδων το μαθητικό πηλίκιο. *Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 15-16

όταν μελλοντικά θα κληθούν να υπηρετήσουν τον αγώνα της χώρας για την εθνική της ολοκλήρωση.

Σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των μαθητών έπαιξε η θρησκευτική αγωγή για τη διάπλαση χρηστών ανθρώπων που επιτυγχανόταν, πέρα από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, με τον τακτικό εκκλησιασμό των μαθητών⁷³⁶. Η θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών λειτουργούσε, συμπληρωματικά με τη γλωσσική, στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης που ήταν άμεσα συνυφασμένη με την θρησκευτική συνείδηση. Μέσα από το ελληνορθόδοξο πνεύμα που κυριαρχούσε στην εκπαιδευτική αντίληψη οι μαθητές γίνονταν κοινωνοί της εθνικής τους αποστολής, να υπερασπισθούν τη μητέρα πατρίδα σε κάθε περίπτωση και να εργασθούν για την αναγέννησή της. Επιτελώντας το καθήκον τους αυτό θα γίνονταν άξιοι Έλληνες απόγονοι του αρχαίου παρελθόντος και των βυζαντινών αυτοκρατόρων.

Η ψήφιση νόμου για την εισαγωγή επιθεωρητών στη Δημοτική εκπαίδευση αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξή της αλλά ταυτόχρονα δεν μπόρεσε να προστατεύσει τους δασκάλους από την αυθαιρεσία των επιθεωρητών αλλά και από τα δημοτικά συμβούλια που έβρισκαν ένα νέο κοινό για κομματική εκμετάλλευση. Το διδασκαλικό σώμα βρισκόταν έτσι άμεσα εξαρτώμενο από το επίσημο κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση, την ιδεολογία των οποίων όφειλε να αποδεχτεί και να αναπαράγει προκειμένου να διατηρήσει την εργασιακή του κατάσταση. Στο βιβλίο ψηφισμάτων του Δήμου Βόλου υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις δασκάλων που απολύονται για ανάρμοστη διαγωγή χωρίς να δίνονται λεπτομέρειες για τους λόγους που κατηγορήθηκαν.

Η εθνική ιδεολογία μέσα από την εκπαίδευση έφτανε στο σπίτι του κάθε μαθητή, στην οικογένειά του και στο ευρύτερο κοινωνικό του περιβάλλον γιατί ο λόγος του δασκάλου ήταν νόμος για τους μαθητές αλλά και τους αγράμματους ή ημιμαθείς γονείς τους. Η απόφαση για τη δημιουργία βιβλιοθηκών στα δημοτικά και στα γυμνάσια, από το 1901 και εξής, διευκόλυνε την επίτευξη αυτού του στόχου. Με το Β.Δ της 30^{ης} Νοεμβρίου του 1901 δινόταν ευκαιρία σε κάθε δημοτικό και γυμνάσιο να δημιουργήσει βιβλιοθήκη που προοριζόταν για τους μαθητές τους γονείς και τους κατοίκους γενικότερα της περιοχής. Τα βιβλία που προμηθεύονταν κάθε βιβλιοθήκη δεν ήταν ανεξέλεγκτα. Τον Ιανουάριο κάθε τριετίας το υπ. Παιδείας δημοσίευε σχετικό κατάλογο τον οποίο συνέτασσε ο σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Σε περίπτωση δωρεάς που δεν περιλαμβανόταν στον κατάλογο, ο διευθυντής της Βιβλιοθήκης όφειλε να υποβάλλει ονομαστικό κατάλογο των τίτλων τους προς τον Σύλλογο, ο οποίος αποφάσιζε για την καταχώρησή τους ή όχι⁷³⁷.

Η περίοδος αυτή σημαδεύεται από εθνικά γεγονότα, όπως το Κρητικό ζήτημα το 1896 και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος που επηρέασαν τον χώρο της εκπαίδευσης ως προς τη λειτουργία της αφού η κατάληψη του Βόλου από τους Τούρκους είχε σαν αποτέλεσμα και τη διακοπή των μαθημάτων σε πολλά σχολεία. Η στράτευση δασκάλων και καθηγητών έφερε επιπλέον προβλήματα στα σχολεία η λειτουργία των οποίων αποκαταστάθηκε την επόμενη τριετία. Έτσι ο πόλεμος του 1897 είχε

⁷³⁶ Από την συγκρότηση της ελληνικής εκπαίδευσης, ο εκκλησιασμός των μαθητών προβλεπόταν τακτικός. Από το 1897 κατά την υπουργία Α. Παναγιωτόπουλου ο εκκλησιασμός των μαθητών τέθηκε σε αυστηρότερα όρια, έτσι οι απουσίες που γίνονταν κατά τον εκκλησιασμό επηρέαζαν τη γενική πρόοδο των μαθητών, ιδιαίτερα στο μάθημα των θρησκευτικών ο.π σελ 15-16

⁷³⁷ Ανάτυπο από τον ΙΑ' τόμο του *Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, σελ 66-67.

αρνητικές συνέπειες για την εκπαίδευση στο Βόλο όχι μόνο στη διάρκεια της τουρκικής κατοχής στην πόλη αλλά και για την επόμενη τριετία, μέχρι να επανέλθουν τα πράγματα στην κανονική τους λειτουργία.

Η εξέλιξη των εθνικών θεμάτων και η εμπλοκή της χώρας σε πόλεμο επηρέασαν την εκπαίδευση και ως προς τις πρακτικές που ενσωμάτωσε για τη συμμετοχή της στα όσα διαδραματιζόνταν σε εθνικό επίπεδο. Τα σχολεία ήταν επιφορτισμένα με τη διοργάνωση τελετών και εκδηλώσεων που στόχο είχαν την εθνική αφύπνιση των μαθητών και τη συνειδητοποίηση της εθνικής τους ταυτότητας. Ο σχολικός εορτασμός των εθνικών επετείων με την άμεση συμμετοχή των μαθητών, οι σχολικές θεατρικές παραστάσεις με εθνικά θέματα, και η διεξαγωγή εράνων για την οικονομική υποστήριξη των αγώνων των αλύτρωτων Ελλήνων εξυπηρετούσαν αυτόν το σκοπό⁷³⁸.

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι, λόγω της πρόσφατης απελευθέρωσης της Θεσσαλίας, οι κάτοικοί της ήταν ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι απέναντι στα εθνικά θέματα και εκδήλωναν με μεγάλο ζήλο, δοθείσης ευκαιρίας, τα πατριωτικά τους αισθήματα, διαπίστωση που αφορούσε εξίσου στην διδασκαλική και μαθητική κοινότητα.

Στο τέλος της περιόδου αυτής, κάνοντας έναν απολογισμό των συνθηκών που επικρατούν στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, καταλήγουμε ότι η χώρα βρίσκεται σε κρίση καθώς δεν κατάφερε να προχωρήσει ικανοποιητικά στον εκσυγχρονισμό των δομών της και να δημιουργήσει τις συνθήκες που θα επιτρέψουν την ανάπτυξη και την πρόοδό της. Η πτώχευση και η ήττα του 1897 επιβεβαιώνουν αυτά τα συμπεράσματα και αναδεικνύουν την αναποτελεσματικότητα της πολιτικής σε συνδυασμό με την εκπαίδευση. Η ανάγκη αναδιάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος και του προσανατολισμού του είναι ορατή και επιπλέον αποτελεί απαίτηση της ανερχόμενης τάξης που στην πόλη του Βόλου παρουσιάζει μεγάλη δυναμική. Τα νομοσχέδια Ευταξία κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση καθώς διέπονται από ανανεωτικό πνεύμα⁷³⁹.

Β΄ Περίοδος 1900-1914

Οι διαπιστώσεις της προηγούμενης περιόδου σε συνδυασμό με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες έγιναν πιθανόν η αιτία για να πνεύσει άνεμος ανανέωσης στην εκπαίδευση του Βόλου. Ο θεσμός των επιθεωρητών εκπαίδευσης, που είχε εισαχθεί την προηγούμενη περίοδο και αφορούσε τη βασική εκπαίδευση, το

⁷³⁸ Απο το άρθρο του Δ. Σαράτση στην εφημερίδα Εθνικών Μεγαλείων της 11-7-1890 μαθαίνουμε ότι: Το δημοτικόν σχολείον αρένων Βόλου παρουσίασε το πατριωτικό δράμα του Ζαμπέλιου « Η αιχμάλωτος Χριστίνα», για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Το πρόσωπο του γέροντα πατέρα της Χριστίνας «συνεκίνησε πάντας αναμνησκομένους ημερών αρχαίων ευκλείας και δόξης, καθ' ας το κυριεύον αίσθημα εν τη καρδία των μεγαλοφρόνων αυτών γερόντων ήτο η στοργή προς τε την πίστην και την πατρίδα. Η παρουσία της φουστάνελας, του μπουζουκιού, του τουρβά και των οστών στο κιβώτιο, αποτέλεσαν σύμβολα που βοήθησαν να περάσει το μήνυμα καλύτερα στους θεατές». *Αρχείο Δ.Σαράτση*, σελ 26

⁷³⁹ Τα νομοσχέδια του 1899 που υποβλήθηκαν από τον υπουργό παιδείας της κυβέρνησης Θεοτόκη αφορούν στη λειτουργία της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Σύμφωνα με αυτά η Δημοτική Εκπαίδευση γενικεύεται και γίνεται υποχρεωτική, το δημοτικό σχολείο αποκτά αυτοτέλεια καθώς αποδεσμεύεται από το Δευτεροβάθμιο και σκοπός του Δημοτικού είναι εκτός από την εθνική, θρησκευτική, ηθική διαπαιδαγώγηση και η μετάδοση πρακτικών γνώσεων. Χ. Χαρίτος, *Οψεις εκπαιδευτικής και τοπικής Ιστορίας*, εκδ. Επικοινωνία Βόλος 2001, σελ 114.

1905 επεκτάθηκε και στην μέση εκπαίδευση και επέφερε θετικά αποτελέσματα στο θεσμό της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να κατοχυρωθεί η θέση των λειτουργών της, που μέχρι τότε αποτελούσαν έρμια της κάθε κυβέρνησης. Το αποτέλεσμα αυτής της διοικητικής πράξης ήταν να μπορέσουν οι λειτουργοί να επιτελέσουν το έργο τους πιο αποτελεσματικά, ελεγχόμενοι ταυτόχρονα από την κρατική διοίκηση⁷⁴⁰.

Ακολούθησε η ίδρυση του Διδασκαλείου της Μ. Εκπαίδευσης το 1910 και η ίδρυση Παιδαγωγικής έδρας στο Πανεπιστήμιο με σκοπό να βελτιωθεί η θεωρητική και πρακτική εξάσκηση των λειτουργών της εκπαίδευσης. Το μέτρο της εισαγωγής του ενός βιβλίου σ' όλα τα σχολεία της χώρας, που εισήγαγε η κυβέρνηση Θεοτόκη, είχε σαν αποτέλεσμα να παρέχεται ενιαία εκπαίδευση σε όλους τους μαθητές και οδήγησε σε σχετική ομοιογένεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Ο δήμος Παγασών ξεπερνώντας την παλιότερη οικονομική του δυσχέρεια, αύξησε τις δαπάνες για την εκπαίδευση και επένδυσε σε σχολικά κτίρια και εξοπλισμό, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός των μαθητών και να διευρυνθεί η κοινωνική τους προέλευση. Σ' αυτό συνέβαλε και το γεγονός ότι οι άποροι μαθητές χρηματοδοτούνταν από τον δημοτικό προϋπολογισμό για την αγορά βιβλίων και στολών, ώστε να μην αποκλείονται πλέον από τη φοίτηση. Από την έρευνα στα Βιβλία Ψηφισμάτων και Πρακτικών του Δήμου βόλου καθώς και στον τοπικό τύπο προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την εξάπλωση και οργάνωση της εκπαίδευσης που παρατίθενται στην παρακάτω παραπομπή⁷⁴¹.

Το 1906 είναι η χρονιά που αποφασίζεται από τη δημοτική αρχή του Βόλου με επικεφαλής τον δήμαρχο Γεωργιάδη, στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων που τελέστηκαν στην Αθήνα εκείνη τη χρονιά, να διοργανωθούν στο Βόλο σχολικοί αγώνες. Στα πλαίσια αυτής της δραστηριότητας πρόκειται να διαρρυθμιστεί κατάλληλα και το Σκοπευτήριο, ενώ την ίδια χρονιά γίνεται η εισαγωγή του μαθήματος της σκοποβολής στα σχολεία, εισηγητής του μαθήματος αυτού στα σχολεία όλης της Ελλάδας ήταν ο δήμαρχος Παγασών Ν. Γεωργιάδης.⁷⁴²

⁷⁴⁰ *Λεύκομα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 20

⁷⁴¹ Το δημοτικά σχολεία θηλέων, ένα πλήρες (6τάξιο) δημοτικό σχολείο αρρένων με διευθυντή τον Τρ. Κοντογεωργίου, ένα πλήρες δημοτικό σχολείο θηλέων με διευθύντρια την Ελ. Ραζή, και Ελληνικό σχολείο (Σχολαρχείο) με σχολάρχη τον Ι. Μελανίδη. Την ίδια χρονιά τα ιδιωτικά σχολεία του Βόλου ήταν: α) 1900 στο Βόλο λειτουργούν ως δημόσια σχολεία: τρία κοινά (4τάξια) δημοτικά σχολεία αρρένων, τρία κοινά Δημοτικό και Σχολαρχείο του Ν. Νικολαΐδου· β) Δημοτικό και Σχολαρχείο του Ν. Σταυρίδη· γ) Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Ι. Αναστασάκη· δ) Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Α. Καστελάνου· ε) Παρθεναγωγείο της Α. Φωτιάδου, και στ) Κοινό δημοτικό σχολείο θηλέων της Ε. Παπαζαφειρίου. Γύρω στα 1905 λειτουργούν στο Βόλο: δύο Ελληνικά σχολεία (αρρένων), τέσσερα πλήρη Δημοτικά σχολεία αρρένων και τέσσερα θηλέων» αυτά ήταν τα δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μαζί με το Γυμνάσιο. Παράλληλα λειτουργούσαν στην πόλη και τα ιδιωτικά σχολεία: Δημοτικό σχολείο θηλέων με διευθυντή τον Ε. Αναστασάκη, που διαδέχθηκε τη θανούσα Ιουλ. Αναστασάκη, Δημοτικό σχολείο των Ισραηλιτών με δασκάλους για την ελληνική γλώσσα, Νυκτερινή σχολή αρρένων και θηλέων με κύριο σκοπό την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας, που ίδρυσε το 1902 ο «Γαλλικός Σύνδεσμος» (Alliance Française), και η Γαλλική σχολή (θηλέων) Καθολικών Καλογραιών (École française des sœurs de Saint Joseph de l'Apparition) με τρεις τάξεις, που ιδρύθηκε το 1904. Εκτός από την Εμπορική Σχολή ,λειτουργεί επίσης Δημοτικό σχολείο και Σχολαρχείο (αρρένων) του Γ. Σφέτσιου. Χ. Χαρίτος ,*Το Παρθεναγωγείο Βόλου*, σελ 90- 92

⁷⁴² Σύμφωνα με την εφ. *Θεσσαλία* της 17^{ης} -10-1907 ήδη ως τότε 20 σχολεία του Νομού είχαν αποκτήσει με τη χορηγία του Ι. Καρτάλη και άλλων επαναληπτικές καραμπίνες για τον εθισμό των μικρών μαθητών «εις το κατεξοχήν εθνικό αγώνισμα».Γ. Κοντομήτρος, *η πόλι της γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, 2010, σελ 29.

Η ελληνική κυβέρνηση δείχνει ιδιαίτερη πρόνοια για το θέμα αυτό και ζητά να μαθαίνουν τα ελληνόπουλα τη σκοποβολή ήδη από το σχολείο. Η απόφαση αυτή δικαιώνεται από τις επερχόμενες στρατιωτικές εξελίξεις, καθώς στο μέλλον οι μαθητές καλούνται να υπηρετήσουν στις τάξεις του στρατού χωρίς να προλαβαίνουν να αποφοιτήσουν πρώτα. Σύμφωνα με άρθρο ενός υπεύθυνου για τη διδασκαλία του μαθήματος της σκοποβολής, στα σχολεία του Βόλου, στόχος του μαθήματος μεταξύ των άλλων είναι η ανύψωση του πνεύματος των ελληνοπαίδων⁷⁴³.

Πέρα από την υλικοτεχνική υποδομή, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια εισαγωγής νεωτεριστικού πνεύματος στην εκπαίδευση, με τη λειτουργία της Εμπορικής σχολής του εμπορικού συλλόγου, η οποία δίνει επαγγελματική εξειδίκευση στους μαθητές της και τους προετοιμάζει για τις απαιτήσεις του εμπορικού και υπαλληλικού επαγγέλματος. Η καινοτομία έγκειται στον επαγγελματικό προσανατολισμό του προγράμματος της σχολής, ανταποκρινόμενη στις απαιτήσεις του εμπορικού και εν γένει αστικού κόσμου. Η προοδευτική αντίληψη της βολιώτικης κοινωνίας εκφράζεται επίσης στο θέμα της εκπαίδευσης των κοριτσιών που μέχρι το 1908 δεν ήταν αυστηρά καθορισμένο στα πλαίσια μιας δομημένης εκπαίδευσης θηλέων αλλά βρισκόταν μάλλον σε αναγνωριστικό στάδιο. Το θέμα της ανώτερης εκπαίδευσης των κοριτσιών⁷⁴⁴ απασχολούσε το Δημοτικό συμβούλιο από το 1902 αφού δεν ίσχυε η μέση εκπαίδευση για το σχολείο. Εναλλακτική λύση σ' αυτή την ανάγκη ήταν η φοίτησή τους στα ιδρύματα των καθολικών όπως ήταν η σχολή Καλογραιών Βόλου, η τα διδασκαλεία της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» που λειτουργούσαν στην Αθήνα αλλά και στην κοντινή Λάρισα.

Η απόφαση του δήμου Βόλου να προχωρήσει στην ίδρυση ανώτερου Παρθεναγωγείου στην πόλη το 1908, αναβαθμίζοντας την εκπαίδευση των κοριτσιών και ανταποκρινόμενος σε απαιτήσεις των πολιτών που επιθυμούσαν τα κορίτσια τους να παίρνουν ανώτερη μόρφωση πέρα της υποχρεωτικής και αναγκάζονταν να τα στέλνουν σε πόλεις που διέθεταν ανάλογα ιδρύματα, χαρακτηρίζεται καινοτόμος αλλά ταυτόχρονα ικανοποιεί και μια χρονίζουσα ανάγκη⁷⁴⁵. Η καινοτομία του σχολείου αυτού έχει σχέση με τη γλώσσα διδασκαλίας που είναι η δημοτική, με τον περιορισμό της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων από το πρωτότυπο και την εισαγωγή της μετάφρασης ώστε να γίνεται κατανοητό το πνεύμα των αρχαίων συγγραφέων και τέλος την απόκτηση γνώσεων με την παρατήρηση και την αποφυγή της στείρας αποστήθισης, που όπως έχει πλέον αποδειχθεί δεν οδηγεί στην μόρφωση του ανθρώπου.

Ένας άλλος σκοπός του σχολείου αυτού θα ήταν σύμφωνα με τον εισηγητή της ίδρυσης του, Δ. Σαράτση, να προετοιμάσει τα νεαρά κορίτσια σε πρακτικούς

⁷⁴³ Το άρθρο έχει θέμα «σκοποβολή και σχολείο» και είναι γραμμένο από τον αξιωματικό Κ. Λάμπρου που ανέλαβε τη διδασκαλία του μαθήματος στα σχολεία του Βόλου. Σκοπός του μαθήματος είναι να ανυψώσει το φρόνημα των ελληνοπαίδων που πρέπει να αποδιώξουν την ψυχική και ηθική καχεξία η οποία απειλεί την ελληνική φυλή τα τελευταία χρόνια. Εφ. *Θεσσαλία*, 16-10-1906 σελ 1.

⁷⁴⁴ Χ. Χαρίτος, η εισηγητική έκθεση του Δ. Σαράτση για την ίδρυση του Ανώτατου Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου, περιοδικό *Θεσσαλική Εστία* τεύχος 32, Μάρτης_Απρίλης 1978, σελ 329.

⁷⁴⁵ Η εργασία αυτή δεν έχει στόχο να παραθέσει τις λεπτομέρειες γύρω από την ίδρυση, λειτουργία, του Παρθεναγωγείου, τα Αθεϊκά και τη δίκη του Ναυπλία γιατί όλα τα παραπάνω έχουν διερευνηθεί διεξοδικά και καλυφθεί από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Στόχος της παρούσας είναι να αναφερθεί στα γεγονότα και να υπογραμμίσει τη σημασία τους στην διαμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου που χαρακτηρίζει το νέο Ελληνικό κράτος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

τομείς για το ρόλο που θα επιτελέσουν σαν μελλοντικές νοικοκυρές, μητέρες και σύζυγοι αλλά και για να τα αφυπνίσει εθνικά ώστε να γαλουχήσουν τα παιδιά τους με πατριωτισμό και εθνικό φρόνημα⁷⁴⁶. Να τι γράφει στην εισηγητική του έκθεση: «Το σχολείο θα προετοιμάζει τα κορίτσια ώστε από την αποφοίτησή τους και μετά να είναι ευπρόσωποι κοινωνικώς, εθνικώς καταρτισμένοι και άρτιοι δια το μέλλον αυτών, το οποίον ως γνωρίζομεν όλοι είναι η δημιουργία υγιούς και ηθικής οικογενείας», και συνεχίζει «ότι η ίδρυση του Παρθεναγωγείου θα συμβάλλει στην μόρφωση και ανάπτυξη του ωραίου φύλλου, των μητέρων του μέλλοντος, από τις οποίες εξαρτάται η μόρφωση καλών παιδιών και χρηστών πολιτών, που θα τιμήσουν την οικογένεια και την πατρίδα». Κατά τον εισηγητή πρέπει να δοθεί στο σχολείο αυτό ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία της Γαλλικής γιατί με τον τρόπο αυτό θα αποτραπεί η φοίτηση κοριτσιών στη σχολή Καλογραιών Βόλου, που πηγαίνουν εκεί λόγω της ενισχυμένης διδασκαλίας της γαλλικής γλώσσας.»⁷⁴⁷. Ο Σαράτσης εκφράζει εδώ τις ανησυχίες ότι η φοίτηση των κοριτσιών στη σχολή καλογραιών θα έχει αρνητικές συνέπειες για τις ίδιες και την κοινωνία γιατί τις απομακρύνει από το ορθόδοξο δόγμα, και δεν προσανατολίζεται στην τόνωση του εθνικού φρονήματος. Ο Σαράτσης είπε στη δίκη του Ναυπλίου «Εν Βόλω είχαν αρχίσει λειτουργούσα Σχολή των Καλογραιών η οποία κατ'έμέ αποτελεί δια τας Ελληνίδας εθνικόν και θρησκευτικόν κίνδυνον». Τέτοια σχολεία, όπου διδασκόταν η γαλλική γλώσσα και η μουσική, λειτουργούσαν στο Βόλο ήδη κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Για τις σχολές αυτές ήταν διάχυτη η γνώμη, που διατυπώνει επιγραμματικά ο Σαράτσης ότι "...δημιουργούσι γυναίκας ανεπτυγμένας μεν μετριώτατα, κοσμοπολίτισσας δε, μη έχουσας την προς την πατρίδα στοργήν, η οποία εμπνέεται δι' ημάς τους Έλληνες υπό της ορθοδόξου θρησκευτικής και υπό της εθνικής μας ιστορίας, δύο μαθημάτων τα οποία εις μάτην ζητεί τις να εύρη εις τα ανεξέλεγκτα άλλως τε προγράμματα των καλογηριστικών Σχολών"⁷⁴⁸

Η σχολή Καλογραιών είχε προηγηθεί χρονικά της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου κατά τέσσερα χρόνια και είχε προκαλέσει πολλές αντιδράσεις στην κοινωνία της πόλης που εναντιώνονταν πρωτίστως στο καθολικό δόγμα που υπηρετούσε το σχολείο αυτό, όπως ανακαλύπτουμε από τα σχετικά δημοσιεύματα, στα οποία διαβάζουμε τα παρακάτω: «Ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος, τον οποίο δίκαια περιβάλλει ο σεβασμός και η αγάπη του ποιμνίου του δεν ήταν δυνατόν να μην συγκινηθεί από τον κίνδυνο που απειλεί την πόλη μας και προέρχεται από την επικείμενη σ' αυτή λειτουργία της σχολής καθολικών καλογραιών» και «Ο επιθεωρητής των σχολείων της Μαγνησίας, με εκτενή έκθεσή του προς το υπουργείο Παιδείας αναφέρεται στους κινδύνους που εγκυμονούν από την εγκατάσταση της σχολής Καλογραιών στο Βόλο και συστήνει στο υπουργείο να αρνηθεί να χορηγήσει άδεια για το συμφέρον της εκπαίδευσης⁷⁴⁹». Εκτός από τις αντιδράσεις που εκφράστηκαν σε θεωρητικό επίπεδο από την εκκλησία και τον επιθεωρητή εκπαίδευσης στη Μαγνησία, σημειώθηκαν σε περιορισμένο βαθμό βίαιες εκδηλώσεις προφανώς για εκφοβισμό, εναντίον των καλογραιών από αγνώστους. Η

⁷⁴⁶ ο.π σελ 331

⁷⁴⁷ ο.π σελ 334.

⁷⁴⁸ Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο Βόλου*, σελ 105.

⁷⁴⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 19-7-1904 και 31-7-1904.

συμπεριφορά αυτή οφείλεται σε φανατισμό, υποκινείται από δημοσιεύματα στον τύπο και παρακινείται από την κινδυνολογία της εκκλησίας⁷⁵⁰.

Τελικά η σχολή Καλογραιών ιδρύθηκε στο Βόλο το 1904 από τις Αδελφές του Τάγματος του Αγ. Ιωσήφ της Εμφανίσεως, οι οποίες είχαν ήδη ιδρύσει σχολεία στη Σύρο, τη Χίο, τα Χανιά, την Αθήνα και τον Πειραιά. Η καθολική εκκλησία επιθυμεί να επεκταθεί και στις νέες επαρχίες του Ελληνικού κράτους όπως ο Βόλος γιατί εκεί υπήρχε ευάριθμη παροικία, Γάλλων και Ιταλών κυρίως, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν πετυχημένοι έμποροι, επαγγελματίες και επιστήμονες, καθολικοί στο δόγμα, και εξασκούσαν σημαντική επίδραση στα πολιτισμικά, αλλά και στα πολιτικά, θέματα της κοινωνίας του Βόλου⁷⁵¹. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ήταν αναμενόμενο εκτός από την καθολική εκκλησία και οι γαλλικές αρχές, δια μέσου του προξενείου τους να ασκήσουν κάποιες πιέσεις για την ίδρυση της σχολής

Η ίδρυση του δημοτικού Παρθεναγωγείου που κατά την εμφάνισή του έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από το κοινό του Βόλου, ουσιαστικά ήταν η απάντηση του Δήμου Βόλου στην Σχολή Καλογραιών, και η απόδειξη της πολιτισμικής του εσωστρέφειας, παρά την διαφορετική εικόνα που επιθυμούσε να παρουσιάσει. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* επεφύλαξε θερμή υποδοχή στη λειτουργία του σχολείου αφιερώνοντάς του πρωτοσέλιδο άρθρο στο οποίο δημοσίευσε το πρόγραμμα μαθημάτων και την είδηση ότι επικεφαλής του σχολείου θα είναι «διευθύντρια, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου», πιθανόν στηριζόμενη στις κρούσεις που είχε κάνει ήδη ο Σαράτσης για την επιλογή του καταλληλότερου προσώπου για τη θέση της διεύθυνσης του σχολείου⁷⁵². Ακόμα και όταν η πρόσκληση προς υποψήφιες γυναίκες παιδαγωγούς δεν απαντήθηκε και η θέση ανατέθηκε τελικά στον Αλ. Δελμούζο, η ίδια εφημερίδα εξακολούθησε να αντιμετωπίζει ευνοϊκά τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου που αποτελούσε μια καινοτομία για την πόλη του Βόλου⁷⁵³. Το συγκεκριμένο σχολείο θα αποτελέσει το πεδίο εφαρμογής των παιδαγωγικών νεωτερισμών των δημοτικιστών και στη συνέχεια το πεδίο σύγκρουσης των προοδευτικών και συντηρητικών δυνάμεων της πόλης.

Εναντίον των ιδρυτικών μελών του και του διδασκαλικού προσωπικού εκστομίστηκαν πολλές κατηγορίες περί αθεϊσμού, μαλλιαρισμού, αντεθνικού φρονήματος και άλλα σχετικά από τις συντηρητικές κυρίως κοινωνικές ομάδες της πόλης που παρέσυραν και τα χαμηλότερα και αμόρφωτα στρώματα. Χαρακτηριστική ήταν η στάση του θρησκευτικοφιλολογικού συλλόγου «Οι Τρεις Ιεράρχαι» η οποία υποστηρίχτηκε και από την εκκλησία, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, παραμερίζοντας προηγούμενες διαφωνίες μεταξύ τους και συγκροτώντας ενιαίο μέτωπο στον πόλεμο κατά του Παρθεναγωγείου. Ο σύλλογος συγκάλυψε έκτακτη Γενική Συνέλευση στις 18-2-1911 για να ασχοληθεί με την παρατηρούμενη

⁷⁵⁰ Ενέργειες κατά των καλογραιών εκδηλώθηκαν από αγνώστους, οι οποίοι πήγαν στο οίκημα στο οποίο διαμένουν και άρχισαν να πετούν πέτρες με αποτέλεσμα να σπάσουν τα τζάμια. Ευτυχώς οι πόρτες ήταν κλειδωμένες και έτσι δεν κατάφεραν να Αναφέρεται επίθεση κατά της Σχολής Καλογραιών από αγνώστους πιθανώς εξοργισμένους από τις προσηλυτικές μπουν μέσα. Εφ. *Θεσσαλία* 14-8-1904, σελ 2.

⁷⁵¹ Χ. Χαρίτος, σελ 105

⁷⁵² Εφ. *Θεσσαλία*, 13-09-1908

⁷⁵³ Ο.π., 18-02-1909.

διαστροφή της θρησκείας και της ελληνικής γλώσσας στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο και σύνταξε ψήφισμα για το θέμα αυτό⁷⁵⁴.

Η πολεμική ενάντια στο Παρθεναγωγείο όμως είχε ξεκινήσει σχεδόν με την ίδρυσή του καθώς ήδη στο δημοτικό συμβούλιο, όπου παρουσίασε την εισηγητική του έκθεση ο Σαράτσος, ο δικηγόρος Σ. Μουσούρης εξέφρασε τις επιφυλάξεις του ενώ αργότερα ο δημοτικός σύμβουλος Περικλής Αποστολίδης, δεν συμφωνούσε με την πρόσληψη του Δελμούζου⁷⁵⁵. Η εφημερίδα *Κήρυξ* του Βόλου επίσης δεν είδε θετικά την ίδρυσή του Παρθεναγωγείου και ήδη από τον Οκτώβριο του 1908 άρχισε να ασκεί κριτική στη λειτουργία του, κατηγορώντας το σαν ένα σχολείο που εξυπηρετεί τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ενώ επιδοτείται από το Δήμο⁷⁵⁶. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με το πρόγραμμα σπουδών του σχολείου, το οποίο χαρακτήριζε « έργο μαλλιαριστών» ενώ άφηνε αιχμές και κατά του διευθυντή του, κ. Δελμούζου, γιατί ήταν άντρας που έκανε μαθήματα σε νεαρά κορίτσια⁷⁵⁷.

Η εφ. *Κήρυξ* που είχε πρόσφατα ιδρυθεί στην πόλη του Βόλου, απευθυνόταν κυρίως στα λαϊκά συντηρητικά στρώματα ανταγωνιζόμενη τις παλιότερες εφημερίδες, και κυρίως τη *Θεσσαλία*, που το αναγνωστικό της κοινό ανήκε στο μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού φάσματος. Στα πλαίσια αυτού του ανταγωνισμού πιθανόν να έθεσε στο στόχαστρο το Παρθεναγωγείο που υπήρξε δημιουργία των αστικών δυνάμεων της πόλης και ειδικότερα τη δημοτική γλώσσα, που επιλέχθηκε εκεί ως γλώσσα διδασκαλίας⁷⁵⁸. Την ίδια εποχή επανεκδίδεται η εφημερίδα *Εργάτης*, επίσημο όργανο του Εργατικού Κέντρου Βόλου, η οποία αναφέρεται με ενθουσιασμό στη λειτουργία του Δημοτικού Παρθεναγωγείου και στην ανάληψη της διεύθυνσής του από τον Δελμούζο⁷⁵⁹. Τα θετικά σχόλια του *Εργάτη* είναι λογικό να ενίσχυσαν τις

⁷⁵⁴ Σύμφωνα με το ψήφισμα ο Σύλλογος παρατηρώντας τη διαστροφή που παρατηρείται στο σχολείο κατά της Ορθόδοξης Πίστεως και της Ελληνικής Γλώσσας, διαμαρτύρεται έντονα στον ευσεβή λαό του Βόλου, διότι η Ορθόδοξος Θρησκεία και η Ελληνική Γλώσσα είναι τα ιερά Παλλάδια του Έθνους και οι αρραγείς βάσεις στις οποίες στηρίζεται η πρόοδος και η ακμή του. Βεβαιώθηκε μάλιστα ότι δεν γίνεται προσευχή, η οποία θεωρείται σαν αταξία ή υποκρισία, αντίθετα διδάσκεται η περιφρόνηση και η ασέβεια προς τον ιερό ορθόδοξο κλήρο, ο οποίος σε άσχημες περιστάσεις διέσωσε την εθνικότητα του Ελληνισμού.

Ο σύλλογος διαμαρτύρεται και επικαλείται την σύντονη προσοχή των πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχών και κυρίως της Δημοτικής Αρχής Βόλου που το στηρίζει οικονομικά γιατί εκεί δεν διαπλάσσονται Ελληνίδες και Ορθόδοξοι.

Εξουσιοδοτείται ο πρόεδρος και τα μέλη του Δ.Σ να διαβιβάσουν αντίγραφο του ψηφίσματος στην Ιερά Σύνοδο της Ελλάδας, στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, στο Σεβασμιότατο Επίσκοπο Δημητριάδας και στη Δημοτική Αρχή Παγασών και να το δημοσιεύσουν στις εφημερίδες *Θεσσαλία* και *Κήρυκα* του Βόλου. Θρησκευτικοφιλολογικός Σύλλογος, *Οι Τρεις Ιεράρχαι, 100χρονα 1907-2007*, εκδ Βόλος 2007, σελ 25-26.

⁷⁵⁵ Πρακτικά δημοτικού Συμβουλίου Παγασών ΑΒ, 29-9-1908, σελ 98.

⁷⁵⁶ Εφ. *Κήρυξ* 24-10-1908

⁷⁵⁷ Εφ. *Κήρυξ* 24-10-1908 και 25-10-1908.

⁷⁵⁸ « Η εγγραφή του θέματος στο πεδίο της γλωσσικής αντιπαράθεσης είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για την εξέλιξη των πραγμάτων. Συνδεδεμένο με το γλωσσικό ζήτημα το Παρθεναγωγείο φορτιζόταν με όλες τις τις ιδιαίτερες συνδηλώσεις που αφορούσαν τις ιδεολογικές και πολιτικές συνιστώσες του. Η ένταση αλλά και το περιεχόμενο των αντιπαράθεσεων, που κατείχαν κεντρική θέση τόσο στην πνευματική όσο και στην κοινωνική και πολιτική ζωή από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μεταφέρονταν στο Βόλο, ενώ παράλληλα η υπόθεση του σχολείου καθίστατο ορατή και κατανοητή για τους μη οικείους, μέσα από την εγγραφή της στο ζήτημα της γλώσσας». Εφη Γαζή, σελ 123

⁷⁵⁹ Εφ. *Ο Εργάτης*, 25-10-1908.

υποψίες, που ήδη είχαν αρχίσει να υποβόσκουν στο συντηρητικό κομμάτι κυρίως, της βολιώτικης κοινωνίας, περί δημιουργίας στενών σχέσεων μεταξύ του Παρθεναγωγείου και του Εργατικού Κέντρου Βόλου, ενδεχομένως λόγω της ανάμειξης του Σαράτση στη λειτουργία και των δύο, της σχέσης Σαράτση – Ζάχου, των διαλέξεων του Δελμούζου στο Εργατικό Κέντρο και στη Νυχτερινή σχολή του, αλλά και της αντίδρασης της εφημερίδας Εργάτης στις αστήρικτες αιτιάσεις της εφημερίδας *Κήρυξ* προς το Παρθεναγωγείο⁷⁶⁰.

Παράλληλα με την ανταλλαγή πυρών γύρω από τη λειτουργία και το διευθυντή του Παρθεναγωγείου από τον τοπικό τύπο, η πολιτική κατάσταση βρισκόταν σε αναβρασμό επιτείνοντας την ένταση που βίωνε η ελληνική κοινωνία με το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τις εξελίξεις που προκάλεσε στην πολιτική, οικονομική κοινωνική και στρατιωτική ζωή της χώρας. Στο Βόλο συγκεκριμένα η περίοδος, 1909 ως 1911 σημαδεύεται από απεργίες και συγκρούσεις των καπνεργατών με τους καπνέμπορους και τους καπνοβιομηχάνους, την ένοπλη επέμβαση του κράτους, τα γεγονότα στο Κιλελέρ που είχαν σαν αποτέλεσμα την ριζοσπαστικοποίηση του εργατικού και του αγροτικού κινήματος στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Τα γεγονότα αυτά δεν ήταν δυνατό να μην επηρεάσουν τις τοπικές κοινωνίες που βρίσκονταν αντιμέτωπες με το ενδεχόμενο ανατροπής των δεδομένων συνθηκών στην καθημερινή πρακτική και αντίληψη των εργασιακών σχέσεων, αλλά και της κοινωνικής ταξικής διαστρωμάτωσης. Δεδομένης της παραπάνω πολιτικής συγκυρίας αλλά και της επιφυλακτικότητας, έως και άρνησης, που ήδη περιγράψαμε, δεν αποτέλεσε έκπληξη, τουλάχιστον για το σημερινό ερευνητή, η προσπάθεια να στοχοποιηθούν αμφότερα το Παρθεναγωγείο και το Εργατικό Κέντρο Βόλου, το 1911 ως κέντρα που καλλιεργούν αθεϊστικές, αντεθνικές και «μαλλιαρές» ιδέες και να προκαλέσουν την εξοργισμένη αντίδραση και επίθεση εναντίον τους του θεοσεβούμενου και εθνικώς σκεπτόμενου κομματιού της κοινωνίας.

Η αφορμή δόθηκε με την επίσκεψη στο σχολείο του επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού, το Φεβρουάριο του 1911, για να παρακολουθήσει τη διδασκαλία της φιλολόγου Π. Χριστάκου, μία ημέρα που συνέπεσε με την περίοδο που στη βουλή ασχολούνταν με το θέμα της συνταγματικής καθιέρωσης της επίσημης γραπτής γλώσσας του κράτους, θέμα ιδιαίτερος ευαίσθητο αν αναλογιστούμε πόσο είχε ταλαιπωρήσει τη χώρα προκαλώντας οξείες αντιπαράθεσεις μεταξύ αρχαϊστών και δημοτικιστών στο πρόσφατο παρελθόν. Ο επίσκοπος αφού παρακολούθησε την παράδοση της Χριστάκου αποχώρησε αναστατωμένος αλλά την άλλη μέρα ο τοπικός τύπος έκανε γνωστό το θέμα ευρέως. Το ότι ο Επίσκοπος δεν συζήτησε με το διευθυντή του σχολείου γιαυτό που τον δυσαρέστησε επιβεβαιώνει την υποψία ότι ο ίδιος αναζητούσε μια αφορμή για να διασύρει το όνομα του σχολείου, και όσων εργαζόνταν σ' αυτό. Η αφορμή αυτή έδωσε τη δυνατότητα να εκδηλωθούν όλες οι μύχιες σκέψεις και φόβοι όσων δεν ήταν ικανοποιημένοι με τους νεωτερισμούς που εφαρμόζονταν στο σχολείο σχετικά με την εκπαιδευτική διαδικασία καθώς επίσης και να διατυπωθούν οι ανησυχίες τους για η δράση αντεθνικών και αθεϊστικών στοιχείων μέσα και έξω από αυτό.

Οι προσπάθειες που έγιναν από τους Σαράτση και Δελμούζο να αντιμετωπίσουν τις κατηγορίες που εκσφενδονίζονταν εναντίον του σχολείου από τον επίσκοπο αλλά και την εφ. Κήρυκα και να παρουσιάσουν το πραγματικό έργο του Παρθεναγωγείου σε μια σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα

⁷⁶⁰ Ο.π 14-11-1908.

Θεσσαλία, δεν είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα αφού δεν κατάφεραν να ανατρέψουν το κλίμα που είχε δημιουργηθεί⁷⁶¹. Μια εβδομάδα αργότερα η δημοτική αρχή συνεδρίασε για να δει πως θα διαχειριστεί το θέμα αλλά δεν κατάφερε να καταλήξει σε μια απόφαση, ενώ ήταν ορατή η ανησυχία των περισσότερων δημοτικών συμβούλων σχετικά με την ικανοποίηση του δυσαρεστημένου επισκόπου. Η εφορεία του σχολείου από την πλευρά της προσπάθησε να κατευνάσει την οργή του επισκόπου Δημητριάδος με τη σύνταξη έκθεσης που του απέστειλε εκφράζοντας τη λύπη της για το συμβάν και αναθέτοντας στο διευθυντή να το διερευνήσει⁷⁶².

Η λειτουργία του σχολείου συνεχίστηκε σε κλίμα έντασης και καχυποψίας ενώ το θέμα έγινε γνωστό και στην πρωτεύουσα όταν ο επίσκοπος Γερμανός, σε επιστολή του προς το Μιστριώτη για να τον συγχαρεί για τον αγώνα του υπέρ της καθαρεύουσας, τον ενημέρωσε για την κατάσταση που επικρατεί στο Βόλο σχετικά με το Παρθεναγωγείο⁷⁶³. Το θέμα ήρθε και στη Βουλή, όπου ο βουλευτής της περιοχής Μ. Μπουφίδης στράφηκε κατά του Παρθεναγωγείου γιατί εφαρμόζει ανορθόδοξες μεθόδους διδασκαλίας σε βάρος της γλώσσας, της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των νεαρών κοριτσιών που στο μέλλον προορίζονται να διαπαιδαγωγήσουν τις μελλοντικές γενιές⁷⁶⁴. Η κλιμάκωση των αντιδράσεων κατά του Παρθεναγωγείου από τους συντηρητικούς κύκλους της πόλης έφερε σε αμηχανία και κυριολεκτικά δύσκολη θέση τα ιδρυτικά μέλη του Παρθεναγωγείου, τη Δημοτική Αρχή, τους εκπαιδευτικούς που εργάζονταν εκεί, αλλά και τις μαθήτριες που φοιτούσαν όπως και τις οικογένειές τους, καθώς έρχονταν αντιμέτωποι με την αποδοκιμασία μεγάλης μερίδας των συμπολιτών τους και κατηγορίες που δεν υφίσταντο. Τα αντανακλαστικά του συντηρητισμού λειτούργησαν σε βάρος των ατομικών ελευθεριών και της δημοκρατίας επικαλούμενα φανταστικές απειλές κατά της γλώσσας και της θρησκείας του Έθνους.

Αν και ο τότε δήμαρχος Γκλαβάνης υποστήριξε τη λειτουργία του σχολείου, πολλά μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου ζήτησαν τη διακοπή της λειτουργίας του για να αποκατασταθεί η κοινωνική ειρήνη⁷⁶⁵. Η εξέλιξη της υπόθεσης έγινε γνωστή στο Πανελλήνιο μετά την παραπομπή σε δίκη των πρωτεργατών του σχολείου που συνδέθηκαν με τους πρωτεργάτες του Εργατικού Κέντρου και κατηγορήθηκαν συλλήβδην για αθεϊσμό και αναρχική συμπεριφορά. Στην ιστορία τα γεγονότα αυτά έμειναν γνωστά σαν τα Αθεϊκά και αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα στην πρόοδο της εκπαίδευσης και των ιδεών γενικότερα.

Τραγική ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι οι συντελεστές του Παρθεναγωγείου κατηγορήθηκαν για αναρχισμό και αντεθνική συνείδηση ενώ το μεγάλο διακύβευμα για τους ήταν η ανάταση του έθνους⁷⁶⁶. Πίστευαν ότι μόνο αν η

⁷⁶¹ Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, σελ. 278

⁷⁶² Η έκθεση αυτή υπογράφηκε από τα μέλη της Εφορείας, Δ. Σαράτση, Φ. Ιωαννίδου, Α. Κοκωσλή, αλλά όχι και από τον δήμαρχο Γκλαβάνη, ο οποίος δήλωσε ότι δεν γνώριζε για τις μεθόδους διδασκαλίας που ακολουθούσε το σχολείο. Ο.π σελ 41-47

⁷⁶³ Έφη Γαζή, σελ. 143.

⁷⁶⁴ Ο.π σελ 143-144.

⁷⁶⁵ Βιβλίο ψηφισμάτων Δήμου Βόλου, ψήφισμα 35,2-3-1911, με το οποίο αποφασίστηκε η διακοπή της λειτουργίας του Α.Δ.Π.Β

⁷⁶⁶ Ο Σαράτσης απευθυνόμενος στον Γ. Παπασωτηρίου για να τον συμβουλευθεί σχετικά με το πρόγραμμα μαθημάτων του Α.Δ.Π.Β λάμβάνει την απάντηση στην οποία μεταξύ άλλων διαβάζουμε τα εξής: « Ο Παπασωτηρίου λοιπόν προτείνει να αυξηθούν οι ώρες διδασκαλίας των

εκπαίδευση άλλαζε προσανατολισμό και γλωσσική μορφή στην Ελλάδα, θα ανέβαινε το μορφωτικό επίπεδο των πολιτών έτσι ώστε να αποκτήσουν συνείδηση του εθνικού προορισμού τους. Ο σκοπός τόσο των συντηρητικών όσο και των προοδευτικών δυνάμεων μάλλον ταυτιζόταν αλλά διέφερε ο τρόπος προσέγγισης τους, γιατί οι πρώτοι ήταν προσκολλημένοι στο χειρισμό της εξουσίας, στα αρχαία ιδεώδη και στην αρχαιολαγνεία που εξαντλούνταν στα πομπώδη λόγια και στις πατριωτικές μεγαλοστομίες.

Απέναντί τους βρίσκονταν οι ιδεολόγοι αστοί που ζητούσαν να αντιμετωπίσουν την κακοδαιμονία του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου με πρακτικότερο πνεύμα και να μεθοδεύσουν την άνοδο των αστικών δυνάμεων στην εξουσία. Τελικά μήπως το μεγάλο διακύβευμα ήταν η εξουσία και το μεγαλείο της πατρίδας η μεγάλη αφορμή; Το κενό που άφησε πίσω του η κατάργηση του σχολείου ήρθε να καλύψει η ίδρυση παραρτήματος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών που έχαιρε πανελληνίου κύρους και γιαυτό ο Δήμος επιχορήγησε την ίδρυσή του⁷⁶⁷. Τελικά δεν ιδρύθηκε Αρσάκειο στο Βόλο αλλά Ανώτερο Παρθεναγωγείο, εφάμιλλο του Αρσακείου⁷⁶⁸ από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Θεσσαλομαγνησίας, ενός συλλόγου που ιδρύθηκε το 1911 με σκοπόν την «δια του καταρτισμού ανωτέρας σχολής θηλέων παροχής αυτοίς αφ' ενός μόν ενγκυκλοπαιδικής και ελληνοπρεπούς μορφώσεως, αφ' ετέρου δε μεταδόσεως επαγγελματικών γνώσεων προς τας σημερινάς ανάγκας». Η Εταιρεία αυτή κατ' αναλογία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα, ίδρυσε ιδιωτικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο στο Βόλο το 1911 αμέσως μετά την κατάργηση του Α.Δ.Π.Β, που λειτούργησε για μια δεκαετία περίπου. Στο σχολείο αυτό συνέχισαν τη φοίτησή τους αρκετές από τις μαθήτριες του καταργημένου σχολείου⁷⁶⁹».

φυσιογνωστικών μαθημάτων στο σύνολό τους και των τεχνικών με παράλληλη μείωση των αρχαίων ελληνικών και των θρησκευτικών. Η χρησιμότητα των προτεινομένων μαθημάτων είναι αναμφισβήτητη όχι μόνο γιατί συντελεί στην όξυνση του πνεύματος αλλά και γιατί οδηγεί το λαό που αναπτύσσει την πρακτική και τεχνολογική εκπαίδευση σε εθνική υπεροχή και ευημερία, κάτι που δεν μπορεί να συμβεί με τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών και των θρησκευτικών.

Ίσως πολλοί «πατριώτα» θεωρήσουν το συμπέρασμα αυτό αντιπατριωτικό και υλιστικό. Αλλά η απάντηση σ' αυτούς είναι η εξής: όταν τα άτομα που αποτελούν το έθνος, κερδίζουν πολλά χρήματα, μπορούν να έχουν καλύτερες συνθήκες υγιεινής, να ανατρέφουν περισσότερα παιδιά, να αυξήσουν τον μέσο όρο ζωής τους, και να παρέχουν στην πατρίδα εύρωστους στρατιώτες. Όταν υπάρχουν χρήματα, το κράτος χτίζει στρατώνες, οχυρώνει τα σύνορα του, αγοράζει σύγχρονο πολεμικό εξοπλισμό, μπορεί να διατηρεί τους εφεδρους ετοιμοπόλεμους καλώντας τους συχνότερα σε γυμνάσια, δηλαδή το κράτος καθίσταται ισχυρότερο.

Ακόμα και το ζήτημα της Μακεδονίας δεν θα ήταν επιλύσιμο ευκολότερα αν είχαν αγοραστεί εκεί μεγάλα κτήματα και αν είχαν προσανατολιστεί σε μετεγκατάσταση τους εκεί όσοι μετανάστευσαν στην Αμερική, αν είχαν ιδρυθεί μεγάλες τράπεζες και εμπορικοί οίκοι, αν υπήρχαν πλούσια σχολεία ικανά να προσφέρουν βιβλία και ρούχα στα άπορα βουλγαρόπουλα. Αυτός λοιπόν που συμβουλεύει η νεολαία να προετοιμάζεται καλύτερα για τον βιοπορισμό της μέσω των φυσιογνωστικών μαθημάτων, έχει ίσως καλύτερο αποτέλεσμα από τους φωνασκούντες πατριώτες για το μεγαλείο της πατρίδας. Δ. Σαράτσης, σελ 50-51.

⁷⁶⁷ Βιβλίο ψηφισμάτων Δήμου Βόλου, ψήφισμα 114, 16-8-1911, σύμφωνα με το οποίο εγκρινόταν πίστωση 10.000δρχ «προς διάθεσιν υπέρ της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών χάριν της ίδρύσεως παρ' αυτής εν Βόλω Αρσακείου και ψήφισμα 86, 26-11-1912 για χορήγηση πίστωσης 1.000 δρχ στη Φιλεκπαιδευτική Θεσσαλομαγνησίας για ίδρυση Ανώτερου Παρθεναγωγείου ισότημου προς τα Αρσάκεια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών.

⁷⁶⁸ ο.π. ψήφισμα 62, 5-9-1912.

⁷⁶⁹ Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμος Α', σελ 49

Την περίοδο αυτή χαρακτηρίζουν μεγάλα πολιτικά και εθνικά γεγονότα που προαναγγέλλουν την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα αλλά και την επιβεβαίωση του σταθερού της προσανατολισμού στην εφαρμογή της αλυσωτικής πολιτικής της. Η έξαρση του Μακεδονικού αγώνα και του Κρητικού ζητήματος και η πυροδότηση της κοινής γνώμης έχει σαν αποδέκτες, μεταξύ των άλλων, και τη μαθητιώσα νεολαία, που αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για να βοηθήσει στα εθνικά ζητήματα. Πολλές από τις πρωτοβουλίες αυτές υπαγορεύονταν συχνά από κεντρικές εντολές του αρμόδιου υπουργείου ή μιμούνταν ανάλογες πρωτοβουλίες που λαμβάνονταν στην Αθήνα. Η συγκέντρωση χρημάτων μέσα από εράνους και άλλες δραστηριότητες είναι μια χαρακτηριστική δράση των μαθητών⁷⁷⁰. Η συμμετοχή τους στις επίσημες τελετές όπως η 25^{ης} Μαρτίου⁷⁷¹, η καθιέρωση της γιορτής της Σημαίας⁷⁷², το 1908, με καθαρά ιδεολογικό συμβολισμό, και η οργάνωση σχολικών αγώνων είχε σαν αποτέλεσμα την αναπτέρωση του φρονήματος των παιδιών γιαυτό και προωθούνταν από την επίσημη πολιτική⁷⁷³. Ειδικότερα η γιορτή της Σημαίας, που καθιερώθηκε το 1908 από τον τότε υπουργό Θρησκευμάτων, όριζε την ημέρα έναρξης των μαθημάτων στα σχολεία των αρρένων ως ημέρα εορτασμού της εθνικής σημαίας, η οποία συνδεόταν με την πολεμική δράση και το καθήκον των μελλόντων στρατιωτών να την υπερασπιστούν ως σύμβολο της Πατρίδας στα πεδία των μαχών. Γιαυτό και ο εορτασμός της καθιερώθηκε μόνο στα σχολεία αρρένων⁷⁷⁴. Το κίνημα

⁷⁷⁰ Οι μικροί μαθηταί του σχολείου του Αγ. Νικολάου μάζεψαν 403 δρχ

Ψάλλοντας χθες υπέρ του εθνικού στόλου ειδικά μελοποιηθέντα κάλαντα ανά την πόλιν. Θερμά χειροκροτήματα στους πατριώτες διδασκάλους με τους συμπαθέστατους μικρούς. Εφ. Θεσσαλία, 1-1-1907

Οι μαθητές του γυμνασίου περιόδευαν την πόλη ψάλλοντες τα κάλαντα υπέρ του Ασύλου των Μακεδόνων. Η προσπάθειά τους που απέσπασε συγχαρητήρια, απέφερε το σημαντικό ποσό των δύο χιλιάδων δρχ. Εφ. Θεσσαλία 1.1.1908.

⁷⁷¹ Σύμφωνα με δημοσίευμα της Θεσσαλίας στο οποίο περιγράφεται ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου 1908 «Οι μαθητές όλων των σχολείων συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας από όπου αναχώρησαν μέσω της Ερμού για την Μητρόπολη. Προπορεύονταν οι μαθητές των δημοτικών σχολείων, που φορούσαν ομοιόμορφες στολές και κρατούσαν κυανόλευκες ταινίες, ακολουθούσαν οι των Ελληνικών σχολείων και έκλειναν την πομπή οι μαθητές του Γυμνασίου και της Εμπορικής σχολής. Οι σημαίες που έφερε το κάθε σχολείο, τα άσματα των μικρών μαθητών και ο ήχος των τυμπάνων δημιουργούσαν συγκινητική ατμόσφαιρα. Όταν έφθασαν στη Μητρόπολη κατέλαβαν το χώρο προ του Ναού. Κατά την δοξολογία, όταν μέσα στο ναό ψάλλονταν το πολυχρόνια, οι μαθητές τραγουδούσαν τον Εθνικό Ύμνο. Μετά τη δοξολογία κατευθύνθηκαν στο Δημαρχείο, που βρισκόταν στην οδό Δημητριάδος. Εκεί μετά το λόγο του Δημάρχου οι μικροί μαθητές έψαλλαν διάφορα άσματα και στη συνέχεια τα σχολεία αποσύρθηκαν όπως και το πλήθος.. το απόγευμα στα δημοτικά σχολεία, στα οποία παραβρέθηκαν ιδίως πολλές μητέρες, απαγγέλθηκαν ποιήματα Γ. Κοντομήτρος, σελ 88.

⁷⁷² Τηλεγράφημα του Εμπρός από το Βόλο με ημερομηνία 16-10-1908 μετέδωσε την είδηση ότι γιορτάστηκε στο Γυμνάσιο παρουσία των αρχών, με λαμπρότητα η γιορτή της Σημαίας. Εκεί συγκεντρώθηκαν και οι μαθητές των δύο Σχολαρχείων και της Εμπορικής Σχολής. Στα δημοτικά έγινε χωριστός εορτασμός. ο.π. σελ 250.

⁷⁷³ Στις 25-7-1908 η εφ. Σκρίπ δημοσίευσε την είδηση ότι «για τους τριήμερους Πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες που θα γίνονταν στα Τρίκαλα από 5-7 Σεπτεμβρίου του 1908, με πιθανή παρουσία του Διαδόχου, το υπουργείο Παιδείας έδωσε εντολή στους Γυμνασιάρχες και σχολάρχες των σχολείων Βόλου Λάρισας, Καρδίτσας να ασκήσουν τους μαθητές τους . ο.π σελ 179.

⁷⁷⁴ Χ. Κουλούρη , Το Έθνος γιορτάζει χωρίς να θυμάται, Εφημερίδα Βήμα 2-11-2003.

στο Γουδί θα ανοίξει το δρόμο στην αστική τάξη να ανέλθει στην εξουσία σαν δυναμική απάντηση στον παλαιοκομματισμό και η διακυβέρνηση Βενιζέλου θα οδηγήσει τη χώρα στους νικηφόρους Βαλκανικούς πολέμους και τον διπλασιασμό των εδαφών της.

Η ομαλή λειτουργία του σχολείου θα διαταραχθεί από την κλήση σε στράτευση των υπόχρεων εκπαιδευτικών λειτουργών ή αυτών που κλήθηκαν από την πολιτεία να βοηθήσουν τους επιστρατευόμενους⁷⁷⁵. Ο εθνικός θρίαμβος των Βαλκανικών πολέμων, πανηγυρίστηκε από όλη την κοινωνία, και όπως ήταν αναμενόμενο, τα σχολεία μετείχαν με την διοργάνωση εορτασμών στα σχολεία και την εκφώνηση λόγων σχετικά με το μεγαλείο του έθνους, το ήθος των Ελλήνων στρατιωτών κ.α.

Γ΄ Περίοδος 1915-1922

Πριν την εκπονή της Β΄ περιόδου είχε γίνει σαφές ότι η εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου έστρεφε τον προσανατολισμό της προς την επαγγελματική εκπαίδευση, ανταποκρινόμενη στις ανάγκες της οικονομίας και της αστικής ανάπτυξης. Στα πλαίσια της γενικής κυβερνητικής πολιτικής, η παιδεία και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης εντάσσονταν σε ένα πιο συγκεντρωτικό πλαίσιο και εναρμονίζονταν με την άσκηση εθνικής πολιτικής που έθετε αυτή η κυβέρνηση. Προς αυτή την κατεύθυνση στρεφόταν η προσπάθεια για αναδιοργάνωση του θεσμού των Διδασκαλείων και η αύξησή τους. Επίσης το εκπαιδευτικό συμβούλιο στελεχώθηκε από μόνιμους εκπαιδευτικούς συμβούλους που αντικατέστησαν τους καθηγητές του Πανεπιστημίου.

Η επιμόρφωση του εκπαιδευτικού κόσμου στόχευε στο να εμπεδώσουν οι εκπαιδευτικοί νέες μεθόδους και προγράμματα ώστε να διασφαλιστεί η ανανεωτική προσπάθεια και να υπάρξει συμπόρευση στο εκπαιδευτικό έργο. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι το διδακτικό προσωπικό και το παραγόμενο από αυτό έργο έπρεπε να αποκτήσει ομοιογένεια, να ενστερνιστεί και να αναπαράγει την επίσημη ιδεολογία του κυβερνητικού σχηματισμού. Η ομογενοποίηση εκπαιδευτικού προσωπικού και μαθητών δημιουργούσε ακόμα μια κοινωνική βάση χειραγωγήσιμη και κατευθυνόμενη, το ιδανικό σώμα για την άντληση οπαδών και την διάχυση ιδεολογιών.

Οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου αυτής δεν έδωσαν στον Βενιζέλο τις ευκαιρίες που επιζητούσε για την εφαρμογή των εκπαιδευτικών του σχεδίων αλλά έθεσαν κάποιες βάσεις, - όπως για παράδειγμα τα νομοσχέδια Τσιριμώκου του 1912-για την μεταρρύθμιση που θα ακολουθήσει της επανόδου του στην εξουσία το 1917. Ήδη η επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε εκδώσει το διάταγμα 2.585 « Περὶ διδακτικῶν Βιβλίων» που τέθηκε σε ισχύ με μικρές αλλαγές όταν ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα για να αναλάβει την κυβέρνηση. Η ριζοσπαστική αλλαγή που επιτελούνταν ήταν η εισαγωγή της Δημοτικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αυτή ήταν η πρόταση των δημοτικιστών για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης⁷⁷⁶.

⁷⁷⁵ *Αχαιοφθιωτικά*, Πρακτικά του Α΄ συνεδρίου Αλμυριωτικών σπουδών, Αλμυρός 1993, σελ 400.

⁷⁷⁶ Γράφει ο Δελμούζος « το ζήτημα δεν είναι μόνο να διδάξουμε το εθνικό και ζωντανό περιεχόμενο της δημοτικής μας παράδοσης, αλλά όργανο της διδασκαλίας σε όλα τα μαθήματα να γίνει η ομιλουμένη, γιατί χωρίς αυτή δεν μπορούμε να έχουμε έδαφος στερεό για να στηρίξουμε παιδεία αληθινή», Χ. Χαρίτος, *Όψεις εκπαιδευτικής και τοπικής Ιστορίας*, εκδ. Επικοινωνία, Βόλος 2001 σελ 136.

Η αντίδραση που ξεσηκώθηκε ήταν ανάλογη του επαναστατικού μέτρου και επικεντρώθηκε στον κίνδυνο που απειλεί τα εθνικά ιδανικά με την επιβολή της δημοτικής, της μη καθαρής γλώσσας. Οι υπέρμαχοι της αρχαϊζουσας ήταν ακόμα πολλοί και οι δυσκολίες να καμφθούν οι αντιστάσεις τους μεγάλες. Η συνταγματική εκτροπή του 1915 και ο εθνικός Διχασμός είχαν σαν αποτέλεσμα την διατάραξη της ομαλότητας πέρα από κάθε προηγούμενο. Ήταν λοιπόν φυσικό να διαταραχθεί και η σχολική ζωή όπως θα δούμε παρακάτω. Στη συνέχεια, η ολοκλήρωση αυτής της μεταρρύθμισης εμποδίστηκε από την πολιτική ανατροπή του 1920.

Ο εκπαιδευτικός κόσμος και ο μαθητικός πληθυσμός του Γυμνασίου διαιρέθηκαν σε δύο στρατόπεδα ακολουθώντας τα πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να διαταραχθεί η εκπαιδευτική δραστηριότητα και η σχολική καθημερινότητα, καθώς αρκετοί καθηγητές επιστρατεύθηκαν και οι θέσεις τους δεν αναπληρώθηκαν εγκαίρως⁷⁷⁷. Σχετικά με τη στάση των μαθητών του Γυμνασίου Βόλου μαθαίνουμε ότι στην Γ΄ και Δ΄ τάξη εκφράζονταν οξείες πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των μαθητών που είχαν διαιρεθεί σε Βενιζελικούς και Φιλοβασιλικούς. Η επικράτηση των πρώτων είχε σαν αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται το μάθημα των φιλοβασιλικών καθηγητών ή κατά μία άλλη εκδοχή των καθηγητών που φημίζονταν για την αυστηρότητά τους. Η κλιμάκωση των αντιπαραθέσεων αυτών οδήγησε στην αποβολή των πρωταίων δια παντός από το σχολείο, ποινή που όμως δεν εκτελέστηκε, προφανώς γιατί λίγο αργότερα άλλαξε το πολιτικό σκηνικό με την επάνοδο του Βενιζέλου⁷⁷⁸.

Ένας άλλος λόγος διατάραξης της σχολικής ομαλότητας υπήρξε η ψήφιση νόμου για την άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων το 1917 που άνοιξε το δρόμο σε πολιτικές διώξεις και εκκαθαρίσεις στην διοίκηση. Σε συζήτηση στη Βουλή για τα εσωτερικά θέματα στη συνεδρίαση της 23^{ης} Απριλίου του 1920 που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εμπρός*, ο πρωθυπουργός κ. Βενιζέλος αναφερόμενος στα εκπαιδευτικά θέματα εξηγεί το γεγονός των εκκαθαρίσεων ως εξής: «Το κόμμα των Φιλελευθέρων ευρεθέν εις την ανάγκην να αποσχισθή εκ του Κράτους των Αθηνών δια να σχηματίση δεύτερον κράτος εις την Θεσσαλονίκην ήτο υποχρεωμένο φυσικά να εύρη υπαλλήλους και των κεντρικών υπηρεσιών τας οποίας ίδρυσεν εις Θεσσαλονίκην αλλά και των περιφερειών αι οποίαι ανήκον εις την περιφέρειαν Θεσσαλονίκης. Πολλοί των παλαιών υπαλλήλων εδέχθησαν να υπηρετήσουν, όσοι εδέχθησαν πάντως έμειναν, όσοι απομακρύνθησαν τους αντικατεστήσαμεν φυσικά. Όταν επανήλθαμεν λοιπόν εις Αθήνας ευρέθημεν να έχωμεν διπλασίους υπαλλήλους εις πολλάς υπηρεσίας. Είναι φυσικόν ότι το καθεστώς της Θεσσαλονίκης δεν θα εδέχοντο να απολύσει τους υπαλλήλους οίτινες υπηρετήσαν αυτό και να επαναφέρη εκείνους οι οποίοι ηρνήθησαν να υπηρετήσουν υπ' αυτό. Ωστε μέγας αριθμός των απολύσεων αιτιολογείται εκ τούτου⁷⁷⁹». Ο νόμος αυτός εφαρμόστηκε για τους ίδιους

⁷⁷⁷ Αναφέρεται η περίπτωση καθηγητή Μαθηματικών που λόγω του ότι ήταν ακόμη επιστρατευμένος έκανε μάθημα φορώντας τη στολή του λοχαγού και προσπαθούσε με «στρατιωτικά παραγγέλματα» να εισάγει του μαθητές στην επιστήμη του Ευκλείδη. *Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 162

⁷⁷⁸ ο.π σελ 150 – 160

⁷⁷⁹ Στη συζήτηση της Βουλής ο πρωθυπουργός αναφέρθηκε στο θέμα των απολυμένων λειτουργών της εκπαίδευσης με αριθμητικές λεπτομέρειες: «Του Υπουργείου της Παιδείας το οποίον έχει υπέρ τας 11.000 υπαλλήλων απολύθησαν εκ μεν της Κεντρικής υπηρεσίας 15 εκ των οποίων αναδιωρίσθησαν 7 και υπολείπονται εκτός υπηρεσίας 8. Εκ των λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσεως οι οποίοι ανέρχονται εις 2332 απολύθησαν εν όλω 185, αναδιωρίσθησαν 144 και υπολείπονται εκτός υπηρεσίας

λόγους το 1920 από την αντιπολίτευση που ήρθε στην εξουσία. Το αποτέλεσμα ήταν οι αντιφρονούντες εκπαιδευτικοί να διώχονται και να επικρατεί αταξία στα Σχολεία. Οι απολυμένοι συνήθως έβρισκαν απασχόληση στα ιδιωτικά σχολεία της πόλης ή μετακινούνταν σε άλλες πόλεις αναζητώντας εργασία⁷⁸⁰. Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού συνεπαγόταν την επιστροφή των απολυμένων και την αναζήτηση εργασίας από τους διωχθέντες.

Στο διάστημα 1918-1922 την εκπαίδευση χαρακτηρίζει το φαινόμενο της ερήμωσης των σχολείων, λόγω των, σε μεγάλη κλίμακα, παραιτήσεων των εκπαιδευτικών για οικονομικούς λόγους κυρίως. Ο μισθός τους ανταποκρίνεται στο ελάχιστο στο κόστος ζωής και αναγκάζονται να αναζητούν εργασία σε άλλους τομείς πιο προσοδοφόρους, όπως η εργασία σε άλλα υπουργεία, στη γεωργία, τη βιομηχανία και αλλού. Ήταν τόσο μεγάλη η οικονομική εξαθλίωση που βίωναν οι εκπαιδευτικοί ώστε μειώθηκε και ο αριθμός των νέων που επιθυμούσαν πλέον να ακολουθήσουν τον εκπαιδευτικό κλάδο με αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζονται τα κενά στα σχολεία τα οποία αντιμετώπιζαν ήδη ελλείψεις λόγω των εκκαθαρίσεων του 1917. Για να αντιμετωπιστεί εν μέρει το πρόβλημα έγιναν διορισμοί γυναικών εκπαιδευτικών σε σχολεία αρρένων σαν ένα πρώτο βήμα και στη συνέχεια άρχισαν να διορίζουν αποφοίτους Γυμνασίων, Ελληνικών, και της 5^{ης} τάξης των Δημοτικών Σχολείων, για να μην μείνουν τα δημοτικά σχολεία ιδίως χωρίς προσωπικό. Το φαινόμενο πήρε τόσο μεγάλες διαστάσεις ώστε απασχόλησε τους πολιτικούς, συζητήθηκε στη βουλή, έγιναν προτάσεις και δόθηκαν διαβεβαιώσεις για την αύξηση του μισθού των εκπαιδευτικών αλλά, όπως φαίνεται, μέχρι και τον Αύγουστο του 1922 από δημοσιεύματα το πρόβλημα παρέμεινε⁷⁸¹.

41. Εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν η οποία έχει αριθμόν υπαλλήλων 8.500, αναδιωρίσθησαν οι απολυθέντες πλην 60-70 (αριθμός δεν είναι δυνατόν να δοθῆ ακριβώς) εκ των οποίων 20-25 λαβόντες σύνταξιν και ευρόντες άλλην εργασίαν δεν δέχονται να επανέλθουν εις την υπηρεσίαν, οι δε άλλοι περί του 50κοντα δεν επαναδιωρίσθησαν διότι αξιούν να διορισθούν εις την θέσιν την οποίαν είχαν και η οποία ευρίσκεται ήδη κατειλημμένη από άλλων μη δεχομένων να διορισθούν αλλαχού. Δια τούτο δεν διωρίσθησαν ενώ ως γνωρίζετε ότι έχομεν ανάγκην δημοδιδασκάλων. Εκ των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσως απελύθησαν ως μη δεχθέντες να υπηρετήσουν το καθεστώς της Θεσσαλονίκης 6 εκ των οποίων αναδιωρίσθησαν οι 5 και υπολείπεται εις εκτός υπηρεσίας, 5 άλλοι απελύθησαν τη υποδείξει του Εποπτικού συμβουλίου δι' υπηρεσιακούς λόγους. Αυτοί βεβαίως δεν δύνανται να επανέλθουν. Των άλλων όσοι ζητήσουν να επανέλθουν αιτήσεις θα εξετασθώσιν ευμενέστατα. Εφημερίδα *Εμπρός* 24-4-1920.

⁷⁸⁰ Σύμφωνα με τα όσα αφηγείται ένας πρώην μαθητής του γυμνασίου Βόλου, οι απολυθέντες καθηγητές έβρισκαν καταφύγιο στο ιδιωτικό γυμνάσιο Κοντογεωργίου. *Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 160

⁷⁸¹ Στη συνεδρίαση της βουλής στις 13-5-1921 ο κ. Κούσουλας θέτει προς συζήτηση την αναφορά που έστειλαν στη βουλή οι λειτουργοί Μέσης εκπαίδευσης και ζητούν «να διορθωθούν όλοι οι ελαττωματικοί Νόμοι περί Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης» και συνεχίζει ο ίδιος ζητώντας από τη Συνέλευση να συγκεντρώσει την προσοχή της στην εκπαιδευτική κρίση η οποία θα οδηγήσει την εκπαίδευση σε ερήμωση τα επόμενα χρόνια. Εφ. *Εμπρός* 14-5-1921

Δημοσιεύεται η συνεδρίαση της 7-3-1922 στη βουλή στην οποία διάφοροι βουλευτές όπως οι κ.κ Γερμανός, Κουμουνδούρος και Τσουκαλάς περιγράφουν με μελανά χρώματα την κατάσταση της εκπαίδευσης και πιστεύουν ότι μόνο η αύξηση του μισθού και η ελάττωση των μεταθέσεων για πολιτικούς λόγους, θα μπορούσαν να δώσουν λύση στο πρόβλημα. Ο κ. Ζαΐμης εξηγεί πως «αναγκάστηκε να στρατολογήσει προσωπικό για να χρησιμοποιηθῆ σαν διδασκαλικό», αλλά οι περισσότεροι απ' αυτούς δεν τα κατάφεραν και απολύθηκαν, και δικαιολογεί τις μεταθέσεις ότι υπαγορεύθηκαν από πραγματική ανάγκη γιατί οι πολλοί εκπαιδευτικοί δεν συμπεριφέρθηκαν σωστά ενώ ο κ. Καλαντζάκος συμπληρώνει «ότι οφείλει ευγνωμοσύνη στον πρώην υπουργό Παιδείας, ο οποίος μετέθεσε όλους εκείνους τους διδασκάλους που έγιναν πράκτορες της τυραννίας, δηλαδή του Βενιζελικού καθεστώτος». Εφ. *Εμπρός* 8-3-1922.

Η εκπαιδευτική κρίση και οι συνέπειες της για την ελληνική κοινωνία δεν αφήνουν αδιάφορο τον τύπο που μέσα από τις στήλες του ζητά από την κυβέρνηση να μεριμνήσει ώστε να μην φύγουν και άλλοι εκπαιδευτικοί από τα σχολεία. Παράλληλα παρουσιάζει τις δυσκολίες επιβίωσης που αντιμετωπίζει ο εκπαιδευτικός κόσμος –λόγω των χαμηλών τους αποδοχών-αλλά και τα οδυνηρά αποτελέσματα που επιφέρει η διακοπή της λειτουργίας πολλών σχολείων ειδικά στις αγροτικές περιοχές με αποτέλεσμα τα ελληνόπουλα να παραμένουν αγράμματα και αμόρφωτα και να πλήττεται ο ελληνικός πολιτισμός⁷⁸². Στη συνείδηση της κοινωνίας ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι θεμελιώδης για την πρόοδο και την εθνική ανάταση του κράτους και του έθνους γιαυτό η κλιμακούμενη εκπαιδευτική κρίση προκαλεί ανησυχία.

Η είσοδος της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο, με άμεσο επακόλουθο ένα καθεστώς διαρκούς επιστράτευσης μέχρι και το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, η επίταξη των σχολείων για να λειτουργήσουν σαν νοσοκομεία, η επιδημία γρίπης του 1919, οι παραιτήσεις και απολύσεις των εκπαιδευτικών για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους είχαν σαν αποτέλεσμα την παράλυση της σχολικής ζωής και τη δυσλειτουργία ή την αναστολή του εκπαιδευτικού έργου⁷⁸³. Την περίοδο εκείνη λόγω των αυξημένων στρατιωτικών αναγκών, το κράτος θα προχωρήσει και στην επιστράτευση μαθητών των δύο τελευταίων τάξεων του

Στη συζήτηση που γίνεται στη Βουλή στις 8-3-1922 σχετικά με τις ελλείψεις εκπαιδευτικών στα σχολεία το υπουργείο των Εκκλησιαστικών αναφέρει ότι αν και οι δαπάνες για την εκπαίδευση αυξήθηκαν οι διαμαρτυρίες για την έλλειψη καθηγητών και δασκάλων παραμένει και για το λόγο αυτό το Υπουργείο αναγκάστηκε να διαθέσει πολλές υποτροφίες «όπως προσελκύση τους νέους εις το καθηγητικόν και διδασκαλικόν στάδιον». Εφ. *Εμπρός* 1-8-1922

⁷⁸² Σε άρθρο με τίτλο «Η οικονομική ενίσχυσις της εκπαίδευσως» χαιρετίζεται η υποβολή νομοσχεδίου από τον υπουργό Παιδείας «περί γενναίας αυξήσεως του μισθού των λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσως». Η ενέργεια αυτή της Κυβέρνησης αποδεικνύει το ενδιαφέρον της για το εκπαιδευτικό ζήτημα το οποίο συνδέεται με τον κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό οργανισμό του κράτους αφού επιδρά στη διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα και στην ανέλιξη του ελληνικού πολιτισμού. Στη συνέχεια εκφράζεται η πεποίθηση ότι η Κυβέρνηση θα προχωρήσει και στην αύξηση των μισθών των λειτουργών της Στοιχειώδους Εκπαίδευσως οι οποίοι βρίσκονται σε οικτρή κατάσταση. Η οικονομική εξαθλίωση οδηγεί τα Δημοτικά σχολεία σε ερήμωση με αποτέλεσμα εκατοντάδες χωριά να μην διαθέτουν σχολεία και να αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των παιδιών που στερούνται εκπαίδευσης και να μεγαλώνει ο αριθμός του αγράμματος πληθυσμού της Ελλάδας. ο.π. 13-3-1918

Σε τηλεγράφημα από τον Βόλο που δημοσιεύει η εφημερίδα *Εμπρός* τονίζεται ότι « και οι αυτόθι δημοδιδάσκαλοι μη δυνάμενοι πλέον ούτε τον άρτον των οικογενειών τους να οικονομήσουν με το ευτελέστατον διδασκαλικόν μισθάριον, διεξάγουν συνενοήσεις όπως αναλάβωσιν εργασίαν εις τα αυτόθι βιομηχανικά εργοστάσια , εγκαταλείποντες μετ' οδύνης το υψηλόν τους έργον επαναφέρει επί τάπητος με όλην την τραγικήν αυτού πραγματικήν την από πολλού μαινομένην κρίσιν εις τας τάξεις των λειτουργών της Δημοτικής Εκπαίδευσως,..... Η αιτία – η μόνη και ριζική αιτία του κακού είναι η ανεκδιήγητος ανεπάρκεια του μισθού, 50-70 δρ μηνιαίως δια τους υποδιδασκάλους, 90-130 δια τας διδασκαλίσσας, 90-150 δια τους δημοδιδασκάλους μετά άροδον 15ετίας και εφ' όρου ζωής. ο.π. 11-7-1918.

Σε άλλο άρθρο του *Εμπρός* με τίτλο "Το Ζήτημα του μισθού των Διδασκάλων εκφράζεται η αντίθεση του αρθρογράφου προς την απόφαση της Κυβέρνησης να δώσει ένα επίδομα στους εκπαιδευτικούς αντί μιας κανονικής αύξησης . Αναρωτιέται τι ωθεί την κυβέρνηση σε μια τέτοια επιλογή και γιατί αντιδρά στην αύξηση του μισθού των εκπαιδευτικών αφού η δαπάνη αυτή σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, επιβαρύνει ουσιαστικά τους προϋπολογισμούς των δήμων και Κοινοτήτων και όχι του Κράτους. ο.π. 8-10-1919

⁷⁸³ Οι μαθητές της Εμπορικής Σχολής Βόλου κήρυξαν απεργία γιατί πέρασε ήδη ένα εξάμηνο από την έναρξη του έτους και τα εμπορικά μαθήματα δεν διδάσκονται λόγω της επιστράτευσης του καθηγητή των εμπορικών. Εφ. *Θεσσαλία*, 8-1-1922.

Γυμνασίου, οι οποίοι θα τύχουν ευνοϊκής αντιμετώπισης στις εξετάσεις λόγω των ανειλημμένων εθνικών καθηκόντων τους, αλλά η απουσία τους θα επιδεινώσει περισσότερο τη σχολική λειτουργία⁷⁸⁴.

Οι δυσκολίες, που αντιμετώπιζε η εκπαιδευτική κοινότητα στην επιτέλεση του έργου της, είχε άμεσο αντίκτυπο στους μαθητές, οι οποίοι μέσα στη γενικότερη παραζάλη που επικρατούσε έβρισκαν ευκαιρία για να εκφράσουν την δυσαρέσκειά τους προς συγκεκριμένα πρόσωπα καθηγητών προφασιζόμενοι πολιτικά κριτήρια. Γενικά, η κατάσταση τους ωθούσε να καταλύσουν κάθε έννοια της τάξης, αποδεικνύοντας αυτό που ίσχυε στην τότε ελληνική καθημερινότητα, ότι η πολιτική διασύνδεση λειτουργούσε πάνω από κάθε νόμο. Επίσης αποδείκνυε ότι το σχολείο μπορούσε να προκαλέσει την εθνική αφύπνιση των μαθητών και να τους υπαγορεύσει με επιτυχία το εθνικό καθήκον προς την πατρίδα, όμως απέτυχε να εμψυχήσει στους μαθητές το σεβασμό στους νόμους και στο σύνταγμα που αποτελεί τη θεμέλιο λίθο του δημοκρατικού πολιτεύματος και τελικά το κύριο πολιτικό καθήκον κάθε πολίτη αυτής της χώρας.

Σ' αυτή την περίοδο της εκπαίδευσης είναι χαρακτηριστικός ο μεγαλοπρεπής τρόπος με τον οποίο γιορτάζονται στα σχολεία εθνικές επέτειοι, η γιορτή της Σημαίας, αλλά και νεόκοπες επέτειοι, όπως η ένωση του κράτους το 1917, σε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί το πληγωμένο εθνικό φιλότιμο που προκάλεσε ο διχασμός κυβέρνησης –στέμματος. Επίσης, στόχος της παραπάνω πρακτικής ήταν να υπογραμμιστεί το ύψιστο εθνικό καθήκον του κάθε Έλληνα προς την πατρίδα, σε μια περίοδο, που η στρατιωτική εμπλοκή της χώρας αποτελούσε μια πραγματικότητα, ενώ η εν δυνάμει εκστρατεία στη Μικρά Ασία φαινόταν πλέον πιθανή. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα καταγράφεται η συμμετοχή των μαθητών στην οργάνωση εράνων και φιλανθρωπικών εκδηλώσεων για την συγκέντρωση χρημάτων που διατίθενται για την περίθαλψη των απόρων οικογενειών.⁷⁸⁵

Στην περίοδο αυτή ανήκουν επίσης και δύο ιδιωτικές προσπάθειες που στοχεύουν στην οργάνωση και καθοδήγηση του μαθητικού και εξωσχολικού εφηβικού κοινού : πρόκειται για τη σύσταση προσκοπικού σώματος και συλλόγου με την επωνυμία « Η προστασία των παιδών» που όπως θα φανεί παρακάτω έχουν κοινή καταγωγή. Η πρωτοβουλία για σύσταση προσκοπικού σώματος στο Βόλο ανήκε στον Γυμνασιάρχη Γιαννικάκη ενώ μαθητές του Γυμνασίου και της Εμπορικής Σχολής ήταν οι πρώτοι πρόσκοποι. Στην οργάνωσή τους θα συναντήσουμε καθηγητές του Γυμνασίου και αθλητές του Γυμναστικού Συλλόγου Βόλου. Κάποιοι μάλιστα από αυτούς είχαν και στρατιωτική εμπειρία όπως ο Λοϊζος, που τους έδινε το προβάδισμα στην εκπαίδευση των προσκόπων⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Οι μαθητές που υπηρετούσαν στο μέτωπο είχαν τη δυνατότητα με απλή εγγραφή και χωρίς την παρακολούθηση μαθημάτων να προσέρχονται στις προαγωγικές ή απολυτήριες εξετάσεις του σχολείου. *Λεύκομα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934*, σελ 154.

⁷⁸⁵ Σύμφωνα με δημοσίευμα της Θεσσαλίας, η σχολή Παπαζαφειρίου Βόλου, πρόκειται να δώσει μεγάλη γιορτή υπέρ των απόρων οικογενειών εφάδρων Βόλου. Εφ. Η Θεσσαλία, 9-3-1922. Στην εφημερίδα Σκριπ δημοσιεύεται η είδηση για συναυλία που έδωσαν οι μαθητές και οι μαθήτριες του ωδείου, υπέρ του Ερυθρού Σταυρού. Μεταξύ των άλλων παίχθηκαν οι εθνικοί ύμνοι διαφόρων κρατών, οι μαθήτριες έψαλλαν τον ελληνικό στρατό του Καίσαρη και τις Ελληνοπούλες του Κόντη και τέλος η συναυλία σφραγίστηκε από τον Εθνικό Ύμνο. Εφ Σκριπ 29-11-1915

⁷⁸⁶ Αντώνης Αντωνιάδης *Ημερολόγιο του βολιώτικου προσκοπισμού (1914 – 1964)*, εκδ. Γραφή, Βόλος 1993, σελ 15-23.

Παράλληλα με την οργάνωση των μαθητικών προσκόπων, έγινε πρόταση για την οργάνωση τμήματος επαγγελματικών προσκόπων, στο οποίο θα συμμετείχαν παιδιά λαϊκών τάξεων, που εργάζονταν αλλά και παιδιά που ακηδεμόνευτα γυρνούσαν στους δρόμους. Στόχος αυτής της προσπάθειας μαζί με την προσκοπική τους εκπαίδευση ήταν να ενταχθούν αυτά τα παιδιά σε ένα σύνολο, να δεχθούν τη φροντίδα ειδικών, να αποκατασταθούν επαγγελματικά και να πάρουν μια στοιχειώδη μόρφωση καθώς τα περισσότερα από αυτά δεν είχαν παρακολουθήσει καν τη βασική εκπαίδευση. Η προσέλευση των παιδιών, εργατικής κυρίως προέλευσης, ήταν μεγάλη μετά την ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο. Εκτός από την προσκοπική εκγύμναση, τα παιδιά εκπαιδούνταν και επαγγελματικά για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο στρατό, δεδομένου ότι η επιστράτευση ήταν σε ισχύ. Παράλληλα παραδίδονταν νυχτερινά μαθήματα που συνέβαλλαν στη μόρφωση των νέων ανθρώπων⁷⁸⁷.

Η ορκωμοσία του επαγγελματικού σώματος προσκόπων πήρε μορφή πανηγυρική με την παρουσία των αρχών της πόλης, βουλευτών, προέδρων σωματείων, της Φιλαρμονικής του ορφανοτροφείου και πολλών κατοίκων. Το θέαμα μιας ομάδας νέων παιδιών σε στολή και συντεταγμένα στρατιωτικά γέμιζε σίγουρα περηφάνια και γεννούσε ελπίδες στα στήθη των επιφανών πολιτών για το μέλλον της πατρίδας. Αν και η σύμπραξη επαγγελματικών και μαθητικών προσκόπων σε επίπεδο ηγεσίας δεν διήρκεσε πολύ, καθώς τη μέρα των εγκαινίων επήλθε και η διάσπαση των επαγγελματικών προσκόπων από τους μαθητικούς, οι ομάδες συνέχισαν την δράση τους τα επόμενα χρόνια και συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος μεταξύ των νέων κυρίως ανθρώπων⁷⁸⁸.

Από τους πρωτεργάτες της ιδέας για τη σύσταση επαγγελματικού σώματος προσκόπων προέκυψε κατόπιν η δημιουργία του συλλόγου για την προστασία του παιδιού, προφανώς υπαγορευόμενη από τις ιδεολογικές διαφορές που τους χώριζαν με τους αρχηγούς των προσκόπων⁷⁸⁹. Για το θέμα αυτό όμως μόνο υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν καθώς δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν αυτό το συλλογισμό. Στον παραπάνω σύλλογο διευρύνθηκε η ιδέα της οργάνωσης και μόρφωσης των φτωχών και ακηδεμόνευτων παιδιών του Βόλου με την ίδρυση Νυχτερινής σχολής, που σκοπό είχε να δώσει στα παιδιά χρηστό ήθος και γενναίο πατριωτικό φρόνημα, διατηρώντας και την στρατιωτική προπαίδευση τους όπως

⁷⁸⁷ Η πρώτη συγκέντρωση των προσκοπικών ομάδων που αποτελούνταν από εργαζόμενα παιδιά, έγινε στις 3-3-1916 στο γυμναστήριο του Γ. Σ. Βόλου και συγκεντρώθηκαν περίπου 80 παιδιά (υποδηματοποιοί, ράφτες, σιδηρουργοί, ξυλουργοί και μερικά άεργα χωρίς γονική φροντίδα) Αντώνης Αντωνιάδης *Ημερολόγιο του βολιώτικου προσκοπισμού (1914 – 1964)*, εκδ. Γραφή, Βόλος 1993, σελ. 24.

⁷⁸⁸ Οι στολές και η εξάρτηση γενικά των νέων προσκόπων πληρώθηκαν με λεφτά που συγκεντρώθηκαν σε έρανο, στη διενέργεια του οποίου βοήθησαν ο διοικητής της Αστυνομίας και ο αντιπρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου, ο.π σελ. 26.

⁷⁸⁹ Στη σύσκεψη της 15^{ης} Μαΐου ο επικεφαλής της επαγγελματικής ομάδας προσκόπων Αλ. Μέρος ήρθε σε διαφωνία με τα μέλη της περιφερειακής επιτροπής και σε συνεργασία με τον Σαράτση και μιας επταμελούς επιτροπής που είχε την εποπτεία των επαγγελματικών ομάδων, αποφάσισαν την ίδρυση σωματείου, με τίτλο Σύλλογος Προστασίας Παιδιού, το καταστατικό του οποίου εγκρίθηκε στις 26-9-1916 με στόχο την ενίσχυση των επαγγελματικών προσκοπικών ομάδων, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την κοινωνική μόρφωση των παιδιών, την επαγγελματική τους αποκατάσταση κ. α, ο.π σελ. 29.

έκαναν και οι πρόσκοποι. Γενικά η πορεία του συλλόγου και των προσκοπικών ομάδων υπήρξε παράλληλη και ίσως αλληλοσυμπληρωμένη⁷⁹⁰.

Οι προσκοπικές ομάδες λαμπρύνουν με την παρουσία τους τις σχολικές γιορτές, τις εθνικές επετείους και δημιουργούν στην κοινωνία την αίσθηση της αναγέννησης του κράτους. Όμως το ειδικότερο αποτέλεσμα αυτής της κίνησης είναι ότι πετυχαίνει την οργάνωση της νεολαίας κάτω από συντεταγμένη διοίκηση, σε μια περίοδο που οι πολιτικές έριδες διχάζουν την κοινωνία. Πάνω από κόμματα και παρατάξεις τα προσκοπικά σώματα καλούν τους νέους να συμμετέχουν σ' αυτά θέτοντας διαφορετικές προτεραιότητες.

Η πρωτοτυπία των επαγγελματικών, προσκοπικών ομάδων, που προτείνει έμμεσα την επαγγελματική τους αποκατάσταση και τη βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου, αποτελεί μια άριστη μέθοδο κοινωνικής συσπείρωσης της εργατικής νεολαίας μακριά από την επιρροή του εργατικού κινήματος και αμβλύνει τις εν δυνάμει κοινωνικές εντάσεις, καθώς θέτει τα νέα παιδιά κάτω από την καθοδήγηση φορέων που συμπορεύονται με την ιδεολογία και πρακτική του επίσημου κράτους καθιστώντας τα χειραγωγήσιμη ομάδα. Η στρατιωτική οργάνωση, η πειθαρχία, η αποδοχή της ιεραρχίας και τέλος η εξωτερική ομοιομορφία που χαρακτηρίζει αυτά τα σώματα εμψυεί στα μέλη τη λογική της ομάδας. Συμπεριφέρονται σαν ομάδα, δρουν σαν ομάδα, σκέφτονται σαν ομάδα.

Σκοπός των προσκοπικών οργανώσεων ήταν, μεταξύ των άλλων, να αμβλύνονται οι διαφορές τους στα πλαίσια της επίτευξης της ομοιογένειας στην ευρύτερη κοινωνία ώστε να μην απειλείται η κοινωνική ειρήνη. Η ανάγκη οργάνωσης και τακτοποίησης γενικά των πραγμάτων και των ατόμων μέσα στο κοινωνικό σύνολο αποτελεί χαρακτηριστικό της νεωτερικής κοινωνίας, ενταγμένο σε μια ενιαία αντίληψη νοικοκυρέματος και ταξινόμησης, που αφορά στο σύνολο των δραστηριοτήτων και των ιδεών που κυριαρχούν στο κράτος. Η δράση των ομάδων αυτών θα ατονήσει τα επόμενα χρόνια λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών που προκαλούν η επιστράτευση, η οικονομική ένδεια και τέλος η έλλειψη στέγης και θα διαλυθούν το 1922.

Συνοψίζοντας, και με βάση τα θέματα που διερευνήθηκαν στο παραπάνω κεφάλαιο, θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου στην περιοχή του Βόλου, σε αναλογία με ότι συνέβαινε σ'ολόκληρη τη χώρα, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός. Εκτός από τους στόχους της εκπαιδευτικής διαδικασίας που έθετε το ελληνικό κράτος εξίσου μεγάλης σημασίας υπήρξε η εθνική διαπαιδαγώγηση και η σφυρηλάτηση εθνικής συνείδησης στους νεαρούς μαθητές, στα πλαίσια της εκπαίδευσης. Αυτό επιτυγχανόταν όχι μόνο μέσα από συγκεκριμένη διδακτέα ύλη αλλά και από τους τρόπους που περιγράψαμε αναλυτικά παραπάνω. Η γενίκευση της εκπαίδευσης, η καθιέρωση του ενιαίου βιβλίου και της επίσημης ελληνικής γλώσσας, η οργάνωση των σπουδών των δασκάλων και των καθηγητών κάτω από την κρατική επιτήρηση, η μετάβαση από τον κλασσικό στον επαγγελματικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης και τέλος ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος

⁷⁹⁰ Η Νυχτερινή Σχολή συστάθηκε από την αρχή του νέου σχολικού έτους και ακολούθησε την λειτουργία των άλλων σχολείων. Στη σχολή γράφτηκαν 85 μαθητές που είχαν τα παρακάτω επαγγέλματα : 12 σιδηρουργοί, 13 υποδηματοποιοί, 14 καπνεργάτες, 15 υπάλληλοι, 8 χωρίς επάγγελμα, 5 στιλβωτές, 4 ράφτες, 2 ελαιοχρωματιστές, 2 μαρμαράδες, 2 καρποιοί, 1 κιβωτοποιός, 1 μάγειρας, 1 φανοποιός, 1 κτίστης, 1 Υδραυλικός, 1 γυρολόγος, 1 Βυρσοδέψης, 1 πεταλωτής και ένας Ξυλουργός. Ανάλογα με τις γνώσεις τους κατατάχθηκαν σε δύο τμήματα, στο κατώτερο συμπεριλήφθηκαν οι εντελώς αναλφάβητοι και διδάχθηκαν τα εξής μαθήματα : ελληνικά – γραφή και ανάγνωση-,μαθηματικά, ιστορία, ερμηνεία του Ευαγγελίου, σχεδιογραφία, υγιεινή και μουσική. Δ. Σαράτης, τόμος Β, σελ 132-133

αποτελέσαν τους παράγοντες που ευνόησαν την ομογενοποίηση του εκπαιδευτικού κόσμου, με αποτέλεσμα να εμπεδωθούν καλύτερα σ' αυτόν οι επιταγές της κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους.

Η συμμετοχή της σχολικής κοινότητας σε επετειακές και θρησκευτικές εκδηλώσεις της πόλης, σε τελετές ηρωοποίησης και απότισης φόρου τιμής σε εθνικούς και τοπικούς ήρωες καθώς και η ενεργοποίησή της σε κρίσιμες εθνικές περιόδους για την συγκέντρωση χρημάτων για τη λειτουργία συσσιτίων, την παροχή οικονομικής βοήθειας σε οικογένειες εφένδρων ή την αγορά του Εθνικού Λαχείου του Στόλου - που προτείνεται από το επίσημο κράτος μέσω των σχολικών μονάδων- δημιουργεί τις βιωματικές προϋποθέσεις για την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των μαθητών και των εκπαιδευτικών.

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών σ' αυτή τη διαδικασία είναι καθοδηγητικός και προτρεπτικός και υπαγορεύεται από το επίσημο κράτος⁷⁹¹. Δεν αμφισβητούν συνήθως τη διαδικασία, αλλά με τη στάση τους συμφωνούν και επαυξάνουν στη διάπλαση των νέων Ελλήνων. Οι ίδιοι δηλώνουν πρόθυμα το παρόν στις περιστάσεις που η πατρίδα τους καλεί και γίνονται ζωντανό παράδειγμα για τους μαθητές τους. Ένα άλλο χαρακτηριστικό που συνηγορεί στη διαμόρφωση θερμόαιμων πατριωτών, είναι ότι σ' όλες τις βαθμίδες η εκπαιδευτική διαδικασία είναι προσανατολισμένη στην αποστήθιση και όχι στην κατανόηση, πρακτική που συμβάλλει και στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων και πολιτών με έλλειψη κριτικής σκέψης, οι οποίοι θα γίνουν ένθερμοι οπαδοί και αβασάνιστα θα υποστηρίζουν στο μέλλον τον κάθε πολιτικό συνδυασμό και θα παραδοθούν στο συναισθηματισμό παραληρηματικών λόγων και πατριδορητοριών.

Στα σχολεία ο πατριωτικός λόγος, ο συνεχής ιστορικός χρόνος, η υπενθύμιση του ιστορικού μας προορισμού και του μεγαλείου του έθνους αποτελούσαν στοιχεία της καθημερινότητας που εμπότιζαν τις ψυχές των μικρών μαθητών και καλλιεργούσαν την εθνική τους συνείδηση. Μέσα από αυτούς οι εθνικές διδαχές έφταναν στις οικογένειες και στο μικρόκοσμο των μαθητών και συνέβαλαν στον εθνικό προσδιορισμό της ευρύτερης κοινωνίας.

⁷⁹¹ Ψήφισμα 35, 8-3-1918 σύμφωνα με το οποίο προβλέπεται χορηγία έκτακτης πίστωσης 1000δρχ για να πληρωθεί ο επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων Μαγνησίας, ώστε να σταλούν δάσκαλοι σε ορισμένα διαμερίσματα της εκπαιδευτικής τους περιφέρειας για να δώσουν διαλέξεις με σκοπό να προσελκύσουν στις τάξεις του στρατού επίστρατους και να τους εμπνεύσουν τον ιερό ενθουσιασμό της εκτέλεσης του καθήκοντος προς την πατρίδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Η θρησκεία έχει παίξει σημαντικό ρόλο ως πηγή έμπνευσης και κινητήρια δύναμη του ελληνισμού ήδη από την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας, ώστε οι έννοιες Χριστιανός και Έλληνα να καταστούν ταυτόσημες σε αντιδιαστολή με τις έννοιες Μουσουλμάνος και Τούρκος⁷⁹².

Μέσα στο ελληνικό εθνικό κράτος που συγκροτείται, ο κοινωνικός ρόλος της θρησκείας διαφοροποιείται από εκείνον που είχε στην παραδοσιακή κοινωνία.⁷⁹³ Η θρησκεία επιστρατεύεται από το κράτος είτε για να ενδυναμώσει την εθνική συνείδηση των πολιτών, είτε για να συμβάλλει στη συνοχή των κοινωνικών ομάδων.

Η θέση της εκκλησίας της Ελλάδας αναβαθμίστηκε μετά το κίνημα στο Γουδί καθώς αποτελούσε αίτημα του στρατιωτικού συνδέσμου⁷⁹⁴. Η εκκλησία αντιμετωπίζεται ως μέρος του κρατικού μηχανισμού την ίδια περίοδο που στη Δυτική Ευρώπη επιχειρείται χωρισμός της από το κράτος.

Μετά την παραίτηση του Βενιζέλου το 1915 επιχειρείται η εισαγωγή ανορθολογικών στοιχείων και πρακτικών στους κόλπους της εκκλησίας⁷⁹⁵ τα οποία φαίνεται να έχουν αποτέλεσμα πάνω στα λαϊκά κυρίως στρώματα. Η εκκλησία επεμβαίνοντας στην πολιτική διένεξη Βενιζέλου - Κωνσταντίνου και υποστηρίζοντας τον δεύτερο, επιτυγχάνει έστω και πρόσκαιρα το στόχο της κοινωνικής συνοχής μεταξύ των οπαδών της Κωνσταντινικής πλευράς. Η επάνοδος του Βενιζέλου το 1917 θα συνοδευτεί από εκκαθαρίσεις των αντιπάλων του και στο χώρο της εκκλησίας⁷⁹⁶ και την ίδια τακτική θα ακολουθήσουν οι αντίπαλοι των Φιλελευθέρων όταν θα επανέλθουν στην εξουσία μετά τις εκλογές του 1920.

⁷⁹² Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Κατάρτι, 2006, σελ 165

⁷⁹³ Η θρησκεία δεν παρέχει πλέον από μόνη της την απόλυτη αλήθεια, δεν μεταφέρει αυτοδίκαια τον θείο λόγο, δεν αποτελεί πλέον την απεικόνιση ή την ερμηνεία της επουράνιας βούλησης στον κόσμο, αλλά χρησιμοποιείται, ενταγμένη σε ριζικά διαφορετικό από αυτήν ιδεολογικό σύστημα με διαφορετικές στοχεύσεις και διαφορετικά σημεία αναφοράς, ο.π σελ 174.

⁷⁹⁴ Τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση έγιναν με το νόμο ΓΥΙΔ 71909 περί γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου και Διοικήσεως Μοναστηριών και η μεταρρύθμιση αυτή συμπληρώθηκε με το νόμο ΓΦΥΣΤ 71910 περί ενοριακών ναών και της περιουσίας του, περί προσόντων εφημερίων και της περιουσίας τους. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α, σελ 24.

⁷⁹⁵ Το Μάιο του 1915 εκκλησία, αυλή και κυβέρνηση Γούναρη με τη βοήθεια θρησκευτικών και άλλων σωματείων οργανώνουν δημόσιες λειτουργίες και μετακινήσεις θαυματοργών εικόνων και λειψάνων από διάφορους ναούς και μοναστήρια της Ελλάδας στο προσκέφαλο του άρρωστου βασιλιά Κωνσταντίνου. Ενώ το Δεκέμβριο του 1916 ύστερα από έκκληση των αστικών συντεχνιών και των «ελληνικών σωματείων» και χοροστατούντος του μητροπολίτη Αθηνών, Θεόκλητου και άλλων συνοδικών, διενεργήθηκε το δημόσιο ανάθεμα στον Βενιζέλο, ο.π σελ 26.

⁷⁹⁶ Το 1917 συστάθηκε το Ανώτατο Ειδικό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο που απομάκρυνε τους ιεράρχες που είχαν πρωτοστατήσει στις φιλοκωνσταντινικές εκδηλώσεις του προηγούμενου έτους, και το Μάρτιο του 1918 εκλέχτηκε νέος Μητροπολίτης. ο.π σελ 26.

Παρατηρώντας τη λειτουργία της εκκλησίας στην περίοδο αυτή και τη συμπεριφορά της ως κλάδο του κρατικού μηχανισμού, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι από τη στιγμή που η εκκλησία έγινε εθνική και πρόσδεσε την πορεία της σ' αυτήν του εθνικού κράτους, παύει ουσιαστικά να αποτελεί θρησκευτικό θεσμό με την παραδοσιακή έννοια και μετατρέπεται σε φορέα του εθνικισμού.

Η εθνική διάσταση της εκκλησίας στο Βόλο

Ο ελληνικός εθνικισμός διατήρησε καθ' όλη τη διάρκεια της εξέλιξής του μια βαθιά σχέση με τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Στα πλαίσια μάλιστα των βαλκανικών εθνικών ανταγωνισμών, όταν οι χριστιανικές εκκλησίες εθνικοποιήθηκαν, η ελληνική εκκλησία αποτέλεσε κριτήριο της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, και η συσπείρωσή τους γύρω από αυτή συνέβαλε ουσιαστικά στην επιτυχημένη έκβαση των απελευθερωτικών αγώνων.

Στις περιοχές, που προσαρτήθηκαν σταδιακά στο ελληνικό κράτος, η δράση της εκκλησίας υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στο πεδίο της εθνικής εγρήγορσης και ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης των κατοίκων τους. Ο ενεργός της ρόλος προς αυτήν την κατεύθυνση την ενίσχυσε ως θεσμικό φορέα όχι μόνο θρησκευτικής αλλά και πολιτικής, κατά κάποιο τρόπο, εξουσίας. Η αγαστή, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνεργασία της με το επίσημο κράτος της προσέδιδε και πολιτική ισχύ, με αποτέλεσμα να ασκεί μεγάλη επιρροή στα: πλήθη των πιστών.

Ανέκαθεν στην ιστορία του ελληνικού κράτους, οι εκκλησίες και μάλιστα οι Μητροπόλεις αποτελούσαν χώρο υποδοχής των εθνικών θριάμβων και οι επικεφαλής ιερείς με το Ευαγγέλιο στο χέρι και τις μεγαλοπρεπείς λειτουργίες πρωτοστατούσαν μαζί με τις άλλες αρχές στην υποδοχή του θριαμβευτή στρατού. Πέρα από αυτό, το θρησκευτικό τελετουργικό με τις επιμνημόσυνες δεήσεις, τις αναγορεύσεις αγίων, το κήρυγμα στην Κυριακάτικη λειτουργία, την οργάνωση λιτανειών, το προσκύνημα ιερών εικόνων, ιερών οστών και άλλων θρησκευτικών πρακτικών, οικείων στο θρησκευόμενο πλήθος, υιοθετείται από τον εθνικισμό για να εξαπλωθεί και να βρει τη θέση που του αξίζει στην ψυχή του κάθε Έλληνα σαν μια νέα θρησκεία.

Η εκκλησία θα προσφέρει απλόχερα τη βοήθειά της σ' αυτή την προσπάθεια. Με τη συνδρομή της τελούνται επιμνημόσυνες δεήσεις για να αναπαυθεί η ψυχή όσων έπεσαν στο βωμό της πατρίδας και της ελευθερίας, πολιτικά μνημόσυνα, αναγόρευση ηρώων, συλλαλητήρια για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαίων και εναντίον κάθε ενέργειας που κρίνονταν αντιπατριωτική και αντεθνική, όπως η διενέργεια αναθέματος κατά του Βενιζέλου. Από το εκκλησιαστικό βήμα εκφωνούνται πύρινοι πατριωτικοί λόγοι. Οι καλοί χριστιανοί οφείλουν να είναι και καλοί πατριώτες. Η αθανασία κατακτάται όχι μόνο με την αγιοποίηση αλλά και με την επίδειξη ηρωισμού και αυτοθυσίας στα πεδία των μαχών. Η εκκλησία με δεδομένο το σεβασμό των πιστών προς το πρόσωπό της και δηλωμένη την υποταγή τους στη θέλησή της, παρείχε στον εθνικισμό το δρόμο στρωμένο για την διάδοσή και την επικράτησή του.

Στην πόλη του Βόλου, που ενώθηκε με την Ελλάδα προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η παρουσία της εκκλησίας ως παράγοντα εθνικής συνοχής υπήρξε αδιαμφισβήτητη. Σύμφωνα με το νομικό και ιδιοκτησιακό πλαίσιο⁷⁹⁷ που

⁷⁹⁷ Με το Β.Δ της 20^{ης} Μαΐου / 1^{ης} Ιουνίου 1836 «Περί εκκλησιαστικών κτημάτων, την αρμοδιότητα ανέγερσης νέων ναών είχε μόνο ο Δήμος. Το ίδιο διάστημα μ' ένα δεύτερο νόμο «Περί διοικήσεως των δήμων», ο Όθωνας παραχωρούσε στους Δήμους και τη διοίκηση των ναών. Ο νόμος στην ουσία με μικρές αλλαγές ίσχυσε μέχρι το 1910. Ν. Γραϊκός, *Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*,

επικρατούσε στην υπόλοιπη Ελλάδα από την εποχή του Όθωνα και καθόριζε τις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους, είχε παραχωρηθεί στους Δήμους η διοίκηση των ναών και το δικαίωμα αυτό εφαρμόζεται πλέον και στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές. Οι Δήμοι υπό την τυπική δέσμευση του σεβασμού των λατρευτικών αναγκών των πιστών, αποφάσιζαν για την ανέγερση ναών, οι οποίοι αποτελούσαν στην ουσία ιδιοκτησία τους, ενώ οι κατά τόπους Επίσκοποι συνυπέγραφαν απλώς την άδεια ανέγερσης. Από τις αρχές της λειτουργίας της πρώτης Δημαρχιακής αρχής υπάρχει πρόνοια για την κατασκευή εκκλησιών, όχι μόνο για να ασκούν οι πιστοί τα θρησκευτικά τους καθήκοντα αλλά και για να τονιστεί η ελληνική πλέον ταυτότητα της πόλης. Οι εκκλησίες του Βόλου που προϋπήρχαν της απελευθέρωσης της πόλης, αν και λίγες αριθμητικά αναδεικνύονται⁷⁹⁸ στον αστικό ιστό ώστε να τονιστεί η λειτουργική αλλά και η συμβολική τους σημασία στο νέο περιβάλλον της πόλης.

Οι εκκλησίες συνδέονται με τα πλέον αξιομνημόνευτα γεγονότα που διαμορφώνουν την ιστορική φυσιογνωμία της πόλης καθώς είναι οικεία και άμεσα προσβάσιμα από το σύνολο του πληθυσμού. Ειδικά σε περιόδους κρίσιμες ή σε στιγμές θριάμβου ο χώρος της εκκλησίας αποτέλεσε καταφύγιο ή επινίκιο βήμα αντίστοιχα, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο την βυζαντινή παράδοση στην οποία η εκκλησία αποτελούσε το κατεξοχήν σημείο θρησκευτικής, πολιτικής και εθνικής αναφοράς.

Η Μητρόπολη του Βόλου κυρίως αλλά και όλοι οι άλλοι ναοί είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την απελευθέρωση της πόλης, και όλα τα κατοπινά εθνικά γεγονότα, τους πολέμους, τα επινίκια, την εθνική καταστροφή, που σημάδεψαν την ιστορία του έθνους⁷⁹⁹. Ο εορτασμός των εθνικών επετείων ξεκινά από το χώρο της εκκλησίας και μέσα στον χώρο αυτό οι ιεροκήρυκες φροντίζουν να υπενθυμίζουν στους πιστούς το χρέος προς την εκκλησία και την πατρίδα. Η Εκκλησία έχει τη δύναμη να κινητοποιεί τον πληθυσμό και να τον προσανατολίζει προς την κατεύθυνση εκείνη που εξυπηρετεί το θρησκευτικό και εθνικό συμφέρον. Η οικονομική συμβολή της μάλιστα, με τη διοργάνωση εράνων κυρίως αλλά και τη χορήγηση χρηματικών ποσών από το ταμείο της σε έκτακτα εθνικά γεγονότα ή για την ανακούφιση των προσφύγων⁸⁰⁰ και των οικογενειών των επιστράτων⁸⁰¹, αναβαθμίζει το ρόλο της στα μάτια της ευρύτερης κοινωνίας.

Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ, Φιλοσοφική σχολή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσ/νίκη 2011, σελ 5.

⁷⁹⁸ Σαφής έμφαση δίνεται στις λιγοστές εκκλησίες που προϋπήρχαν του 1881, οι οποίες απελευθερώνονται από τον περιβάλλοντα ιστό και τοποθετούνται σε περίοπτες θέσεις στο κέντρο μικρών πλατειών. Πρόκειται για τα μόνα κτίρια που αντιμετωπίζονται εξ αρχής με το κλασσικό αυτό μνημειακό τρόπο, ο οποίος επαναλαμβάνεται και για όσες νέες εκκλησίες ανεγείρονται στα κατοπινά χρόνια. Β.Χαστάογλου, σελ 57.

⁷⁹⁹ «Περί την 10.30 ώραν της πρωΐας, ο Δήμαρχος, αι δημοτικά αρχαί και οι πρόκριτοι της πόλεως μετέβησαν εις την Μητρόπολιν και ύστερα εις το Δημαρχείον..... Όταν ηκούσθη η φωνή «ο στρατός έρχεται», το τέως συνταρρασόμενον πλήθος εστί ακίνητον, νεκρική ωχρότης εις πάντων περιεχύθη τα πρόσωπα, σιγή επεκράτησε άκραν, ήν διέκοπτον μόνον οι λυγμοί συγκινήσεως των γερόντων ίδια των χωρικών. Μετά ενεφάνη ο στρατηγός Σούτσος με το επιτελείον αυτού. Τέλος ο στρατηγός Σούτσος μετά του επιτελείου αυτού αφίκοντο προ της αφίδος όπου ίστατο ο αρχιερεύς, το Ευαγγέλιον έχων ανά χείρας και περί αυτό ο Δήμαρχος, αι δημοτικά αρχαί του Βόλου και η επιτροπή των εν Κωνσταντινοπόλει Θετταλομαγνητών....» ένθητο εφημερίδας *Πρώτη*, Βόλος στο πέραςμα του χρόνου, Βόλος, Ιανουάριος 2001, σελ 35-36.

⁸⁰⁰ Οι εκκλησίες Αγ. Νικολάου, Αγ. Θεοδώρων, Αγ.Κωνσταντίνου, Μεταμορφώσεως και Αναλήψεως χορήγησαν τα ποσά των 200, 100, 100, 250, 100 δρχ αντίστοιχα. Βιβλίο ψηφισμάτων Δήμου Βόλου, Ψηφίσματα 269, 270, 271,272, 273 – 31-8-1906.

Τα άτομα οφείλουν να εναρμονίζονται στις εκκλησιαστικές επιταγές γιατί διαφορετικά κινδυνεύουν να βρεθούν στο κοινωνικό περιθώριο. Μπορεί η ανεξίτηρησμία να αποτελούσε συνταγματικό δικαίωμα, αλλά το στίγμα του άθεου ήταν πολύ μεγάλο φορτίο για να το κουβαλάει κάποιος. Το πιθανότερο είναι βέβαια ότι σχεδόν κανένας δεν σκέφθηκε να αποποιηθεί το χριστιανικό του θρήσκευμα που την εποχή εκείνη οι άνθρωποι το ενστερνίζονταν βιωματικά και όχι ιδεολογικά και το αποδέχονταν με την ισχύ αξιώματος. Το ίδιο συνέβαινε και με την εθνική ιδιότητα η οποία έτεινε να λάβει θρησκευτική διάσταση.

Οι ιερείς έχουν ενεργό συμμετοχή και μάλλον υποχρεωτική παρουσία στα σχολικά συμβούλια, αφού αποτελούν μέλη των επιθεωρητικών επιτροπών που καταρτίζει ο Δήμος, σε συλλόγους και γενικά σε κάθε μορφή συλλογικής δράσης αφού η παρουσία τους σ' αυτά μαζί με άλλους εκπροσώπους θεσμικών φορέων αλλά και ευυπόληπτους πολίτες αποτελεί εχέγγυο καταξίωσης και αποδοχής τους στο ευρύτερο κοινό. Ο Δήμος Βόλου, όσον αφορά τη λειτουργία των ναών, είναι υπεύθυνος για την οικονομική διαχείριση τους, δηλαδή τον προϋπολογισμό και τον απολογισμό τους, αλλά και για συναφή ζητήματα, όπως η λειτουργία των ενοριών και η εκλογή των εκκλησιαστικών συμβουλίων καθώς δεν υπήρχε σαφές νομικό πλαίσιο. Ακόμα και η χρήση των ναών δεν εξαντλούνταν στο καθαρά θρησκευτικό τους ρόλο αλλά συχνά αντιμετωπιζόνταν σαν λειτουργικός χώρος του Δημοτικού καταστήματος⁸⁰² γιατί εκεί διεξάγονταν εκλογές, γίνονταν απογραφές, ανακοινώνονταν επίσημες ειδήσεις κ.α Επίσης μέσα από τα πρακτικά της δημοτικής αρχής βλέπουμε ενίοτε να παραχωρεί οικοπέδα για την ανέγερση ναών και να χορηγεί χρήματα για την πληρωμή ιεροκηρύκων.

Η ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Αγ. Νικολάου ήταν περιπετειώδης και αντανακλούσε την επιμονή και υπομονή των κατοίκων της πόλης να αποκτήσουν αρχικά το λατρευτικό τους χώρο υπερνικώντας όλες τις αντιξοότητες και στη συνέχεια να χτίσουν ένα μεγαλόπρεπο οικοδόμημα που θα συμπληρώνει την αίγλη και την ακτινοβολία του Βόλου. Οι πρώτες ενέργειες για την ίδρυση του ξεκίνησαν ήδη το 1856 επί τουρκοκρατίας όταν ο Ν. Γάτσος ένας από τους ιδρυτές του νέου προαστίου κατάφερε να εκδοθεί Ιραδές Σουλτανικών για την ανέγερση ναού⁸⁰³. Σύμφωνα με τον Γ. Κορδάτο που δανείζεται την πληροφορία από Δ. Μολοχάδη « Ούτος (ο Ν. Γάτσος) έθεσε πρώτος τον θεμέλιον λίθον του ενταύθα ναού του Αγ. Νικολάου (στα 1856), πολλά εξ ιδίων του δαπανήσας και επί τούτω μεταβάς εις Κων/πολιν όπου και ενώπιον του Σουλτάνου παρουσιασθείς υπερενίκησε τα παρά

⁸⁰¹ ο.π. Ψήφισμα 134, με το οποίο δίνεται η έγκριση της δημοτικής αρχής για την ίδρυση κεντρικού γραφείου για τη συγκέντρωση και την ομαλότερη διεξαγωγή της υπηρεσίας Ενοριακών Επιτροπών της περίθαλψης των οικογενειών των στρατεύσιμων Βόλου.

⁸⁰² Ν. Γραικός, σελ 7.

⁸⁰³ «Κυρίως εις τον συνοικισμόν του Βόλου συνετέλεσε τα μάλιστα ο αοίδιμος Νικόλαος Γάτσος[...], ος δια της μεγάλης του πολιτικής επιρροής παρά τοις Οθωμανοίς Σατράπαις και των απειροπληθών υλικών του θυσιών, κατόρθωσε να εκδοθεί (Ιραδές Σουλτανικών) Βασιλικόν διάταγμα περί ανεγέρσεως ναού, οπότε όντως συνεπυκνώθη ο πληθυσμός. Μετά την ανέγερσιν δε του νυν ως Μητροπολιτικού ναού χρησιμεύοντος Αγίου Νικολάου εν έτει 1856 [...] εν καταλλήλω θέσει. [...] Ηρξαντο προκαταβάλλοντες ογκώδη χρηματικά ποσά οι τότε πρωτεύοντες εμπορικοί και τραπεζικοί οίκοι Γάτσου, Τσοποτού, Αθανασάκη, Κωκουσλή, Γιαλοπούλου, Τοπάλη, Χρήστου Μπήκου, Φώτου Παπά, Πατάκη, Ν. Παπά, Χρήστου Αποστολίδου, Μπάτσου ως και πολλοί άλλοι. [...]». Εφ. *Φωνή των Έξω Ελλήνων*, Βόλος, Αύγουστος 1894.

των εντοπίων Οθωμανών εμπόδια, επανήλθε δε εκείθεν θριαμβευτικώς φέρων το φερμάνιον δι ού παρηγγέλετο ο εν Θεσσαλία Φουάτ Πασάς να εκδώσει την προς ανέγερσιν εκκλησίας άδειαν. Ανεγερθείσης της εκκλησίας οι εντόπιοι Οθωμανοί δεν επέτρεπον την ανάρτησιν κωδώνων . Τότε ο ίδιος Γάτσος ανελθών επί του κωδωνοστασίου, ιδίαις χερσίν έκρουσε τον κώδωνα, εκπλαγέντων των Τούρκων και ενός εξ' αυτών πυροβολήσαντος⁸⁰⁴». Αυτός ο πρώτος μητροπολιτικός ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά στις 21 Ιουνίου του 1898 και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους αφού γκρεμίσθηκαν τα ερείπια του ξεκίνησε η ανοικοδόμηση ενός νέου προσωρινού πού ήταν έτοιμος σε 46 ημέρες, ενώ παράλληλα καλλιεργούνταν η ιδέα της ανέγερσης ενός λαμπρού μητροπολιτικού ναού⁸⁰⁵.

Η ανέγερση νέου ναού αποτελεί πλέον υπόθεση της εκκλησίας, της δημοτικής αρχής, των έγκριτων πολιτών αλλά και όλου του βολιώτικου λαού⁸⁰⁶. Ο υπερβάλλον ζήλος που έδειξαν μάλιστα κάποιοι από τους παραπάνω σχετικά με την ανέγερση του ναού οφειλόταν όπως εξήγησαν οι ίδιοι σε επιστολή τους προς τους πιστούς, στο ιερό καθήκον που ένοιωθαν ότι είχαν αναλάβει⁸⁰⁷. Δημιουργήθηκαν

⁸⁰⁴Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, σελ 825.

⁸⁰⁵ «Η πυρπόλησις του Ναού του Αγίου Νικολάου: τη 21^η Ιουνίου ημέρα Κυριακή και κατά την ενδεκάτην ώραν και 10 λεπτά ανήφθη το πυρ εν τω ενταύθα Μητροπολιτικώ Ναώ του Αγίου Νικολάου και κατά την 11 και 35π.μ. εγνώσθη το συμβάν εν τη πόλει διά της κρούσεως των κωδώνων του ναού. Συναθροισθέντες δε οι άνθρωποι διέσωσαν τα κυριότερα των κειμηλίων και σκευών του ναού. Κατά δε την 12 και 13 λεπτά της ώρας εξήλθον εκ του πολεμικού ατμοπλοίου Μυκάλης αγήματα μετά μιάς μικρής αντλίας, δι ής ημποδίσαντο πυρ ίνα μη μεταδοθή εις το εκεί πλησίον Δημοτικόν σχολείον» *Περιοδικό Προμηθεύς*, Βόλος, τεύχος Ιουλίου 1898.

« Η έναρξις της κατεδαφίσεως του αποτεφρωθέντος Ναού του Αγίου Νκολάου εγένετο τη 12 του τρέχοντος οκτωβρίου. Ο δε θεμέλιος λίθος του παρά την μεσηβρινήν πλευράν του καέντος μικρού και προσωρινού ναού ετέθη τη 19^η του ίδιου μηνός ημέρα Δευτέρα. Ο μεν αποτεφρωθείς ήτο 30 επί 14, ο δε αναγειρόμενος 24 επί 13 μέτρα και 60 0)0. ίδωμεν πότε τιθήσεται ο θεμέλιος λίθος του μεγάλου και μεγαλοπρεπούς ναού επί των θεμελίων του καέντος». *Περιοδικό Προμηθεύς*, Βόλος, τεύχος Οκτωβρίου 1898

«[...] Αποπερατώθη ο μικρός προσωρινός Ναός του Αγίου Νικολάου εντός 46 ημερών εν τω περιβόλω του αποτεφρωθέντος ναού. Από της εσπέρας του προχθές Σαββάτου (5 Δεκεμβρίου) κατά την παραμονήν της μνήμης του Αγίου Νικολάου ήρξαντο τα πνευματικά όργανα του ναού(οι κώδωνες) τα επί πέντε και ήμισυ μήνας σιγήσαντα, ίνα ηχώσι [...]» *Περιοδικόν Προμηθεύς*, Βόλος τεύχος Δεκεμβρίου 1898.

⁸⁰⁶ Μέχρι τον Οκτώβριο του 1898 δεν είχε ληφθεί κανένα μέτρο για την ανέγερση νέας εκκλησίας σε αντικατάσταση της κατεστραμμένης. Ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος που είναι και καθ' ύλην αρμόδιος για το θέμα, σε συνεννόηση με έγκριτους πολίτες , αποφάσισαν την οργάνωση συλλαλητηρίου στο χώρο της καμένης εκκλησίας, στο οποίο ανταποκρίθηκε ο λαός του Βόλου. Παρόντες ήταν και ο δήμαρχος Χατζηαργύρης, ο Ρώσος πρόξενος Ν. Κοντός, οι μετέπειτα δήμαρχοι Γεωργιάδης και Γκλαβάνης και οι Σαραφόπουλος Χαρισιάδης. Σ. Μίχου, *Αγ. Νικόλαος , ο Πολιούχος του Βόλου*, Βόλος 2002, σελ 40.

⁸⁰⁷ Σε επιστολή της ερανικής επιτροπής για την ανοικοδόμηση του ναού προς τους πιστούς αναφέρονται τα παρακάτω: Είναι καθήκον ιερόν και απαραίτητον εις πάντας τους συμπολίτας, η ανοικοδόμησις καλλιπρεπούς και περιβλέπτου ναού ανταξίου της προϊούσης ανάπτυξης και ευημερίας της πόλεως του Βόλου αντί του αποτεφρωθέντος καθεδρικού ναού. Καθώς ο αποτεφρωθείς ναός υπήρξε ο προστάτης και πολιούχος της πόλεως , εν ω οι πατέρες ημών και ημείς αυτοί εν ημέραις πικρών δοκιμασιών και εθνικών συμφορών εδεήθημεν του Υψίστου και εν κατανώξει και συντριβή καρδιάς επεκαλέσθημεν εν αυτώ την εξ' Υψους αρωγήν προς απαλλαγήν της ατυχούς ημών πατρίδος απο του επικρεμασθέντος αυτή δεινού της δουλείας κινδύνου,..... επικαλείται μετά θάρρους και πεποιθήσεως την γενναίαν και πλούσιαν συνδρομήν πάντων των συμπολιτών, συμπατριωτών και ευλαβών χριστιανών υπέρ έργου τόσον θεάρεστου και ιεροπρεπούς μέλλοντος να χρησιμεύσει ως το

έτσι δύο ομάδες που συμφωνούσαν στο θέμα αλλά διαφωνούσαν σχετικά με τη διαδικασία. Η δημοτική αρχή από τη μία υποστήριζε την επισκευή του ναού ενώ η ερανική επιτροπή ζητούσε την ανοικοδόμηση νέου ναού μεγάλοπρεπου, αντάξιου της ευημερίας της πόλης αλλά και της συμβολικής λειτουργίας της εκκλησίας ως θεματοφύλακα της Πατρίδας, του Έθνους και της Γλώσσας. Η απαίτηση των τελευταίων δεν είναι αποκλειστικό φαινόμενο του Βόλου αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη αντίληψη για το συμβολικό ρόλο ενός μεγάλοπρεπου ναού. Τόσο οι «τοπικές φιλοδοξίες» όσο και τα « συμφέροντα» προωθούσαν πολλές φορές την ανέγερση ενός μεγαλεπήβολου ναού σαν σύμβολο της προόδου και της κυρίαρχης ιδεολογίας που επικρατούσαν στην πόλη βρίσκοντας παράλληλα μια εξαιρετική ευκαιρία να προβάλλουν τους παράγοντες που προΐσταντο σε μια τέτοια πρωτοβουλία. Στο διάλογο που αναπτύχθηκε γύρω από αυτή την ανάγκη διατυπώθηκαν κατά καιρούς παραινέσεις, ευχολόγια, αλλά και δριμυία κριτική σχετικά με την oligωρία των αρχών στο θέμα της ανέγερσης νέου ναού⁸⁰⁸. Τα προβλήματα που παρουσιάζονται σε σχέση με την ανέγερση του ναού, δίνουν ευκαιρία στην αντιπολίτευση να ασκήσει οξεία κριτική και να ανεβάσει τους τόνους μετατρέποντας το ζήτημα σε πολιτικό, όπως διαφαίνεται μέσα από κάποια δημοσιεύματα της εφημερίδας *Πανθεσσαλική* που διευθύνει ο βολιώτης δικηγόρος

επιφανέστατον και ιερότερον σύμβολον της ευλαβούς ημών θρησκευτικής αφοσίωσης προς την πίστην και την εκκλησίαν την διασώσασαν και Πατρίδα και εθνότητα και γλώσσαν. ο.π. σελ 42.

⁸⁰⁸ Ο Ζωσιμάς γράφει παραινετικά προς τους συμπολίτες του τα παρακάτω: « Φίλοι και Συμπολίται: επειδή τον προσεχή μήνα Ιούνιον πρόκειται να τεθή ο θεμέλιος λίθος του μεγάλου και Μητροπολιτικού Ναού της πόλεως ημών, πρέπει να προσέξητε ίνα μη ο Ναός γίνη ανώτερος της πόλεως, αλλά να γίνη ο Ναός οία είναι η πόλις. οΝαός πρέπει να ανεγερθή δι' ημάς αυτούς και ουχί προς θαυμασμόν των ανθρώπων, Ναός ίνα προσευχώμεθα προς τον παντοδύναμον Θεόν και ουχί δια τα όμματα του κόσμου. [...] Οι μεταγενέστεροι ουδόλως μακαρίζουσι τους προγόνους αυτών διότι έκτισαν μεγάλους ναούς ή θέατρα ή οικίας [...] αλλά εγκωμιάζουσι τους ευεργετήσαντας δια οιονδήποτε τρόπον τας χώρας, τας πόλεις, τους τόπους, και τα κράτη, και επαινούσι τους οικοδομήσαντας βιομηχανικά καταστήματα, τους εφευρέτας ωφέλιμον τι δια την ανθρωπότητα, τους κτίζοντας νοσοκομεία και σχολεία, τους μεταδίδοντας την παιδείαν τας επιστήμας και τα φώτα, αυτούς επαινεί η ανθρωπότης και ουχί τους ανεγείροντες μεγάλους ναούς προς επίδειξιν.» Περιοδικό *Προμηθεύς*, βόλος τεύχος Μαΐου 1899, σελ 339.

Επίσης σχεδόν ένα χρόνο αργότερα στο ίδιο περιοδικό αναφέρεται σε τεχνικά λάθη που παρατήρησε κατά τη χάραξη του ναού: « Ο Θεμέλιος λίθος: Την προσεχή Δευτέραν 21 Μαΐου πρόκειται να τεθή ενταύθα ο θεμέλιος λίθος του Μητροπολιτικού Ναού του Αγίου Νικολάου, αλλά τινές αμφιβάλουσιν, επειδή το χαραχθέν εν τω οικοπέδω σχέδιον του Ναού δεικνύει ότι το άγιον Βήμα δεν είναι προς ανατολάς κατά την αρχαίαν τάξιν της εκκλησίας ημών, αλλά βλέπει Β.Α και είναι εκτός του τροπικού του Καρκίνου και δια τούτο οι ενορίται ή μάλλον οι πολίται διηρέθησαν εις δύο κόμματα, και το μεν λέγει ότι καλώς έχει το σχέδιον, το δε ότι δεν έχει καλώς, αλλά είναι παράτυπον, ημείς με όλην την αμάθειάν μας εδώκαμεν την την εφεξής γνώμην και είπομεν χάριν της ομονοίας και της αγάπης καλόν είναι ίνα πριν έτι χαραχθώσι τα θεμέλια να στρέψη ολίγον το σχέδιον 50-80 εκατοστά του μέτρου, ίνα το ιερόν βλέπη εντός του τροπικού, και ότι το σχέδιον δια τόσον ολίγον δεν βλέπτεται, είναι η διαφορά ανεπαίσθητος [...] .Διατούτο προσεκλήθη και ο Αρχιερεύς Δημητριάδος εξ αθηνών. Ίδωμεν τα αποτελέσματα» Περιοδικό *Προμηθεύς*, Βόλος, τεύχος Μαΐου 1901. Σε άλλη εφημερίδα προβάλλεται η ερανική δραστηριότητα των επιτρόπων του Ναού όπως φαίνεται από το σχετικό δημοσίευμα με τίτλο Υπέρ του Μητροπολιτικού Ναού:: «Εις αξιέπαινον μέτρον προέβησαν οι επίτροποι του ναού του Αγίου Νικολάου αποφασίσαντες όπως επί τη ευκαιρία της πανηγύρεως ήν άγει επί τη μεθαυριανή εορτή ο μητροπολιτικός μας ναός, περιέλθωσιν αύριον τα καταστήματα προς συλλογή ήν συνδρομών υπέρ της ανεγέρσεως του νέου ναού, η οικοδομή του οποίου μέγιστην ήδη ανάγκην έχει. Έχομεν πεποιθήσιν, ότι οι συμπολίται μας θα συνεισφέρουσιν ότι έκαστος δύναται υπέρ του ιερού σκοπού, και ελπίζομεν, ότι αι προβλέψεις των επιτρόπων θα πραγματοποιηθώσι» . Εφ. *Φωνή του Λαού*, Βόλος 4-12-1901.

και πολιτευτής Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης⁸⁰⁹. Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και ενώ οι εργασίες ανοικοδόμησης προχωρούσαν με αργούς ρυθμούς διαπιστώθηκε πως υπήρχαν λάθη στη θεμελίωση και το κτίριο δεν ήταν ασφαλές με αποτέλεσμα την κατεδάφισή του και την παραπομπή σε δίκη του μηχανικού⁸¹⁰. Τελικά έγινε εκ νέου θεμελίωση του ναού το 1928.

Η αναγνώριση της συμβολής της εκκλησίας στα εθνικά ζητήματα είναι ευδιάκριτη σε ένα άρθρο⁸¹¹ που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου και αναφέρεται στους στρατιωτικούς ιερείς. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο η ύπαρξη θρησκευτικού κλάδου στο στρατό θεωρείται απαραίτητη γιατί θεραπεύει τις διάφορες πνευματικές ασθένειες των στρατιωτών, τους συνιστά την πειθαρχία, την υπακοή στους νόμους, τους εμφυτεύει στην καρδιά τους τον έρωτα για το έθνος και την πατρίδα και εν γένει διδάσκει στους στρατιώτες τα υψηλά καθήκοντα του χριστιανού

⁸⁰⁹ Η Πανθεσσαλική δημοσιεύει άρθρο με τίτλο : Ο Μητροπολιτικός Ναός, Κατάροι και Βλασφημίες στο οποίο γράφονται τα παρακάτω: « Χθές η πόλις επανηγύριζε την εορτήν του Πολιούχου της πόλεως Αγίου Νικολάου. Οι πολίται όλοι συνέρρευσαν εις το προσωρινόν παράπηγμα, το οποίο χρησιμεύει ως Ναός του αγίου Νικολάου. Από 9 ετών ήδη ήλπιζαν ότι ήθελεν ανοικοδομηθή η εκκλησία, ότι μίαν ημέραν θα απέκτα η πόλις ένα Ναόν άξιον του ονόματός της. Δήμος με 500.000 χιλιάδας δραχμάς το έτος εισόδημα, με πολιτευομένους εκατομμυριούχους, ως ο Καρτάλης και ο Τοπάλης, δεν ήτο δύσκολον να οικοδομηθή όχι ένα αλλά πέντε ναούς. Αλλά, αλλά, αλλά.....

Λοιπόν χθες όταν ο λαός είδεν ότι από την κακομοιρία και την κλεφτουριά και την ανικανότητα και την αμάθειαν, την ασυνειδησίαν και την αναλγησίαν Δημάρχων, Βουλευτών, Μηχανικών, Νομαρχών και Επιτρόπων, χάνει η πόλις 60.000 δραχμάς χάνει και την ελπίδα του να ίδη οικοδομούμενον τον Ναόν, εξηγριώθη και ηρεθίσθη. Όσοι επήγαν εις την εκκλησίαν εβεβαίωσαν ότι δεν προσήυχοντο, αλλά κατηρώντο, δεν ηυλόγουν τον θεόν αλλά εβλασφήμουν τους υπευθύνους. Τόσον γενική ήτο η αγανάκτησις ώστε και αυτός ακόμη ο Ιεροκήρυξ της πόλεως ιερολ. Κ. Ζάχος, από του άμβωνος, εξέπεμψε άλλους κεραυνούς κατά των υπευθύνων. Αλλά όλοι ματαιοπονούσι. Διότι εις τον τόπον αυτόν, χάρις εις την εξαχρείωσιν, την οποίαν έσπειραν τα δύο τσελιγγάτα, βασιλεύει η αναισχυντία. Όλοι οι κλέπται των δημοσίων, δημοτικών εκκλησιαστικών και κοινοτικών χρημάτων, είναι βέβαιοι ότι η μεν δικαιοσύνη θα τους βγάλη μέτρια επειδή όλους λάδι και αθώους ως περιστερά, η δε θεία δίκη έπαισε προ πολλού να ασχολήται με τους αμαρτωλούς της γης. Και τοιουτοτρόπως ο αγών σήμερον εν τω κόσμω διεξάγεται περίξ του ρουσφετιού, της συναλλαγής, και της κλεψιάς. Μόνον άμα εξεγερθή ο λαός δια να τιμωρήση τους υπευθύνους με τα άγια χεράκια του, τότε υπάρχει ελπίς σωτηρίας». Εφ. *Πανθεσσαλική*, Βόλος 7-12-1906.

Την απογοήτευση των βολιωτών εκφράζει και η εφ. Κήρυξ με το παρακάτω δημοσίευμα: « Σήμερον εορτήν του Αγίου Νικολάου θα διεξαχθή πανηγυρική η ακολουθία εν τω Μητροπολιτικώ Ναώ μας[...]. Χθες περί την 7^{ην} εσπερινήν ώραν εψάλλη η αγρυπνία[...] Κόσμος είχε συρρέυση πολύς, ένεκα δε του ελαχίστου χώρου του Ναού πολλοί έμενον έξω, μέχρις ότου η επελθούσα βροχή τους ηνάγκασε να φύγουσι ρίπτοντες πονετικά βλέμματα εις τα παρακείμενα ερειπωμένα θεμέλια, άτινα κατέστησαν αληθές στοιχείωμα». Εφ. *Κήρυξ*, Βόλος 6-12-1908.

⁸¹⁰ Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Κήρυξ του Βόλου άρθρο με τίτλο : Τα περιλάλητα θεμέλια του Αγίου Νικολάου στο οποίο περιέχεται η είδηση της δίκης του μηχανικού του δήμου κ. Αντ. Καραμπέτσου : « Χθές δικάζετο ενώπιον του Πλημμελειοδικείου μας ο άλλοτε μηχανικός του δήμου κ. Αντών. Καραμπέτσος, κατηγορούμενος επί ψευδεί πιστοποιήσει της κτίσεως των θεμελίων του Μητροπολιτικού Ναού του Αγίου Νικολάου. Η δίκη όμως επειδή απουσίαζον πλείστοι μάρτυρες ανεβλήθη ερήμην του κατηγορουμένου. Ήδη οριζομένη εκ νέου θα γείνη βιαίως προσαγομένων και των απουσιασάντων μαρτύρων. Ένεκα του σοβαρού της δίκης πολλοί περιέργοι είχαν συγκεντρωθή εις το Πλημμελειοδικείον, οίτινες απεχώρησαν, γενομένης της αναβολής αυτής». Εφ. *Κήρυξ*, Βόλος 6-11-1908.

⁸¹¹ Εφ. *Θεσσαλία* 13-1-1882 άρθρο : Προσόντα του εν τω ημετέρω εθνικώ στρατώ θρησκευτικού κλάδου.

και Έλληνα στρατιώτη. Και καταλήγει ο αρθρογράφος ότι επειδή οι θρησκευτικοί ιερείς προπαρασκευάζουν τους Έλληνες στρατιώτες από τους οποίους εξαρτάται το εθνικό μεγαλείο θα πρέπει να λαμβάνουν αποζημιώσεις ανάλογες με αυτές των αξιωματικών ώστε να πηγαίνουν στο στρατό οι ιερείς που είναι ικανοί να επιτελέσουν αυτούς τους στόχους. Δυστυχώς δεν γνωρίζω τον αρθρογράφο οπότε δεν μπορώ να πω με σιγουριά ότι έγραψε το συγκεκριμένο άρθρο ορμώμενος από τη διαπίστωση της αδικίας που υφίστανται οι στρατιωτικοί ιερείς μισθολογικά σε σχέση με το πολύτιμο έργο που ασκούν ή επειδή πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό θα καταφέρει να αυξηθεί ο μισθός τους, ευαισθητοποιώντας την κοινή γνώμη και την πολιτεία.

Σε μεταγενέστερο άρθρο⁸¹² της ίδιας εφημερίδας θίγεται το θέμα της μισθοδοσίας του κλήρου από το κράτος που βρίσκεται σε εκκρεμότητα, και ο αρθρογράφος εκφράζει την ανησυχία του ότι τέτοια θέματα αν δεν επιλυθούν μπορεί να φέρουν διάσπαση στις σχέσεις κράτους εκκλησίας και κατ' επέκταση διάσπαση της εθνικής βάσης. Αν δεχτούμε ότι η παρέμβαση του αρθρογράφου δεν είναι εσκεμμένη, τότε είναι ίσως λογικό να την εντάξουμε στα πλαίσια της αντίληψης που διαμορφώνεται για την εκκλησία μετά την ανεξαρτησία, όταν παρατηρείται αύξηση του θρησκευτικού αισθήματος του λαού. Το θέμα της μισθοδοσίας των ιερέων, όπως και το θέμα του διορισμού νεωκόρων και ψαλτών⁸¹³ από τις δημοτικές και κοινοτικές αρχές υπονόμωσε τις σχέσεις εκκλησίας – κράτους και αντανάκλωσε την σύγχυση που επικρατούσε σχετικά με την εφαρμογή των δημοτικών διατάξεων που αφορούσαν τον διορισμό των εκκλησιαστικών επιτρόπων και των τελούντων την ιερά ακολουθία.

Από τις αρχές του 1908 αναφέρεται το εκκλησιαστικό ζήτημα σε πολλές περιοχές της χώρας, όπως μας πληροφορεί η σχετική ειδησεογραφία. Στην εφημερίδα *Εμπρός* δημοσιεύεται η είδηση ότι η Ιερά Σύνοδος διαμαρτυρήθηκε γραπτά στο υπουργείο Εσωτερικών γιατί πολλοί Δήμαρχοι παράνομα επεμβαίνουν στα δικαιώματα των επισκόπων διορίζοντας τους ψάλτες και τους νεωκόρους των εκκλησιών⁸¹⁴. Στην Αθήνα⁸¹⁵ στον Πειραιά⁸¹⁶ και σε άλλες περιοχές, όπως στο Βόλο,

⁸¹² Ο κίνδυνος που απορρέει από τη μη επίλυση της μισθοδοσίας των ιερέων από το κράτος είναι μεγάλος γιατί θα διασπαστεί η εθνική βάση καθώς θα εκλείψει βαθμηδόν το θρησκευτικό αίσθημα από τους πολίτες. “ Δια τούτο ζητούμεν την ανόρθωσιν του κλήρου, όπως τηρήσωμεν την εθνική ενότητα και μη ένεκα της διηνεκούς καταπτώσεως αυτού απωλέσωμεν τας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις και επομένως την ενότητα μας προς αλλήλους και προ πάντων όπως μη εκφύγει των χειλέων μας εν καιρώ εθνικής ενεργείας το σύνθημα υπέρ πίστεως και πατρίδος, αυτό δι ου και μόνον τουλάχιστον ημείς πρεσβεύομεν ότι θα δυνηθώμεν να ιδώμεν ποτέ συντελούμενην την εθνικήν ημών αποκατάσταση. ο.π. 9-6-1882.

⁸¹³ Ουσιαστικά ήταν θέμα που αφορούσε τις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους. Συγκεκριμένα βάσει της νομοθεσίας τα κοινοτικά συμβούλια είχαν την αρμοδιότητα να προτείνουν το βοηθητικό προσωπικό των ναών που το ενέκριναν στη συνέχεια οι Νομάρχες βάσει εγκυκλίου του Υπ. Εσωτερικών, που μάλιστα έκανε τη σύσταση να μην εγκρίνονται οι διορισμοί νεωκόρων και ψαλτών που γίνονταν από τις επισκοπικές αρχές. Η Ιερά Σύνοδος διεκδικούσε το δικαίωμα αυτό, ιδιαίτερα από τη στιγμή που ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου γνωμοδότησε ότι σύμφωνα με τις διατάξεις της εκκλησίας το έχουν οι Επισκοπικές αρχές. Γ. Κοντομήτρος, *Η πόλι της Γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, σελ 84.

⁸¹⁴ Εφ *Εμπρός* 9-2-1908

⁸¹⁵ Σε δημοσίευμα του Σκριπ διαβάζουμε τα παρακάτω: «Η δημοτική αρχή περιφρονούσα την επιταγήν της Εκκλησίας, υπέρ της οποίας σθεναρωτάτην φωνήν ύψωσεν και ο ανώτατος Εισαγγελεύς του Κράτους, εκάλεσε τους ιεροψάλτας και νεωκόρους, τους υπηρετούντας εις τους διάφορους ναούς της πρωτεύουσας, να προσέλθωσιν ενώπιον αυτής και δώσωσι τον της υπηρεσίας νενομισμένον όρκον! Αφού ουδέποτε τους διώρισεν, αφού επι έτη ολόκληρα υπηρετούν χωρίς νενομισμένον όρκον, αφού οι περισσότεροι αυτών διωρίσθησαν υπο της Εκκλησίας δια χειροθεσίας, τώρα τους καλεί να

στην Πορταριά του Πηλίου, στον Αλμυρό Μαγνησίας, και στην Τρίπολη⁸¹⁷, όπου οι δημοτικές ή οι κοινοτικές αρχές επέμεναν στο διορισμό ψαλτών και νεωκόρων, το ζήτημα πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις από τις αναμενόμενες, καθώς προβλήθηκε από τον τύπο⁸¹⁸ και κατέληξε σε αναζήτηση λύσης μέσω της δικαστικής οδού. Τελικά ο Άρειος Πάγος εξέδωσε απόφαση με γνωμοδότηση του εισαγγελέα παρά Αρείω Πάγω Δ. Τσιβανόπουλου με τίτλο: Ο διορισμός των Ψαλτών και Νεωκόρων⁸¹⁹ (αρ. εγκ. 121, αρ. πρωτ. 1862, διεκπ. 1261, εν Αθήναις τη 6^η Φεβρουαρίου 1908) με την οποία δικαιώνεται η εκκλησιαστική αρχή.

Παρ' όλα αυτά όμως το ζήτημα συνέχισε να υφίσταται ως τα τέλη του επόμενου χρόνου του 1909 καθώς οι εμπλεκόμενοι φορείς αρνούσαν να έρθουν σε συνεννόηση προκειμένου να αποκατασταθεί η λειτουργία των ναών, παρά το, σε κάθε περίπτωση, δεδηλωμένο ενδιαφέρον τους για την εύρυθμη λειτουργία της Πολιτείας, της Εκκλησίας και της Κοινωνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση, είναι η περίπτωση του διορισμού ενός νεωκόρου στο χωριό Λάσπη του δήμου Καρπενησίου από τον εκεί Επίσκοπο, τον οποίο δεν δέχτηκαν οι επίτροποι και οι κάτοικοι γιατί κατηγορήθηκε ως ιερόσυλος. Ο Επίσκοπος θύμωσε με την αντίδραση αυτή και διέταξε τον ιερέα να κλείσει την εκκλησία. Ο ιερέας φοβισμένος υπάκουσε και δεν διάβασε τις επικήδειες ευχές σε ένα νεκρό, ο οποίος θάφτηκε χωρίς ιερέα και εκκλησιαστική ακολουθία. Στη συνέχεια οι κάτοικοι απευθύνθηκαν στο Υπουργείο και την Σύνοδο, η οποία διέταξε

ορκισθώσιν ως δημοτικοί υπάλληλοι, ότι θα φυλάττωσι πίστιν εις τον δήμαρχον, υπακοήν εις τους Επιτρόπους του ναού και τα ψηφίσματα του Δημοτικού Συμβουλίου και θα διαχειρίζονται μερκουρικώς την ανατεθείσαν εις αυτούς δημοτικήν υπηρεσίαν! Δηλαδή εγκαθιστά και μέσα εις την Εκκλησίαν τη φαυλότητα της κομματικής συναλλαγής και εννοεί να έχει το δικαίωμα να αρπάξει από το αυτί τους ψάλτας και να τους πετά έξω από την Εκκλησίαν όταν δεν ψάλλουν κατά τον Μερκουρικόν ήχον; Να καθίζει ως ψάλτας εκάστου ναού τους μπράβους του κόμματος και να μεταβάλει με άλλους λόγους τας Εκκλησίας εις ψαράδικα ή μανάβικα ή παράγκας του δημοτικού φόρου; Αυτήν όμως την ταπεινώσιν και τον εξευτελισμόν της Εκκλησίας, αυτήν την ανίερν και βέβηλον επέμβασιν της Δημοτικής χειρός έχει υποχρέωσιν να μη ανεχθή η Εκκλησιαστική αρχή. Η Ιερά σύνοδος και ο σ. μητροπολίτης έχουν καθήκον να αμυνθούν υπέρ των δικαιωμάτων της Εκκλησίας και να μη επιτρέψουν να μεταβληθούν οι Ναοί εις Δημαρχικά υποκαταστήματα και κέντρα κομματικής φαυλότητος και κακοήθους συναλλαγής Εις τον αγώνα δε αυτής υπέρ της Εκκλησίας θα έχει σύμμαχον τον λαόν ολόκληρον, ο οποίος έδειξε πολλάκις πως δύναται να κατασυντρίψη πάντα, όστις ήθελε τολμήσει να επιβουλευθή τα ιερά της Εκκλησίας του δικαιώματα». Εφ Σκριπ 14-5-1908.

⁸¹⁶ Εκκλησιαστικό ζήτημα μικρής κλίμακας, ανακύπτει και στον Πειραιά όταν τίθεται θέμα διορισμού των ιεροψαλτών από τον Δήμαρχο της πόλης. Ο Μητροπολίτης απαντάει διορίζοντας σαν ψάλτες δύο ιερείς του ναού του Αγ.Κωνσταντίνου για να αποφευχθεί το αναγκαστικό κλείσιμο των ναών (;). Η κρίση αποσοβείται όταν ο γραμματέας του Δημάρχου Πειραιώς κ. Φανδρίδης κάνει συναντήσεις στην Αθήνα (προφανώς με εκπροσώπους της εκκλησιαστικής αρχής) για μια συμβιβαστική λύση ώστε να καθησυχάσει τους κατοίκους της πόλης που είναι ανάστατοι! Εφ. Εμπρός 18-12-1908.

⁸¹⁷ Εκκλησιαστικό ζήτημα σχετικά με το διορισμό νεωκόρων και ψαλτών αναφέρεται και στην Τρίπολη όταν οι υπηρετούντες στο ναό της Αγ. Βαρβάρας στην Τρίπολη αντικαθίστανται από άλλους που διόρισε το εκκλησιαστικό συμβούλιο χωρίς να έρθει προηγουμένως σε συνεννόηση με τον καθ' ύλη αρμόδιο ιεράρχη, σφετεριζόμενο τα αναμφισβήτητα δικαιώματα της εκκλησιαστικής αρχής. Συνέπεια της επέμβασης αυτής υπήρξε το κλείσιμο του ναού . Εφ Σκριπ 16-1-1908.

⁸¹⁸ Υπάρχουν πολλές ανταποκρίσεις από την Πορταριά και τον Αλμυρό κυρίως αλλά και άλλα άρθρα που αναφέρονται στο εκκλησιαστικό ζήτημα που αναφέρεται την ίδια περίοδο στην Αθήνα, στον Πειραιά, στο Βόλο, στην Τρίπολη και στο Καρπενήσι και δημοσιεύονται ο.π.

⁸¹⁹ Ν. Γραικός, σελ 10.

το άνοιγμα της Εκκλησίας αλλά σύμφωνα με το δημοσίευμα « Αγνοούμε τι θέλει πράξει ο Επίσκοπός μας⁸²⁰ ».

Στην περίπτωση της Αθήνας ο Μητροπολίτης καλεί μέσω δημοσιεύματος στην εφ. *Σκριπ*, την δημοτική αρχή της πόλης να παραιτηθεί από τον διορισμό ψαλτών και νεωκόρων όχι μόνο γιατί κάτι τέτοιο είναι παράνομο αλλά και γιατί η παρούσα διαμάχη Εκκλησίας – Δημοτικής αρχής θα έχει αρνητικό αντίκτυπο στους υπόδουλους χριστιανούς, καθώς αμφισβητούνται τα δικαιώματα της εκκλησιαστικής αρχής από άλλη πολιτική αρχή⁸²¹

Στην επαρχία του Βόλου το θέμα του διορισμού εκκλησιαστικών επιτρόπων πήρε μεγάλες διαστάσεις το 1908 όταν η κοινοτική αρχή της Πορταριάς αποφάσισε να εκλέξει αυτή και όχι η εκκλησιαστική αρχή τους νεωκόρους και τους ψάλτες. Το θέμα απασχόλησε τον κόσμο γιατί έκλεισαν οι εκκλησίες της Πορταριάς, και προσέλαβε στη συνέχεια πολιτικές διαστάσεις όταν η επίλυσή του ανατέθηκε στη δικαιοσύνη.

Το εκκλησιαστικό ζήτημα της Πορταριάς που έγινε γνωστό μέσω του Τύπου κυρίως αλλά και της δικαστικής εμπλοκής⁸²² που δημιούργησε, ενέπλεξε τοπικούς και εθνικούς πολιτικούς παράγοντες⁸²³ και κάθε άλλο σχετιζόμενο φορέα, συζητήθηκε στη Βουλή, δίχασε σε αρκετές περιπτώσεις τους θρησκευόμενους πολίτες ή προκάλεσε την αγανάκτηση των πιστών γιατί η αντίδραση της Εκκλησίας δεν ήταν όσο θα έπρεπε κατά τη γνώμη τους δυναμική και γενικά απασχόλησε την

⁸²⁰ Εφ. *Σκριπ* 20-4-1908.

⁸²¹ ο.π. 15-5-1908

⁸²² Σε ανταπόκριση από το Βόλο που δημοσιεύει η εφ *Σκριπ*, διαβάζουμε τα παρακάτω σχετικά με το εκκλησιαστικό ζήτημα της Πορταριάς: Εις την δικαιοδοσίαν της επισκοπής Μαγνησίας πρόκειται να λάβωσιν οριστικήν λύσιν τα εκκρεμή εκκλησιαστικά ζητήματα, διότι εν τη δικαιοδοσία της επισκοπής μας έλαβον ταύτα αδικαιολόγητον οξύτητα ένεκεν της αδικαιολογήτου καθ' ημάς αντιστάσεως του κοινοτικού συμβουλίου Πορταριάς και του Δημάρχου Ορμινίου.

Η οξύτης αυτή κατά τας ημετέρας πληροφορίας έλαβε τοιούτον χαρακτήρα διότι από της πρώτης ημέρας ο Νομάρχης Μαγνησίας κ. Παγανέλης άγνωστον διά τίνας λόγους ενεθάρρυνε το κοινοτικόν συμβούλιον Πορταριάς εις αντίστασιν και εξέγερσιν. Δυστυχώς το κοινοτικόν συμβούλιον παρεσύρθη από τας εισηγήσεις ταύτας και ώθησε τα πράγματα μέχρι του κλεισίματος των εκκλησιών. Αφού δε το κοινοτικόν συμβούλιον Πορταριάς μετά του Δημάρχου εξηκολούθουν να επιμένωσιν, απεφάσισεν η Ιερά σύνοδος όπως εισαγάγη την υπόθεσιν εις τα τακτικά δικαστήρια δια να λυθεί άπαξ δια παντός η μεταξύ Εκκλησίας και Κυβερνήσεως διαφωνία. Ο Σ. Αρχιεπίσκοπος κ. Γερμανός εκτελών διαταγήν της Ιεράς Συνόδου επέδωκε δύο μηνύσεις εις τον εισαγγελέα των ενταύθα Πλημμελειοδικών εναντίον του κοινοτικού συμβουλίου Πορταριάς επί διαταράξει της ησυχίας της Εκκλησίας και εναντίον των παρανόμως διορισθέντων ψαλτών επί αντιποιήσει έργων ανηκόντων εις τον Επίσκοπον..... Εάν οι κ.κ Πλημμελειοδίκαι δεν δεχθώσι την γνώμην του εισαγγελέως του Αρείου Πάγου, αλλά συνταχθούν με την γνώμην του Νομικού Συμβουλίου και της Κυβερνήσεως, τότε ο εισαγγελεύς του Αρείου Πάγου θα ζητήσει την αναίρεσιν των αποφάσεων υπέρ του Νόμου δια να λύσει ο Άρειος Πάγος την μεταξύ εκκλησίας και Κυβερνήσεως έριδα. Ελπίζομεν δε ότι τούτο θα λυθή υπέρ της Εκκλησίας ίνα παύση το κόμμα αναμειγνύμενον εις τας εκκλησίας και ίνα οι ναοί απολυτρωθώσιν από την βρωμεράν κυριαρχίαν των κομματαρχών. ο.π. 12-6-1908

⁸²³ Σε συνεδρίαση της Βουλής της 30-3-1908 που δημοσιεύεται στην εφ. το *Σκρίπ*, ο κ. Λαναράς, βουλευτής Βόλου αναγιγνώσκει τηλεγράφημα του δημάρχου Πορταριάς διαμαρτυρούμενου κατά του Επισκόπου Δημητριάδος, όστις έχων την ιδέαν ότι αυτός πρέπει να διορίζει τους ψάλτας, τους νεωκόρους, προέβη εις διορισμόν τοιούτων..... Εξ αφορμής της επερωτήσεως ταύτης γεννάται μακρά συζήτησις μεταξύ πολλών των ...κ.βουλευτών περί του ζητήματος του διορισμού των ψαλτών και νεωκόρων. Η συζήτησις όσον προχωρεί λαμβάνει εντελώς Βυζαντιακόν χαρακτήρα και τελειώνει χωρίς να καταλήξει και εις συμπέρασμα τι. ο.π. 1-4-1908.

χώρα στο διάστημα 1908-1909⁸²⁴. Η επίλυσή του παραπέμφθηκε στη δικαστική αρχή και εκδικάστηκε πρωτόδικα από το Πλημμελειοδικείο Βόλου, το οποίο αποφάνθηκε υπέρ του διορισμού των ψαλτών και νεωκόρων από τα εκκλησιαστικά συμβούλια σύμφωνα με το δημοτικό νόμο και όχι από την επισκοπή όπως ισχυρίζεται η Ιερά Σύνοδος⁸²⁵. Η παραπάνω διένεξη αποδόθηκε κυρίως στους πολιτικούς και

⁸²⁴ Σε δημοσίευμα εκφράζεται η αγανάκτηση του αρθρογράφου για την αδύναμη υπεράσπιση από την πλευρά της Εκκλησίας των δικαίων της. Αναρωτιέται γιατί ανέχτηκε την περιφρόνηση και τον εξευτελισμό της από τους Υπουργούς και τους Δημάρχους και την παροτρύνει να ακολουθήσει τα βήματα του Επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού ο οποίος απειλεί και επιμένει στην εφαρμογή της απόφασης του Αρείου Πάγου. ο.π. -5-1908

⁸²⁵ Η εφημερίδα Σκριπ δημοσίευσε ανταπόκριση από τον Βόλο για την είδηση σχετικά με την παραπομπή του ζητήματος στη δικαστική αρχή παραθέτοντας αρκετές λεπτομέρειες γύρω από το θέμα: «Ψάλται και νεωκόροι- το ζήτημα θα λυθή εις τον Βόλον. Τι θα γείνη την προσεχή Τετάρτην: Βόλος 13 Ιουνίου. Όπως εγράψαμεν την προσεχή Τετάρτην προσδιωρίσθησαν, όπως δικασθώσιν ενώπιον του Πλημμελειοδικείου το κοινοτικόν συμβούλιον Πορταριάς μετά του δημάρχου Ορμινίου, διότι διετάραξαν την εκκλησιαστικήν ειρήνην και ησυχίαν, γενόμενοι παραίτιοι της διακοπής της ακολουθίας και του κλεισίματος των εκκλησιών της κωμοπόλεως Πορταριάς. Συγχρόνως δε την προσεχή Τετάρτην εισάγονται εις το Πλημμελειοδικείον να δικασθώσι και οι δύο ψάλται, οι διορισθέντες από του Κοινοτικού Συμβουλίου επί αντιποιήσει. Δια των κατηγοριών τούτων δίδεται την προσεχή Τετάρτην εις το Δικαστήριον των εν Βόλω Πλημμελειοδικών η αφορμή να ερμηνεύσει τους σχετικούς Νόμους και να λύση την από 5 μηνών υφισταμένην διένεξιν μεταξύ της Ιεράς Συνόδου και της Κυβερνήσεως διότι η μεν Ιερά Σύνοδος υποστηρίζει την γνώμην, ότι οι ψάλται και οι νεωκόροι παύονται και διορίζονται υπό των Επισκόπων, ενώ η Κυβέρνησις εξ αντιθέτου υποστηρίζει ότι το δικαίωμα τούτο ανήκει εις τους Δήμους και τα Εκκλησιαστικά Συμβούλια. Υπέρ της γνώμης της Κυβερνήσεως, ως γνωστόν απεφάνθη το Νομικόν Συμβούλιον, ενώ υπέρ της γνώμης της Ιεράς Συνόδου εγνωμοδότησαν ο εισαγγελεύς του Αρείου Πάγου κ. Τζιβανόπουλος. Εις τας δίκας ταύτας χάριν ευρύτερας αναπτύξεως των νομικών ζητημάτων θα παρουσιασθώσιν ως πολιτικώς ενάγοντες οι μη αναγνωριζόμενοι υπό του Κοινοτικού συμβουλίου ψάλται του ναού του Αγίου Νικολάου Πορταριάς, διότι εξημιώθησαν τον μισθόν τον οποίον ελάμβανον και τα τυχερά, τα οποία εκτός της μισθοδοσίας των λαμβάνουσιν οι ψάλται εις τας κηδείας, εις τας βαπτίσεις, εις τα μνημόσυνα. Ως επληροφορηθήκαμεν, την πολιτικήν αγωγήν και επομένως τα δικαιώματα της Εκκλησίας θέλουσιν υποστηρίξει ενώπιον του Πλημμελειοδικείου οι δικηγόροι κ.κ Σ. τριανταφυλλίδης και Ι Παρθένης. Εξ άλλου δε τους κατηγορουμένους θέλουσιν υποστηρίξει οι δικηγόροι κ.κ Μ. Μπουφίδης και Σ. Μουσουρής. Η έρις περί του διορισμού των ψαλτών και νεωκόρων υφίσταται καθ' άπαν το Κράτος μεταξύ των επισκόπων και των πολιτικών αρχών. Εις τρεις όμως επισκοπάς το ζήτημα έλαβεν οξύτητα, εις την αρχιεπισκοπήν Μαντινείας, εις την αρχιεπισκοπήν Άρτης, και εις την αρχιεπισκοπήν Μαγνησίας. Εν Μαγνησία η οξύτης εσημειώθη εν μόνη τη Πορταριά, όπου ο Δήμαρχος και το Κοινοτικόν συμβούλιον εξώθησαν τα πράγματα μέχρι της τελείας διαρρήξεως των σχέσεων μετά της επισκοπικής αρχής. Εγκαιρώς ο Σ. αρχιεπίσκοπος εγνώρισεν εις την Ιεράν Σύνοδον την εξώθησιν των πραγμάτων εν Πορταριά μέχρι κλεισίματος των εκκλησιών. Η στάσις αύτη του κοινοτικού συμβουλίου της Πορταριάς οφείλεται κατά το λείστον εις τας ενθαρρύνσεις και τας συμβουλάς του Νομάρχου Μαγνησίας κ. Παγανέλη. Η Ιερά Σύνοδος έδωκεν εντολήν εις τον αρχιεπίσκοπον να μην υποχωρήσει προ της αντιστάσεως του Κοινοτικού Συμβουλίου και των ψαλτών ενώπιον της Δικαιοσύνης, όχι διότι αποβλέπει εις την τιμωρίαν των παρανόμως ανθισταμένων εις τα δίκαια της Εκκλησίας, αλλά όπως δοθή αφορμή εις τα Δικαστήρια να ερμηνεύσουσι το αμφισβητούμενον δικαίωμα. Τας λεπτομερείας ταύτας αναγράφομεν δια να αποκρούσωμεν τας κακοβούλους διαδόσεις ότι δήθεν ο ο Αρχιεπίσκοπος Γερμανός ενεργεί εξ ίδιας αυτοβουλίας προς εκδίκησιν, ή όπως επιτύχη την φυλάκισιν των εν Πορταριά καταλυσάντων την Επισκοπικήν εξουσίαν. Κατά συνέπειαν η απόφασις των εν Βόλω Πλημμελειοδικών αναμένεται μετ' αγωνίας παρ' ολοκλήρου του Ελληνικού Βασιλείου και θα σχολιασθή ευρύτατα παρ' όλου του δικαστικού και νομικού κόσμου. Οιαδήποτε και αν είνε αύτη, είτε τουέστι λυθή το ζήτημα υπέρ της Εκκλησίας, είτε κατ' αυτής, θέλει απασχολήση και το ανώτατον δικαστήριον του Αρείου Πάγου» Εφ.Σκριπ 18-6-1908.

Στο επόμενο φύλλο δημοσιεύεται και η απόφαση του Πλημμελειοδικείου για το ζήτημα των ψαλτών και των νεωκόρων : « Βόλος 18 Ιουνίου (Τηλεγράφημα Σκριπ) – Εγένετο το απόγευμα εις το Πλημμελειοδικείον η δίκη κατά του Δημάρχου και του κοινοτικού συμβουλίου της Πορταριάς κατηγορουμένων επί διαταράξει της εκκλησιαστικής ησυχίας, δια το ζήτημα του διορισμού ψαλτών και νεωκόρων. Η δίκη προεκάλεσεν έκτακτο ενδιαφέρον. Το Πλημμελειοδικείον έβριθεν από κόσμον.

κομματικούς ανταγωνισμούς που επικρατούσαν, στις πελατειακές σχέσεις που καλλιεργούσαν τα κόμματα αλλά, αλλά και στην ιδιοσυγκρασία του Αρχιεπισκόπου Δημητριάδος Γερμανού ο οποίος βλέποντας το ενδιαφέρον που προκαλούσε το θέμα στην κοινή γνώμη και τις διαστάσεις που λάμβανε μέσα από τα δημοσιεύματα του Τύπου το εκμεταλλεύτηκε για προβληθεί η Εκκλησία και ο ίδιος.

Μικρότερης έντασης υπήρξε το εκκλησιαστικό ζήτημα που ανέκυψε στον Αλμυρό τον Οκτώβριο του 1908. Από ανταπόκριση του τακτικού συνεργάτη της εφημερίδας *Σκριπ* στο Βόλο, πληροφορούμαστε ότι στον Αλμυρό Μαγνησίας έκλεισαν όλες οι εκκλησίες εξαιτίας της διαφωνίας του Αρχιεπισκόπου κ. Γερμανού και του κοινοτικού συμβουλίου για το ζήτημα του διορισμού των ψαλτών και των νεωκόρων. Οι ευθύνες αποδίδονται στο Κοινοτικό Συμβούλιο γιατί θέλησε να παύσει τους υφιστάμενους ψάλτες και νεωκόρους και να τους αντικαταστήσει με άλλους, χωρίς την έγκριση του Επισκόπου⁸²⁶. Σε επόμενο τηλεγράφημα προς την εφημερίδα αναφέρεται ότι ο Επίσκοπος Δημητριάδος ζήτησε από τους ιερείς να μην λειτουργήσουν στις εκκλησίες με αποτέλεσμα αυτές να παραμένουν κλειστές επί δεκαπέντε μέρες⁸²⁷. Ενδιαφέρον προκαλεί άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός* σχετικά με το ζήτημα, με αφορμή την είδηση του κλεισίματος των εκκλησιών στον Αλμυρό, γιατί τοποθετείται επί του θέματος ουσιαστικά και εκφράζει την άποψη, ότι ακόμα και αν έχει δίκιο ο επίσκοπος Γερμανός, κλείνοντας τις εκκλησίες εκδικείται όχι μόνο το κοινοτικό συμβούλιο αλλά πολύ περισσότερο τους εκκλησιαζομένους⁸²⁸.

Από έκτακτη ανταπόκριση στην ίδια εφημερίδα μαθαίνουμε ότι οι εκκλησίες παραμένουν κλειστές εδώ και τρεις μήνες και ο λαός του Αλμυρού αποφάσισε να αντιδράσει συντάσσοντας αναφορά προς τον Επίσκοπο κ. Γερμανό, που υπογράφεται από χίλια άτομα και με την οποία δηλώνεται ότι οι κάτοικοι του Αλμυρού αναγνωρίζουν ότι το δικαίωμα διορισμού ψαλτών και νεωκόρων ανήκει στην Εκκλησία⁸²⁹. Σε επόμενη ανταπόκριση γίνεται γνωστό ότι το κοινοτικό συμβούλιο αποφάσισε να υποβάλει την παραίτησή του στον Νομάρχη, υποχωρώντας ουσιαστικά στη θέληση της Εκκλησίας. Παράλληλα οι κάτοικοι του Αλμυρού, που δεν είχαν πληροφορηθεί την επικείμενη παραίτηση, είχαν προχωρήσει στη διοργάνωση συλλαλητηρίου ζητώντας το άνοιγμα των εκκλησιών ενώ επέδωσαν αναφορά στον Ειρηνοδίκη της πόλης με δέκτη τον επίσκοπο Γερμανό στην οποία υπέβαλλαν την παράκληση να ανοίξει τις εκκλησίες για την περίοδο των γιορτών των Χριστουγέννων⁸³⁰. Η παραίτηση του κοινοτικού συμβουλίου οδήγησε στην

Παρέστησαν επί της πολιτικής αγωγής ενάγοντες οι ψάλται του επισκόπου ως ζημιωθέντες. Η πολιτική Αγωγή όμως απερρίφθη υπό του δικαστηρίου. Ο κ. Τριανταφυλλίδης είτα συνήγορος της πολιτικής αγωγής δια γλαφυράς αγορεύσεως επέστησε την προσοχήν του δικαστηρίου επί της αποφάσεως, ήτις θα έχη ως είε μεγάλας συνεπείας ιδίως δια το δούλον γένος. Ο κ. Εισαγγελεύς επαφέθη εις την κρίσιν του δικαστηρίου το οποίον μετά διάσκεψιν τριών τετάρτων εξέδωκεν απόφασιν αθωωτικήν επειδή κατά τους κειμένους νόμους κληρικοί θεωρούνται μόνο οι ιερείς, ιεροδιάκονοι και οι υποστάντες κούραν ουχί δε οι ψάλται και οι νεωκόροι οίτινες λογίζονται λαϊκοί και διορίζονται κατά τον δημοτικόν νόμον από των εκκλησιαστικών συμβουλίων» Ο.π 19-6-1908.

⁸²⁶ ο.π. 28-10-1908

⁸²⁷ ο.π. 29-10-1908

⁸²⁸ Εφ. *Εμπρός* 4-11-1908.

⁸²⁹ Εφ *Σκριπ* 16-12-1908

⁸³⁰ ο.π. 27-12-1908

επιστροφή στην ομαλότητα και στην λύση του εκκλησιαστικού ζητήματος γιατί πλέον ο Επίσκοπος θα μπορούσε να επικυρώσει το διορισμό των ψαλτών και των νεωκόρων.

Στο Βόλο το εκκλησιαστικό ζήτημα παρουσιάζεται στην ειδησεογραφία τον Ιανουάριο του 1909 μέσα πάντα από τις σελίδες του *Σκριπ*, με δύο ανταποκρίσεις στις 28 και 30 του μήνα. Στο πρώτο διαγράφεται η ανησυχία του ανταποκριτή σχετικά με την εξέλιξη του εκκλησιαστικού ζητήματος στην πόλη του Βόλου, με αφορμή ένα άρθρο που διαβάσει σε τοπική εφημερίδα (δεν αναφέρεται το όνομά της) και στο οποίο οι επίτροποι σχεδόν απειλούν τον Επίσκοπο και υποστηρίζουν ότι το δικαίωμα του διορίζει ψάλτες και νεωκόρους ανήκει σ' αυτούς και μόνο. Στη συνέχεια ο ίδιος συναντά τον Επίσκοπο Δημητριάδος για να τον ρωτήσει σχετικά με τα όσα διάβασε και αν επίκειται κλείσιμο των εκκλησιών στο Βόλο. Ο Επίσκοπος τον διαβεβαιώνει για το δικαίωμα της εκκλησιαστικής Αρχής στους διορισμούς και την απόφασή του να επιμείνει σ' αυτή την αξίωση, η οποία αποτελεί και αξίωση της Ιεράς Συνόδου. Και κλείνει με έκκληση προς τον Υπουργό των εκκλησιαστικών θεμάτων να επέμβει για να λυθεί το ζήτημα⁸³¹.

Στο δεύτερο, σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας, την ημέρα της γιορτής των Τριών Ιεραρχών στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου επικρατεί αναταραχή γιατί οι επίτροποι της εκκλησίας ζήτησαν την προστασία των αρχών επικαλούμενοι φόβους ότι οι ενορίτες θα ταραξούν την εκκλησιαστική ειρήνη αντιδρώντας στο διορισμό των ψαλτών από το εκκλησιαστικό συμβούλιο. Στην εκκλησία βρισκόταν ο εισαγγελεύς κ. Γεωργόπουλος, ο διευθυντής της αστυνομίας κ. Διοσκουρίδης, ο νομαρχεύων κ. Λάσκαρης και ικανή δύναμη χωροφυλάκων ώστε να αποτρέψουν τους ενορίτες από κάθε πιθανό διάβημα⁸³².

Η γνώμη του ανταποκριτή είναι ότι οι επίτροποι προέβησαν παράνομα στο διορισμό του αριστερού και δεξιού ψάλτη και συμπίπτει με αυτή του Επισκόπου κ. Γερμανού γιατί, αν και είχαν προκηρύξει διαγωνισμό, αυτός δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ και γιατί ο διορισμός αυτός εξυπηρετούσε κομματικά συμφέροντα. Στη συνέχεια οι ενορίτες του Αγ. Νικολάου έδωσαν στον ανταποκριτή της αθηναϊκής εφημερίδας γραπτά την διαμαρτυρία τους, για τα όσα συμβαίνουν εκεί, ζητώντας από το διευθυντή της να διαμαρτυρηθεί.

Στην διαμαρτυρία τονίζεται ότι μέσω των παρανόμων διορισμών ψαλτών και νεωκόρων που γίνονται για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πολιτικής, μετατρέπονται οι εκκλησίες σε πολιτικά γραφεία και μίσθαρνα των πολιτευτών. Επίσης επισημαίνεται ότι από τη στιγμή που το δικαίωμα του διορισμού δίνεται στους επιτρόπους και στα κοινοτικά συμβούλια, των οποίων τα μέλη μπορεί να είναι ετερόδοξοι και καθολικοί και ίσως έχουν και την πλειοψηφία, τότε υπάρχει το ενδεχόμενο να διορίσουν ψάλτες και νεωκόρους αλλόθρησκους, περιπαίζοντας την ίδια την Εκκλησία μας (sic).

Το Φεβρουάριο του 1909 η Ιερά Σύνοδος φαίνεται μέσα από ένα δημοσίευμα στο *Σκριπ* να κάνει προσπάθειες για μια αναίμακτη λύση του προβλήματος, αναθέτοντας στον επίσκοπο Ηλείας την αποστολή να συναντήσει τον Υπουργό Εσωτερικών και να του ζητήσει να διατάξει τον Νομόρχη Μαγνησίας να συστήσει στα εκκλησιαστικά συμβούλια Βόλου και Αλμυρού, με τα οποία συγκρούστηκε ο επίσκοπος Δημητριάδος, να αποδεχθούν την παρακάτω προτεινόμενη λύση, δηλαδή να προτείνουν τα συμβούλια τους διορισθέντες ψάλτες ή νεωκόρους και να τους

⁸³¹ ο.π. 1-2-1909

⁸³² ο.π. 3-2-1909

διορίζει ο επίσκοπος⁸³³. Η πληροφορία αυτή κατά κάποιο τρόπο επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ένας λόγος που το εκκλησιαστικό ζήτημα γνώρισε τόσο μεγάλη όξυνση στην περιοχή της Μαγνησίας οφειλόταν στις επίμονες και αμετακίνητες απόψεις του επισκόπου κ. Γερμανού.

Την 1^η Μαρτίου του 1909 το *Σκριπ* δημοσιεύει την απόφαση του Αρείου Πάγου σχετικά με το δικαίωμα διορισμού νεωκόρων και ψαλτών και δικαιώνει την Εκκλησιαστική Αρχή. Η υπόθεση είχε παραπεμφθεί στον Άρειο Πάγο μετά την προσβολή της απόφασης του Πλημμελειοδικείου Βόλου, το οποίο είχε αθώοσει τους μηνυθέντες από τον επίσκοπο Γερμανό, από τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Τσιβανόπουλο⁸³⁴. Όμως το θέμα δεν φαίνεται να λύνεται οριστικά γιατί στα τέλη του 1909 υπάρχει ανακίνησή του σε συνεδρίαση της βουλής κατά την οποία ο Βοζίκης, βουλευτής, φαίνεται να αποκαλεί την γνωμοδότηση του Αρείου Πάγου αστεία γιατί δεν επικαλέστηκε ούτε το Σύνταγμα ούτε τους ιερούς κανόνες και να ζητά την προσθήκη ότι οι ψάλτες και οι νεωκόροι διορίζονται και απολύονται από τον Επίσκοπο κατόπιν προτάσεως των εκκλησιαστικών επιτρόπων. Αν και η πρότασή του στηρίζεται από τους Κατσάνο και Τσιτσάρα δεν έχει αποτέλεσμα, πιθανόν γιατί η αναμόχλευσή του προκαλεί φόβους ότι μπορεί να ξεσπάσει μια νέα εκκλησιαστική κρίση⁸³⁵.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία είναι το γεγονός ότι, ακόμα και όταν πρόκειται για νόμο του κράτους, η εφαρμογή του είναι δύσκολη όταν αυτός έρχεται σε σύγκρουση με παγιωμένες αντιλήψεις που εκφράζουν θεσμικοί φορείς, όπως η εκκλησία ή η δημοτική και κοινοτική αρχή. Στην περίπτωση που παρουσιάστηκε παραπάνω βέβαια, φαίνεται ότι ο νόμος που καθορίζει τις αρμοδιότητες Εκκλησίας – Κράτους στα συγκεκριμένα ζητήματα είναι μάλλον ασαφής με αποτέλεσμα να επιτρέπει παράλληλες αναγνώσεις και να προκαλεί σύγχυση. Όμως πέρα από το τυπικό μέρος υπάρχει και το ουσιαστικό και σύμφωνα με αυτό, αυτοί που θέλουν να αποκαλούνται λειτουργοί είτε του κράτους είτε της κοινωνίας οφείλουν να προτάσσουν το δημόσιο και κοινωνικό συμφέρον αποσύροντας το ιδιωτικό όταν η κατάσταση οδηγείται σε κρίση.

Στην παραπάνω περίπτωση προκαλεί εντύπωση η ευκολία με την οποία από τη μια εκπρόσωποι της εκκλησίας διατάσσουν το κλείσιμο των ναών προκειμένου να εκβιάσουν ένα αποτέλεσμα και από την άλλη η επιμονή των συμβούλιων να επιβάλλουν την άποψή τους. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγω είναι ότι πρόκειται για ένα παιχνίδι εξουσίας που δεν αφορά όμως το σύνολο της χώρας παρά μόνο τις περιπτώσεις που περιέγραψα και συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένες προσωπικότητες γιατί μέχρι τότε δεν είχε προκύψει ανάλογο θέμα στο παρελθόν. Κάτω από αυτή την οπτική γωνία μπορούμε να εικάσουμε ότι προσωπικοί ανταγωνισμοί, φιλοδοξίες, πολιτικά ή εκκλησιαστικά συμφέροντα και άλλες τέτοιου είδους συνιστώσες οδήγησαν στην κρίση. Βέβαια αυτό που προκύπτει σαν τελικό συμπέρασμα είναι ότι

⁸³³ ο.π. 6-2-1909

⁸³⁴ Στο δημοσίευμα αναφέρεται ότι αν και το Πλημμελειοδικείο Βόλου απήλλαξε τους μηνυθέντες ακολουθήσαν ασθενεστάτην και εντελώς αστήρικτον γνώμην του Νομικού Συμβουλίου το οποίον είχε αποφάνθη αντιθέτως προς την μακράν και πειστικωτάτην γνωμοδότησιν του εισαγγελέως του Αρείου πάγου κ. Τσιβανόπουλου. Την τοιαύτην όμως απόφασιν προσέβαλεν δια αναιρέσεως υπέρ του Νόμου ο κ. Τσιβανόπουλος ενώπιον του Αρείου Πάγου. Χθές δε η ολομέλεια του Αρείου πάγου εξέδωκε την υπ' αριθμόν 15 απόφασιν δια της οποίας αναιρεί υπέρ του Νόμου την απόφασιν του εν βόλω Πλημμελειοδικείου, αποδεχόμενη πληρέστατα την γνώμην του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου. ο.π. 1-3-1909

⁸³⁵ Δημοσίευση της Συνεδρίασης της βουλής της 29-12-1909, ο.π. 30-12-1909

το Κράτος υποχώρησε απέναντι στις αξιώσεις της Εκκλησίας είτε για λόγους τύπου και ουσίας είτε γιατί δεν θεώρησε το θέμα σημαντικό.

Τέλος δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε και τον ρόλο που έπαιξε ο Τύπος στο να διαδώσει, να συσπειρώσει και να διχάσει αντίστοιχα το κοινωνικό σύνολο στο ζήτημα αυτό. Εδώ θα ήθελα να συμπληρώσω ότι προκαλεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι μια Αθηναϊκή εφημερίδα όπως το *Σκριπ* καλύπτει εκτενώς το ζήτημα ειδησεογραφικά, αναδεικνύοντάς το σε μείζον νομικά ηθικά και συναισθηματικά, ενώ το *Εμπρός* συγκριτικά κάνει ελάχιστες αναφορές και όχι συγκινησιακά φορτισμένες. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι το *Σκριπ* ταυτίζεται ιδεολογικά με την εκκλησιαστική αρχή, την υποστηρίζει και προβάλλει το θέμα για να πείσει την κοινή γνώμη υπέρ αυτής ώστε να προετοιμάσει το έδαφος για την υπερίσχυση της εκκλησιαστικής άποψης. Επίσης μέσω αυτής της οδού καταφέρνει να προβάλλει την εκκλησία σαν θύμα μάλλον της κρατικής εξουσιαστικής πολιτικής, που όμως αντιστέκεται διεκδικώντας τα δίκαιά της και φυσικά προβάλλονται κάποιες ηγετικές φυσιογνωμίες αυτού του αγώνα όπως για παράδειγμα ο αρχιεπίσκοπος Δημητριάδος κ. Γερμανός. Ακολουθώντας μια καχύποπτη αλλά όχι κακόβουλη σκέψη θα μπορούσα να εικάσω ότι μπορεί να υπήρχαν ακόμα και σχέσεις μεταξύ εκκλησιαστικών λειτουργών και της συγκεκριμένης εφημερίδας που υπαγόρευαν τη συγκεκριμένη ειδησεογραφία και το συγκεκριμένο ύφος, προκειμένου να προδικάσουν την εξέλιξη του ζητήματος υπέρ της εκκλησίας – όπως και έγινε τελικά – αλλά φυσικά αυτό δεν μπορώ να το αποδείξω στην παρούσα έρευνα.

Η αδιαμφισβήτητη εξουσία που ασκούσε η εκκλησία ενισχυόταν με την παρουσία της στις επιθεωρητικές επιτροπές⁸³⁶ των σχολείων όλων των βαθμίδων, στις σχολικές επιτροπές, αλλά και σε συλλόγους ιδιωτικής πρωτοβουλίας με σκοπό φιλανθρωπικό, εξωραϊστικό ή πολιτιστικό, αλλά και σε κάθε πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική εκδήλωση του τόπου, όπως για παράδειγμα τη θεμελίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Βόλο, στην οποία η Εκκλησία έκρινε την παρουσία της απαραίτητη γιατί υπογραμμιζόταν έτσι η κοινή εθνική αποστολή της με το Μουσείο και γιατί η κάθε είδους προβολή αποτελούσε πάγια τακτική της⁸³⁷.

Η παρουσία ανθρώπων της εκκλησίας σε ιδρύματα και συλλόγους εξασφάλιζε την εξάπλωση της κοινωνικής της δικτύωσης, την επιτήρηση της κοινωνικής συμπεριφοράς και τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, καθώς βοηθούσε να κρατά τους ανθρώπους εντός των σωστών ορίων. Η συμμετοχή της στη λειτουργία των σχολείων προβλεπόταν από το υπουργείο γιατί έτσι εξασφαλιζόταν ο ελληνοχριστιανικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης κάτω από το άγρυπνο βλέμμα των εκκλησιαστικών τοποτηρητών. Κάθε καινοτόμος προσπάθεια είναι συνήθως καταδικασμένη αν δεν έχει τη σύμφωνη γνώμη της εκκλησίας.

⁸³⁶ Για τα σχολεία του δήμου Βόλου καταρτίστηκε επιθεωρητική επιτροπή το 1882 που απαρτίζεται από τον δήμαρχο Γ. Καρτάλη, τον ιερέα Γ. Οικονόμου, τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς των ετερόδοξων κοινοτήτων μουφτή Χανδρή Εφένδη και ραβίνου Σαούλ Μάλχου και τους δημοτικούς συμβούλους Μεχμέτ Βέην, Αργύρη Καταρτζή, Μιναχέμ Φραντσή και Γ. Κοντογεώργη. Η παρουσία ετερόδοξων εκπροσώπων στην επιτροπή αυτή αλλά και στο δημοτικό συμβούλιο μας κάνει να σκεφτούμε ότι η παρουσία των αλλόθρησκων στην πόλη του βόλου ήταν σημαντική αριθμητικά τη δεδομένη περίοδο.εφ. *Θεσσαλία* 29-5-1882.

⁸³⁷ Κατά τη θεμελίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, μετά τον αγιασμό ο Επίσκοπος με τον ευεργέτη Αλ. Αθανασάκη κατέβηκε στην τάφρο, όπου ήταν ο θεμέλιος λίθος που έφερε την επιγραφή: Βασιλεύοντος των Ελλήνων Γεωργίου Α΄, Επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού Μαυρομάτη, Δημάρχου Παγασών Ιωάννου Καρτάλη, Αλέξιος Αθανασάκης, τότε το Θεσσαλικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον εν Βόλω ιδίαις αυτού Δαπάναις Ανήγειρε. Εφ. *Θεσσαλία* 19-4-1908

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου που μετά από τρία χρόνια λειτουργίας αναγκάστηκε να κλείσει επειδή ο αρχιεπίσκοπος Βόλου θεώρησε πως στο σχολείο αυτό δεν διδασκόταν η ελληνορθόδοξη παράδοση σε ικανοποιητικό βαθμό, κατηγόρησε το ίδρυμα σαν κέντρο του αθεϊσμού, του μαλλιαρισμού και του ανθελληνισμού και κατάφερε να ξεσηκώσει ένα μεγάλο μέρος της τοπικής κοινωνίας εναντίον του ιδρύματος, των εμπνευστών του και των δασκάλων που εργάζονταν εκεί. Το έδαφος είχε όμως προετοιμαστεί από άρθρα όπως αυτό που δημοσιεύτηκε στον *Κήρυκα* του Βόλου, σύμφωνα με το οποίο κατηγορούνται οι εμπνευστές και οι ιδρυτές του ΑΔΠΒ ότι δεν ζήτησαν την γνώμη του τοπικού Μητροπολίτη, του Γυμνασιάρχη και άλλων ντόπιων παιδαγωγών όταν σχεδίαζαν την οργάνωση του σχολείου⁸³⁸.

Η θύελλα των αντιδράσεων που προήλθε από το συντηρητικό μέρος της κοινωνίας συμπάρεσυρε με ελάχιστες εξαιρέσεις την πλειοψηφία των Βολιωτών και οδήγησε τελικά στο κλείσιμο του σχολείου. Ακόμα και η δημοτική αρχή, που είχε αποφασίσει την ίδρυση του σχολείου και είχε ψηφίσει τα της λειτουργίας του, αποστασιοποιήθηκε από το θέμα όταν είδε πως η τοπική Εκκλησία υποκινούσε σε συνεργασία με μερίδα του Τύπου την βολιώτικη κοινωνία σε συλλαλητήρια κλιμακώνοντας την αντίδρασή της απέναντι στο σχολείο.

Το γεγονός αυτό που απασχόλησε το πανελλήνιο και έμεινε γνωστό σαν τα Αθεϊκά του Βόλου καταδεικνύει την τρομερή ισχύ της εκκλησίας και την επιρροή που ασκούσε στο κοινωνικό σύνολο. Απέναντι σε θεσμικά και κοινωνικά δρώμενα που δεν ανταποκρίνονταν στα αυστηρά πλαίσια που η ίδια έθετε, ή που δεν γίνονταν αποδεκτά από τους εκπροσώπους της γιατί δεν ταίριαζαν στην ιδιοσυγκρασία τους, η εκκλησία όρθωνε το ανάστημά της και υποκινούσε την λαϊκή οργή και αντίδραση. Στην προσπάθειά της αυτή εύρισκε αρωγούς στελέχη της διοίκησης, λειτουργούς της δικαιοσύνης⁸³⁹, πολιτικούς⁸⁴⁰, μερίδα του Τύπου⁸⁴¹ και φυσικά το σύνολο της συντηρητικής κοινωνίας. Το αποτέλεσμα ήταν οι νόμοι του κράτους, που αφορούσαν στα πεδία προστριβής, να παρασύρονται από την ορμή της εκκλησίας και να παρερμηνεύονται προς όφελός της.

Η παρουσία της σε φορείς συλλογικής δράσης ήταν ζητούμενο γιατί τους προσέδιδε κύρος και επιβεβαίωνε τη δράση τους στα μάτια του κοινωνικού συνόλου. Για παράδειγμα θεωρούνταν απαραίτητη η παρουσία της εκκλησίας στην άσκηση του Φιλανθρωπικού έργου, ή στη διοργάνωση επετειακών εκδηλώσεων από τους διάφορους συλλόγους⁸⁴². Ακόμα και τα εγκαίνια του Εργατικού Κέντρου θα υστερούσαν σε επισημότητα αν στερούνταν την ευλογία της εκκλησίας. Αν και

⁸³⁸ Εφ *Κήρυκας*, 25-10-1908

⁸³⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, άρθρο : Η ανάκριση και η ψυχολογία της, 22-2-1915.

⁸⁴⁰ Γ. Κοντομήτρος, σελ 89.

⁸⁴¹ *Αρχείο Δ.Σαράτση*, τόμος Β', επιστολή του Α.Δ.Τζήμα, σελ 81-82.

⁸⁴² Σε δημοσίευμα του Σκριπ διαβάζουμε σχετικά με τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου από τον Φιλολογικό Σύλλογο: Αφού έψαλλε έναν εκκλησιαστικό ύμνο χορός ιεροψαλτών, ο πρόεδρος του συλλόγου και ιεροκήρυκας του νομού Αρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Ζάχος έκανε τη στέψη του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε'. Στη συνέχεια η Μερόπη Παπαδήμου, μια σφριγώσα δεσποινίς τύπος της μελλούσης πορείας των Ελληνίδων μητέρων απήγγειλε ενθουσιασδέστατον ποίημα.... Είς τα παρθενικά στήθη της επάλλετο επί εν τέταρτον της ώρας η ιδέα του καθήκοντος προς την Πατρίδα και την Θρησκείαν. Η εκδήλωση έληξε με τον Θούριο, που τον έψαλλε χορός ιεροψαλτών. Εφ. *Σκριπ* 1-4-1908.

γνωρίζουμε ότι οι αναρχοσυνδικαλιστές που συμμετείχαν στο Ε.Κ.Β ήταν άθεοι, η εκκλησία ήταν επίσημα προσκεκλημένη στην τελετή γιατί οι άλλες τάσεις που εκπροσωπούσαν στο κέντρο, έκριναν την παρουσία της απαραίτητη. Αυτή η διάσταση απόψεων έγινε μάλιστα η αφορμή αργότερα το 1910, όταν ο Γ. Κόσσυβας λόγω των αθεϊστικών του αντιλήψεων, έδωσε έρεισμα στον εκδότη Δ. Κούρτοβικ, τον Επίσκοπο Δημητριάδος και τους καπνεμπόρους να δυσφημήσουν το Ε.Κ.Β, να απειληθεί η ενότητα του Ε.Κ.Β. Αυτό συνέβη γιατί ο Κ. Ζάχος ζήτησε να θεσπιστεί καταστατική διάταξη με την οποία θα απαγορεύονταν οι θρησκευτικές συζητήσεις μέσα στο Κέντρο. Ο Γ. Κόσσυβας αντέδρασε αλλά οι περισσότεροι εργάτες πήγαν με το μέρος του Κ. Ζάχου, ούτε όμως οι υποστηρικτές του Γ. Κόσσυβα ήταν διατεθειμένοι να υποχωρήσουν με αποτέλεσμα να ξεσπάσει κρίση, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο⁸⁴³.

Η δραστηριοποίηση της σε χώρους που ξέφευγαν από την αμιγώς θρησκευτική της δικαιοδοσία την έκαναν πανταχού παρούσα και της επέτρεπαν να ασκεί το έργο της ελληνοχριστιανικής διαπαιδαγώγησης σ' ένα ευρύτερο κοινό από τους πιστούς της θείας λειτουργίας. Παράλληλα με την διαπαιδαγώγηση ασκούσε και τον έλεγχο ώστε η συμπεριφορά της κοινωνίας να είναι εναρμονισμένη με τα θρησκευτικά και εθνικά ιδεώδη.

Ανακεφαλαιώνοντας θα ήθελα να επισημάνω τα παρακάτω: Η θρησκεία και η ελληνική Εκκλησία,, που την εκπροσωπεί, θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού εθνικισμού, καθώς η ιδιότητα του ελληνορθόδοξου αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Στις επαρχίες μάλιστα που ενσωματώθηκαν αργότερα στο ελληνικό κράτος όπως συμβαίνει με την επαρχία του Βόλου ήταν ισχυρή η αντίληψη της σύμπλευσης πολιτικής και θρησκευτικής αρχής στο κοινωνικό σύνολο, αφού κατά τα χρόνια της τουρκικής κατοχής η εκκλησία ήταν ο πλέον αναγνωρισμένος θεματοφύλακας των οσίων και ιερών του έθνους.

Για τους πολίτες των νέων επαρχιών θα ήταν αδιανόητη οποιαδήποτε προσπάθεια παραγκωνισμού της Εκκλησίας στο νέο διοικητικό καθεστώς. Ήταν επομένως αναμενόμενο η Εκκλησία στα πλαίσια της νεοελληνικής οργάνωσης του κράτους να διατηρήσει την εξουσία της και να την ενισχύσει. Ακόμα και αν το κράτος στην περίοδο που μας αφορά προσπαθεί να κάνει μια στροφή προς τη νεωτερικότητα δεν θα καταφέρει να απελευθερωθεί από τον εκκλησιαστικό εναγκαλισμό και τελικά δεν γνωρίζουμε αν το επιθυμεί.

Η προσήλωση του κοινωνικού συνόλου στη συμπόρευση κράτους εκκλησίας είναι αδιαμφισβήτητη και αυτό δημιουργεί υποχρέωση κοινής πορείας τόσο στο κράτος όσο και στην εκκλησία. Οι όποιες κρίσεις περνάει η σχέση αυτή εξομαλύνονται με υποχωρήσεις από την πλευρά του κράτους κυρίως, όπως ήδη διαπιστώσαμε στην περίπτωση του διορισμού ψαλτών και νεωκόρων και στα Αθείκιά. Αντιλαμβανόμενο το κύρος που ασκεί η εκκλησία στη συνείδηση της κοινωνίας και το γεγονός ότι η προσπάθεια διαχωρισμού Κράτους – Εκκλησίας συγκρούονταν με το λαϊκό αίσθημα στην αντίληψη του οποίου το κράτος και η εκκλησία αποτελούσαν αλληλένδετα στοιχεία του έθνους, δεν θέλει να χρεωθεί το κόστος.

Η δύναμη της εκκλησίας να κινητοποιεί και να ελέγχει τους πιστούς μέσω της θρησκευτικής διαδικασίας θα αποτελέσει εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο στα χέρια του κράτους για να χειραγωγήσει το κοινωνικό σύνολο και να δημιουργήσει τις συνθήκες για τον ενστερνισμό της εθνικής ιδέας. Καθώς μάλιστα η εκκλησία

⁸⁴³ Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους σοσιαλιστές*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985, σελ 267.

αποτελεί το θεσμό εκείνο που θέτει τους όρους και τις προϋποθέσεις του ηθικά σωστού, συμβάλλει στην δημιουργία μιας κανονικότητας και για το τι είναι εθνικά σωστό και παίζει καθοριστικό ρόλο στην υπόθεση της εθνικής ολοκλήρωσης. Μέσα από αυτό το πλαίσιο κανόνων καταφέρνει να καθοδηγεί την ηθική και εθνική συμπεριφορά των ανθρώπων και να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάδοση του εθνικισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η πορεία προς τη συγκρότηση του εθνικού κράτους συνοδεύτηκε και διευκολύνθηκε από την ανάπτυξη του έντυπου λόγου. Αυτό που κατάφεραν τα έντυπα μέσα σταδιακά, ήταν να καταξιωθούν στη συνείδηση του κόσμου ως ο πλέον αξιόπιστος τρόπος ενημέρωσης των πολιτών σχετικά με την καταγραφή της επικαιρότητας.

Η εξάπλωση του ημερήσιου και περιοδικού τύπου από το 1880 ως το 1922 αφορά όχι μόνο στην ελληνική επικράτεια αλλά και στα κέντρα του παροικιακού ελληνισμού που ενδιαφέρονταν για τις κάθε είδους εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο.

Κατά κύριο λόγο ο τύπος βρισκόταν στα χέρια δημοσιογράφων ή διανοουμένων και ήταν μεγάλη η εξάρτησή του από τα πολιτικά κόμματα. Σε περιόδους ακραίας έκφρασης των πολιτικών αντιπαραθέσεων δημιουργούνταν πόλωση και διαίρεση του κόσμου σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Στην περίοδο του εθνικού Διχασμού ο κυβερνητικός τύπος, που κυριαρχεί στην πρωτεύουσα και την Ελλάδα του Κωνσταντίνου, έχει κηρύξει πόλεμο στον τύπο της Θεσσαλονίκης που πρόσκειται στην επαναστατική κυβέρνηση Βενιζέλου.

Οι εκδότες των εφημερίδων όμως υπηρετούσαν και μια άλλη ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας, αυτή της εθνικής αφύπνισης. Ακόμα και αν ο Τύπος δεν προέβαινε σε σχολιασμό και κριτική των αποφάσεων της παράταξης που υπηρετούσε, όταν επρόκειτο για τα εθνικά ζητήματα έφερνε το κόμμα και τους πολιτικούς απέναντι στις ευθύνες τους. Πολλοί από τους εκδότες μάλιστα διετέλεσαν είτε πρόεδροι συλλόγων εθνικής δράσης, είτε μέλη ανάλογων εταιρειών.⁸⁴⁴

Σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης και καταγραφής των πρακτικών που ακολούθησε η επίσημη ειδησεογραφία προκειμένου να πείσει το αναγνωστικό κοινό σχετικά με τη σπουδαιότητα των θεμάτων αυτών, κατέληξα στα παρακάτω:

α. Μέσα από τα άρθρα των εφημερίδων κατασκευάζονταν οι εχθροί και οι φίλοι του ελληνικού λαού και της εθνικής υπόθεσης κατ' επέκταση. Οι Ευρωπαίοι αντιμετωπίζονται ως υποχρεωμένοι να υποστηρίξουν τα δίκαια της Ελλάδας. Η διάψευση⁸⁴⁵ των ελληνικών προσδοκιών από τους ευρωπαίους συμμάχους, τους μετατρέπει αυτόματα σε εχθρούς και κάνει επιτακτική την απεξάρτηση από την ευρωπαϊκή κηδεμονία.

β. Μέσα από τον Τύπο προβάλλονταν με ιδιαίτερη ένταση οι αντιπαραθέσεις των πολιτικών κομμάτων σχετικά με τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής και η οποιαδήποτε αποτυχία της εκάστοτε κυβέρνησης να προάγει την εθνική ολοκλήρωση, ερμηνευόταν ως εθνική ταπείνωση.

γ. Η Ελλάδα και οι αλύτρωτοι αδελφοί παρουσιάζονταν ως μάρτυρες του έθνους που υφίσταντο διωγμούς και σφαγές από τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς, που, στα πλαίσια της δικής τους εθνικής συγκρότησης, επιβουλεύονταν περιοχές που ανήκαν στη σφαίρα των ελληνικών διεκδικήσεων.

⁸⁴⁴. Κ. Μυστακίδου, *Μ. Ιδέα στον Τύπο του Γένους*, 2^η έκδοση, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005, σελ. 132, και Λίνα Λούβη, ο εθνικός μας κλαυσίγελως Εφ. *Το Βήμα*, 22-11-1998.

⁸⁴⁵ Εφημερίδα *Αιών* 20-1-1881, σελ 1.

δ. Οι αγώνες των Ελλήνων για την κατάκτηση των εθνικών τους δικαιών και ειδικότερα οι επιτυχίες που σημειώνουν, παρουσιάζονται διθυραμβικά⁸⁴⁶ μέσα από τις στήλες των εφημερίδων. Γίνεται λόγος για το μεγαλείο της φυλής και τη συνέπεια με την οποία αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι Έλληνες τον ιστορικό τους προορισμό. Όταν οι ειδήσεις από το μέτωπο δεν είναι ευχάριστες, επιχειρείται διαστρέβλωσή τους⁸⁴⁷ για να μην πληγωθεί η εθνική υπερηφάνεια.

ε. Η προβολή των εθνικών θεμάτων παρουσιάζεται με κλιμακούμενη έξαρση ανάλογη αυτής που επικρατεί στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Οι εφημερίδες ενώ στα εσωτερικά θέματα υποστηρίζουν την γραμμή του κόμματος που εκπροσωπούν, όσον αφορά όμως στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, μένουν προσηλωμένες στην υποστήριξη των εθνικών θεμάτων και συχνά παρουσιάζουν ενιαίο μέτωπο απέναντι στις πολιτικές αποφάσεις των κυβερνώντων. Εξαιρεση στην αρχή αυτή αποτελεί η περίοδος του Εθνικού Διχασμού που χώρισε τους Έλληνες σε δύο στρατόπεδα.

Σταδιακά εισάγεται στην αρθρογραφία και η παράμετρος της κοινής γνώμης. Με τα κύρια άρθρα τους καλείται ο Λαός να δηλώσει έμπρακτα τη βούλησή⁸⁴⁸ του στην εκάστοτε κυβέρνηση, όπως φαίνεται από τα παρακάτω παραδείγματα δημοσιευμάτων: «Ελληνικέ Λαέ γρηγόρει» είναι το σύνθημα που κυριαρχεί στην εφημερίδα ο *Χρόνος* μετά την τιμωρία των υπαξ/κών το 1909, και συνεχίζει «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος να τεθεί επικεφαλής – Ελληνικέ Λαέ εμπρός επί το έργον».

στ. Η αρθρογραφία παρουσιάζει με ιδιαίτερη επιμέλεια τις εκδηλώσεις που έχουν επετειακό εθνικό χαρακτήρα, που αποτίνουν φόρο τιμής στη μνήμη ηρώων και μαρτύρων, που προβάλλουν την πατριωτική συλλογική δράση ή εκείνες- όπως τα

⁸⁴⁶Με τον τίτλο: Τιμή και δόξα εις τους Έλληνας ναύτας! Σχολιάζει η εφημερίδα την ανατίναξη τουρκικού θωρηκτού στη Θεσσαλονίκη. Εφ *Εμπρός* 20-10-1912.

Σε άλλη εφημερίδα διαβάζω στο κύριο άρθρο: Δεν είμεθα κατακτηταί, αλλά ελευθερωταί Εφ. *Χρόνος*, 8-7-1913. Σε επόμενο φύλλο κύριο άρθρο με υπέρτιτλο ΖΗΤΩ Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΑΣ και τίτλο ειρήνη ημίν, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Εφ *Χρόνος* 27-7-1913. Κ.Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 1992, σελ 157-158.

⁸⁴⁷Στις παραμονές του πολέμου του 1897 οι τίτλοι των κυρίων άρθρων απευθύνονταν στο θεό (Με τη βοήθεια του Θεού, Ακρόπολις, 7-4-1897, Ο Θεός μεθ' Ημών, Ν. Εφημερίς 7-4-1897), ή ζητούν την κυβέρνηση να αντιδράσει άμεσα (Σπουδή, σπουδή, σπουδή, Ακρόπολις 6-4-1897, Εις τα όπλα, Ακρόπολις, 10-4-1897). ο.π. σελ 123.

Κύριο άρθρο με τίτλο: Προς νέας νίκας, Εφ *Εστία* 8-3-1921.

Κύριο άρθρο με τίτλο: η Κωνσταντινούπολις ελληνική! Το άρθρο καταλήγει... η Κωνσταντινούπολις ελληνική... αυτό είναι σήμερα το άλφα του προγράμματος της Ελλάδος. Εφ. *Έθνος* 22-7-1921 και ακολουθεί σε επόμενο φύλλο κύριο άρθρο με τίτλο: «Η μεγάλη στιγμή». Σύμφωνα με αυτό «το όνειρο της ανιδρύσεως του Βυζαντινού κράτους πρέπει πλέον να αποβεί πραγματικότητας. Είναι νυν η μεγάλη στιγμή». Εφ. *Έθνος* 31-7-1921, ο.π σελ 182

Η εφ. Θεσσαλία μεταδίδει πολεμικά νέα την Μ.Ασία σύμφωνα με τα οποία τα ελληνικά αποσπάσματα κατάφεραν να ξεκαθαρίσουν νέες περιοχές τούρκικες συμμορίες. Εφ. *Θεσσαλία* 8-1-1922.

Σε επόμενο φύλλο διαβάζουμε ότι η κατάσταση του ελληνικού στρατού είναι άριστη ενώ του κεμαλικού ελεεινότατη 15-4-1922.

Η εφημερίδα *Εμπρός* με την αρθρογραφία της τον Ιούνιο του 1922 παροτρύνει σε επίθεση εναντίον του Κεμάλ, ενώ τον Αύγουστο κυκλοφορεί φύλλο της με τίτλο κύριου άρθρου: «Τίποτε δεν εχάθη, ούτε θα χαθή! Τον λόγο έχει ο βασιλεύς. Εμπρός η σιδηρά κυβέρνηση της εθνικής δράσεως». Και αμέσως μετά την καταστροφή της Σμύρνης κυκλοφορεί με το σύνθημα: «Εκδίκησις».Κ. Μπαρούτας, σελ 184-185.

⁸⁴⁸ ο.π. σελ 146-147.

εθνικά συλλαλητήρια, που δείχνουν την «αδιάσειστη βούληση» του λαού να προχωρήσει η χώρα με οποιοδήποτε κόστος στην εθνική της ολοκλήρωση.

Ο Τύπος στο διάστημα 1880-1922 γνώρισε όπως ήδη αναφέραμε, μεγάλη διάδοση και κυριάρχησε ως μέσο επικοινωνίας και ενημέρωσης του κόσμου. Το αναγνωστικό κοινό κατάφερε να εμπεδώσει την πολιτική ορολογία και να αφομοιώσει τα όποια μηνύματα προσλάμβανε μέσω αυτού, καθώς ο Τύπος είχε επιλέξει να υπηρετήσει τις εθνικές υποθέσεις του Ελληνικού Κράτους και να προάγει το όραμα της Μ. Ιδέας.

Η εθνική διάσταση του Τύπου στο Βόλο

Η ανάπτυξη της έντυπης ενημέρωσης ήταν διαδεδομένη στην Ελλάδα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, όταν η πόλη του Βόλου περιήλθε στο ελληνικό κράτος. Ήταν αναμενόμενο λοιπόν να ξεκινήσει και εδώ μια προσπάθεια για την καταγραφή της τοπικής καθημερινότητας. Η ειδησεογραφία πολύ σύντομα ξεπέρασε τα στενά όρια της πόλης και άρχισε να καλύπτει τα όσα συνέβαιναν στην επικράτεια, στις εστίες του ελληνικού αλυτρωτισμού αλλά και στην Ευρώπη γενικότερα καλύπτοντας έτσι μια διαρκώς αυξανόμενη ανάγκη του κοινού για ενημέρωση. Η κοινωνία της πόλης αποκτούσε σιγά - σιγά την συναίσθηση ότι αποτελούσε μέρος ενός διευρυμένου πολιτικού και κοινωνικού συνόλου και φυσικά ήθελε να ενημερώνεται σχετικά με το τι συνέβαινε σ' αυτό.

Σε μια εποχή που οι συγκοινωνίες δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες, η ενημέρωση αποτελούσε τρόπο επικοινωνίας της πόλης με την υπόλοιπη Ελλάδα - ειδικά με την πρωτεύουσα-, αλλά και την Ευρώπη. Τα θαυμαστά και τα περίεργα του κόσμου έφταναν πλέον με ευκολία στα πρόθυμα αυτιά των Βολιωτών, οι νέες ιδέες και αντιλήψεις εύρισκαν συχνά πρόσφορο έδαφος εγκατάστασης στο μυαλό κάποιων νεωτεριστών και γενικά έτρεφαν τις ανησυχίες και δημιουργούσαν τις συνθήκες για ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις σε μια πόλη που προσπαθούσε να δημιουργήσει την νεοελληνική της ταυτότητα και να ξεπεράσει το σύνδρομο του οθωμανικού παρελθόντος της.

Ενταγμένη σε ένα πλαίσιο νεωτερικότητας, η έκδοση και η εξάπλωση του τύπου αναλαμβάνει πέρα από την ενημέρωση, και την επιμόρφωση του αναγνωστικού κοινού. Η πνευματική καλλιέργεια και ανάταση του κοινωνικού συνόλου, αποτελούν πλέον στόχους και των έντυπων μέσων, που προσπαθούν να κινητοποιήσουν τους αναγνώστες προς αυτή την κατεύθυνση.

Η κυκλοφορία των εφημερίδων αλλά και κάποιων περιοδικών, που ξεκίνησε σχεδόν με την απελευθέρωση της πόλης, έδωσε την ευκαιρία στους εκδότες και στους πολίτες που επιθυμούσαν να αρθρογραφήσουν. Η δυνατότητα να εκφέρουν γνώμη για τα όσα συνέβαιναν σε τοπικό επίπεδο, να τοποθετηθούν πολιτικά σε σχέση με την άσκηση κεντρική και τοπικής εξουσίας και βεβαίως να επιδοκιμάσουν ή να αποδοκιμάσουν την εξωτερική πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης, σε σχέση με τα εθνικά θέματα, προσέδωσε στα μέσα αναπάντεχη ισχύ. Ήδη το 1882 παρουσιάζονται άρθρα στον τοπικό τύπο που εκφράζουν τη δυσαρέσκεια για τους χειρισμούς της Κυβέρνησης σχετικά με τα εθνικά θέματα. Με αφορμή την παρουσίαση του βασιλικού λόγου σχολιάζεται από τον αρθρογράφο η παράγραφος που αναφέρεται στην απόφαση του Βασιλιά να πάρει έκτακτα μέτρα, απουσία της Βουλής, επειδή θεώρησε ότι οι συνθήκες ήταν εξαιρετικές. Παρατηρεί λοιπόν ότι, η Κυβέρνηση δεν έχει κανένα δικαίωμα να αποφασίσει μόνη της, χωρίς να λάβει την σύμφωνη γνώμη

της Βουλής, ειδικά όταν οι πρακτικές αυτές πολύ διαφέρουν από αυτές που ορίζει το Σύνταγμα, πολύ περισσότερο δε όταν πρόκειται για θέμα εθνικό⁸⁴⁹

Αυτό όμως δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση πως οι εφημερίδες μπορούσαν με τα όσα δημοσίευαν να προσβάλουν το δημόσιο και ακόμα περισσότερο το εθνικό αίσθημα. Όταν κάτι τέτοιο συνέβαινε τα μέσα αντιμετώπιζαν την οργή των πλέον ευαίσθητων αναγνωστών, που κάποιες φορές προέβαιναν σε βιαιοπραγίες εναντίον τους. Για παράδειγμα η *Θεσσαλία* δημοσιεύει την παρακάτω είδηση: «Το τυπογραφείο στο οποίο εκτυπώνεται η εφημερίδα *Μεταρρύθμιση* του κ. Φραγκούλη δέχτηκε επίθεση με πυροβολισμούς γιατί δημοσίευσε πολιτική γελοιογραφία. Η επέμβαση της αστυνομίας απέτρεψε τα χειρότερα⁸⁵⁰». Λίγες μέρες αργότερα το αθηναϊκό *Σκρίπ* δημοσιεύει την είδηση νυχτερινής επίθεσης κατά του κ. Φραγκούλη διευθυντή της εφημερίδας *Μεταρρύθμιση* την ώρα που εκείνος επέστρεφε στο σπίτι του⁸⁵¹. Συμβάντα σαν τα παραπάνω δεν αποτελούν μεμονωμένο γεγονός – ειδικά στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού- και αποκαλύπτουν ότι η προσκόλληση στις συνταγματικές επιταγές και στη νομιμότητα γενικότερα τόσο των κυβερνώντων όσο και των κυβερνωμένων, είναι γενικά ελαστική και ευκολοπροσάρμοστη στις περιστάσεις. Σε πολλές περιπτώσεις το λαϊκό αίσθημα και όχι ο νόμος είναι αυτό που ορίζει τι είναι ηθικό και νόμιμο.

Γενικά, όπως συμβαίνει και σήμερα, ο τύπος χωριζόταν σε δύο κατηγορίες : τον συμπολιτευόμενο και τον αντιπολιτευόμενο και ανάλογη ήταν η θέση που κρατούσαν απέναντι στην κεντρική πολιτική εξουσία και στα τοπικά κόμματα που την εξέφραζαν. Με αποτέλεσμα οι πολιτικές διαμάχες να μεταφέρονται από το κοινοβούλιο και τις αίθουσες συνεδριάσεων των δημοτικών συμβουλίων, στις σελίδες των εφημερίδων και από εκεί με τη σειρά τους στα καφενεία, όπου παραδοσιακά γίνονται οι πολιτικές αναλύσεις, καταλογίζονται οι ευθύνες, ή αποδίδονται τα εύσημα στους ασκούντες την εξουσία.

Το έντυπο μέσο ενημέρωσης κατακτά σιγά - σιγά το αναγνωστικό κοινό και τελικά επιβάλλεται στη συνείδησή του σαν το μοναδικό έγκυρο μέσο ενημέρωσης. Αυτή η εξέλιξη είχε σαν συνέπεια να αποτελέσουν οι εφημερίδες το κύριο μέσο χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Μέσα από αυτό το πρίσμα θα εξεταστεί ο ρόλος του Τύπου στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και η συμβολή του στην εθνική αφύπνιση της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Ο κατάλογος των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν στο Βόλο στην περίοδο 1880-1922 είναι σχετικά μακρύς αλλά οι περισσότερες ήταν βραχύβιες. Για την ακρίβεια, σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρει ο Χ. Χαρίτος, «κυκλοφόρησαν τριάντα εννιά καθημερινές ή εβδομαδιαίες συνήθως, που υπήρξαν συχνά προσωπικά

⁸⁴⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 23-1-1882

⁸⁵⁰ ο.π. 14-1-1922

⁸⁵¹ Το *Σκρίπ* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Νυχτερινή Επίθεση κατά του Φραγκούδη». Σύμφωνα με το δημοσίευμα ο διευθυντής της «*Μεταρρυθμίσεως*» έπεσε θύμα ενέδρας αγνώστων γύρω στις 10 το βράδυ, καθώς επέστρεφε στο σπίτι του και τον τραυμάτισαν με ραβδιά. Όταν το θύμα άρχισε να καλεί σε βοήθεια, οι δράστες εξαφανίστηκαν και μεταφέρθηκε στο σπίτι του με τη βοήθεια του υπηρέτη του Αντ. Λεμονίδη. Στο σπίτι του θύματος ήρθε αφού ειδοποιήθηκε για το περιστατικό και ο σταθμάρχης Καλλιθέας (Αστυνομία) για να του πάρει κατάθεση, αλλά εκείνος αρνήθηκε λέγοντας ότι δεν έχει την ανάγκη της Αστυνομίας. Εφ *Σκρίπ* 18-1-1922.

όργανα επικοινωνίας των εκδοτών με το πολιτικό ή ταξικό κοινό τους⁸⁵²». Τα ονόματα τους και η χρονολογία κυκλοφορίας των εφημερίδων αυτών είναι: *Ισότης* (1883), *Αβδηρα* (1883), *Ελευθερία* (1883-4), *Ο Ρήγας του Λαού* (1885), *Πλειάς* (1886 και 1890), *Σημαία* (1886), *Πήλιον* (1887), *Πατρίς* (1891), *Λαός* (1891), *Βήμα* (1891 και 1897), *Σύγκλητος* (1892), *Ανεξαρτησία* (1892), *Δημητριάς* (1893), *Πρόοδος* (1893), *Φωνή των έξω Ελλήνων* (1894), *Αυγή* (1895), *Αναμόρφωσις* (1895-1897), *Χείρων* (1896), *Το Μέλλον* (1898), *Φλοίσβος* (1898), *Λανάρι* (1899), *Γεωργική Πρόοδος* (1899), *Εργάτης* (1899), *Εφημερίς των ειδοποιήσεων* (1899), *Παγασαί* (1889-1890), *Δικαιοσύνη* (1900), *Ομόνοια* (1900), *Ελευθερία* (1900), *Εφημερίς των συντεχνιών* (1901 και 1906), *Νέος Αγών* (1901), *Θεσσαλική* (1901), *Μακεδονική* (1901), *Πανελλήνιος Κήρυξ* (1905), *Ο Θεσσαλός* (1906), *Ιερομνήμων* (1906), *Πρόμαχος* (1908), *Μεταρρύθμισις* (1908-1909), *Έρευνα* (1911), και *Πρωία της Θεσσαλίας* (1911-1913).

Αποκλειστικά σατιρικές και μοιραία βραχύβιες εκδόθηκαν στο Βόλο την ίδια περίοδο δώδεκα εφημερίδες *Βόλος* (1884), *Ο Βλάξ* (1884), *Μικρομέγας* (1887), *Σατανάς* (1892), *Ο Σάτυρος* (1895), *Κορδόνι* (1895), *Αγκάθι* (1896), *Κρόταλος* (1900), *Το Σαλέπι* (1901), *Η Φροσάρ* (1901), *Το Κουνούπι* (1901), και το *Αγκάθι* (19ος). Μακροβιότερες υπήρξαν οι εφημερίδες: *Θεσσαλία* (1881-1888 και 1892-1902) του Κ. Σακελλαρίδη, *Φωνή του Λαού* (1881-1897) του Α. Καραβατσέλου, *Εθνικόν Μεγαλείον* (1883-1900) του Ν. Ρουσόπουλου, *Ο Βώλος* (1896-1906) του Ι. Δομέστιχου, *Πανθεσσαλική* (1900-1912) του Σ. Τριανταφυλλίδη, *ο Τύπος* (1901-1906) του Δ. Τσιμπούκη, *ο Κήρυξ* (1907-1917) του Δ. Κούρτοβικ και *ο Εργάτης* (1907-1911) του Κ. Ζάχου. Η μόνη τέλος εφημερίδα (καθημερινή), που πρωτοεκδόθηκε στις 25.5.1898, και συνεχίζει την κυκλοφορία της ως σήμερα, είναι η *Θεσσαλία* με πρώτο εκδότη της το Δημοσθ. Ρίζο. Το 1916 κυκλοφόρησε και η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* που συνεχίζει να εκδίδεται μέχρι σήμερα. Μικρότερη σε ποσότητα τουλάχιστον ήταν κατά την ίδια περίοδο, η κυκλοφορία περιοδικών στο Βόλο. Τα πιο γνωστά απ' αυτά ήταν: *το Ημερολόγιον, η Φήμη* (1886-1888) του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη, *το μηνιαίο ο Προμηθεύς* του ιδίου (1889-1902), και *η Αρετή* (1911) του Στ. Παπαδημητρίου

Το σώμα των περισσοτέρων από αυτές δεν σώζεται πλέον ή βρίσκεται σε κατάσταση επεξεργασίας οπότε δεν μπορεί να αποτελέσει προς το παρόν, αρχειακό υλικό. Προκύπτει όμως από την έρευνα ότι η συμβολή του Τύπου στην διάχυση της εθνικής ιδεολογίας υπήρξε καθοριστική και επιτεύχθηκε με την μεθοδική προβολή της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους από την εκάστοτε κυβέρνηση. Η παρουσίαση των θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής παρουσίαζε μεγάλη αναγνωσιμότητα λόγω της σύνδεσής τους με τα εθνικά θέματα. Η εθνική πολιτική αποτελούσε την αιχμή του δόρατος και οποιοδήποτε απόπημα ή άστοχος χειρισμός-κατά τη γνώμη του τύπου – ξεσήκωνε την κατακραυγή του αντιπολιτευόμενου τύπου πρωτίστως, αλλά και ο συμπολιτευόμενος φρόντιζε να τηρεί αποστάσεις και να εκφράζει τη δυσαρέσκειά του σε ηπιότερους ίσως τόνους.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να περιγραφεί, βάσει των διαθέσιμων στοιχείων – είτε από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, είτε ως αποτέλεσμα της έρευνας σε σώματα εφημερίδων της εποχής-ο ρόλος των εντύπων στη διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κύρια πηγή αποτελεί εδώ το σώμα της εφημερίδας *Θεσσαλία*, - για την ακρίβεια πρόκειται για δύο εφημερίδες διαφορετικών εκδοτών, η κυκλοφορία τους προφανώς συνέπεσε για ένα διάστημα και στη συνέχεια διακόπηκε η λειτουργία της πρώτης

⁸⁵² Χ. Χαρίτος, *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989, τόμος Α' σελ 51-52.

αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στη δεύτερη - η οποία από την αρχή της κυκλοφορίας της ασχολείται με τα εθνικά θέματα με ιδιαίτερο ζήλο και ήδη από το 1882 εμφανίζεται στις στήλες της το Κρητικό ζήτημα .και με άρθρο στις 19-5-1882 που πιθανόν να είναι το πρώτο, παρουσιάζεται η κατάσταση στην Κρήτη ως εκρηκτική⁸⁵³.

Ειδικά σε περιόδους που η εθνική υπόθεση βρισκόταν σε έξαρση ή σε κίνδυνο παρατηρείται ενθουσιώδης ως υπερβολική ενασχόληση του τύπου με την πολιτική και εθνική επικαιρότητα. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος το 1897, η εξέλιξη του Κρητικού και του Μακεδονικού ζητήματος, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η Εκστρατεία στην Μ. Ασία και η επακόλουθη καταστροφή μονοπωλούν τις σελίδες των εφημερίδων και βρίθουν δημοσιευμάτων.

Από το 1903 μέχρι το 1906 βρίσκουμε αρκετά δημοσιεύματα που αναφέρονται στο Κρητικό ζήτημα και στον τρόπο χειρισμού του από την ελληνική κυβέρνηση και την αντιμετώπισή του από τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα γίνεται σύνδεση του Κρητικού με το Μακεδονικό ζήτημα και παρουσιάζονται ως αλληλοεξαρτώμενα Τα συναισθήματα του κρητικού και του ελληνικού λαού υπογραμμίζονται ιδιαίτερα, δημιουργούν προσδοκίες ή θρήνο για τη διάψευση των ελπίδων και υποβάλλουν το αναγνωστικό κοινό ανάλογα, όπως γίνεται αντιληπτό από τα δημοσιεύματα που παρατίθενται στη συνέχεια: Η *Θεσσαλία* δημοσιεύει άρθρο με θέμα το Κρητικό ζήτημα με αφορμή την διασπαρθείσα είδηση σχετικά με την προσεχή διευθέτηση του Κρητικού ζητήματος με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Νικολάου Β΄ της Ρωσίας⁸⁵⁴.

Ακολουθούν αρκετά δημοσιεύματα σχετικά με το κρητικό ζήτημα που έχουν ως στόχο να ενημερώσουν αλλά και να κινητοποιήσουν την κοινή γνώμη σχετικά με ένα μείζον εθνικό θέμα. Άρθρο σχετικά με την κατάσταση στην Κρήτη όπου τα πράγματα κατά τη γνώμη του αρθρογράφου δεν είναι καλά, «ώστε να απειλείται λύση του ζητήματος που είναι δυσμενής για το νησί, την Ελλάδα και την ταχύτερη εκπλήρωση των εθνικών πόθων⁸⁵⁵». Άρθρο με τίτλο :Νέα Επανάστασις εις Κρήτην. «Σύμφωνα με τηλεγράφημα από τη Ρώμη προς την *Εστία* του Σαββάτου, στα Χανιά υπάρχουν φόβοι για έκρηξη νέας επανάστασης στο νησί». Οι τηλεγραφικές ειδήσεις τα Χανιά αναφέρουν ότι «η εκεί κοινή γνώμη αποφαινεται ότι είναι αδύνατη η παράταση του σημερινού καθεστώτος στο νησί.⁸⁵⁶». Διαβάζουμε στη *Θεσσαλία*: «Η Μεγαλόνησος εν μέσω φρενίτιδος. Η σύγκλιση της Κρητικής Εθνοσυνελεύσεως, θύελλα ζητωκραυγών, ο λόγος του Αρμοστού, πανήγυρις της Εθνικής Ψυχής⁸⁵⁷». Άρθρο με τίτλο: Η ένωση της Κρήτης εξαρτάται από την Μακεδονίαν. Με τηλεγράφημα που στάλθηκε από τη Βιέννη στο *Εμπρός*, «η Αυστριακή κυβέρνηση διεμήνυσε προς την ελληνική ότι η ένωση της Κρήτης εξαρτάται τη στάση της κυβέρνησης στο Μακεδονικό ζήτημα. Για το λόγο αυτό συστήνει στην ελληνική πρωτεύουσα να απομακρύνει τα υπάρχοντα σώματα την Μακεδονία και να απαγορεύσει την σύσταση νέων προκειμένου να λυθεί το

⁸⁵³ Εφ *Θεσσαλία* 19-5-1882

⁸⁵⁴ Ο.π 9-1-1903

⁸⁵⁵ Ο.π 30-4-1905

⁸⁵⁶ Ο.π 19-2-1906

⁸⁵⁷ Ο.π 13-3-1906

Κρητικό ζήτημα⁸⁵⁸». Η παράθεση των δημοσιευμάτων βοηθάει ασφαλώς να αποκτήσουμε μια ξεκάθαρη εικόνα του τρόπου που γινόταν η προβολή και η διαχείριση του κρητικού ζητήματος, της συγκινησιακής φόρτισης που προκαλούσε, καθώς προσέγγιζε με συναισθηματικό τρόπο το θέμα και φυσικά επηρέαζε θετικά και να ξεσήκωνε την κοινή γνώμη. Σχετικά με το Κρητικό πάλι, περιγράφεται η εθνική αγωνία με γλαφυρό τρόπο καθώς και η αισιοδοξία που επικρατεί στα Χανιά. Η παρισινή εφημερίδα *Χρόνος* τάσσεται «υπέρ της ενώσεως – σύμφωνα με τη Θεσσαλία- και παρουσιάζονται οι προτάσεις του Ιταλού υφυπουργού για την επίλυση του Κρητικού⁸⁵⁹».

Πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο : Αι δυνάμεις και η Ελλάδα, στο οποίο περιγράφεται η στάση των Μ. Δυνάμεων απέναντι στο κρητικό ζήτημα⁸⁶⁰. Ακολουθεί άλλο με τίτλο : Ένα δάκρυ για την Κρήτη , η ελεγεία της εθνικής ψυχής. Ενώ στην τέταρτη σελίδα περιγράφεται το εθνικό πένθος και το πως χάθηκε η Κρήτη – «Μας πήραν την Κρήτη-, χάρη στην αναλγησία των ισχυρών⁸⁶¹». Στο επόμενο φύλλο κυριαρχεί το Κρητικό ζήτημα, οι Πανελλήνιες Διαδηλώσεις και ο πόνος των Ελλήνων⁸⁶².

Το κρητικομακεδονικό ζήτημα είναι συχνό αντικείμενο συζήτησης στη Βουλή. Με αφορμή σχετική συζήτησή του η εφημερίδα *Σημαία* κρίνει τα λόγια του Θεοτόκη σχετικά μ' αυτό «ως άστοχα και προκλητικά⁸⁶³».

Ανάλογη ήταν και η παρουσίαση του Μακεδονικού ζητήματος που εμφανίζεται στον τύπο από το 1882 αλλά παρουσιάζει έξαρση το 1906, ίσως λόγω των διωγμών που υφίσταται ο ελληνικός πληθυσμός της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η διακοπή των δημοσιευμάτων όπως και στην περίπτωση του Κρητικού δικαιολογείται εν μέρει, από το γεγονός ότι η εφημερίδα *Θεσσαλία* σταματά να εκδίδεται στο διάστημα 1888 – 1892. Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίστηκε κατά την αναζήτηση στοιχείων υπήρξε το ότι ένα μεγάλο μέρος του σώματος της αυτήν την περίοδο δεν είναι διαθέσιμο στην έρευνα.. Αυτό που θα μπορούσε να διαπιστώσει κάποιος είναι ότι τα τόσο το Κρητικό όσο και το Μακεδονικό ζήτημα, περνούν από φάσεις έκρηξης και ύφεσης ανάλογα με την δραστηριότητα που παρουσιάζουν οι ανταγωνιζόμενες δυνάμεις στις περιοχές αυτές και το πόσο βρίσκονται στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής διπλωματίας.

Στην πρώτη δεκαετία του 1900 ο εθνικός ανταγωνισμός μεταξύ των βαλκανίων διεκδικητών της Μακεδονίας παρουσιάζει κλιμάκωση με αποκορύφωμα τους βαλκανικούς πολέμους. Οι Έλληνες όπως και οι άλλοι βαλκάνιοι ανταγωνιστές τους, αγωνίζονται υπόγεια προκειμένου να προκαλούν όσο το δυνατόν λιγότερο τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, -οι οποίες είναι αντίθετες απέναντι σε κάθε δραστηριότητα των ανταρτών στη Μακεδονία-, αλλά παράλληλα να μην επιτρέπουν στους αντιπάλους τους να κερδίσουν έδαφος. Καθώς οι ευρωπαίοι εξετάζουν το Κρητικό ζήτημα σε συνδυασμό με το Μακεδονικό πιέζουν την κυβέρνηση να εγκαταλείψει το δεύτερο

⁸⁵⁸ Ο.π 1-7-1906

⁸⁵⁹ Ο.π 3-7-1906

⁸⁶⁰ Ο.π 6-7-1906

⁸⁶¹ Ο.π 12 -7-1906

⁸⁶² Ο.π 13-7-1906

⁸⁶³ Ο.π 10-12-1906

που είναι πιο περίπλοκο για χάρη του πρώτου. Η *Θεσσαλία* δημοσιεύει τα παρακάτω σχετικά με την πορεία του Κρητικού και μακεδονικού ζητήματος: «Ο Θεοτόκης είχε συνομιλία με τον υπουργό Χάριγκ της Αγγλίας σχετικά με το Κρητικό ζήτημα. Ο πρώτος υποστήριξε ότι η μόνη λύση του ζητήματος είναι η ένωση με την Ελλάδα. Ο Χάριγκ αν και συμφώνησε είτε ότι η λύσις αυτή δεν είναι του παρόντος καθώς θα δημιουργήσει αναταραχή στην Ανατολή. Συνέστησε δε στον Θεοτόκη να καταστείλει τα σώματα στην Μακεδονία γιατί δημιουργούν πρόβλημα. Η απάντηση όμως ήταν αρνητική γιατί όπως υποστηρίχθηκε τα σώματα αυτά σχηματίζονται στην Μακεδονία από τους ίδιους τους κατοίκους της προς υπεράσπισή τους⁸⁶⁴». Επίσης σε προηγούμενο φύλλο της *Θεσσαλίας* αναδημοσιεύεται είδηση του Αθηναϊκού πρακτορείου σύμφωνα με την οποία «ο υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας δήλωσε ότι η δράση των ελληνικών σωμάτων στη Μακεδονία εμπνέει σοβαρές ανησυχίες για τη διατήρηση της τάξης στην περιοχή και δημιουργεί πολλές ανωμαλίες. Για το λόγο αυτό η Αγγλία θα κάνει τις απαραίτητες παραστάσεις στην ελληνική κυβέρνηση ώστε να επέμβει και να περιορίσει το φαινόμενο⁸⁶⁵».

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 οι δημοσιογραφικές πένες χύνουν μελάνη και δάκρυα εναλλάξ για τα πάθη του ελληνισμού της Μακεδονίας ο οποίος υφίσταται αναχρονιστικές συνθήκες διαβίωσης, από τους Τούρκους αλλά και πιέσεις από τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη που προσπαθούν να αναγκάσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς να αλλάξουν εθνικότητα, γλώσσα και θρήσκευμα⁸⁶⁶. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* κρούει τον κώδωνα του κινδύνου προς τους Έλληνες και αναζητά μεταξύ των Ευρωπαίων υποστηρικτές του Μακεδονικού Αγώνα. Προκειμένου να αφυπνίσει την εθνική συνείδηση των Ελλήνων σχετικά με τα πάθη των αλύτρωτων Μακεδόνων αδελφών τους. Σε άρθρο με τίτλο : Μόνη λύση ο πόλεμος, ο συντάκτης της εφημερίδας με αφορμή ένα λόγο που εκφώνησε ο λόρδος Νεύτωνα στην αγγλική βουλή σχετικά με την κατάσταση και το μέλλον της Μακεδονίας, «επιστήνει για μια ακόμα φορά την προσοχή όλων στο μακεδονικό. Υποστηρίζει πως μόνο η Ελλάδα λόγω ιστορικών δικαιωμάτων μπορεί να λύσει αυτό το ζήτημα. Δυστυχώς όμως η Ελλάδα δεν είναι κατάλληλα προετοιμασμένη για να αναλάβει αυτή την πρωτοβουλία γι αυτό και οι καρδιές των Ελλήνων είναι απογοητευμένες και πικραμένες. Ελπίζει δε τώρα που η κυβέρνηση Θεοτόκη έχει θέσει σαν άμεση προτεραιότητα του κράτους την στρατιωτική ανασυγκρότηση να μπορέσει η Ελλάδα να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων⁸⁶⁷».

Την αντίθεσή της στην παράνομη δράση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων στο έδαφός της εκφράζει και η Οθωμανική Αυτοκρατορία η οποία κάνει παράσταση διαμαρτυρίας προς τις Δυνάμεις και αυτές με τη σειρά τους, αναγκάζουν την

⁸⁶⁴ Ο.π 24-4-1906

⁸⁶⁵ Ο.π 31-3-1906

⁸⁶⁶ Πρωτοσέλιδο άρθρο για τον ελληνισμό της Μακεδονίας που συντελεί θρασύτητα, ο.π.31-7-1882. Επίσης σε μεταγενέστερο φύλλο και στο κύριο άρθρο περιγράφεται η κατάσταση στη Μακεδονία η οποία σύμφωνα με τον συντάκτη είναι αναχρονιστική και οι διοικητές της καθόλου δεν επιθυμούν να συμμορφωθούν στις διεθνείς υποχρεώσεις τους και να προχωρήσουν σε μεταρρυθμίσεις. ο.π. 28-9-1883

⁸⁶⁷ Ο.π 8-4-1906

ελληνική κυβέρνηση να πάρει μέτρα για την διάλυσή τους. Δημοσιεύεται η πληροφορία ότι «η κυβέρνηση ύστερα από παράσταση της Πύλης στις Δυνάμεις σχετικά με την έξοδο ελληνομακεδονικών σωμάτων στην Μακεδονία, αποφάσισε να λάβει μέτρα για την παρεμπόδιση και διάλυση κάθε σώματος που σκοπό έχει να εξέλθει στη Μακεδονία⁸⁶⁸». Σύμφωνα με άλλο άρθρο: «Χθες η κυβέρνηση με τηλεγραφικές διαταγές προς τους αστυνόμους εισαγγελείς και νομάρχες Θεσσαλίας παράγγειλε να εμποδίζουν την σύσταση σωμάτων και το πέρασμά τους στη Μακεδονία με κάθε τρόπο⁸⁶⁹».

Λόγω της δράσης των Ελλήνων ανταρτών στη Μακεδονία, η Ρουμανία διαμαρτύρεται γιατί πιστεύει πως καταπατούνται τα δικαιώματα των ρουμανόφωνων της περιοχής και ζητά από την Ελλάδα να επιληφθεί της κατάστασης. Η *Θεσσαλία* αναδημοσιεύει από τηλεγράφημα προς το *Σκριπ* τα παρακάτω: «Η Ρουμανία δήλωσε στον Έλληνα πρόξενο της Φιλιππούπολης ότι απαιτεί από την ελληνική κυβέρνηση την αποχώρηση των ελληνικών σωμάτων από την Μακεδονία και την υπόσχεση παρεμπόδισης σχηματισμού νέων, επίσης την αναγνώριση το Πατριαρχείο της Ρουμανικής γλώσσας στις εκκλησίες της Μακεδονίας. Μόνο με τους όρους αυτούς θα δεχθεί την επανάληψη των φιλικών σχέσεων με την Ελλάδα⁸⁷⁰»

Πέρα από τους χειρισμούς της κυβέρνησης και την κριτική που ασκείται σ' αυτή, περιγράφονται με ζοφερό τρόπο οι διωγμοί του αλύτρωτου ελληνισμού και του κλήρου από την τουρκική κυβέρνηση στη Μακεδονία, ο οποία φέρεται ότι προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τον εθνικό ανταγωνισμό των βαλκανικών κρατών και να εφαρμόσει την τακτική του «διαίρει και βασιλεύει» στην περιοχή⁸⁷¹. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* εκφράζει τους φόβους της «για την πολιτική εξισλαμισμού των χριστιανών της Μακεδονίας». Σύμφωνα με τηλεγράφημα από τη Βιέννη, η τουρκική κυβέρνηση εξακολουθεί την εχθρική της στάση απέναντι στον ελληνικό κλήρο της Μακεδονίας. Έτσι αποφάσισε να εκδώσει τέσσερα νέα βεράτια με τα οποία αναγνωρίζονται τέσσερις νέοι σχηματικοί Βούλγαροι Μητροπολίτες. Από άλλη πηγή βεβαιώνεται επίσης ότι η Πύλη καταβάλλει έντονες προσπάθειες για τον εξισλαμισμό των χριστιανών. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ μη μπορώντας να εμποδίσει την καταδίωξη του ελληνισμού, ανακοίνωσε ότι θα παραιτηθεί⁸⁷².

Οι διωγμοί των Ελλήνων της Μακεδονίας ως γεγονός συναντάται στη δημοσιότητα από το 1882. Η εφημερίδα του Βόλου εκφράζει ενδεχομένως την ανάγκη μιας πρόσφατα απελευθερωμένης πόλης, που διατηρεί νωπή τη μνήμη των δεινών της Οθωμανικής κυριαρχίας, να υπερασπιστεί τον αλύτρωτο ελληνισμό που στενάζει κάτω από ένα αυταρχικό τύραννο ενώ παράλληλα φαίνεται να ρίχνει αιχμές στην κυβέρνηση Τρικούπη για την αδυναμία του να υπερασπιστεί τους Έλληνες της

⁸⁶⁸ Ο.π 10-6-1906

⁸⁶⁹ Ο.π 16-6-1906

⁸⁷⁰ Ο.π 16-4-1906

⁸⁷¹ Άρθρο με τίτλο ο Ελληνισμός εν διωγμώ, στο οποίο περιγράφονται τα πάθη του ελληνισμού στη Βαλκανική χερσόνησο. ο.π. 27-7-1906.

Άρθρο με τίτλο : η Εκκλησία εν διωγμώ. Σύμφωνα με αυτό ο Μητροπολίτης Γρεβενών κατακρεουργήθηκε από τους Νεοτούρκους. Λόγος παραληρηματικά εθνικιστικός. Στην τέταρτη σελίδα ακολουθεί διαμαρτυρία των κατοίκων Γρεβενών, αλλά και της Ελλάδος προς την Οθ. Αυτοκρατορία για το συμβάν. Κλειστά τα σχολεία ο.π. 9-10-1911.

Άρθρο για την αφόρητη κατάσταση που βιώνουν οι χριστιανικοί πληθυσμοί στη Μακεδονία. Απειλούνται με σφαγές οι χριστιανοί στην Οθ. Αυτοκρατορία. ο.π. 10-10.1911.

⁸⁷² ο.π. 20-2-1906

Αιγύπτου, παρά την αποστολή πολεμικών πλοίων στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας το ίδιο έτος και κατ' επέκταση για την αδυναμία του να δώσει λύση στα δεινά του ελληνισμού. Ήδη από το 1882 η *Θεσσαλία* θέτει το Μακεδονικό ως προτεραιότητα και περιγράφει τα δεινά των ομοεθνών που η ελληνική κυβέρνηση στέκεται ανίκανη να υπερασπιστεί. Το θέμα διαπραγματεύεται σε άρθρο όπου «Το ζήτημα της Μακεδονίας και των δεινών που υφίσταται εκεί ο ελληνικός πληθυσμός είναι στην πρώτη σελίδα. Η εφημερίδα ζητά από τον Τρικούπη την ανάκληση του γενικού προξένου της Μακεδονίας αφού κατά τη γνώμη της αυτός ευθύνεται «δια της αβελτηρίας, αδρανείας και ανικανότητας αυτού», για την κατάσταση αυτή. Ενώ στην τρίτη σελίδα μεταφέρει από την Θεσσαλονίκη την πληροφορία ότι, «υπάρχει η φήμη ότι οι Οθωμανοί συνωμοτούν κατά της ζωής των χριστιανών, δοκιμάζοντας τα ξίφη τους επί των τραχήλων των απίστων, όπως οι ομόθησκοί τους στην Αλεξάνδρεια⁸⁷³».

Ακολουθούν πολλά άρθρα παρόμοιου περιεχομένου που αφενός κάνουν το θέμα γνωστό στην ελληνική κοινή γνώμη αφετέρου την ευαισθητοποιούν απέναντι σε ένα κρίσιμο εθνικό ζήτημα και την ωθούν να ασκήσει πιέσεις στην κυβέρνηση για την επίλυσή του⁸⁷⁴. Με επιστολή προς τον συντάκτη της *Θεσσαλίας* άγνωστος αρθρογράφος αναφέρεται «στα δεινά των ομογενών της Μακεδονίας που καθημερινά πολλαπλασιάζονται καθώς τα συμφέροντά τους καταστρέφονται και η ύπαρξή τους η ίδια τίθεται σε κίνδυνο. Επίσης υπογραμμίζεται ότι το ελληνικό κράτος δεν έχει προνοήσει ακόμα για την αποστολή προξένων στα Σέρβια, την Ελασσόνα, τα Γρεβενά και αλλού⁸⁷⁵».

Η συγκινησιακή φόρτιση επιτυγχάνεται με τίτλους σαν τον παρακάτω στην εφημερίδα *Θεσσαλία*, που εκφράζουν την αγωνία και το δράμα.: « η Μακεδονία πυρπολείται, οι Έλληνες σφάζονται. Προσέξτε τα διαδραματιζόμενα, προασπίστε τους αδελφούς μας.....φωναί απελπισίας και πόνου.». Σε μεταγενέστερο φύλλο υπάρχει η είδηση «της απαγωγής Έλληνα δασκάλου Βούλγαρους αντάρτες στη Μακεδονία» επίσης δημοσιεύεται η είδηση «της άγριας επιδρομής Βουλγάρων κατά Μακεδονικού χωριού⁸⁷⁶». ενώ σε επόμενο φύλλο η είδηση «μιας μεγάλης μάχης Μακεδόνων και Βουλγάρων⁸⁷⁷». Το άρθρο της *Θεσσαλίας* με τίτλο «Οι ελευθερωταί της Μακεδονίας», διαπραγματεύεται τη δράση του Μακεδονικού Κομιτάτου στη Μακεδονία. Αυτό, εκτός από τις δολοφονίες που διαπράττει σε βάρος του ελληνισμού της Μακεδονίας, τώρα προχώρησε και σε εγκλήματα κατά των ξένων, όπως την απαγωγή ενός Άγγλου δημοσιογράφου. Το άρθρο εκφράζει την ευχή η πράξη αυτή να γίνει αιτία να αναγνωρίσουν οι δυνάμεις την πραγματική κατάσταση στην Μακεδονία⁸⁷⁸».

⁸⁷³ Ο.π 24-7-1882

⁸⁷⁴ Ενδεικτικά γίνονται παραπομπές σε δημοσιεύματα της *Θεσσαλίας* που έχουν σχετικό με το Μακεδονικό ζήτημα, περιεχόμενο : ο.π. 2-7-1883, 31-10-1904, 2-7-1883, 21-8-1905, 18-10-1905, 9-3-1906, 24-3-1906., 24-3-1906, 28-3-1906, 1-5-1906, 27-6-1906, 10-7-1906, 24 και 25-9-1906, 3-1-1907.

⁸⁷⁵ Ο.π 2-7-1883

⁸⁷⁶ Ο.π 31-10-1904

⁸⁷⁷ Ο.π23-11-1904

⁸⁷⁸ Ο.π 18-2-1906

Η κατάσταση στη Μακεδονία περιγράφεται ως απελπιστική εξαιτίας των καθημερινών δολοφονιών που σπέρνουν τον φόβο στους κατοίκους. Τα νέα την Μακεδονία συνεχίζουν να είναι δυσάρεστα. Από το Μοναστήρι συγκεκριμένα έρχονται οι παρακάτω ειδήσεις «καθημερινά σημειώνονται φυλετικοί φόννοι από τους κακούργους δολοφόνους τους Βουλγάρους⁸⁷⁹». Σύμφωνα με πληροφορία της *Θεσσαλίας*, «στην Κορυτσά δέχτηκε δολοφονική επίθεση ο έγκριτος ομογενής Κωστάκης Νίκος. Ο ηθικός αυτουργός που συνελήφθη φαίνεται ότι ενεργεί υπέρ της Αλβανικής Ιδέας σε συνεργασία με την Ρουμανική προπαγάνδα⁸⁸⁰».

Επίσης, κοντά στην πόλη της Δράμας εμφανίστηκαν νέες συμμορίες Βουλγάρων οι οποίες προέβησαν σε πιέσεις κατά των ελληνικών χωριών και η *Θεσσαλία* δημοσιεύει πρωτοσέλιδο αφιέρωμα «στην Βουλγαρική λύσσα», δηλαδή στις αγριότητες των Βουλγάρων απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας⁸⁸¹. Σε άλλο φύλλο παρουσιάζεται η είδηση για αναταραχμένη δράση των Βουλγάρων που κλιμακώνεται με νέες δολοφονίες κατά Ελλήνων και για συμπλοκές που έγιναν στη Δράμα⁸⁸²».

Άρθρο σχετικά με το νέο βαθύ εθνικό πένθος εξαιτίας της δολοφονίας του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη απο ρουμουνική συμμορία. Ακολουθεί σχετικό άρθρο και στο επόμενο φύλλο. Στη συνέχεια παραθέτουμε είδηση σχετικά με την τύχη του ελληνικού στοιχείου στην Θεσσαλονίκη με τίτλο «Το ελληνικό στοιχείο καταδιώκεται στη Θεσσαλονίκη τους Τούρκους⁸⁸³»

Η ενημέρωση της κοινής γνώμης σχετικά με τις θηριωδίες που υφίστανται οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας στα πλαίσια των εθνικών ανταγωνισμών που παρατηρούνται στο εσωτερικό της Οθ. Αυτοκρατορίας και οι συνθήκες που βιώνουν οι αλύτρωτοι της Μακεδονίας όπως παρατηρούμε με τη βοήθεια των παραπάνω ειδήσεων και άρθρων, έχει συνεχή ροή, γλαφυρό ύφος και σκοπό να αναδείξει τους ελληνικούς πληθυσμούς σε θύματα της βουλγαρικής κυρίως βαρβαρότητας, προκειμένου να κινητοποιήσει συναισθήματα αλληλεγγύης, αγανάκτησης και αντεκδίκησης στον ελληνικό λαό, να τον καταστήσει υπερασπιστή των Ελλήνων Μακεδόνων και τιμωρό των βασανιστών τους. Όπως είναι φυσικό και σε συνδυασμό με τα παραπάνω άρθρα, οι διωγμοί των Ελλήνων στην Βουλγαρία το 1906 ξυπνούν το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων, καθώς εφημερίδες και κοινή γνώμη ανατροφοδοτούν την οργή τους για τα όσα υποφέρουν οι αλύτρωτοι αδελφοί τους⁸⁸⁴.

Σαν απάντηση στα δεινά των Ελλήνων Μακεδόνων αναπτύσσεται η δράση των ελληνικών αντάρτικων ομάδων στην περιοχή, η οποία δικαιολογημένα κατέχει περίοπτη θέση στις στήλες των εφημερίδων και οδηγεί στην ανάταση του εθνικού

⁸⁷⁹ Ο.π 24-3-1906

⁸⁸⁰ Ο.π 28-3-1906

⁸⁸¹ Ο.π 27-6-1906

⁸⁸² Ο.π 10-7-1906

⁸⁸³ Ο/π 24-9-1906

⁸⁸⁴ Άρθρο με τίτλο «η Λύσσα των Βουλγάρων». ο.π. 19-7-1906

Άρθρο σχετικό με την αφηνίαση των Βουλγάρων κατά των ελληνικών πληθυσμών και τις βιαιοπραγίες που υφίστανται. ο.π. 25-7-1906

Η εφημερίδα *Θεσσαλία* δημοσιεύει τις ειδήσεις τον διωγμό των Ελλήνων στην Ανατολική Ρωμυλία. «Ελληνικές πόλεις στις φλόγες, η Αγχίαλος πυρπολήθηκε Βουλγάρους, ο Έλληνας μητροπολίτης κάηκε ζωντανός». ο.π. 1-8-1906..

φρονήματος των Ελλήνων. Εξάρεται η δράση τους στη Μακεδονία και παρουσιάζονται ηγετικές φυσιογνωμίες με πλούσια δράση εναντίον των Βουλγάρων, των Ρουμάνων και των Τούρκων, όπως του Καπετάν Στέφανου Μάλλιου, του καπετάν Βλαχάβα και καπετάν Λούκα, που τα κατορθώματά τους γίνονται γνωστά στο πανελλήνιο και αναδεικνύονται σε πρότυπα αγωνιστών και πατριωτών⁸⁸⁵. Αναμφισβήτητα σ' αυτήν την κατηγορία θα υπάρχουν και πλούσιες αναφορές στην δράση του αντάρτικου σώματος του Παύλου Μελά αλλά προφανώς βρίσκεται σε φύλλα της εφημερίδας που δεν σώζονται ή δεν είναι διαθέσιμα στην έρευνα.

Η *Θεσσαλία* παρουσιάζει τη δράση του μακεδονικού σώματος του καπετάν Στέφανου Μάλλιου αποδίδοντας τιμές στον αγώνα τους και αφήνει να νοηθεί ότι το έργο τους πρέπει να βρει μιμητές⁸⁸⁶. Μερικούς μήνες αργότερα η εφημερίδα δημοσιεύει την παρακάτω είδηση « Οι Μακεδόνες που έφτασαν σήμερα στη Λάρισα μετέδωσαν την εξής πληροφορία: Ο ατρόμητος καπετάν Βλαχάβας με το ελληνομακεδονικό του σώμα πήγε στο χωριό Εμπόριο κοντά στην Βλάστη στο οποίο διέμενε πολεμοχαρής δημοδιδάσκαλος που ονομαζόταν Ποπώφ. Αυτός είχε προδώσει πολλές φορές κρησφύγετα ελληνομακεδονικών σωμάτων και με την υποδειξή του πολλοί αθώοι βρήκαν τον θάνατο. Όταν έφτασαν εκεί οι άντρες του Βλαχάβα γύρω στις έντεκα το βράδυ, αφού έβγαλαν το σπίτι του Ποπώφ την γυναίκα και τον γέροντα πατέρα του, έβαλαν φωτιά και τον έκαψαν μαζί με το σπίτι⁸⁸⁷ ». Επίσης σε μεταγενέστερο φύλλο της παρουσιάζεται η δράση του ελληνομακεδονικού σώματος του καπετάν Λούκα που έξω από τα Γρεβενά ήρθε σε συμπλοκή με μια ληστοσυμμορία Τούρκων και Ρουμάνων και κατάφερε να τους εξοντώσει όλους. Οι κάτοικοι των Γρεβενών, όταν πληροφορήθηκαν το γεγονός, ανέπνευσαν γιατί απαλλάχτηκαν από τους ληστές⁸⁸⁸.

Συχνές είναι οι ειδήσεις που αναφέρονται στις επιτυχίες των ελληνομακεδονικών σωμάτων, οι οποίες προβάλλονται με ενθουσιασμό και εθνική υπερηφάνεια για την γενναιότητα και το αξιόμαχο των αγωνιστών, αλλά και ανακούφιση γιατί αυτοί οι γενναίοι άνδρες καταφέρνουν να προστατεύσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας από την αγριότητα των εχθρών τους. Τα νέα γίνονται γνωστά συχνά από τους συντονιστές του μακεδονικού αγώνα, ώστε να εξασφαλίζεται η υποστήριξη τους από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Δημοσιεύεται στη *Θεσσαλία*⁸⁸⁹ επιστολή προς την εφημερίδα του γραμματέα του μακεδονικού σώματος Σάββα, ή Τάκη ή Παππού, η οποία αναφέρεται στις επιτυχίες ενός ελληνομακεδονικού σώματος και ακολουθούν αρκετά άλλα δημοσιεύματα όπως τα παρακάτω: Η εφημερίδα πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για την απαλλαγή της Μακεδονίας από έναν φοβερό τύραννο, τον αρχηγό της ρουμανικής προπαγάνδας που σφαγιάστηκε από μακεδονικό σώμα⁸⁹⁰. Επίσης για μια μεγάλη συμπλοκή

⁸⁸⁵ Σε άρθρο της η *Θεσσαλία* αναφέρεται στην κατάσταση στη Μακεδονία και στην επιρροή που ασκούν τα ελληνικά αντάρτικα σώματα που δρούσαν εκεί στα φρονήματα των κατοίκων. Επίσης περιγράφει συγκρούσεις Ελλήνων και Βουλγάρων στην περιοχή των Βοδενών. ο.π. 23-11-1904.

⁸⁸⁶ Ο.π 1-6-1905

⁸⁸⁷ 12-3-1906

⁸⁸⁸ Ο.π 23-10-1906

⁸⁸⁹ ο.π. 11-7-1906

⁸⁹⁰ Ο.π 18-7-1906

Μακεδόνων και Βουλγάρων, στην οποία φονεύτηκαν δέκα Βούλγαροι και ένα βουλγαρικό χωριό κάηκε από τους Έλληνες⁸⁹¹. Σε άλλο φύλλο της εφημερίδας εξαιρείται η δράση των μακεδονικών σωμάτων, που συνέβαλαν στην επάνοδο των πληθυσμών σε ορθόδοξα χωριά και εξόντωσαν έναν δολοφόνο⁸⁹². Επίσης «Σε συμπλοκή μακεδονικού σώματος με βουλγαρικό οι Έλληνες πέτυχαν αποφασιστικό χτύπημα στους δεύτερους καθώς κατάφεραν να εξοντώσουν το τελευταίο βουλγαρικό καταφύγιο. Χάθηκαν πέντε ελληνομακεδόνες στη μάχη⁸⁹³». Σε προγενέστερο φύλλο περιγράφεται η δράση ελληνομακεδονικού σώματος εναντίον Κομιτατζήδων και η εξόντωση της συμμορίας από τους πρώτους⁸⁹⁴.

Από τις πληροφορίες των συμπλοκών συχνά αναδύονται πληροφορίες και για το ρόλο μικρότερων ομάδων όπως των ρουμανόβλαχων στον μακεδονικό αγώνα. Σ' αυτό το πλαίσιο δημοσιεύεται η είδηση συμπλοκής του τουρκικού στρατού με ελληνομακεδονικά σώματα κοντά στη Νάουσα. Οι ρουμανίζοντες βλάχοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συμπλοκή αυτή καθώς ειδοποίησαν τις τουρκικές αρχές για τη διέλευση των ελληνομακεδονικών σωμάτων⁸⁹⁵. Ενώ ήδη από το 1883 τονίζεται το ζήτημα της αντεθνικής προπαγάνδας που ασκείται από τα αντίπαλα έθνη στους πληθυσμούς της Μακεδονίας και επισημαίνεται ο κίνδυνος που πηγάζει από αυτή την δραστηριότητα σε βάρος των ελληνικών διεκδικήσεων. Σύμφωνα με τις πηγές της εφημερίδας, «η κατάσταση στο εσωτερικό της Μακεδονίας είναι λυπηρή, ιδιαίτερα στην περιοχή της Καστοριάς γιατί η ξένη προπαγάνδα πλημμύρισε τόσο τα βουλγαρόφωνα όσο και τα ελληνόφωνα χωριά. Η υπερδραστήρια προπαγάνδα προχωρά στη σύσταση δημοτικών σχολείων αλλά και ανώτερων εκπαιδευτηρίων στα οποία δέχονται σαν υπότροφους παιδιά Βουλγάρων και Ελλήνων». Για το λόγο αυτό η εφημερίδα επιστά την προσοχή της ελληνικής κυβέρνησης και την έγκαιρη δράση του Συλλόγου για τη Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων που εδρεύει στην Αθήνα⁸⁹⁶.

Για τους πεσόντες αφιερώνεται πολύ μελάνι, εκφράζεται η ευγνωμοσύνη του έθνους για την θυσία τους και ηρωοποιούνται. Στις περιπτώσεις αυτές επιτυγχάνεται η σύνδεση του παρόντος με το αρχαίο ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το άγγελμα του θανάτου του Παύλου Μελά που δημοσιεύεται από τον Αθηναϊκό και επαρχιακό τύπο σ' όλη την Ελλάδα προκαλώντας ρίγη συγκίνησης και θλίψης στο πανελλήνιο, καθώς αναφέρονται με λεπτομέρεια οι συνθήκες δολοφονίας του μεγάλου Μακεδονομάχου. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* μετά το τιμητικό αφιέρωμα σ' εκείνον συνεχίζει με επιμέλεια να προβάλλει τις θυσίες και άλλων οπλαρχηγών όπως θα δούμε στη συνέχεια⁸⁹⁷. Το 1906 τα δημοσιεύματα αυτά παρουσιάζουν μεγαλύτερη συχνότητα μάλλον επειδή οι ένοπλες συγκρούσεις οξύνονται. Δημοσιεύεται η είδηση της δολοφονίας Έλληνα ενόπλου οπλαρχηγού κοντά στα Γιαννιτσά σε συμπλοκή ελληνομακεδόνων και Βουλγάρων. Ο

⁸⁹¹ Ο.π 1-9-1906

⁸⁹² Ο.π 13-10-1906

⁸⁹³ Ο.π 2-12-1906

⁸⁹⁴ Ο/π 27-11-1906

⁸⁹⁵ Ο.π 30-4-1906

⁸⁹⁶ Ο.π 30-11-1883

⁸⁹⁷ Δημοσιεύεται το άγγελμα του θανάτου του Παύλου Μελά. ο.π. 22-10-1904.

φονευθείς λεγόταν Πραντούνας και ήταν τελειόφοιτος της Ιατρικής⁸⁹⁸. Ακολουθεί η είδηση για μεγάλη συμπλοκή Ελλήνων και Τούρκων που οδήγησε στην καταστροφή του ελληνικού σώματος. Σκοτώθηκαν τριάντα Έλληνες – Ο αρχηγός Λύρας, ένας χειρουργός και άλλοι 28 άντρες- και συνελήφθησαν πολλοί ζωντανοί⁸⁹⁹. Στη συνέχεια η εφημερίδα μας πληροφορεί για νέα θύματα του εθνικού αγώνα στην Φλώρινα, σε συμπλοκή ελληνομακεδόνων και Τούρκων⁹⁰⁰. Σε μεταγενέστερο φύλλο εντοπίζουμε άρθρο αφιερωμένο στη δολοφονία του Λούη, γιατρού στη Μακεδονία, από τους Βουλγάρους⁹⁰¹.

Ιδιαίτερη τιμή αποτίνεται στους πεσόντες της περιοχής Μαγνησίας : Σε άρθρο με τίτλο : «Ένας νεκρός Ήρωας το Πήλιο», δημοσιεύεται η είδηση του θανάτου του καπετάν Γαρέφη στη Μακεδονία. Η ιστορία της συμπλοκής ,παρουσιάζεται αναλυτικά και γράφονται σελίδες για τον ηρωισμό του. Στα επόμενα φύλλα ακολουθεί όλη η ιστορία του θανάτου του ηρωικού οπλαρχηγού όπως την αφηγήθηκε ένας αυτόπτης μάρτυρας⁹⁰².Ενώ τον επόμενο μήνα γίνεται αναφορά σε άλλον νεκρό από την περιοχή. Το άρθρο έχει τίτλο «Νέα σελίδα δόξας για το Πήλιο. Νέος νεκρός ήρωας στην Μακεδονία⁹⁰³». Νεκρός είναι ο Αποστόλης Πολυχρονίου.

Οι εφημερίδες παρουσιάζουν με επιμέλεια κάθε συμβολική πράξη και τελετουργική εκδήλωση που διοργανώνεται στην πόλη με σκοπό να αποδοθεί φόρος τιμής σε νεκρούς ήρωες και σε εθνικές επετείους. Καλούν μάλιστα το αναγνωστικό κοινό να συμμετέχει σ' αυτές σαν ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης σ' εκείνους που θυσιάστηκαν για την εθνική ιδέα και στηλιτεύουν σαν αδιαφορία την αποτυχία των τοπικών αρχών να διοργανώσουν λαμπρές επετειακές εκδηλώσεις, όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Από τις αρχές του 1900, όταν οξύνεται η κλιμάκωση του Μακεδονικού ζητήματος, η *Θεσσαλία* δεν παραλείπει να δημοσιεύει κάθε πληροφορία που αποδεικνύει την προπαγανδιστική δράση των άλλων βαλκανικών εθνικών διεκδικητών σε βάρος των Ελλήνων Μακεδόνων, με σκοπό να αναδείξει τους κινδύνους που εγκυμονεί η έντονη δραστηριοποίησή τους στη Μακεδονία και να υποδείξει την ανάγκη ανάληψης ανάλογων πρωτοβουλιών και από την ελληνική πλευρά. Ας παρακολουθήσουμε μερικά τα δημοσιεύματα: Η Θεσσαλία πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για προκήρυξη που κυκλοφόρησε το βουλγαρικό Κομιτάτο στην Ελασσόνα, η οποία πληροφορεί τους κατοίκους ότι η περιοχή είναι βουλγάρικη και επομένως από τους Βουλγάρους πρέπει να περιμένουν την ελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό⁹⁰⁴.

Σύμφωνα με άλλο δημοσίευμα αναφέρεται η εισβολή νέας συμμορίας Βουλγάρων στη Μακεδονία με σκοπό την υποκίνηση επαναστατικών κινημάτων⁹⁰⁵. Αναγράφεται επίσης η είδηση ότι στην περιοχή της Κορυτσάς, Βερατιού και

⁸⁹⁸ Ο.π 10-5-1906

⁸⁹⁹ Ο.π 12-5-1906

⁹⁰⁰ Ο.π 3-6-1906

⁹⁰¹ Ο.π 4-7-1906

⁹⁰² ο.π. 20-8-1906 και 21, 22, 23 -8-1906.

⁹⁰³ Ο.π 19-9-1906

⁹⁰⁴ Ο.π 1-5-1906

⁹⁰⁵ Ο.π 11-3-1906

Αυλώνας υπάρχουν ενδείξεις ότι καταβάλλονται προσπάθειες από το αλβανικό κοιτάτο, ίσως με την υποκίνηση ξένων δυνάμεων για την εξάπλωση της αλβανικής Ιδέας. Πριν μέρες μάλιστα αποβιβάστηκαν και πολεμοφόδια στις ακτές τα οποία κατασχέθηκαν από τις αρχές⁹⁰⁶. Αργότερα όταν οξύνεται το κλίμα έντασης προς τους ελληνικούς πληθυσμούς στη Βουλγαρία, δημοσιεύεται η είδηση για θυελλώδεις ανθελληνικό συλλαλητήριο στη Βάρνα, στο οποίο δόθηκε όρκος εξόντωσης του ελληνισμού, αλλά δεν σημειώθηκε κανένα επεισόδιο⁹⁰⁷.

Οι πρόσφυγες της Αν. Ρωμυλίας, όταν ήρθαν για να εγκατασταθούν στην περιοχή της Θεσσαλίας, συνέταξαν ψήφισμα προς την κυβέρνηση, στο οποίο «εφιστούν την προσοχή της στο έργο της βουλγαρικής προπαγάνδας, που στοχεύει στο να πείσει αρκετούς από τους ελληνικούς πληθυσμούς που εκδιώχθηκαν από τη Βουλγαρία να επιστρέψουν σ' αυτή». Στο ψήφισμα δίνονται ευχαριστίες στην κυβέρνηση και στους απανταχού συλλόγους για την περίθαλψη των προσφύγων και εκφράζεται η ευχή να γίνει γρήγορα η αποκατάστασή τους⁹⁰⁸.

Η επανάσταση των Νεοτούρκων χαιρετίζεται από τα έντυπα μέσα και στο Βόλο με ενθουσιασμό ή συγκρατημένη αισιοδοξία, καθώς δημιουργεί ελπίδες για καλύτερη αντιμετώπιση των αλύτρωτων Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων περιγράφεται η χαρά και ελπίδα που προκάλεσε αυτή η πολιτική ανατροπή της γείτονος στο ελληνικό κοινό. Αμέσως μάλιστα με την επικράτηση των Νεοτούρκων συστήθηκε επιτροπή Θεσσαλών και Οθωμανών της Θεσσαλίας που οργάνωσε εκδρομή στην Θεσσαλονίκη⁹⁰⁹. Στην εκδρομή συμμετείχε και ο δήμαρχος Βόλου Ν. Γεωργιάδης ,δημοτικοί σύμβουλοι, πολιτευτές της περιοχής και πολλοί πολίτες. Η πόλη χαιρέτησε το γεγονός με έκδηλο ενθουσιασμό, χάρη στις προσδοκίες που δημιουργήσαν η είδηση της επανάστασης και οι εξαγγελίες των Νεοτούρκων και πραγματοποίησε την εκδρομή λόγω της εύκολης πρόσβασης που είχε ως λιμάνι, στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Επίσης επειδή ήταν πρόσφατο το κοινό παρελθόν με τους Τούρκους και ανεπτυγμένες οι εμπορικές σχέσεις με την Θεσσαλονίκη , αφού ο Βόλος ήταν το μεγαλύτερο λιμάνι – πόλη κοντά της, ευελπιστούσαν ότι τώρα δημιουργούνται οι προοπτικές για μια καλύτερη γειτονία και οικονομική συνεργασία λόγω της εξοικείωσής τους με την πόλη και τον κόσμο της.

Η περιγραφή της εκδρομής από την εφημερίδα *Κήρυκας* αναδίδει ένα αίσθημα αισιοδοξίας που επικράτησε στο Βόλο με την αναγγελία της επανάστασης των Νεοτούρκων: «Το ατμόπλοιο που θα πήγαινε τους εκδρομείς στην Θεσσαλονίκη ήταν σημαιοστολισμένο με ελληνικές και οθωμανικές σημαίες. Οι εκδρομείς προβλεπόταν να φέρουν ομοίμορφον εθνόσημο με τα χρώματα των δύο εθνών⁹¹⁰». Και σε επόμενα φύλλα της ίδιας, «Οι διοργανωτές κατόρθωσαν να ενθουσιάσουν το κοινό και να δημιουργήσουν ένα κλίμα πρωτοφανούς ενθουσιασμού για την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης στην Οθ. Αυτοκρατορία και η εκδρομή αυτή αποτέλεσε

⁹⁰⁶ Ο.π 28-3-1906

⁹⁰⁷ Ο.π 8-9-1906

⁹⁰⁸ Ο.π 11-1-1907

⁹⁰⁹ Σύμφωνα με την *Θεσσαλία* σημειώθηκε μεγάλη ζήτηση εισιτηρίων για τη συμμετοχή στην εκδρομή της Θεσσαλονίκης στην οποία θα συμμετείχαν και οι Οθωμανοί των Τρικάλων. ο.π. 18-7-1908..

⁹¹⁰ Εφ. *Κήρυξ* 19-7-1908

κατά κάποιο τρόπο χαιρετισμό στην ελευθερία, στην συμφιλίωση των δύο λαών και έθρεψε προσδοκίες για την ‘ πολιτική αποκατάσταση του οθωμανικού λαού⁹¹¹».

Η εφημερίδα *Θεσσαλία* φαίνεται να τηρεί επιφυλακτική στάση σε σχέση με τον *Κήρυκα*, γιατί αναφέρεται απλά στα θέματα της ζήτησης εισιτηρίων και στη συμμετοχή Οθωμανών από τα Τρίκαλα στην σχεδιαζόμενη εκδρομή, ενώ στο επόμενο φύλλο αντιμετωπίζει το γεγονός με σκεπτικισμό, όπως φαίνεται από το σχετικό δημοσίευμα. Η *Θεσσαλία* συνιστούσε στους εκδρομείς «να επιδείξουν συγκράτηση και να δουν τις εξελίξεις με σκεπτικισμό, γιατί η κατάσταση δεν είχε ακόμα σταθεροποιηθεί και κανείς δεν μπορούσε να πει με βεβαιότητα, πως θα εφαρμόζονταν οι εξαγγελθείσες ελευθερίες ούτε πως θα άλλαζαν τα πράγματα για τους αλύτρωτους στην Οθ. Αυτοκρατορία⁹¹²».

Η υπερβολή και ο ανορθολογισμός είναι αυτά που χαρακτηρίζουν την παρουσίαση της εθνικής κυρίως επικαιρότητας, για λόγους εντυπωσιασμού και συσπείρωσης του έθνους. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, είναι τόσο μεγάλη η διαστρέβλωση της πραγματικότητας από ορισμένα έντυπα, ή τέτοια εκμετάλλευση των ιερών και οσίων, ώστε να επιτευχθεί αύξηση της κυκλοφορίας της, που υπάρχει αντίδραση από άλλες εφημερίδες και από την κοινωνία.⁹¹³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εφημερίδας *Κήρυκας* που δημοσίευσε ψέματα σχετικά με την παρουσία Βουλγάρων Κομιτατζήδων και ένοπλων Ρουμάνων στον Βόλο. Η *Θεσσαλία* δημοσίευσε διαψεύσεις μιας τερατώδους είδησης που εμφανίστηκε στις σελίδες του *Κήρυκα*. Σύμφωνα με την δεύτερη «σ’ ένα παντοπωλείο του Βόλου εμφανίστηκαν Βούλγαροι κομιτατζήδες, τους οποίους ο ένας συνελήφθη και ένοπλοι Ρουμάνοι». Η είδηση διαψεύστηκε την αστυνομία αλλά και πολίτες και ο διευθυντής της εφ. *Ο Κήρυξ* καταγγέλθηκε και σύντομα θα παραπεμπόταν δικαστικά..Την επόμενη μέρα η *Θεσσαλία* κατήγγειλε τον διευθυντή του *Κήρυκα*, «ο οποίος επί ένα δεκαπενθήμερο προσπαθούσε να παραστήσει την περιοχή της Θεσσαλίας σαν ρουμουνική επαρχία κατακλυσθείσαν από ...ρουμούνους⁹¹⁴».

Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου χαιρετίζονται με συγκίνηση από το σύνολο του τύπου και οι σελίδες του ξεχειλίζουν διθυράμβους για το μεγαλείο της ελληνικής ψυχής.

Οι γυμναστικοί αγώνες και οι αγώνες σκοποβολής, που γίνονται στα πλαίσια του εορτασμού των Ελευθερίων στο Βόλο, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, δημιουργούν στην πόλη μια ατμόσφαιρα χαράς και αγαλλίασης και όπως είναι φυσικό η *Θεσσαλία* προβάλλει με συνέπεια το κλίμα και τα συναισθήματα που δημιουργούνται. Διαβάζουμε στην *Θεσσαλία*: «Τελέστηκαν και φέτος τα Ελευθέρια, με κάθε λαμπρότητα, συγκίνηση και χαρά». Με αφορμή την επέτειο της

⁹¹¹ Ο.π 16 και 22 -7-1908

⁹¹² Εφ. *Θεσσαλία* 19-7-1908

⁹¹³ Η εφ. *Ο Εργάτης* καταφέρεται με άρθρο του εναντίον του τύπου, «ο οποίος ήταν αδίστακτος στην πενταρολογία: αφού εκμεταλλευτήκανε κάθε ιερό και όσιο, αφού δεν άφησαν καμία άγια και άγιο του μαρτυρολογίου μας που να μην τους κάνουνε ήρωες μυθιστορήματος, αφού δεν έμεινε τίποτα από την ελληνική ιστορία που να μην το αναγνωσματοποιήσουν στρεβλοποιημένο, άρχισαν να βάνουνε χέρι για οικογενειακά ζητήματα, χωρίς να σεβαστούν ούτε την τιμή ούτε την δυστυχία». Εφ. *Ο Εργάτης* 1-3-1908, Γ. Κοντομήτρος, *η πόλι της γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, 2010, σελ 60. Τα δημοσιεύματα στον *Κήρυκα* προκάλεσαν αγανάκτηση στο Βελεστίνο, αφού έκαναν λόγο για ύπαρξη ρουμανικής προπαγάνδας εκεί. Έτσι συγκεντρώθηκαν πολλές υπογραφές των κατοίκων, που ζητούσαν διάψευση των εν λόγω δημοσιευμάτων και την επέμβαση της δικαιοσύνης. ο.π σελ 83.

⁹¹⁴ Εφ. *Θεσσαλία* 30-3-1908 και 31-3-1908

Απελευθέρωσης η εφημερίδα χαιρετίζει τα συμβάντα στη θεσσαλική μεθόριο και τα θεωρεί τη νέα κολυμπήθρα την οποία θα εξέλθει νέο και ακμαίο το εθνικό αίσθημα⁹¹⁵.

Οι διοργανώσεις των Ολυμπιακών Αγώνων και των Μεσολυμπιάδων στην Αθήνα, όπως ήταν φυσικό, παρουσιάζονται με αισθήματα εθνικού ενθουσιασμού από τον Τύπο και η συγκινησιακή φόρτιση που περιέχουν αυτά τα δημοσιεύματα αγγίζει τις ευαίσθητες εθνικές χορδές του κάθε αναγνώστη. Μέσω των διοργανώσεων αυτών η χώρα αποκτά διεθνή προβολή και τονίζεται το μεγαλείο της μέσα από την αντανάκλαση του παρελθόντος. Η ελληνική ψυχή, εμφορείται από εθνική περηφάνια σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του Τύπου και ο ελληνικός λαός είναι έτοιμος να επιτελέσει τον «ιστορικό του ρόλο» Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1896 και η επιλογή της Αθήνας σαν τόπο τελεσής τους, αποκτά συμβολική βαρύτητα για το εθνικό εγώ του ελληνισμού γιατί με τον τρόπο αυτό «εγκαθιδρύεται η έννοια της συνέχειας σ' έναν επιπλέον τομέα του εθνικού βίου», δηλαδή του αθλητισμού⁹¹⁶.

Τον Απρίλιο του 1906 τελούνται στην Αθήνα αθλητικοί αγώνες που στον Τύπο παρουσιάζονται σαν Ολυμπιακοί αγώνες με συμμετοχή Ελλήνων και ξένων αθλητών. Ίσως να πρόκειται για μια δεύτερη Μεσολυμπιάδα η οποία προσελκύει το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού καθώς το γεγονός προβάλλεται με μεγάλη επισημότητα στα έντυπα μέσα. Στα πλαίσια αυτής της διοργάνωσης ο Βόλος γίνεται κέντρο διερχομένων αθλητών από τις πόλεις της Μακεδονίας και χώρες του εξωτερικού, προς την Αθήνα, λόγω του λιμανιού του. Οι Βολιώτες, τους επιφυλάσσουν θερμή υποδοχή σύμφωνα με την ειδησεογραφία της *Θεσσαλίας*. Διαβάζουμε άρθρο με τίτλο: «Η χθεςινή πατριωτική διαδήλωση. Διέλευση Μακεδόνων αθλητών». «Πέρασαν χθες την πόλη του Βόλου είκοσι πάνω από είκοσι αθλητές προερχόμενοι από διάφορες μακεδονικές πόλεις και ακολουθούμενοι από πολλούς ομογενείς. Η υποδοχή του Βολιώτικου κοινού ήταν συγκινητική, καθώς πολιόρκησαν και ζητωκραύγαζαν τους αθλητές κατά την άφιξη τους, και σχημάτισαν διαδήλωση έχοντας επικεφαλής τους αθλητές και την Φιλαρμονική του Βόλου». Στη συνέχεια η εφημερίδα πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό ότι «Έφτασαν χτες στο Βόλο από τη Θεσσαλονίκη αθλητές από την ευρύτερη Μακεδονία για να μεταβούν στην Αθήνα προκειμένου να πάρουν μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες. Επίσης έφτασαν και πολλοί ευρωπαίοι αθλητές ιδιαίτερα Γερμανοί και Αυστριακοί⁹¹⁷».

Φυσικά ακολουθούν άρθρα αφιερωμένα στη διοργάνωση του αθλητικού γεγονότος, στην τελετή έναρξης και στη συμμετοχή του κόσμου. Η περιγραφή γίνεται με γλαφυρό τρόπο, η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι συγκινησιακή και στοχεύει στην ανύψωση του εθνικού φρονήματος όσων μπορούν να δεχτούν το μήνυμα. Σε άρθρο της *Θεσσαλίας* σχετικά με τους αγώνες διαβάζουμε: «Έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων. Με την εορτή αυτή η Ελλάδα ανυψώνεται στην πρώτη γραμμή των πολιτισμένων κρατών και αποδεικνύει τη διαφορά της από τα υπόλοιπα αντίζηλα κράτη της χερσονήσου του Αίμου. Όλη η οικουμένη σπεύδει να χαιρετήσει τους απογόνους εκείνων που διέσπειραν σ' όλον τον κόσμο τον πολιτισμό, την παιδεία, τις τέχνες και τα γράμματα, την επιστήμη, και αναγνωρίζουν κατά

⁹¹⁵ ο.π. 24-8-1882

⁹¹⁶ Χ. Κουλούρη, *Ο Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 1997, σελ 26

⁹¹⁷ Εφ. *Θεσσαλία* 6 και 8 -4- 1906

κάποιο τρόπο τον φόρο ευγνωμοσύνης στην μητέρα του πολιτισμού. Η σημασία της σημερινής γιορτής είναι μεγάλη, γιατί δείχνει το αισιόδοξο μέλλον της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση ενός μικρού της μέρους έστω.... Εκφράζεται επίσης η ευχή ότι οι ξένοι που συμμετέχουν στη γιορτή αυτή θα γίνουν πρεσβευτές των ελληνικών δικαίων, θα δώσουν σαφή εικόνα της κατάστασης του ελληνικού έθνους, θα γίνουν ένθερμοι υποστηρικτές των ελληνικών δικαίων και θα διαλαλήσουν ότι η Ελλάδα δεν είναι όπως την παρουσιάζουν οι εχθροί της αλλά αντάξια του ένδοξου παρελθόντος της».

Στη δεύτερη σελίδα συνεχίζουν οι ειδήσεις από την Αθήνα σχετικά με τους αγώνες: « πληροφορείται το κοινό ότι την επόμενη Δευτέρα πρόκειται να γίνει φωτεινή πομπή στην οποία θα συμμετάσχουν 1300 οπλίτες αντί των 800 που είχαν αρχικά αποφασίσει. Την επόμενη Τρίτη πρόκειται να γίνει φωταγωγή της Ακρόπολης με ηλεκτρικό φως ενώ μουσικές θα παιανίζουν διάφορα εθνικά άσματα. Συρροή στους Ολυμπιακούς αγώνες καθώς καθημερινά φτάνει στην Αθήνα πλήθος κόσμου από το εσωτερικό για να τους παρακολουθήσει. Τα εισιτήρια εξαντλήθηκαν. Η τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων γίνεται με τη συμμετοχή 150.000 θεατών⁹¹⁸».

Σε μεταγενέστερο φύλλο περιγράφεται η τελετή λήξης των αγώνων. «Οι αγώνες ολοκληρώνονται με μαθητική παρέλαση συμμετέχουν σ' αυτήν περίπου 6.000 μαθητές από την Αθήνα και τον Πειραιά από τους οποίους οι μισοί παρελάζουν φορώντας λευκά και οι άλλοι μισοί φορώντας ναυτικά. Οι μαθητές διηρημένοι κατά σχολεία με τις σημαίες τους επί κεφαλής διερχόμενοι μπροστά το βασιλιά ζητωκραυγάζουν⁹¹⁹».

Στην καταγραφή της επικαιρότητας συμπεριλαμβάνονται η οργάνωση και η διεξαγωγή συλλαλητηρίων σχετικά με την πορεία των εθνικών ζητημάτων στα οποία συμμετέχουν οι αρχές του τόπου, σύλλογοι, σωματεία, σχολεία και πλήθος κόσμου. Επίσης η εθνικά προσανατολισμένη συλλογική δράση που αφορά σε διοργάνωση εράνων, οργάνωση μνημοσύνων, γιορτασμό των εθνικών επετείων και άλλες εκδηλώσεις που περιγράφονται αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο, προβάλλεται με ιδιαίτερη προσοχή από τα έντυπα μέσα, τονίζεται το ηθικά και εθνικά ωφέλιμο έργο, και παροτρύνεται το κοινωνικό σύνολο να συμμετέχει σε τέτοιου είδους δραστηριότητες.

Από την αρχή της έκδοσής της η *Θεσσαλία*, ακολουθώντας τα βήματα του αθηναϊκού τύπου, επισημαίνει θέματα σχετικά με τις τοπικές και εθνικές αρχαιότητες⁹²⁰, στα οποία τονίζεται η επιβεβαίωση της ιστορικής συνέχειας του έθνους, ο θαυμασμός που προκαλείται ανά την Ευρώπη για τους νεοέλληνες λόγω της συγγενειάς τους με τους αρχαίους, και υπογραμμίζεται το εθνικό καθήκον όλων, ώστε να φροντίσουν για τη σωστή ανάδειξη του εθνικού θησαυρού. Όπως θα δούμε παρακάτω τα αρχαιολογικά ευρήματα, η πρόοδος της αρχαιολογίας στη Θεσσαλία, οι

⁹¹⁸ Ο.π 10-4-1906

⁹¹⁹ Ο.π 20-4-1906

⁹²⁰.. Οι αρχαίες Παγασές, τα εκεί αρχαιολογικά ευρήματά και η αναγνώριση της σπουδαιότητάς τους ανά την Ευρώπη, αποτελούσαν προσφιλή θέματα της Εφ. Θεσσαλίας όπως αποδεικνύεται σχετικά δημοσιεύματα ο.π. 2-11-1908

Σε δημοσίευμα του *Σκρίπ* της Αθήνας με τίτλο Αρχαιολογικά ευρήματα παρά τον Βόλον, δίνεται η πληροφορία ότι σε ανασκαφή που έγινε στην Δημητριάδα με δαπάνη του Λιμενικού Ταμείου Βόλου, τον έφορο των αρχαιοτήτων Θεσσαλίας βρέθηκαν στο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης πλούσιοι τάφοι. Εφ *Σκρίπ* 16-6-1915.

σχετικές δημοσιεύσεις στον ελληνικό και ξένο τύπο και οι επιστημονικές δημοσιεύσεις σχετικά με τις θεσσαλικές αρχαιότητες από ξένους επιστήμονες αποτελούσαν προσφιλή θέματα της εφημερίδας. Δημοσιεύεται περιγραφή των αρχαιοτήτων που βρέθηκαν πρόσφατα από τον κ. Γ. Θεοφίλου⁹²¹. Επίσης εντοπίστηκαν δύο άρθρα σχετικά με την θεσσαλική αρχαιολογία για την Πελασγιώτιδα και τον Όλυμπο⁹²².

Δημοσιεύεται επίσης άρθρο σχετικά με το έργο της αρχαιολογίας στη Θεσσαλία. Περιγράφεται το έργο της εταιρείας Όρθρυσ στον Αλμυρό που «τόσο συνέβαλλε στην ανακάλυψη και διάσωση τοπικών αρχαιοτήτων που αποτελούν ανεκτίμητα κειμήλια»⁹²³. Στη συνέχεια άρθρο σχετικά με τις θεσσαλικές αρχαιότητες όπως αυτές παρουσιάζονται στον ευρωπαϊκό τύπο⁹²⁴.

Ενόψει της θεμελίωσης Αρχαιολογικού Μουσείου στο Βόλο, η *Θεσσαλία* πληροφορεί τους αναγνώστες της, ότι αυτό θα συνέβαλε στην «αποκατάσταση του ιστορικού παρελθόντος της πόλης και θα λειτουργούσε σαν μαγνήτης ισχυροτάτης ελκτικής δυνάμεως που θα προσελκύσει στην πόλη τους ευρωπαϊούς εραστές των ελληνικών αρχαιοτήτων»⁹²⁵. Αυτό προφανώς θα βοηθήσει τον τόπο ηθικά και υλικά.

Άλλο άρθρο της εφημερίδας πληροφορεί ότι «ο καθηγητής του πανεπιστημίου της HALLE, Όθων Κέρν θα εκδώσει συλλογικό έργο για τις θεσσαλικές επιγραφές». η είδηση αυτή είναι σημαντική γιατί αφενός κατοχυρώνεται η σπουδαιότητα των ευρημάτων, αφού ο ένας καθηγητής ευρωπαϊκού πανεπιστημίου, ασχολείται μαζί τους, αφετέρου αυτά αποτελούν ένδειξη της ελληνικότητάς του τόπου και των ανθρώπων του⁹²⁶.

Στο πλαίσιο αυτό διαφημίζονται τα λαχεία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τα οποία: «καλό είναι να τα αγοράσουν οι συμπολίτες μας και για το κέρδος που υπόσχονται, αλλά και για να συνδράμουν την προσπάθεια της εταιρείας να ανακαλύψει και να σώσει τα κειμήλια της αρχαίας ημών δόξης και ευκλείας»⁹²⁷. Επίσης στην ίδια λογική εντάσσεται και η αρθρογραφία γύρω από ιστορικά θέματα⁹²⁸. Η παρουσίασή και η ανάλυση τους, μέσα από το πρίσμα της εθνικοϊστοριογραφικής προσέγγισης που είχε εισάγει ο Κ. Παπαρηγόπουλος, γίνεται με σκοπό την επιμόρφωση του αναγνωστικού κοινού και την συνειδητοποίηση της εθνικής του ταυτότητας. Για το λόγο αυτό η εφημερίδα σε μια προσπάθεια να συμβάλλει στην ανόρθωση του φρονήματος, παρουσιάζει ένα άρθρο αφιερωμένο στην επανάσταση του 1878 στην Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, στη

⁹²¹ Εφ. *Θεσσαλία* 16-3-1883

⁹²² Ο.π 18 -6-1883 και 2-7-1883

⁹²³ Εφ. *Θεσσαλία* 6-6-1904

⁹²⁴ Ο.π 7-11-1906

⁹²⁵ ο.π. 19-4-1908

⁹²⁶ ο.π. 30-9-1908..

⁹²⁷ ο.π. 10-7-1882

⁹²⁸ Η εφ. *Θεσσαλία* στην επιφυλλίδα της αφιερώνει άρθρο σχετικά με την εθνική μας μουσική. ο.π .10-2-1884.

συμμετοχή των κατοίκων, και στα κατορθώματά τους⁹²⁹. Η αναφορά στην επανάσταση του 1878 που έχει τοπικό χαρακτήρα θέλει να τονίσει ότι αποτελεί συνέχεια της παράδοσης του 1821 και να ενισχύσει το εθνικό συναίσθημα των κατοίκων που είχε πληγεί με την ήττα του 1897, αλλά και να κρατήσει ζωντανή τη μνήμη του ηρωικού και ένδοξου παρελθόντος, σε μια περιοχή που αποτελεί τη μεθόριο του ελληνικού κράτους και συχνά αντιμετωπίζει ή δημιουργεί συνοριακές προκλήσεις..

Σε αντιδιαστολή με το ηρωικό 1878, αντιπαραβάλλεται σε άλλο άρθρο το αμαρτωλό παρελθόν του ελληνισμού, που αποδίδεται στην κακοδιοίκηση του Βυζαντίου και που οδήγησε στην υποδούλωση. «Η Ελλάδα που μαγνητίζει τους πάντες με την ωραιότητά της, δυστυχώς αμέλησε τα εθνικά της καθήκοντα και επέτρεψε σε εχθρούς της να την υπονομεύσουν, πλαστογραφώντας τα μνημεία της ιστορίας και της αρχαιολογίας της⁹³⁰». Είναι η εποχή που το Βυζάντιο έχει τη θέση μιας σκοτεινής εποχής στο παρελθόν του ελληνισμού, μια πηγή κακού ικανή να αποτελέσει άλλοθι για την κακοδαιμονία του Νέου Ελληνικού Κράτους, ακόμα και για το πλέγμα ενοχής που δημιούργησε ο πόλεμος του 1897.

Επίσης εντοπίζονται καταχωρήσεις, που όμως είναι και διαφημίσεις ταυτόχρονα, σχετικά με την παρουσίαση εθνικά ωφελίμων βιβλίων από τους συγγραφείς τους, και σύσταση των εφημερίδων προς τους αναγνώστες να τα αγοράσουν, για να ολοκληρώσουν τη μόρφωσή και την ενημέρωσή τους γύρω την εθνική υπόθεση⁹³¹. Υπό αυτή την οπτική η εφημερίδα *Θεσσαλία* πληροφορεί το αναγνωστικό της κοινό, ότι βρίσκεται στο Βόλο ο κ. Θεοδώρου που υπήρξε δημοσιογράφος στην εφημερίδα «Φάρος της Μακεδονίας» από όπου αναγκάστηκε να φύγει πρόσφατα, γιατί κινδύνευε από το τουρκικό καθεστώς. Και συνεχίζει: «ο κ. Θεοδώρου πρόκειται να εκδώσει σύντομα το έργο του « το Παρόν και το Μέλλον του Ελληνισμού εν Μακεδονία επιγραφόμενου». Στο βιβλίο του αυτό περιγράφει εντυπώσεις από την Μακεδονία κάθε άλλο παρά ευχάριστες σχετικά με την έκβαση του αγώνα για τα εθνικά πράγματα στην περιοχή αυτή⁹³²».

Δεν λείπουν επίσης και οι υποδείξεις για την παρακολούθηση εθνικά ωφελίμων θεατρικών παραστάσεων. Στα σχετικά δημοσιεύματα παρατηρούμε ότι τα προτεινόμενα θεάματα είναι συνήθως εθνικά δράματα, εμπνεόμενα από το ένδοξο παρελθόν της επανάστασης του 1821. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω: Η

⁹²⁹ Σε άρθρο αφιερωμένο στην επανάσταση του 1878 στην Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Μακεδονία, αναφέρονται όλες οι μάχες, η εξέγερση των κατοίκων, η συμμετοχή τους, τα κατορθώματα των αντάρτικων σωμάτων. ο.π. 10-6-1903

⁹³⁰ ο.π. 9-8-1903

⁹³¹ Την επόμενη χρονιά η εφημερίδα πληροφορεί το κοινό της ότι τελείωσε το τερπνόν αλλά και ωφέλιμον εθνικό μυθιστόρημα Περικλής και Ασπασία του Ν. Αργυριάδη και καλεί τους αναγνώστες της να το προμηθευτούν και να το διαβάσουν. ο.π.22-6-1883 ενώ σε μεταγενέστερο φύλλο της συνιστά στους αναγνώστες της να προμηθευτούν το έργο η Καταστροφή των Γενιτσάρων, προκειμένου να πληροφορηθούν σχετικά με την δράση των Γενιτσάρων στην αυλή του Σουλτάνου ο.π. 9-7-1883.

Σε δημοσίευμα του *Σκριπ* που αφορά ανταποκρίσεις το Βόλο διαβάζουμε την παρακάτω αγγελία: «ο υποφαινόμενος αρθρογράφος -που φέρει το ψευδώνυμο Ζέφυρος- πρόκειται να εκδώσει δεκαεξασέλιδο έργο που περιέχει αναγνώσματα ηθικά, θρησκευτικά, φιλολογικά κ.α. το ποσόν δε όπερ περισσεύσει μετά την αφαίρεσιν των εξόδων, θα αποσταλεί προς τον Πατριωτικόν Σύνδεσμον των Ελλήνων». Εφ. *Σκριπ* 22-11-1915

⁹³² Εφ. *Θεσσαλία* 21-7-1882

Θεσσαλία πληροφορεί τους αναγνώστες ότι: την επόμενη Παρασκευή θα δοθεί στο καφενείο Θεσσαλία, η θεατρική παράσταση από τον γνωστό ηθοποιό Βασιλειάδη, με τίτλο, «οι Κλέφτες του Μετσόβου και του Ολύμπου⁹³³».

Σε άλλο φύλλο διαβάζουμε την καταχώρηση: «Αύριο Κυριακή στο θέατρο Απόλλων θα δοθεί παράσταση του εθνικού δράματος «ο Ιερός Λόχος», που αναφέρεται στη γνωστή ιστορία του Ιερού Λόχου του Υψηλάντη, γραμμένο από τον πρωτοδίκη Τ. Αμπελά⁹³⁴».

Και σε πολύ μεταγενέστερο φύλλο: «Ερχεται σήμερα στο Βόλο ο Εθνικός Θίασος, για να δώσει τις εξής παραστάσεις: α. το δράμα η Κατοχή, β. Την Έξωσιν και γ. Το θάνατο του Όθωνος». Η εφημερίδα προτρέπει μάλιστα τους αναγνώστες να παρακολουθήσουν τις παραστάσεις αυτές⁹³⁵. Η εφ. Ο Κήρυξ⁹³⁶ πληροφορεί το κοινό, ότι στο θέατρο Πολυθέαμα του Βόλου θα παρουσιαστεί το τετράπρακτο δραματικό και πατριωτικό ειδύλλιο «το Ανάθεμα⁹³⁷».

Παράλληλα, μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων γίνεται προβάλεται το πατριωτικό και φιλανθρωπικό έργο των εθνικών ευεργετών, ως μια ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης προς αυτούς, αλλά και επειδή η ανάδειξη του έργου αυτού αποτελεί λαμπρό παραδειγματισμό για το κοινωνικό σύνολο⁹³⁸. Η προβολή των εθνικών ευεργετών μέσα από έργο τους, έχει σαν αποτέλεσμα να επισκιάζεται η αμφιλεγόμενη δράση τους στην Μαγνησία είτε σαν ιδιοκτήτες τσιφλικιών, όπως ο Στεφάνοβικ, ο Ζάππας και η οικογένεια Καρτάλη, είτε σαν ιδιοκτήτες χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, όπως ο Συγγρός που ίδρυσε την τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας με έδρα το Βόλο. Διαβάζουμε στη *Θεσσαλία* «Ο κ. Στεφάνοβικ, ο γνωστός επί αισθήμασι και πατριωτισμώ ομογενής μεγαλέμπορος, ούτινος την μεγάλην δωρεάν εκ 400.000φράγκων υπέρ των εν Μακεδονία σχολείων αναγγείλαμεν, εδωρήσατο προς τούτοις και 2.000.000 φράγκα υπέρ ανεγέρσεως φυλακών. Η πράξις αυτή του πατριώτου ομογενούς δεν χρήζει άλλων σχολίων⁹³⁹». Παραβαίνοντας την υπόδειξη της εφημερίδας σχετικά με την αναγκαιότητα των σχολίων, θα είχε ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί, κρίνοντας μάλιστα από τα ποσά της δωρεάς, ότι κατά την αντίληψη του Στεφάνοβικ είναι σπουδαιότερο έργο η ανέγερση φυλακών από τη χρηματοδότηση των σχολείων στη Μακεδονία, γιατί έτσι εξυπηρετείται η μέριμνα για τάξη και ασφάλεια στο νεοσύστατο κράτος. Στην ίδια λογική κινείται και ο Α. Συγγρός που προσφέρει χρήματα για την ανέγερση του Δικαστικού Μεγάρου στην πόλη.

Η αντίληψη των Ζάππα και Καρτάλη, είναι πιο εθνοκεντρική όπως φαίνεται από τα αντίστοιχα δημοσιεύματα της *Θεσσαλίας*. «Ο επιφανής εθνικός ευεργέτης Κ. Ζάππας, με επιστολή του προς τον πρόεδρο της Εθνολογικής και Ιστορικής Εταιρίας

⁹³³ Ο.π 16-2-1883

⁹³⁴ Ο.π 9-7-1882

⁹³⁵ Ο.π 9-11-1906

⁹³⁶ Γ.Κοντομήτρος, σελ 310.

⁹³⁷ Εφ. *Κήρυξ* 7-12-1908

⁹³⁸ Ο.π Η εφ *Θεσσαλία* δημοσιεύει δωρεές των κ.κ Αθανασάκη και Π. Ζάχου προς το Άσυλο Μακεδόνων για να μπορέσει να ασκήσει το πατριωτικό και φιλόπρωπο έργο του. Εφ *Θεσσαλία* 14-11-1906.

⁹³⁹ Ο.π 7-4-1882

της Ελλάδος, αναγνωρίζει και εγκρίνει την έναρξη της εταιρείας και στέλνει σαν πρώτη συνδρομή 1000φράγκα το χρόνο⁹⁴⁰».

«Ο κ. Αντ. Καρτάλης πρωτοστατεί στην ίδρυση Εθνικής Σχολής, η οποία σκοπό έχει να περισυλλέξει τα τέκνα των φονευθέντων υπέρ Μακεδονίας αδελφών και να τα αναθρέψει ελληνοπρεπώς σε δικό του ίδρυμα που θα συντηρείται εν μέρει από τις συνδρομές των εντός και εκτός των συνόρων πατριωτών και εν μέρει από την επιχορήγηση της Κυβέρνησης⁹⁴¹».

Στην ίδια λογική, εντάσσεται και η προσπάθεια των εφημερίδων, με άρθρα⁹⁴² αφιερωμένα στην ιστορία και στην δράση του εθνικού στόλου, να προβάλλουν τις χορηγίες⁹⁴³ προς το ταμείο του Εθνικού Στόλου, που προέρχονται από ντόπιους ή ομογενείς. Διαβάζουμε στη *Θεσσαλία* ότι ο κ. Δ. Τζήκας, εκτελεστής της διαθήκης του αποβιώσαντος ομογενούς Χρήστου Παϊκόλη, από την Κορυτσά, στην Αλεξάνδρεια, έστειλε στην επιτροπή του Εθνικού Στόλου 50 λίρες Αγγλίας, μέσω του Πειραιώτη εμπόρου κ. Β. Τσάτση⁹⁴⁴. Σε άλλο άρθρο της, διαβάζουμε ότι, «οι Έλληνες της Αμερικής μάζεψαν από εράνους, χρήματα υπέρ του Στόλου και τα στέλνουν στο υπουργείο Ναυτικών⁹⁴⁵». Η προσπάθεια αυτή φαίνεται να έχει απήχηση στον πατριωτισμό των απανταχού Ελλήνων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσιμες για τις εθνικές επιδιώξεις, όπως ήταν η μικρασιατική εκστρατεία. Την περίοδο εκείνη, δημοσιεύεται η επίσημη ανακοίνωση της αρμόδιας υπηρεσίας, σύμφωνα με την οποία, «το ταμείο του Εθνικού στόλου εισέπραξε από διάφορους ομογενείς, κατά την τελευταία τριμηνία, το ποσό των τεσσάρων και πλέον εκατομμυρίων δραχ⁹⁴⁶». Επίσης σε μεταγενέστερο φύλλο δημοσιεύονται τα κληροδοτήματα, που άφησαν δύο ομογενείς στο ταμείο του Εθνικού Στόλου⁹⁴⁷.

Οι εφημερίδες αναλαμβάνουν μεταξύ άλλων να διαφημίσουν την κυκλοφορία του λαχείου του Εθνικού Στόλου, υπονοώντας εμμέσως ότι η αγορά του, είναι καθήκον για κάθε σωστό Έλληνα. Κάποιες φορές μάλιστα, το λαχείο προσφέρεται σα δώρο σε όσους γίνονται συνδρομητές κάποιων εφημερίδων. Η *Θεσσαλία* γράφει για το θέμα αυτό : «Έλληνες εάν θέλετε στόλον, εάν θέλετε να δοξασθή η Ελλάς εγγραφείτε συνδρομητές εις την «Τύχην» ή ανανεώστε την συνδρομίν σας για να λάβετε ως δώρον και ένα λαχείον του Εθνικού Στόλου. Τα λαχεία του Στόλου εξαντλήθησαν γι αυτό και ημείς εμπνεόμενοι πατριωτισμόν δωρούμεν αυτά⁹⁴⁸». Δημοσιεύεται επίσης, και κάθε εκδήλωση που στοχεύει στην ενίσχυση του Λαχείου,

⁹⁴⁰ Ο.π 7-5-1883

⁹⁴¹ Ο.π 15-10-1906

⁹⁴² ο.π. 6-7-1883

⁹⁴³ Στο φύλλο της 5-1-1922 δημοσιεύεται ότι οι λαχνοί της τελευταίας κληρώσεως του λαχείου του Εθνικού Στόλου εξαντλήθηκε όχι μόνο στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη αλλά και στις επαρχίες. ο.π. 5-1-1922

⁹⁴⁴ Ο.π 8-5-1882

⁹⁴⁵ Ο.π 6-10-1906

⁹⁴⁶ 4-3-1922

⁹⁴⁷ ο/π 10-4-1922

⁹⁴⁸ ο.π. 17-2-1906.

γιατί όπως φαίνεται, οι ενέργειες αυτές εκλαμβάνονται σαν πατριωτική πράξη, άξια μίμησης. Η προσπάθεια αυτή του τύπου, ενισχύει την κρατική πρωτοβουλία για τη διάδοση της κυκλοφορίας του λαχείου, τα έσοδα του οποίου διατέθηκαν για την ενίσχυση του Στόλου⁹⁴⁹. Από την περιουσία που συγκέντρωσε το «Ταμείο», αγοράστηκαν την προπολεμική περίοδο το φημισμένο θωρηκτό «Αβέρωφ», αντιτορπιλικά, τορπιλάκατοι κτλ Υπήρξαν όμως, και κάποιες περιπτώσεις επιχειρηματιών που εκμεταλλευόμενοι την εθνική ευαισθησία των πολιτών συνδύασαν το τερπνόν μετά του ωφελίμου για να κερδίσουν⁹⁵⁰.

Τα στρατιωτικά θέματα παρουσιάζονται με μεγάλη επιμέλεια, επειδή μέσω αυτών προβάλλεται η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης για αναδιοργάνωσή του στρατού, σε θέματα εξοπλισμών⁹⁵¹ και στρατολόγησης των πολιτών. Δεδομένης της γεωγραφικής θέσης της περιοχής, που αποτελεί τη μεθόριο ουσιαστικά του κράτους, και δεδομένου του πρόσφατου παρελθόντος της πόλης (μέχρι το 1881 ανήκε στην Οθ. Αυτοκρατορία), συχνά δημιουργούνται εντάσεις με την γείτονα στην περιοχή, με αποτέλεσμα να υπάρχει έντονο ενδιαφέρον από τους αναγνώστες για πληροφόρηση σχετικά με αυτά. Αλλά και η ίδια η εφημερίδα φροντίζει, με τις σχετικές ειδήσεις να αναδεικνύει τα θέματα στρατιωτικής ασφάλειας, και λειτουργίας. Η ενημέρωση σχετικά με τα στρατιωτικά θέματα, κρίνονταν απαραίτητη από τον τύπο και για πρακτικούς λόγους, όπως π.χ η κλήση των νέων σε στρατολόγηση⁹⁵². Το θέμα αυτό, όπως και της αποστράτευσης, ήταν δύσκολο να λυθεί γιατί δεν υπήρχαν σε όλες τις επαρχίες του κράτους ληξιαρχικές πράξεις γέννησης, με αποτέλεσμα πολλοί να καταστρατηγούν το νόμο, να παρουσιάζουν ψεύτικα πιστοποιητικά και να αποφεύγουν την στράτευση ή, να καταφέρνουν να αποστρατεύονται νωρίτερα από το προβλεπόμενο. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Θεσσαλίας*, «κάποιοι από τους κληρωθέντες στρατεύσιμους παραπονέθηκαν στην στρατολογική επιτροπή ότι και άλλα άτομα της ίδιας ηλικίας παραλήφθηκαν, και ο νομάρχης ζήτησε από τους δημάρχους εγγράφως να βρουν ποιοι παραλήφθηκαν⁹⁵³»

Η στρατολόγηση των πολιτών, δεν φαίνεται εύκολη υπόθεση στα πρώτα χρόνια που ακολουθούν την απελευθέρωση και προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, γιατί δεν υπάρχουν σωστά ενημερωμένοι στρατολογικοί κατάλογοι, ούτε ελεγκτικός μηχανισμός ικανός να εντοπίσει όσους προσπαθούν να ξεφύγουν. Μέσω της εφημερίδας, απευθύνεται πρόσκληση του δημάρχου Βόλου, να δηλωθούν, σύμφωνα με τον νόμο περί στρατολογίας, όλα τα αρσενικά μέλη

⁹⁴⁹ Η μανδολινάτα Βόλου δίνει συναυλία για την οικονομική υποστήριξη του Εθνικού Στόλου. Καλούνται οι πρόεδροι των σωματείων και των συλλόγων να προωθήσουν την πώληση των εισιτηρίων στα μέλη τους. ο.π. 3-8-1906.

⁹⁵⁰ Σύμφωνα με είδηση που δημοσιεύτηκε στο *Σκριπ*, στο λιμάνι του Πειραιά μια μικρή ακτοπολική εταιρεία είχε αναθέσει στους λεμβούχους να προσφέρουν δωρεάν εισιτήρια για το Βόλο με την αγορά ενός λαχείου του Εθνικού Στόλου. Η ενέργεια αυτή οφειλόταν στον ανταγωνισμό των ακτοπολικών και η εν λόγω εταιρεία επινόησε αυτό τον τρόπο για να προσελκύσει επιβάτες. Εφ. *Σκριπ*, 31-7-1908

⁹⁵¹ Ανακοινώνεται η είδηση της κατασκευής και δεύτερου αντιτορπιλικό για την Ελλάδα. Θα είναι έτοιμο σε πέντε μήνες και τα δύο μαζί θα καταπλεύσουν στο λιμάνι του Πειραιά και θα προσθέσουν δύο δυνάμεις και δύο ελπίδες στο πολεμικό ναυτικό. Αποτέλεσμα της φαινότατης ιδέας για σύσταση ταμείου του εθνικού στόλου.

⁹⁵² Εφ *Θεσσαλία* 28-9-1883

⁹⁵³ ο.π. 1-6-1906

κάθε οικογένειας μέχρι 40 χρονών. Η εφημερίδα, συστήνει στους κατοίκους της περιοχής, να προσέξουν ιδιαίτερα κατά τη δήλωσή τους, γιατί η ορθότητα των στοιχείων θα ελεγχθεί, και όσοι έχουν ψευδή στοιχεία θα υποστούν ποινικές τιμωρίες⁹⁵⁴. Με αφορμή την έναρξη στρατολόγησης κληρωτών στρατιωτών για πρώτη φορά στις νέες επαρχίες, η εφημερίδα περιγράφει την συγκίνησή της για τους νέους Θεσσαλούς που καλούνται να υπηρετήσουν την πατρίδα τους⁹⁵⁵. Επίσης, εκφράζει τα συγχαρητήριά της «προς τα στρατεύσιμα μέλη της Ισραηλιτικής κοινότητας που έσπευσαν να παρουσιαστούν με τη συνοδεία των οικογενειών τους, δίνοντας ένα λαμπρό παράδειγμα σ' όσους διατηρούν τις αμφιβολίες τους, για την ανάγκη της στρατιωτικής θητείας⁹⁵⁶». Σύμφωνα με άλλο δημοσίευμα, «Απερίγραπτος είναι ο ζήλος με τον οποίον προσέρχονται και ορκίζονται οι κληρωτοί στο στρατολογικό γραφείο, όχι μόνο στο Βόλο, αλλά και στα Τρίκαλα και σ' όλη την Θεσσαλία. Προχθές ήλθε σε πομπή, ολόκληρος λόχος Σπηλιωτών και χθες ιππείς από αλλού. Για την Θεσσαλία είναι πρωτόγνωρη η έκφραση του πατριωτικού αισθήματος, το οποίο όχι μόνο τιμά αλλά και διαψεύδει τις κατηγορίες που εκτοξεύθηκαν την προηγούμενη χρονιά κατά των Θεσσαλών⁹⁵⁷».

Ενώ, όμως, η προσέλευση των κληρωτών στα στρατολογικά γραφεία χαιρετίζεται με ενθουσιασμό και συγκίνηση από την εφημερίδα, ο αριθμός όσων δεν προσέρχονται και προσπαθούν να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία, αναδεικνύεται σημαντικός. Επίσης το πρόβλημα των λιποτακτών απασχολεί σοβαρά την κυβέρνηση, που προσπαθεί να πάρει μέτρα για την αντιμετώπισή του. Το υπουργείο των Στρατιωτικών, με εγκύκλιο του προς όλες τις στρατιωτικές αρχές, διέταξε «να σταματήσει το επιεικές μέτρο της προσκόλλησης των λιποτακτών στο πλησιέστερο τους τάγμα και τον περιορισμό τους αντί φυλακίσεως σ' αυτό, και διατάζει από εδώ και στο εξής, όλοι οι λιποτάκτες να παραπέμπονται στα τάγματά τους και να φυλακίζονται. Το ίδιο ισχύει, και για όλους γενικά τους λιποτάκτες που είναι ακόμα ανυπότακτοι⁹⁵⁸». Σύμφωνα με άλλο δημοσίευμα, στα διάφορα της 3^{ης} σελίδας της *Θεσσαλίας*, αναφέρεται η αποβίβαση εκατό ιππέων στο λιμάνι του Βόλου, που θα κατευθυνθούν στον Τίρναβο, για να ενισχύσουν το εκεί στράτευμα, που έχει συρρικνωθεί λόγω των απολύσεων των στρατιωτών. Με αφορμή το παραπάνω, καλεί την κυβέρνηση να πάρει μέτρα κατά των φυγόστρατων, αλλά και να φροντίσει για την ισότιμη διανομή των στρατιωτών, σ' όλες τις επαρχίες. Σε μια περίοδο, που οι σχέσεις των δύο χωρών δύσκολα χαρακτηρίζονται σαν σχέσεις καλής γειτονίας, η άρνηση των πολιτών να καταταγούν, ή η λιποταξία, στερεί το στράτευμα από σημαντική δύναμη που χρειάζεται για να προστατεύσει τη μεθόριό⁹⁵⁹.

Ο Τύπος, ασχολήθηκε εκτενώς με τη δράση του στρατού σε σχέση με την εφαρμογή της εξωτερικής πολιτικής του κράτους, ειδικά για το θέμα της προστασίας

⁹⁵⁴Ο.π 17-11-1882

⁹⁵⁵ Ο.π 21-7-1883

⁹⁵⁶Ο.π 24-9-1883

⁹⁵⁷Ο.π 23-11-1883

⁹⁵⁸Ο.π 6-2-1882

⁹⁵⁹ ο.π. 13-3-1882

της μεθορίου μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, με την επιμόρφωση και την εκγύμναση των στρατιωτών⁹⁶⁰, αλλά και τη συμβολή του στον εξωραϊσμό και στη μεγαλοπρέπεια των τελετών με την παρουσία του⁹⁶¹. Η παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή ήταν σημαντική, γιατί έπρεπε να εφαρμόσει τις αποφάσεις που συνόδευαν την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881, σε σχέση με την Τουρκία, και να εμποδίσει την προώθηση αντάρτικων ομάδων στη Μακεδονία, τα οποία στη διάρκεια της εξέλιξης του Μακεδονικού Αγώνα, γίνονταν πιο πυκνά, και με τη βοήθεια των ντόπιων, προσπαθούσαν να περάσουν τη μεθόριο απαρατήρητα. Η *Θεσσαλία*, μας δίνει πληροφορίες για ένα σχετικό περιστατικό: « Συμπλοκή στην μεθόριο. Ο αστυνόμος Τιρνάβου μαζί με τον ανθυπολοχαγό Μανωλάκη, έχοντας την πληροφορία ότι, έξω από το Καρατζόλ κρυβόταν ελληνομακεδονικό σώμα, που ήθελε να περάσει στη Μακεδονία, το κατεδίωξαν με απόσπασμα και συνεπλάκησαν, επειδή οι καταδιωκόμενοι δεν ήθελαν να παραδώσουν τα όπλα. Αποτέλεσμα ήταν η διάλυση του σώματος⁹⁶²».

Μια άλλη αρμοδιότητα του στρατού, ήταν να διατηρήσει την ειρήνη στην ζώνη της μεθορίου, καθήκον σχετικά δύσκολο, αφού η εχθρότητα που χρόνια καλλιεργούνταν μεταξύ των αντιπάλων στρατών, οδηγούσε συχνά σε αιμαχίες και συγκρούσεις. Τα πρώτα χρόνια μάλιστα, μετά την απελευθέρωση της περιοχής, καταγράφονται συχνά τέτοια περιστατικά. Στην εφημερίδα *Θεσσαλία* ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση, βρίσκουμε στην πρώτη σελίδα, αναφορά σε επεισόδιο που έλαβε χώρα στα σύνορα (σταθμός Ζορμπά) κοντά στη Ραψάνη, όταν ελληνική στρατιωτική δύναμη, δέχτηκε την επίθεση τουρκικού στρατού. Στη συνέχεια, τεκμηριώνονται οι λόγοι για τους οποίους πρέπει να δοθεί προσοχή από την κυβέρνηση στην προπαρασκευή του στρατεύματος. Σε άλλο άρθρο του ίδιου φύλλου διαβάζουμε ότι: « Η κυβέρνηση αποφάσισε να συγκεντρώσει στη Θεσσαλική μεθόριο 8000 στρατιώτες για να προστατεύσουν τα σύνορα. Σήμερα πολλοί νέοι του Βόλου και του Πηλίου πήγαν στον Δήμαρχο, και του ζήτησαν άδεια να πάνε εθελοντές στα σύνορα. Ο Δήμαρχος, διαβίβασε την πρόταση στον Έπαρχο και αυτός με τη σειρά του σε ανώτερη αρχή». Η εφημερίδα εκφράζει την ευχή της να εγκριθεί η πρόταση « και η νεολαία να έχει την ευκαιρία να δείξει τον υπέρ πατρίδος αυτής πατριωτισμό και αυταπάρνηση⁹⁶³» Τον ίδιο μήνα το Μεθοριακό ζήτημα, γίνεται ξανά πρωτοσέλιδο : « Οι συγκρούσεις μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων στη θεσσαλική μεθόριο έπαυσαν μετά από σχετική διαταγή αμοιότερων των κυβερνήσεων. Η οριστική λύση του

⁹⁶⁰ «Μεγάλα γυμνάσια του στρατού η σύγκλιση των εφέδρων. Άρθρο του Ν Γάτσου βουλευτή Βόλου, που αναφέρεται στην φάση της κυβέρνησης Θεοτόκη να προχωρήσει σε εκτεταμένα στρατιωτικά γυμνάσια για αυτό και καλεί δύο τάξεις εφέδρων. Με τον τρόπο αυτό προβαίνει στην συμπλήρωση της πλήρους οργανώσεως του στρατού». ο.π. 19-1-1907

⁹⁶¹ Για τον εορτασμό της Μ. Παρασκευής γράφηκαν τα παρακάτω « άξιοι επαίνου εισί και οι ευγενώς προσφερθέντες ανώτεροι και λοιποί αξιωματικοί του στρατού, συντελέσαντες εις την εξωραϊσιν δια της παρουσίας των, των τελετών, ως επίσης και ο διευθύνων την στρατιωτικήν μουσικήν κ. Σηλιοτόπουλος, όστις δια πρωτότυπου επιταφίου συνθέματος συνόδευσε τον άγιον επιτάφιον». ο.π. 31-3-1882.

Η τελετή της καταδύσεως του σταυρού δεν εγένετο φέτος μετά της συνηθισμένης εθιμοταξίας, αφού ούτε ο στρατός πήρε μέρος ούτε έγιναν πυροβολισμοί κατά την κατάδυσιν. Η έλλειψη αυτή γέννησε πολλά σχόλια και δυσαρέσκεια. ο.π. 12-1-1883

⁹⁶² ο.π. 11-3-1906

⁹⁶³ Ο.π 18-8-1882

ζητήματος θα αποτρέψει στο εξής τις όποιες αιμαχίες που μπορούν να οδηγήσουν μέχρι και σε πόλεμο τις δύο χώρες⁹⁶⁴».

Δεδομένων των συνθηκών αυτών, η *Θεσσαλία* φροντίζει να παρουσιάζει μέσα από τα φύλλα της, κάθε είδηση που αφορά στην παρουσία στρατού και στόλου στην περιοχή για να δημιουργήσει αισθήματα ασφάλειας στους πολίτες, να τους πείσει ότι είναι καθήκον τους να παρουσιάζονται και να υπηρετούν στις τάξεις του στρατού, και να τονώσει το φρόνημα των κατοίκων της περιοχής, δημιουργώντας κλίμα αισιοδοξίας και εθνικής ανάτασης, ώστε να νοιώσουν περήφανοι που είναι Έλληνες. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται όλα τα δημοσιεύματα που θα δοθούν στη συνέχεια, τα περισσότερα από τα οποία αναφέρονται στην έντονη στρατιωτική παρουσία στην περιοχή ένα χρόνο μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας κατά το διάστημα, που όπως επισημάνθηκε παραπάνω δημιουργήθηκε ένταση στη μεθόριο με την Τουρκία. «Το πλοίο Μιαούλης αποβίβασε στο Βόλο το 22^ο τάγμα πεζικού που εν μέσω ζητωκραυγών, λόγω του ωραίου παραστήματος των ανδρών, αναχώρησε για τη Λάρισα⁹⁶⁵».

Η παρουσία μιας ναυτικής μοίρας στο Βόλο δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Αντιθέτως έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και συγκίνηση, όπως μας πληροφορεί η *Θεσσαλία* «Ο εθνικός εγωισμός των βολιώτων τονώθηκε από τον προσορμισμό στο λιμάνι του Βόλου, τεσσάρων πολεμικών πλοίων (ατμοδρόμος Ελλάς, εύδρομον Ναύαρχος Μιαούλης, η θωρακοβάρης Γεώργιος και η ατμοβάρης Σπέτσαι, αναμένονται δε ήδη η Ύδρα και τα Ψαρά). Πρώτη φορά μετά το 1821 συγκροτείται παρόμοια μοίρα στόλου. Η παρουσία των παραπάνω πλοίων, εκτός του ότι θα επιταχύνει τη λύση του μεθοριακού προβλήματος, θα δώσει αφορμή να μελετηθεί το λιμάνι και ο Παγασητικός κόλπος γενικότερα ως χώρος άσκησης και ναυτικών γυμνασίων. Το κοινό της πόλης εχαιρέτισε την στρατιωτική κίνηση των ημερών αυτών, με πατριωτική συγκίνηση και χαρά. όλα τα αποβιβασθέντα τάγματα αναχωρούσαν από το Βόλο συνοδεία μουσικής της φρουράς⁹⁶⁶».

Σε μεταγενέστερο φύλλο της δημοσιεύεται ότι «σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας, όταν έλθει ο καιρός, οι εκάστοτε στρατεύσιμοι της επαρχίας Βόλου να προσέλθουν στις τάξεις του στρατού. Αυτοί πρόκειται να παρουσιαστούν στο γραφείο της πόλης, συντεταγμένοι σε σώμα από κάθε χωριό, και έχοντας επικεφαλής την εθνική σημαία. Αυτό το αποφάσισαν μόνοι τους οι νέοι σε κάποια χωριά και η εφημερίδα επικροτεί την απόφασή τους⁹⁶⁷». Στη λογική της προβολής του στρατού εντάσσεται και η παρακάτω είδηση «Το τάγμα του πεζικού που εδρεύει στο Βόλο πήγε χθες στρατιωτικό περίπατο στην Πορταριά. Το σώμα είχε διαιρεθεί σε πρωτοπορία, κύριο σώμα και οπισθοπορία πέρασε μέσα από την πόλη με τη μουσική επικεφαλής. Το τάγμα παρακολούθησαν πολυάριθμοι ενθουσιασμένοι θεατές⁹⁶⁸».

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που θέτει η εφημερίδα, εκφράζοντας ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Θεσσαλία είναι εκείνο, της ασφάλειας των κατοίκων,

⁹⁶⁴ Ο.π. 25-8-1882

⁹⁶⁵ Ο.π. 25-8-1882

⁹⁶⁶ ο.π. 28-8-1882

⁹⁶⁷ ο.π. 28-8-1882

⁹⁶⁸ ο.π. 10-3-1884

που πλήττονται από τη δράση συμμοριών. Η νεοσύστατη επαρχία του ελληνικού κράτους, δεν έχει αποκτήσει ακόμα τις δομές και τα όργανα αστυνόμευσης, που χρειάζονται για τη διαφύλαξη της ασφάλειας του κόσμου, με αποτέλεσμα οι διάφορες συμμορίες να δρουν ανενόχλητα. Στη συνεδρίαση της Βουλής της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1882 ο βουλευτής Ρούφος, απευθυνόμενος στον υπουργό των στρατιωτικών, τον κατηγορεί ότι «αντί να στείλει ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις για να ενισχύσουν την τάξη και την ησυχία στις νέες επαρχίες, όπως την Θεσσαλία για παράδειγμα που πλήττεται από ληστρικές συμμορίες, προτίμησε να τις διαθέσει σε μικρά επαρχία, όπου δεν υπήρχε ανάγκη. Με το τρόπο αυτό συνέχισε επιτρέπον την εξουθένωση της χώρας και την ταπείνωση του ελληνικού ονόματος⁹⁶⁹». Το δημοσίευμα της *Θεσσαλίας* που ακολουθεί: «Στην περιφέρεια Πυργετού στη θεσσαλική μεθόριο, συνελήφθησαν από το 8^ο τάγμα ευζώνων 4 ληστές προερχόμενοι από τη Μακεδονία⁹⁷⁰», εξυπηρετεί εκτός από την πληροφόρηση και την ανάγκη του κόσμου να νιώσει σιγουριά από την παρουσία του στρατού.

Ο αναλφαβητισμός και η έλλειψη μόρφωσης αποτελούσε μια γενικευμένη κατάσταση για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Θεσσαλίας. Επομένως το πρόβλημα⁷, αυτό ανθούσε και στις τάξεις του στρατού, με αποτέλεσμα συχνά οι στρατιώτες, να μην μπορούν να χειριστούν τα όπλα, να παρουσιάζουν άσχημη συμπεριφορά προς τους κατοίκους, να δημιουργούν επεισόδια και φυσικά να μην επιδεικνύουν την αρμόζουσα για στρατιώτες πειθαρχία και υπακοή στους κανόνες. Αυτό το φαινόμενο, σε συνδυασμό με την επικρατούσα αντίληψη της εποχής ότι η μόρφωση θα μπορούσε να συμβάλλει στην ανάταση του εθνικού φρονήματος και στην επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων, οδήγησε το υπουργείο εσωτερικών στην απόφαση, να δημιουργηθούν σχολικές τάξεις στο στρατό. Με δημοσίευσμά της η *Θεσσαλία*, ζητά «να εφαρμοσθεί η διάταξη του υπουργείου των στρατιωτικών - που προβλέπει σε κάθε τάγμα να ιδρύονται σχολικές τάξεις για τη διδασκαλία των στοιχειωδών γνώσεων, της γραφής και της ανάγνωσης, στους αγράμματους στρατιώτες.- στους Θεσσαλούς στρατεύσιμους οι οποίοι είναι σχεδόν όλοι αγράμματοι⁹⁷¹». Το αίτημα αυτό, υπαγόταν σε ένα γενικότερο πλαίσιο για αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό που είχε δεχτεί σαν πρόκληση η ελληνική κοινωνία, η οποία μεταξύ άλλων επιθυμούσε το στράτευμα αξιόμαχο, καλλιεργημένο και, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα οργανωμένο.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία -αν και πρόκειται για αυτονόητο- είναι ο ενθουσιασμός που σε κάθε περίπτωση αναδύεται μέσα τα φύλλα των εφημερίδων, υπαγορευόμενος από την παρουσία του στρατού και του στόλου στην πόλη, καθώς και τα αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας που προκύπτουν από αυτή, στο σύνολο της κοινωνίας⁹⁷². Ο στρατός δηλώνει την κρατική παρουσία στην περιοχή, και είναι εγγυητής της ασφάλειας των κατοίκων, αλλά και του κρατικού ενδιαφέροντος για τους ίδιους. Η παρουσία αυτή, ίσως περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στα πρώτα χρόνια της προσάρτησης, τους κάνει να συνειδητοποιήσουν ότι αποτελούν τμήμα της

⁹⁶⁹ ο.π. 20-2-1882

⁹⁷⁰ ο.π. 27-8-1883

⁹⁷¹ ο.π. 10-12-1883

⁹⁷² Σύμφωνα με την εφ *Θεσσαλία*: Το οπλιταγωγό πλοίο Βουβουλίνα που ελιμενίσθηκε στο Βόλο πρόσφερε μαγικό θέαμα στους κατοίκους της πόλεως λόγω του ηλεκτρικού φωτισμού που διέθετε. ο.π. 7-8-1882.

ελληνικής επικράτειας και τους κάνει να αισθάνονται σίγουροι για το μέλλον τους. Στην ιεράρχηση των θεσμών που διαμορφώνει η αντίληψη των πολιτών, ο στρατός κατέχει υψηλή θέση, και όταν παρατηρούνται φαινόμενα αποσυντονισμού του εκφράζεται η ανησυχία για την παραμέληση του από το κράτος, ή για την αδιαφορία για τη σωστή λειτουργία του. Το δημοσίευμα που ακολουθεί αναφέρεται σε μια επιστολή που έστειλε η εφημερίδα *Θεσσαλία* προς το υπουργείο των Στρατιωτικών «για να μεριμνήσει για μια πεδινή πυροβολαρχία που εδώ και καιρό διαμένει στο Βόλο ξεχασμένη από τους πάντες. Το αποτέλεσμα είναι τα μεν όπλα να φθείρονται εγκαταλελειμμένα στο ύπαιθρο, τα δε ζώα να υποφέρουν κλεισμένα σε σκοτεινούς και τρισάθλιους στάβλους⁹⁷³». Η θέση του τύπου εδώ είναι σαφής: κατηγορεί ως ανεπίτρεπτη την κρατική αδιαφορία για τον στρατό, που θεωρείται ιδιαίτερα πολύτιμος στην περιοχή του Βόλου.

Οι ίδιοι οι στρατιώτες τέλος αντιμετωπίζονται με συμπάθεια από τους πολίτες γιατί τους αναγνωρίζεται το δύσκολο έργο που επιτελούν συχνά κάτω από αντίξοες συνθήκες, το δε στράτευμα λαμβάνει τα μέτρα του, ώστε η παρουσία τους να χαρακτηρίζεται ως αξιοπρεπής, να εμπνέουν σεβασμό και εμπιστοσύνη στους πολίτες. Η *Θεσσαλία* δημοσιεύει την είδηση του θανάτου ενός στρατιώτη που νοσηλευόταν στο στρατιωτικό νοσοκομείο Βόλου. «Γίνεται μνεία στην κηδεία που ετοίμασε ο λοχαγός, χαρακτηρίζοντάς την αξιοπρεπεστάτη με πλήρη εκκλησιαστική παράταξη ώστε η τελετή να προκαλέσει συγκίνηση στους παρισταμένους. Την παρακολούθησαν όλοι οι αξιωματικοί με τον Φρούραρχο και τους απλούς στρατιώτες αλλά και κάτοικοι του Βόλου⁹⁷⁴». Εκτός από το παράδειγμα αυτό σε άλλα σημεία της εργασίας αναφέρονται στοιχεία που υποστηρίζουν την μέριμνα του κράτους και της κοινωνίας προς τους στρατευμένους. Σε περιόδους πολέμου οργανώνονται στρατιωτικά νοσοκομεία για την περίθαλψη των τραυματιών, έρανοι για την οικονομική υποστήριξη των οικογενειών των στρατευμένων

Στη διάρκεια της έρευνας παρατηρείται ότι τα δημοσιεύματα σχετικά με τη λειτουργία και τη δράση του στρατού δεν έχουν κανονική ροή, είναι υπερβολικά ή αντίθετα υποβαθμίζονται σε περιόδους εθνικών κρίσεων, εσωτερικών ή εξωτερικών. Ο τρόπος και η προβολή τους, ή μη, εξαρτάται συχνά από την πολιτική θέση του έντυπου μέσου ή την εξέλιξη των καταστάσεων και τις πολιτικές που θέλουν, ή αναγκάζονται να προωθήσουν με την υποστήριξή τους. Θα ακολουθήσουν στη συνέχεια μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα για να επιβεβαιωθεί η παραπάνω υποθεση. Το πρώτο αφορά το κίνημα στο Γουδί και την επέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή. Σύμφωνα με τον Β. Παπακοσμά : «Πριν την εκδήλωση του κινήματος οι περισσότεροι εκδότες της Αθήνας συνηγορούσαν βέβαια υπέρ δραστικών ενεργειών και κάποιας μορφής αλλαγή. Μετά την ιστορική ανάβαση του Λόφου από το στρατό, όλες οι εφημερίδες εκδηλώθηκαν υπέρ του Στρατιωτικού Συνδέσμου, με πρώτο και καλύτερο το *Χρόνο*. Ο λαός δέχτηκε με ενθουσιασμό την κίνηση των στρατιωτικών. Ο Τύπος και οι πολίτες αποκαλούσαν τους αξιωματικούς, σύγχρονους ήρωες για την επανάστασή τους και σωτήρες του έθνους. Οι αθηναϊκές εφημερίδες δημοσίευαν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα, συλλόγους και συντεχνίες όλης της Ελλάδας. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι, μέρος αυτής της δημοσιογραφικής υποστήριξης, ήταν αποτέλεσμα εξαναγκασμού και εκφοβισμού όσων εκδοτών ήταν

⁹⁷³ ο.π. 11-6-1883

⁹⁷⁴ ο.π. 29-1-1883

απρόθυμοι, από τον Σύνδεσμο, μια εκδοχή που εξηγεί κάπως την πληθώρα των προπαγανδιστικών άρθρων⁹⁷⁵».

Ένα δεύτερο παράδειγμα, είναι εκείνο της περιόδου του εθνικού Διχασμού και λίγο πριν αυτός εκδηλωθεί, όπου ο βασιλικός τύπος πρόβαλε τη δράση του Κωνσταντινικού στρατού και καθεστώτος, ενώ αντίθετα κατηγορούσε το στρατό και όλους τους συντελεστές της αντίδρασης προς το βασιλιά και της επαναστατικής κυβέρνησης στη συνέχεια. Στο *Σκριπ* αναδημοσιεύεται άρθρο από τον *Κήρυκα* του Βόλου, στο οποίο γίνεται σφοδρή επίθεση κατά Βενιζελικού κόμματος Διαβάζουμε τα παρακάτω: «το Βενιζελικό κόμμα, που αντιπολιτεύεται την κυβέρνηση, είναι ισχυρό και συντεταγμένο. Χάρη δε στους πλουτοκράτες και τους κερδοσκόπους που το υποστηρίζουν, διαθέτει άφθονα υλικά μέσα για τον αντιπολιτευτικό πόλεμο. Τα μέσα που χρησιμοποιεί όμως για να εξεγείρει το λαό κατά της Κυβέρνησης και ο εκφοβισμός για άμεση πολεμική δράση καθώς και η ανησυχία που προσπαθεί να δημιουργήσει ότι τάχα θα χαθεί μια λαμπρή εθνική ευκαιρία, δεν θα αποδώσουν πλέον καρπούς. Γιατί το συμπόσιο του Βενιζελικού κόμματος σταμάτησε και οι αρβυλοποιοί και οι κερδοσκόποι δεν θα εξορίζουν πλέον τους δικαστές και τους αστυνόμους⁹⁷⁶».

Ανάλογη ήταν και η θέση του Βενιζελικού τύπου στη Θεσσαλονίκη και στις περιοχές που επικράτησε η επανάσταση, ενώ στην Αθήνα είχε σιωπήσει λόγω «τεχνικών προβλημάτων», όπως έχει ήδη επισημανθεί. Σε άρθρο του *Σκριπ* ξανά με τίτλο «Οι περίφημοι εθελονταί», η εφημερίδα κατηγορεί το ομώνυμο άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του Ηλιάκη, *Ηχώ* της Κοζάνης, γιατί βρίζει χυδαιότατα τους επίστρατους. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της Κοζανίτικης εφημερίδας, «οι εθελοντές που κλήθηκαν με βασιλικό διάταγμα σε κατάταξη, δεν έδειξαν την αναμενόμενη προθυμία. Έτσι στο Βόλο που αριθμεί μαζί με τον Αλμυρό περίπου 8.000 εφέδρους, προσήλθαν μόνο 48, ενώ στη Λάρισα σύμφωνα με την πληροφορία που απέστειλε στο υπουργείο ο αντιστράτηγος Μοσχόπουλος, δεν προσήλθε κανένας⁹⁷⁷». Η δε εφημερίδα σχολιάζει ότι «αυτή η συμπεριφορά είναι δικαιολογημένη γιατί οι επίστρατοι τάχθηκαν υπέρ του Βασιλιά και κατά του Βενιζέλου, για να αποφύγουν την επιστράτευση και τον πόλεμο. Από τη στιγμή όμως που και ο Βασιλιάς κηρύσσει επιστράτευση και ετοιμάζει πόλεμο, αυτοί σαν νέοι Δον Κιχώτες τάσσονται κατά του Βασιλιά». Η διάσταση στην πολιτική μεταφέρεται αναπόφευκτα και στα πιεστήρια του Τύπου, καθιστώντας εκδότες και δημοσιογράφους, ανήμπορους να αντιληφθούν ότι ο μεγάλος χαμένος αυτού του «πολέμου» είναι η ίδια η χώρα και ο λαός της, και να την προστατεύσουν κάνοντας έκκληση στη λογική και τον πατριωτισμό των πολιτικών και των οπαδών τους.

Στη διάρκεια του εθνικού Διχασμού καθώς ο Βόλος ανήκε στην Ελλάδα του Κωνσταντίνου, οι εφημερίδες της Αθήνας παρουσιάζουν την στρατιωτική κίνηση εκεί, γιατί ο Βόλος ήταν η πόλη που υποδεχόταν τους Έλληνες στρατιώτες από το Μακεδονικό Μέτωπο μετά την κατάρρευσή του, λόγω της εισβολής των Βουλγάρων και των Γερμανών στην Καβάλα. Η μεγάλη προσέλευση στρατιωτών σήμαινε και ενίσχυση του Κωνσταντινικού καθεστώτος και για το λόγο αυτό προσέλκυε το ενδιαφέρον του Τύπου. Τα σχετικά δημοσιεύματα αναφέρονται στην αντίσταση που

⁹⁷⁵ Β. Παπακοσμάς, *Ο Στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας*, εκδ. Εστία, σειρά: Πολιτική και Ιστορία, Αθήνα, σελ 117.

⁹⁷⁶ Εφ *Σκριπ* 5-3-1915

⁹⁷⁷ ο.π. 18-12-1916

προέβαλαν οι αποβιβαζόμενοι στο Βόλο στρατιώτες, στις πιέσεις των συμμάχων και της επαναστατικής κυβέρνησης να τους κρατήσουν στην Θεσσαλονίκη, περιγράφουν την θερμή υποδοχή που τους επεφύλαξαν οι Βολιώτες και τις εκδηλώσεις λατρείας που απηύθυναν στο πρόσωπο του Βασιλιά.

Ακολουθεί δημοσίευμα του *Σκριπ* το οποίο ενημερώνει για την στρατιωτική κίνηση στο Βόλο, και ουσιαστικά δίνει το ρεπορτάζ της άφιξης των στρατιωτών « Το ατμόπλοιο του Γιαννουλάτου που κατέπλευσε στο Βόλο έφερε πάνω τριακόσιους στρατιώτες που ανήκαν στη δύναμη του 7^{ου} Συντάγματος Φρουριακού πυροβολικού Καβάλας. Από την Θάσον όπου είχαν μεταφερθεί από τους Συμμάχους, επιβιβάστηκαν στο ατμόπλοιο που είχε λάβει διαταγή να τους μεταφέρει στη Θεσσαλονίκη. Αλλά αυτοί καθώς δεν δέχονταν να συνταχθούν με τους στασιαστές, ανάγκασαν τον πλοίαρχο να τους μεταφέρει στο Βόλο. Μαζί τους έφτασαν και 80 αξιωματικοί που επίσης αρνήθηκαν να πάνε στη Θεσσαλονίκη. Η αποβίβασή τους έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και ζητωκραυγές για τον Βασιλιά και τους ίδιους⁹⁷⁸».

Στις επόμενες μέρες, σύμφωνα πάλι με το *Σκριπ*, «έφτασαν στο Βόλο με τα ατμόπλοια Πελοπόννησος και Ερυσσός 900 οπλίτες του 13^{ου}, 27^{ου} και 28^{ου} πεζικού Συντάγματος της 11^{ης} Μεραρχίας, ενώ αναμένονται άλλοι 1.300 που κρατούνται στη Θεσσαλονίκη με την επικράτηση της επαναστατικής κυβέρνησης. Οι στρατιώτες μόλις αποβιβάστηκαν, έγιναν δεκτοί από τον συνταγματάρχη Μεσσαλά, τον οποίο επευφώνησαν με ενθουσιασμό. Μετά αφού συντάχθηκαν και κρατώντας εικόνες της Α. Μ του Βασιλιά, παρέλασαν θριαμβευτικά στους δρόμους της πόλης, κραυγάζοντας συνεχώς: Ζήτω ο Κουμπάρος, Κάτω οι προδότες, Κατάρα εις τους επίορκους. Οι στρατιώτες αυτοί προσκολλήθηκαν προσωρινά στα πεζικά Συντάγματα του Βόλου⁹⁷⁹». Η εφημερίδα εκτός από τις πληροφορίες σχετικά με την άφιξη των στρατιωτών προσπαθεί να αναπαραστήσει και την ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε στην πόλη κατά την αποβίβασή τους, με σκοπό να δημιουργήσει κλίμα αισιοδοξίας και ομοψυχίας.

Συνεχίζει δε τις ανταποκρίσεις όσο διαρκεί η αποστράτευση, στην παρακάτω μάλιστα αναφέρεται στην άφιξη στρατιωτών που βρίσκονταν σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας σε καθεστώς κράτησης από την επαναστατική κυβέρνηση, και στους οποίους επιφυλάχτηκε υποδοχή ηρώων. Το δημοσίευμα του *Σκριπ* αναφέρει για την ακρίβεια, «Έφτασαν στο Βόλο τρία ατμόπλοια, μεταφέροντας 1200 στρατιώτες της 11^{ης} Μεραρχίας Θεσσαλονίκης που συνοδεύονταν από μερικούς αξιωματικούς. Η αποβίβασή τους προκάλεσε φρενίτιδα και ενθουσιασμό στο λαό που τους επευφώνησαν ζωηρότατα για την πίστη και αφοσίωση που επέδειξαν στο πρόσωπο του Βασιλιά⁹⁸⁰».

Το επόμενο δημοσίευμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, εφόσον είναι αληθινό, γιατί αναφέρεται σε στρατιώτες που αρχικά τάχθηκαν με την Εθνική Άμυνα αλλά στη συνέχεια και για λόγους που δεν αναφέρονται, αντιλήφθηκαν το λάθος τους, λιποτάκτησαν και επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετανιωμένοι. Επίσης ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η πληροφορία δεν σχολιάζεται από την εφημερίδα «Έφτασαν στο Βόλο από τη Θεσσαλονίκη αρκετοί κατώτεροι αξιωματικοί οι οποίοι

⁹⁷⁸ ο.π. 2-9-1916.

⁹⁷⁹ Ο.π 4-9-1916

⁹⁸⁰ Ο.π 5-9-1916

είχαν προσχωρήσει στο στασιαστικό κίνημα αλλά στη συνέχεια μετάνιωσαν γιατί παρέβησαν τον όρκο τους και λιποτάκτησαν⁹⁸¹».

Τρίτο παράδειγμα είναι εκείνο της περιόδου της Μικρασιατικής εκστρατείας, στη διάρκεια της οποίας υπήρξε μια κλιμάκωση των δημοσιευμάτων σχετικά με την πορεία του στρατού σ' αυτή. Στην αρχή ήταν διάχυτος ο ενθουσιασμός και οι προσδοκίες που απέρρεαν από την παρουσία του ελληνικού στρατού στην Μ. Ασία. Η εξέλιξη όμως των επιχειρήσεων και η σταδιακή διάψευση των ελπίδων, οδήγησε σε περιορισμό των δημοσιευμάτων⁹⁸² και ουσιαστικά στην απόκρυψη της πραγματικότητας και την καλλιέργεια ψευδαισθήσεων ως την τελευταία στιγμή στην ελληνική κοινωνία. Τόσο η *Θεσσαλία* όσο και άλλες τοπικές εφημερίδες αποφεύγουν να περιγράψουν την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων στο μικρασιατικό μέτωπο, ιδιαίτερα στον τελευταίο χρόνο της εκστρατείας. Ελάχιστα είναι τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στη στρατιωτική δράση, γιατί δεν ήθελαν να καλλιεργήσουν κλίμα ηττοπάθειας και πανικού στην κοινωνία

Τόσο η ύπαρξη όσο και η έλλειψη δημοσιευμάτων έχει σαν αποτέλεσμα την αποκατάσταση και την ενίσχυση της εμπιστοσύνης του κόσμου στο στράτευμα, και τη διασκέδαση των αμφιβολιών και τον περιορισμό των αμφισβητήσεων σχετικά με την εθνική πολιτική. Αντίθετα, κατέβαλλαν μέγιστες προσπάθειες για να εμφυσήσουν αισθήματα ασφάλειας, εθνικής υπερηφάνειας και εθνικού καθήκοντος στους στρατευμένους, στους υποψηφίους προς στράτευση αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία που στέκεται αρωγός στους στρατευθέντες, σε περιόδους δύσκολες για την έκβαση των εθνικών ζητημάτων.

Η κυκλοφορία των εφημερίδων στην περίοδο που εστιάζει η έρευνα, εξαπλώθηκε με γοργούς ρυθμούς χάρη στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και εξελίχθηκε στο πλέον δημοφιλές μέσο ενημέρωσης. Αυτό, είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργεί και να υποστηρίζει ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές τάσεις και επιρροές. Αυτά για τα οποία έγραφαν οι εφημερίδες, ήταν αυτά που κατά κύριο λόγο αποτελούσαν και θέματα συζήτησης του κόσμου. Ο τύπος είχε πλέον στα χέρια του τη δύναμη να δημιουργεί το απαραίτητο κλίμα, για την διάχυση ιδεολογιών και τα μέσα να πείθει ένα διευρυμένο κοινωνικό σύνολο να τις αποδεκτούν και να τις ενστερνιστούν.

Η καλλιέργεια της ξеноφοβίας μέσα από τα δεινά που υφίστατο ο ελληνοισμός από τους εχθρούς του, το αίσθημα υπεροχής του ελληνικού έθνους σε σχέση με τα γειτονικά έθνη και η συνεχής υπενθύμιση του ιερού προορισμού των Ελλήνων με την προβολή της Μ. Ιδέας, είχε σαν αποτέλεσμα την αποδοχή της επίσημης πολιτικής από την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας.

Η κοινή γνώμη ελάχιστη κριτική και αμφισβήτηση μπορούσε να προβάλλει απέναντι στα γραφόμενα, ακόμα και όταν αυτά έρχονταν σε αντίθεση με την κοινή λογική. Ήταν επομένως αναμενόμενο η προβολή συγκεκριμένων θεμάτων από τον τύπο να δημιουργεί έναν γενικότερο ενδιαφέρον και προβληματισμό στην κοινωνία αλλά και στους φορείς που ασχολούνταν με την άσκηση εξουσίας.

Η προβολή των εθνικών θεμάτων αλλά και των δράσεων που σχετίζονται άμεσα με αυτά, αποτέλεσε για την εξεταζόμενη περίοδο ένα από τα αγαπημένα θέματα των εφημερίδων, και είχε σαν αποτέλεσμα όλη η κοινωνία να τα θεωρεί σημαντικά. Έτσι η συμβολή του τύπου στην εθνική αφύπνιση, και στην συνειδητοποίηση της εθνικής ταυτότητας, υπήρξε αδιαμφισβήτητη.

⁹⁸¹ Ο.π 12-11-1916

⁹⁸² Εφ *Θεσσαλία* 1-1-1922 έως 30-10-1922.

Μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων η εφαρμογή της εθνικής πολιτικής αναδείχτηκε σε ζήτημα πρωτεύουσας σημασίας, και συνδέθηκε άμεσα με την αναγέννηση της χώρας, δημιουργώντας παράλληλα προσδοκίες στο κοινωνικό σύνολο, ότι η επίτευξη της Μ. Ιδέας θα επιφέρει και την βελτίωση της προσωπικής τους κατάστασης. Τα εθνικά θέματα δεν αποτελούσαν πλέον υπόθεση μόνο της κυβέρνησης, αλλά του συνόλου του ελληνικού λαού, και όπως ήταν φυσικό αυτό το διευρυμένο ενδιαφέρον, καθιστούσε τους φορείς άσκησης πολιτικής εξουσίας συχνά δέσμιους της κοινής γνώμης, για τον τρόπο που χειρίζονταν τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής.

Ο βομβαρδισμός του κόσμου με ειδήσεις, απόψεις κριτικές σχετικά με τα εθνικά ζητήματα συνήθως αποτελούσε και τρόπο χειραγώγησης της γνώμης τους γύρω από αυτά, καθώς χρησιμοποιούνταν έντονα ο συναισθηματικός και συχνά παραληρηματικός λόγος και γινόταν άμεσα ή έμμεσα επίκληση στο εθνικό φιλότιμο, και στο χρέος του Έλληνα απέναντι στους προγόνους και στην πατρίδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Στην περίοδο 1880-1922 παρατηρείται μια έκρηξη στην ίδρυση συλλόγων, συνδέσμων, αδελφοτήτων, εταιριών και ενώσεων με φιλανθρωπικό, φιλολογικό, φιλεκπαιδευτικό, φιλόμουσο, θρησκευτικό και εθνικοπατριωτικό χαρακτήρα. Τα επιφανή μέλη της κοινωνίας όπως οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες, οι επιστήμονες, οι καθηγητές, οι δικηγόροι, οι γιατροί, οι δημοσιογράφοι, οι πολιτικοί και οι εύποροι αστοί, διαπνεόμενοι από αισθήματα φιλανθρωπίας, αλτρουισμού και προσφοράς και αντιλαμβανόμενα την αδυναμία του κράτους να ανταπεξέλθει στην ικανοποίηση τέτοιου είδους κοινωνικών αναγκών, προβαίνουν στην οργάνωση συλλογικών δράσεων. Κοινό στοιχείο της συλλογικής οργάνωσης είναι η εθελοντική παροχή υπηρεσίας και η εξεύρεση χρημάτων με τη μέθοδο των δωρεών κυρίως από ιδιώτες ή φορείς .

Η δράση των συλλογικών αυτών οργανώσεων προσανατολιζόταν στη δημιουργία των προϋποθέσεων⁹⁸³ που θα ευαισθητοποιούσαν εθνικά το κοινωνικό σύνολο και θα το μούσαν στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης. Για να επιτευχθεί η Μ. Ίδέα έπρεπε ο ελληνικός κόσμος να δοθεί με την ψυχή του, το πνεύμα και το σώμα στο σκοπό αυτό και η συλλογική δράση αποτελούσε το μοχλό της εθνικής αφύπνισης.

Το 1885 η διάψευση των ελληνικών προσδοκιών για διευρυμένα σύνορα σε βάρος της Οθ. Αυτοκρατορίας, εξέγειρε ποικίλες αντιδράσεις και η κυβέρνηση κατηγορήθηκε για ανικανότητα και προδοσία. Ο «Μακεδονικός Σύλλογος» οργάνωσε συλλαλητήρια⁹⁸⁴ στην Αθήνα εναντίον της παραβίασης της Συνθήκης του Βερολίνου, στα οποία συμμετείχαν Μακεδόνες και άλλοι πολίτες.

Το 1895 είναι και αυτό μια χρονιά πλούσια σε συλλαλητήρια⁹⁸⁵ σχετικά με τα εθνικά θέματα. Η εταιρεία Ελληνισμός έχει ενεργή συμμετοχή σε κάποια από αυτά ενώ τα πιο δυναμικά φαίνεται να οργανώνονται από Ηπειρώτες, Μακεδόνες και Κρήτες με αφορμή σφαγές ελληνικών πληθυσμών από Βουλγάρους στη Μακεδονία.

Παράλληλα, φιλανθρωπικές οργανώσεις όπως ο Ερυθρός Σταυρός⁹⁸⁶ και το Οικονομικόν Σύσσιτιον καταβάλλουν προσπάθεια, για τη συγκέντρωση χρημάτων και την παροχή πρώτων βοηθειών και φαγητού σε στρατιώτες και εθελοντές που βρέθηκαν στην Αθήνα και χάρη στην κρατική αδιαφορία παραμένουν ανέστιοι.

Η εταιρεία Ελληνισμός κάνει έκκληση προς τη Βουλή να μην ξεχνάει το καθήκον της προς το έθνος. Από το Λαό δε, ζητάει να ξυπνήσει, να αντιληφθεί τον

⁹⁸³ Η εφημερίδα *Θεσσαλία* αναδημοσιεύει από την εφ. Αιών την είδηση σχετικά με την έκθεση μνημείων των εθνικών αγώνων. Την πρωτοβουλία είχε ο σύλλογος Παρνασσός και στη συνέχεια την συμμερίσθηκε και η Εθνολογική Εταιρία Ελλάδος. Τα δύο σωματεία από κοινού ανέλαβαν τις δαπάνες και έγιναν οι δέουσες ενέργειες και εργασίες που θα οδηγήσουν το όλο εγχείρημα σε επιτυχία. Εφ *Θεσσαλία* 14-3-1884.

⁹⁸⁴ Εφ. *Παλιγγενεσία* 8-9-1885 και 12-9-1885

⁹⁸⁵ *Η κραυγή* Κ. Μπαρούτας *των Ελλήνων*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 1992, σελ 117.

⁹⁸⁶ Με ειδοποίηση του στην εφ. *Εμπρός*, ο Ερυθρός Σταυρός ανακοινώνει ότι χορηγεί δωρεάν εισιτήρια τροφής μετ' άρτου στους απολυόμενους ή στους έφεδρους στρατιώτες που είναι σε άδεια και στους εθελοντές που διαμένουν προσωρινά στην Αθήνα. Ακολουθεί η διεύθυνση και οι ώρες που χορηγούνται τα εισιτήρια. Εφ *Εμπρός* 25-10-1897.

κίνδυνο που διατρέχει η μικρή και μεγάλη του πατρίδα και να μην αφήσει να τον εξαπατούν. Το Φεβρουάριο του 1906 η Εταιρεία Ελληνισμός, οργάνωσε συλλαλητήριο μπροστά στο Δημαρχείο, διαμαρτυρόμενη προς τη ρουμάνικη κυβέρνηση⁹⁸⁷ για τις διώξεις που είχε εξαπολύσει εναντίον των ελλήνων της Ρουμανίας.

Το 1907 εξακολουθούν να διοργανώνονται συλλαλητήρια με αφορμή τις συνεχιζόμενες αγριότητες των Βουλγάρων εναντίον των ελληνικών πληθυσμών στη Μακεδονία. Σημαντικότερο, ήταν αυτό που έγινε στις 14-10-1907 στους στύλους του Ολυμπίου Διός και διοργανώθηκε από τους μακεδόνες φοιτητές του Πανεπιστημίου.

Στα συλλαλητήρια αυτά υπάρχει έντονη συναισθηματική φόρτιση, μεγάλη συμμετοχή του κόσμου και παρουσία πολιτικών, καθηγητών πανεπιστημίου και δημοσιογράφων που με τη ρητορική τους δεινότητα ενισχύουν την εθνική αφύπνιση των πολιτών. Παράλληλα κάποιοι σύλλογοι εθνοπατριωτικού περιεχομένου προβαίνουν σε συμβολικές πράξεις και τελετουργικά όπως είναι τα πολιτικά μνημόσυνα.⁹⁸⁸

Στη περίοδο 1912-13 έχουμε και πάλι πλήθος συλλαλητηρίων που σκοπό έχουν να προβάλλουν τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου από τους Τούρκους⁹⁸⁹ στην αρχή και τους Βουλγάρους στη συνέχεια, με αφορμή την πολιτική της Βουλγαρίας σε βάρος των ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών που ζούσαν στην Μακεδονία. Την Κυριακή 26-8-1912, πραγματοποιήθηκε μεγάλο πατριωτικό συλλαλητήριο⁹⁹⁰ στους Στύλους, στο οποίο παραβρέθηκαν 50.000 κόσμος, για να διαδηλώσουν υπέρ των εθνικών δικαιών και κατά της τρομοκρατίας σε βάρος των Ελλήνων της Οθ. Αυτοκρατορίας. Το συλλαλητήριο χαρακτηρίστηκε Πανελλήνιο καθώς έλαβαν μέρος σ' αυτό όλα τα σωματεία της Ελλάδας και των Αλύτρωτων περιοχών.

Η περίοδος από το 1914 μέχρι το 1922 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πιο μεστή εθνικών διεκδικήσεων στην ιστορία του νεώτερου ελληνικού κράτους και η συλλογική δράση από εδώ και στο εξής αναλαμβάνει νέες πρωτοβουλίες, πέρα από τη διοργάνωση συλλαλητηρίων⁹⁹¹. Η συλλογική δράση με το φιλανθρωπικό έργο που

⁹⁸⁷ Κ.Μπαρούτας, σελ 142.

⁹⁸⁸ Εφ. *Εμπρός* 29-5-1907.

⁹⁸⁹ Το συλλαλητήριο που διοργανώθηκε από τα Πατριωτικά σωματεία είχε σκοπό την υπεράσπιση του κινδυνεύοντος ελληνισμού στην Ήπειρο και τη Μακεδονία από τους Αλβανούς. Συμμετείχαν η Κρητική Αδελφότητα, οι Συντεχνίες, ο σύλλογος Ροδίων, ο πολιτικός σύλλογος Εθνική Άμυνα, ο Παμμακεδονικός Σύλλογος, τα σωματεία και οι σύνδεσμοι του Πειραιά. ο.π. 24 και 25-8-1912.

⁹⁹⁰ ο.π. 26-8-1912

⁹⁹¹ Στις 29-7-1915 τα Συνδικάτα οργάνωσαν πάνδημο συλλαλητήριο στο Σύνταγμα για την Μακεδονία. Μίλησαν ο φοιτητής Λιβιεράτος και ο συνδικαλιστής Πιερράκος, κατόπιν εγκρίθηκε ψήφισμα. Κ.Μπαρούτας, σελ 161.

Στις 14-8-1916 διοργανώθηκε πάλλαϊκό συλλαλητήριο στην Αθήνα εναντίον της εισβολής των Βουλγάρων στη Μακεδονία. ο.π. σελ 164.

Στις 17-3-1919 έγινε στην Αθήνα συλλαλητήριο Βορειοηπειρωτών και Μικρασιατών στην Ομόνοια με ομιλητές τους Ευαγγελίδη καθηγητή πανεπιστημίου, Σαραντίδη και Βασιλάκη βουλευτή Μυτιλήνης, και Παπαρηγοριάδη. Ακούστηκαν τα συνθήματα: Ζήτω η Ένωσις, Ζήτω ο Ελ.Βενιζέλος, Ζήτω η Μεγάλη Ελλάς. Εγκρίθηκε ψήφισμα και ακολούθησε πορεία για να το επιδώσουν στις πρεσβείες των συμμαχικών Δυνάμεων. Στο συλλαλητήριο πήραν μέρος και πολλοί Αρμένιοι.

Το συλλαλητήριο των Ηπειρωτών έγινε στην πλατεία του Δημοτικού Θεάτρου, με ομιλητές τον βουλευτή Τρικάλων κ.Μαλιόπουλο και τον Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Βασίλειο. Εγκρίθηκε ψήφισμα. ο.π σελ 174.

αναλαμβάνει, θα προσφέρει κάποια ανακούφιση στους δεινοπαθούντες. Ειδικά στην περίοδο του Διχασμού, όταν οι αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις, ενώ προσπαθούν να πείσουν ότι ενεργούν έτσι για τη σωτηρία του έθνους, ξεχνούν ότι πρέπει να φροντίσουν τις οικογένειες των στρατευμένων, των επιστράτων, των ανήμπορων. Το έργο των περισσότερων πατριωτών-φιλάνθρωπων τώρα στρέφεται στη συγκέντρωση χρημάτων με εράνους ή διοργάνωση εκδηλώσεων, όπως συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις για τη διάθεση των εσόδων στη σύσταση συσσιτίων.

Οι δύσκολες συνθήκες που αντιμετωπίζει η χώρα φαίνεται να δημιουργούν την ανάγκη για την ίδρυση νέων συλλόγων, όπως ο Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων, ο Εθνικός Σύλλογος⁹⁹², ο οποίος σύμφωνα με δημοσίευμα⁹⁹³ συστάθηκε «υπέρ των αναξιοπαθόντων Αθηναίων. Παράλληλα συνεχίζουν να προσφέρουν έργο παλιοί σύλλογοι, όπως ο Παρνασσός, το Λύκειο Ελληνίδων⁹⁹⁴, ο Ερυθρός Σταυρός, ο Λευκός Σταυρός, το Οικονομικόν Σύσσιτιον, οι σύλλογοι Κρητών, Μακεδόνων, Ηπειρωτών και πλήθος άλλοι. Ο Πατριωτικός Σύλλογος αποδείχτηκε ένας από τους πιο δραστήριους της περιόδου και γι' αυτό του οφείλουμε ειδική μνεία, συλλέγοντας στοιχεία για τη δράση του από τα δημοσιεύματα της εποχής.

Το *Εμπρός*⁹⁹⁵, συστήνει τον σύλλογο στο αναγνωστικό κοινό στα τέλη Φεβρουαρίου του 1915. Στη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, ο σύλλογος ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα για τη συλλογή χρημάτων και οργάνωση συσσιτίων προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της πείνας που μάστιζε του κατοίκους της πρωτεύουσας, εξαιτίας του αποκλεισμού που είχαν επιβάλλει οι Σύμμαχοι. Εκτός από τα παραπάνω, ο Σύνδεσμος είχε αναπτύξει πρόγραμμα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής, αναπληρώνοντας το κενό της κυβερνητικής παρουσίας στον τομέα αυτό. Στόχος του προγράμματος ήταν να βοηθηθούν οι αμόρφωτες ελληνίδες και να εκπαιδευθούν σε θέματα οικοκυρικής, υγιεινής και ανατροφής παιδιών ώστε να συμβάλλουν θετικά στην πρόοδο της οικογένειας και της χώρας τους κατ' επέκταση.

Στις 2-5-1919 γίνονται διαδηλώσεις για την απελευθέρωση της Σμύρνης. Ο κόσμος ήταν στους δρόμους κρατώντας σημαίες και τραγουδώντας πατριωτικά άσματα για την κατάληψη της Σμύρνης. ο.π σελ 175.

⁹⁹² Σε δημοσίευμα ο Εθνικός Σύλλογος απευθύνεται στον ελληνικό λαό και καταδικάζει το κίνημα του Βενιζέλου, τον οποίο χαρακτηρίζει εξωμότη, αρνησιπάτριδα και επίορκο. Οι χαρακτηρισμοί ισχύουν και για όσους τον ακολουθούν. Τον κατηγορεί επειδή διαίρεσε την Ελλάδα, προκάλεσε την επέμβαση των συμμάχων οι οποίοι με τον αποκλεισμό της Κωνσταντινικής Ελλάδας, έχουν προκαλέσει δυστυχία στο λαό, και έχουν καταλάβει την εδαφική κυριαρχία της χώρας. Τέλος προσπαθεί να υμνήσει το μεγαλείο του ελληνικού λαού που δεν παρασύρθηκε από την αντεθνική πολιτική του Βενιζέλου και έμεινε πιστός στα εθνικά συμφέροντα της πατρίδας. Εφ. *Σκριπ*, 18-9-1916.

⁹⁹³ ο.π. 30-12-1915

⁹⁹⁴ Η Καλλιρόη Παρρέν ίδρυσε το 1911 το Λύκειο Ελληνίδων, που έγινε ένα ανώτερο πνευματικό, καλλιτεχνικό, ανθρωπιστικό, γυναικείο κέντρο. Πάνω σ' αυτό στήριξε μια καθαρά εθνική προσπάθεια, θέλοντας να ανυψώσει το φρόνημα και τα αισθήματα των Ελληνίδων και να συμβάλλει στην ανάπτυξη του τόπου γενικότερα. Δ. Τσιλιβίδης, *Λύκειο Ελληνίδων παράρτημα Βόλου*, έκδοση του Λυκείου Ελληνίδων Βόλου, Βόλος 2002.

Σύμφωνα με δημοσίευμα αρκετοί απέστειλαν χρήματα στο τμήμα των Δεσποινίδων του Λυκείου των Ελληνίδων, για να διατεθούν στα ορφανά του πολέμου. Μέχρι σήμερα μοιράστηκαν σε πολλά παιδιά φορεματάκια, ποδιές, και διάφορα άλλα αντικείμενα καθώς και το κερί της Ανάστασης. Εφ. *Σκριπ* 20-3-1915.

⁹⁹⁵ Εφ *Εμπρός* 27-3-1915

Το έργο των συλλόγων προβάλλεται με επιμέλεια μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων ώστε να προκαλέσει το ενδιαφέρον της ευρύτερης κοινωνίας. Σε πολλές περιπτώσεις, οι σύλλογοι με δημοσιεύσεις τους, αναλύουν τις κρίσιμες περιστάσεις τις οποίες διέρχεται σήμερα ο ελληνισμός, παρουσιάζουν το έργο τους και κάνουν έκκληση στα φιλόθρονα και τα πατριωτικά αισθήματα των συμπατριωτών τους, ώστε να τους ενισχύσουν οικονομικά. Η συμμετοχή προσώπων της βασιλικής οικογένειας, εκπροσώπων της εκκλησίας, πολιτικών, δημοσιογράφων και γενικότερα επιφανών ελλήνων και ελληνίδων μεγαλώνει το κύρος των συλλόγων στην αντίληψη της κοινωνίας η οποία σπεύδει με προθυμία να συνδράμει το έργο τους.

Αυτό που επιτυγχάνουν οι σύλλογοι είναι η επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και συσπείρωσης σε περιόδους που η χώρα αντιμετωπίζει προβλήματα οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής φύσεως. Με την άσκηση του Φιλανθρωπικού τους έργου αμβλύνουν τις κοινωνικές διαφορές φέρνοντας πιο κοντά τους ευεργέτες με τους ευεργετούμενους και προωθούν την κοινωνική αλληλεγγύη, καθώς εμπλέκουν ένα διευρυμένο σύνολο της κοινωνίας σ' αυτή την προσπάθεια.

Η εθνοπατριωτική τους δράση από την άλλη έχει ως αποτέλεσμα να προχωρήσει το έργο της εθνικής αφύπνισης και να εμποτιστεί η κοινωνία στην ιδεολογία του εθνικισμού. Καθώς οι εθνικές διεκδικήσεις δεν αμφισβητούνται από τους συλλόγους αυτούς, είναι φυσικό όσοι εμπλέκονται στη δράση τους ή ανήκουν στη σφαίρα επιρροής τους να γίνονται αποδέκτες των ιδεολογικών τους θέσεων. Σύμφωνα με όσα έχω αναφέρει παραπάνω, αποδεικνύεται ότι η συλλογική δράση αποτελεί φορέα της εθνικής ιδεολογίας και συμβάλλει στην διάχυσή της σε διευρυμένες κοινωνικές ομάδες.

Η συμβολή της συλλογικής δράσης στην ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας στο Βόλο

Μετά την απελευθέρωση, η πόλη του Βόλου παρουσίαζε μια έντονη αναγεννητική διάθεση που εκδηλωνόταν σε κάθε πτυχή των δραστηριοτήτων και των λειτουργιών της. Κοινές παράμετροι στο σύνολο σχεδόν των δράσεων που κυριαρχούν είναι αφενός η αποφασιστικότητα, που επιδεικνύουν οι πρωτοπόρες δυνάμεις της πόλης, να εισέλθουν σε μια εκσυγχρονιστική τροχιά και αφετέρου, να δημιουργήσουν το πολιτισμικό προφίλ της νέας πόλης, που θα είναι απαλλαγμένο από το οθωμανικό παρελθόν της.

Μέσα από το πρίσμα αυτό ερμηνεύεται η μεγάλη ανάπτυξη της συλλογικής δράσης που παρατηρείται στο Βόλο στην περίοδο 1881-1922. Η ιδιωτική πρωτοβουλία στήριζε με την ίδρυση συλλόγων, σωματείων, εταιρειών και ιδρυμάτων την άσκηση φιλανθρωπικού πολιτιστικού και εθνοπατριωτικού έργου, καλύπτοντας το κενό που δημιουργούσε η αδυναμία του κράτους να ανταπεξέλθει ικανοποιητικά στους τομείς αυτούς. Οι κοσμοπολίτικες εμπειρίες πολλών από τα δραστήρια μέλη της κοινωνίας της πόλης, τους στρέφουν προς την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά αναλογία με αυτό που συνέβαινε στις ευρωπαϊκές πόλεις, στα κέντρα διασποράς του ελληνισμού αλλά και στην Αθήνα⁹⁹⁶.

⁹⁹⁶ Διάφοροι σύλλογοι, φιλολογικοί, εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί και εκπολιτιστικοί, είχαν ιδρυθεί κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τόσο στο ελεύθερο κράτος όσο και στις αλύτρωτες περιοχές του ελληνισμού και σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, με σκοπούς παρεμφερείς δηλαδή την ανόρθωση του πνευματικού επιπέδου και την τόνωση της ελληνικής συνείδησης των κατοίκων με την

Οι βολιώτες προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αποφύγουν τον χαρακτηρισμό του επαρχιώτη, διεκδικώντας για την πόλη τους και τον εαυτό τους αυτό των νεωτεριστών. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που οι εκπρόσωποι της βολιώτικης πρωτοπορίας πρωτοστάτησαν στην οργάνωση κοινωφελών συλλογικών δράσεων φιλανθρωπικού, πολιτιστικού, επιμορφωτικού και πατριωτικού χαρακτήρα. Καθώς το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας δεν διακρινόταν για την πνευματική ή την πολιτιστική του καλλιέργεια ιδρύονται σύλλογοι, που εκτός των άλλων έχουν σκοπό την μόρφωση του κοινωνικού συνόλου και την πρόοδο της πόλης.

Η πνευματική καλλιέργεια θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό της πόλης αλλά και για την πνευματική ανάταση των ανθρώπων, που θα τους οδηγήσει στην συνειδητοποίηση του ρόλου που έχουν να επιτελέσουν ως μέλη του κοινωνικού συνόλου. Επιπλέον, η πνευματική καλλιέργεια και η αντίληψη του κοινωνικού τους ρόλου, θα τους βοηθήσει να αποκτήσουν συνείδηση της εθνικής τους ταυτότητας και να αναλάβουν τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την αντίληψη αυτή. Όταν επιτευχθεί ο στόχος της εθνικής συνειδητοποίησης οι Έλληνες θα είναι έτοιμοι να αναλάβουν ενεργό ρόλο στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης.

Το 1884 ιδρύεται η Φιλελεήμων Αδελφότης, με σκοπούς φιλανθρωπικούς. Είναι η πρώτη αγαθοεργός οργάνωση με βασικό δημιούργημα το πρώτο υποτυπώδες νοσοκομείο της πόλης⁹⁹⁷, το 1892 η Φιλοπρόοδος Εταιρεία, η Φιλόπτωχος Αδελφότης το 1894, η οποία εξέδιδε το δεκαπενθήμερο περιοδικό «η Ομόνοια», ο Γυμναστικός Σύλλογος το 1896, η Σχολή Απόρων Παίδων το 1897, το 1901 καταγράφεται στον οδηγό Βόλου η ύπαρξη Ηπειρωτικού συλλόγου, και την ίδια χρονιά ιδρύεται η Μουσική Εταιρεία Βόλου⁹⁹⁸. Το 1905 ιδρύεται η Μακεδονική Αδελφότης, ενώ η δράση του Θρακικού πατριωτικού συλλόγου παρουσιάζεται με άρθρο στην *Θεσσαλία*⁹⁹⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια άλλη είδηση επίσης δημοσιευμένη στην ίδια εφημερίδα σχετικά με την ίδρυση συλλόγου από τους Θεσσαλούς που ήταν εγκατεστημένοι στο Λόουελ Μάας των Η.Π.Α με σκοπό μεταξύ των άλλων την αρωγή του Μακεδονικού αγώνα. «Οι Θεσσαλοί του Λόουελ Μάας των Η.Π.Α καθώς πληθαίνουν καθημερινά, αποφάσισαν να ιδρύσουν σύλλογο με την επωνυμία: Ρήγας Φερραίος. Ο σκοπός του συλλόγου είναι εθνικός, προς αρωγή των εθνικών αναγκών και του ιερού αγώνα στη Μακεδονία αλλά και αλληλοβοηθητικός για την περίθαλψη των αδύνατων μελών του¹⁰⁰⁰».

Το 1907 κάνει την εμφάνισή του ο θρησκευτικόφιλολογικός σύλλογος «Οι Τρεις Ιεράρχαι» ο οποίος παραμένει ενεργός μέχρι σήμερα και το 1908 η εταιρεία

ίδρυση βιβλιοθηκών και σχολείων, τη διεξαγωγή διαλέξεων και με διάφορα άλλα μέσα. Αννίτα Πρασσά, η Φιλοπρόοδος Εταιρεία, ένας πολιτιστικός σύλλογος στο Βόλο (1892-1893), *Ανάτυπο από τον ΙΑ' τόμο του Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1995, σελ 444 -45.

⁹⁹⁷ Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Ιστορικό Αρχείο ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989, τόμος Α', σελ 48.

⁹⁹⁸ Η Μουσική Εταιρεία, δημιούργημα του Δ. Σαράτση και του Β. Περβανά, το 1908 είχε πρόεδρο τον επιχειρηματία και ευεργέτη Αλ. Αθανασάκη και κατά κάποιο τρόπο θεωρούνταν μικρό παράρτημα του Ωδείου Αθηνών. Η υποστήριξη του Δήμου και της κοινωνίας στην Εταιρεία θεωρούνταν προϋπόθεση για να καταστεί ο Βόλος εφάμιλλος της πρωτεύουσας από καλλιτεχνική και μουσική άποψη. Στις δραστηριότητες της εντασσόταν και η εκμάθηση μουσικής στις νεαρές Βολιώτισσες με δύο δρασμάς το μήνα. Γ.Κοντομήτρος, *η πόλι της γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, 2010, σελ 19.

⁹⁹⁹ Εφ. *Θεσσαλία* 22-7-1906

¹⁰⁰⁰ Ο.π 29-12-1906

Ελληνισμός, δημιουργεί παράρτημά της στο Βόλο ενώ από δημοσίευμα της εφημερίδας Ο Εργάτης τον ίδιο χρόνο, πληροφορούμαστε την ύπαρξη της Εν Χριστώ Αδελφότητας των Κυριών. Από το βιβλίο ψηφισμάτων του δήμου Βόλου, πληροφορούμαστε την ύπαρξη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1904 του Μακεδονικού Ασύλου, το 1909, του Σκοπευτικού Συλλόγου το 1912 και του Σώματος Προσκόπων Βόλου το 1916 και βλέπουμε επίσης ότι η δημοτική αρχή, επιχορηγεί τα παραπάνω για να ενισχύσει τη λειτουργία τους¹⁰⁰¹.

Για το διάστημα 1909 – 1913 δεν εντοπίστηκαν κατά την έρευνα στοιχεία για τη λειτουργία νέων συλλόγων –με εξαίρεση τον Σκοπευτικό Σύλλογο και τον Πολιτικό Σύνδεσμο - καθώς το πρωτοδικείο Βόλου δεν διαθέτει αρχεία για την περίοδο αυτή. Για τον Σκοπευτικό Σύλλογο, ελάχιστα στοιχεία έφερε στην επιφάνεια η έρευνα και όλα προέρχονται από ανταποκρίσεις στην αθηναϊκή εφημερίδα *Σκριπ*, γεγονός που ερμηνεύεται από την πεποίθηση του ανταποκριτή ότι τα έργα του σκοπευτικού συλλόγου Βόλου είναι άξια δημοσίευσης προς ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού της πρωτεύουσας. Φαίνεται ότι η προσπάθεια ίδρυσης σκοπευτηρίου στο Βόλο, εντάσσεται σε μια γενικότερη προσπάθεια ανά τις ελληνικές επαρχίες, στις οποίες η θεσσαλική πόλη καταλαμβάνει την πρωτιά αφού παίρνει πολύ γρήγορα την απόφαση για την ίδρυσή του. Η προσπάθεια που καταβάλλεται προς αυτό το σκοπό είναι σημαντική, αφού όπως μας πληροφορεί σχετικό δημοσίευμα έρχεται στην πόλη από την Λαμία ο ταγματάρχης Παπαρόδος για να δώσει διάλεξη σχετικά με την ανάγκη ίδρυσης σκοπευτηρίου¹⁰⁰².

Αρκετούς μήνες αργότερα άλλο δημοσίευμα πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για την προσπάθεια του συλλόγου να συγκεντρώσει χρήματα, μέσα από την οργάνωση θεατρικών παραστάσεων, τα οποία θα διατεθούν για την ίδρυση σκοπευτηρίου, ενώ σύντομα θα γίνονταν και τα εγκαίνια θεμελίωσής του, στα οποία θα προσκαλούνταν υψηλά πρόσωπα, όπως ο Διάδοχος και ο Πρωθυπουργός.. Επρόκειτο μάλιστα να λειτουργήσει και σκοπευτήριο βραχείας βολής σε πρόχειρες εγκαταστάσεις κοντά στην παραλία. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, οι πολίτες προσέρχονται αθρόα να εγγραφούν στο σύλλογο, ενισχύοντάς τον οικονομικά¹⁰⁰³. Τέλος, από ένα δημοσίευμα στις σελίδες του αθηναϊκού *Σκριπ* γίνεται γνωστό και στην πρωτεύουσα ότι έφτασε η ώρα της εγκαίνιας του σκοπευτηρίου για το οποίο εργάστηκαν σκληρά οι πρωτεργάτες του Συλλόγου¹⁰⁰⁴. Κρίνοντας από τα φειδωλά στοιχεία που προέκυψαν, είναι δύσκολο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, γιαυτό είναι φρονιμότερο να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις. Οι σύλλογοι αυτοί δεν ιδρύονται αποκλειστικά για την αναψυχή των μελών τους, προσφέροντας τους μια ιδιαίτερη απασχόληση, αλλά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που πιθανόν συνδέεται με την υλοποίηση της εθνικής πολιτικής. έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι υπάρχει προσανατολισμός για την ίδρυσή τους σε πολλές επαρχιακές πόλεις. Επίσης είναι πιθανόν η ίδρυσή τους, να συνδέεται με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο από τον οποίο δεν απέχει πολύ χρονικά και με μια γενικότερη τάση προς υιοθέτηση στρατιωτικών προτύπων και μοτίβων στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Ίσως έτσι να εξηγείται και η συμβολή στρατιωτικών παραγόντων στην προσπάθεια ίδρυσης

¹⁰⁰¹ Βιβλίο ψηφισμάτων, ψήφισμα 18 στις 23-1-1904, ψήφισμα 126 στις 21-10-1909, ψήφισμα 55 στις 5-9-1912, και ψήφισμα 117 στις 13-12-1916

¹⁰⁰² Εφ. *Σκριπ* 23-1-1910

¹⁰⁰³ Ο.π 3-9-1011.

¹⁰⁰⁴ Ο.π 15-1-1912

σκοπευτικών συλλόγων. Ίσως το θέμα απασχολήσει μελλοντικούς ερευνητές που θα μπορέσουν να δώσουν μια ολοκληρωμένη περιγραφή των σκοπών και της λειτουργίας τους.

Ο Πολιτικός Ανορθωτικός Σύνδεσμος Βόλου που εμφανίστηκε στο Βόλο το 1909 ήταν άμεσα συνδεδεμένος με το κίνημα στο Γουδί και είχε στενή σχέση με το Στρατιωτικό Σύνδεσμο στην Αθήνα, στον οποίο κατά κάποιο τρόπο αναφερόταν. Ο σύλλογος αυτός συνέβαλλε στην οργάνωση συλλαλητηρίων στο Βόλο με μεγάλη συμμετοχή, ώστε οι διεκδικήσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου να τύχουν ευρείας αποδοχής και υποστήριξης, ενώ με τη δράση του κατάφερε να κάμψει την αντίσταση που προέβαλλαν οι τοπικοί κομματάρχες απέναντι στις πρωτοβουλίες του συλλόγου. Η παρουσία του στο Βόλο δεν περνάει απαρατήρητη από τον Αθηναϊκό τύπο στον οποίο εντοπίζουμε τα παρακάτω δημοσιεύματα :Από ιδιαίτερο τηλεγράφημα στο Εμπρός με τίτλο: Η αγωνία εν Βόλω δια την κατάστασιν. περιγράφεται η αγωνία των Βολιωτών για την κατάσταση στην Αθήνα. Ο Πολιτικός Σύνδεσμος Βόλου έστειλε στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, τηλεγράφημα σύμφωνα με το οποίο επέκρινε τη στάση των ντόπιων βουλευτών που προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν τη διοργάνωση συλλαλητηρίου υπό του Στρατιωτικού Συνδέσμου και συνιστούσε η επανάσταση να τραβήξει το δρόμο της¹⁰⁰⁵. Επίσης, σε προγενέστερο δημοσίευμα με τίτλο : «Το σημερινόν συλλαλητήριον εις τον Βόλον» γίνεται γνωστό ότι, «το συλλαλητήριον του Πολιτικού Συνδέσμου εις την πλατείαν των στρατώνων προμηνύεται πάνδημον και μεγαλοπρεπές. Κατά την ώρα του συλλαλητηρίου τα καταστήματα θα κλείσουν..... Διενεμήθησαν εκκλήσεις εις τον λαόν ίνα συμμετάσχη εις αυτό. Η αντίδρασις των κομμάτων κατεπνίγη τελείως¹⁰⁰⁶»

Πάντως στο επόμενο διάστημα η δράση των συλλόγων γενικά ατονεί λόγω των εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η χώρα από το 1909 με το κίνημα στο Γουδί και την πολιτική ανατροπή που το ακολούθησε, αλλά και στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Από το 1914 μέχρι και το 1922 στο πρωτοδικείο Βόλου καταγράφεται η ίδρυση των παρακάτω συλλόγων : Φιλάρχαιος Θεσσαλική Εταιρεία , Γυμναστικός Σύλλογος Βόλου και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Θετταλομαγνησίας στις 16-12-1914, Σύνδεσμος Μικρασιατών Προσφύγων το 1916, Θρακικός Σύλλογος και Λαϊκή περιθάλψη Βόλου «ο Τραυματίας Πολέμου» το 1918, Σύλλογος Φιλελευθέρων Βόλου το 1919, Κρητική αδελφότης και Φιλανθρωπικός Σύλλογος Βόλου το 1920, Φιλανθρωπική αδελφότης Ηπειρωτών το 1921, Ενοριακός Φιλανθρωπικός Σύλλογος «οι Αγ. Ανάργυροι» και Λαϊκός πολιτικός Σύλλογος «ο Ρήγας Φεραίος» το 1922. Από το αρχείο του Δ. Σαράτση πληροφορούμαστε επίσης ότι ο ίδιος υπήρξε ιδρυτικό μέλος του συλλόγου «η Προστασία των Παιδιών» το 1917 και το 1920 συνέβαλλε στη σύσταση παραρτήματος του Λυκείου Ελληνίδων στο Βόλο.

Η ίδρυση παραρτήματος του Ελληνισμού και του Λυκείου Ελληνίδων στο Βόλο¹⁰⁰⁷, όπως και σε άλλες πόλεις, που ήδη λειτουργούσαν στην Αθήνα. αλλά και η

¹⁰⁰⁵ Εφ Εμπρός 10-12-1909.

¹⁰⁰⁶ ο.π. 13-9-1909.

¹⁰⁰⁷ Σε δημοσίευμα της εφ. Σκριπ διαβάζουμε ότι με απόφαση του κεντρικού συμβουλίου της εταιρείας του Ελληνισμού καταρτίστηκε η σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου του τμήματος Βόλου. Εφ. Σκριπ 6-6-1908.

συνεργασία που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα σε συλλόγους της πόλης και αρκετούς αθηναϊκούς όπως το σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, τον Παρνασσό κ.α, δείχνει ότι υπήρχε επικοινωνία ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια και στον τομέα της συλλογικής δράσης. Μάλιστα η επαρχία ακολουθούσε σε γενικές γραμμές τις τάσεις που αναπτύσσονταν στην πρωτεύουσα, γιατί υπήρχαν σε κάθε περίπτωση τα άτομα που επιθυμούσαν η πόλη τους να θεωρείται σύγχρονη, να μην υπολείπεται σημαντικά του κέντρου και για το σκοπό αυτό ανέπτυσαν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Στο Βόλο, η προσπάθεια ίδρυσης συλλόγων και σωματείων χαιρετιζόταν από τον τοπικό τύπο και τις αρχές του τόπου γενικότερα με ευνοϊκά σχόλια και θεωρούνταν θετική εξέλιξη για την πρόοδο και την λειτουργία της κοινωνίας.

Οι περισσότεροι από τους συλλόγους αυτούς δεν είχαν μεγάλη διάρκεια ζωής παρά τον αρχικό ενθουσιασμό, προφανώς γιατί το κοινό στο οποίο απευθύνονταν δεν ήταν έτοιμο να στηρίξει τέτοιες πρωτοβουλίες, ούτε επιθυμούσε να αναλάβει τις οικονομικές υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη συμμετοχή του. Έτσι ο ενθουσιασμός των ιδρυτικών μελών εξανεμιζόταν, και αναστελλόταν η δράση των συλλόγων. Διαφορετική είναι η περίπτωση των πατριωτικών συλλόγων- που δημιουργήθηκαν στην πόλη κυρίως από έλληνες του αλυτρωτισμού¹⁰⁰⁸ που διέμεναν σ' αυτή και σκοπό είχαν να αποτελέσουν πυρήνα συσπείρωσης των συμπατριωτών τους, την προβολή των αλυτρωτικών τους αιτήματων μέσα από διάφορες εκδηλώσεις¹⁰⁰⁹, και να κερδίσουν την υποστήριξη του βολιώτικου κοινού και των αρχών της πόλης σ' αυτά- και των ιδρυμάτων που συστάθηκαν για να αντιμετωπίσουν αντικειμενικές ανάγκες των αδυνάτων της πόλης σε περιόδους πολεμικής εμπλοκής της χώρας. Εξαιρετική αποτελεί ο θρησκευτικοφιλολογικός σύλλογος «Οι Τρεις Ιεράρχαι» που αναδείχθηκε στον μακροβιότερο σύλλογο της πόλης, καθώς από την ίδρυσή του το 1907 συνεχίζει αδιάκοπα την παρουσία του μέχρι σήμερα. Η δράση του ήταν ποικίλλη με κύριο σημείο αναφοράς την οργάνωση Βιβλιοθήκης και Αναγνωστηρίου και αποσκοπούσε στην «πνευματικήν ανάπτυξιν και την ηθικοθρησκευτικήν μόρφωσιν του λαού και την εν ημέραις αργίας καισχόλης ψυχωφελή ενασχόλησιν¹⁰¹⁰». Κατά την ίδρυση του συλλόγου των Τριών Ιεραρχών, ο πρόεδρος του συλλόγου αρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Ζάχος, κατάφερε να συνενώσει τους διάφορους συλλόγους και τα σωματεία που λειτουργούσαν στην πόλη τότε, σε μια κοινή προσπάθεια: την οργάνωση της

Στις 19-4-1920 ψηφίζεται στο Βόλο το καταστατικό του Λυκείου Ελληνίδων ύστερα από απόφαση μιας γυναικείας ομάδας που αποφάσισαν να συγκροτήσουν το Λύκειο Ελληνίδων Βόλου σαν παράρτημα του κεντρικού των Αθηνών. Δ. Τσιλιβίδης, σελ 21-22.

¹⁰⁰⁸ Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις της εν Βόλω Φιλανθρωπικής αδελφότητας των Ηπειρωτών, του Μακεδονικού Ασύλου και της Κρητικής αδελφότητας. Στο καταστατικό της τελευταίας διαβάζουμε ότι σκοπός της ήταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της ιδιαίτερας αυτών πατρίδος Κρήτης, η ανάπτυξη σχέσεων και γνωριμίας μεταξύ των μελών, η επικοινωνία αυτής με τους απανταχού Κρήτες, η αμοιβαία μεταξύ των μελών ηθική υποστήριξη κ. λ. π

¹⁰⁰⁹ Οι Μακεδόνες σε συνεργασία με τις αρχές της πόλης διοργάνωσαν συλλαλητήριο εναντίον της παραβίασης της συνθήκης του Βερολίνου. Εφ. *Παλιγγενεσία* 16-9-1885
Στις 21 Ιουλίου διοργανώνεται στο Βόλο μεγάλο συλλαλητήριο για το Μακεδονικό με πρωτοβουλία των Μακεδόνων Βόλου. Μίλησε ο Μακεδόνας δικηγόρος Λαναράς, ο δικηγόρος Τριανταφυλλίδης και ο γνωστός επαναστάτης του 1878 δικηγόρος Πολίτης. Εφ. *Ακρόπολις* 22-7-1896

¹⁰¹⁰ Θρησκευτικοφιλολογικός Σύλλογος, *Οι τρεις Ιεράρχαι, 100χρονια (1907-2007)*, Βόλος 2007, σελ 26-27.

Βιβλιοθήκης του Συλλόγου και του αναγνωστηρίου της. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο εν λόγω σύλλογος να αναδειχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους συλλόγους της πόλης και στον μακροβιότερο. Οι εκδηλώσεις του αποτελούσαν σπουδαίο γεγονός για την πόλη και τις παρακολουθούσαν μαζί με τον κόσμο και οι επίσημες αρχές, βουλευτές, νομάρχης, δήμαρχος, αστυνομικές και εκπαιδευτικές αρχές κ.λ.π

Ιδρυτικά μέλη των συλλόγων αυτών είναι συνήθως επιφανή μέλη της κοινωνίας, όπως επιστήμονες, λόγιοι, διανοούμενοι, ιερείς, πολιτικοί, επαγγελματίες, επιχειρηματίες και κάποιες από τις συζύγους των παραπάνω. Γενικά ήταν άτομα που λόγω της κουλτούρας τους, θεωρούσαν τη συλλογικότητα απαραίτητη προϋπόθεση για την λειτουργία του κοινωνικού ιστού. Διαπνέονταν από έναν ενθουσιασμό και έτρεφαν μεγάλες προσδοκίες για το μέλλον της κοινωνίας τους και επιθυμούσαν να συμβάλλουν στο σχεδιασμό του.

Ένα χαρακτηριστικό αυτών των προσώπων, είναι ότι τα ίδια πρωτοστατούν στην ίδρυση διαφόρων συλλόγων και επιδεικνύουν μια ανεξάντλητη αγάπη για την ενασχόληση με τα κοινά. Διαμορφώνοντας την άποψη ότι για τα δεινά του κόσμου και της χώρας, υπαίτια ήταν η άγνοια και η αμάθεια, προσανατόλισαν τη λειτουργία πολλών από τους συλλόγους αυτούς στη διδασκαλία και στη διαφώτιση του κοινού σχετικά με θέματα ιστορικά, κοινωνιολογικά, εθνικά¹⁰¹¹ δικονομικά, ιατρικά, πολιτιστικά¹⁰¹² και άλλα. Η επιμόρφωση του κοινού θεωρήθηκε συχνά πανάκεια για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η βολιώτικη κοινωνία, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της ένταξης της πόλης στο ελληνικό κράτος. Όσοι ίδρυσαν συλλόγους ή είχαν ενεργή δράση σ' αυτούς, απολάμβαναν μια διαρκή κοινωνική προβολή και καταξίωση λόγω της συχνής παρουσίας τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες, επετειακές τελετές και γενικά κάθε δραστηριότητα που τους έφερνε σε επαφή με το κοινό. Ήταν άτομα ευρείας αποδοχής και κατά κάποιο τρόπο αποτελούσαν μαζί με τους πολιτικούς, και τους ιερείς, τους υψηλούς προσκεκλημένους κάθε εκδήλωσης. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι αρκετοί

¹⁰¹¹ Ο σύλλογος «Τρεις Ιεράρχαι» διοργάνωνε διαλέξεις γύρω από τα εθνικά θέματα. Παραθέτουμε μερικές από αυτές: ομιλία του Κ. Τσιούλκα στις 17-10-1907 με θέμα «Περί της αυθιγενείας απάντων των Μακεδόνων από της διγλωσσίας αυτών», του Κ. Σούτη στις 21.10.1907, με θέμα «Περί της ελληνικής Ψυχής» (το ακροατήριο πολυπληθέστατον κατακλύσαν προς της αιθούσης και το πεζοδρόμιον. Παρέστη και η Α. Σεβασμιότης ο επίσκοπος Δημητριάδος, ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος και πλείστοι επιστήμονες και διδάσκαλοι και αρκετά κυρία), Γ. Γεωργιάδη στις 2-11-1908 «Περί της Παιδείας στους αρχαίους και νεώτερους Έλληνες», Δ. Κούρτοβικ 30-1-1908 «Περί της δράσεως των Τριών Ιεραρχών από θρησκευτικής και εθνικής απόψεως», Ν.Δημητριάδη 8-3-1908 «Μακεδόνες και Βούλγαροι δια μέσου των αιώνων», Ν.Παπαδήμου 1-11-1909 «Περί του μέλλοντος του Ελληνικού Έθνους κατά τας Αγίας Γραφάς», Σ. Περισιάδη 14-12-1909 «Απαγγελία εθνικών ποιημάτων του», Σ.Λαζαρίδη 29- 11-1909 «Περί γάμου και οικογενείας εν σχέσει προς την ανατροφήν των παιδιών από κοινωνική και εθνική άποψη», Ν.Ανδρέου 17-4-1911 «Περί των ελληνικών γραμμάτων και χριστιανισμού από απόψεως ιστορικής», και στις 6-11-1911 «Περί σοφιστών στους αρχαίους και νεώτερους και πόση βλάβη έγινε από τη διδασκαλία τους στην κοινωνία», Χ.Σαχίνη 25-3-1912 «Περί εθνικού εγωισμού», Σπ.Ζαχαρόπουλου 13-5-1912 «Περί κοινωνικής και ηθικής καταστάσεως του έθνους μας και της βελτιώσεως αυτής δια της μορφώσεως του ατόμου», Κ.Καμπά 14-12-1914 «Περί της Μ.Ασίας από απόψεως ιστορικής και γεωγραφικής» (η ομιλία συνοδεύτηκε από δύο ποιήματα που απάγγειλε ο Κ. Αντύπας), Γ.Σούτη 18-1-1915 «Οι Έλληνες υπό τον Τουρκικό ζυγό», Ν.Γεωργιάδη 5-4-1915 «Περί της δράσεως δυο συγχρόνων ηρώων μας Παπακυριαζή και Βελισσαρίου» κ.α. ο.π. σελ 52,53, 60-63

¹⁰¹² Σύμφωνα με άρθρο της *Θεσσαλίας* θα δινόταν στις 11-5-1908 στην αίθουσα της Μουσικής Εταιρείας διάλεξη από τον Ν. Γεωργιάδη, σχετικά με τα έργα του Μενάνδρου που βρέθηκαν την προηγούμενη χρονιά στην Αλεξάνδρεια, ενώ ταυτόχρονα θα παρουσιαζόταν από τον γνωστό ηθοποιό Π. Λαζαρίδη, το έργο του Μενάνδρου η Σκηνή. Ανάλογη εκδήλωση είχε πραγματοποιηθεί προηγουμένως στην Αθήνα από το σύλλογο Παρνασσός. Εφ. *Θεσσαλία* 10-5-1908

χρησιμοποίησαν τη μακρόχρονη παρουσία τους σε συλλόγους για να ακολουθήσουν στη συνέχεια πολιτική καριέρα.

Η δράση των συλλόγων είχε χαρακτήρα φιλανθρωπικό, επιμορφωτικό, πολιτιστικό και πατριωτικό ενώ, σαν εξαίρεση στον κανόνα, κάποιοι αναπτύσσουν και πολιτική δράση, αν και κάτι τέτοιο δεν περιγράφεται στο καταστατικό τους, όπως συνέβει με το σύλλογο των Τριών Ιεραρχών, η πολιτική δράση του οποίου απασχόλησε τη δημοτική αρχή Βόλου, όταν έγινε γνωστό το περιεχόμενο μιας επιστολής που είχε αποδέκτες τους κ. κ Σακελλαρίδη και Ανδρέου, δημοτικούς συμβούλους και τον υπουργό εθνικής οικονομίας Κ. Σπυρίδη. Σύμφωνα με αυτή καταγγέλλεται ο πρόεδρος και το προεδρείο του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου, ότι μεταβάλλουν το οίκημά τους σε κέντρο του αναρχικού συλλόγου των επιστράτων. Διεξάγουν παράνομες εκλογές και στις διαδικασίες αυτές συμμετέχει και ο αρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Ζάχος, ο οποίος έκανε αναθεματιστική προπαγάνδα με διαλέξεις και φυλλάδια. Το δημοτικό συμβούλιο εξέδωσε τότε ψήφισμα στο οποίο αποφασίζεται η υποβολή του σχετικού πρακτικού στο νομάρχη Λάρισας με αίτημα την διάλυση του Συλλόγου¹⁰¹³. Η υπόθεση δεν φαίνεται να έχει συνέχεια όπως προκύπτει από το βιβλίο πρακτικών και ψηφισμάτων του Δήμου Βόλου, ο δε σύλλογος δεν διαλύθηκε αλλά συνεχίζει αδιάλειπτα την λειτουργία του μέχρι σήμερα.

Τα μαθήματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής δράσης και παραδίδονται στους περισσότερους από τους συλλόγους καθώς επιθυμούν να καταπολεμήσουν τον αναλφαβητισμό που αποτελεί μάλιστα για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Έτσι η Φιλόπτωχος αδελφότητα μαζί με το Δήμο Παγασών στηρίζει οικονομικά τη λειτουργία της σχολής Άπορων Παιδιών. Εκεί κάθε απόγευμα, συγκεντρώνονται εκατό περίπου παιδιά που διδάσκονται από τρεις δασκάλους ανάγνωση, γραφή και λογιστική. Η Φιλοπρόοδος Εταιρεία οργανώνει επίσης μαθήματα και από τα κείμενα όσων μαθημάτων δημοσιεύτηκαν φαίνεται ότι η προσπάθεια της Εταιρείας ήταν σημαντική και αποδοτική σε σχέση με την εποχή, αφού οι άποροι κάτοικοι του Βόλου δεν είχαν άλλες δυνατότητες και ευκαιρίες επιμόρφωσης¹⁰¹⁴.

Ο σύλλογος «Οι Τρεις Ιεράρχες» από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του το 1907, έδωσε μεγάλη βαρύτητα στη μόρφωση του κοινού και στην εν γένει παιδεία του. Ένα μόλις μήνα μετά την επίσημη ίδρυσή του άρχισε τα εβδομαδιαία εσπερινά μαθήματα της Λαϊκής σχολής, με δασκάλους που αφιλοκερδώς προσφέρθηκαν για το σκοπό αυτό. Το Δ.Σ μερίμνησε και για την προμήθεια νέων βιβλίων και περιοδικών, και απευθύνθηκε σε διευθυντές περιοδικών, σε εκδοτικούς οίκους, σε συγγραφείς, στο Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων του ομογενή Μαρασλή, στην εταιρεία Ελληνισμός, στο σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και στο σύλλογο Παρνασσός, προκειμένου να τους προμηθεύσουν δωρεάν βιβλία και περιοδικά¹⁰¹⁵. Ο σύλλογος «Η Προστασία Παιδιών» ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1916 με σκοπό να εκπαιδεύσει τα παιδιά που σταμάτησαν να φοιτούν στο Δημοτικό, ή εκείνα που δεν φοίτησαν καθόλου και συγχρόνως να τους δώσει χρηστό ήθος και γενναίο και πατριωτικό φρόνημα¹⁰¹⁶.

¹⁰¹³ Βιβλίο Ψηφισμάτων, Ψήφισμα 48, 17-4-1919

¹⁰¹⁴ Α. Πρασσά, σελ 447.

¹⁰¹⁵ Θρησκευτικοφιλολογικός σύλλογος, σελ 35-36

¹⁰¹⁶ Αρχείο Σαράτση, τ. Β' σελ 132

Μετά την ίδρυση του παραρτήματος του Λυκείου Ελληνίδων στο Βόλο το 1920 ξεκίνησαν και τα μαθήματα για τις άπορες μαθήτριες. Εκτός από τα μαθήματα κοπτικής ραπτικής που θα τους παραδίδονταν, το συμβούλιο του λυκείου αποφάσισε να προσλάβει έναν ντόπιο μορφωμένο ιερέα, για να διδάσκει κάθε Σάββατο τα ιερά και να αναπτύσσει το Ιερό Ευαγγέλιο της επόμενης Κυριακής στις μαθήτριες. Επίσης αποφάσισε την πρόσληψη δασκάλας ελληνικών, με την υποχρέωση να διδάσκει στα κορίτσια δύο ώρες κάθε μέρα. Στο Λύκειο, οι άπορες μαθήτριες γευμάτιζαν κάθε μέρα με έξοδα του Λυκείου¹⁰¹⁷.

Εκτός από τα μαθήματα, τις διαλέξεις, και έκδοση βιβλίων, η συλλογική δράση διοργάνωνε τελετές για τον εορτασμό εθνικών επετείων, στις οποίες πρωτοστατούσε ο σύλλογος «Τρεις Ιεράρχαι», καταφέροντας να προσελκύσει στις εκδηλώσεις του το ενδιαφέρον των Βολιωτών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο βιβλίο που εξέδωσε ο ίδιος ο Σύλλογος «Και στον τομέα αυτό ο σύλλογος των Τριών Ιεραρχών αποδεικνύεται ιδιαίτερα δραστήριος και αποτελεσματικός αφού καταφέρνει οι επετειακές του εκδηλώσεις να προσελκύουν το ενδιαφέρον του Βολιώτικου κοινού. Η γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου γιορταζόταν με ξεχωριστή μεγαλοπρέπεια από το σύλλογο. Η αίθουσα στολιζόταν κατάλληλα, ο πανηγυρικός της ημέρας εκφωνούνταν από εξέχον πρόσωπο, γινόταν απαγγελία ποιημάτων από μαθητές, ψάλλονταν πατριωτικά τραγούδια, στέφονταν η προτομή κάποιου εθνομάρτυρα με κατάλληλη προσφώνηση του προέδρου και η Μανδολινάτα του Βόλου έπαιζε πατριωτικούς ύμνους¹⁰¹⁸». Επίσης, διάφοροι σύλλογοι διοργάνωναν ή συμμετείχαν στην οργάνωση μνημοσύνων στη μνήμη πεσόντων στον εθνικό βωμό. Σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφ. *Πατρίς* του Βόλου, το Δ.Σ της Φιλοπροόδου Εταιρείας τίμησε τη μνήμη των πεσόντων κατά τη μάχη της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1878 στο Σαρακηνό Μακρυνίτσας. Στο μνημόσυνο που τελέστηκε στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Νικολάου, δόθηκε η δέουσα επισημότητα, χοροστάτησε ο μητροπολίτης Δημητριάδος, συμμετείχαν πάσαι αι αρχαί της πόλεως και πλήθος άμετρον, οι μαθητές του Α δημοτικού σχολείου Αρένων έψαλλαν εθνικά άσματα υπό τη διεύθυνση των δασκάλων τους, ενώ στο τέλος ο Αντώνιος Καρτάλης εκφώνησε πανηγυρικό¹⁰¹⁹.

Συχνά βλέπουμε να διοργανώνουν τελετές σε ρόλο πολιτικών μνημοσύνων συμβολικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα «Ο σύλλογος των Τριών Ιεραρχών» που οργάνωσε διάλεξη στις 29-5-1911 με θέμα «Περί του ιδιωτικού βίου του Κ. Παλαιολόγου εξ ανεκδότην χειρογράφων», από τον Τρ. Ευαγγελίδη καθηγητή. «Η διάλεξη αυτή αποτέλεσε πολιτικό μνημόσυνο του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Συνοδεύτηκε δε από τα εξής άσματα των χορών αμοφτέρων των Ελληνικών σχολείων της πόλεως.: «Προσευχή προς τον Θεό, προς την Σημαία, Ύμνος προς το Όπλο, στο νέο μας κανόνι, προς την Σημαία, Πόθος Ελληνόπαιδα, Η λαφίνα, Ήσυχα – ήσυχα, Εθνικός Ύμνος¹⁰²⁰» και εράνων για την οικονομική ενίσχυση¹⁰²¹ φυλακισμένων, ασθενών, των οικογενειών των πολεμιστών, και

¹⁰¹⁷ Δ. Τσιλιβίδης, σελ 22-23

¹⁰¹⁸ Θρησκευτικοφιλογολικός σύλλογος, σελ 38-39.

¹⁰¹⁹ Α. Πρασά, σελ 447

¹⁰²⁰ Θρησκευτικοφιλογολικός σύλλογος, σελ 60.

¹⁰²¹ Το φιλανθρωπικό έργο της Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών περιγράφεται και εξάρεται από την εφ. *Ο Κήρυκας* 28-12-1908. Γ.Κοντομήτρος, σελ 336.

αναλάμβαναν την οργάνωση των συσσιτίων¹⁰²² για τους άπορους και τις οικογένειες των επιστράτων στις δύσκολες περιόδους της πολεμικής εμπλοκής της χώρας σε απελευθερωτικούς αγώνες.

Οι περισσότεροι από αυτούς, συνδυάζουν σχεδόν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά καθώς οργανώνουν διαλέξεις γύρω από διάφορα θέματα επιστημονικού, κοινωνικού και εθνικού ενδιαφέροντος, συγκεντρώνουν χρήματα από συνδρομές, δωρεές, επιχορηγήσεις του Δήμου, διοργάνωση εράνων και άλλες δραστηριότητες και με τα χρήματα αυτά ενισχύουν άπορους συμπολίτες τους ή στηρίζουν οικονομικά τις οικογένειες στρατιωτών που πλήττονται από την ανέχεια σε περίοδο πολέμου.

Επιπλέον συμμετέχουν ενεργά στη διοργάνωση επετειακών εκδηλώσεων εθνικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος σε συνεργασία με την δημοτική αρχή αλλά και ο κάθε σύλλογος χωριστά στη δική του στέγη. Οι τελετές αυτές γίνονται μεγαλοπρεπέστερες με την παρουσία επιφανών πολιτών, πολιτικών, ιερέων και μαθητών – οι τελευταίοι δεν λείπουν από καμία σχεδόν εκδήλωση αφού τα σχολεία προσκαλούνται να παρευρεθούν και ανταποκρίνονται άμεσα στις προσκλήσεις-. Η παρουσία των δασκάλων και των μαθητών σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις θεωρείται απαραίτητη από εθνικοπαιδαγωγικής απόψεως γιατί δηλώνεται έτσι η ηθική υποστήριξη από τη μαθητιάσα νεολαία σε εθνικοθρησκευτικά προσανατολισμένες δράσεις, και ταυτόχρονα μέσα από τη συμμετοχή τους, επιτυγχάνεται η συνειδητοποίηση της εθνικής τους ταυτότητας και το ιερό καθήκον των νέων προς τη μητέρα πατρίδα. Επίσης η παρουσία και η ενεργός συμμετοχή της Μαντολινάτας και της Φιλαρμονικής, δημιουργεί μεγάλη συγκίνηση στο κοινό που τις παρακολουθεί.

Το κίνητρο για την ανάπτυξη των συγκεκριμένων δράσεων στην πόλη του Βόλου, ήταν η πεποίθηση που επικρατούσε μεταξύ των πλέον δραστήριων μελών μιας ανερχόμενης αστικής τάξης, ότι η πόλη του Βόλου υστερεί ή παραμένει αποκλεισμένη από πνευματικές, πολιτιστικές, πατριωτικές αλλά και πολιτικές δραστηριότητες ανάλογες με αυτές που έβρισκε κάποιος στην Αθήνα την ίδια εποχή.

Η επιθυμία τους να δημιουργήσουν το υπόβαθρο για την πνευματική ανάπτυξη της πόλης συμβάδιζε με την νεωτερική αντίληψη της αστικής τάξης στην Ευρώπη σύμφωνα με την οποία η μόρφωση των πολιτών και η ομογενοποίηση του κοινωνικού συνόλου ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για την πρόοδο της κοινωνίας και του κράτους. Το φιλανθρωπικό έργο αλλά και η κοινωνική αλληλεγγύη που προβάλλονταν μέσα από πολλούς συλλόγους, είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργούνται και σχέσεις εξάρτησης με τους ευεργετημένους.

Η συσπείρωση των πολιτών γύρω από πυρήνες συλλογικής δράσης, βοήθησε στην επίτευξη ομοιογενών συνόλων και η συμμετοχή πολλών από αυτών σε διάφορους πυρήνες συλλογικής δράσης λειτούργησε, σύμφωνα με την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, σαν μέσο εξάπλωσης της ομοιογένειας σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και ενέπλεξε μέσα από συγκεκριμένες δραστηριότητες ένα διευρυμένο κοινωνικό σύνολο.

Θεωρώντας δεδομένη την πίστη των πολιτικά και κοινωνικά ενεργών Βολιωτών στο Έθνος και στις επιταγές που απορρέουν από τον ενστερνισμό της Μ. Ιδέας σχετικά με την εθνική ολοκλήρωση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η

¹⁰²² Όταν το Σεπτέμβριο του 1922 αρχίζουν να καταφτάνουν στην πόλη του Βόλου με πλοία χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, η κοινωνία του Βόλου με επικεφαλής το Δήμο Παγασών κινητοποιείται για την περίθαλψή τους. Στο έργο αυτό συμμετέχουν και οι Φιλανθρωπικοί σύλλογοι που συγκεντρώνουν χρήματα, ρούχα και οργανώνουν συσσίτια για να βοηθήσουν τους αλύτρωτους αδελφούς.

συλλογική δράση αποσκοπούσε εκτός των άλλων και στην εθνική αφύπνιση του κοινωνικού συνόλου, ώστε όλοι οι πολίτες να αποκτήσουν συναίσθηση του χρέους τους προς το έθνος και την πατρίδα.

Το έργο της συλλογικής δράσης υποστηρίζεται και ενθαρρύνεται από τα έντυπα μέσα, που παρουσιάζουν συχνά με αναλυτική λεπτομέρεια το περιεχόμενό του¹⁰²³. Το αποτέλεσμα είναι η προβολή του σε ένα διευρυμένο κοινό, που επηρεάζεται και εμπλέκεται τελικά σ' αυτό. Μέσα από λανθάνουσες αλλά συστηματικές μεθόδους, ο εθνικισμός κατακτά σταδιακά το κοινωνικό σύνολο και αναδεικνύεται σε κυρίαρχη ιδεολογία του αστικού εκσυγχρονισμού που συντελείται στην πόλη του Βόλου. Οι άνθρωποι που συμμετέχουν, από όποιο κοινωνικό στρώμα και αν προέρχονται, θα γίνουν ενθουσιώδεις υποστηρικτές της και δεν θα διστάσουν να θυσιάσουν όχι μόνο την ευημερία τους αλλά και την ζωή τους στο βωμό μιας εθνικής προτεραιότητας.

Η συμβολή της συλλογικής δράσης στην διάχυση της επίσημης ιδεολογίας και πολιτικής, μπορεί να θεωρηθεί αδιαμφισβήτητη, και η αποτελεσματικότητά της έγκειται στο ζήλο των μελών της που προσφέρουν σε εθελοντική βάση. Μέσα από την έκφραση της φιλανθρωπίας και της επιθυμίας για εθνική, πνευματική και ηθική ανάπτυξη που την χαρακτηρίζουν δημιουργούνται συνθήκες κοινωνικής συνοχής που ενισχύονται με τη συσπείρωση των ατόμων γύρω από κοινούς στόχους.

¹⁰²³ Στο άρθρο Υπέρ της Μακεδονίας επαινείται η πρωτοβουλία της Φιλοπάχου Αδελφότητας να συνεισφέρει οικονομικά στον πατριωτικό έρανο που διοργάνωσε το περιοδικό Εστία της Αθήνας. Εφημερίδα *Ο Βόλος* 25-11-1895 σελ 592.

Στην εφ. *Θεσσαλία* περιγράφεται η προσπάθεια του Λυκείου Ελληνίδων το 1922 που με διάφορες δραστηριότητες προσπαθεί να βοηθήσει τους στρατιώτες που υπηρετούν στο μέτωπο αλλά και τους πρόσφυγες που φτάνουν από τη Μ. Ασία. Εφ. *Θεσσαλία* 21-9-1922.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ομάδες που συνέθεσαν την κοινωνική φυσιογνωμία της πόλης ήταν ετερόκλητες και προσδιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη διαδικασία αστικού μετασχηματισμού, στην οποία είχε υπεισέλθει ο Βόλος πριν την ένωσή του με την Ελλάδα, ενώ στην μετά την ένωση εποχή ακολούθησε εντονότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Η οικονομία της πόλης δεν είχε μονοσήμαντο προσανατολισμό αλλά οι δραστηριότητές της αναφέρονταν στην εμπορευματική μεταπρατική δραστηριότητα, στη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και σε προσόδους που προέρχονταν από την εκμετάλλευση έγγειας ιδιοκτησίας.

Η αστική τάξη των μεγαλοϊδιοκτητών, εμπόρων και βιομηχάνων αργότερα, είχε έντονη παρουσία στην πόλη αλλά δεν αποτελούσε την πλειοψηφία, η οποία ανήκε στους επιστήμονες, μικρομεσαίους επιχειρηματίες, τεχνίτες και υπαλλήλους, κληρικούς, δημοσιογράφους, καλλιτέχνες και στους οποίους θα προστεθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι, όταν οι υπηρεσίες της κρατικής διοίκησης θα αναπτυχθούν πλήρως στην πόλη. Επίσης υπάρχει και ένα μέρος του πληθυσμού που φαίνεται να αποτελεί ξεχωριστή κοινωνική ομάδα και αποτελείται από το εργατικό δυναμικό που απασχολείται στη βιομηχανία, στον αγροτοκτηνοτροφικό τομέα, στην υπηρεσία των σπιτιών και σε άλλες μισθωτές εργασίες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγάλος αριθμός μαθητριών αλλά και εργαζόμενων γυναικών στην κοινωνία του Βόλου, που φανερώνει ενισχυμένο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κοριτσιών, γεγονός που οφείλεται στην επίδραση που ασκούσαν τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα στους κοσμοπολίτες κατοίκους της πόλης και υποστηρίζει την άποψη ότι η πόλη βρισκόταν σε στενή επικοινωνία τόσο με την ελληνική πρωτεύουσα όσο με τον ευρωπαϊκό χώρο. Ήδη στην Ευρώπη αυξάνονται η γυναικεία εκπαίδευση και εργασία με ταχείς ρυθμούς, χάρη στην αύξηση της κοινωνικής κινητικότητας, της εξελικτικής πορείας των αστικών στρωμάτων, της σταδιακής ανάπτυξης των αστικών κέντρων και του γυναικείου κινήματος και η πόλη του Βόλου είναι πρόθυμη να ασπαστεί τη νεωτερικότητα.

Η συνύπαρξη όλων αυτών των ομάδων σε μια κοινωνία, διαμόρφωσε όπως και στις άλλες πόλεις, το δικό της μοντέλο προσαρμογής και λειτουργίας, στο οποίο εμπεριέχονται η κοινωνική αντιπαλότητα, οι ιδεολογικές και οικονομικές αντιθέσεις που εκφράζονταν με την πρόκληση ταραχών μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας. Όμως η εκδήλωση διαφόρων αντιπαραθέσεων μέχρι και την πρώτη δεκαετία τουλάχιστον του 20^{ου} αιώνα δε στέκεται ικανή να διχάσει την κοινωνία και να αφυπνίσει την ταξική συνείδηση των μελών της. Σύμφωνα με τις καταγραφές της παρούσας έρευνας, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} οι κοινωνικές ομάδες δεν έχουν φτάσει ακόμα στη διαπίστωση της ταξικής τους διαφορετικότητας καθώς η αντίληψη της ταξικής διαστρωμάτωσης, ήταν χαμηλή ως ανύπαρκτη. Η άποψη αυτή ταιριάζει με τη θέση που επιθυμούσε να διατηρήσει το επίσημο ελληνικό κράτος, περί αταξικής κοινωνίας. Εξαίρεση αποτελεί η δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα κατά την οποία παρατηρείται μια ριζοσπαστικοποίηση των εργατών και αγροτών, προκειμένου να διεκδικήσουν εργασιακά δικαιώματα. Οι αγώνες που δίνονται από τη μεριά τους για να τα αποκτήσουν, με απεργίες, συγκρούσεις με το στρατό, διαδηλώσεις και συλλαλητήρια, βοηθούν ένα ποσοστό να συνειδητοποιήσει την ταξική του ταυτότητα και να την αποδεχθεί. Το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού και αγροτικού πληθυσμού ωστόσο θα παραμείνει προσηλωμένο στις παραδοσιακές αξίες της εθνικής πολιτικής που συντηρούνταν ολόκληρες δεκαετίες πάνω σ' ένα ευάλωτο κοινοβουλευτικό σύστημα.

Παράλληλα η εμφάνιση μιας ασυγκράτητης αστικής τάξης, δημιουργεί νέα δεδομένα κάνοντας επιτακτική την ανάγκη για κάθε είδους μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό της χώρας, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση σε σύγχρονες δομές και ρόλους, ικανούς να εκφράσουν τις δυναμικές των ανερχόμενων κοινωνικών ομάδων. Και στην περίπτωση αυτή οι νέες κοινωνικές ομάδες δεν έχουν σαφή αντίληψη της ταξικής τους ταυτότητας, ούτε είναι διακριτά τα όρια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Αντίθετα οι ελληνικές κοινωνικές ομάδες, επηρεάζονται βαθιά από τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα, τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής τους, την εμπλοκή της χώρας σε πολεμικές συρράξεις, αποκτώντας σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό και έκφραση και συσπειρώνονται γύρω από τα κέντρα παραγωγής πολιτικής και ιδεολογίας. Στο Βόλο, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα οι κυρίαρχες τάσεις της εποχής είναι η παραδοσιακή -συντηρητική και η εκσυγχρονιστική – προοδευτική που εκφράζονται από τα αντίστοιχα πολιτικά κόμματα και σε τοπικό επίπεδο.

Η προέλευση των υποστηρικτών των τάσεων αυτών δεν έχει σαφή ταξικό προσδιορισμό, καθώς η κοινωνική κινητικότητα όπως και η αντίστοιχη ιδεολογική, δημιουργεί συχνά ανακατατάξεις και καθιστά τα όρια προέλευσής τους ρευστά και ασαφή. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε τους αστούς να αυτοπροσδιορίζονται ως εκσυγχρονιστές χωρίς όμως στην ουσία να υποστηρίζουν τη μετάβαση σε πραγματικό εκσυγχρονισμό ενώ όσοι ανήκουν στην πλατιά ομάδα των ελεύθερων επαγγελματιών, των δημοσίων υπαλλήλων, και στα λαϊκότερα στρώματα γενικότερα χαρακτηρίζονται από πιο παραδοσιακές και στην ουσία τους συντηρητικές αντιλήψεις και στάσεις. Τέλος, τα εργατικά στρώματα είναι περισσότερο ανοικτά σε ιδεολογικά ρεύματα όπως του αναρχισμού και του σοσιαλισμού που κάνουν δειλά την εμφάνισή τους πριν το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η παραπάνω διαπίστωση δεν αποκλείει το γεγονός η κάθε ιδεολογική τάση να αντλεί υποστηρικτές από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και στρώματα.

Η κοινωνία του Βόλου παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον γιατί πολύ νωρίς σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα διαμορφώνεται σε σκηνή έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και κοινωνικού προβληματισμού, μεταξύ των ομάδων που την συνθέτουν. Η ίδρυση του πρώτου ελληνικού εργατικού κέντρου στο Βόλο το 1908, η λειτουργία του Παρθεναγωγείου το 1908 σε συνάρτηση με τα αθεϊκά το 1911, και οι απεργίες των εργατών ιδίως στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ενισχύουν την παραπάνω θέση.

Πως είναι λοιπόν δυνατόν αυτό το ετερόκλητο μωσαϊκό να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση μιας ιδεολογίας που ενώ χαρακτηρίζεται νεωτερική βασίζεται στην παράδοση και η ομοιογένεια του πληθυσμού αποτελεί προαπαιτούμενο; η απάντηση βρίσκεται αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια αλλά εδώ θα κάνουμε μια συνοπτική ανακεφαλαίωση.

Ο Βόλος από την προσάρτηση του στο ελληνικό κράτος ξεκίνησε τη διαδικασία της διοικητικής του ενσωμάτωσης, με την ανάπτυξη των διοικητικών υπηρεσιών αλλά και των υποδομών του, καθώς έπρεπε να εκσυγχρονιστούν οι δομές, της μέχρι πρότινος οθωμανικής επικράτειας. Ο εκσυγχρονισμός ήταν απαραίτητος όχι μόνο για τη λειτουργία της πόλης, αλλά και για την άμεση επικοινωνία με την κεντρική διοίκηση, ώστε να υπάρξει μια πλατφόρμα άσκησης της κεντρικής πολιτικής και εξουσίας, πάνω στην οποία θα κατοχυρωνόταν η εθνική κυριαρχία του ελληνικού κράτους.

Η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών υποδομών στη Θεσσαλία συνέβαλλε όχι μόνο στην οικονομική ενοποίηση του εθνικού χώρου αλλά και στη

διοικητική ενοποίηση και επικοινωνία. Το κέντρο και η περιφέρεια έρχονται πιο κοντά και γίνεται εντονότερη η αλληλεπίδραση σε πολιτικό, ιδεολογικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Δημιουργούνται λοιπόν οι συνθήκες για την ομογενοποίηση του πληθυσμού και την εθνική του συγκρότηση.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων υποκίνησε την διαδικασία για τον αστικό εκσυγχρονισμό που προϋπέθετε μια νεωτερική αντίληψη, τόσο από τους εργοδότες όσο και από τους εργαζόμενους στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και της διαχείρισης των οικονομικών πόρων. Η στροφή προς τη μεταποίηση και οι επενδύσεις σε σύγχρονο τεχνικό εξοπλισμό δημιούργησε την ανάγκη για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, γεγονός που του επέτρεπε θεωρητικά τουλάχιστον να μπορεί να μετακινείται όχι μόνο από εργασία σε εργασία αλλά και από τόπο σε τόπο, αποκόπτοντας το από την προγονική βάση και εισάγοντας το στους ρυθμούς μιας εντονότερης και χρονικά ευθύγραμμης ζωής.

Οι σχέσεις εξάρτησης που δημιουργήθηκαν μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων αλλά και οι ιδεολογικές ζυμώσεις που παρατηρήθηκαν στο χώρο αυτό, διαμόρφωσαν σταδιακά τις προϋποθέσεις για την επικράτηση διαφοροποιημένων ταξικών ταυτοτήτων που αποδέχονταν όμως στην πλειοψηφία τους το εθνικό και πολιτικό πλαίσιο και το υπηρετούσαν..

Η λειτουργία των τοπικών πολιτικών και αυτοδιοικητικών αρχών βρίσκονταν σε άμεση σχέση με την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους και συνέβαλαν στην επικράτηση μιας ενιαίας εθνικής πολιτικής μέσα από κανάλια αλληλεπίδρασης. Ακολουθώντας σε γενικές γραμμές, συγκεκριμένες πρακτικές η πολιτική και δημοτική αρχή κατάφερε να συσπειρώσει το κοινωνικό σύνολο, καθορίζοντας με τον τρόπο αυτό τις ιδεολογικές του τοποθετήσεις και προσδιορίζοντας το ρόλο και τη στάση του σε σχέση με τις ενέργειες της επίσημης διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια ο ρόλος της πολιτικής και της δημοτικής εξουσίας ήταν, μεταξύ άλλων, να διαμορφώσει οπαδούς, που ακολουθούσαν τα παραγγέλματα των πολιτικών γυμναστών με τυφλή εμπιστοσύνη.

Η θρησκεία και η ελληνική Εκκλησία που την εκπροσωπεί, θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της υπόστασης του ελληνικού κράτους, καθώς η ιδιότητα του ελληνορθόδοξου αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Στις Νέες Χώρες ειδικά όπως συμβαίνει με την επαρχία του Βόλου ήταν ισχυρή η αντίληψη της σύμπλευσης πολιτικής και θρησκευτικής αρχής στο κοινωνικό σύνολο, αφού κατά τα χρόνια της τουρκικής κατοχής η εκκλησία ήταν ο πλέον αναγνωρισμένος θεματοφύλακας των οσίων και ιερών του έθνους.

Ήταν επομένως αναμενόμενο η Εκκλησία στα πλαίσια της νεοελληνικής οργάνωσης του κράτους, να διατηρήσει την εξουσία της και να την ενισχύσει. Η δύναμη της εκκλησίας να κινητοποιεί και να ελέγχει τους πιστούς, μέσω της θρησκευτικής διαδικασίας, θα αποδειχθεί εξαιρετικά αποτελεσματική και στη διαμόρφωση ενός ομογενοποιημένου συνόλου το οποίο αποδέχεται τη διαδικασία και τους όρους της καθοδήγησης της.

Η εξάπλωση και η γενίκευση της εκπαίδευσης δημιούργησε ένα κοινό μορφωτικό επίπεδο για όσους την ακολουθούσαν. Η καθιέρωση του ενιαίου βιβλίου και της επίσημης ελληνικής γλώσσας, η οργάνωση των σπουδών των δασκάλων και των καθηγητών κάτω από την κρατική επιτήρηση, η μετάβαση από τον κλασικό στον επαγγελματικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης και τέλος ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος, αποτέλεσαν τους παράγοντες που ευνόησαν την ομογενοποίηση του εκπαιδευτικού κόσμου, με αποτέλεσμα να εμπεδωθούν καλύτερα σ' αυτόν οι επιταγές της κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους.

Η κυκλοφορία των εφημερίδων εξαπλώθηκε με γοργούς ρυθμούς χάρη στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και εξελίχθηκε στο πλέον δημοφιλές μέσο ενημέρωσης. Τα έντυπα μέσα, σταδιακά κατοχυρώθηκαν στη συλλογική αντίληψη σαν οι επίσημοι φορείς πληροφόρησης. Από την στιγμή που το μέσο έγινε σημαντικό εξίσου σημαντική αποδείχτηκε και η είδηση. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργεί και να υποστηρίζει ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές τάσεις και επιρροές. Αυτά για τα οποία έγραφαν οι εφημερίδες, ήταν αυτά που κατά κύριο λόγο αποτελούσαν και θέματα συζήτησης του κόσμου.

Ο τύπος είχε πλέον στα χέρια του τη δύναμη να δημιουργεί το απαραίτητο κλίμα για την διάχυση ιδεολογιών και τα μέσα να πείθει ένα διευρυμένο κοινωνικό σύνολο να τις αποδεχτούν. Στην εργασία αυτή παρατίθενται αρκετά άρθρα αυτούσια, αποσκοπώντας όχι μόνο στην παρουσίαση της είδησης αλλά πολύ περισσότερο στη μεταφορά του κλίματος που αυτή δημιουργούσε, φροντίζοντας με συνέπεια να επικαλείται τα συναισθήματα σε βάρος της κριτικής σκέψης των αναγνωστών της. Μέσω του τύπου, οι επιταγές της επίσημης πολιτείας έφταναν μέσα στα σπίτια των ανθρώπων, και η επίσημη ιδεολογία διαχέονταν σ' ένα διαρκώς διευρυμένο σύνολο που ασυνείδητα την αναμασούσε. Η κοινή γνώμη ελάχιστη κριτική και αμφισβήτηση μπορούσε να προβάλλει απέναντι στα γραφόμενα, ακόμα και όταν αυτά έρχονταν σε αντίθεση με την κοινή λογική.

Η ανάπτυξη της συλλογικής δράσης πολιτισμικού, φιλανθρωπικού και πατριωτικού χαρακτήρα, συνδέεται άμεσα με την αποφασιστικότητα που επιδεικνύουν οι πρωτοπόρες δυνάμεις της πόλης να διαμορφώσουν την πολιτισμική ταυτότητα της νέας πόλης σύμφωνα με τα πρότυπα που κυριαρχούν στα ευρωπαϊκά κέντρα και την Αθήνα, αλλά κυρίως απαλλαγμένη από τις οθωμανικές της καταβολές. Η ιδιωτική πρωτοβουλία στήριζε με την ίδρυση συλλόγων, σωματείων, εταιρειών και ιδρυμάτων, την άσκηση φιλανθρωπικού, πολιτιστικού και εθνικοπατριωτικού έργου καλύπτοντας το κενό που δημιουργούσε η αδυναμία του κράτους να ανταπεξέλθει ικανοποιητικά στους τομείς αυτούς.

Παράλληλα δημιουργούσε ένα σύστημα κοινωνικής δικτύωσης με την εξύφανση σχέσεων μεταξύ των μελών των συλλόγων και τους πυρήνες κοινωνικής συσπείρωσης, στους οποίους αμβλυνόταν οι αντιθέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Οι σχέσεις εξάρτησης που αναπτύσσονταν μέσα από το έργο της συλλογικής δράσης, προωθούσαν την κοινωνική αλληλεγγύη, διέδρυναν το κοινωνικό σύνολο που εμπλέκονταν στη διαδικασία, και δημιουργούσαν διαύλους επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων καταλήγοντας τελικά να περιορίζουν την ιδεολογική κυρίως ανομοιογένεια.

Η ύπαρξη των παραπάνω παραμέτρων αποτελεί ικανή και αναγκαία προϋπόθεση για να μπορέσει η εθνική ιδεολογία να εξαπλωθεί και να ριζώσει. Όπως ίσως διαπιστώθηκε το στοιχείο της ομοιογένειας είναι πολύ βασικό όπως και αυτό της νεωτερικότητας. Πέρα από αυτά όμως λειτούργησαν και άλλοι παράγοντες που αν και με την πρώτη ματιά φαίνονται αντιφατικοί είναι απαραίτητοι για την επικράτηση της ιδεολογίας.

Σε επικοινωνιακό και συμβολικό επίπεδο είναι η επίδραση της γραπτής και προφορικής παράδοσης όπως αυτή διαμορφώνεται και παραδίδεται στο κοινό. Τα λογοτεχνικά αναγνώσματα, τα λαϊκά αναγνώσματα¹⁰²⁴, όπως «η φυλλάδα του

¹⁰²⁴ Η φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου, όπως θα αποκαλέσουν οι απλοϊκοί χρήστες το ανάγνωσμα που αναφέρεται στο μύθο του Μεγαλέξαντρου, γράφτηκε από τον ίδιο τον Αθ. Σουλιώτη που χρησιμοποιεί το επίθετο Νικολαΐδης όσο καιρό ήταν στη Θεσσαλονίκη (1906-1908) για να κρύψει την πραγματική του ιδιότητα. Τη φυλλάδα μετέφρασαν στα σλαβομακεδονικά το 1907 οι Ι. Καμοθέκρας και Αλ. Νέτσιος της ίδιας Οργάνωσης. Όπως γράφει ο ίδιος αυτές τις φυλλάδες τις μοίραζαν αραιά και

Μεγαλέξαντρου», οι θεατρικές παραστάσεις, οι παραστάσεις του Καραγκιόζη¹⁰²⁵, οι θεατρικές παραστάσεις δρόμου που οργάνωνε ο Θεόφιλος¹⁰²⁶ στους δρόμους του Βόλου, τα τραγούδια, τα παραμύθια¹⁰²⁷, και οι τελετές που σκηνοθετούνται θεατρικά πολλές φορές δημιουργούσαν την κατάλληλη ατμόσφαιρα.

Σε συναισθηματικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθοριστικό ρόλο έπαιξε, εκτός από τα προσωπικά βιώματα, η αποξένωση που ένιωθε ο άνθρωπος μέσα στη δίνη της μεταβατικής εποχής που ζούσε. Πρόσφατα αποκομμένος από το ασφαλές καταφύγιο που πρόσφερε η αγροτική κοινωνία στους εργατικούς κυρίως πληθυσμούς, έπρεπε να προσαρμοστεί σε ένα καινούργιο μοντέλο διαβίωσης σε ένα περιβάλλον που το ένιωθε εχθρικό, καθώς στερούνταν εφοδίων και βιωμάτων που θα βοηθούσαν στον εγκλιματισμό του.

Το αίσθημα ανασφάλειας που βίωνε έκανε μεγαλύτερη την ανάγκη του για επικοινωνία και επομένως πιο δεκτικό και ευάλωτο σε ιδεολογικές ζυμώσεις. Αποδεχόμενος τις επιταγές της εθνικής ιδεολογίας και συμπράττοντας στην επιδίωξη των εθνικών στόχων, η ύπαρξή του αποκτούσε νόημα και ένιωθε την ασφάλεια που παρέχει η συμμετοχή σε μια διευρυμένη ομάδα. Η πατρίδα βασιζόταν σ' αυτόν για να ανακτήσει τη χαμένη της δόξα και αυτός μαζί με όλους τους άλλους δεν θα την απογοήτευε. Η επικοινωνία είχε αποκατασταθεί, δεν ήταν πια μόνος αλλά συμμετείχε στο κοινωνικό και ιστορικό γίγνεσθαι, που περιγραφόταν λαμπρό και ένδοξο.

Σε πραγματιστικό επίπεδο ήταν και η ασυγκράτητη ορμή της ανερχόμενης αστικής τάξης, που συνεπαρμένη από τη δυναμική της ανέπτυξε ένα αίσθημα απληστίας για την απόκτηση πλούτου και κατάκτηση της δόξας. Ο ελληνικός αλυτρωτισμός αποτέλεσε προτεραιότητα εθνικής ιδεολογίας και πολιτικής, όχι τόσο για λόγους συναισθηματικούς και ιστορικούς όπως προπαγανδιζόταν, αλλά για λόγους που υπαγόρευε η οικονομική πραγματικότητα της εποχής. Η αστική τάξη, οραματιζόμενη τη δημιουργία μιας ενιαίας ελληνικής αγοράς στις δύο πλευρές του Αιγαίου, προσδοκούσε στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών που θα επέτρεπαν

μυστικά στους χωρικούς. Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης»* 1906-1908. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1959, σελ 44.

Ο μύθος του Μεγαλέξανδρου θα εκφράσει την ελληνική παράδοση για τον Μ.Αλέξανδρο μέχρι το 1830. ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, λίγο πριν τους βαλκανικούς πολέμους, τέθηκαν σε κυκλοφορία από κάποιον Αθανάσιο (Σουλιώτη) οι προφητείες του Μ. Αλεξάνδρου στις οποίες αναγγέλεται η απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον Αλέξανδρο. Β.Καρκαγιάννη, Ο Θεόφιλος Χατζημιχαήλ και ο Μεγαλέξαντρος, *Περιοδικό Εν Βόλω*, Απρίλιος –Ιούνιος 2008, σελ 26.

¹⁰²⁵ Στο λαϊκό θέατρο του Καραγκιόζη αγαπημένα θεάματα είναι ο Αλέξανδρος και το καταραμένο φίδι, ο Αντίοχος (υποκατάστατο του Αλέξανδρου) και το λιοντάρι. ο.π σελ 26.

¹⁰²⁶ Ο Θεόφιλος μετά τον πόλεμο του 1897, στον οποίο υπηρέτησε σαν εθελοντής, κατέφυγε στο Βόλο και έμεινε για κάποιες δεκαετίες. Εκεί λοιπόν οργάνωνε τις θεατρικές παραστάσεις δρόμου στις οποίες ο ίδιος ντυμένος Μεγαλέξανδρος, με χρυσοβαμμένο σπαθί, περικεφαλαία, θώρακα, κνημίδες και ασπίδα, όλα φτιαγμένα και χρωματισμένα από τον ίδιο, θα οδηγήσει στη μάχη τους στρατιώτες(χαμίνια που μάζευε στις λαϊκές γειτονιές του Βόλου και του Άνω Βόλου αργότερα, ντυμένα με στολές Μακεδόνων, με περικεφαλαίες, ασπίδες, δόρατα και ακόντια που σκάρωνε ο ίδιος). Όταν έφταναν στο επιλεγμένο σημείο της παράστασης, ο αρχηγός χόριζε την ομάδα σε δύο στρατόπεδα, Έλληνες Μακεδόνες από τη μία Πέρσηδες δηλ. Τούρκοι από την άλλη και άρχιζε να διευθύνει τη μάχη με τραγούδια, ιαχές και τη συνοδεία ενός ξεκοιλιασμένου ακορντεόν. Πάντοτε νικούσαν οι Έλληνες. ο.π σελ 29.

¹⁰²⁷ Τα παραμύθια διατηρούν τα στοιχεία της προφορικής παράδοσης, τους μύθους και τους θρύλους συνδυάζοντας τα με τις ιστορικές, πολιτιστικές και εθνικές επιδιώξεις της εποχής.

την πραγματοποίηση του ονείρου της. Το κίνητρο αυτό ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να υποστηρίξει την εξώθηση της εθνικής πολιτικής και ιδεολογίας στα άκρα, παραγνωρίζοντας το κόστος και το ριψοκίνδυνο κομμάτι της εφαρμογής της.

ΑΡΧΕΙΑ - ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ – ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων, Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής, 1882

Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων, Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής, 1883

Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων, Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής, 1900

Εφημερίς Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων, Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής, 1912

Η της 3^{ης} Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίαση ΝΘ΄, *Πρακτικά της Α΄ Εθνικής Συνελεύσεως*, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου 1843-44

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της Θ΄ Βουλευτικής περιόδου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1883, Εν Αθήναις

Βουλή των Ελλήνων: Μητρώο πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935, Αθήνα 1986.

Γ.Α.Κ. Ν. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φάκελοι:

- 1). ΤΑΕ Καταστατικό
- 2). Σύνταγμα νέο- Ομιλία
- 3). Έντυπο για τον Βόλο
- 4). Ματσάγγος Ε.Π.Ε Σύσταση
- 5). Πρακτικά Διαχειριστικά Ταμείου Πρόνοιας
- 6). Διορισμός Υπαλλήλων Ε.Β.Ε
1919-1927 Καθολικόν
1919-1928
1919-1929
1919-1930
1919-1931
1919- 1967 Διοικητικά συμβούλια Ε.Β.Ε
- 7). 1920-1957 Εμπιστευτικός Φάκελος
- 8). 1920 Δελτία Ε.Β.Ε Βόλου

Φάκελοι Εκπαίδευσης:

- A) 1^ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Βόλου
- B) 2^ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Βόλου
- Γ) 5^ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Βόλου
- Δ) 6^ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Βόλου
- E) 1^ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Άνω Βόλου
- Στ) 4^ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Βόλου
- Z) 6^ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Βόλου
- H) Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Άλλης Μεριάς
- Θ) Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Αγίου Βλασίου
- Ια) 1^ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Αλμυρού
- Ιβ) 2^ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων- 3^ο Μικτό Δημοτικό Σχολείο Αλμυρού
- Ιγ) 10^ο Μικτό Δημοτικό Σχολείο Βόλου
- Ιδ) 12^ο Μικτό Δημοτικό Σχολείο Βόλου
- Ιε) Ελληνικό Σχολείο Αλμυρού
- Ιστ) 3^ο Ελληνικό Σχολείο Βόλου
- Ιζ) Ελληνικό Σχολείο και Ημιγυμνάσιο Ζαγοράς
- Ιη) Ελληνικό Σχολείο και Ημιγυμνάσιο Τσαγκαράδας
- Ιθ) Εμπορική Σχολή Βόλου
- Κ) Ιδιωτικόν Εκπαιδευτήριον Ν.Δ. Νικολαΐδη
- Κα) Ιδιωτική Σχολή Βόλου Τρύφωνος Κοντογεωργίου

Φάκελος :Εμπορικό Επιμελητήριο Βόλου

ΔΗΚΙ : ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΗΜΟΥ ΒΟΛΟΥ

- 1). Βιβλίο Πρακτικών Του Δήμου Βόλου 1882 - 1922
- 2). Βιβλίο Ψηφισμάτων του Δήμου Βόλου 1882 -1922

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΤΗΜΑΤΟΣ ΔΕΛΤΑ.
 ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ: Αρχείο Εμ. Μπενάκη, Αρχείο Θρ.Πετμεζά

British Foreign Office(F.O) Thessaly reports by vice-consul Langworth on the trade and commerce of Thessaly 1879-1889, 1883

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΑΒΔΗΡΑ, Βόλος 1883.

ΑΙΩΝ, Αθήνα 1882

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, 1882 -1922

ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ, Βόλος 1896

ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ, Βόλος 1881-1885.

ΑΡΜΑΓΕΔΩΝ

ΒΗΜΑ, Αθήνα 1997

ΕΘΝΙΚΟΝ ΜΕΓΑΛΕΙΟΝ, Βόλος 1883-1900

ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ Αθήνα 1881

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Λάρισα 2010

ΕΜΠΡΟΣ, 1896-1922, Αθήνα

ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1916 -1921

ΕΦΗΜΕΡΙΣ, Αθήνα 1886

ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Βόλος 1882-1886 και 1901-1922

ΚΗΡΥΞ, Βόλος 1908-1017

ΝΕΑ ΗΜΕΡΑ, Αθήνα 1916

ΝΕΟΝ ΑΣΤΥ, Αθήνα 1901-1902

ΝΕΟΛΟΓΟΣ Κωνσταντινούπολη 1881

Ο ΒΩΛΟΣ, Βόλος 1886-1906.

Ο ΕΡΓΑΤΗΣ, Βόλος 1907-1911

ΟΛΥΜΠΟΣ, Λάρισα, 1898

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ, Αθήνα 1885

ΠΑΝΘΕΣΣΑΛΙΚΗ, Βόλος 1900-1912

ΠΑΤΡΙΣ, 1909 -1016, Αθήνα

ΠΑΤΡΙΣ, Βόλος 1891-3

ΠΡΩΤΗ, Βόλος, (ένθετο, ο Βόλος στο πέρασμα του χρόνου) 2001

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, 1917-1922, Αθήνα

ΣΗΜΑΙΑ, Βόλος 1885

ΣΙΩΝ, εφημερίς θρησκευτική 1881-1888

ΣΦΑΙΡΑ Αθήνα 1881

ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ, Βόλος 1916-1922

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, Βόλος 1892- 1900

ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΕΞΩ ΕΛΛΗΝΩΝ, Βόλος 1894

ΧΡΟΝΟΣ, Αθήνα 1909

ΩΡΑ, Αθήνα 1885

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ακρίτας έτος Α΄ τόμος Β΄ τεύχη 14, 15, 16

Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τομ. 2-12, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος.

Δελτίο του εκπαιδευτικού ομίλου, Αθήνα 1911.

Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος ΙΑ, Κ.

Δελτίον της Φιλάρχαιου Εταιρείας Αλμυρού, ΟΘΡΥΣ, περίοδος Β΄ τεύχος 1, 3

Ελληνικά Χρονικά έτος Α΄, τεύχος 4^ο

Ελληνική Δημιουργία τ.6^{ος}, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1950.

Ελληνόπαις έτος Γ΄ τεύχος αριθ . 69

Εν Βόλω, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Βόλος 2001-2010

Μηνιαία Εθνική Επιθεώρησις, Εταιρεία Ελληνισμός, Εν Αθήναις 1898-1902.

Εποχές Αθήνα 1964

Εστία τ18ος, Αθήνησι 1884.

Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, εν Αθήναις 1935, τ 2^{ος}, Αθήναι 1960.

Έρευνα τεύχος 4 Αθήνα 1914.

Εφημερίς των Κυριών περίοδος Β΄, 1881-1914

Η Διάπλασις των Παίδων, εν Αθήναις 1896.

Ηπειρωτική Εστία, Μηνιαία Επιθεώρησις, έτος Δ΄, Ιωάννινα 1955.

Θεσσαλικά Χρονικά, τομ. 9-15 Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών εν Αθήναις

Θεσσαλική Εστία, φύλλα λόγου τέχνης και πολιτιστικής καλλιέργειας, τόμος Α΄, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1973.

Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Λάρισα 1980 και εξής.

Κείμενα του Βόλου.

Κομμουνιστική Επιθεώρηση 1960-1970

Μέτοχος έτος Α΄

Μηνιαία Επιθεώρησις

Μνήμων, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού 1971 και εξής.

Νουμάς, 1908-1914

Νέος Ελληνομνήμων, τριμηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα, LEIDE- ΑΘΗΝΑΙ 1904-1921.

Παναθήναια 1904-1905

Παρνασσός, σύγγραμμα περιοδικόν κατά μήνα εκδιδόμενον, τόμος Δ' 1880 εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρνασσού.

Πινακοθήκη έτος Ι' 1910 τεύχος 3, έτος ΚΑ' 1921 , τεύχη 241,242,243

Πολιτική Επιθεώρηση 1916-1917

Προμηθεύς 1889-1901.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγριαντώνη Χ, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986

Αγριαντώνη Χρ, *Η ελληνική Οικονομία , Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, том 4^{ος} , εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Αδρεάδου Αν, *Έργα, Μελέται επι της Συγχρόνου Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, Τόμοι Α και Β, Αθήναι, Νομική Σχολή Παν/μίου Αθηνών, 1939

Αιλιανός Κ, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-81)*, Institute for Balkan Studies Θεσσαλονίκη 1988.

Αντωνιάδης Α, *Ημερολόγιο του Βολιώτικου Προσκοπισμού (1914-1964)* , Βόλος 1993.

Αρχείο Δήμου Βόλου, Δημοτολόγιο του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896.

Αρχείο Δ. Σαράτση, Παιδεία και Κοινωνία, Αλληλογραφία –Μαρτυρίες – Δημοσιεύματα, Εποπτεία Α.Δημαράς, τ Α, Πολιτικά – κοινωνικά, επιμέλεια Γ.Παπακοσμάς, Β', Εκπαιδευτικά – Φιλολογικά επιμέλεια Χ.Χαρίτος, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995

Αρώνη – Τσίχλη Κ, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, 2^η βελτιωμένη έκδοση, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009

Αρώνη – Τσίχλη Κ, *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2005.

Αρώνη – Τσίχλη Κ, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδόσεις Παπαζήση 1999

Αρώνη - Τσίχλη Κ, Τρίχα Λ, *Ο Χ. Τρικούπης και η εποχή του, Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.

Αυγουστίνος Γ, *Το αγροτικό ζήτημα και οι Έλληνες διανοούμενοι*. Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 24, 1981.

Βαλαωρίτης Ι, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας*, τόμος Α' 1842-1902.

Βεργόπουλος Κ, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα , η ελληνική κοινωνία 1880-1895*, Αθήνα 1978

Βεργόπουλος Κ, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας Αθήνα 1975

Βερέμης Θ. Μ, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική : Από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία* , μετάφραση Σίλια Παπαθανασοπούλου, Κούριερ Εκδοτική - 1η έκδ. - Αθήνα , 2000.

Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθηνών: *Η ιστορία του Συνδικαλιστικού κινήματος των Ε.Β.Ε.* Βόλος 1994

Βόλος ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1985). Α΄ και Β Τόμος, εκδόσεις Βόλος 1995.

Γαζή Έφη, *Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια, Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*, εκδ. Πόλις,, Αθήνα 2011

Γαρδίκια Κ, *Προστασία και Εγγυήσεις: Στάδια και Μύθοι της ελληνικής Εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1920*, Θεσ/νικη 1999

Γάτσος Ν, *Βολιώτικαι Αναμνήσεις*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων, Βόλος 1998

Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Έτος 1, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον

Γεωργιάδης Ν, *Λογοδοσία Δημάρχου Παγασών της Διοικήσεως και Διαχειρήσεως από του 1900 μέχρι του 1903*, Τυπογραφείον της «Θεσσαλίας», εν Βόλω 1903

Γεωργιάδης Ν, *Θεσσαλία*, β΄ έκδοση, Βόλος 1894.

Γιανουλόπουλος Γ, *Η ευγενής μας τύφλωσις..... Εξωτερική Πολιτική και Εθνικά Θέματα από την Ήττα του 1897 έως την Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Γκιόλιας Μ. Α, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κ.Χατζόπουλος*, εκδ. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996

Γκλαβάνης Γ. Κ, *Η ζωή , η δράση και το έργο μιας παλιάς οικογένειας: ιστορία ενός αιώνας*, Βόλος 1966.

Γόντικας Κ. Β, 1870-1937: *Θεσμικές αλλαγές κατά τον μεσοπόλεμο / επιμέλεια Κ. Σβολόπουλος*. - 1η έκδ., Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα , 2003.

Γραικός Ν, *Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα, Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ, Φιλοσοφική σχολή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσ/νίκη 2011

Γυμνάσιον Αρρένων Βόλου, *Λεύκωμα 50ετηρίδος 1884-1934*, Βόλος 1935.

Δαφνης Γ, *Τα ελληνικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Δερτιλή Γ, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, ανατύπωση 1985.

Δερτιλής Β, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830- 1920*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1^η έκδοση, Αθήνα 2005.

Δερτιλής Γ.Β- Κωστής Κ, εισαγωγή – επιμέλεια : *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας(18^{ου}-20^{ου} αιώνας)* εκδ. Σάκκουλα , Αθήνα –Κομοτηνή 1991.

Δημαράς Α, (2003) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας 1821-1894*, τ. Α΄ και Β΄, εκδ. Εστία. , Αθήνα (1989)

Δημαράς Α, *Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου, Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου με θέμα: Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορικές διαστάσεις και προοπτικές*, τ.α΄, Ι.Α.Ε.Ν

Δημητρίου Μ, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα. Από τους Ουτοπιστές στους Σοσιαλιστές*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985.

Διαμαντόπουλος Θ. Σ, *Η ελληνική πολιτική ζωή : Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή: Εικοστός αιώνας*, Παπαζήσης , Αθήνα, 1997.

Δοξιάδης Κ, *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική* - 1η έκδ. - Πλέθρον, Αθήνα , 2001.

Δραγούμης Ι, *Ελληνικός πολιτισμός* - 1η έκδ. - Νέα Θέσις, Αθήνα , 1991.

Δραγούμης Ι, *Ελληνικός πολιτισμός. Οι τρεις προκηρύξεις. Πολιτικοί προγραμματικοί στοχασμοί*. επιμέλεια Θανάσης Καλαφάτης. - 1η έκδ. – Φιλόμυθος, Αθήνα , 1993.

Δραγούμης Ι, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί*, - 1η έκδ. - Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα , 1994.

Εκδόσεις Διόνυσος, *Η δίκη του Ναυπλίου (Πρακτικά)*, Αθήνα 1976.

Εμπορικός Σύλλογος Βόλου, *Οδηγός Βόλου* 1901..

Ευελπίδης Χ, *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, τ.Α΄, Αθήναι 1939.

Ζολώτας Ξ, *Αγροτική πολιτική*, Αθήναι 1934.

Η Δίκη του Ναυπλίου, *Στενογραφημένα Πρακτικά (16-28 Απριλίου 1914)*, Εκδ. Διόνυσος, 1976

Θρησκευτικοφιλογολικός Σύλλογος, *Οι τρεις Ιεράρχαι, 100 χρόνια 1907 -2007*, εκδόσεις Βόλος 2007.

Θεσσαλικά Χρονικά, *Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών*, Έκτακτος Έκδοσις, Αθήναι 1935, άρθρο Δ. Τσοποτού: *Επαρχία Βόλου*.

Ιδεολογίες : Η μεγάλη σύγχυση, Συλλογικό έργο, μετάφραση Η. Π. Νικολούδης, - 2η έκδ. , Ροές, Αθήνα 1999

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμος ΙΔ'
- Καλλιβρετάκης Λ, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990.
- Καραβάς Σπ, *Μακάριοι οι κατέχοντες την γην*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010.
- Καραβάς Σπ, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014
- Καρτάλης Θ, *Σκόρπιες θύμησες από την οικογένειά μας*, Βόλος 1965.
- Κατσάνου Α, *Δημοτικός και κοινοτικός κώδικας*, εκδ. Σάκκουλα, 1996
- Κοκκίδης Ι, *Οδοιπορικό Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880.
- Κολιού Ν, *Δήμος Βόλου, Η βιομηχανία του Βόλου*, ΔΗΚΙ, Βόλος 1993
- Κολιού Ν, *Οι ρίζες του Εργατικού Κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Οδυσσέας 1988.
- Κοντομήτρος Γ, *Η Πόλι της Γκαρντένιας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, 2010.
- Κορδάτος Γ, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς, 20^{ος} Αιώνας*, Αθήνα 1960.
- Κορδάτος Γ, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973.
- Κορδάτος Γ, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972.
- Κουκουλές Γ, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994.
- Κουτής Γ, *Ν. Γεωργιάδης δήμαρχος Παγασών 1899-1907*, Βόλος ΔΗΚΙ 1997.
- Κωστής Κ – Τσοκόπουλος Β, *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928, Ένωση ελληνικών Τραπεζών* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988
- Λαϊκό Κόμμα, Πρόγραμμα, 1910
- Λάμπρος Σ. Π, (1909). *Υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών προς την Βουλήν περί των νομοσχεδίων της μέσης εκπαίδευσεως*. Τυπογραφείον Εστία, Αθήνα, Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη
- Λάμπας Κ, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ. Γραμματεία Νέας Γενιάς/ΚΝΕ. Ε.Τ.Ε, Αθήνα 2004
- Λέκκας Π, *Η εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ.Κατάρτι, 2006

Λεονάρδος Ι. Α, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εν Πέστη της Ουγγαρίας εκ του ελληνικού τυπογραφείου του ευγενούς Τράπντερ και Καρολίου, 1886

Λεονταρίτης Γ, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

Λεονταρίτης Γ, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση Σ. Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1986.

Λεοντίδου Α, *Οι πόλεις της Σιωπής, Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό και τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989

Λεύκωμα Αναμνηστικόν του Γυμνασίου Αρρένων Βόλου 1884-1934 έκδοση 1^ο Λυκείου Βόλου, Θεσσαλονίκη 1990

Λέφας Χ, *Ιστορία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 1942

Λεφούσης Η, *Το Εργατικό Κίνημα του Βόλου 1881-1936*, έκδοση Εργατικού Κέντρου Βόλου, Βόλος 1985.

Λιβιεράτος Δ, *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα 1918-1923*, εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1976, τόμος Α.

Λούβη Ε, *Περιγέλωτος Βασιλείον. Οι Σατυρικές Εφημερίδες και το Εθνικόν Ζήτημα 1875-1886*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002.

Μάγνης Ν, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και θεταλλικής Μαγνησίας*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1860.

Μακρυδημήτρης Α, επιμέλεια. *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000 - 1η έκδ. - Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.*

Μαμώνη Κ - Ιστικοπούλου Λήδα, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002.

Μαρκοπούλου Ζ, *Αθήνα η "Κοσμόπολις", η Ολυμπιάδα του 1896 από το γαλλικό τύπο Δωδώνη*, Αθήνα 2004.

Μάρκος Ν, Ρούσσοσ- Μηλιδώνης, *ο εθνομάρτυρας Ιωάννης Δαλέζιος (1856-1898)*

Μαυρογορδάτος Γ, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση, Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1^η έκδοση 1996,.

Μαυρογορδάτος Γ, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

- Μίχου Σ, *Άγιος Νικόλαος ο πολιούχος του Βόλου*, Βόλος 2002.
- Μοσκόφ Κ, *Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Θεσ/νίκη 1972
- Μουγογιάννης Γ, *Πτυχές του Αγροτικού Ζητήματος στη Θεσσαλία*, Βόλος 1979.
- Μουζέλης Ν, *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις Υπανάπτυξης*, εκδ Εξάντας 1978.
- Μπαλτά Ν, *Η Καρδιοβόρος Αγωνία της Κάλπης*, εκδ Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001. Παναγιώτου Γ. *Ο Τύπος του Βόλου*, Βόλος 1979.
- Μπαρούτας Κ, *Η κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 1992.
- Μπασαντής Δ, *Ο ημερήσιος Τύπος : Από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, 1η έκδ. Αθήνα, 2002.
- Μυλωνάς Γ, *Οι εύζωνοι*, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα
- Μυστακίδου Κ, *Μ.Ιδέα στον Τύπο του Γένους*, 2^η έκδοση, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005.
- Ντάσιος Λ, *Εργατικό Δικονομικό Δίκαιο*, Αθήνα 1983, τόμος Β1
- Ο Πόλεμος του 1897 Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. *Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη*, 1999
- Παναγιώτου Γ, *Ο τύπος του Βόλου*, Βόλος 1979.
- Παπαγιαννάκης Λ, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910 : Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2η έκδ. – Αθήνα, 1990.
- Παπαγιαννοπούλου Ε, *το λιμάνι του Βόλου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, Νεοελληνική πόλη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, τόμοι Α και Β.
- Παπαδόπουλος Π. Σ, *Η σύγκρουση και η ήττα του αστικού εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία 1909-1952*, Διώνη, 1η έκδ. - Αθήνα, 2003.
- Παπακοσμάς Β, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος : Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα* · μετάφραση Αλεξάνδρας Φιάδα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981.
- Παπαναστασίου Α, *Ο Εθνικισμός*, εκδ. Μπάυρον.
- Παπαστράτης Π, *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα 1890-1932*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, (υπό έκδοση)

Πάτρας Λ. Π, *Εξουσία και διανοήση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα : Η ιστορία του πολιτικού διμορφισμού στη νεοελληνική πολιτική κοινωνία 1837-2004* ,Σμπύλιας ,Αθήνα, 2004.

Περσελή Ε, *Εξουσία και θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Γρηγόρης , Αθήνα 1997.

Πετρίδης Π. Β, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία : 1917-1940: Από την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου* , Γκοβόστης, Αθήνα , 2000.

Πιζάνιας Π, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923 : Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας* ,Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα , 1985.

Πολυμέρου- Καμηλάκη Αικ, *Ειδήσεις για την εκπαίδευση της Θεσσαλίας στην ανέκδοτη αλληλογραφία δασκάλων με τον Ν.Γ.Πολίτη, 1882-1902*.

Προβατάς Γ.Β, Αλκιβιάδης. *Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-2002* , Χρυσή Πέννα, Αθήνα , 2003.

Πρόντζας Β, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, ΜΙΕΤ , Αθήνα 1992.

Ράουτερ Ε. Α, *Η κατασκευή υπηκόων : Πώς κατασκευάζεται μια γνώμη σ' ένα κεφάλι μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ.* ,Αιγόκερως, Αθήνα , 1999.

Ρήγος Α, *Πανεπιστήμιο ιδεολογικός ρόλος και λόγος από το μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα* ,Παπαζήσης, 2000.

Ροΐδη Ε, *Κείμενα για την Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896*, εισαγωγή επιμέλεια Δ. Δημηρούλης, εκδ. Μεταίχμιο, 2004

Ρούσσοσ Μ, *Ο εθνομάρτυρας Ιωάννης Δαλέζιος (1856 - 1898) και η καθολική Κοινότητα Βόλου*, έκδοση καθολικής εκκλησίας Βόλου, Αθήνα 1993.

Σβολόπουλος Κ , *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900- 1945*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001.

Σβορώνος Ν, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, 1976.

Σβορώνος Ν, *Το ελληνικό έθνος , γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις.

Σιαφλέκης Γ, *Σύντομη Ιστορία της οικονομικής ανάπτυξης του Βόλου*.

Σικελιανός Α, *Κήρυγμα Ηρωισμού*, εκδ. Ικαρος 2004.

Σκληρός Γ, *Η αριστερά και το ανατολικό ζήτημα / Γεώργιος Σκληρός, Δημήτρης Γληνός, Των Δραγούμης*, επιμέλεια Γιώργος Καραμπελιάς, Έναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Σκληρός Γ, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (β' έκδοση), Αθήνα 1922.

Σολομών Ι, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, εκδ Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

Σούρλας Γ, *Οι πολιτικοί της Μαγνησίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007.

Σταυρίδη – Πατρικίου Ρ, *Δημοτικισμός και εξουσία: Το χρονικό μιας καταστολής. Κείμενο 12*: Ολκός Αθήνα 1999.

Σφήκα – Θεοδοσίου Αγγελική, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο Ελληνικό κράτος (1881-1885)*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική σχολή του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 1988.

Τζόκας Σ, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους : Οδοιπορικό στον 19ο αι*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.

Τοπάλη Κ, *Παραλειπόμενα εκ του πολέμου του 1897 ή Λογοδοσία βουλευτου της ΙΔ' περιόδου της Βουλής*, εν Αθήναις 1901, τυπογραφείο Σακελλαρίου.

Τριανταφυλλίδης Σ, *Οι Κολίγοι της Θεσσαλίας, Μελέτη περί Μορτής*, β' έκδοση, Αθήνα 1974.

Τριάντου Ε, *Ο Βόλος μέσα από την Ομίχλη του Χρόνου*, εκδ.Γραφή, Βόλος 1994

Τριγκώνης Α, *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934.

Τσάκωνας Δ, *Ελληνικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, β' έκδοση.

Τσαούση Δ. Γ, (επιμέλεια), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2^η έκδοση, Αθήνα 1998.

Τσιλιβίδης Δ, *Λύκειο των Ελληνίδων, Παράρτημα Βόλου 1920-2002*, έκδ. Λυκείου των Ελληνίδων Βόλου, Βόλος 2002.

Τσοποτός Δ, *Επαρχία Βόλου, Θεσσαλικά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Έκτακτος Έκδοσις, Αθήναι 1935

Τσοποτός Δ, *Ιστορία του Βόλου*, Καλλιτεχνικός Οργανισμός Δήμου Βόλου, Βόλος 1991.

Τσοτσορός Σ, Η συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1937, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας 1990.

Τσουκαλάς Κ, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* εκδ. Θεμέλιο ,Αθήνα 1978.

Τσουκαλάς Κ, *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος : Περιπέτειες Σημασιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Τσούμας Θ, Τασιούλας Δ, *Ιδιοκτησιακό Καθεστώς και Αξιοποίηση της Αγροτικής Γης στην Ελλάδα*, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 1977.

Υπουργείο Εσωτερικών, Τμήμα Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, επί της πλατείας του Πανεπιστημίου, 1884

Υπουργείο Εξωτερικών, Ψηφίσματα του Ελληνικού Λαού, Νοέμβριος 1916 – Μάιος 1917

Φιλάρετος Γ, *Σημειώσεις από του 75^{ου} υψώματος*, Τόμ.Α΄, 1848-1889, Αθήναι 1924.

Φιλάρετος Γ, *Εκλογή Πολιτεύματος*, εκ του τυπογραφείου Καμινάρη – Κυριακού, Εν Αθήναις 1923.

Φιλάρετος Γ.Ν, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897*, Αθήνα 1897, επαν. Επικαιρότητα, Αθήνα 1973.

Φιλίπιδης Δ, Κωνσταντάς Γρ., *Γεωγραφία Νεωτερική*, επανέκδοση με επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.

Φραγκουδάκη Α – Δραγώνα Θ, *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια , 2^η εκδ.

Φραγκουδάκη Α, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, 1977

Χαραλάμπους Δ, *ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*, αφοί Κυριακίδη ,Θεσσαλονίκη , 1987.

Χαρίλαος Τρικούπης, Η ζωή και το έργο του, Συλλογικό έργο, 1η έκδ. ,Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων ,Αθήνα , 2001.

Χαρίτος Χ, *Βόλος 1881-1995 : Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος 2004.

Χαρίτος Χ, *Το παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ.Α΄ και Β΄.Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1989.

Χαρίτος Χ, *Το χρονικό της Σχολής Καλογραιών του Βόλου*, Ελληνικά Γράμματα 2001

- Χαρίτος Χ, *Το Παρθεναγωγείο και τα Αθείκά του Βόλου*, Βόλος 1980.
- Χαρίτος Χ, *ο Βόλος σαν εστία του αγροτικού κινήματος και η απήχηση των γεγονότων του Κιλελέρ*, Λάρισα 1992.
- Χαρίτος Χ, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Βόλου*, εκδ Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου, Βόλος 1984.
- Χαρίτος Χ, *Όψεις εκπαιδευτικής και τοπικής ιστορίας*, εκδόσεις Επικοινωνία, Βόλος 2001
- Χαρίτος Χ, *Πρακτικά του Α συνεδρίου για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία με τη συμπλήρωση 80 χρόνων από την εξέγερση του Κιλελέρ (Λάρισα 28,29,30-9-1990)*.
- Χαστάογλου Β, *Βόλος το πορτρέτο της πόλης από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Εκδ. ΔΗΚΙ , Β. Έκδ , Βόλος 2007
- Χατζιωσήφ Χ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Βιβλιόραμα, , Αθήνα 2007. τόμοι Α1, Α2
- Χατζιωσήφ Χ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.
- Χουρμούζιος Χ, *Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, τυπ. Εσπερίας, Λονδίνο 1919
- Ψύλλα Μ, *Η πολιτική ως δράση και λόγος*, Τυπωθήτω , Αθήνα , 2003.
- Ψύρρας Θ, *Κιλελέρ, στον Ήλιο μοίρα*, εκδ. Μεταίχμιο.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson B, *Imagined Communities, Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, London 1983.

Berger Peter L, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας : Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, · επιμέλεια Γεράσιμος Κουζέλης , Δήμητρα Μακρυνιώτη · μετάφραση Κώστας Αθανασίου. - Αθήνα : Νήσος, 2003.

Berlin Isaiah, *Το στρεβλό υλικό της ανθρωπότητας*, επιμέλεια Henry Hardy · μετάφραση Γιώργος Μερτίκας · επιμέλεια Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Κριτική, 1η έκδ. Αθήνα , 2004.

Carnegie Endowment for International Peace, 1914. Report of the international Commission to Inquire into the causes and the conducts of the Balkan wars. Sofia: the Balkan Question, Library, Book No1, Al Paskaleff and Company.

Chomsky Noam, *Η χειραγώγηση των μαζών : Συνεντεύξεις με τον Ντέιβιντ Μπαρσαμιάν*, · μετάφραση Θεολ. Βουλγαρίδης., Scripta , 2η έκδ. Αθήνα 1997.

Clogg R, *A short History of Modern Greece*. University Press, Cambridge

Douglas D, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770- 1923*, MIET, Αθήνα 1982.

Epstein A, *Ethnos and Identity: Three studies in ethnicity*, Tavistock, London 1978.

Faubion J.D, *Modern Greek Lessons, A primer in historical constructivism*, University Press, Princeton 1993.

Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ε, *Greece and the balkan Imbroglia : Greek foreign policy, 1911-1913* / Helen Gardikas Katsiadakis., *Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα ,1995

Gellner Ernest, *Nationalism*, εκδ. Αλεξάνδρεια 2002.

Gellner Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell,1983.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος. - 1η έκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004

Hobsbawm Eric, *στους ορίζοντες του 21^{ου} αιώνα, μετά την εποχή των άκρων*, εκδ.Θεμέλιο 2000.

Hroch Miroslav – Tondorova Maria , *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, εκδ. Θεμέλιο 1996.

Kedourie Ellie, *Nationalism*, Blackwell 1993.

Kontogiorgi Elisabeth : *Population Exchange in Greek Macedonia, The rural settlement of Refugees 1922-1930*, Claredon Press – Oxford 2006

Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια 2001.

Yerolympos Alexandra, *Urban reform in times of change, 1839-1881. Ottoman town planning and frontier cities of Thessaly: The case of Volos*, uropean Association for Urban History Conference, Prague 2012.

ΑΡΘΡΑ

Αγριαντώνη Χ.,(αναδημοσίευση στα ελληνικά): «Η ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Περιοδολόγηση. Προβλήματα ολοκλήρωσης», *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^ος -20^ος αι.)* Επιμέλεια Γ. Δερτιλής – Κ. Κωστής, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.

Βερέμης Θ, Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο Δ.Γ.Τσαούσης (επιμ), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, , εκδ Εστία, Αθήνα, 1984.

Γαλλής Κ, *Τα Λαμιακά του 1918. Ένα αντιπειθαρχικό κίνημα της φρουράς της Λαμίας και οι συνέπειές του*, σελ 207-208. Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, 4-5-6 Νοεμβρίου 2005, Λαμία 2007

Καραμούζης Πολ, Πανεπιστήμιο και Ιδεολογία: Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας μέσα από τους επίσημους λόγους των καθηγητών του Παν/μίου Αθηνών (1900-1970), στο *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης*, Πρακτικά 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορία της Εκπαίδευσης, Πάτρα 6-8 Οκτωβρίου 2006, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, εκδ. Gutenberg Γ.και Κ. Δάρδανος 2008

Κατσούρας Στ, Στιγμές γυναικείου συνδικαλισμού στο Βόλο, περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2008, τεύχος 30

Κατσούρας Στ, Τα Φεβρουαριανά του 1921, περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2008, τεύχος 30

Κόκκινος Γ, *Τα ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927). Απόπειρα ιστορικής επισκόπησης*, ανάτυπο Μνήμων τ.19, 1997.

Κολιόπουλος Ι, *Περί κοινωνικών και άλλων ληστών στην Νεώτερη Ελλάδα*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 23, 1980.

Κονταξή Α, Διαδικασίες ένταξης των Μικρασιατών προσφύγων α και β' γενιάς στην πόλη του Βόλου, στο *Η πόλη στους Νεότερους Χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*, πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000.

Κουλούρη Χ, *Ο Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 1997

Κουλούρη Χ, Το Έθνος γιορτάζει χωρίς να θυμάται, Εφημερίδα *το Βήμα* 2-11-2003

Λάπας Κ, Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ΙΘ' αιώνα. Στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*. Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου (21-25 Σεπτεμβρίου 1987). Αθήνα: ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας, γενική γραμματεία νέας γενιάς.

Λιάκος Αντ, Οι Δυνατότητες Πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1984, τεύχος 67-68

Λούβη Λ, Ο Εθνικός μας Κλαυσίγελως Εφ. *Το Βήμα*, 22-11-1998.

Μαζαράκης – Αινιάν Ι. Κ, *Τα Εθελοντικά Σώματα Προσκόπων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-13*. Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 31, 1989.

Μαυρογορδάτος Γ, Τα σπέρματα του Διχασμού , στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα , 1993

Μουγογιάννης Γ, *Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι 1884-1984*, Θεσσαλικό ημερολόγιο τόμος Ζ, Λάρισα 1984.

Μουγογιάννης Γ, Επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία, η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882- 1899, Ανάτυπο από τον 6^ο τόμο του *αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1988.

Μουγογιάννης Γ, *Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση 1019-1925*, Συμβολή στη μελέτη του *Αγροτικού Κινήματος*, Εταιρεία Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος 1990

Μουγογιάννης Γ, Επενδυτικές προσπάθειες στη Θεσσαλία, η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 1882- 1899, Ανάτυπο από τον 6^ο τόμο του *αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1988

Μπουρνάζος Στ, Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τ. Α2

Παπαδημητρίου Δ, Ο Εθνικισμός στον Βενιζελικό και Αντιβενιζελικό Τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917 στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ε.Λ.Ι.Α, Μουσείο Μπενάκη 1988.

Πετράκης Π. Ε, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας 1840-1913* / Π. Ε. Πετράκη , Χ. Πανώριου , Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα , 1992.

Πικρός Ι, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους , εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμος ΙΔ.

Πρασσά Α, Η Φιλοπρόοδος Εταιρεία, ένας πολιτιστικός σύλλογος στο Βόλο (1892-1893), Ανάτυπο από τον ΙΑ΄ τόμο του *Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1995

Πρασσά Α, Το εκπαιδευτικό έργο του Τρύφωνος Κοντογεωργίου μέσα από το προσωπικό του αρχείο, Ανάτυπο από τον ΙΑ΄ τόμο του *Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1995.

Σιαφλέκης Γ, Ομιλία στα πλαίσια των εκδηλώσεων της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών με την ευκαιρία των 100 χρόνων από την προσάρτηση της Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμος 13^{ος} 1981-82, Αθήνα 1982

Σιμενή Π, Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι μεταρρυθμίσεις για την ανώτατη εκπαίδευση 1904-1926. Ομιλία στο συνέδριο του Ιστορικού Αρχείου του πανεπιστημίου Αθηνών, « Πανεπιστήμιο και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Ιστορικές προσεγγίσεις», Αθήνα 7-8 Ιανουαρίου 2007.

Σολωμού - Προκοπίου Α, Βογιατζή Ι, επιμέλεια , Σταύρος Ψηρούκης. *Η Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι πρώτοι διεθνείς Ολυμπιακοί αγώνες*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2004.

Σφήκα- Θεοδοσίου Αγγ, Ο Τρικούπης και το Θεσσαλικό ζήτημα, στο Κ. Αρώνη- Τσίχλη, Λ. Τρίχα, *Ο Χ. Τρικούπης και η εποχή του, Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000

Τσουκαλάς Κ, Η ανορθωτική προσπάθεια του Τρικούπη 1882-1895, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμος ΙΔ'

Τσουκαλάς Κ, Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 μέχρι το 1895, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών , Αθήνα 1977, τομ ,ΙΔ

Φώτος Χ, *Ο Βόλος και οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι 1882-1906 και Τζιόρτζιο ντε Κίρικο*, Πρακτικά ημερίδας ,4-5-1993, ΔΗΚΙ

Χαρίτος Χ, Η εισηγητική έκθεση του Δ. Σαράτση για την ίδρυση του Ανώτατου Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου, περιοδικό *Θεσσαλική Εστία*, τεύχος 32, Μάρτης –Απρίλης 1978

Χαρίτος Χ, Τοπική Ιστορία και εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Το παράδειγμα της Εμπορικής Σχολής Βόλου (1900-1977), τα *Εκπαιδευτικά*, τεύχος 25-26, Χειμώνας –Άνοιξη 1992.

Χαρίτος Χ : 1918, Βολιώτες στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, , Οι απαρχές του Εργατικού Κέντρου Βόλου, περιοδικό *Εν Βόλω* Απρίλιος Ιούνιος τεύχος 29, 2008

Χαρίτος, Χ , Το πρώτο καταστατικό του Εργατικού Κέντρου Βόλου, Περιοδικό *Εν Βόλω*, Ιουλίου – Σεπτεμβρίου, τεύχος 30, 2008

Χαρίτος Χ, *Σελίδες του εθνικού διχασμού. Η τοπική επιτροπή της Αργαλαστής*, Δημοσιεύματα του εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αρ.2, Βόλος 1994

Hering T G, Επικίνδυνοι Σοσιαλισταί, Εθνικόφρονα Εργατικά Στοιχεία και ο Αφελής Αγρότης. Ο Νομάρχης της Λάρισας και το Συνδικαλιστικό Κίνημα του 1909, στο *Συμπόσιο για τον Ελ. Βενιζέλο*, Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986. Οργάνωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη 1988, εκδόσεις ΕΛΙΑ

Χαστάογλου Β, Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: Η ανάδυση της βιομηχανικής πόλης, στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, επιμέλεια Θ. Μαλούτας, εκδ . Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

Ιστότοπος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας:

www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/edu/case/7/KEIMENA%5cc41.HTM

Ιστότοπος Εμπορικού Συλλόγου Βόλου.

www.esv.gr/portal/?page_id=2

<http://tovima.dolnet.gr> Οι ρίζες του φασισμού στην Ελλάδα

Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού- Βυζάντιος Περικλής.

www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=203&author_id=105

Ιστότοπος Πανεπιστημίου Πάτρας

www.elemedu.upatras.gr/synedria/synedrio2/praktika/theodorou.htm

20^ο Διεθνές Συνέδριο: Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα, Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, Υγιεινής παραγγέλματα: Το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, σελ 1-4

www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1

Καραμούζης Πολύκαρπος: Πανεπιστήμιο και Ιδεολογία: Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας μέσα από τους επίσημους λόγους των καθηγητών του Παν/μίου Αθηνών (1900-1970)